

आर्या

१८४० - १८८५
 ३-३० अंश - १-५-
 नैऋत्य दक्षिण दक्षिण
 नो दक्षिण दक्षिण

०५८/२५
 मन्त्रालय

आर्य [बाध निवृत्त] तंभी
 रामनारायण विद्यनाथ पाठक

१८८५

विशाल

संवाक्य

रघुनाथ डेसुरभाष मिस्त्री

ભગવાન ચંકર-મહિલાત્મની દૃષ્ટિએ	રસિકલાલ. ડો. પરીખ	૧
મનુનાના નાના શાળાએ	વાલ્મીકીય વાલ્મીકી	૧
વલ્લભગિ (કાવ્ય)	સુન્દરમ	૧૦
અન્યાયનો ભોગ (વાર્તા)	'વિરમો'	૧૧
દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ (કાવ્ય)	લાલચંકર પાંકજી	૧૬
ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ	જગન્નાથ દેસાઈ	૨૦
શ્રી મેઘાણીની કવિતા : ઘણી નવરે	અન્નકાન્ત મહેતા	૨૨
સાક્ષાત્કાર (વાર્તા)	ગોવિંદભાઈ રા. અમીન	૨૭
પ્રેમ પ્રેમને (કાવ્ય)	સ્વપ્નરથ	૩૨
૭ ઉકરશાનું કાવ્ય	નરવરલાલ પ્ર. ખૂચ	૩૪
૧ ઉમાચંકરને (કાવ્ય)	અરોહ હર્ષ	૩૭
૨ તેણે તારો કેમ ન પારી ? (વાર્તા)	માણિકલાલ જોષી	૩૮
૩ જીજ્ઞ અને શુભિને (કાવ્ય)	મનરામ ન. રાવળ	૪૦
૪ ઉષા કનકથાળમાં (કાવ્ય)	ગોવિંદ રવામી	૪૨
૫ મરોપે (કાવ્ય)	ગોવિંદ રવામી	૪૨
૬ ઇંદાણી શું કરશે ?	કુમરશી ધંરમશી સંપટ	૪૩
૭ વધર સ્વામી	કુમરશી ધંરમશી સંપટ	૪૮
૮ રાત-એક ચર્ચાનો ઉત્તર	રતિલાલ મો. ત્રિવેદી	૫૩
૯ મર ૧૯૩૬ (કાવ્ય)	બલવન્તરામ ક. કાકર	૫૭
૧ "મેવર અગેઈન"		
૨ કુરોપ : ૧૯૩૬		
આઝાદી વધશે જ (કાવ્ય)	બલવન્તરામ ક. કાકર	૫૮
અરેર ! વિનય ભુઝા બગ ચાંદા (કાવ્ય)	બલવન્તરામ ક. કાકર	૬૪
૨ પ્રસિદ્ધિ મારેન્દ્રવાનિવંજય	સરોજિની મહેતા; યશવંત નાથક	૬૫
૩ ચર્ચાપત્ર-વર્ત્તા, વર્ત્તા, વાર્તા, વાત	ઉમાચંકર જોષી	૬૭
૪ ખુલ્લુમા (મુક્તક)	ચેપ	૭૨
૫ પુસ્તકપરિચય	નાથાલાલ દવે ; આ. મ. રા.	૭૩

૨ ખજરના એજન્ડ : મેસર્સ શુક્લ પ્રધર્મ : શ્રીરામજીની શેરી, ખાડિયા, અમદાવાદ

અમદાવાદ : ૫-૧-૭૭ અમદાવાદ પોસ્ટાલ ડા. ૭-૮-૭૭ અમદાવાદ શિવિંગ ૧૨ કુટક ૭-૮-૭૭

૭ : રજીસ્ટ્રાર કુમરશી મિસ્ત્રી : ૧

૭ : રજીસ્ટ્રાર કુમરશી મિસ્ત્રી : ૧

૭ : રજીસ્ટ્રાર કુમરશી મિસ્ત્રી : ૧

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્રષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૦

વૈશાખ : ૧૯૨૬

અંક ૧

ભગવાન શંકર - કાલિદાસની દષ્ટિએ*

રસિકલાલ ઠા. પરીખ

સર ચીનુભાઈ, સમગ્રનો અને સમારીઓ !

શ્રીહાટકેશ્વરના ઉત્સવ પ્રસંગે આજે આ નાગરી નાત સમક્ષ મારા જેવા અનાગર અને જ્ઞાતિ-નાસ્તિકને વ્યાખ્યાન આપવા આપના પ્રમુખસાહેબે અને મંત્રીસાહેબે નિમંત્રણ આપ્યું છે તે માટે આપ સૌ તેમનો જરૂર જવાબ માગશો, — અને ખાનગી વાત જાહેર કરું તો તમારી જ્ઞાતિના અગ્રણી વ્યક્તિ આચાર્ય મહેતાની તથા અગ્રણી વિદ્વાન રત્નમણિરાવ ઝોટની ખાસ ખબર લેજો. સાઠાદરા-નામરોના સંમેલનને જ્ઞાતિની દષ્ટિએ ઉપયોગી એવું શું કહેવું ? જે જ્ઞાતિએ દયારામ અને બાલાશંકર જેવા કવિ, મણિલાલ નસુભાઈ અને કેશવ હર્ષદ દુવ સમા વિદ્વન્મણિઓ ગુજરાતને આપ્યા, રણછોડભાઈ છોટાલાલ જેવા ઉદ્યોગવીર તથા નાગરિક જીવનતા પ્રજોતા, અને સર ચીનુભાઈ માધવલાલ જેવા દાનવીર ધર્મપરાયણ રોક ગુજરાતને આપ્યા તે જ્ઞાતિના સત્ત્વ વિશે તો શંકા જેવું પણ કેમ થઈ શકે ? એ સત્ત્વ તમારામાં જોતર્યું દર્શી જ અને એનો પુરાવો તમે વર્તમાનમાં નહિ આપતા હો તો ભવિષ્યમાં તો જરૂર આપશો એમ માની લેવું જોઈએ. બાકી તો પૂર્વજોની બહુ પ્રશંસા કરવી આનંદદાયક નથી હોતી; કારણ કે ઘણીવાર તે આપણને ‘દીવા પાછળ અંધાર’ ‘અંગારા પાછળ દાપણ’ એવી એવી કહેવતોનું સ્મરણ કરાવે છે. અને એ ગુણો વિપજાવે એવી કહેવતો આપણા ઉત્સાહનો ભંગ કરે છે. વળી વર્તમાન યુગમાં જ્ઞાતિ જેવા સમવાયો

ધણાને સંકુચિત લાગે છે, વિશાળ સમવાયો ચોજવાની જરૂર દેખાતી જાય છે—અને છેવટે કાંઈ નહિ તો શાંતિનાં બંધનો પળાયે એટલાં પાળાં છુદ્ધિને તો વિશાળ વર્તુલમાં વિહરવું ગમે છે. એને એક પુરાવો એ છે કે તમે આજે મારા જેવાને તમારી સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવા બોલાવ્યો છે.

સંકુચિત વર્તુલને વિશાળ કરવામાં સમાજની-સંસારની જરૂરિયાતો કારણભૂત થાય છે; વિશાળને સંકુચિત કરવામાં પણ કારણભૂત થાય છે. પણ સમાજની-સંસારની જરૂરિયાતોને વર્તુલ વિના સાલવું નથી. સંસાર એટલે જ વર્તુલમાં સંસરવું! પણ માણસને આ વર્તુલ બેઠી મુક્ત થવાની ઇચ્છા થાય છે; વર્તુલ નાનું મોટું થાય એટલાથી સંતોષ થતો નથી. સમાજ અને સંસારના વર્તુલને બેઠી મુક્ત વિહાર તેના આત્મા ઇચ્છે છે. આવી મુમુક્ષા દરેક જીવમાં થોડે ઘણે અંશે હોય છે. સંસારી જીવમાં પણ આ મુમુક્ષા તેની પાસે બંધનો તોડાવે છે; પણ એમાં એને એવો અનુભવ થાય છે કે એક બંધન તોડવું એટલે બીજા બંધનમાં બંધાવું. કન્દના એક પક્ષમાંથી બીજા પક્ષમાં જવાનો જ તેને હક હોય એમ દેખાય છે: સરકસના પ્રાણીઓની જેમ તેને એક વર્તુલમાંથી બીજા વર્તુલમાં જ દોડવાનું હોય છે. આટલાથી એની મુમુક્ષા તૃપ્ત થતી નથી; એટલે એ કાંઈ એવું શોધે છે કે જેમાં આ મુમુક્ષા તૃપ્ત થાય, એવી વિશાળતા અને ગહનતા તેને મળે કે જેમાં એનો આત્મા ક્ષીન થઈ મુક્તિનો આનંદ પ્રાપ્ત કરે! માણસની આ શોધમાંથી ઇશ્વરનો આવિર્ભાવ થયો.

આથી આજના યુગે પ્રસંગે શાંતિબંધારણ કે એવા કાંઈ સામાંનિક વિષયની ચર્ચા કરવા કરતાં જેમને આપ સૌ ઇષ્ટદેવતા તરીકે માનો છો અને પૂજો છો તે જગવાન શંકરનું લક્ષિતભાવે સ્મરણ કરવાનું નિમિત્ત મળે એવો કાંઈ વિષય પસંદ કરવો એ મને ઉચિત લાગે છે. જેના મહિમાનો કાંઈ પાર પામ્યું નથી તેના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવી એ મારો વિષય છે એમ કહેવું એ છૂટતાની પરાકાષ્ઠા છે! એટલે જ મારો પ્રયાસ ભારતવર્ષના મહાકવિની પ્રતિભામાં એ સ્વરૂપ કેવું પ્રતિબિંબિત થયું છે એ સમજવા પૂરતો છે.

કાલિદાસ એ મહાકવિ છે, અને એનું મહાકવિત્વ એના મહાન દર્શન અને મહાન વર્ણનમાં પ્રતીત થાય છે. 'કાલિદાસની પ્રસિદ્ધિ શૂંગાર કવિ તરીકે છે.' શૂંગાર એટલે કે રતિ જેનો સ્થાપી બાવ છે એવો કાન્ધરસ અને રતિ એટલે કે સ્ત્રી-પુરુષનો પરસ્પર આસ્થા-અન્ધ-અર્થાત્ કાલિદાસ સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર આસ્થાઅન્ધનું દર્શન કરતો અને વર્ણન કરતો મહાકવિ છે. એની આ ભ્યાતિ યોગ્ય જ છે. એણે આ દૃષ્ટિથી જંગલ તરફ જોયું છે અથવા એમ કહો કે જંગલમાં તેને ખાસ જેવા જેવું અને વર્ણન કરવા જેવું આ જ લાગ્યું છે. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે જંગલના બીજાં નાના મોટા પદાર્થોનું એને દર્શન થયું નથી; એમ હોત તો એને મહાકવિનું બિરૂદ ન મળત! જાણતું કાલિદાસની કૃતિઓ તેની સર્વગ્રાહી પ્રતિભાનું આશ્ચર્યકારક બાન કરાવે છે.

અને એમાં જે વળી, જગવાન શંકર તો કાલિદાસના ઇષ્ટ દેવ હતા—ઇશ્વરને કાલિદાસ શંકર રૂપે પૂજતો હતો એટલે એ મહાકવિની પ્રતિભામાં જે પ્રતિબિંબ પડ્યું છે તે ખરેખર નિહાળવા જેવું છે! કાંઈ શુદ્ધ દર્શનચર્ચાથી ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સમજાય કે કેમ એ શંકા છે; જ્યારે આ શૂંગારી કવિની વાણી તો જગવાન શંકરને હૃદયમાં ઉતારે છે: એ એકલા

મેધને ઉગ્ગચિનીના મહાકાલ મંદિર-આગળ 'લોકિતનત્ર' કરે છે એમ નહિ, એના વાણી-મેધમાંથી જલચિન્દુઓ ઝીલનારને પણ કરે છે. અથવા એમ કહું કે કાલિદાસની પ્રતિભાની વિશિષ્ટ મહત્તા એણે ભગવાન શંકરનું જે દર્શન અને વર્ણન કર્યું છે એમાં દેખાય છે ?

કાલિદાસની પહેલાં-તેનો સમય ઈ. પૂ. પહેલા સૈકાથી તે ઈ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધી ગમે ત્યાં મૂકા-પણ તેની પહેલાં ભારતવર્ષમાં અધ્યાત્મવિદ્યા અનેક શાખાઓમાં ફલીફાલી હતી. ખાસ ઉપાસનાના પ્રવાહમાં અનેક દેવ-દેવીઓ તરતાં હતાં-ન્યારે તત્ત્વ ચિંતનમાં દેક ઝડવેદમાં એકં સદ્ વિદ્યા વહુવા વરન્તિ-એવું અનેક અને એકના સંબંધનું દર્શન થયું છે. અથર્વવેદમાં અને ઉપનિષદોમાં બધા દ્વંદ્વોને સમાવી લે એવા તત્ત્વને 'અનિર્વચનીય' કહીને ખંણ સમર્થ રીતે નિરૂપવાનો પ્રયત્ન છે. આ પરમતત્ત્વને-બ્રહ્મને-પરમાત્માને પામવાનો રત્નોનાં વૈજિત્યાદ્ ઝડવું અને કુટિલ એવા વિવિધ માર્ગો પણ પડી ગયા હતા. કાલિદાસ આ સમગ્ર વિદ્યાને વારસદાર બન્યો હતો એમ તેની કૃતિઓ ઉપરથી જણાય છે. આ અધ્યાત્મવિદ્યાના પરિશીલનથી એની શુદ્ધિ ઉદાર બની હતી-અને જો કે ભગવાન શંકર જ તેના ઈષ્ટદેવ તોપણ બ્રહ્મા અને વિષ્ણુનું તેણે જે નિરૂપણ કર્યું છે તે બતાવે છે કે કાલિદાસ કોઈ સંકુચિત સાંપ્રદાયિક ન હતો.

અને છતાં ઝડવેદમાં જેમ પ્રશ્ન પૂછાયો છે કે 'કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ કયા દેવને હવિષથી પૂજ્યએ-અને જેમ ઉત્તરમાં ઋષિએ કહ્યું છે કે પ્રજાપતે ન ત્વંદતાન્યન્યો વિદ્યા જાતાનિ પિતા મમ્મ હે પ્રજાપતિ ! તારા સિવાય બીજો કોઈ આ વિશ્વના પદાર્થોને વિદ્યાર્થ રહેલો નહોતો-એવો ઉત્તર વાળે છે તેમ દરેક મહાકવિને પણ આવો પ્રશ્ન થાય છે; અને નાદુષિઃ કવિર્નકવિઃ ઋષિઃ ન હોય એ કવિ ન થાય એ-ચાણે એને પોતાનું 'દર્શન' પણ થાય છે. આ પ્રશ્ન મહાકવિ કાલિદાસને પણ થયો હશે; એને પણ યહું હશે કે કયા દેવને હવિષથી પૂજું. ઉત્તરમાં-વારસામાં મળેલી સર્વોત્તમ બી અધ્યાત્મવિદ્યામાંથી એ મહાકવિને એની કવિરુચિને રુએ એવું વિશિષ્ટ દર્શન-કલ્પન થયું હશે.

કાલિદાસ બી-પુરુષના હૃદયબંધનો કવિ હતો. અને તેણે જગતનાં માતૃપિતાને પણ એ દૃષ્ટિએ જોવાની-અને વર્ણવવાની ધૃષ્ટતા કરી. આ ધૃષ્ટતા માટે કાલિદાસ શાપિત થયો હતો એમ દંતકથા કહે છે એ ગમે તે હોય પણ શંકરનું સ્વરૂપ જેવું, કુમારસંભવમાં પ્રતીત થાય છે એવું બીજું ક્યાંઈ થયું નથી ! અને કેમ ન થાય-ઉમાની દૃષ્ટિએ શંકર જવા દેખાય; એવી બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ દેખાય ! કુમારસંભવથી તમે બધા પરચિત છો એટલે એ સુભગ વૃત્તાન્ત વિસ્તારથી કહેવાનો લોભ છોડી દઈ-હું-હું-કામાં જ-કહું છું. શંકરનાં કોધથી કામ બળાને ભરમ થયો અને પછી-ઉમાએ તપ કર્યું-તપના પ્રારંભે આશ્રમમાં જે વૃક્ષો રોપ્યા હતાં તેને-ફળ આપ્યાં ત્યાં સુધી પણ ઉમાનો મનોરમતર ફર્યો નહિ, ન ચ પ્રતોહ્યિસુહોદયિ દર્યુલ મનોત્વોડલ્યાઃ પ્રાપ્તિમૌલિચ્છધ્રવઃ. 'પણ અંતે ઉમાનાં તપથી 'ક્રીત' થવાને-ખરીદાવાને-શંકર પોતે બહુક રૂપે આપ્યાં કાલિદાસની ગિરોમાં-

અયોજિનાપાદ્મરઃ પ્રયત્નભવાન્ જ્વલન્નિવ પ્રહમયેન તેજસા

વિવેકઃ કથિજ્જટિલસ્ત્રોત્રવનં શરીરવદઃ પ્રથમાશ્રમો મયા

સત્કાર થયા પછી હમાં સંપર્યત્ત્રઙ્ગુજૈવ ચંદ્રુપા-ઋણ ચંદ્રુયી ઉમાને જોતા જોતાં પહાચારીએ તપનું કારણ પૂછ્યું : (ઋણ શબ્દ ઉપર ખ્યાન પેચું છું.) અને તપનું નિમિત્ત શંકર છે એમ જાણ્યું એટલે કહ્યું :—અમહંલાખ્યાસરતિ ચિચિન્ત્ય તે તવાનુવ્રતિ ન ચં કરતુંમુત્સહે । અને પછી શંકરના નેટલાં આપણી સંસારીની દૃષ્ટિએ અપલક્ષણ કહેવાય તે બધા વળ્યું છે અને છેવટે સાર રૂપે કહે છે કે

દ્વયં ગતં સંપ્રતિ શોચનીયર્થ સમાગમપ્રાર્થનયા પિનાકિનઃ ।

કલા ચ સા ક્ષાન્તિમતી કલાવતઃ ત્વમસ્ય લોકસ્ય ચ નેત્રકૌમુદી ॥

વપુર્વિહ્વાક્ષમલક્યજન્મતા દિગમ્બરત્વેન નિવેદિતં વસુ

વરેણુ યદ્દાલમ્બાશિ સ્મરતે ન દદ્યતે વ્યસ્તમપિ ત્રિલોચને ॥

અર્થાત્ કે રૂપ, કુળ કે ધન જે શુભો માટે વર પસંદ થાય છે તેમાંનું એક પણ શંકરમાં નથી ! ટુંકામાં, સંસારની દૃષ્ટિએ જે જે કાંઈ ઈષ્ટ ગણાય તેનો અભાવ શંકરમાં છે—અને એ રીતે ઉમાનું મન શંકર તરફથી નિવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. ઉમાના સ્થાને આપણી ચિત્તવૃત્તિ મૂકા—આવો વર-તે કેમ વરાય—આવો ભગવાન, તે કેમ પૂજાય ! સંસારમાં જે કાંઈ સારું ગણાય તે બધાનો જ આમાં અભાવ ! પણ ઉમાની દૃષ્ટિએ શંકર જોવાના છે; અને ઉમાને રખેને તમે કાંઈ ચિત્તવૃત્તિનું સ્વરૂપ કે એવું કાંઈ શુદ્ધ રૂપક માનવાની જૂલ કરો—એ તો આ પાહાણબાઈની પ્રતિકૂલ વાણી સાંભળી પ્રવેશમાનાઘરલક્ષ્મીપથ ! આખો ખૂણો લાંબ કરી અને હવાં ચઢાવી જવાબ આપે છે :—

હવાચ ચૈત્તે પરમાર્થતો દૂરં ન વૈત્તિ નૂનં યત્ એવાય મામ્ ।

મંલોકતામાન્યમચિન્તરહેતુકં દ્વિપતિં મન્દાધારિતં મહાત્મનામ્ ॥

પરમાર્થ રૂપે હરને જાણતો નથી માટે જ તું એમ મને કહે છે. લોકસામાન્ય નહિ અને જોના હેતુ સમજણમાં આવતો નથી એવા મહાત્માઓના ચરિતો મન્દ શુદ્ધિવાળો દેવ કરે છે.

બટુકે શંકરને અમંગલનાં પરિચયમાં પ્રેમવાળો કહી જુજુસા ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કર્યો : ઉમા જવાબ આપે છે : મંગલની અપેક્ષા કાને હોય છે ? જેને આપતિ દૂર કરવાની હોય અને જેને અશ્વર્થની ઈચ્છા હોય તેને હોય છે. પણ જે આખા જગતનું સારણ છે અને જેને દેશી અભિપ્રાય નથી એને આશાઓથી આત્મવૃત્તિને દ્વિપિત કરતા એવા મંગલોને શું કરવા છે ? કિમેભિરાત્રોપહતાત્મગતિભિઃ । અર્થાત્ મંગલ—અમંગલની દીનતાથી એ અતીત છે, અને એ જ રીતે, ભલે તે અકિંચન હોય છતાં બધી સંપત્તિઓ તેનામાંથી જ આવે છે; ભલે રમશાનમાં એનો વાસ હોય છતાં ત્રિલોકનો નાથ એ છે. ભલે ભીમરૂપ હોય છતાં એ જ સિવ કહેવાય છે : ટુંકામાં ન સન્તિ ગાયાર્થવિદઃ પિનાકિનઃ । પિનાકીને યથાર્થ રૂપે જાણનારા જ નથી ! જાણે કાલિદાસ પોતાનો જ અસંતોષ વ્યક્ત કરતો હોય એમ નથી લાગતું ! એ વિશ્વમૂર્તિના રૂપનું કાણ અવધારણું કરી શકે એમ છે ? વિભૂષણોથી પ્રકાશનું હોય કે સાપ વીંટયા હોય, ગજચર્મ ધાણું હોય કે દુકૂલ ધાણું હોય, કપાલી હોય કે છન્દુશીખર હોય ! એને કાણ પૂરો ઝોળજો છે ! પેલા બટુકે આદેષ કર્યો. હવે કે એનો જન્મ ક્યાંથી છે એ કાંઈ જાણતું નથી. ઉમા કહે છે ‘તે જુડાએ દોષ કહેતાં કહેતાં શું કહ્યો, કારણ કે જે પહાનું પણ કારણ છે તેનો જન્મ ક્યાંથી સમજાય ?’ યમામનતંત્ર્યામ્બુવોડપિ કારણં કથં સ લક્ષ્ય-પ્રભવો ભવિષ્યતિ । પંહેલાં કહ્યું તેમ ઉમાની નજરે શંકરને જુઓ ! પણ રખેને આપણે કાંઈ

તત્ત્વજ્ઞાનની શુદ્ધતાથી શંકરનું રૂપ નિશ્ચિત કરી નોખીએ એટલે ઉમા કહે છે: જલં વિશદેન ચમ્પુતત્ત્વચા તથાવિચસ્તાવદશીપમસ્તુ સઃ । મમાત્ર ભાવૈકરસં મનઃ સ્થિતં ન કામઃ; વૃત્તિર્વચનીયમોક્ષતે ॥ અહીં આ ઉમાની રતિની પરાક્રાંધા છે, અને કાલિદાસની ભક્તિની પરાક્રાંધા છે । ભાવૈકરસં મનઃ-આ શબ્દો ફરી ફરી ઉચ્ચારવાનું મન થાય એવા છે ।

સંસારમાં જે જે પદાર્થો અને ભાવોને આપણે અનિષ્ટ-ત્યાગ્ય-ધૃષ્ટાન્મનક-ગણીએ છીએ તે બધાને આરોપ ભગવાન શંકરમાં કેવી રીતે ધટાવ્યો છે તે જુઓ । કાલિદાસની ઈશ્વરની કલ્પના કન્દના એક પંક્તિ કે નિષેધ ઉપર નથી રચાઈ-તે કન્દના સમાધાન ઉપર રચાઈ છે । જે સ્વરૂપમાં ઉમાનું મન ભાવૈકરસ ધ્યુઃ એનું જ વર્ણન સંક્ષેપમાં પણ સ્પષ્ટતાથી માલવિકાગ્નિમિત્રમાં આ મહાકવિએ કર્યું છે :

एकैश्वर्यं स्थितोऽपि प्रगतवहुफले यः स्वयं कृत्तिमांसाः
कान्तासंमिध्रदेहोऽप्यविप्रयमनसो यः परस्ताद् सतीनाम् ।
अथभिर्यस्य कृत्स्नं जगदपि तनुभिर्विभ्रतो नाभिमानः
सन्मार्गालोकनाय ध्वपनयतु स वस्तानसीं शक्तिमीशः ॥

ભક્તોને બહુ ફલદાયી એવા એકૈશ્વર્યા હોવા છતાં પોતે તો ગર્ભધારી, કાન્તા સાથે સદા સંલગ્ન, છતાં જેમના મનને વિપયો વ્યાકર્ષી શકતા નથી એવા યોગીઓના અગ્રેસર, અને સમગ્ર જગતને આદિ તનુઓમાં ધારણ કરતાં છતાં જેને હું ધારણ કરું છું એવું લાન નથી-આવા વિરોધાના સમાધાનમાં કાલિદાસને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ દેખાય છે, અને આ જ ભગવાન શંકર તે વેદાન્તોમાં-ઉપનિષદોમાં-દાવાપૃચ્છી વ્યાપી રહેલો જે અદ્વિતીય પુરુષ કહ્યો છે તે જ એમ વિજ્ઞોર્વેશીયમાં કાલિદાસ કહે છે. ઈશ્વર શબ્દ યથાર્થાશ્વર ખીળ કાઈને-ખીળ કાઈ સ્વરૂપને લાગુ પડી શકતો જ નથી.

આ ભગવાન શંકરને યોગ આદિ સાધનોથી મુમુક્ષુઓ અંતઃકરણમાં શોધે છે । પણ મહાકવિ કહે છે કે તે રિચર ભક્તિયોગે સુલભ છે-જો ભાવૈકરસં મનઃ હોય તો સુલભ છે.

જગતના વિરોધી ભાવોનું કન્દ આપણી ફિલસૂફીએ ઉપરે પુરુષ અને પ્રકૃતિના કન્દરૂપે જોયું । કાલિદાસે પંથુ આ કન્દ જોયું પણ તેમાં વાણી, -અને તેના અર્થમાં જે એ હોવા છતાં એકપણું છે તે રૂપે જોયું: આ મહાકવિને જગતનાં માતૃપિતા વાણી અને અર્થ, જેવાં જુદાં અને જોડાયેલાં લાગે છે: અને તેને તે વંદન કરે છે. આપણે પણ તે મહાકવિના શબ્દોમાં વંદન કરીએ:

यागर्धाविदं संपृच्छी वाग्व्यप्रतिपत्तये
जगतः पितरौ वन्दे पावतीपरमेश्वरौ ॥

માતૃભક્ત નાના આઠવલે

કાકા કાલેલકર

નાના આવલે એટલે મહારાષ્ટ્રનું પાણીદાર મોતી. પૂનામાં હું પ્રથમ જ એમને મળ્યો ત્યારે તેઓ પોતાનું 'દુર્વર્તની મુલ્લંચી સુધારણા' (દુર્વર્તની જાળકોની સુધારણા) નામનું પુસ્તક લઈને મારી પાસે આવેલા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને વરેલી આ વ્યક્તિ ગૂંચરાતી સાહિત્યના સંસર્ગમાં પણ છે તે જાણીને મને એમને વિશે ભાવ થયો. અમે વારંવાર મળવા લાગ્યા. 'સેન્ટ વિનિફ્રેડ' નામની ડીન ફેરારની શાળાજીવન સંબંધે એક નવલકથા વાંચવાની મેં એમને લજામણુ કરી. એમને એ ગમી. 'એ પુસ્તકનું મરાઠી વેશાંતર કરશો?' એવો મેં એમને પ્રશ્ન કર્યો. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંસ્થામાં માણસ તદ્દરૂપ જની ગયા સિવાય એના જેવી નવલકથાનું મરાઠી રૂપાંતર કરી શકે નહિ એની મને ખબર હતી. સમર્થ વિદ્યાલય અજાવવામાં નાનાએ પોતાનાં બાર વર્ષ-એક તપ જેટલાં વર્ષ-ખર્ચાં હતાં. એમણે ધણા આનંદથી મારી માગણીનો સ્વીકાર કર્યો અને સ્વીકારેલું કામ પૂરું પણ કરી દેખાડ્યું. ડો. દિનરા મહેતાના આરોગ્યભવનમાં હું કુખાહારનો પ્રયોગ કરતો હતો ત્યારે નાના ધણી વાર ત્યાં આવતા અને 'જ્ઞાત વિગ્રામ' નાં પ્રકરણો વાંચી સંભળાવતા. મૂળે જ અંગ્રેજીમાં કથા અપ્રતિભ અને તેમાં શિક્ષણ અને માનસશાસ્ત્રને વરેલાં નાના જેવા મરાઠી વેશ પહેરાવનાર. પછી પૂછું જ શું? જાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓનું વાતાવરણ એટલું ખૂબીદાર ચીતરાયું કે મરાઠી ભાષાને એક નવું જ આભૂપણ મળ્યું એવું મને લાગ્યું. નાનાએ તરત જ મારી પાસેથી એની પ્રસ્તાવના લઈ લીધી અને પછી પુસ્તક કેમ છપાવવું તેનો અમે વિચાર કરવા લાગ્યા. એકાદ પ્રકાશકને એ પુસ્તક આપી દઈને પ્રકાશનની અકળામણુમાંથી છૂટી જવું એવો મારો આશય હતો. પણ નાના એ વિષયમાં વધુ અનુભવી. એમણે કહ્યું, 'આજકાલ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રેમવાર્તાઓ સિવાય બીજા સાહિત્યની કિંમત નથી. આ પુસ્તકને પ્રકાશક મળવા દિલિ છે.'

નાનપણમાં 'હરિ કવિ ત્રિવલ્ક' નામની વાર્તા અમે જે હોંશથી વાંચતા હતા, તેનું સ્મરણ કરતાં નાનાનો મત હું સ્વીકારી ચકું એમ ન હતું.

પણ પછી એ વાત તો ત્યાં જ રહી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિશે અમે ખૂબ ચર્ચા કરતા. સમર્થ વિદ્યાલયમાં કામ કરતાં નાનાની પ્રતિષ્ઠા ઠીક ખડતલ હતી. પછી તો એમને કાળજીનો રોગ થયો અને શારીરિક શ્રમનું કંઈ જ કામ એમનાથી ન થાય. નકામા ન બેસવું એમ લાગતું તેથી તે ચિરતેરતા દરિયાકિ બેસીને મદદ કરતા.

એ જ વખતે શ્રી જમનાલાલજીનું કન્યાશ્રમ ખૂટ્યું અને 'એકાદ સારા રાષ્ટ્રીય ટુલિના શિક્ષક શોધી આપો' એમ કહી તેઓ મારી પાછળ પડ્યા. મને નાનાનું સ્મરણ થયું. એવાનું નિર્ગંજણ અને તે જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં! નાનાએ તુરત જ જવાબ આપ્યો અને વર્ષા આશ્રમમાં તેઓ રમવાયા. અહીં એમને કેટલા યે ફેરફાર થયા. નાનાની ઠીક કસોટી થઈ. પણ એમની તત્ત્વનિષ્ઠા અને ટેક હોડયા વિના એમણે બધા પ્રસંગોએ સાચવી લીધું.

સમય વિદ્યાલયમાં બાર વર્ષમાં નાનાએટા એતમેદ થતા લોકો એકમેકને કેમ ઉતારી પાડે છે તેનો અનુભવ હોવાથી નાના ખૂબ જ ધીરજ અને મનમેળ રાખીને બોલતા. તરવની યોગ્યતામાં આઠઠી હોવા છતાં સાથી કાર્યકર્તાઓ સાથે દરેક વખતે નમ્રતા અને મીઠાશથી કેમ બોલી શકતા તેનું મને આશ્ચર્ય થાય છે. સંસ્થા સંબંધે અમે કલાકે સુધી વાતો કરતાં છતાં પોતાના વાચનમાં બિલકુલ અદ્યતન રહેતા. ઇજ્જત અને અંગે-રિક્ષામાં ક્યા ક્યા શિક્ષણ-પ્રયોગો થાય છે તેની વિગતવાર માહિતી એમને હોય. મિનેમાને કિરણે કુમાર-કુમારિકાઓનાં ચારિત્ર્ય ઉપર કેવાં પરિણામો આવે છે એ સંબંધે એક વિસ્તૃત રિપોર્ટ વાંચીને એમણે 'લોકશિક્ષણ'માં લખેલા એ લેખો વાચકોના સ્મરણમાં તાજ જ દશે. ગુજરાતીમાં પણ તે લેખો આવ્યા હોવાથી વાચકોને નાનાનો પરિચય તો 'પ્રસ્થાન' મારફતે થયો છે જ.

શિક્ષકોનાં ધંધો એમના લોહીમાં એટલો બળી ગયો હતો કે અમારી સાથે વાત કરતાં પણ દરેક મુદ્દે ઉલટાવી સલટાવી ફરી ફરીને અમારી પાસે મૂકતા. જ્યારે એમને અમે અંગત પ્રશ્ન પૂછતાં ત્યારે જ એમની વાચા કુશિત થતી સહિલા વિદ્યાલયની બધી છોકરીઓને મન નાના એટલે વડીલ. છોકરીઓ એમની નેડે રિસાતી કે એમના પર યુસ્સો કરતી ત્યારે પણ વડીલ સાથે કરતી હોય તેમ જ. જે છોકરીએ એમના પર યુસ્સો કર્યો હોય તે જ તેમની પાસે-પોતાના સાંતવનને અર્થે જાય એવો એમનો જીવ મળી ગયો હતો.

ઓઝોની સંસ્થા ચલાવવી એટલે કાળજીની ટાટડીમાં જઈ અંગે ડાઘ ન લાગવા દેતાં પાછા બહાર આવવા જેવું છે. એનો નાનાને ખ્યાલ હતો. એક વખત એક પ્રૌઢ વિદ્યવાંએ બાધાઈથી એમની વધુ નજીક આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે નાનાએ જે ફેરાવતાર ધારણ કરેલો તે તો તેમના જેવો માતૃભક્ત જ કરી શકે.

નાનાનું આ જગતમાં જે કોઈ પૂનર્યાન હોય તો તે એમનાં માતૃશ્રી હતાં. સંદેહ વાત કરતાં જ માતૃશ્રીનો ઉલ્લેખ થાય કે તરત એમનામાં જે ભક્તિની બીનારા બોંધી જતી તે નોંધને મને બહો અનંદ થતો. દર સાલ પોતાની માને મળવા તેઓ પૂના જતા. એમની પ્રાંત્યે એમનો પ્રેમ અધિક હતો કે ભક્તિભાવ એ કહેવું-મુશ્કેલ છે. નાનાના ઉજ્જવળ ચારિત્ર્યનો મુકમ પાંચો એમની આ માતૃભક્તિમાં મને જડ્યો હતો.

નાના ! લગનની જાળમાંથી તમે કેમ બચી ગયા ? એમ એક વખત મેં પૂછેલું. એ કહેવા જ ન શકતા હતા, પણ એકાએક એમણે પોતાના મનને પાછું વાળી લઈ કઠોર બનાવ્યું, અને મારો પ્રશ્ન ઉગ્રવી દીધો. તે એટલું જ બોલ્યા, 'કે અપણાસાહેબ પદ-પદની માત્રા જીવન પર જબરી અસર પડી છે.' લાંમ ન કરવાનું એમનું એ રહસ્ય નાનો મરણ-પથારીએ હતા ત્યારે એમનાં માતૃશ્રીને મોઝીથી મોઝીએ જાણ્યું. પંખજમાં થેએલા અત્યાચાર સાંભળીને એમણે પ્રતિજ્ઞા કરેલી કે દેશ જ્યાં સુધી શુદ્ધામીની દશામાં છે ત્યાં સુધી લગન ન કરવાં.

શ્રી. જમનાલાલજી વિને એમને હમેશાં આદરભાવ રહેતો. એમને વિષે મારી સાથે બોલતાં

તેઓ પોતાના ઝીણામાં ઝીણા મતભેદો પણ સ્પષ્ટ કરીને કહેતા. પણ એ ચર્ચામાં પણ શ્રી. જમનાલાલજી સાથેનો એમનો કૌટુંબિક જોડો સ્તેષ્ટ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતો. સંસ્થાનો કંઈ બગાડ થતાં તે કોઈનાં હોખને ઊડતા નહિ. વર્ધા શિક્ષણ પરિષદ વખતે, એમના એક શિષ્યકને મેં ઠરાવેલ સુદત કરતાં વધુ કામમાં રોકી રાખ્યા. અને એ માટે એમણે મારી, જે ખૂબ, લઈ નાખી તેવો અનુભવ તો મને કદી કર્યોય થયો નહોતો. પણ એથી મારો તો નાના વિષેનો આદર વધ્યો.

સ્ત્રીઓની સંસ્થા છેવટે તો સ્ત્રીઓએ જ સંભાળવી જોઈ એ એવું તો અમે પહેલેથી જ ઠરાવેલું હતું. એટલે કુમારી કૃષ્ણાબાઈ કાલકાટકર સંસ્થાને આવી મળતાં જ નાનાએ મને આપીને કહ્યું, કે 'કૃષ્ણાબાઈ કરતાં વધુ યોગ્યતાવાળી શિક્ષિકા તમને મળવાની નથી. જો તમારે તમારો સિદ્ધાંત પાળવો હોય તો અત્યારે જ સંસ્થા એમને અધીન કરી દઈને મને છોડો કરો.' 'છેવટે એવું નહીં કહ્યું' કે નાનાએ હજી એક વર્ષ વધુ સંસ્થાનું સંચાલન કરવું અને કૃષ્ણાબાઈ સંભાળતાં જાય તેમ તેમ એકેક ખાતું એમને સોંપતાં જવું. નાનાની સાથે મેં ઠરાવ્યું હતું કે મદિલાથમને દળવે દળવે મદિલા વિદ્યાપીઠ બનાવી દઈ, ઘેર રહીને અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતી સ્ત્રીઓને પત્રવ્યવહાર પદ્ધતિથી શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવી. આ પદ્ધતિથી સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્યનું અધ્યયન દેશભરમાં પ્રસારશે, ખાદી વિદ્યાનો પ્રચાર થશે જશે અને દરેક પ્રાંતમાં દેશસેવિકાઓ પણ તૈયાર થતી જશે.

નાનાને ગૂજરાતી એટલું બધું સંસ્કૃત આવડતું કે તેથી મહાત્માજીને ખૂબ જ આશ્ચર્ય થયું. એનું કારણ એમને એમના માતૃશ્રી પાસેથી મળ્યું કે નાનાનું શિક્ષણ નાનપણમાં કાઠિયાવાડમાં ગૂજરાતી બાપામાં જ થયું હતું.

મોંઘો પડ્યા તે દિવસે પેરાડમાં નાનાં મારી પાસે આવેલા. એમાં સંસ્થા વિષે અને ખીજી વાતો કરતાં એમણે મને પૂછ્યું, 'ગીતાનું ભાષાન્તર નથી ન પદ્ધતિએ, જે હું એમને લખાવતો તે પૂરું, દેનાર હું કે અધવચ જ મૂકી દેનાર હું?' એમ કહેતાં મને એમણે ઠીક ઠીક મીમકી આપી હતી. અને મેં પણ વચન આપેલું કે દિવાળીની રજાએ પછી એ જ કામ હાથ ધરીશ.

'આસ વિગ્રાથન' એ નવલકથા જેમ એમણે મારા આમદને વંશ ચર્મને લખી એ જ પ્રમાણે 'જેકિલ અને હાઈડ' નું ભાષાન્તર પણ 'ડૉ. શરદચન્દ્ર' ને નામે એમણે તૈયાર કર્યું હતું. એ નિતાન્તરસુંદર કલાકૃતિનું ભાષાન્તર કરવું સહેલ નથી એવા ગાંધીજીના કથનને મેં નાનાના કાન પર નાખ્યું. ભાષાભક્ત નાનાને એટલી ચેતવણી બસ હતી. એમણે તરત જ એ પુસ્તક હાથમાં લીધું અને ભાષાન્તર પૂરું કર્યું. એમાંના વિષય સંબંધે અમે સારી રીતે ચર્ચા કરી હતી. સારાં સારાં પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખી આપીને મંડૂતની મોટાઈ ખાટી જતાનો મારો ઇનકાર હોવાને લીધે મને લાગ્યું હતું કે તેઓ મારી પાસે પ્રસ્તાવનાની માગણી કરશે. પણ પુસ્તક છપાઈને તૈયાર થયું તો પણ પ્રસ્તાવનાની એમણે વાત જ ન કરી. મને લાગ્યું કે હું વખતસર કામ કરી આપતો નથી એની ત્રીઝ આવી રીતે તેઓ મારી પાસે વ્યક્ત કરે છે! પણ એનું સ્ફુરણ જ હતું અને તે મારા જન્મ દિવસે જ મારા જન્મવામાં આવતાં મને ઘણી શરમ બેસી. [એ પુસ્તક એમણે મને અર્પણ કરેલું છે.]

નાનાએ બાલમાનસશાસ્ત્ર ઉપર એક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પૂરા કર્યો છે. નાગપુરના બનહટ્ટીની ગ્રંથમાળામાં એ છપાયે છે. એમનું 'વ્યાસ વિદ્યાધરમ' છેવટ એમણે પોતાને જોખમે છપાવવાનું ક્યું. એમની છેલ્લી માંદગીમાં એ પુસ્તકનાં મુદ્રા આવીને અનાથ છોકરાની પેઠે ખૂણામાં પડ્યાં હતાં !

મોતી જેવી પાણીદાર અને મોતી જેવી સૌમ્ય તેજસ્વી એવી નાનાની મૃતિ મોતી પ્રમાણે જ ભંડુર નિવડી એ તો એમની છેલ્લી માંદગીએ સાબીત કયું. કાલેરામાંથી જેમ તેમ કરીને સારા થયા પણ તેમના પહેલેથી જ નબળા કાળખથી માંદગીનો આઘાત સદન થયો નહિ અને તે થાકીને બંધ થઈ ગયું. છેલ્લે દિવસે પૂજ્ય બાપુજીની એમણે કંપના કરી એટલે ગાંધીજી 'એમને મળવા શેઠાંવધી પગે આલીને આવ્યા. ગાંધીજીને જોતાં જ એમનામાં નવું ચૈતન્ય આવેલું દેખાયું. પણ તે તો જુઝાતા દીપકનું ચૈતન્ય હતું.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કાર્યને માટે તો નાના અમને મળી રહેત, સ્ત્રી શિક્ષણની સંસ્થા ચલાવવા માટે એમના જેવા ચારિત્ર્યધન માણસો પણ ક્યાંકથી મળી જાત, પણ નાનાએ એમની માતૃશ્રીને ખાતર આટલી ઊંમરે મરવું જોઈતું નહોતું એમ મને વારે ધડીએ લાગ્યા જ કરે છે. જ્યારે એમના જીવવાની આશા ન રહી ત્યારે એમણે પૂનાનું પોતાનું રહેવાનું ઘર પૂનાના આયુર્વેદ રજ્યાલયને દાન આપી દીધું.

નાનાએ પ્રત્યક્ષ પિતૃપદ લેવાની ના કહી હતી, પણ એમની આશ્રમની વિદ્યાર્થીનીઓ બાળ પિતૃવિદ્યોગે દુઃખી થાય છે. મારી તો ખાતરી છે કે માતૃભક્ત વ્યક્તિ સમાજને ઋણી તુલ્ય જ હોય છે. અધ્યયન અધ્યાપનના સ્વધર્મનો અખંડ જાપ કરીને નાનાએ એ પદ મેળવ્યું હતું. અવિવાહિત માણસોમાં ક્યારેક ક્યારેક જે અહંત્રેમી નીરસ રક્ષણ જોવામાં આવે છે તે નાનામાં ક્યારેય નહિ દેખાતું. દરેક વ્યક્તિ તરફ ઉદાર દૃષ્ટિએ તેઓ જોતા, કારણ કે તેઓ ઉત્કૃષ્ટ માનસશાસ્ત્રી હતા અને તેઓ ચારિત્ર્યની કિંમત પણ જાણતા.

એમની માતા ઉપર તો જાણે આઠ વૂટી પડ્યું. પણ જેમને જોલે સેવાવીર પાક્યો તેમને જ્યારે ગાંધીજીએ ધીરજ આપી ત્યારે તે જોડ્યાં—નાનાની માતાને શોભે એવા જ વચન તે હતાં—“બાપુજી, નાના આ ભવે સેવામાં દૂષણ શરીર લઈને આવેલો એટલે એનાથી મનમાની સેવા થઈ નહિ. હવે તે બળવાન શરીર લઈને સેવા માટે વધુ સમર્થ બનીને આવવા માટે જાય છે.” નાના જેવી સેવાપરાયણ વ્યક્તિની સ્તુતિ આ કરતાં ક્યા વધુ શબ્દોમાં થઈ શકે ?

નાના જેવી ઉદારતા આપણામાં પ્રગટાવીને જ આપણે એમનું ગુણગૌરવ કરી શકીએ.*
સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૮.

કાલોડસિ

સુન્દરમ

‘કાલોડસિ લોકલક્ષ્યકૃત પ્રવૃદ્ધઃ ।’

હા, નાથ, હે શાશ્વત ધર્મગોપ્તા ।

કાલોડસિ લોકલક્ષ્યકૃત પ્રવૃદ્ધઃ ।

ચક્ષુઓ દિવ્ય દેષને દાખવ્યું રૂપ શિષ્યને
સુદુર્દર્શ મહાધોર રૂપ, તે અમ સર્વને
કર્યું તે સહજ દક્ષ, કૃપા કે અકૃપા જ આ ?

હે નાથ ! લોકલક્ષ્યકારી, આજે
પ્રવૃદ્ધ તું લોકસંહાર કાળે,
નિકાળતાં ઉગ્ર અધોર રૂપ
લોકનય પ્રત્યક્ષિત પ્રભો, આ.

સ્વરૂપ આ દુર્નિરીક્ષ્ય સર્વતઃ
દીપ્તા ન લાક્ષ્ણિકિતિ. અ પ્ર મે ય
અ ના દિ મ ખ્યાં ત. અ ને ક વ ણ્યું
વિરાટ વિરક્ષરિત આજ વિશ્વે.

તારાં મુખો દાઢ કરાળવંતાં
કાલાનલે પ્રાન્નપલ ભટ્ટીઓ શાં
દિશાદિશાએ વિકસ્ત્રાં વિનૃમ્ભતાં
અસંત આ ભૂમિ સમસ્તને શું ।

સુધોર કે ધર્મરતાં વિગાનની
પાંખો પાંખો પ્રાણુવાયુ રહી છે,
ને સાગરોનાં મુખ કે વિકાસી
ગ્રાહો સર્મા સંતરતી ધરાને
મસી રજાં લૌલ્ય અપૂર્વથી કા.

અખંડ ભૂમંડળ આજ ધારે
વિમૂઢ ચિત્તે અભિમન્યુ પેઠે
મુસન્ન આપ ચિણુકાગ્ર હેઠે;
પ્રત્યંચનું છેલ્લે વાર એટલી ।

હે નાથ ! તે પૂર્વથી સર્વને આ
મૂક્યા હણી શું ? બનનાર સર્વે
અન્યોન્યના સંહનને નિમિત્ત ?

ભલે, ભલે ! આ જનની જિદ્ધતા
નિવૃદ્ધ વેગે સજી પાંખ વાયુની
હોમાય દીપ્તાનલમાં. પતંગ સી !

સુધોરકમાં ! કડુલાક્ષ ! તારા
સહસ્ત બાહુ જન પામરોના
કરો થંડી કીડનકા વિનાશનાં
લ્યો છીનવી ને ઉરમાં વસેલાં
મુગા મકી સંચિત આવિલોને
જલાવી દો દિવ્ય હતાશ તારો.

હે ઉગ્ર ! હે દીપ્તહતાશવકન !
ઉન્નવાલ કાલાનલ કુદ તારો
નેત્રો દમે, જીવનવારિ સકલે,
જલી ઊઠે પલ્લ થી ફેળી મદા.
દુર્દર્શ આ રૂપની રીંદ લીલા
સંકેત તું એમ શું પ્રાર્થનું ઘટે ?
તેં મરજ્યું તે છજ અમારું સર્વનું.

આરઠ યંત્ર જગ તેં કહ્યું જો
તે પૂર્ણ વેગે તવ લક્ષ્ય અંતે
સાધો અને જીવનનાં નવામ્ણુ
તું વર્ષાળે. હે ધનસ્વામ ! તારી
પ્રકુલ્લને નેત્રની કૌમુદી પુનઃ
પૃથ્વી વિષે પાંગરને મધુશ્રી
તારી સધા, પલ્લ પ્રકુલ્લ નેત્ર ।

“હમેરા બાલા જોખન હૈ”

“હમેરા બાલા જોખન હૈ”

“હાતી ઉપર હાથ મૂકો. ‘હમેરા બાલા જોખન હૈ’”

“હમેરા બાલા જોખન હૈ”

“હમેરા બાલા જોખન હૈ”

“હમેરા બાલા જોખન હૈ”

“હ બરોબર. ‘ઉસસે ના છેડો’”

“‘ઉસસે ના છેડો’”

“‘ઉસસે ના છેડો’”

“‘ઉસસે ના છેડો’”

“બટકા, આ લોટી ગવાઈ રહ્યા પછી તારે રતિયાનો હાથ ઝાલીને આગલી લાઈટ સુધી ફરવું. શું સમજ્યો?”

“હા સાહેબ.”

“અને મિ. ગોપાલદાસ?”

“હા”

“તમારે દસ રૂપિયાની નોટ ઈનામ માટે આ લોટી ગવાતી હોય ત્યારે જ કાઢી રાખતી, શું સમજ્યા?”

“હા સાહેબ.”

બપોરના બે વાગ્યા હતા. ‘શ્રીકૃષ્ણ નાટક કંપની’ ના ચિયેટરમાં રિહર્સલ ચાલી રહી હતી. ડિરેક્ટર મિ. મનમોહન તદ્દન નવો જ એક ‘અન્યાયનો ભોગ’ તૈયાર કરી રહ્યા હતા. ‘શ્રીકૃષ્ણ નાટક કંપની’ એક ‘જૂની અને જાણીતી’ નાટક કંપની હતી. પચાસ વર્ષની તેની જ્વલંત કારકીર્દિમાં તેણે અનેક નાના રામચો પાસેથી તેમજ મોટા મોટા અમલદારો પાસેથી માનચાંદ મેળવ્યા હતા. તેના કેટલાક એક્ટરોનાં નામ તો ઘરે ઘરે ઓળાતાં. સંગીતની ત્રાટ ચાલ ત્યાં મા. ગોપાલદાસનું નામ ઓલાવાનું જ. તેના લાંબા લાંબા આલાપો ઉપર લોકો મુગ્ધ હતા. ‘મેલેયા’ બેલમાંનું તેનું દર્દી બરપૂર હાલરડું સાંભળીને સ્ત્રીઓની ગલેરીમાં બાંધે જ કાઈ રડ્યા વિના રહ્યું હશે. ખીજા જાણીતા એક્ટરોમાં મા. જગન અને મા. મગનની જોડી મુખ્ય હતી. લોકો તેમને બન્નેને જાણે કે એક જ વ્યક્તિ હોય તેમ ‘જગનામગના’થી જ ઓળખતા. કોમિક તો બસ જગનામગનાનું જ. નવીનૂતીના કમિયાના કોમિકમાં પ્રેક્ષકો વ-સમોર આપતા કેમે ક્યો ધરાતા જ નહિ. ખીજો લોકપ્રિય એક્ટર મા. બટક-હનો. તેણે અનેક રાજદરબારોમાં રામચો પાસેથી નાચ કરીને તેમની ડોઝમાંથી હીરામોતીના (અસમત કચર મોતીના) દાર ઈનામમાં મેળવ્યા હતા. તે સિવાય પણ તે ખીજા અનેક પાઠોમાં બિતરતો. અભિમન્યુના ખેડેના તેના બાળ

અભિમન્યુ તરીકેના વીરત્વ ઝરતા સંવાદો અનેક યુવાનોને લગભગ મોઢે થઈ ગયા હતા. લોકો તેને બાળનટ મા. બહુક તરીકે ઓળખતાં પણ 'બહુક' સંબોધનમાં જરા વધારે પડતો વિવેક આવી જતો હોવાથી કેપતીના જગતમાં તેને બધા 'બટકા' કહીને જ બોલાવતા! થોડા વખતથી—ખાસ કરીને ચત્રચિત્રો તથા બોલપટોના આગમન પછીથી—કેપતીની પૂર્વની ગ્રંથોગ્રલાશી ધીમેધીમે ઘટતી જતી હતી. આથી હમણાં હમણાં તેના વ્યવસ્થાપકો નવા જમાનાને અનુકૂળ થવા પ્રયત્નો કરતા હતા. પૌરાણિક નાટકો ધીમેધીમે ઓછાં કરી સામાજિક નાટકો વધારે ભજવાતાં હતાં હજી હમણાં જ એ સામાજિક નાટકોને ધણી જ સફળતા મળી હતી અને અત્યારે એવો જ એક ત્રીજો ખેલ 'અન્યાયનો ભોગ' તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. વળી આ ખેલમાં તો એક સ્ત્રી અભિનેત્રી મિસ નિર્મળાકુમારી પણ નાવિકાનો પાઠ ભજવતી હતી. 'અન્યાયનો ભોગ' માટે કેપતીએ જરૂર તથા જહેમતનો સારો ભોગ આપ્યો હતો. લોકો પણ આ ખેલ જોવા તત્પ્રાપ્ત થઈ રહ્યા હતા. મા. ગોપાલદાસ નાટકના મુખ્ય પાત્ર શેક સાંકળચંદને ન્યાય આપવાના હતા. 'સુરિલા' બાળનટોમાં મા. બહુક મુખ્ય હતો અને શેક સાંકળચંદના લક્ષ્મીસદનમાં તેનો નાચ હનો. વળી 'કાકિલકંઠી' મિસ નિર્મળાકુમારી શેકની પત્ની કમલા બનતી હતી. ખેલ તૈયાર થઈ ગયો હતો અને આજે છેલ્લી રિહર્સલ હતી.

"સાસ્થા, ડાબી આંખ ફાંગી કરતાં નથી આવડતું?" રિહર્સલે 'બટકા'ને એક તમાચો ચોડી દીધો. "બોલ 'મારો ના નજરિયા'.....જો.....શયો છે તો ખીજ ખામી પડશે."

"મારો ના નજરિયા"

"અરે તમણચી, જરાક ધીમે...હં...અસ અને માસ્તર, દાદરાને લગતો ટપુન વધુ ફાવશે આમાં," સંગીતનિર્દેશકે કહ્યું.

"એક હાથ કેક ઉપર મૂકી વાંકો વળ સહેજ."

"મારો ના નજરિયા"

"જો વળી આંખ મીંચતાં..."

"મારો ના નજરિયા"

"હં જરાજર છે. પ્રવેશ ડોકો શું છે? બોલો."

"સરિયામ રસ્તો. કમલા, દિનુ તથા અન્ય બાળકો"

"જો આ બનનરો સીન છે એટલે બધાંએ આ વોંગથી પેલી વીંગ સુધી ફેરા ખાવાના છે હોંકે."

"હા હા" બેઠેલાં બોલ્યાં.

"અને વચ્ચેના કામિક રીન જાણનો દોષ ત્યારે બટકાને નિરાશિયાનો ફેસ પહેરાવી દેવો. અને મિસ નિર્મળાકુમારી, નમે ત્યારે ફાટેલ સાંચો પહેરી વાગ વીંખી રાખજો. શું? સમજ્યાં? બટકાને જાતીએ આંખની વખને તમે ફૂસકું જરાજર નથી કાઢી શકતાં? આંખ ન આંકી શકે તો ગિરસદિન નેવાર રાખજો.....અરે નાથાભાઈ! સાંજે વિદ્યુતને મોકલીને એક ઓંસ ગિરસદિન તો મંગાવી રાખજો..."

“ બલે. સાંજ મોર રડી તમારે ” નાથાલાઈએ કહ્યું.

“ હં, ચાલો કરો શરૂ. ”

મિસ નિર્મળાકુમારી : ઓહ ! પ્રભુ ! હવે હું શે જીવીશ ? હાય ! મેં એવાં તે શાં પાપ કર્યાં હશે તે મારા ઉપર આટલો ભુલમ થયો ? હું કદરૂપી છું તેથી શું ઘરમાં રહેવાને પણ લાયક નહિ ? શું કદરૂપાં માટે આ જગતમાં સ્થાન જ નહિ હોય ? ઓહ ! પતિદેવ ! તમે આટલાં નિર્દય થશો એવી મને ખબર નહોતી. તમે બલે બીજી પરજ્યા પણ મને કાઢી નહોતી મૂકવી. અને કાઢી મૂકી તો મારા દિનુને તો મારી સાથે આપવો 'તો !...અરે દિનુ ! બેટા ! તું અલારે શું કરતો હોઈશ ! તને તારી માં યાદ આવતી હશે ? મને શું તારું મોં પણ જોવા નહિ મળે ? ઓહ પ્રભુ !....

(દિગ્દર્શક : ' હાથે લુઓ ')

ઓહ પ્રભુ ! મારાં જ બાળકનું મને દર્શન નહિ ? હવે તો એ કેવડો મોટો થઈ ગયો હશે !...વહાલા દિનુ ! તું ઘોડિયામાં હતો ત્યાં જ મને મારીને કાઢી મૂકી !.....પણ તું ખંદાર તો નીકળીશને !.....

(દિગ્દર્શક : ' જરા દસો ')

પણ તને ક્યાંથી ખબર પડે કે હું તારી મા છું !...અરે ! પણ સામેથી દાણ છાકરાં આવે છે ? દિનુ તો તેમાં નહિ હોય !

(' આ તરફ આવો ' દિગ્દર્શકે કહ્યું)

...અરે ! પેલાનું મોં તો દિનુના જેવું જ છે ! તે જ દિનુ હશે ? હા, તે જ શીળાના કાષ ! લાવ બોલાવું. દિનુ ! બેટા ! અહીં આવ.

બધાં છાકરાં : ત્યાં જ મા એવ. એ તો ગાંડી છે. મારશે.

મિસ નિર્મળાકુમારી : નહિ મારું હો બેટા ! આવ, આવ, મારી પાસે આવ ! હું તને ચીકાર્ષ ખવરાવું. આવ ! બંદી મા ! આવ ! તારું નામ શું બેટા ?

બટુક : (જરા ગભરાઈને) દિનુ.

મિસ નિર્મળાકુમારી : હેં ! તું કોનો છોકરો ? તારા બાપનું નામ, બેટા ?

બટુક : સાકળચંદ.

મિસ નિર્મળાકુમારી : હેં ! ! (બચ્ચી લે છે)

(દિગ્દર્શક : ' આ બાળને ગાલે લ્યો ')

બધાં છાકરાં : અરે, આ ગાંડી છાકરાને ખાઈ જાય છે, કમલી ગાંડો ! કમલી ગાંઆ...આડી !

બટુક : (મોટેથી રડી પડે છે) ઓહ મા !

મિસ નિર્મળાકુમારી : નહિ, રડ મા બેટા, હું તારી મા છું હો ! (આંખે ડીલે હાય ફેરવે છે અને જોરથી રડી પડે છે. હસકું ચાલગાય છે.)

(દિગ્દર્શક : ' પડો. ')

“ ચાલો હવે બાકીના ત્રણ સીન સાંજે ડિરેક્ટ કરશું. ” નહિ નાથાલાઈ ? ”
દિગ્દર્શક આરામપુરશીમાં લ'આવ્યું.

“હા, હવે સાંજે. અરે વિકલા! ચાર સ્પેશિયલ લાવ.”

“અધ્યા બટકા,” માલિકે બહુ જ બહાર નીકળતો હતો તેને કહ્યું, “જો બધું બરાબર ગોખી નાખજો, નહિતર ચામડું ફાટી જશે.”

બધાં વ્યાસપીક ખાલી કરી ગયા પછી માલિક, મેનેજર તથા દિગ્દર્શક વાતે વળ્યા.

“એ તો જરા ડારા રાખવો બેઠાએ. બાળક છે ને?”

“પણ ઉમ્મરના પ્રમાણમાં કામ સાડું આપે છે,” દિગ્દર્શકે અભિપ્રાય આપ્યો. “હજી એક એવડો જ છોકરો આવી જાયને તો કામ થઈ જાય. કેમકે બટકાને ત્રણ ત્રણ ચારચાર પાકે આપવા પડે છે.”

“લખો પાછું અનાયાથમવાળાને, નાયાભાઈ,” માલિકે નાયાભાઈને કહ્યું, “પણ ના ના, હમણાં નહિ; હમણાં ન લખતા. આ વખતના હાઉસ પછી વિચાર કરશું.”

“હાઉસ ખાખત તો તમે બેઠીકર રહોને. મિસ નિર્મળાકુમારી છેને! દરોડો પકરો.” દિગ્દર્શકે ભવિષ્ય ભાખ્યું, “તમે પણ આજાદ થોતી આવ્યા છો હો નાયાભાઈ! ક્યાંથી ફાય આવી ગઈ! હવે જો બીજી સહેજ નાની આવી જાયને, તો જોઈ લ્યો હાઉસકુલ પછી જમનને ધાધરી પહેરાવવી મટે.”

“નાની કહેશે તો નાની લઈ આવશું.”

“પણ ક્યાંથી?”

“ક્યાંથીનું તમારે શું કામ?” જા લ્યા, ત્રણ પાન ચોપડાવતો આવ. એક તેજ તમાકુ અને એક, તમે સોપારી ખાઓ છો ને મોહનભાઈ?...બે સાદાં. જા ઝટ.”

*

રવિવાર હતો. રાતના નવ વાગ્યા હતા. ‘શ્રીકૃષ્ણ નાટક કંપની’નું થિયેટર વિજળીના હીનાઓથી ઝળહળી ચતું હતું. ઠેકણે ઠેકણે “અન્યાયનો ભોગ” મોટા મોટા અક્ષરે ચીતર્યું હતું. મિસ નિર્મળાકુમારીની કેટલીક છબીઓ પણ ટાંગી હતી. ટિકિટ ઓફિસ ઉપરવાને એક કલાક પહેલેથી જ માણસ ગાતું નહોતું. ટિકિટ શરૂ થઈ ને ‘દરોડો’ પડ્યો અને થોડીવારમાં તો થિયેટરની અંદર એક પણ જગ્યા ખાલી ન રહી અને બહાર ‘હાઉસકુલ’નું પાટિયું ટાંગતું પડ્યું.

એક, બે અને ત્રણ ઘંટી બજી અને તોપના અવાજ સાથે પડો ઉત્સકાચો. એક પછી એક પ્રવેશ પૂરો થતો જતો હતો. ખેલનાં વિલાસી નાયક સાકળચંદ શેઠ અને નેમની પત્ની કમલાનો શુદ્ધકાસ આજાદ રીતે અજવાયો. કમલા ઉપરના તેની સાસુ તથા તણુંદના અચરત જીવનમાં પ્રેક્ષકો પાસે સહાનુભૂતિના ચબ્બો ખેલાવ્યા.

બીજા અંક એથી થે વધુ સફળતાપૂર્વક પૂરો થયો. જગનામગનાના કેમિક પ્રેક્ષકોને ઉગ્રી થાપ તેટલા દસાબ્દાં અને વનસમોર ઉપર વનસમોર લીધાં. પણ સાથે સાથે કમલાનાં કુશળ ગાયનો થે પણ તેટલી જ અસર કરી અને તેના શુદ્ધતામ પછી તો પ્રેક્ષકોને વનસમોર આપવાની પણ ઈચ્છા નહોતી રહી.

વીંગમાં દિગ્દર્શક, માનિક તથા મેનેજર આજે ખુશખુશ હતા. ખેલ ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સફળ થયો હતો. નીચળ અંકના ચોગા પ્રવેશે તો સફળતામાં ચોર વધારો કર્યો. વિલાસિત્રિય શેઠ સાકળચંદના 'લક્ષ્મી ભુવન'માં કંચનિઓના નાચે કમાલ કરી નાખી. મા. બટુકે 'હમેરા બાલા જોયન હૈ' કહી છાતી ઉપર હાથ મૂકતો હતો ત્યારે કેટલાએ નૃત્યપરસિદ્ધોએ 'હૈ'થી તાલ પૂર્યો હતો અને 'મારો ના નજરિયાં' વખતે તેણે એક તરફ નમીને આંખ મીચી ત્યારે 'ઝોલ વેલ્' 'વાહ તારો નખરો!' વગેરે ઉદ્ગારો તો ધણીએ સાંભળ્યાં હશે. ઉપરાઉપર ત્રણ વનસમોર આપીને પ્રેક્ષકોએ ધરાઈને 'નૃત્ય' જોયું. ચોથો વનસમોર પણ અપાર્થ તો ગયો હતો પણ પેડો પડી જવાથી 'કાંઈ નહિ હવે,' 'ખિચારું છોકરું' છે, 'જરાક તો દયા રાખો,' 'બીજા પ્રવેશ કાપી નાખશે' કહી સંતોષ માન્યો. વીંગમાં મેનેજર નાથાલાઈ બટકા ઉપર આફરીન ચર્મ ગયા અને મિસ નિર્મળાકુમારીને તેનાં વાળ વીંખી નાખી ફેટલ સાલ્લો પહેરવાનું તથા બટકાને નિશાળિયાનાં કપડાં પહેરવાનું કહી ત્રણ સ્પેશિયલ મંગાવી પીવામાં રોકાયા.

વચ્ચેનો ક્રામિક સીન પૂરો થયો અને પાડો ઉત્થકાયો. સાકળચંદ શેઠની પત્ની કમલા કંઈપત કરતી હતી.

આહ ! પ્રભુ ! હાપ ! હવે હું શું જીવીશ ? આહ ! મેં એવાં તે ક્યાં પાપ ક્યાં હશે તે મારા પર આટલો ભુલમ થયો ? શું હું કદરૂપી છું તેથી ઘરમાં રહેવાને પણ લાયક નહિ ? શું કદરૂપી મારે આ જગતમાં સ્થાન જ નથી ? ... આહ ! પતિદેવ ! તમે આટલા નિર્દય થશો તેવી મને ખબર નહોતી. તમે ભસે બીજી પરણ્યા પણ મને કાઢી નહોતી મૂકી-અને કાઢી મૂકી તો મારા દિનું તે સાથે આપવો 'તો ! ...

('અરે દિનુ ! 'વીંગમાંથી અવાજ)

અરે દિનુ ! ખેટ ! તું અત્યારે શું કરતો હોઈશ ? તને તારી મા માહ આવતી હશે ? અને શું તારું મોં પણ જોવા નહિ મળે ? ...

('ક્યાળ પર હાથ પછાડો ' વીંગમાંથી અવાજ)

અરે પ્રભુ ! મારાં જ બાળકનું મને દર્શન નહિ ? ... હવે તો એ કેવડો મોટો ચર્મ ગયો હશે ! વહાલા દિનુ ! તું થોડિયામાં હતો ત્યાં જ મને કાઢી મૂકી ... પણ તું બહાર તો નીકળીશને ? ... પણ તને ક્યાંથી ખબર પડે કે હું તારી મા છું ? ... અરે ! પણ સામેથી કાણ છોકરાં આવે છે ?

"છોકરાંનું ટોણું ક્યાં ?" મેનેજરે પૂછ્યું.

"આ રહ્યું, તૈયાર છે."

"બટકા આવી ગયા છે ને ?"

"બટકા ? ના સાહેબ, બટકા નથી !"

"હેં ! ક્યાં મરી ગયો ? મુબ..."

"એ રહ્યો સાહેબ પછવાડે."

"ક્યાં ? ક્યાં છે બહી ? ક્યાં ?"

"એ ડ્રેસની પેટી ઉપર કાણ પાડ્યું છે ?"

“સાચ્ચાઈ! તારા બાપનું ઘર છે તે જાણે છે? જાહે.” મેનેજરે તેનો ટાંગો એંગીને નજીક ટસરડતાં કહ્યું, “જો આ છેલ્લા સીનમાં તારે કામ કરવાનું છે હો, બટુક! પછી તું નિશ્ચિત જાંધી જાજે હો! જા. તને દિનુ કહી બોલાવે એટલે તુરત જાજે હો!... જો આંખ ચોળી નાખે એટલે જાંધી જાડી જશે.....જાવ...”

મિસ નિર્મળાકુમારી : બેટા! દિનુ! આવ.

છોકરા : જુ માં એ તો ગાંડી છે. મારશે.

મિસ નિર્મળાકુમારી : નહિ મારું હો, બેટા! આવ! આવ! હું તને મીઠાઈ ખવરાવીશ. આવ! પછી મા! આવ! આવ! તારું નામ શું બેટા?

બટુક : હીરો.

(દિનુ! દિનુ બોલ 'વીંગમાંથી અવાજ').

મિસ નિર્મળાકુમારી : હેં! તું કાતો દોકરો? તારા બાપનું નામ શું, બેટા?

('સાચ્ચાઈ' વીંગમાંથી અવાજ)

બટુક : કરસન.

મિસ નિર્મળાકુમારી : હેં!! (પાથમાં દાખીને બચી ને છે)

છોકરા : બરે. આ ગાંડી છોકરોને મારે છે.

બટુક : એઈયાં! મેને ગાંડી મારે છે.

મિસ નિર્મળાકુમારી : બેટા! હું જ તારી મા છું (એકદમ દાખી રાખીને ઉપરાઉપરે બચી દો છે) હું તારી મા છું હો! હું જ તારી મા છું...હું તારી મા છું.

(ડૂસકું સંભળાય છે)

(“બસ છાડી દો” વીંગમાંથી અવાજ)

બેટા! હું તારી મા છું...હું તારી મા છું...મા...હું.

(“પડે” અવાજ)

માલિક, મેનેજર તથા દિગ્દર્શક સહુ આનંદમાં આવી ગયાં અને ફરી ત્રણ સ્પેશિયલ ચાનો ઓર્ડર આપ્યો.

અને અરખર મિસ નિર્મળાકુમારીના અભિનયે હલ કરી ‘નાખી હતી.’ આખાએ થિયેટરમાં એવી તો શાંતિ જવાઈ ગઈ હતી કે શ્વાસોચ્વાસ પણ સંભળાય. કેટલાંક પ્રેક્ષકો તો અથણલે માટે જોઈ જ રહ્યાં. બોક્સમાં કેટલાંએ સાંજલાનાં છેડાં ‘માનાં હેત તો એવાં છે’ કહી આંખ લૂછતાં જોયા થયા. કાર્પ ઉઘાડે માથે બેઠેલો યુવાન તો કાર્પની દરકાર ક્યાં વગર બોલતો હતો : “Oh nice! Well acted...very good...oh! excellent !!”

છેલ્લાં દશ્યમાં કમલાનો મગજની અસ્થિરતાને લીધે કુવામાં પડીને કરેલો આપઘાત જોઈને બધાં ભારે હૃદયે ધેર ગયાં.

આટલું તમે જાણો છો?

મારા પહેલી વખતના અગર તો વધારાના જિંદગીના વીમાનો ત્યારે પણ તમે વિચાર કરો ત્યારે આટલું તો તમે જરૂર ખ્યાન રાખશો કે કાઉન સાઈફની પોલિસીઓ તેની સરતાથી તમને સંપૂર્ણ લાભથી આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રિમિયમના દરો ઘણા ઓછા હોવા છતાં એની પોલિસીઓ હિની અત્યંત હદાર યોજનાઓથી ત્રણ વર્ષ બાદ ત્યારે તમે નાણાં ન જરી શકો ત્યારે પણ મારી પોલિસીઓ અનેક વર્ષો સુધી પૂરેપૂરી રકમ માટે જાળવી રાખે છે. મોટા ભાગની ઉંમરોમાં જ્યારે પ્રિમિયમ વીસ વીસ વર્ષ સુધી વીમા ચાલુ રહે છે અને એ સમય દરમિયાન અવસાન થયો તો ન લાભથી પ્રિમિયમો બિલકુલ બાદ કરવામાં આવતાં નથી. તમારી હિંમરની વિગતો તે નીચેના કુપન જરી મોકલાવો તો ? તમને એથી જરૂર જ લાભ થશે.

ક્રિયામત-

કાઉનર

૨૦, ૨૦૬ ૨૬

ચાલુ વીમા-

કાઉનર

૨૨૨, ૩૧૧, ૧૧૮૦૦

કાઉન સાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

હિંદની વડી ઓફિસ- ૧૨, રામપાટ રો, ફોટ,

મું બ ઈ

કુપન
ધી કાઉન સાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કું,
૧૨, રામપાટ રો, ફોટ, મુંબઈ.
વહાલા સાહેબ,
મારી હિંમર _____ રૂપાં છે.
તમારી યોજના પસંદ કરી
તો વાર્ષિક પ્રિમિયમ રૂ.
ખરવાનું વિચારી રાખીશ. આખું
સાહિત્ય મોકલશે.
નામ _____
સરનામું _____
[મ]

Use Men Insure: With "Crown Life"

એક નોકર હાંફતો હાંફતો આવીને કહે, " સાહેબ, આપણાં નિર્જળાબાઈ... છે તે ? હૈં !...
 " હા શું છે પણ ખોલને. "
 " તે સાહેબ હું ત્યાં ગયો'તોને, તે ઝારડીમાં ફાઈ છે નહિ. સાવ ખાલી છે.
 સરસામાન પણ નથી. "

" હૈં ! "

" ક્યાં ગયાં ? "

" શું કહે છે ? "

" હોય નહિ. "

" ચાલ હું જાઉં. "

બીજો ડોકરો દોડતો આવીને કહે, " સાહેબ, બટકા નથી જડતો. ખૂબ ગાત્યા, પછી
 જુઓ અને ખોટું કહેતો હોઈ તો. "

બીજો દિવસે રવિ પણ પહોંચી ન શકે ત્યાં પહોંચી જનારા છાંપાવાળાઓએ તેમનાં
 છાંપામાં મોઢા મોઢાં અક્ષરોએ છાંધું હતું :

" ભણીતી નાટક કંપનીમાંથી નાસી ગયેલાં મા અને દોકરો ! " *

દીનબંધુ એન્ડુઝ

લાલશંકર પાઠક

એ કોણ છે ?

એ શુભ સૌમ્ય સરોજકાન્તિ કોણ છે ?

લબ્ય ભાસ્વર ભાલ છે,

નીચાં નમેલાં નેણ છે,

વિદ્યાવિભૂષિત વેણ છે,

એ પ્રેમપૂર્ણ પ્રથાન્ત કોમલ-કોણ છે ?

આંગલભૂમિઉપનયુ એ નૂર છે.

ધ્રુવઆદિષ્ટ માનવભાવના ભરપૂર છે.

એ સેવના ને ચાહના ચક્ર્યૂર છે.

સેવા-દયાક્ષેત્રે ચરિત એનાં મહા મથાફૂર છે.

આરામ શમ ચાન્તિ મળ્યાં આનંદ ચાન્તિનિકેતને,

એને અહિંસા સત્યનાં દર્શન નવાં ગાંધી કને,

આર્યત્વ આર્યવર્તનું આકર્ષણું આત્માર્ધને,

હમદર્દી એને હિંદ શું માને વતન સમ હિંદને.

ખિહાર, ઉત્કલ, આફ્રિકા,

કવેટા, ફિજી, ચીન, કેનિયા,

જ્યાં દીનતા, જ્યાં દુઃખ, જ્યાં જ્યાં આકરો આકૃત પડે

ત્યાં ત્યાં ફિરસ્તો એ દયાનો વિદ્વની બહારે ચડે.

કરુણાર્દ્ર કોમળ કાળંજી પરદુઃખ અનુકમ્પે દ્રવે,

એના ઉદાત્ત હરે પરાર્થે નિર્મળા નિર્જર ઝરે.

એ સ્વજનનો પ્રિય 'ચાલી' છે,

'શુરુદેવ'-અન્તેવાસી છે,

ને દીનવત્સલ તેથી હિંદે 'દીનબંધુ' રાત છે,

સી. એફ. એન્ડુઝ બહાલસોયું નામ જગવિખ્યાત છે.

વિમલતા વિકસી નરી

મૃદુલ માનવતા ભરી

જગબંધુતા ત્યાં પાંગરી

સેવા સમર્પણ, અંખના જ્યોતિ સુખે જગકન્ત છે,

એવી વિરલ વૈશિષ્ઠ્યધારી વ્યક્તિ એ

ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ

સંસ્કાર અને રાષ્ટ્રીય સમન્વય

જગદાધ્ય દેસાઈ

દુષ્ટીવાર માણસો નહવા અને અલ્પ મતદેશ ખાતર વિરોધી છાવણીઓ બીબી કરે છે અને પરસ્પર ખંડનમાં પોતાની શક્તિઓ વેકફે છે; અન્યના ખંડન ઉપર જ પોતાનું મંડન શક્ય છે, એવી એકાંગી ભ્રમણાને વશ થઈને પોતાનાં મંડળોનાં ચિત્ર-વિચિત્ર કુંડાળાં બિલાં કરે છે. આ ભ્રમણાત્મક માન્યતાને લીધે પરસ્પર સહકાર અને સમન્વયનાં તત્ત્વો, વિરોધનાં તત્ત્વો કરતાં કેટલાં વધુ છે તે જોવાની તેઓ કદી તકલીફ લેતા નથી. અત્યાર સુધી ધર્મો અને પંથોમાં તો 'આમ-ધણ' બન્યું છે; વર્તમાન રાજ-કારણ અને જાહેર જીવનમાં ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ પણ અત્યારે એ જ વસ્તુની પુનરાવૃત્તિ કરી રહ્યા છે. પોતાને ગાંધીવાદી અથવા સમાજવાદી કહેવરાવતા લોકો ગાંધીવાદ અને સમાજવાદમાં પરસ્પર સહકાર, સુમેળ અને સમન્વયની જાણે કોઈ ભૂમિકા જ ન હોય તેમ, અરસ્પરસના ખંડનમાં મચી રહ્યા છે, અને એક બીજા પ્રત્યે નિષેધાત્મક વૃત્તિ ધારણ કરીને એકના અભાવ ઉપર જ બીજાનું અસ્તિત્વ ટકી રહેશે એમ માનીને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે; અને તેમની મોટાં ભાગની શક્તિ પ્રગટે આગળ લાઈ જવાને બદલે પરસ્પર ગળગાહ જમાવીને પોતાની સમગ્ર સાચવવામાં જ ખર્ચાય છે.

વાસ્તવમાં જોઈએ તો, ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ એ અરસ્પરસ વિરોધી ફિલસૂફીઓ નથી, પરંતુ બન્નેમાં અરસ્પરસનાં પૂરક તત્ત્વો ધણાં મોટાં પ્રમાણમાં છે; અને જો બન્નેના સમન્વયની ભૂમિકા ઉપર પ્રગ્નજીવનની પ્રગતિ સાધવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે તો દેશ અને દુનિયાને લાલદાયી પરિણામો આવવાની તેમાં શક્યતા છે.

માનવ જીવનનાં ધારણ, પોષણ અને વર્ધનનાં એ મુખ્ય તત્ત્વો સંસ્કાર અને રાષ્ટ્રી છે. સંસ્કાર એટલે ઐતિહ્યમાં જોને Culture કહે છે તે; અને રાષ્ટ્રી એટલે ઐતિક સંપત્તિ. ગાંધીવાદ એ સંસ્કારપ્રધાન વિચારશ્રેણી છે, સમાજવાદ એ રાષ્ટ્રીપ્રધાન વિચારશ્રેણી છે. ગાંધીવાદમાં રાષ્ટ્રીનો ઈન્કાર નથી, પણ તેનો પાયો સંસ્કાર ઉપર જ રચાયેલો છે. સંસ્કારને કેન્દ્રમાં રાખીને પછાત જ તબીબ, જમીન, વસ્તુઓને ગાઢવે છે. સંસ્કારની જાળવણી અર્થે તે રાષ્ટ્રી તો શું પણ જીવનને પણ ફના કરી દેવાનો આદેશ આપે છે. આદર્શીની જાળવણી કરતાં કરતાં એટલી રાષ્ટ્રી મળે તેટલી જ તેને કામની છે.

અત્યારે સમાજવાદ એ રાષ્ટ્રીપ્રધાન વિચારશ્રેણી હોવાથી તેમાં સંસ્કાર ગૌણસ્થાને છે. સમાજવાદમાં સંસ્કારનો ઈન્કાર નથી, પરંતુ રાષ્ટ્રીની સિદ્ધિ કરતાં કરતાં સંસ્કાર આવી રહેશે, એમ તેમાં માનવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રી ન મળે ત્યાં સુધી સંસ્કાર એ સમાજવાદને મન શ્રીમંત અને મધ્યમવર્ગી બદ લોકોનો (શ્રર્જવા) કુરસદીયો શોખ છે.

ગાંધીવાદ ગરીબી દૂર કરવા ચાહે છે; પણ ગરીબાઈ તેને મન ચુનો નથી. ઐહિક સંપત્તિની કંગાલિયત કરતાં માનસિક કંગાલિયત એ ગાંધીવાદની દૃષ્ટિએ વધુ ખૂંચી ચીજ છે. એટલે માનસિક સંસ્કાર સાચવવામાં જો ગરીબાઈને વરવી પડતી હોય તો ગાંધીવાદ તેને વધાવી લે છે, જ્યારે સમાજવાદ માનસિક ગરીબાઈનાં કારણોમાં સ્થૂલ ગરીબીને ગણાવે છે. અને જ્યાં મુખી આમ જનતાની ગરીબી દૂર નહિ થાય ત્યાં મુખી માનસિક કંગાલિયત પણ જવાની નથી એમ માનીને સમાજવાદ આગળ ચાલે છે. આથી આ કંગાલિયતને દૂર કરવા માટે ગળ, હિંસા કે શ્રીજ ઉપાયો લેવાનું સમાજવાદની દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય નથી.

ગાંધીવાદ અને સમાજવાદ બન્નેનો ઉદ્દેશ માનવસમાજના દમ્યાણનો છે. પણ ગાંધીવાદમાં સંસ્કાર, હિંસા વધુ ભાર હોવાથી તે સાચવતાં રોટી માટે મથે છે; જ્યારે સમાજવાદની દ્રષ્ટિનું પહેલું, પગલું રોટી છે અને પછી સંસ્કાર છે. આથી ગાંધીવાદમાં હૃદયપરિવર્તન, સત્ય, અહિંસા, પ્રેમ અને વિશ્વમધુત્વના સનાતન આદર્શોની શીતળ પરિભાષા જણાય છે; જ્યારે સમાજવાદમાં પીડિતો અને શોષિતોના પ્રુલ્કપ્રકાપની ભમ્બટી જવાળા બ્યક્ત થાય છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં બન્ને અસ્પષ્ટતા પૂરક છે. બન્નેના સમન્વયમાં જ સમાજની પૂર્ણ પ્રગતિ શક્ય છે; કેમકે સંસ્કાર વિનાની રોટી એ પશુજીવન છે; તેમ રોટી વગરના સંસ્કાર એ હવાઈ જીવન છે. ગાંધીવાદના મૂળસ્ત્ર આદર્શોને ગુરુસ્થાને રચાયા વગર સમાજવાદ ગમે તેટલો પ્રયાસ કરે છતાં તેથી માનવસમાજની પૂર્ણ પ્રગતિ શક્ય નથી; કેમકે રોટી એ જીવનનો આદિ અને અંત નથી, ન હોઈ શકે. તેથી જ રીતે સમાજવાદની વૈજ્ઞાનિક વિચારશૈલીના જોમ વગર ગાંધીવાદની ગતિ ધણી ધીમી રહેવાની; અને ગાંધીવાદની અપીલ માત્ર ભદ્ર લોકો પૂરતી રહેવાની. આદર્શવાદો ગાંધીવાદને વાસ્તવવાદો સમાજવાદના ઇન્કેક્શનની જરૂર છે; તેમ વાસ્તવવાદો સમાજવાદને પ્રેરણા માટે ગાંધીવાદના ઇન્કેક્શનની જરૂર છે. અને આ બન્નેના સમન્વય અને સુચિત્તનની જ નવી ભૂમિકા થાય તેમાં હિંદ અને દુનિયાના પૂર્ણ વિકાસની ચારી રહેલી છે.

અપણા રાજકીયજીમાં અને જાહેર જીવનમાં ગાંધીવાદીઓની અને સમાજવાદીઓની પરસ્પર વિરોધી ખેંચતાણને સ્થાને બન્નેના સુવર્ણસંગમની એકતા સ્થપાય તો ?

શ્રી મેઘાણીની કવિતા : લેહતી નજરે

અન્નદાતા મહેતા

(લોકસાહિત્યના ધાવણીની પોષાયેલો કવિ-આત્મા યુગળજોની પ્રેરણા લઈ કાવ્યો લખે તો એ કાવ્યો કેવા હોય; એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને શ્રી મેઘાણીનાં કાવ્યોદારા મળે છે. શ્રી મેઘાણીએ એમનાં લગભગ બધાં જ કાવ્યો લોકગીતોના તથા ચારણી ઢાળોના અભ્યાસને પરિણામે લોકઢાળોમાં જા ચારણી છંદોમાં લખ્યા છે.) આથી વિવેચકો માટે એક સરળતા એ થઈ ગઈ કે મેઘાણીનાં કાવ્યો પૂરતી એમને કાવ્યની ગેયતા, અગેયતા, યતિભંગ, પ્રવાહીતા, છાન્દસયતિ વા અર્થયતિ વગેરે આજના 'કાવ્યસાહિત્યના કૂટ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાની રહેતી નથી. તેથી અર્થગીત કવિતાના બાહ્યકલેવર વિષે કવિશ્રી 'બખરદારાદિ' ને ટીકા કરે છે તે ટીકાના પ્રદારોમાંથી શ્રી મેઘાણીનાં કાવ્યો બચી જાય છે. (વળી આજની કવિતા માટે કહેવાય છે કે, એ વિચાર અને ભાવના પરત્વે ગાંધીજીને અનુસરે છે, અને કાવ્યનો બાહ્યસ્વરૂપ પરત્વે એ ટ્રા. કાકારને અનુસરે છે, તે મેઘાણીનાં કાવ્યોના બાહ્યકલેવર માટે સાચું નથી. એમનાં બધાં જ કાવ્યો ગેય છે એટલું જ નહિ, પણ સુગેય છે, અને ગેયતા જ એનું પ્રથમ આકર્ષક તત્ત્વ છે. 'કાઈનો લાડકાઓ', 'છેલ્લો કટારો', કે 'કવિ તને કેમ ગમે' એ કાવ્યોમાં જે અસરકારકતા આવી છે, ભાવભેજનમાં જે સચોટતા આવી છે, તેનાં મુખ્ય કારણોમાં તેના ગેયત્વને વા તેના ઢાળને લેખ્યા વિના છૂટકો જ નથી.) આ જ કાવ્યો ને 'સંસ્કૃતવૃત્તમાં લખાયા' હોત તો એમાં આટલી ગંધુરતા ન જ આવતી, એમ એમનાં 'અલિસાર', 'તદ્દૂરે તદન્તિકે' વગેરે કાવ્યોનું બાહ્યકલેવર આપણને નજીવારે આમ લોકઢાળો પ્રત્યેનું એમનું મમત્ત્વ અને એના પરનું એમનું પ્રણુત્ત્વ એ એમની કવિ તરીકેની વિશિષ્ટતા છે; આમ છતાં સંસ્કૃતવૃત્તોમાં પણ એમની કવિતાને પોતાપણું લાગે છે એ એમનાં 'અલિસાર' અને 'તદ્દૂરે તદન્તિકે' છતાં કાવ્યો દર્શાવશે. વળી આ ઢાળોની પસંદગીએ એમના વિવેચકોનું કામ એક બીજી રીતે સ્પર્શ કરી મૂક્યું છે. આજે જેને વિષે પુષ્કળ ચર્ચા થાય છે અને જે કાવ્યસ્વરૂપોની ગેદદ ટીકા થાય છે તેમાં ક્ષાંતેટ, મુક્તક, ખંડકાવ્યો વગેરેની ચર્ચા એમનાં કાવ્યો પરત્વે કરવાની રહેતી નથી. આપણે જેને નાનાં ભિર્મિકાવ્યો કહીએ છીએ, તેવા પ્રકારો પણ શ્રી મેઘાણીનાં કાવ્યોમાં નહિ મળે. એમનાં કાવ્યો કાં તો લાંબાં હોય છે, વા મધ્યમ કદનાં હોય છે, તેથી, એમનાં કાવ્યસ્વરૂપો પણ પ્રચલિત કાવ્યસ્વરૂપોથી જુદાં પડે છે.

એમના આ કાવ્યસંગ્રહનું નામકરણ પણ, એમના કાવ્યવિષયોની પ્રેરણા માટે આપણને ધણી માહિતી આપે છે. એમણે આ યુગળજો પાસેથી જ પોતાનાં કાવ્યો માટે પ્રેરણા એળવી છે. અર્થાત્ આ કાવ્યોના વિષયે એમને સમકાલીન, રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક વાતાવરણે આપ્યાં છે; અને આથી જ, કવિ, પોતાના કાવ્યની પ્રેરણા આપનાર યુગદેવતાને વન્દે છે. પૂંકા પરનું ચિત્ર પણ આ ભાવનાને ચોખ્ખરીતે નિરૂપે છે. 'લોકવાણીમાં' અને 'લોકસૂરે' ગાતો કવિ જાગરમાન યુગદેવતાને એકતારા જાગવતો

વન્દે છે. કારણ કે એ યુગદેવે જ એને ગાતો કર્યો છે. અને, આપણે '૩૦-૩૨' નો સત્યાગ્રહ સંગ્રામ, વિશ્વવંદ્ય ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ આપણને પ્રેરણા આપનાર અને નેવચેતન આપનાર હોય, રશિયન ક્રાન્તિની અસર, આ યુગપત્રો, આ બધું વાતાવરણ, અકવિને પણ કવિતા લખવા પ્રેરે એવું નથી? અને સાચેજ, આ સમગ્રકાલીન યુગના બધાજ મુખ્ય પ્રસંગો, અને પ્રશ્નોને શ્રી મેઘાણીએ એમના કાવ્યમાં વણ્યા છે. સત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં આપણી તૈયારી (છેલ્લી પ્રાર્થના, કાર્પનો લાડકવાયો), ગાંધીજીનું ગોળમેજીમાં જવા પ્રયાણ (છેલ્લો કટારો), એમનું આગમન (માતા તારો બેટકો આવે), ગાંધીજીનું અનશન મત (છેલ્લી સલામ), મહાસલાતો સુવર્ણમહોત્સવ (ઝાકળનું બિન્દુ), ભગતસિંહની ફાંસી (ફૂલમાળ), નિશસ્ત્રીકરણનો પ્રશ્ન (ધણ રે બોલે ને), જમજીરીઓની માતના, સુવકતું કર્તવ્ય વગેરે એમના કાવ્યસંગ્રહના નામના સાર્થકયની સાક્ષી પૂરશે. આ યુગયુગની કહો, વા લોક-સાહિત્ય પ્રત્યેના એમના પક્ષપાતની કહો-મુખ્ય અસર એમના પર એ થઈ છે કે અંગ્રેજી કવિતામાં વડજવથ, ટેનીસન, શેલી વા હાર્ડી જેવા પ્રસિદ્ધ કવિઓ શ્રી મેઘાણીને પ્રેરણા નથી આપતા, પરંતુ ગરીબનું દુઃખ ગાનાર, ગરીબના કવિ થોમસ હુડનું Song of the Shirt, આપણને પરિચિત નહીં એવી કોઈ અંગ્રેજી સ્ત્રી લ્યુકાર્ટનું Somebody's Darling, વા આપણને સુપરિચિત છતાં નવા જ કાવ્યવિષયો પર દૃષ્ટિ ટેરવતા હરિન મટ્રોપાધ્યાયનું The Mask of એમને આકર્ષે છે. અને આ તત્ત્વ પણ એમનાં કાવ્યોને અન્ય કવિઓનાં આંગ્રેજીકવિઓની પ્રેરણાથી લખાયેલાં કાવ્યોથી ભુદાં પાડે છે. આ સાથે સમાજવાદ, તથા એમના યુનિવર્સિટી શિક્ષણને પરિણામે જન્મેલા અભ્યાસશીખને પરિણામે એમની દૃષ્ટિ વ્યાપક અને વિશાળ બની, અને એમણે આપણા લોકસાહિત્યના સંકુચિત વર્તુલમાં જ પૂરાર્થ ન રહેતાં અંગ્રેજી લોકસાહિત્યનો, અને ઈતરદેશીય લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. એમનું 'આખરી સન્દેશ' એક અંગ્રેજી 'એલડ' પરથી રચાયેલી કૃતિ છે. વળી પરતઃ પ્રેરણા લઈને એમણે રચેલાં કાવ્યો માટે એ પણ સાચું છે કે, એ મૂળ કાવ્યના અનુવાદો તથા પ્રતિફલ્લનેતે આ યુગયુગોએ જ સફળ બનાવ્યાં છે. આના દૃષ્ટાન્ત માટે 'કાર્પનો લાડકવાયો' લો. આ કાવ્યની મૂળ પ્રેરણા તો અંગ્રેજીની, પણ ધારાસણના લાકીમારો અને તત્કાલીન કાવ્યાનુકૂળ વાતાવરણ ન હોત તો, એ કાવ્યમાં આટલી વેધકતા આટલી શક્તિ ન જ હોત.

(આજના કાવ્યસાહિત્ય વિષે એમ કહેવાય છે કે, એ વિચાર અને લાવના પરત્વે ગાંધીજીને અનુસરે છે. આ વિધાન શ્રી મેઘાણીની કવિતા માટે પૂર્ણરે સાચું નથી. ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ માટે એમને પૂજ્યઆવ છે. ગાંધીજીના મનોમંચને ગાંધીજીનું પ્રભાવપત્ર મળે એટલી સચોટતાથી એઓ નિરૂપે છે (જુઓ 'છેલ્લો કટારો' માટે શ્રી મેઘાણીને ગાંધીજીએ લખેલો પત્ર). ગાંધીજીને સમજ, જનતા સમક્ષ ગાંધીજીને સાચા સ્વરૂપમાં નિરૂપવાનો એઓ સફળ પ્રયત્ન કરે છે; ગાંધીજીના જીવનના આ યુગમાં બનેલા ચારે મહાન પ્રસંગોએ, એમને કાવ્ય લખવાની પ્રેરણા આપી છે. આ બધું છતાં શ્રી મેઘાણીનાં કાવ્યો વિચાર પરત્વે તથા લાવના પરત્વે ગાંધીજીને અનુસરે છે એ સાચું નથી. એઓ સત્યાગ્રહી સૈનિક ત્રિવિક્રમના યુદ્ધમાં જટલી કાવ્યમયતા જુએ છે, તેટલી જ કાવ્યમયતા ભગતસિંહ અને એના સાથીની ફાંસીમાં જુએ છે. અને 'વિદાય' અને

‘કુલમાળ’ એ કાવ્યોમાં એઓ, દિસાવાંદીઓના માર્ગની પંથુ ભક્તિમયી પ્રશંસા કરે છે. ‘વિદાય’ કાવ્યમાં તો હિંસાવાદીઓનું માનસ, એમની વકીયાત કરતા હોય એવી રીતે રજૂ કર્યું છે. આને આપણે ગાંધીવાદનો કવિ કહીશું? આટલું જ નહિ પરંતુ રશિયન ક્રાન્તિની અસરથી લખાયેલાં એમનાં વર્ગવિગ્રહનાં જ કાવ્યો લુઓ. એઓ ‘વૈશાખી દાવાનળ આલે’ જેવાં કાવ્યોમાં બીજાણુ દુઃખને આમંત્રે છે, કારણ કે તે જ પૂરેપૂરી ક્રાન્તિ ધરે. એઓ તો માતા મોતાના આજકને ખાઈ જવા તૈયાર થાય એવો જૂનમરો માગે છે. “દિવ દિવ વિષમેસરી” વધાય એમ ધ્રુવે છે.

નિર્જળ ‘કુકાળ’ મંદરાગ હાંડમારી

નરનારી બાળકાની જૂજવી બિમારી.

જળવો ધર ધર કૃતાંતની પયારી (વૈશાખી દાવાનળ)

આ પ્રકારનો વર્ગવિગ્રહ વાં દુઃખને આવાદન. આ ક્રાન્તિવાદ ગાંધીજીને અનુસરતા કવિનું લક્ષણ નથી જ. વળી, આવી ક્રાન્તિ આવતાં, લાવાનક અવ્યવસ્થા જન્મશે તો કવિ કહે છે,

થોડી ઘડી વાર બલે જુઝાતા દીવડા

ચોર ધાડપાડ બલે લૂટો (ઓતરાંતા વાયરો)

આ ભાવનાની પ્રેરણા ગાંધીજી તરફથી આવી છે એમ કોણ કહેશે? આ તો ઠીક. પણ એમનું ગાંધીજી વિષયક ‘અંતરંગી બાહ’ કાવ્ય જ લુઓ. એમણે શ્રિદત્તને સંબોધતા ગાંધીજીના મુખમાં નીચેના શબ્દો મૂક્યા છે:

ત્યારે વાંદ સુંબેનું! ઈમાનદારી કેરી

વાત તારે તો નરી ને નવી,

હું સુલેહ સુલેહ સુલેહ રટ્યો

નવ નેકાને પંચેથી લેશ હર્યો

દિલે તારેથી તો ય ન દંસ મર્યો

તું ડરાવ દબાવ રીઆવ વિના, ખીજે દાવ એકેય શીખી નથી.

ગાંધીજીએ બ્રિટિશ શાહીરાદને સખતમાં સખત શબ્દોમાં તિરસ્કાર્યો છે, ઉગ્રમાં ઉગ્ર શબ્દો વાપર્યા છે, આમ છતાં અહીં ગાંધીજીના મુખમાં જ શબ્દો મૂક્યા છે, તે શ્રી મેઘાણીએ લાગણીવિવશ બની મૂક્યા છે અને ગાંધીજી આવા શબ્દો ન વાપરે એનું મને લાગે છે. જો કે, એમ કોઈ સાખીન પણ કરી આપે કે ગાંધીજી આનું જોલે, તો પણ એથી, મેઘાણી વિચાર અને ભાવના પરત્વે ગાંધીજીને અનુસરતા નથી, એ મારું કથન નિર્જળ બનતું નથી.

(રસદષ્ટિએ શ્રી મેઘાણીનાં કાવ્યોની વિચારણા કરીએ તો, વીરરસ અને કરુણરસ એ બે મુખ્ય રસોનું આલેખન એમનાં કાવ્યોમાં પ્રધાનતઃ દષ્ટિએ પડે છે. અને શ્રી મેઘાણીનું માનસ જ, આ બે રસના આલેખનને અનુકૂળ છે. વીરરસપ્રધાન સોરઠનું લોકસાહિત્ય સાંભળીને, એ વાતાવરણમાં ઓતપ્રોત થયેલા શ્રી મેઘાણીનું માનસ જ વીરરસ-

પ્રધાન અનેક; તેમાં ૧૯૩૦-૩૨ના સંત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં એમણે પ્રત્યક્ષ ભાગ લીધો, અને મધ્યકાલીન, સોરઠના કરપનાચક્રએ જોયેલા વીરત્વનો પ્રસંગો, એમણે સગી આંખે જોયા, તેથી એમના હૃદયમાં રહેલા વીરરસને અનુકૂળ માર્ગ મળી ગયો અને આખરી સદેશ, 'કાઈનો લોકકવોયો', 'આગે કંઈ', 'તરણાનું મનોરાંજન' વગેરે કાવ્યો, વીરરસના આલેખનમાં શ્રી મેઘાણીની શક્તિનો અનુભવ કરાવશે. આ વીરરસ એમની પાસે, આપણી માતૃશ્રમિના શૂતકાલીન ઇતિહાસમાંથી પણ વીરરસના પ્રસંગો જ પસંદ કરાવે છે. એની પ્રતીતિ 'શિવહંતુ' દાલરહુ' તથા 'શૌર્યવતીના વિજાપ' કરાવશે. જ્યોતરાતા વાવરા ઉઠો-એમની રસોચિત 'શબ્દાવલિઓથી થતી અસરનું, તથા 'આ' રસના આલેખનની એમની શક્તિનું અમર પ્રતીક લેખી શકાય. રશિયન ક્રાંતિની અસરથી જન્મેલી વર્ગવિગ્રહની ભાવનાએ તથા લોકસાહિત્યની અવપાસેને અંગે થયેલા પ્રામજનનાના નિષ્ઠ સંપર્કે શ્રી મેઘાણીએ, વર્ગવિગ્રહનો અને ગરીબો તથા પીડાનેની દરેક વાર્તાત્મક રચિત દર્શાવતા અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે. આ કાવ્યોમાં એ લોકોની દુર્દશાની દરેક કથની છે (ખીડી વાળનારીનું ગીત), શ્રમજીવી અને શ્રીવાદી વર્ગની રચિતિનો વિરોધ દર્શાવ્યો છે (દૂધવાળો), ખીડીખીડું હૃદયપાવક ચિત્ર છે (ખાંસી ખામાં); અને એમના કાવ્યના બીજા ગુણને તો એમણે 'પીડિતદર્શન' એવું નામ પણ આપ્યું છે. એમનાં કાવ્યોમાં શ્રી સુન્દરમના 'ત્રણ પડોશી' વા ૩૩૩ ની નંબ, એ લોકોનાં દુઃખનું માત્ર દર્શન જ નથી. પરંતુ, એ દશામાંથી મુક્ત થવા માટેના ઉપાયો પણ છે. તેથી જ એ 'દેશાખી દાવાનળને' અને 'જ્યોતરાતા વાવરાને' આમત્રે છે. એમાં પીડિતો અને શ્રમજીવીઓ માટેની ઉત્કટ લાગણી હોવા છતાં, શ્રી સુન્દરમમાં ઉપર નિર્દિષ્ટ કાવ્યોમાં છે તેમ એમનાં આ કાવ્યોનો કરણ રસ માંદો નથી થતો; એ કરણમાંથી રોદ વા લખાનક રસમાં સંક્રાંતિ થઈ શકે એટલો પૌરુષથી ભરેલો છે, એટલો એ ગણીર છે. ધન છે ખાંસી ખામાં માં એમની મજદૂરણ પોતાની કરણકથા કેહતાં રહતી નથી. એમનો દૂધવાળો તાંબડો ડોળાય પાપડો વિખાય કે તાવ ઓવે તો રેડવાં એસતો નથી. પણ કોઈ અજ્ઞાન હિંમતથી પોતાનું કાર્ય કરે નહિ છે. એમની ખીડી, વાળનારી આંસુ સારતી નથી. અને આથી જ એમનો કરણરસ 'ખરાંખર' જામે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ભાવ્ય અને છે. શ્રી. કાકારે આપણી આંસુ સારવાની રીતિ વાં આપણા લાગણીવેદા સામે જ દરિયાદ કરી છે અને "પુરુષ કવિતા માત્ર પોતે આંસુ સારતી" એ વિધાન કર્યું છે તે મેઘાણીની કવિતા માટે તો સાચું નથી જ. એમની રણુતા એટલી પ્રબળ અને વેગવાન છે, કે કરણુતા ઉપગમવા એમને ક્યાંય આંસુ કે મૃત્યુ જેવા સહેલા ઉપાયો યોજવા પડતા જ નથી. અને "દૂધવાળો" કાવ્યમાં ન્યાં મૃત્યુદારા રણુતા જન્મી છે ત્યાં રે પોતાના એ કાવ્યથી એમને સંતોષ થયો નથી એમ એમણે અંતમાં નિખાલસભાવે કહ્યું છે અને ગરીબો પ્રત્યેની સાચી કરણુ લાગણી જ દાગોરની માટલી બધી મનોહર કાવ્યસમૃદ્ધિમાંથી એમની પાસે 'સાંતાલની નારી' કે 'અલિસાર' વાં કાવ્યો જ અનુવાદ માટે પસંદ કરાવે છે. અને દિગ્ગંજ રોપનાં પણ સુખદુઃખ જવાં થો જ એમને આકર્ષે છે. આમ મેઘાણીના વ્યક્ત્યને વીર અને કરણુરસના વિષયો કુદળ હોવાથી, અને એમની કાવ્યપ્રતિભા આ એ વહેણમાં જ વહેતી હોવાથી એકલા માગનાં કાવ્યો 'આત્મસંવેદન' અને 'પ્રેમલહરી' નજાળો અને અન્ય વિભાગોનાં

કાવ્યોની સરખામણીએ મોળાં લાગે છે. આવા ઉત્કૃષ્ટ રાષ્ટ્રપ્રેમ પાસે વા વિશ્વવૃંધુત્વની જાવના સામે કાન્તિના પ્રયત્ન. અમિ સામે વૈયક્તિક પ્રેમની વા આત્મલક્ષી સંકુચિત જાવો દર્શી જ કેમ શકે ?

આજના ખીલ કવિએ કરતાં શ્રી મેઘાણીનાં કાવ્યોની અન્ય વિશિષ્ટતા એ છે કે એમનાં કાવ્યોમાં માનવજાતનું જ આલેખન એવામાં આવે છે. અને એઓ પ્રકૃતિનો આશ્રય લે છે તે પણ માનવજાતને ચોક્કસ રીતે કથવા જ. એઓ * 'વૈશાખી દાવાનળને' કે 'આતશતા વાયરાને' બોલાવે તે કાન્તિની જાવના બરાબર જમાવવા જ. કુદરતનું સૌન્દર્ય જોવાનો એમને અવકાશ નથી. માનવને દુઃખે જ ફેટલાં બધાં છે તે ગાતાં પરવારે ત્યારે પ્રકૃતિ પાસે જાયને ! અને તેથી એમની કવિતામાં કદપનાવિહાર નથી, આધ્યાત્મિક જાવનાનાં ઉદ્વેગો નથી. આનો અર્થ એમ નથી કે કદપના કાવ્યો એઓ લખી શકતા નથી. ના, સુંદર રમ્ય કદપનાએજ એઓ કરી શકે છે, અને 'સાગર રાણો' એ આવાં કાવ્યનું એક યશસ્વી દર્શાવે છે. એમાં કદપના સુંદર છે, એમાં ઔચિત્ય છે, અને વાણી જાવોચિત છે. પણ એવાં કાવ્યો પોતે લખી શકે છે છતાં લખવાં નથી, અને 'કવિ તને કેમ ગમે' વા 'લુકો લુકો કવિજન. ગમો, ફાગણુ આયો' ગાનાર કવિ દંભ કરવા ઈચ્છતા નથી. આ યુગનો પ્રધાન ધ્વનિ કે જ્યાંથી સાચા કવિએ પ્રેરણા લેવી જોઈ એ ! જાણવાની કવિ કહે છે કે

કવિઓનાં લાકડા મલયાનિલ મંદમંદ

રહેજે ચંદનની ગોદ સુતો

નથી નથી સરપુષ્પધન્વાનું આજ

વિશ્વવનાં દોલડાં પડુકા

તે સાંચે જ એમની કવિતામાં વિશ્વવનાં દોલડાં જ પડુકે છે. મલયાનિલ ચંદનની ગોદમાં જ લપાઈ ગયો છે. પ્રકૃતિને એમણે પેદાશી દીધી છે; માનવજાતને જ કથ્યો છે, અને તેથી આજણું નવા કવિઓમાં માત્ર માનવજાતના જ કવિ કાઈ પણ હોય તે તો મેઘાણી જ.)

• એ કે રોલીના Ode to the West Wind પરથી વૈશાખી દાવાનળને, વા ઉત્તરના વાયરાને સંબોધકનો પ્રાણ બી. મેઘાણીને મળી દોષ એ સ્વાભાવિક છે. અને, આજણું દેશમાં વૈશાખનો પવન, કે ઉત્તર તરફનો વાયરો, ઉલ્કાંકના West Wind જેવો વિનાશક કે પ્રેરણકારી નથી. માટે, આ કાવ્યરીતિ જ-વિનાશક બનેનું અધુરું પ્રતીક લઈ નેને અભિવ્યક્તિની રીતિ-ચોક્કસ નથી, એ બી. પાણીનું મંતવ્ય અને સ્વીકાર્ય છે.

હુંઆમાં દાખલ થઈ હું એક ખાલી જગ્યા પર બેઠો. કોઈ ઓળખીતા પાસે હોય તો વખત સારી રીતે પસાર થાય એમ વિચારી મેં લાંબી નજરે કબામાં જોયું. દૂર એક માણસ મારા તરફ તાકી રહ્યો હતો. મને થયું કે તેને ઓળખું છું, પણ તે કોણ હતો તે મારાથી નહીં થઈ શક્યું નહિ. કદાચ તે પ્રેમચંદ હોય અને માંદગીથી લેવાઈ ગયો હોય. પણ તે તો હસમુખો અને આનંદી હતો. તેના મહેરા પર આટલી બધી નિરાશા ક્યાં હતી? એટલામાં તે માણસ મારા તરફ આવ્યો.

“કેમ છો, સહુભાઈ?” તેણે મને પૂછ્યું અને તેના સ્વર ઉપરથી મને ખાતરી થઈ કે તે પ્રેમચંદ જ છે.

“ઓહો, પ્રેમચંદ, બહુ વર્ષો મળ્યાં! આવ બેસ.” તે મારી પાસે બેઠો. “હું તને ઓળખી શક્યો નહિ! તારામાં આટલો ફેરફાર ક્યારનો થઈ ગયો?”

“એ બહુ લાંબી વાત છે. નાહક તમને કંટાળો આવશે.”

“તારી વાતમાં કંટાળો આવે?”

“ઠીક ત્યારે, આપણે ક્યારે છૂટા પડ્યા?”

“૧૯૨૫ માં.”

“બસ, તે સાલથી મારી પત્ની બેઠી છે. મારા પિતા અચાનક ગુજરી ગયા. ઘરમાં પ્રભુવર્ગમાં હું એકલો હતો. ઘરનો ધણો ભાર મારે માથે આવી પડ્યો. અમારી સ્થિતિ સારી ન હતી તે તો તમે જાણો છો. મારી મા અને નાના ભાઈને મારે પોષવાનાં હતાં. નિશાળ છોડ્યા વિના છૂટકો ન હતો.”

“હ.”

“નિશાળ છોડી મેં એક વેપારીને ત્યાં નોકરી લીધી. મને વીસ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. એટલામાં અમારું પૂરું ધાંધલ એમ ન હતું. મારી મા પરચૂરણ કામ કરી થોડું ખાતી અને કરકસર કરી ઘર ચલાવતી.”

“હ.”

“પણ પિતાના મરણનો ક્ષણ તેના હૃદયમાંથી રૂઝાયો ન હતો. તે દિવસ-રાત જાનું જાનું રહતી. આખો દિવસ તેને કામ કરવાનું હોય જ. વધારામાં અમારી સ્થિતિ મરાળ એટલે તે પેટ ભરીને ખાતી નહિ, અને અમારું શું ઘરોં તેની ફિકર ક્યાં કરતી. પરિણામે તેનું શરીર લેવાવા માંડ્યું અને તેને ઝીણો તાવ રહેવા લાગ્યો.”

“હ.”

“પણ આમલ કરી હું તેને ડોક્ટર પાસે લઈ ગયો. ડોક્ટરે તપાસી કહ્યું છે એમ જણાવ્યું. ખરમની બીકે માએ દવા કરવા ના કરી. અમારે ખાતર તેણે જીવડું નોંધ્યું.

એવી દલીલ કરી અને તેને પરાણે દવા લેવડાવી. દવા માટે અમારો પાસે પૈસા ન હતા. જેમતેમ કરી થોડા કરજો આણી દવા કરો. પણ તેથી શું વળે ? થોડા દિવસમાં તે બાપુની પાછળ ગઈ !”

“ અરે ! ”

“ ધરતી બધા ભાર મારે માથે પડ્યો. માતા ગુજરી ગયાનો તાલો શોક મારા હૃદયમાં હતો. શાંતા-કંકળતા ભાઈને મારે આશાસન આપવાનું હતું. ધર કેમ સંભાળવું. તેની મૂંઝવણમાં હું હતો. એવામાં મારા શેઠ તૂટ્યા અને મારી નોકરી ગઈ ! ”

“ હા ! ” મારા હૃદયમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી ગયો.

“ હું ઘણો નિરાશ બની ગયો. શું કરવું તેની સૂઝ પડતી નહિ. મને મારો ફિકર ન હતો. મારી મુખ્ય ચિંતા ભાઈ બાબતની હતી. મા મરતી, વખતે મને સોંપી ગઈ હતી. ઉપરાંત નાનપણથી મને તેના ઉપર ખૂબ વહાલ હતું. તેને દુઃખ નહિ. પડ્યાં હેવું એવો મારો નિશ્ચય હતો. ”

“ હા. ”

“ હું ગામમાં બીજી નોકરી શોધવા લાગ્યો. એક વેપારીએ મને નોકરીમાં લેવાની મરજી ખતારી. મારે નોકરીમાં તેના માણસ સાથે મુસાફરીમાં ફરવાનું હતું. નોકરી લેવામાં મોરે મોટી અડચણ હતી. ભાઈનું શું કરવું ? મુસાફરીમાં ફરતો હોઈ ત્યારે અહીં તેનું કાણુ ? અમારે કાઈ તનનાં સગાંબંધી ન હતાં કે જેમને ત્યાં તેને મૂકી શકાય. ”

“ હાથા. ”

“ એક ઉપાય હતો. અમારી નાતમાં કન્યાની ઘણી છત છે. મારે નોકરી તૈયાર હતી. હું પરણું તો ભાઈને કાઈ રાખનાર મળે એ દૃષ્ટિથી મેં એક કન્યા સાથે લગ્ન કર્યાં. ”

“ હા. ”

“ ધર અને ભાઈ બેરોડે સોંપી હું નોકરીએ ગયો. થોડા દિવસ પછી હું ધરની ખબર લેવા પાછો આવ્યો ત્યારે ભાઈ મારી પાસે આવી રડી પડ્યો. હું બહુ સમજી ગયો. મને કભારગ્ન બેરી મળી હતી. મારી ગેરહાજરીમાં તે ભાઈ પાસે ધરનું કામ કરાવતી, એાધું ખાવા આપતી, વહતી, સંભાળતી. મેં તેને કહ્યું કે મેં તેને ભાઈ માટે આણી છે અને તેને સારી રીતે રાખવાનો છે. પણ તેણે મારું કહ્યું ગણ્યું નહિ અને ભાઈને ધરના કામના કામમાં નોકરી લેવડાવવાની સલાહ આપી. મારે અંભણું જેવાં બોરી જેવું પડેલું પણ ભાઈને સારું શિક્ષણ મળે તેવી મારી ઈચ્છા હતી. ભાઈને પછું શુદ્ધિશાળી. તેનું કાણુ વાનું છોડાવવું મને ઠીક ન લાગ્યું. એ સાથે તેને બેરી પાસે મૂકાય તેમ પંચું ન હતું. ફરવાની નોકરી છોડી કાઈ સ્થાળી જગ્યા હું શોધવા લાગ્યો. ”

“ હા. ”

“ મારું તૃતીય આગળનું આગળ હતું. ઘણો બટકયો. પણ નોકરી નહીં મળી. મહણી જગ્યાએ આવી જગ્યા ન હોય, કોઈ જગ્યાએ હોય તો દાખલ થવાની લાગવગ ન હોય. લાગવગ થયા બેરી જગ્યા મારા ગયા પહેલાં પૂરાઈ ગઈ હોય. અરે, એક જગ્યાએ મને દાખલ કરી પછી વધારાના માણસ તરીકે કાઢી નાખવામાં આવ્યો હતો. છેવટે ચાકી હું ઘેર આવ્યો. ”

“ મેં બેરોડે હૃદયે હુંકારો લખ્યો. ”

“મારી પાસે હતા તે જ્યાં પસા નોકરીની શોધમાં ખર્ચાઈ ગયા હતા. ધરનું રાચ-રમીલું ધીરે ધીરે વેચાઈ ગયું હતું. બીજો કાઈ આધાર રહ્યો ન હતો. જૂખમરો અમારી તરફ ડોળા કાઢી તાકી રહ્યો હતો.”

“હું.”

“આવી સ્થિતિ થઈ એટલે અરાબ તગિયતના બહાના નીચે ઝેરી પિયર ચાલી ગઈ. બાઈ જૂને મરે એ મારાથી સહેવાયું નહિ. ક્યરાતે દિલે મેં તેને એક કુટુંબમાં છોકરાં રાખવા મુક્યો, અને નિશાળેથી ઉકાડી લીધો. હું ફરીથી નોકરી શોધવા નીકળ્યો.”

“હું.”

“જૂખમરો, નિરાશ થઈ, જેતલ મહીને હું ધરે પાછો આવ્યો ત્યારે મને ખબર મળી કે બાઈ અકસ્માતેના બોમ બન્યો હતો ! પેશું કુટુંબ આનંદ કરવા જંગલોર ગયું હતું, ત્યાં તે મોટરની અકસ્તમાં આવી બંધ ખલાસ થયો હતો. એ ખબરે મારા પગ ભાગી નાખ્યા. દેવનો મારા ઉપરનો તે મોટામાં મોટો ફટકો હતો. ત્યારથી નાહિમત અને નિરાશ બની હું ધરમાં પડી રહેવા લાગ્યો.”

“હું.”

“પડ્યા પડ્યા મને દુનિયાના અને મારા પાછલા જીવનના વિચાર આવવા લાગ્યા. આટલી નાની ઉંમરમાં મેં કેટલાં જીવન જીવ્યાં !—મને નડેલા અકસ્માતો, મારી ઉપર પડેલી આફતો, મને મળેલી નિષ્ફળતાઓ, એ જાણું મારી આખા જીવન તરવરવા લાગ્યું. જાણે કાઈ હેતુપૂર્વક મારી ઉપર તે જાણું મોકલતું હોય તેમ મને લાસ થવા લાગ્યો. જુઓ, એક તો હું ગરીબ કુટુંબમાં જન્મ્યો કેમ ? જન્મ્યો તો માથાપે મરે કેમ ? મરે તો મારો શોક દેવાળું કાઢે કેમ ? તે દેવાળું કાઢે તો મને આવી ઝેરી મળે કેમ ? ઝેરી આવી મળે તો બાઈ હોય કેમ ? નોકરી કેમ ન મળે ? લાછ કેમ મરે ?...તે શક્તિ હોય, કુદરત હોય કે નસીબ હોય—ગમે તે હોય. નેણે મારી ઉપર આપત્તિઓ નાખી હતી, મને નિષ્ફળ બનાવ્યો હતો, મારો નાશ કરવા ઈચ્છ્યું હતું અને તે કદા શયું જેવું લાગ્યું, તેની ઉપર રીસ ચઢી. બીજા જવાનદારીઓમાંથી હું સુકા થયો હતો. એટલે હું એટલે ન ફિકરો બન્યો હતો...એ વરતનો નિષ્ફળ કરવાનું જોર, મારામાં આવવા લાગ્યું. ધર છોડી અમદાવાદ ગયો અને ખાધાસાટે એક લોજમાં નોકરીએ રહ્યો.”

“હું.”

“એ મહિનામાં મેં એટલી સારી રીતે નોકરી કરી કે મને દસ રૂપિયાનો પગાર કરી આપવામાં આવ્યો. હવે, મને હિમ્મત આવી કે હું તે શક્તિને હંફાવી ચકીસ-નિષ્ફળ કરી ચકીસ. એવામાં લોજમાંથી સો રૂપિયા ચોરાયા, તેનો આરોપ મારા ઉપર આવ્યો અને મને જાણ મહિનાની સખત જલ મળી !”

“હે-શું કહે છે ?”

“મારી નીની હિમ્મત બાંગી ગઈ. મારી પાછળ પડેલી શક્તિનો બરાબર પરચો થયો. આટલાં કુખ પડ્યાં પછી નવેસર તેની સામે થવા માટે પરતાવા લાગ્યો. આજે હું

રેલમાંથી છૂટ્યો છું, અને મારે ગામ જઈ છે. હવે બીજી શી વાસ્ત આવે છે તેની રાહ નેતો હું ત્યાં રહીશ. ”

તે શાંત બન્યો. તેની વાત ઉપર હું વિચારમાં પડ્યો. પુરુષાર્થ અને પ્રારબ્ધના વેપય ઉપર મેં કદી વિચાર કર્યો નહિ એટલે આવી કડોડી હાલતમાંથી તેને કેમ છોડાવવો તેની સૂચના મારામાંથી નીકળી નહિ. પણ સ્નેહી તરીકે મારે તેને મદદ કરવાની ફરજ હતી. જેને માટે તે પ્રવૃત્તિ કરતો હતો તે રથાં ન હતો કુદરત તેની પ્રવૃત્તિની વિરુદ્ધ હતી, પણ તેને પ્રવૃત્તિની જરૂર રહી ન હતી, પ્રજા તેના પોતા પૂરતાનો હતો. તેને મારે ત્યાં કેમ ન રાઈ જવો ? પરચૂરણ કામકાજમાં મદદ કરશે અને રહેશે. આવા વિચારથી મેં તેને કહ્યું :

“ તારે ગામ જવાને બદલે તું મારે ત્યાં આવ. ત્યાં તું રહેજે. આપણે તારા વિચાર કરીશું. ”

“ નહિ, હવે મારે કંઈ કરવું નથી. ”

“ કંઈ કર્યા વિના રહેજે. એકલા દિવસ જરો નહિ અને જીવન નીભાવવા કંઈ ભેષશે તો ખરું ને ? ”

“ એ પ્રજા છે. તમારા મોટા ખાતામાં હું ભારૂપ નહિ થાઉં તે હું જાણું છું. પણ મારું મન ના કહે છે : મારું કમભાગ્ય તમને હેરાન તો નહિ કરે ? ”

મને હસવું આવ્યું. “ અમારાં બધાંનાં નસીબ ભેગાં થઈ તારાનો સામનો નહિ કરી શકે ! દરેક બાબતને હદ હોય છે, યોગ દિવસ રહી જો; ઠીક ન પડે તો આલ્થો જાજે. ”

તે ક્યવાતે દિલે કબૂલ થયો. સ્ટેશન આવતાં અમે ઊતર્યા અને ટોળામાં ઝાંપા-તરફ ચાલ્યા. ઝાંપા આગળ આવતાં મેં ટિકિટ માટે ખીરસામાં હાથ નાખ્યો. કોઈ ખીરસાકાતરુ મારું પાકીટ ટિકિટ સાથે કાઢી ગયો હતો ! મેં પ્રેમચંદને કહ્યું, અમે પોલીસને ખબર આપી અને આલુઆલુના માણસોમાં ચોરને સોંધવા લાગ્યા.

ચોર જડ્યો નહિ. પ્રેમચંદ ગાંડા જ્યો દેખાવા લાગ્યો. મેં તેને સ્વસ્થ થવા કહ્યું.

“ નહિ-નહિ, તમને એ ચોર નહિ જડે ! તમે મને આશરો આપરા તૈયાર થયા છો અને મારું કમભાગ્ય તમારી પાછળ આવે છે !.....હું તમારી સાથે નહિ આવું. ”

એટલામાં ગાડી ડીપડી હું કંઈ જોઈું ને પહેલાં તે દોડી ગાડીમાં ચડી ગયો !

આખો પ્રસંગ, અને વધુ તેના ઉવટે, મારામાં એવી શિથિલતા આણી હતી કે પાકીટના ચોરની વધુ તપાસ કર્યા વિના હું મક્કન નરફ ચાલ્યો.

જં દ ગી નો વી મો

એક જ સાધન છે જેને લીધે મનુષ્ય સગવડભર્યા હતા ભરીને પોતા માટે, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં અગર પોતાના આશ્રિતો માટે યોગ્ય નાણાંકીય સ્વાતંત્ર્યની ખાત્રીપૂર્વકની જોગવાઈ કરી શકે.

પ્રતિવધ પસંદગીનું મૂલ્ય સમજનારા હમરો માણસો પોતાના માટે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને અથવા પોતાની પછી પોતાના આશ્રિતો માટે “આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય” તો પામે—

“ઓરીએન્ટલ”

જે સદૃશી સદ્ગર અને સદૃશી લોકપ્રિય હિંદી વીમા કંપની છે—તેમાં પોતાની જીંદગીનો વીમો ઉતારાવીને મજબૂત બનાવે છે.

વિલંબ ન કરો

આજે જ ‘ઓરીએન્ટલ’ની પોલિસી લો.

વિગતો માટે લખો:-

ઓરીએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું. લીમીટેડ.

સ્થાપિત: ૧૮૭૪

હેડ ઓફિસ:-મુંબઈ

અથવા :

ઈંદ્રવદન યુનીલાલ મહેતા બી. એ., એલએલ. બી.

પ્રાંચ સેક્રેટરી

ઓરીએન્ટલ લાઈફ ઓફિસ

ન્યુ કારંજ બિલ્ડીંગ : ભદ્ર

અ મ દા વા દ.

પ્રયત્નનાં કૌતુકમમ એકને
હેતુ માટી, જલ, કુલ, દર્પણ,
પત્તા આ જીવન, કાલ સ્વપ્નને
પાધી રહ્યું નવન વસ્તુ વસ્તુએ.

માકાશમાં ધ્રુવર મૂર્તિ કદાપી
મે ભવ્યતા-મંદરના ચડી-મદી-
મે છત્ર નીચે વસનાર વિશ્વમાં
પાદી રહ્યું મુગ્ધ બની અનેકતા.

મે બાહ્યની મુગ્ધ દશા સરી જતી
કૌમાર્યની ઉત્સુક દષ્ટિ ખૂલતી
નિસર્ગના ભવ્ય પ્રસારમાં-બધે
અગમ્ય કે' મોઢક અંખના મળે.

મલાં કંઈ પુષ્પ અને પતંગો,
સંખ્યા ઉપાના અણુમોલ રંગો
ને ચાંદનીનાં સિમતના બૂબંગો
આનંદબીની નિજ કાઠીઓમાં,
ધર્મ કંઈ સંચરતાં મદારપા
પનેક કાળે જ :

મદાખિધ મોજમાં—
અનંત તે શું રમણો બની શકે ?
સ્પર્શ જરા અંતરને, દિલોલતા
અનંત ઓપો ભગતા અનાદિમાં :
મુગ્ધવ્યા આ અંતર તીવ્ર બેઠે,
અમાલ આ મંદર વિશ્વ સ્વપ્નની
નિષ્પત્તના આર્તિ નવી પ્રગલ્ભે,
ત્યાં સ્વપ્નને સત્ય-સુત્રાંશ્ય કાલે
શુક્ર પ્રભા થી તવમૂર્તિ સાંપડે

ચંદ્રાર્ધ સંલુપ્ત સમુદ્રવારિને—
મંદાપરે જેમ દસંત યદ્રિકા
તેથી જ સૌંદર્ય પ્રભૂત આર્તિમાં
સંકાંત તારા શુભ પ્રેમની સુધાં
અસાંત કા આંતર ભર્મિ વેગે
ઓઃમુગ્ધ ને કૌતુક સર્વ ઓસરે
અહેતુ જેની મુગ્ધ ચારુ-અંખના
સજીવ અર્થો લઈ ચિત્તમાં રહુરે :—
કુલો ગમે, દિન્ટુ તને મુગ્ધવ્યા
સાજે સગવડ; નહ નીલિમા ગમે,
તરે વિરાજી ઉર વાત બોલવા;
ગમે સંમુદ્રો, પણ એવ આપણા
દેવે ભરેલા પ્રણાપાખિધ કેરો
મહાખેતીની ઉપમાની ચાલના;
ને યદ્રિકા તે અમૃતાક્ષરી ધવા
આ આપણાં જીવનની નિશામાં
ધરેલ અંતઃસિંગતની અમર્ત્યતા.
અમાલ આ વિશ્વ વિરાટ કેરી
દેવે કદી હોય જ આર્તિ ચાની ?
ધં કે અદો અંતરમાં જ આપણાં
દસે છ લાખો દુનિયા દમેચની !
ને આપણે આ અવિરામને તરે
આજે સુધાસ્નાત રમી રહેલાં,
વિશ્વરત સૌંદર્ય અધું અદો-અદો
આ આપણો દર્શનમાં રહ્યું દરી,
વિશ્વાત્મનાં મૂલ બધાં રહસ્યો
તું હું તણા દેહ તણા નિમૂલ
આકર્ષણમાં સમજાય હાવાં,
દિવ્યત્વ મારા સરખા જ તારા

ઉકરડા એ આપણી એક સનાતન લોકસંસ્થા છે. લોકગીતની પેઠે એની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ પણ અનેક અત્યંત માણસોને હાથે થાય છે. શેરીની બાલુમાં કે ગામને છેડે આવેલી એકાદ ખુલ્લી જગ્યા પર કાઈકે આવી ગાખની ઢાંચી કરી જાય. કલાક બે કલાકે બીલું કાઈ જાય આવી ક્ષીનાં છોતરાં કે કુંગળીનાં ફોતરાં ત્યાં ફેંકી જાય. વળી થોડી વારે ત્રીલું કાઢ આવી તૂટેલી તાવડી કે ફોટેલો જોડો નાખી જાય. આમ ઉકરડાને પાયો નાખાય. પછી તો વાર્તાઓમાંની રાજકુમારીની પેઠે તે દિવસે ન વધે તેટલો રાત્રે વધે અને રાત્રે ન વધે તેટલો દિવસે વધે અને એમ કરીને જોતજોતામાં ભારે ઝડપી વિકાસ સાધે. આજે નાની સરખી ઉકરડી હોય તે આવતી કાલે વધીને મોટાં મહાકાવ્ય જેવડો ઉકરડો બની જાય. તે ક્યારે વધે તે આપણને ખબર પાડુ ન પડે. તેથી જ આપણે ઉકરડાના વિકાસને તારવવામાં પ્રવેશતો કન્યાની વૃદ્ધિ સાથે સરખાવીએ છીએ.

વેદાંતમાં અવિદ્યા વિશે એમ કહેવાયું છે કે તે અનાદિ છે પણ અનંત નથી—સાન્ત છે. ઉકરડો એથી વિપરીત લક્ષણોવાળો છે—એને આદિ છે પણ અંત નથી. એકવાર રાત્રે થયેલો ઉકરડો પછી ચાલ્યા જ કરે છે. એ કદાચ સ્થાનાંતર કરે, કદાચ પોતાથી મોટા બીજા ઉકરડામાં ભળી જાય, પણ નાથ તો ન જ પામે.

બહાની માફક ઉકરડો પૃથ્વકરણથી પર છે. જો એ વાત ન માની શકતા હો તો એકવાર ઉકરડાનું પૃથ્વકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી જુઓ. જોડાનું તળિયું, લાંગેલી સગડી, ફોટેલી ટોપી, ફોટેલો ખાલો, ફોટેલા કાગળ, એકાં પતરાળાં, હાંડલીનો કઠિો વગેરે એક પછી એક વસ્તુઓ બાલુએ મૂકતા જાઓ. બે ત્રણ કલાકે તમે થાકશો જ; અને થાકશો ત્યારે જોશો કે મૂળ ઉકરડો જરા નાનો થયેલો પણ દલુ તેવો ને તેવો જ છે અને વધારામાં, તમે બાલુએ મૂકેલી ચીજોને એક નવો ઉકરડો બની ગયો છે! મતલબ ઉકરડામાંથી ઉકરડો લઈ લઈએ તો પાછળ ઉકરડો જ વધે, અન્ય ન વધે, “પૂર્ણસ્ય પૂર્ણતાદાય પૂર્ણમેવા—વર્ગિયતે। આ પ્રમાણે બહાની પેઠે ઉકરડો અપૃથ્વકરણીય, અવિભાજ્ય, અનિર્વચનીય છે. એનું પૃથ્વકરણ કરી એનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છનારને તું ગાંધીજીએ પોતાના આધ્યાત્મિક સંદેશમાં કહેલા શબ્દો યાદ આપું : “All I advise is not to attempt the impossible.”

ઉકરડાને મર્યાદાનાં બંધનો નથી; છતાં અમુક ચોક્કસ મર્યાદા એ મૂકેલો નથી એટલું સાચું છે. ઉદાહરણે ઉકરડો જો માઝા મેલે તો જગતનું આવી જ બને. પણ છતાં પોતાને અમુક ચોક્કસ ધનદ્રુતમાં મર્યાદિત કરવાના પ્રયત્નોને તો એ સાંખતો નથી જ. આગકાલ સંદેશમાં સુધરાણવાળાઓ અમુક ધનદ્રુત કચેરા સમાય એવા લોહાના કે બીજા કાંઈ વસ્તુના ગોળ કે ચોરસ મોટા કબ્જાઓ ચીટે ચીટે મૂકી ઉકરડાને તેનાથી આગળ ન વધવા દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ બને છે એવું કે બીજે જ દિવસે એ ખાનું ડહાકાઈ જઈ આલુબાલુ ઉકરડો ફેલાઈ જાય છે. ઘણીવાર તો સમુદ્રમાં નૌકા ટૂંચી જાય તેમ તેમને એ કબ્જો ઉકરડામાં દટાઈ જાય છે અને ઉકરડાનું એક અંગ બની જાય છે. સાગરને ગાગરમાં સમાવવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડે તેમાં શી નવાઈ ?

ઉકરડાને અસ્વચ્છતાનું ધામ કરી આપણે ઉતારી પાડીએ છીએ. અસ્વચ્છતા હોય તો જ અને ત્યાં સુધી સ્વચ્છતાની દાંઈ પણ કિંમત છે એ આપણે કેમ જૂલી જતા દર્શી ?

અસ્વચ્છતા ન હોય તો સ્વચ્છતાનો જન્મ જ કદાચ ન થયો હોત ! અસ્વચ્છ પંકે વિના સ્વચ્છ, સુંદર પંકજનું અસ્તિત્વ શી રીતે હોત ? પણ આપણી ઉમદામાં વિમલ સેવા કરનારને લક્ષ્યૂત કર્યો એ આપણો પ્રગતિ દુર્ગુણ છે; તેથી આપણે અત્યંતની અવગણના કરતા આંખ્યા છીએ અને ઉકરડાને ઉતારી પાડીએ છીએ. પણ ઉકરડાની ઉદારતાનો બેટો જડવો પણ મુશ્કેલ છે. સમાજમાં સારી, સ્વચ્છ, સુંદર વસ્તુઓ લેવા તો સૌ કોઈ તૈયાર હોય છે; ખરાબ, ગંદી વસ્તુ જ કોઈને ખપતી નથી. સમુદ્રમાંથી ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં તેમાંનાં સારાં લેવા ઘણા આગળ આંખ્યા; પણ દળાદળ ઝેર સ્વીકારનાર તો માત્ર શિવ જ નીકળ્યા. સુંબની શોધમાં માણસ માત્ર લાગે છે; પણ દુઃખીની પાસે જઈને " On me 'bc thy misery and pain" એમ કહેનાર તો કોઈ વિરલ સંત જ હોય છે. તેમ આંખ્યા ગામની ગંદકીને પિનાસ કોચે સંધરનાર માત્ર ઉકરડો જ છે. અને ગંદકીના ધામ સમાં ખીજાં રથાનો હોવા છતાં એ બંધાં પવિત્ર ગણાય છે; નિંદાય છે માત્ર ઉકરડો જ. મદાસાગર એ શું છે ? અનેક રહેશેની, અનેક નદીઓ દ્વારા આવતી ગંદકીને સંધરનાર સમુદ્ર પણ એક પ્રવાહી ઉકરડો જ છે; છતાં એનું આપણે પૂજન કરીએ છીએ. અનેકની પાપ અને ધારીરિક મેલ સંધરનાર ગંગાને આપણે પતિતપાવની કહીશું; અનેક તીર્થસ્થાનોના કુડો ગંધાતા હોવા છતાં તેમાં આપણે ડૂબી મારશું; પણ ઉકરડો આવે તો આપણે તરીને ચાલશું, ગમે તેટલો અવગણીએ પણ ઉકરડા વિના ચાલે જ નહિ. અનેક નિરુપયોગી અને અનાવશ્યક વસ્તુઓ તો બનેલો હોવા છતાં ઉકરડો પોતે સમાજને અત્યંત ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. ઉકરડો એ ગૃહસ્થાનની જ વિશિષ્ટતા છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હું બાશા રાખું હું કે આ વાત સાચી ન હોય. હિંદના ખીજા પ્રાંતો વિશે હું કહી શકું નહિ; પણ મેવાડ અને મહારાષ્ટ્રમાં ઉકરડા જોવાનું મને સ્મરણ છે. મારું મન કહે છે કે હિંદનું એક પણ ગામ ઉકરડા વગરનું નથી. ગામ હોય ત્યાં ટેકવાડો હોય તેમ ઉકરડો પણ (ઝોઝામાં ઝોઝા એક) હોય જ. ન હોય તો ગામમાં એટલી ઉણપ લાગે, કાણું કલંક પણ ચંદ્રની શોભા વધારે છે તેમ ઉકરડો એ તો ગામની શોભા છે.

આ જગતો સનાતન વસ્તુમાની અવગણનાનો છે, સનાતન ધર્મ, સનાતન રૂઢિઓ, સનાતન સંસ્થા—જે કોઈ સનાતન હોય તેને ઉતારી પાડવાની એક દવા ચાલી છે. ઉકરડાની જાંબતમાં પણ તેવું જ કરવાના પ્રયત્નો ચાલે છે. ઘણાં રહેશેમાંથી ઉકરડાને નાબૂદ કરવાની યોજનાઓ થાય છે અને દુર્ભાગ્યે તે સફળ થતી જોવામાં આવે છે. મોટાં રહેશેમાં બહાર બહાર રસ્તા પર ક્યાંય કચરો એકઠો થવા દેવામાં આવતો નથી. મને પ્રોત્તાને આ બહુ સારાં ચિન્હો લાગતાં નથી. આવી રીતે અસ્વચ્છતાને બહાર દેખાતી અટકાવવાથી અસ્વચ્છતા મરી જવાની નથી. રોગનાં બાહ્ય લક્ષણોને દાગવવાથી રોગ જતો નથી તેમ એવાં રહેશે બહારથી સ્વચ્છ ભલે લાગે; પણ એ તો નાશાધીલા વગર નવાં કપડાં પહેરી ફરનાર માણસ જેવી સ્વચ્છતા યર્ષ સ્વચ્છતાનો આવો ખ્યાલ આપણે ત્યાં પશ્ચિમથી આવ્યો છે. એવાં પાશાત્ય ખ્યાલથી દેરનાઈ આપણે આપણી જગજૂની સંસ્કૃતિના એક અંગ સમા ઉકરડાને ઉવેખીએ તે ઠીક નથી. ઉકરડો એ તો આપણી સ્વચ્છતાનો માપક છે. એ માપકનો આપણો ખ્યાલ પણ પશ્ચિમથી તદ્દન લુટો જ છે. પાશાત્ય દેશોમાં ઉકરડાઓ અને સ્વચ્છતાનો સંબંધ વ્યક્ત પ્રમાણમાં ગણવામાં આવે છે—એટલે કે જેમ ઉકરડા ઝોઝા તેમ સ્વચ્છતા વધારે; ન્યારે આપણા દેશમાં ઉકરડાં અને સ્વચ્છતાનો સંબંધ આપણે સમપ્રમાણમાં ગણીએ છીએ—જેમ જેમ ઉકરડા વધે તેમ તેમ સ્વચ્છતા વધે. આમ આપણા અને પશ્ચિમના દરિયાઈ દુર્ભાગ્ય પણ ફેર છે—જન્મે એકખીજથી

લક્ષ્ય છે. તેવી સ્થિતિમાં આપણે આંખ ઘીંચીને પશ્ચિમનું અનુકરણ નહિ કરવું જોઈએ. કિર્ણોગ સાહેબે ઠીક કહ્યું છે: “East is East and West is West.”

આમ ઉકરડો એ આપણું એક સનાતન સંસ્કૃતિકેન્દ્ર છે. બીજી સનાતન વસ્તુઓ સાથે એ પણ અવગણ્યાવા લાગ્યો છે. હજુ તો આ અવગણના શહેરમાં જ ચાલુ છે. પણ એનો ચેપ ગામડાંઓમાં પ્રસરતાં વાર નહિ લાગે. ઉકરડાની અવહેલનાથી આપણે કરો લાલ નહિ કાઢીએ. રેડિયો, જૂલી આપણે સ્વાતંત્ર્ય ખોદ્યું, ધર્મને ધક્કેલી આપણે પાપભીરુ મદદા, ગામડાંના ઉદ્યોગોને વિસારે પાડી આપણે આર્થિક આપત્તિ વહોરી લીધી; તેમ ઉકરડાને ઉપેક્ષી આપણે આંતરિક અસ્વચ્છતા વધારતા જઈશું. પારણામે, બધી સનાતન વસ્તુઓના હાસની સાથે આપણી સંસ્કૃતિ નાશ પામશે અને પ્રજા તરીકે આપણે નામશેષ બની જઈશું. આપણે જાગીએ, આપણે ચેતીએ. સદ્ભાવે નિરાશાના અધકાર વચ્ચે આશા-ઉપાનાં હરણો કૂટવાની તૈયારી દેખાય છે. કેટલીક જૂની નજીબ વસ્તુઓ પુનરુજ્જીવન પામી છે: રેડિયો મેડા પરથી નીચે ઊતરી, ધૂળ ખખેરી, ફરી યુગ્મજન્ય કરવા લાગ્યો છે; છેલ્લા ખાસ લેતા કેટલાય મામલોગો ફરી સજીવન થયા છે. એ હરીકતથી ગ્રેરણા પામીને હું પણ ઉકરડાના ઉદ્ધારનું સ્વયન કરી રહ્યો છું. રાષ્ટ્રીય નિયોજન સમિતિએ પોતાનું કામ શરૂ કરી દીધું છે. પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ઉકરડાનો ઉમેશ કરી તેના ઉધ્ધાર અને વિકાસની યોજના વિચારવાનું કામ તે એક પેટાસમિતિને સોંપી દે તો બહુ યોગ્ય ચાલ.

એ કાર્ય કરવાની રીતો અનેક હોઈ શકે. આપણે સૌ ઉકરડા તરફ સહાનુભૂતિથી જોવા લાગીએ. આપણા કવિઓ ઉકરડાની ઉપયોગિતા સમજાવવા માટે તેને વિશે પ્રચાર-લક્ષી કાવ્યો લખે. આપણા નગરવિધાયકો નગરવિધાનની યોજનામાં બીજાં civic centresની પેઠે ઉકરડાઓ માટે પણ ખાસ જગ્યાઓ ઠેરઠેર ખાસ ધ્યાયથી રાખે. આપણા લક્ષ્મીનંદનો જેમ પોતાનો ખાસ સંગીત મંડળી, દૃત્ય મંડળી, ખાસ શાળા રાખે છે તેમ પોતાના ખાસ ઉકરડાઓ રાખે આપણે જૂના ઉકરડાઓ જ વધારીએ અને નવા ઉકરડાઓ રચાવીએ. ઉકરડાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે નવી સંસ્થા અથવા નવાં મંદાનની પેઠે નવા ઉકરડાઓનો ઉદ્ધાટન વિધિ કોઈ મોટા માણસને હાથે કરાવીએ. દરેક શહેરમાં એક મુખ્ય રમાનિક ઉકરડો, દરેક પ્રાંતમાં એક પ્રાંતિક ઉકરડો (પ્રાંતિક ધારાસભાની પેઠે), અને આખા હિંદનો એક મધ્યવર્તી ઉકરડો રચાવવામાં આવે. અને છેલ્લે, ઉકરડોધ્ધારની પ્રવૃત્તિનો ઉમેશ કરી દેશ સગસ રણુ યયેલા રચનાત્મક કાર્યક્રમને ચતુર્વર્ધને બદલે પંચ-વિધ બનાવવામાં આવે. અત્યારે તો હું હિંદનો વિચાર કરીને જ આ સૂચનાઓ કરી રહ્યો છું. પણ ભવિષ્યમાં જે કદાચ આખી દુનિયા હિંદની સંસ્કૃતિને અપનાવે તો તે દિવસે બીજી બધી વસ્તુઓ સાથે જીનિવામાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રજનસંધનો માફક, દેશદેશના કચરોને પોતાનામાં સમાવતો એક આંતરરાષ્ટ્રીય ઉકરડો-સંઘ આપણે રચાવીશું. આમ મેં તો થોડીક સૂચનાઓ કરી, બાકી તો ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે જે રાષ્ટ્રીય નિયોજન સમિતિ ઉકરડાના પ્રશ્નને હાથમાં લઈ તેને માટે એક પેટા સમિતિ નીમી દે તો એ દિશામાં ધણું કામ ચાલ. હું આશા રાખું છું કે ઉકરડા વિશેના મારા આ વિચારોને અને સૂચનાઓને કેવળ મનોરાન્ય વિઝ્ઞાનજ્ઞ ગણી ઉકરડો નાખી દેવામાં નહિ આવે. નહિતર મારે વેદવ્યાસની જેમ એમ કહેવા વખત આવશે કે—

“ગણ તાણી બરાડું હું—ન કો સાંભળતું મને।”

જોઈ, ખુન્નસ ને ખુમારીમાં ખચી
કે શુમાનીઓ જગત ખૂંદી જતા.
તું તરુબુરને બળે શુજરાતથી
ખૂંદતો આલમ બધી દાનાઈમાં.

ફસનો પુરિકન દિદા મશરેક પે
મિત્સૂકિયેવિથ હિજરતી ઇસ્લામ પે
ખાયરન આશક વડો યૂનાનનો
તું દિદાઈ સર્વ એ મિસ્કીનનો.

શું કહે તારીફ તારી ? શું બયાં ?—
હું 'ય ખુલખુલ ઇશકમાં ક્યાં બેઝબાં ?
ઓ શુલે શુજરાત ! તવ શુંલઆરમાં
ના ખિઝાં હોજો અમારી એ દુવા.

તરુબુર = ૬૯૫ ના.

મિસ્કીન = રડતો.

ખિઝાં = પાનખર.

મશરેક = પૂર્વ.

બયાં = વર્ણન.

દુવા = આરતી.

યૂનાન = ગ્રીસ.

બેઝબાં = ઇંચ વચરનો, મૂંઝા.

તેણે તાળી કેમ ન પાડી ?

અનુ૦ ૧. માર્કેસાસ જેથી

ઓચિંતી જ મારી નજર તેના પર પડી.

જેનાં આંખોમાં વિચિત્ર માણસ લાગે છે-અથા બેગો એ પણ તાળીઓ કેમ નથી પાડતો ?
ભાષણકર્તાના હિતેજનભાઈ શબ્દોથી ઉચ્ચારાઈ જઈને સમગ્ર પ્રેક્ષકવર્ગ તાળીઓના અવાજથી સભાગૃહ ગજની રહ્યો હતો. કણભર તો જાણે મુશળધાર વરસાદ સાથે તોફાનનું ગાજનીજ થવું લાગ્યું હતું. કેટલાક તો ખૂંચી પણ પાડતા હતાં.

“ બરાબર છે ! ”

“ તેમ જ થવું જોઈએ ! ”

“ એ અન્યાયનો બદલો લેવો જ જોઈએ ! ”

“ હવે સક્રિય પગલાં લેવાં જ જોઈએ ! ”

સભાની આરે પાસ પોલીસ ગોકર્ણાઈ ગઈ હતી. તે આવી ઉચ્ચેરટભરી હાલત જોઈ લાઠી બરાબર પકડી ટટાર યઈ ને-જિભી અને હુકમની રાહ જોવા લાગી. પરંતુ પ્રેક્ષકવર્ગ પર તેની જરા પણ અસર નહોતી. ભાષણકર્તાએ સચોટ દલીલો, સ્પષ્ટ દાખલા અને સરકારી આંકડાઓથી પ્રેક્ષકવર્ગને પોતાનો કરી લીધો હતો. સરકાર નવા સુધારા કરવાને બદલે દેશ પર ખરચતો બોલો વધારી રહ્યો હતો અને તે માટે નવા નવા કરો નાખવાની યોજના કરતી હતી, તેનો વિરોધ કરવા આ સભા ભરાઈ હતી. સભામાં ખૂબ જ ઉચ્ચેરટ ફેલાઈ ગયો હતો, અને એમ લાગતું હતું કે ને-આવી પરિસ્થિતિ બેપાંચ મિનિટ ચાલુ રહી તો જરૂર પોલીસ અને પ્રેક્ષકવર્ગ વચ્ચે અયગમણ થવાનો અસંજ આવી પડશે.

વ્યાસપીઠ પર ભાષણ ચાલુ જ હતું.

પરંતુ આખા ય સભાગૃહમાં આ એકલો જ માણસ કેમ આવ જુદો તરી આવતો હતો, કેમ જાણે અથા તરફ ઉઘાસીન હોય તેવો તે લાસતો હતો ? તે મારી નોડાનોડે જ બેઠેલો હતો. તેની આંખો જોડી લીટરી ગયેલી અને ગાલનાં હાડકાં બહાર ઉપસી આવેલાં હતાં. તેણે સામાન્ય શ્રમજીવી જેવાં કપડાં પહેરેલાં હતાં, અને તે કોઈ મિલમજૂર જેવો લાગતો હતો. તેણે હોઠ નેરથી દબાવી રાખ્યા હતા અને ભાષણકર્તા તરફ તે એકોટસે નોઈ રહ્યો હતો.

બેવકૂફ ! આમ શું કરવા એ એકોટસે નોઈ રહેતો હશે ? જાણે કે તે એકએક વિગત જાણવા મથતો હોય તેમ આ માટે ભાષણકર્તાના મોં સામે નોઈ રહેતો હશે ?

હું તેના તરફ વારંવાર જોવા લાગ્યો. આખા ય ભાષણ દરમ્યાન તેણે એક વાર પણ તાળી નહોતી પાડી, તેમ ન તો એકવાર કશો ઉચ્ચાર કાઢ્યો હતો-જાણે કે ભાષણના શબ્દોની તેના હિપર કશી અસર જ થતી નહોતી.

મને એક પ્રકારની વિચિત્ર લાગણી યઈ આવી.

મને લાગ્યું કે એ ક્યાં તો છૂપી પોલીસનો માણસ હશે, આ તે, આ પ્રકારની સલામો અને લાપણોથી ટેવાઈ ગયો હશે.

“ એવું મિસ્ટર, ” સામે લાપણુ ચાલતું હોવા છતાં હું તેને ઉદ્દેશીને બોલી બેઠ્યો. પરાપર તે જ પળે એક પ્રકારનો અદ્ભુત પ્રકાશ તેની આંખોમાં ચમકી રહ્યો. વાહ ! લાપ્તને કાર્ફિક અસર થઈ ખરી !

જણે તે તાળી પાડવા જેટલા હોય તેમ તેણે પોતાનો જમણો હાથ બંધો કર્યો, પરંતુ તેણે જ તે તેના ઘૂંટણો પર પાછો પડ્યો.

તે મારા સામે બેઠો રહ્યો. બીજું જ કશું મારી નસોમાં વહેતું લોહી જણે કે ઠરી જ ગયું.

તેના ઘૂંટણો પર પડેલા તેના બન્ને હાથ બનાવટી હતા !

એને હાથ જ ન હતા ! *

* સ્થિત

“ ઇનસેનીલ ”

ગાંડપણ, મગજની અસ્થિર હાલત, મગજની બેજો, ઉંઘવું ભારે જલ્દી, ન્યુરોથેનીઆ, પ્રેક્ષકોનો રોગ, હીસ્ટીરીઆ, માર્કાડાલયુઝ, ગાંડપણ, ભારે લોહીનું દબાણ અને મગજ તેમજ જ્ઞાનતંતુઓને લગતાં સર્વે

દુઃખદરો માટે અચૂક ઇલાજ.

ઇનસેનીલ (Insanil) આજના તંબીબી વિજ્ઞાનની એક અદ્ભુત શોધ છે. હિંદમાં આ જુની અને જાણીતી શોધ પહેલવહેલી દાખલ કરવામાં આવી છે. આખી દુનિયામાં ડોક્ટરો, હોસ્પિટલો, ગાંડખોનાં દવાખાનાંઓ “ઇનસેનીલ”નો સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. છેલ્લાં ૬૦ વર્ષો થયાં લાખો દરદીઓ આ રામબાણુ ઈલાજથી સાજાં થયાં છે. ગાંડપણ માટે તે એક અદ્ભુત રામબાણુ ઈલાજ છે અને ગમે એવા અધરા કેસોમાં પણ તે તુરંત અસર કરે છે. તેમાં દ્યુમીનલ, કેલોરલ હાયડ્રેટ, પોટેશીઓ સોમાઈડસ, એપીઅમ, મોરરીઆ, હેનબેન વગેરે જેવી હલકાં તુકસાન-કારક અને અશક્ત બનાવટી દવાઓ આવતી નથી. આ જનદુર્ગ ટીકડીઓ મગજની અસ્થિર હાલતો તુરંત જ દૂર કરે છે, અને સારી બેઠક ધારે છે. માત્ર ૧૦ થી ૨૦ મિનિટમાં જ મગજનું સમતોલપણ લાવી તમોને શાંતિ અને થોડા જ દિવસમાં નવી જીંદગી બક્ષે છે. આધુનિક જીવનની જાન્ય મેનને સંમિત બનાવે છે માટે તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા “ઇનસેનીલ” (Insanil) ની એક પાટલી દર મેશાં સાથે રાખો. ભારે લોહીનાં દબાણ (High Blood Pressure) માટે પણ આ મહાન અદ્ભુત દવા અભાવવાની અમૂલ્ય તક જતી કરશે નહિ.

કિંમત ૫૦ ટીકડીની પાટલીનાં ડ્રા. ૪) — સંધ્યા દવાખાનાઓએ ત્યાં મળે છે. અથવા

હરીંગ એન્ડ કંપની, પોસ્ટઓફિસ કોડ: ૨૪૨૬૭, હોર્લીબી રોડ, મુંબઈ, રેલિફેન્સ નં. ૨૪૨૬૭.

મુંબઈના સબ-એજન્ટ: શ્રી. એમ. જવેરી એન્ડ કં.

પ્રી-સેસ સ્ટ્રીટ: મુંબઈ

[વસંતતિલકા]

ઝાંખીપોંજી તિમિરથી પ્રસવેલ તાજી
—સઘપ્રસૂત શિશુરાજ શી મેલવાળી—
સૂનો સૂનો કરતી ધન્ય પ્રતીચિઅંક,
મૂલી રહી નવલ બીજ કશી રૂપાળી ! ૧

શુકી સખી સહિત શોભત રમ્ય તારી
ન્યાળી રહું મધુર મૂર્તિ ફરી ફરીને;
દેયા તણે હરખ શું સુખડું ઉભળે
શુકીતાણું, કંઈ દિને તુજને મળીને ! ૨

નિઃસીમ આ જગતનો પટ પાધરેલો.
ધૂમી રહ્યાં સતત સર્વ ઠરેલ ચીલે.
ધમંત એ નિયતિચક્રમહી ફરીથી,
ખોઈ સખી મળી ગઈ તુજને રસીલે ! ૩

(ધૂમી રહું હું પણ તું સમ પંથ મારે.
ના નાણું ક્યારથી, ક્યહી લગી ધૂમવાનો !
અસ્પષ્ટ, લેડું કંઈ અંતરમાંહિ થાતું
'મે' ખોયું કોઈ યુગથી કંઈ; 'રોડ' છાનો ! ૪

ના નાણું એક મળશે સુજને કહા તે,
દૂંડી રહું વિકલ આંખથી,—અંધ જેમ—;
વીતી ગયા સુગ કંઈ, વરસો વહે છે
એવાં જ; રેટની વહે ઘટમાળે તેમ પં ૫

ધમંત આ જગતમાં તુજ જેમ કો' દિ
દેયા તણા ઔતમને સુજ પોંમવાનો.
—એતું શુભાગમન !—અંતરખંડ વાળી,
સાગંધપૂર્ણ કરી, રાહ નિહાળવાનો.) ૬

જૂલી રહે તું, સખી તારી સંગમાંડી
તેજસ્વી જે ય, મધુરા, મલકત મીઠું.
સૌન્દર્યનાં વિકિરતા શુચિ મંત્ર કાંઈ,
જૂલો; નિહાળું તમમાંડિં સદા અદોહું. ૭

કેં કેં યુગોથી કંઈ વેળ તમે મળતાં,
અન્યોન્યથી આધક; સુન્દર જે ય ધાતાં,
સૌન્દર્યપૂર્ણ, સુપ્રસન્ન, તમારી જોડી
સૌન્દર્યના સુખલરી પ્રસવંત શાતા. ૮

સૌન્દર્યચુંગક કંઈ ઉર ઊછળાવે,
-ગાંઠો થતો ઉદ્ધિ પૂનમચંદ્ર લાગી-
ઉલ્લે અડલ ઉર, મેમલ વડંતવર્ધ
ગાઈ કદા તમ, પ્રકાશલરી રસાળી. ૯

ગાઇ હશે કવિવરે કંઈ, કૈંક ગાશે;
સૌન્દર્યગાન રહી તોય જશે અધૂરાં.
ઝીલંત અર્ધ સહુ કોમળ એ, તમારા
વાધી રહો અધિક સુન્દરતા કુઆરા. ૧૦

સૌન્દર્યના અમરધામની રમ્ય ગાથા
મૂંગી કવંત, તમ જોડી જૂલો રૂપાળી;
પૂંપેલ કાજળમહી કદિ કો ઉરોમાં
સૌન્દર્યપ્રાપ્તિતણી પ્યાસ જગાડનારી! ૧૧

[પૃથ્વી]

ઉપા કનકથાળમાં સુભગ કેંકુ સૌભાગ્યનું
લઈ નિજ સુભાગ્યનો દિપક નિત્ય પ્રજ્જ્વળાવળવા
પ્રભાત ફટતાં જ પૂર્વમહી નિત્ય પાયોધરે.
અછલ નલમધ્ય તપ્ત રંવિરાજના રાજતા
સુભગ્ય પગલાં પડે, ભર જાપોર જ્યારે થતા. ૫
અને સુભગ સાંધિ સાંધ્ય સગયે રજે સ્વર્ણની
રસી રવિ વિદાય પૃથ્વીતણી રમ્ય લેઈ રહે.
ખીલ નમણી ખાંડીરેજા નલગોળમાં ચંદ્રની.
અને દિનની ખાંભીએ પ્રગટી શુકેતારાકણી.
પળેપળ નવું નવું વસન રાત્રિરાણી ધરે; ૧૦
સુખેથી સ્મિતપુષ્પયા ધવલ તારલાઓ ખરે.
દિને દિન નવા નવા પ્રકૃતિ રૂપ-રંગો ધરે.
અહો દિવસ—રાતરી નિયતિ, ચક્રમાળા ફરે !
અસંખ્ય ઉરથી શીખા પ્રકૃતિગીતસોતો ઝરે. ૧૪

મહોષે

ગોવિંદ સ્વામી

[પૃથ્વી]

હીલાય નલતેજઃ કલાંત દીસતો રવિ પશ્ચિમે
જતો વિરમવા; પળેક નવરંગી તારો વડે
ગૂંથી અલક સાંધિકાની, શરમાળ શુગ્ધા સમી.
વિનમ્ર બની વેલી વૃક્ષ વળી આ લીલૂકી ધરો
દઈ રહી વિદાય સ્વારો રવિરાજની સાંજની ૫
ચઢી, જલદ-પાલખી ડગમગ થતી બહુ જતી.
નિશા અલિનવા, ધઈ સુદિત લેતી ઓવારણાં.
ખીડાય રવિના જતાં જગતતેજનાં ગારણાં.
ખીલે પળપળે નવા ગગનગોળમાં તારલા :
ખયે નિજકિરીટમાં રજની કેટલા હીરલા ! ૧૦
શયાંક નલચોકમાં પ્રણય રંગસગે ખીલે :
વિશુગ્ધ ઉરભાવથી રસદ છેડછાડો કરે :
વિલોલ નિજ નેત્રથી પ્રિય નિમંત્રણો પાઠવો.
યુવા હૃદયદમ્પતી પ્રણયરાગસ્તોત્રો સ્તવે. ૧૪

ઈટાલી શું કરશે ?

કુંગરશી ધરમશી સંપત્તિ

ઈટાલીનો વિસ્તાર ૧,૧૯,૭૧૩ ચોરસ માઈલનો છે. ભૂમધ્ય સમુદ્રમાં તે લાંબા રાક્ષસની પેઠે ઝૂતે છે. એના કિનારાની લાંબાઈ આસરે ૬૭૦ માઈલની છે. એની વસ્તી ૪,૧૧,૭૬,૬૭૧ ની સને ૧૯૩૧માં હતી. હમણાં સાડા ચાર કરોડ ઉપર હશે. પ્રજાનો ૯૯% ટકા લાગે રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળે છે. ચૌદ વરસનાં કિશોર અને કુમારિકા માટે શિક્ષણ ફરજિયાત છે. શારીરિક શિક્ષણ પણ ફરજિયાત છે. લરકરી શિક્ષણ પણ ફરજિયાત છે. ૬૦ લાખ બાળકો પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફળવણી લે છે. કુલ શાળાઓની સંખ્યા ૧,૧૦,૦૦૦ની છે, અને શિક્ષકોની સંખ્યા ૧,૩૫,૦૦ છે. માધ્યમિક સ્કૂલો ૩૫૦૦ છે. તેમાં સવા બે લાખ વિદ્યાર્થીઓ અને દોઢ લાખ વિદ્યાર્થીનીઓ ફળવણી લે છે. યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યા ૨૭ ની છે, તેમાં ૪૫૦૦ શિક્ષકો અને ૩૪૦૦૦ શ્રેણીઓ શીખે છે. વાણિજ્યની ૧૨ સ્કૂલોમાં ૧૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. ખેતીની ૬ સ્કૂલોમાં ૧૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. ૬ એન્જીનીયરીંગ કોલેજોમાં ૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. એવી રીતે પશુ ચિકિત્સા, રસાયણ, કુન્નર, ઉદ્યોગ, લલિત કળાનાં અનેક શિક્ષણ મંડળો છે.

રાજ્યપ્રધાનશ્રી, પેદાશ, ખર્ચ

રાજ્ય વિકાસકર ઈમાન્યુએલ ૭૦ વરસની ઉંમરના છે. રાજ્યની નામની 'કુલ' સેતા એમના હાથમાં છે, પરંતુ સત્તા ફેસીટોની મહાન કાઉન્સિલના હાથમાં છે. પરંતુ તેની ખરી ચાંદી સીનોર મુસોલિની ધરાવે છે. તે ઈટાલીનો સર્વસત્તાધીશ અને સર્વપ્રધા છે. એના સિવાય બીજા સર્વે પૂતળા જેવા છે. ઈટાલીની કુલ પેદાશ ૨૦ અબજ લીરાની છે. ધણીખરી પેદાશ પ્રજા ઉપરના કરોથી મળે છે. ખર્ચ ૨૩ અબજ લીરા જેટલું છે. લાંબાગ કેપ ટકા ખર્ચ સૈન્ય, મનવારો અને વિમાનો પાછળ થાય છે. ઈટાલી પાસે સોનાનો જથ્થો ઘણો થોડો છે. આથી એનાં ચક્ષુની દેશપરદેશમાં ખાસ કિંમત નથી. ઈટાલીએ ઘણા દેશો સાથે વેપારી કરારો કર્યા છે. માલનો અદ્દલોજદલો કરી ઈટાલી પોતાનું અર્થતંત્ર નીલાવે છે. એનું ઘણું ખર્ચ કરજ દેશ અદરનું છે. બહારનું જૂનું કરજ મૂતપ્રાય પડ્યું છે.

ઈટાલીના હુન્નરઉદ્યોગો, ખેતી

ઈટાલીના કારીગરો કુશળ ગણાય છે. તેઓ મોટરો, હવાઈ વિમાનો સરસ બાધે છે. આખા રાજ્યનાં બધા ઉદ્યોગો રાજ્યની દેખરેખ અને સલાહ મુજબ ચાલે છે. મુસોલિની રાજ્યાધ્યક્ષ અને ઉત્સાહ આપી પ્રજાને વધારે મોટા પ્રમાણમાં પાટી વસ્તુઓ બનાવવા લગીરમ પ્રવરતો કરે છે. આથી ઉદ્યોગોના ખૂબ વિકાસ થયો છે. રાજ્યનાં મોટી રકમો ખર્ચા ખારી, પાણીથી ભરેલી, નદીઓના કિનારાની જમીન, સાગર કિનારાની જમીન, ખેતી લાયક બનાવી છે. આથી ઈટાલીમાં ખેતીની પેદાશ ઘણી વધી છે. એનો વેપાર

વળો છે. દેશ પણ સાધારણ સમૃદ્ધ થયો છે. પરંતુ પ્રજાની આવકનો મોટો ભાગ, લગભગ ૭૫ થી ૮૦ ટકા, એક અથવા બીજી રીતે સરકારી ખજાનામાં જઈ સૈન્યની મજબૂતી કરવા અને દેશમાં સુધારા કરવા પાછળ ખર્ચાય છે. એટલે પ્રજામાં મોટા મૂડી-ધારીઓ કાંઈક જ છે. રાજ્ય કે પ્રજા સમૃદ્ધિરાળી નથી પરંતુ બેકારી પણ ખિલકુલ નથી. કામ કરે ને ખાઓ એવી વાત છે.

ઈટાલીની યુદ્ધનીતિ

શીતર મુસોલિનીએ ૨૦ વર્ષના ગાળામાં ઈટાલીને ત્રીજા નંબરની પકિતમાંથી પહેલા નંબરના રાજ્ય તરીકે રચાયું છે. એની પરદેશનીતિ આક્રમણકારી છે. યુદ્ધ એ પ્રજાને બળવાન બનાવવાનું મુખ્ય સાધન છે એમ ફેરીસ્ટો માને છે. અહિંસા, સુનેદ, શાંતિ એ નામદોના ધર્મો મનાય છે. નજીગી પ્રજાઓનો પરાજય કરી તેમને ચૂસવાનો હક્ક સમર્થ પ્રજાઓનો ઈશ્વરદત્ત હક્ક મનાયો છે. આથી સને ૧૯૨૨ ની સાલથી જ મુસોલિનીએ પોતાની પ્રજાના યુવકોને ફરગિયાત લરકરી તાલીમ આપવા માંડી છે. ઉત્સાહ આપીને અને સાધનો પૂરાં પાડીને પછાત ઈટાલિયન પ્રજાને એણે ખૂબ પાનો ચઢાવીને શક્તિરાળી બનાવી છે. આજે યુવાનો ઘડવાને માટે ભારે હોંસ ધરે છે. વિમાનો, મનવારો, સખમરીનો અને ટેકોનો મોટા વિકાસ કરાવી એણે પોતાના સંન્યતે આધુનિક રાજાઓથી સંતોષ કરેલ છે. એની પાસે ૫૦ લાખ સંતિકો તૈયાર છે. ચાર મોટી મનવારો દરેક દરેક ફેરેક ફેરેક રૂપિયાના ખર્ચે એણે તૈયાર કરી છે. નાની મનવારોનો કાફલો પણ ફેરેકથી ઊતરતો નથી.

ઈટાલીની પરદેશનીતિ

ઈટાલીના મુસોલિનીની પરદેશનીતિ મહત્વાકાંક્ષા ભરેલી છે. સમગ્ર આવે ગીધની પેટ તૂટી પડતું, નીતિ અનીતિનો વિચાર યુદ્ધ વખતે કરવાનો હોય જ નહિ. રાષ્ટ્રઆતમાં એને ફ્રાન્સ સાથે મૈત્રી હતી. તેના સહકારથી એણે બેલ્ગિયમીયા લીધું. પરંતુ પ્રંજનસંધિ તે મોટે તેના ઉપર વેપારના અંકુશો મૂક્યા એટલે એણે ફ્રાન્સની મૈત્રી મૂકીને જર્મની સાથે મૈત્રી બાંધી. ઈટાલીને આજે ઘણાં વર્ષો થયાં અંગ્રેજોને લેટે બનતું નથી. પરંતુ કોમ્યુનિસ્ટ રશિયાને તો ઈટાલી અંતઃકરણથી ધિક્કારે છે. જર્મની સાથે ઈટાલીને ૧૯૨૫૨ યુદ્ધ વખતે એકબીજાને મદદ આપવાની સંધિ છે. પરંતુ રશિયાએ ફોન્લેડ ઉપર આક્રમણ કર્યું તેમાં જર્મનીએ તેને સહકાર આપ્યો તેથી ઈટાલી દંડ સુધી જર્મનીની તરફેણમાં યુદ્ધમાં નેડાયું નથી. પરંતુ એની સર્વે દિલસેજ જર્મની તરફ છે. એણે યુદ્ધની મોટી તૈયારીઓ કરી છે. કઈ પતે જર્મનીની સાથે એ બેઠાઈ જગ તે કહેવાય નહિ. મુસોલિની અત્યંત સ્વાર્થી છે. ફ્રાન્સ પાસેથી ઈટાલીને કોરસીકાનો બેટ અને ટ્યુનિસીયાનો મુલક લેઈએ છીએ. અંગ્રેજો એનાં વડાઓ જર્મન કોલકો ભરીને લાવે છે તે અટકાવે છે એટલે એના ઉપર પણ એ ઉધાડો રોય રાખે છે.

ઈટાલીની નબળાઈઓ

ઈટાલીની જૂમિ અથવા તો એની સંસ્કારોની જૂમિમાં કાલકો નથી. પેટ્રોલિયમ તેજ પણ નથી. જલવિદ્યુત પણ મોટા પ્રમાણમાં નથી. આથી ઉલોગોના વિકાસ માટેની ખાસ જરૂરી તથ્ય વરત

તેની પાસે નથી. એટલી જ મોટી અંત્ય ધરાવતું લોહું પણ પરદેશીથી મંગાવવું પડે છે. આથી ઈટાલી પોતાના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ખીન પ્રદેશો મેળવવા કાશીશ કરે છે. એને પોતાના માટે અનાજનો જથ્થો પણ પરદેશીથી મંગાવવો પડે છે. તેવી જ રીતે ઉદ્યોગો માટેની મુખ્ય કાચી વસ્તુઓ કપાસ, લીન, ટીન અને રત્તર પણ પરદેશીથી મંગાવવા પડે છે. એને દર વર્સે ૭૦ થી ૮૦ લાખ ટન કાચસો જોઈતો હતો તે બધો પહેલાં અંગ્રેજો પૂરો પાડતા હતા. આજે જર્મની મુખ્ય ભાગે કાચસો આપે છે. તેમાં બ્રિટિશ મનવારો ઈટાલીની આગખોરોને રોકે છે. આથી ઈટાલીને ઇંગ્લેન્ડ સામે છેડાવાનું કારણ મળ્યું છે.

ઈટાલી યુદ્ધમાં જોડાશે કે ?

ઈટાલી જર્મનીનું ભેડ છે. છેલ્લા દસ દિવસો થયાં એ ક્યારે જર્મનીને યુદ્ધમાં સહકાર આપે તે ઘડીએ ગણાય છે. નોર્વેના આક્રમણ સમયે અંગ્રેજી કાફલો નોર્વેના સાગરમાં ભેગો મળી જર્મનીના કાફલાને હકાવતો હતો, એ સમયે જૂમખ્ય સમુદ્રમાં ઈટાલીનો કાફલો મિત્રરાજ્યોની વિરુદ્ધ હિમચાલ કરવા માંડ્યો. આથી જૂમખ્ય સમુદ્રના મિત્રરાજ્યોના પ્રદેશોનું રક્ષણ કરવાની જરૂર જીભી થઈ. કેટલીક અગવડો ભોગવીને પણ મિત્રરાજ્યોએ પોતાના કાફલાનો સારો ભાગ મુવેઝની નહેર પાસેના એલેકઝાન્ડ્રીઆ પાસે મૂક્યો છે. મુસોલિનીએ પોતાના સૈનિકોને મોકલ્યા અને તૈયાર થઈ રહેલા હાકલ કરી છે. મિત્રરાજ્યોની વિરુદ્ધ ઈટાલીનાં વર્તમાનપત્રો ખૂબ બખાળા કાઢે છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ વિરોધી દેખાવો કરે છે. પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે ઈટાલીને યુદ્ધમાં નહિ જંપલાવવાની વિનંતિ કરી છે. પણ તેણે તેનો કશો જવાબ આપ્યો નથી. ઈટાલીનાં સરચાતો લીબીઆ અને એથિયોપિયા ઉપર આક્રમણ કરવા અંગ્રેજોએ પ્રજ્ઞિતમાં સૈન્ય એકઠું કર્યું છે. કોઈ પણ પળે ઈટાલી જર્મનીના પાંડવે જીભું રહેવાની વડી છે. એ નમતે જાખડે બેસી જાય છે.

યુરોપના નકરમાં થતો ફેરફાર

પંદર દિવસોમાં તો ડેન્માર્ક, લક્સમ્બર્ગ, હોલાંડ, નોર્વે જર્મનીના હાથમાં આવી ગયાં છે. એટલા જલદીથી જર્મન સૈનિકો યંત્રક્રમ કરે છે કે નાનાનાના દેશો વાતવાતમાં વિજ્ઞાનીની ઝડપે જતાઈ જાય છે. આ યુદ્ધને લીધે યુરોપનાં કુલ ચાર રાજ્યોએ સ્વતંત્રતા ગુમાવી છે. હોલ ક્રોડાની વસ્તીવાળું હેકારલોવેકીઆનું રાજ્ય ઓલિયા થયું તે પહેલાં ઓસ્ટ્રીઆ હજમ થઈ ગયું હતું. એના પછી સાડત્રણ કરોડની વસ્તીવાળું પોલાંડ હતું ન હતું થઈ ગયું. રશિયાએ લીયુનીઆ, લેટવીઆ, એસ્ટોનીઆ અને શીન્હેડના ઉપર પોતાનું ચક્રવર્તિપણું સ્થાપ્યું. પછી ડેન્માર્ક જેવા સુખી સમૃદ્ધ રાજ્યનો પારો આંચ્યો. નોર્વેની તૈયારીઓ, એનો પાર્લામેન્ટ પ્રદેશ અને મિત્રરાજ્યોનું નાનું સૈન્ય એનું રક્ષણ કરી રાક્યાં નહિ. સ્વોડન નખી પડવાથી બચી ગયું. આઝરબૈજાન ઈટાલીએ હજમ કરી હંગરીને પોતાના રક્ષણમાં લીધું. હોલાંડ પોતાના નીચા પ્રદેશો દિવાલો તોડી સમુદ્રનાં પાણીથી જલકાવી મૂકે તે પહેલાં તો હોલાંડને વાવટો નમાવવાને સમય આંચ્યો છે. જર્મન રોલર સૌને કમરતું આગળ દોકતું જાય છે. એ બધાનકે આસુરી યંત્ર છે.

બેલ્ગિયમનો વારો

બેલ્ગિયમને સને ૧૯૧૪-૧૭નાં યુદ્ધને અનુભવ હતો. એણે મેગીનોટ લાઈન જેવી

સમગ્ર કિલ્લેજાધી બાંધી ભારે લશ્કરી તૈયારીઓ કરી હતી. સામગ્રણ લાખતું એતું સૈન્ય આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી તૈયાર થઈ ઊભું હતું. જર્મન લાખ એના ઉપર છ માસ યથા ગાજતો હતો. એણે પોતાનાં સર્વે સાધનો વાપરી તૈયારી કરી હતી. જર્મન આક્રમણ શરૂ થતાં જ મિત્રરાજ્યોએ પોતાનું સૈન્ય પણ એની મદદે મૂક્યું હતું. સૌના ધારવામાં હતું કે જર્મનીને અહીં આગળ વધતું સુરક્ષિત પડશે. બેટ્લેઅમનું લશ્કર એમનો સફળ સામનો કરશે. પરંતુ એ ધારણા ખોટી પડી છે. લખકર રાક્ષસની પેઠે જર્મન સૈન્ય આગળ ધસ્યું જ નય છે. એક પછી એક શહેરો પડતાં જ નય છે. આ રાક્ષસ હજી અટકી શક્યો નથી. મજબૂત કિલ્લેજાધીઓ, અનુભવી સૈન્યો અને આધુનિક શસ્ત્રાસ્ત્રોથી પણ એ અટક્યો નથી. ખાડીઓ, નદીઓ, પૂલો, નાના સમુદ્રો ઝોળંગી એ દોડે છે. જે દેશમાંથી તે પસાર થાય છે તે દેશની સંસ્કૃતિ, સંપત્તિ અને માલમિલકતનો મોટો નાશ થાય છે. તે દેશનું અર્થતંત્ર આખું પરિવર્તનને પામે છે. એનાં સાધનો વિનિતા નીવડે છે. ડેન્માર્ક નગી મધું તે ગળી ગયું. બાકી હોલાંડ, બેટ્લેઅમ, નોર્વેના દેશો પાયમાલ થઈ ગયા છે.

જર્મનો કેવી રીતે યુદ્ધ કરે છે ?

જર્મનો વિદ્યુત, રસાયન, યંત્રશાસ્ત્ર અને લશ્કરી શાસ્ત્રાસ્ત્રોમાં નવો શોધો કરવા માટે આખા યુરોપમાં પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. એમની સજામરિનો સારો ગણાય છે. એમના વિમાની બળના ઉત્કૃષ્ટપણા માટે મિ. ચર્ચોલે પણ મનહરાત કરી હતી. એની લોહચુંબકની સુરંગોને મિત્રરાજ્યોને હાંસવવાની જરૂર પડી હતી. હવે એમણે ભવાનક ટેન્કા કાઢી છે. જર્મનો પ્રથમ શત્રુસૈન્ય ઉપર પોતાના વિમાનોના લુથના લુથ છોડે છે. હોલાંડ અને પોલાંડ ઉપર એવી જ રીતે આક્રમણ કર્યું હતું. આ વિમાનો એકસામટા શત્રુસૈન્ય ઉપર આક્રમણ કરે છે. એકસાથે હમરો ઝોળંગોળા વરસાવે છે. કિલ્લેજાધીઓને ઊત્તભિન્ન કરે છે. શત્રુસૈન્ય ઉપર ગોળાઓનો વરસાદ પડતો હોવાથી તે ગભરાઈ નય છે. આકાશમાંથી પડતા ગોળાઓ, એની તોપો, ટેન્કા, ગ્રેટર ખાડીઓ, ખાઈઓ સર્વેનો નાશ કરી દે છે. નોર્વે અને હોલાંડમાં તો જર્મનીએ વિમાનની છત્રીઓ મારફતે સૈન્ય ઉતાર્યું હતું. એક છત્રી પચાસ અનુભવી અને આધુનિક શાસ્ત્રાસ્ત્રોથી સજ્જ સૈનિકો ઉતારે છે. ને અનુકૂળ સ્થળ ન હોય તો છત્રી પાંચસો શીટ ઊભી ચડી ફરી બીજી ટેકાણે સૈન્ય ઉતારે છે. આ સૈન્ય શત્રુઓની કિલ્લેજાધીઓને છતી લે છે. એના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હાલો કરે છે.

બેટ્લેઅમમાં કેવું યુદ્ધ ચાલે છે ?

બેટ્લેઅમમાં જર્મનોએ સાત હજાર વિમાનો ભેગાં કરીને આક્રમણ શરૂ કર્યું. બેટ્લેઅમ પાસે માત્ર પાંચસો જેટલાં વિમાનો હતાં. પરંતુ મિત્રરાજ્યોનાં વિમાનોએ બેટ્લેઅમને સારી મદદ કરી. આથી દરરોજ મોટાં વિમાની યુદ્ધો ચાલે છે. દરરોજ ૨૫-૫૦ કે તેથી પણ વધારે વિમાનોનો સંહાર થાય છે. વિમાની મોટાં હાલો યુદ્ધો ચાલુ રહ્યાં છે. મિત્રરાજ્યોના વિમાનોએ ખૂબ સાહસિતા બતાવી છે. પરંતુ જર્મનીનાં વિમાનો વધારે સંખ્યામાં હોવાથી એમનો પરાજય થઈ શક્યો નથી. તે દરમિયાન જર્મન સૈન્યો મોટરોમાં બેસી કલાકના એરો માર્શલની ઝડપથી આક્રમણ કરે છે. એક એક ડીવીઝન સાથે ચારસો જેટલી બખ્તરવાળી

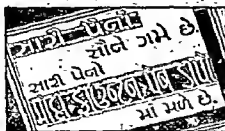
ટુંકા હોય છે. જ તોપોવાળી મોટી ટુંકા અને નાની ટુંકાનો ઉપયોગ જર્મની કરે છે. એનો હલ્લો પ્રચંડ હોય છે. એનું આક્રમણ રાક્ષસી હોય છે. એનો ધસારો વિલુત વેગે હોય છે. જર્મનીને પોતાના સૈન્યને સંહારાત્રિમાં મોટી સંખ્યામાં હોમતાં ધ્રુવરી છૂટતી નથી. કોઈ પણ ભોગે તે આગળ વધવા માગે છે. ખર્ચાળ આક્રમણથી એ ડરતું નથી. શત્રુઓના સૈન્યની હરાળ તોડી એ એમને નસાકવા માંગે છે. એ ઇસેલ્સ સુધી પહોંચ્યો જણાય છે.

જર્મનીના તરતના આદર્શો

જર્મનીએ બેટલઅમના ભાગે ફ્રાન્સમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ઇસેલ્સ લઈ લીધાના સમાચાર કાચાપાકા આવ્યા છે. અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાની દાર સરખી કરવા માટે પાછળ હડયું છે. ફ્રેન્ચના સૈન્યના વિલાગને જર્મનીએ કેદ કર્યાનો દાવો મિત્રરાજ્યોનો રેડીઓ દસી કાઢે છે. હવે જર્મનીને પેરિસ ઉપર ધસારો કરવો છે. પેરિસ ખાલી થવાની અશ્વા છે. ગયા મહા-યુદ્ધમાં પેરિસ લેવાનો જર્મનીનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. આ યુદ્ધમાં પેરિસ લેવાના તેના કોડ છે. મિત્રરાજ્યો પ્રાણપણે મહેનત કરીને એનો ધસારો અટકાવવા કારોણ કરે છે. દિલ્લરની આસુરી માયા હમણું તો ખૂબ જોસમાં છે. એને કોઈ પણ રીતે અટકાવવા મિત્ર-રાજ્યોએ પોતાના તમામ સાધનોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે. જર્મનીની આગળથી ફરેલી તૈયારીઓ એને સફળતા અપાવે છે. હોલાંડથી અંગ્રેજ પ્રદેશ માત્ર ૮૦ માઇલ માથે એટલે અંગ્રેજ પ્રદેશ ઉપર જર્મનીનાં વિભાનો ચંદાર વરસાવવા ઈચ્છે છે. મિત્રરાજ્યો આ આક્રમણ અટકાવી શકે તો એમને વિશેષ તૈયારીઓનો સમય મળે. જર્મની પોતાના રાક્ષસી બળથી થોડા મહિનાઓમાં આ યુદ્ધનો અંત આણવા ઈચ્છે છે. પરંતુ એને સાધનસંપૂર્ણ મિત્રરાજ્યો સાથે કામ લેવાનું છે.

યુદ્ધમાં દરરોજ નવીન પરિવર્તનો થયે જ-જાય છે.

તા. ૧૮-૫-૪૦

મહાનુભાવ પંથના સ્થાપક

ચક્રધર સ્વામી

કોણ હતા અને કયારે થયે ગયા?

દુર્ગાશંકર કે. રા. શ્રી

મહાનુભાવ પંથના વરાડમાં ઠીક ઠીક પ્રચાર હોવા છતાં કાંઈક એ પંથના અનુયાયીઓના ખીમ બાહ્યધર્મોઓથી કેટલેક અંશે જુદા પડતા આચાર વ્યવહારથી, તે કાંઈક તેઓના અન્યો ગૃહલિપિમાં હોવાના કારણથી, એ પંથ વિષે સાચી માહિતી હમણાં સુધી બહુ થોડી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.^૧ મહારાષ્ટ્રીય પંડિતો પણ મહાનુભાવ સાહિત્યથી તથા મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એના સ્થાનથી વીસ વર્ષ પહેલાં લગભગ અજાણ હતા. પછી કે. વિ. લા. ભાવેએ શક ૧૮૪૬માં “મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત આણિ મહાનુભાવ મહારાષ્ટ્ર અન્યાવડી, કવિકાવ્યસચિ” નામનો અન્ય પ્રગટ કરીને મહારાષ્ટ્રીય પંથરચનાના આદિ દર્શનું માન શ્રી:જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને બદલે ‘શિશુપાલવધ’ના કર્તા શ્રી બાનુભટ્ટ ઉર્ફે ભાસ્કર મહાનુભાવને આપ્યું તથા મહારાષ્ટ્રીય ગદ્યની પ્રથમ રચના એટલે મહાનુભાવ પંથનો લીલાચરિત્ર નામનો. અન્ય એમ નક્કી કર્યું. ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર સારસ્વતીના આશ્રયસ્થિત ઉપાસકોની નજર મહાનુભાવીય તાકમય તરફ વળી છે. અને એ વલ્લભના કૃણકે જે અનેક સમપ્રવૃત્તિઓ થઈ તેમાં શ્રી મયધંત ખુશાલ દેશપાંડે એમ. એ., એલ.એલ. બી. ઉર્ફે આપ્પાસાહેબ તેઓએ યવતમાલમાં રથાપેલો ચારદાશ્રમ અને તે દ્વારા તેઓએ કરેલા મહાનુભાવીય સાહિત્યની સેવા પ્રધાનપણે ગણાવવા યોગ્ય છે.^૨

શ્રી ચક્રધર સિદ્ધાન્તસૂત્ર નામનો એ સંપ્રદાયનો પ્રમાણભૂત ગણાય એવો અન્ય તથા ચક્રધર ચરિત્ર આદિ સાહિત્ય હવે પ્રગટ થવા માંડ્યું છે એટલે એ સંપ્રદાય ઉપર સારો પ્રકાશ પડવાની આશા રહે છે. પણ અહીં તો ચક્રધર સ્વામી અને તેના સમય ઉપર જ અદ્ય ચર્ચા કરવાની છે.

શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, કે. વિ. લા. ભાવેએ ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ બરૂચ, જ્ઞાતિ સામવેદી બ્રાહ્મણ અને તેની કારકાર્દિનો સમય શક ૧૦૭૫ થી ૧૧૬૪ એવો નિર્ણય આપ્યો હતો. પછી ૧૯૩૧માં શ્રી ‘હેમાદ્રિ ઉર્ફે હેમાડપંત’ નામનું પુસ્તક રા. કેશવ આપ્પા પાંચેએ છપાવ્યું છે. એ પુસ્તકમાં “શ્રી ચક્રધર ચરિત્રમાં જે વિશાલદેવનો ઉલ્લેખ છે તે અને યુજરાતના વાયેત્રા રાજ વીરધવલનો પુત્ર વિરાલદેવ એક જ” એવું વાક્ય વાંચીને અમૃતસર (પંજાબ)ના મહાનુભાવ પંથના મહંત મુકુંદરાજ આરાધ્ય એમણે પોતાના શ્રી ચક્રધર ચરિત્ર નામના અન્યની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ

૧ મારા વૈષ્ણવ ધર્મને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૧૯૯૫ ની નવી આવૃત્તિ પૃ. ૩૧૨-૩૧૩ પર મરાઠી જ્ઞાનકાવ્ય આદિ ઉપરથી જે માહિતી લવારી છે તેનો વિગતોવાળો વિસ્તાર અને ફેટલીક વિશેષ સ્પષ્ટતા આ લેખમાં છે.

૨ એ ચારદાશ્રમ તરફથી નીકળતા ચારદાશ્રમ વાર્ષિકના પુષ્પ પાંચમામાં પ્રગટ થયેલા શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીના એક લેખના આધારે ઉપરનો લેખ લખ્યો છે.

અભુદિતવાક પાઠશુ અને કારકાર્દિ શક ૧૧૩૨ થી ૧૧૮૬ અને યાતિ સોલકી રજપૂત એવે મત જાહેર કર્યો. અને એને અનુસરી શ્રી. વિ. મ. કોલેજે એમ. એ., એલએલ. બી. (અમરાવતી) - તેઓએ 'ફિંગ એડવર્ડ કોલેજ એંગ્રીની' (માર્ચ ૧૯૩૨) માં લખેલા 'મહા-નુભાવ પંથ આશિ ત્યાંએ વાહમય' નામના લેખમાં "ચક્રધર પોતે ક્ષત્રિયોના સોલકી કુળમાં જન્મ્યા હતા" એમ લખ્યું છે. આ રીતે શ્રી ચક્રધર સ્વામીનાં જન્મસ્થાન, જાતિ અને સમય એ બધાંની બાબતમાં ગડબડ થયેલી જોઈને માહુરના શ્રી. જાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી (પંચમ યુનિવર્સિટી)એ, જુદે જુદે સ્થળે બ્રમણ કરીને મહાનુભાવ પંથના મહત્તો પાસેથી લીલાચરિત્ર ગ્રન્થની અનેક પોથીઓ મેળવી. અને તેનું સરસદશિથી આમૂલાત્ર વાચન કર્યું. તેનો પ્રત્યેક અક્ષર વિચારી જોયો. પછી પંથના મુખ્ય મુખ્ય મહત્તો સાથે વિચારવિનિમય કર્યો. તેમ જ પંથ બહારના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો માટે અમરાવતી, ચવનમાલ, નાગપુર, પૂના ઇત્યાદિ સ્થળે ફરી સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયેલા ઐતિહાસિક ગ્રન્થો વાંચી એક ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું. રા. આપ્પાસાહેબ, રા. ભવાળકર, રા. તેને, રા. કોલેજે, રા. વા. ના. દેશપાંડે, રા. ગ. હ. ખરે આદિ પ્રસિદ્ધ સંશોધકોને પોતાનું ટિપ્પણ બતાવીને તથા તેઓની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી આ વિષય ઉપર એક નિબંધ તૈયાર કર્યો, જેનો કેટલોક ભાગ 'વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર' ૧૯૩૨ના આગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં છપાવ્યો હતો અને તેમાંથી ચક્રધર સ્વામીનાં સ્થાન, યાતિ અને સમય માટેનો ભાગ શારદાશ્રમ વાર્ષિકના પાંચમા પુષ્પમાં છપાવ્યો છે.

શ્રી. જાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીના પ્રસ્તુત લેખમાં લીલાચરિત્રમાંથી ઉપયુક્ત ઉતારા આપ્યા છે, જે સર્જગ ઉતાવળની જરૂર નથી. પણ એનો સાર એ છે કે ભાર્યમાં મહેદેવ નામના રાજાનો વિશાલદેવ નામનો પ્રધાન હતો. પ્રધાન વિશાલદેવની સ્ત્રીનું નામ માલદત્તનાથ હતું. આ વિશાલદેવ અને માલદત્તનાથથી હરિપાલદેવનો જન્મ થયો. તેઓ સામવેદી લાડ લાલણ્ય હતા. આ હરિપાલદેવના જન્મ વિશે એવી કથા છે કે પ્રધાન વિશાલદેવને ધણું વર્ષ સુધી પુત્રસંતતિ થઈ ન હતી. પુત્રસંતતિ માટે તેણે પુષ્કળ દાન કર્યું પણ પુત્રમુખ-દર્શનનો સુયોગ આપ્યો નહિ. છેવટે તેઓ તીર્થયાત્રા માટે વારાણસી જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં દેવયોગથી અવધૂત વેશમાં ફરતા શ્રી દત્તાત્રેયનાં દર્શન થયાં. વિશાલદેવે દત્તાત્રેયની પૂજા કરી તેની પાસે પુત્રનું વરદાન માગ્યું, જે દત્તાત્રેયે આપ્યું. અને તે પછી તેને પુત્ર થયો જેનું નામ હરિપાળદેવ રાખ્યું. અર્ધ વયમાં જ હરિપાળદેવ ભણીગણીને વિદ્વાન થયા. અને તેનું કમળાનાથ નામની એક બાઈ સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું.

૩. જુઓ લીલાચરિત્રમાંથી નીચેનાં વચનો :

સર્વસે મળિતલે વાદે, મરતસા કોટી મલ્લદેવ રાજા; ત્યાંના પ્રધાન વિશાલદેવનો સામગ માલગ લાડદેવીયાના મગ મલ્લદેવતાયે રાને વિશાલદેવગણિ રાજ્ય દિધલે વિશાલદેવસિંહો પુત્ર નાહી મગ હરિપાલદેવ ચહુતાં ન વસિયાં જાલા પ્રધાને વેશવિદાંચિને વચને પુત્રાકારણેં બહુત ધર્મ કેલે, પરિપુત્ર ન વ્હેંચી, મગ વારાનસી નિગાલા, મળીં ભવપૂર્વેપેં, શ્રી દત્તાત્રેય પ્રમુ મેરલે, ત્યાંતે પ્રધાને પુજિલે, પુત્રાને વિનવિલે, મગ શ્રી દત્તાત્રેય પ્રમુ પ્રધાનાય વરપ્રદાન દિધલે, તૈસેજિ પ્રધાનાચિયે રાચિયેસિ ગમ્માંધાત જાલે, નય માય મરલે, પુત્ર જાગ્ય, પ્રધાને પુત્રાગિ હરિપાલદેવ તેસે નાંવ ડેવિલે.

હવે ભરૂચના મહાદેવ રાગને પુત્ર ન હતો. તેણે વડવાના સિન્ધુરાગના બન્ધુ સોહડિ (સિંદ્ર)ને દત્તક પુત્ર લીધો હતો. પણ દેવકોગથી દત્તકપુત્ર નાની ઉંમરનો હતો ત્યાં જ મહાદેવ રાગનું મરણ થયું. અને મરતી વખતે મહાદેવ રાગએ એ દત્તકપુત્રની તથા રાગની પ્રધાન વિશાળદેવને સોંપણી કરી. એટલે દત્તક મોટા યતાં સુધી વિશાળદેવ જ ભરૂચનો રાગચક્રાર ભરાવતા હતા. એ અરસામાં શક ૧૧૩૮માં ભરૂચ ઉપર દેવગિરિના યાદવરાગ સિંધણે ચડાઈ કરી. એ ચડાઈ વખતે તેના સેન્યના મેનાધિપતિ તરીકે જગળદેવ (જગદેવદળ), વીઝદેવ (વીઝિદેવ), અને માધોદેવ હતા. દરિપાળદેવનું આયુષ્ય ત્યારે બાવીશ વર્ષનું હતું. સોહડિ હથ બાળક હતો. વિશાળદેવે સિંધણના લશ્કર સામે લડવા માટે પોતાનું સ્વયં સેન્ય મોકલ્યું. પહેલાં વિશાળદેવનું સેન્ય હારી ગયું. પણ દરિપાળદેવે વીરતાથી થતું સામે ટક્કર લીધી અને સિંધણના સેન્યને પાછા ભાગી દેવગિરિ બેસું થતું પડ્યું. દરિપાળદેવ તેની પાછળ પડ્યા. છેવટ એ વચ્ચે સધિ થઈ. પણ એ વર્ષ શાંતિનાં ગયા પછી, પ્રધાનપુત્રને ૨૫ વર્ષ થયાં હતાં ત્યારે, સિંધણે ફરી શુભરાત ઉપર ચડાઈ કરી. એ લડાઈમાં પણ દરિપાળદેવે ભાગ લીધો પણ તેમાં પોતે ધાયલ થયા. અને પાછળથી માંદા પડીને એમનું શરીર પડી ગયું. પછી અંત્ય સંસ્કાર માટે તેનો દેહ કમલાનમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ચિના ઉપર શરીર મૂકી જ્યાં અગ્નિ મૂક્યો ત્યાં તે અચિન્ત્ય અને અનન્તશક્તિ બગવાને તેના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો અને શરીર પાછું સંજીવ થયું. આ બનાવની નોંધ લીલાચરિત્રમાં નીચેના શબ્દોમાં મળે છે:—

“વિક્રમ સંવત્સરી” ભાદપદમાસિ શુક્લપક્ષીં વીજેસિ શુક્લારીં એનં પુર સ્વેકારિલે”

શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીએ ઉપર કહેલા લેખમાં અહીં ઉતારેલાં વચનોવાળી લીલાચરિત્રની પોથીનાં પાનાંનો ફોટોખેંદક પણ ગાળ્યો છે. અને લીલાચરિત્રની ગૂઢ ભાષા સમજવાની આપી પણ આપી છે. પણ એ ઉંડાણમાં આપણે અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. છતાં લીલાચરિત્રની ભાષા પણ લાખાદણિએ બેલા જેવી છે.

લીલાચરિત્રમાં ભરૂચના રાગના પ્રધાનના પુત્ર દરિપાળદેવના જન્મની તારીખ આપી નથી પણ શુભરાત ઉપર સિંધણની ચડાઈનું વર્ણન આપ્યું છે. અને એ વર્ણન પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક બનાવને લગતું હોવાથી એની મદદથી શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીએ દરિપાળ-

૪. ઉપરના જુદાના લીલાચરિત્રનાં નીચેનાં વચનોમાં મળે છે :

મગ હરિપાળદેવ ધીર જાણ પડે પાત્ર, તો મહાપ્રતાપિયા ધીરધીર પેતા, જાણ, ત્યાં જા વિરાહો કેલા તવાસિ વર્ષે વારીગ મરણી, તંત્ર મિંગળગથાને વટક શુભરાતરિ ચારિલે, જગલ્લેવો, વોલ્લેવો, માર્યાવો હે પાટવિરે, મિંગળગેનિરલે પ્રધાનાને દલ મંગિલે, મગ પ્રધાનપુત્રે, વટકેવિ યાદવી મોંઘિલો મગ જગલ્લેવાસિ વીજલેવાસિ શુદ્ધ કેલે તે પ્રધાનપુત્રે મંગિલે; તો યલે વસતીત પેલે પુર વેદી મેલા મગ સિમળે ગિણ્ણદે કેલી સારે મંગિલે વાદે કુમરામિ પંચગોલ વર્ષે મરણી, મગ વચ્ચક નારિલે તે વારિ પાટેલી નિવે રાવણી મરણી શુભરાતે પ્રધાન શુભરાસિ રાગનાંચ મિગ કરીં એકો રજા જાલી રોનિ તેવે તવા પ્રધાન કુમરાવે વેદ મેલે હોતે.

૫. સિંધણની શુભરાત ઉપરની ચડાઈની ઐતિહાસિક નોંધ માટે શુભો માટે ‘શુભરાતનો મધ્ય-કાલીન રાગપૂત ઇનિદ્રાસ’ વિભાગ ૨ પૃ. ૩૬૬ થી ૩૬૮.

દેવના જન્મની તથા તેના દેહત્યાગ પછી તેના શરીરમાં ભગવાને પરકાયાપ્રવેશ કરીને તેને પુનર્જીવન આપ્યું એ જ્ઞાતવની તારીખ નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી છે.

મેં મારા ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ ૨મ (પૃ. ૩૭૬ થી ૩૭૮)માં લખ્યું છે તેમ, દેવગિરિના યાદવ રાજ સિંધલુની ગુજરાત ઉપર વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૯૭ વચ્ચે ચારેક ચઘાઈ થઈ હોવાનો સંભાવ છે. અને લીલાચરિત્રમાં એ વખતે ભણ્યમાં સિંધુ-રાજનો બંધુ સિંહડિ કે સિંહ બાળરાજ હોવાનું લખ્યું છે તે ગુજરાતના પ્રબંધોમાંથી જે ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે તેને પ્રતિકૂળ નથી. છતાં થોડો વિસ્તાર છે તે આ 'લીલા-ચરિત્ર' તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો સ્વતંત્ર પુરાવો હોવાથી અહીં નોંધવો આવશ્યક છે. પહેલું તો ભણ્યમાં મલ્લદેવ નામનો રાજા હોવાનું કે તેનો વિશાલદેવ પ્રધાન હોવાનું બીજા ઐતિહાસિક સાધનોથી આપણે જાણતા નથી. પણ સિંધુરાજ અને તેનો ભાઈ સિંહ બેયનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના પ્રબંધોમાં મળે છે.^૧ પણ પ્રબંધોનાં કથનો પ્રમાણે દેવગિરિના સિંધલુની ચઘાઈ વખતે ભણ્યમાં સિંધુરાજનાં ભાઈ સિંહનું નાદિ પણ સિંધુરાજના પુત્ર શંખ ઉદે^૨ સંગ્રામસિંહનું રાજ્ય હતું. અને એ ગોહાણુ વંશી હતો. પણ લીલાચરિત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ હોઈને એમાં ઐતિહાસિક હકીકત ચોક્કસાઈથી નોંધાઈ ન હોય એ સંભવિત છે.

પણ શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ ગુજરાતના ઇતિહાસની આ હકીકતનું પોતાને ડાયોજન ન હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સિંધલુની ચઘાઈની વાતનો જ ચક્રધરના સમયનિર્ણય માટે આધાર લીધો છે. શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ સિંધલુની જે ચઘાઈની જ નોંધ કરી છે. અને હેમાદ્રિયા જે ચરિત્ર^૩ નામના શ્રી. ગ. હ. ખરેના ઇ. સ. ૧૯૩૦માં છપાવેલા પુસ્તકના આધારે. શક ૧૧૩૮ (વિ. સં. ૧૨૭૩)માં સિંધલે ભણ્ય ઉપર પહેલી ચઘાઈ કરી ત્યારે લીલાચરિત્રને આધારે હરિપાળદેવની ઉંમર બાવીસ વર્ષની હતી માટે એમનો જન્મ શક ૧૧૧૬ માં થયો હતો. અને તે પછી પ્રજ્ઞ વર્ષે બીજી ચઘાઈ થઈ છે. અને 'વિક્રમ સંવત્સર'માં હરિપાળદેવના શરીરમાં ભગવાને પરકાયાપ્રવેશ કર્યો એમ લીલાચરિત્રમાં લખ્યું છે તે વિક્રમ સંવત્સર શક ૧૧૪૨માં આવે છે માટે શક ૧૧૪૨માં હરિપાળદેવના શરીરમાં ચક્રધર સ્વામી (ભગવાન)નો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી નિર્ણય કરે છે.

હવે હેમાદ્રિયા જે ચરિત્ર માં જોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે આંગ્રેગાવનો શિલા-લેખ શક ૧૧૫૦માં કેતરાયો છે. એટલે સિંધલુની ચઘાઈ એ પહેલાં તો ખરી જ. પણ તેની ચોક્કસ સાલ એ લેખમાં કે અન્યત્ર મળતી નથી. એ રિથિતિમાં લીલાચરિત્રનાં વચ્ચેના સાથે સિંધલુની ચઘાઈનો મેળ કરીને શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીએ શક ૧૧૩૮ તથા ૧૧૪૧માં ચઘાઈગ્યા થઈ હોવાનો જે તર્ક કર્યો છે તેને સંભવિત માનવામાં વાંધો નથી.

બીજું, પરકાયાપ્રવેશના કે ભગવાને જાતે પરકાયાપ્રવેશ કર્યાના ચતુર્થારને માન્યા વગર પણ મૃત લાગતા શરીરમાં અમુક વખત પછી ચેતન દેખાવા માંડે એવું ઘણીવાર બને છે. એટલે એ માનવામાં પણ વાંધો નથી.

૧. જુઓ 'વરતવિલાસ' સ. ૫, શ્લોક ૧૩ તથા ૪૭. શ્રી. મે. સ. ૫, શ્લોક ૧. હમીરનગર મહાન શ. ૧ પૃ. ૫ અ. ૨ પૃ. ૨૨૧, વગેરે તથા ગુ. મ. સ. ઇ. વિ. ભા. ૨, પૃ. ૩૭૪ ટિ. ૨.

૩. આ હેમાદ્રિયા જે ચરિત્રનો ઉલ્લેખ મારા ગુ. મ. સ. ઇ. વિ. ૨ પૃ. ૩૭૬ ટિ. ૨ તથા પૃ. ૩૭૭ ટિ. ૪માં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હવે હરિપાળદેવનું પછી શું થયું તે જોઈએ. શ્રી બાલકૃષ્ણ સાચી કહે છે કે શક ૧૧૪૨માં ઉપર પ્રમાણે હરિપાળદેવના શરીરમાં ચક્રધર સ્વામીનો પ્રવેશ થયો હોવાથી એ સાલમાં જ ચક્રધર સ્વામીનો ઉદય થયો એમ માનવું જોઈએ.

પરકાયાપ્રવેશ પછી એ વર્ષ સુધી હરિપાળદેવે (શ્રી ચક્રધર સ્વામીએ) ભરૂચમાં નિવાસ કર્યો. તે અરસામાં તેને તેની પત્ની કમળાબાઈથી મહીપાળદેવ નામે એક પુત્ર થયો. પછી શક ૧૧૪૪માં હરિપાળદેવે પોતાનું અવતારકૃત્ય પૂરું કરવા માટે રામયાત્રા નિમિત્તે ગૃહસ્થાગ કર્યો પણ રામચંદ્ર ન જતાં ત્રિદિપુર શ્રી ગોવિન્દપ્રભુ પાસે ગયા. આ ગોવિન્દ પ્રભુ અવતારી પુરુષ હતા અને તેણે હરિપાળદેવને શ્રી. ચક્રધર નામ આપ્યું. ગોવિન્દ પ્રભુ પાસેથી શ્રી ચક્રધર સ્વામીએ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો, અને પછી સાતપુઝા પર્વત ઉપર બાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. પછી પાંત્રીસ વર્ષ મહારાષ્ટ્રની વસ્તીનું અવલોકન કરતાં દાહ્યાં, આ પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન કન્દરદેવ અને મદાદેવ નામના દેવગિરિના યાદવ રાજાઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. સ્વામી વરગજ હતા ત્યારે રાજા પ્રતાપરદ્દેવે પણ મળ્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ લીલાચરિત્રમાં છે :—

સર્વજ્ઞે મનિતલે; પૂર્વોં ઇંદ્રેન્દ્રીં ક્લીષ્ઠતં એકલેઠ્ઠ દે વોરંગલ્ય ગેલે હેતે તિયે વોરંગલ્ય નગરી ચાણવો; તયા માંવ પ્રભાવદ્ર.

હવે વરગજના તે સમયના રાજાઓમાં પ્રતાપરદ્દેવ નામના એ રાજાઓ ચર્ચ ગયા છે. તેમાં પ્રતાપરદ્દેવ પહેલો છે. સ. ૧૧૬૩માં ગાદી ઉપર હતો એટલે એ તો ચક્રધર સ્વામીનો સમકાલીન હોય નહિ. બીજો પ્રતાપરદ્દેવ (શક ૧૨૧૬) છે. સ. ૧૨૬૪માં ગાદી ઉપર હતો એવો પુરાવો છે, પણ તેની પહેલાં રુદ્રામ્માદેવો છે કે છે. સ. ૧૨૫૭ (શક ૧૧૭૮)માં ગાદી ઉપર હતાં. એ જોતાં શક ૧૧૬૪માં ચક્રધર સ્વામીના બદરીનારામજી-ગમન પહેલાં તેઓ પ્રતાપરદ્દેવ બોળ્યો મળ્યા હોય એ સંજલિત છે.

પછી ચક્રધર સ્વામીએ પંડિતમાં સંન્યાસદીક્ષા લીધી. અન્ય સ્થાપનાનો પાથો નાખ્યો અને જનતામાં ઈશ્વરની અત્યંત લક્ષિતા માર્ગનો પ્રચાર કર્યો.

હેવટ પદ્ધતિથી શ્રી જગદેવને આચાર્યપદે સ્થાપી શક ૧૧૯૪માં ચક્રધર સ્વામીએ બદરીકાશ્રમ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ઉપર લીલાચરિત્રના આધારે શ્રી ચક્રધર સ્વામીનો સમય શક ૧૧૪૨ થી ૧૧૯૪, અને તેઓ જન્મે ભરૂચના સાગવેદી બ્રાહ્મણ એવો જે નિર્ણય શ્રી બાલકૃષ્ણ સાચીજી કરે છે તે વધાર્યું માનવામાં મારા મતે વાંધો નથી.

૮. ઉપર સુવર્ણન ઉપર ચણ્ડ કર્મદ જે સિંધાણુ કે સિંધાણુનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની પછી ગાદી ઉપર આવેલા કૃષ્ણ (વિ. સં. ૧૩૦૩ થી ૧૩૦૬) અને મદાદેવ (૧૩૧૬ થી ૧૩૨૭) તે ઉપરના કન્દર અને મદાદેવથી હરિષ્ટ છે. (સુબો મારા યુ. ડી. વિ. ૨ પૃ. ૨૦૧ માં વર્ણાવળી)

શ્રીયુત રામનારાયણ વિચિત્રનાથ પાઠક વર્તમાન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એક જાંચા પ્રકારના વિવેચક તરીકે, સુસ્થિત વાર્તાઓના લેખક તરીકે અને કવિ તરીકે ધણી સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે એટલે વાચકને તેમનો વિશેષ પરિચય કરાવવાની જાગ્યે જ જરૂર રહે છે. શ્રીયુત પાઠકનું માનસ બહુ અણી મુક્તિપ્રધાન (logical) હોવાથી આપણા સાહિત્યમાં તેમણે કેટલીક ઉપયોગી અને જોષપ્રદ ચર્ચાઓ પણ વિશદતાથી કરી છે. શ્રીયુત રામનારાયણ બહુશ્રુત વિદ્વાન છે, વિવિધ વિષયોમાં રસ લે છે અને વિશેષ કરીને સાહિત્યચર્ચા વગેરેમાં જોષ વિચારીને પગલું ભરે છે. જીવનમાં અને સાહિત્યમાં જોષ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિથી ઉત્તત બનેલું પગલું માંડવું એવી ' પ્રસ્થાન ' પત્રની અને ' પ્રસ્થાન 'કાર રામનારાયણની નીતિ વર્ષો થયાં જાહેર થયેલી છે. હમણાં જ ' પ્રસ્થાન 'ના ચૈત્રના અંકમાં તેમણે ' વિવેચનના મુદ્દાઓની ટૂંકી પણ જુદી ચર્ચા, સરલ શૈલીમાં ' આરંભી છે અને એના પહેલા મણકામાં ' રામવનવાસ 'નો લોકપ્રિય પ્રસંગ ચર્ચ્યો છે. આ ચર્ચા રસ-વિવેચનના અને રસોપભોગનો એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે, શ્રીયુત પાઠક જે દૃષ્ટિએ બવભૂતિને સમજવા યત્ન કર્યો છે તે કરતાં મારી દૃષ્ટિ ભિન્ન હોવાથી અને એની સંવિસ્તર નોંધ 'મે' ઉપયોગી માની છે.

શ્રીયુત રામનારાયણ મહાકવિ વાલ્મીકિના રામાયણમાંના ' રામવનવાસ 'ના પ્રસંગની ચર્ચાના આરંભમાં જ જણાવે છે કે ' એક રહસ્ય જે સામાન્ય રીતે ધણાના ધ્યાનમાં હોતું નથી તે એ છે કે તે સમયે વનવાસજીવનમાં ધણચર્ચા પણ આવી હતું. ' આ મુદ્દો તેઓ સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરે છે અને એના સમર્થનમાં ' અયોધ્યાકાંડ 'માંથી ' સીતા રામ સાથે વનમાં જવાનો આગ્રહ કરે છે ' તે સમયે તેણે ઉચ્ચારેલો શ્લોક સંભારે છે:—

શુશ્રૂષમાણા તે નિત્ય નિયતા મન્નવાચિણી ।

સદ રસ્યે ત્વયા વીર વનેષુ મધુગન્ધિષુ ॥

એટલે ' નિત્ય તારી સેવા કરતી, નિયમમાં રહેતી, ધણચર્ચા પાળતી હું, હે વીર ! મધુગન્ધિ વનોમાં તારી સાથે રમીશ. ' શ્રીયુત પાઠક કહે છે તેમ, ' રમીશ 'નો અર્થ અહીં ધણચર્ચાથી વિરોધી કરવાનો નથી. રામાયણમાં રામ લક્ષ્મણ સીતા ત્રણેયના સંબંધમાં આ ક્રિયાપદ ' હર્ષ પામવો ' ' ગમવું ' એના જેવા અર્થમાં આવે છે. ' .

આગળ ચાલતાં શ્રીયુત પાઠક જણાવે છે કે ' ઉત્તરરામચરિત 'માં બવભૂતિને આ માહુમ હશે અને એ નાટકના પહેલા અંકમાંથી ' ચિત્રદર્શન 'ના પ્રસંગનો એક શ્લોક તેઓ રજૂ કરે છે:—

પુત્રતંકાન્તલક્ષ્મીકૈયેદુરૈરિન્દ્રાકુમિર્ષતમ્ ।

પુત્ર વાલ્યે તદાયોગે પુત્રાગર-જન્મ ॥

‘પુત્રને રાત્રી સોપાને જે ટહેલાકુએ ધ્યુ,
આર્યે તે આ ધ્યુ બાલ્યે, પુણ્ય આરણ્યકવ્રત.’^૧

શ્રીકૃત રામનારાયણ જણાવે છે તેમ, ‘ટહ રાધવો વાનપ્રસ્થ થતા તેનો અહીં નિર્દોશ છે. અને વાનપ્રસ્થમાં બ્રહ્મચર્ય આવે છે.’ અહીં સુધી મને સમજું ખરાબર લાગે છે.

પરંતુ, ત્યારે શ્રી. રામનારાયણભાઈ ભવમૂર્તિમાંથી નીચેનો શ્લોક:

અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ,

મન્દ અતિમન્દ શી ધૂન મચેલ,

નદિ પૂર્વાપર કાંઈ ગણેલ,

મુખે કાંઈ એમ લવંતા ગેલ;

આસિંગન અશિથિલથી લપટી દર અંકે;

રમત રમતમાં એમ ન બળ્યો પ્રહર જતો નિરા એક,

છેલ નિરા યાદી વિરામી જાગર.

ટાંકે છે અને ઉમેરે છે કે ‘આસ દરીને આ શ્લોકનું ચિત્ર તેમજ એના ઉપર ટાંકેલા પુનર્લક્ષ્ય ‘લોકની આસપાસ રામસીતાનાં વનવાસનાં જે સંસ્મરણો આપવામાં આવ્યાં છે તે ચિત્ર ‘બ્રહ્મચર્ય પાળતાં દંપતીનાં ગણી શકાય એવાં નથી,’ ત્યારે તેમની સાથે સંમત થઈ શકાતું નથી. વળી, આટલેથી જ ન અટકતાં તેઓ જોરથી કહે છે કે ‘એ કવિનો પ્રમાદ જ ગણવો જોઈએ. એ ચિત્રો ઉત્તમ પ્રકારના શૃંગારનાં છે છતાં તે બ્રહ્મચર્ય સાથે તો સંગત નથી જ જણાતાં.’

આ નિશ્ચયોક્તિ વિધાનના ઉત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે આમાં મને ભવમૂર્તિનો બિઝકુલ પ્રમાદ હોય તેમ જણાતું નથી. અજ્ઞાત, રામાયણના પવિત્ર અને ઉજ્જવલ ચિત્ર (સુશ્રૂણાના વગેરેમાં મૂર્તિમન્ત થતું) થી ભવમૂર્તિનું ચિત્ર કાંઈક જુદું અને સહેજ જિતરતું પણ ગણી શકાય. પરંતુ એ મૂળ ચિત્રની બ્રહ્મચર્યનો ભાવનાની સાથે લેસ પણ અસંગત નથી, એમાં એ ભાવનાનું વિસ્મરણ નથી. રામ અને સીતાનો હૃદયયોગ અનન્યસાધારણ છે, અપૂર્વ છે. ભવમૂર્તિના રામચન્દ્ર પણ કોઈ અપૂર્વ ‘ગંબીરસ શૃંગાર’ની પ્રતિમા છે. એ શૃંગારના વર્ણનમાં રામચન્દ્રના પાત્રની ભવ્યતા ઓછી થતી નથી તેમ જ સીતાની પવિત્રતાની સુન્દરતામાં સહેજ પણ ઊંચુ આવતી નથી. રામચન્દ્રનો મહાપુરુષતા અને ભવ્યતાની સાથે સાથે રસનું સનાતન સત્ય સાગવતાર કવિ ભવમૂર્તિને કાંઈક જોડી અને ઉદાર દૃષ્ટિથી અવલોકવાની જરૂર રહે છે.

પ્રથમ ‘તો ભવમૂર્તિના રામચન્દ્ર અને સીતાના અનન્ય હૃદયયોગને સમજવામાં રામચન્દ્રનું સોહામય સ્વરૂપ^૨ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પતિપત્નીના હૃદયના ‘અસૌકીક સંનિકર્ષ’ને સમજવામાં સંદેહ અને આનન્દ એક જીવનમાં કેટલા યોગપ્રેત થઈ જાય છે એ અવરથા અપાર સમભાવ દ્વારા જ અનુભવાય એવી છે. રામચન્દ્રના ચારિત્રની સમૃદ્ધિ સચવાય, એના હૃદયની ઉદાત્તા પ્રકટ કરી શકાય, સીતાનું નિર્દોશ સૌન્દર્ય નિરખી શકાય

૧ સ્વ મહિમાવનું બાલાન્દર.

૨ એ ક્લિષ્ટકિમ્બિમ્બિનં...હૃદયાદિ પંક્તિઓનું સ્વ. મહિમાવનું આખું ખાલાન્તર સમયે ખાતર ઉતારું છે.

અને સાથે સાથે ઉભયનું લીલાસ્વરૂપ વર્ણવી શકાય એવી વિરલ શક્તિ ભવભૂતિની અમર કલાએ પ્રાપ્ત કરી છે.

શ્રીકૃત પાઠકે ટાંકેલો 'અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ' શ્લોક કાંઈકે જોશુવટથી તપાસીએ. ટીકાકાર વીરરાધવ અને દશરૂપકના કૃતિને અનુસરીને આમાં સંભોગ શૃંગારનું વર્ણન છે એમ શ્રી. રામનારાયણ સમજે છે અને ભવભૂતિ રામસીતાનું ધ્વજચર્ચન તપાસી ગયો એમ એમને જણાય છે. વળી ભવભૂતિ 'એક લાવમાં તણાઈ નય એવો કવિ છે, અને તેનાથી આ પ્રમાદ થઈ ગયો હોય' એમ પણ તેઓ કહે છે.

માનવહૃદયમાં રહેલી પ્રેમવૃત્તિને ભવભૂતિ કેટલી પિછાને છે અને પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડે છે તેનું જ્ઞાન આપણને યામ તો દેશ કાલ અને કાર્યકારણની સંકલનાથી પર એવું આ શ્લોકમાં દોરેલું દમ્પતીના સનાતન અદ્વૈતનું ચિત્ર આપણી સમજણમાં કાંઈકે જિતરી શકે. જે 'અદ્વૈત' નું શોધક શ્લોકો પછી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જ 'અદ્વૈતાનુભવ' 'અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ' વગેરે પદ્ધિઓમાં પણ દર્શન દે છે. જ્યાં કાલની મર્યાદા નથી, ત્યાં સ્થળની સીમા નથી, ત્યાં કાર્યકારણને કાર્મપણ કમ (જલ્પતોક્તમેળ) નથી, પરંતુ ત્યાં માત્ર આનન્દસમાધિ જ પ્રવર્તે છે--અદ્વૈતરસસાગર જ વહે છે તે આધ્યાત્મિક અવસ્થાને કાષ્ઠ અનિર્વચનીય અપૂર્વ સર્વોત્તમ શૃંગારની અવસ્થા કહેવી હોય તો જરૂર ફરી શકાય તેમ છે. પરંતુ સામાન્ય સંભોગ શૃંગારમાં રતિ હોય છે તેવી રતિ અત્રે નથી. એમાં રહેલું ગાદ આલિંગન (અશિથિલપરિસ્પર્શ) અપૂર્વ પ્રેમનું છે. એમાં ક્યાંકએ વિષયવૃત્તિનો અંશ પણ નથી, કામને આવેશ નથી, ધ્વજચર્ચનનો ભંગ નથી. એ અવસ્થામાં પરમ પ્રેમની સંપૂર્ણ શાન્તિ છે, કાંઈ અસૌકીક આનન્દ છે, કાંઈ અદ્વૈત સ્વસ્થતા છે. આ કાંઈ વિરલ આધ્યાત્મિક રસની અપૂર્વ અવસ્થા છે. એમાં આ સ્થૂલ જગતને ભેદી એની પાર રહેલું સ્ત્રી-પુરુષના રસસંબંધનું સત્ય અને વિશુદ્ધિનું જગત ભવભૂતિ નિદાણે છે અને આપણને દેખાડે છે. પતિપત્નીના સ્થૂળ શરીરનો ઉપભોગ એ મિથ્યા અને કવિએ દોરેલું કાષ્ઠ અસૌકીક રસના ઉપભોગનું ચિત્ર એ-સ્ત્રીપુરુષના-સંબંધનું પરમ સત્ય. રતિ સિવાય, લેશ પણ વિકારવશતા સિવાય, પતિપત્ની પરમાનંદની-'અદ્વૈતરસ' ની અવસ્થા અનુભવી શકે છે એ ભવભૂતિનું સ્ત્રીપુરુષના સંબંધનું અપૂર્વ ઉચ્ચીકરણ છે અને એની અભિનવ અને આર્થ દૃષ્ટિ છે. આ સમગ્રજી ભવભૂતિ પોતે અપ્રમત રહીને, રામસીતાનું ધ્વજચર્ચ સાચવીને ઉત્તરરામચરિતના પહેલા અંકમાં વનવાસનાં સંસ્મરણોના વર્ણન દ્વારા જ આપણને આપે છે.

સીતાજી વનપ્રદેશમાં ફરવાથી યાકી ગયાં છે. એમનાં શ્રમિત અંગો મુગ્ધ દેખાય છે. રામચન્દ્રજી સીતાજીનો યાકે જિતારવા એમનાં 'સુધાએલી મૃગાલી જેવાં દુર્બળ અંગો'ને પ્રેમપૂર્વક ગાદ આલિંગન આપી ચાંચે છે અને યાકીને લોચ બનેલાં સીતાજી રામચન્દ્રની જાતી ઉપર બીધી જાય છે. આ ચિત્રમાં જે ગાદ આલિંગન-'અશિથિલ પરિસ્પર્શ' આવે છે

૩ 'સુખ અને દુઃખમાં જે અદ્વૈતનું અનુસન્ધાન રહે છે, જે સર્વ અવસ્થાઓમાં હૃદયનો વિશ્રામ છે, જેમાં વૃધ્ધાવસ્થાથી પણ રસ ઝોલેલ થતો નથી, જે કાળ જતાં ન્યારે આવશ્યક સરી જાય છે ત્યારે પરિપક્વ સ્નેહસાગમાં ફરીને રહે છે--તે અદ્વૈત પ્રાપ્ત કરનાર મનુષ્ય ખરેખર ધન્ય છે'--જે એ એક માત્ર અદ્વૈતની જ પ્રાર્થના કરે છે,

તે જ શબ્દોનું કિમપિ કિમપિ મન્દં (અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ) માં પુનરાવર્તન થાય છે અર્થાત્ ‘અસિચિલવરિરમ્ય’ બંને શ્લોકમાં સમાન છે. આ આલિંગનમાં રામ વિશે પણ વિકાર નથી, ચિંતની વિવશતા નથી, શાન્તિનો ભંગ નથી. એમાં પ્રેમ છે; વિલાસ નથી. પહેલાં શ્લોકમાં સીતાજી શારીરિક શ્રમથી થાકી જાય છે અને સૂઈ જાય છે; રતિજેદથી નહિ. ૪ બીજા શ્લોકમાં રામ અને સીતા રતિનો ખેદ લેશે પણ જાણતાં નથી. એઓ બંને કાંઈ અપૂર્વ અર્થમાં જગમગ છે. એઓ દેશ કાળ અને કાર્યકારણના નિયમથી સ્વતંત્ર વિહરે છે. એઓ કાંઈ અલૌકિક રસની આધ્યાત્મિક અવસ્થા અનુભવે છે. જે કાંઈને થાક લાગતો હોય તો તે રાત્રિને લાગે છે. એ બિચારી વાટ જોઈ થાકી થાકીને વિરામ પામે છે.

વેદમાં ઇન્દ્રના એક સૂક્તમાં ઇન્દ્ર સોમરસનું પાન કરીને જાણે ઉન્મત્ત બન્યો હોય તેવું એક ચિત્ર આવે છે. સપાટી ઉપરથી જોનારને આ સુરાપાનથી મત્ત બનેલા ઇન્દ્રનું ચિત્ર જણાય છે પરંતુ વસ્તુતઃ એ સ્વચ્છ પાને ભેદીને નિદ્રાળી શકાય તો દેશ, કાલ અને વસ્તુ-સ્થિતિથી પર એવા આધ્યાત્મિક રસનું પાન કરનાર ઇન્દ્રનું ચિત્ર એ લાગે છે. રામ અને સીતાની રસની અવસ્થા એ ઉત્તમ અર્થમાં એવી જ આધ્યાત્મિક આનન્દની સ્થિતિ છે.

વાદ્યમીકિ અને ભવભૂતિ-બંને-ના રામચન્દ્ર ધીર વીર છે અને ત્રિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે ચેવાં ન ચેતાંસિ ત એ ધીર પુરુષનું લક્ષણ પૂર્ણ રીતે પોતાના જીવનમાં સફલ કરે છે. વળી રામચન્દ્ર એ વાસ્તવિકતાના સ્વામી—master of reality—છે. વિષય એમને અધીન છે; એ વિષયને અધીન નથી. એ મર્્યાદાપુરુષોત્તમ છે, એ લીલામનુષ્ય છે. રતિમુખ સિવાય પત્ની સાથે પરમ મુખ લોગબી શકાય એ એમની અક્લિનય અને અપૂર્વ દૃષ્ટિ આપણને સામાન્ય મનુષ્યોને એમણે આપી છે. પ્રેમ અને વિલાસ વચ્ચે આ ભેદ આપણા આદર્શ નર અને આદર્શ નારીમાં શક્ય ન હોય તો કયાં શક્ય હોઈ શકે? પતિપત્નીના સહવાસમાં ધ્વજાયર્ધન બરાબર પાળીને, દેહના અધર ભાગને સર્વથા લુપ્ત કરીને, રતિનું નામ માત્ર પણ લેખીને, પરમ આનન્દની ઉચ્ચ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એ કિમપિ કિમપિ મન્દં (અડોઅડ કપોલ લાગી રહેલ) વગેરે લીટીઓમાં પ્રકટ થતું રસદર્શન, પતિપત્નીનો નિર્મલ અને રસિક સંબન્ધ પ્રતિપાદન કરવામાં ભવભૂતિએ કરેલી મનુષ્યજાતિની પરમ સેવા છે.

આપણા જીવનમાં અને સાહિત્યમાં, જીવન અને સાહિત્ય-ઉભય-ના ઉત્કર્ષ અર્થે ભવભૂતિની આર્ષ દૃષ્ટિ અધિકાધિક ખીલે, આપણા અનેકાનેક નરનારીઓ રામ અને સીતા જેવી અપૂર્વ આનન્દની અવિકારી શાન્ત સ્વસ્થ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે અને પરમ સાહ્યા અનુભવે એવી પ્રાર્થના છે. ધ્વજાયર્ધ સાથે અવિરોધ સાધીને રામચન્દ્રજી સીતાજીને સુખેથી કહી શકે છે કે :

ત્વયા સહ મિત્રસ્વામિ વનેષુ મમુગન્ધિપુ ।

ફતીહારમતે હાસી સ્નેહસ્તસ્યાઃ સ તાદૃશઃ ॥

પ્રેમનું અનિર્વાચ્ય સ્વરૂપ કેટલું મનોહર છે !

૧ “ નેવર અગોર્ધન ! ”

[૫મી]

ફરી ન, ન પુનઃ કદાપિ ! અહુ ઝુદમ અન્યાય આ,
નર્થા જળ તણા ઉછાળ ઉધમાત હેંકાર આ !
અશક્ત લધુ પાર્થિવર્તિ સુલકો પરે ત્રાસ આ,
અને નિજ હદે ચ લિત્ર મત કોમ પર કેર આ !
ન સંધિ, નવ નીતિ, કોલ પણ ના કદી પાળવા,
કુવિશ્વહુ નૃશંસ નીચ અધમાયુધે ખેડવા;
સભૂં વરસ કેટલાં ય ! સમજાવવા ફરિફરી
મથ્યા, નફદ તોરિ અદ તવ હાસથી ના જળી;
ખમાયુ. અવ ના ઘડી ! કર ઝલે સ્ત્રિયો ખાળકો
ચંડી ગગન ઝોમઝ વજા ઝડિ હેલિ વરસાવતો !
કુંકાર વિષવાયુ ! રોગજીવડાં ય ઊડાડ તું !
અધોરિ ખન ! દૈત્ય થા ! અયુતલક્ષ સંહાર તું !
લલે કર ફના ! ઝુવાટિ અમ નૈવ ફકે જરી !

—હને મસજિ નાખવો જ જળ વિત્ત દૈવત બધું વાપરી !

૧૪

નોંદ; આ અને પછીનું, ઈ. ૧૯૩૯ની આખરમાં.

કુવિશ્વહુ : અધર્મયુદ્ધ. ૮ અમારાં વીનવણાં અને નમનતાઈઓ (એપીઝમેણ્ટ)
જેમ જેમ વધનાં ગયાં તેમ તેમ તું તો ત્હારા તોરમાં અટકાસો જ કરતો ગયો, તેથી
જુ અમે અમારા શાંતિધર્મપાલનમાં ચચ્યા નહીં; જો કે અંતરમાં તો અમને
મરણ બળના.

૨. યુરોપ : ૧૯૩૯

[૫૨૫]

અ-હિટલરી અ-રેલિની યુરપ : થાય પાશ્વ ક્યે ?
 અસેલ અવ તો દિસે ઉભય રાહુ ને કેતુએ !
 મહાન લઘુ મધ્યમે સકલ રાષ્ટ્ર એ ખંડમાં
 લયે અગર શ્યામપિંગલ, અકંપ રીઢે હયે
 તથાપિ નિરખૂં મધંત અતિધીટયે વિપદમાં.
 અને સ્મરિ રહૂં વિલીપણુ તથાપિ સસુદાર તે
 લયોદુન-ગિમૂર્તિ-શિદ્ધ, અતિમય વ્યાલદયે
 ભરાવિ ચુડ, અંગ અંગ કચડાય, બાળો ઝરે
 કરાલ વિષ ફેરિ, તો ય હઠ શૈલ શા પૌરુષે !
 લયોદુન પુનરિ વૃદ્ધ, સુરને પડયું છે કુડું
 કશૂંક, ગણિ સૈ ગયો વિપદ-રે નિધન કારમૂં
 સહે તનય પૌત્ર, લેટિ રહિ ધૈર્ય પરમોન્નતલઃ
 ગતી યુરપની જુદી : અસિમ લોભ વૈરાનલ,
 કુટી નિઃકળિયા લહે : સુગત વ્યાલ રે એ જ એ ! ૧૪

‘લેઓદુન’ના પ્રતિમાજૂથમાં ત્રણ પ્રતિમા છે : ધરંડા પિતા, અને તેના બે પુત્ર
 એક લારંજુવાન બીજો કિશોર. અહીં આ ત્રીજી પ્રતિમાને પૌત્રની. ગંભીર છે. પોતાના ઇ-
 દેવનો કોઈ કારણે પોતા ઉપર કોપ ઉતર્યો છે એમ ગંભીરે એ વંશપરંપરાનો પૂનરી
 અને તેના પુત્રો આવા અનિલપંકજ મોતે મરતાં પણ છેક છેડલી પત્ત લગી પૌરુષ ધૈર્ય
 અને શ્રદ્ધામાં અડગ જ રહેલા એવા ભાવ પ્રકટ કરતી એમની પ્રતિમાઓ ઉસ્તાદ શિદ્ધીએ
 ધરી છે. હિટલર અને રેલિન ૩૫ મહાત્માઓની ચૂંટાઈ રસાયણો-રાહુ કેતુ ઉજયે એક
 સાથે ગ્રસાયેલા યુરપ પણ એવો જ અકંપ અને ધીટ જણાય છે, અગર જો કે કાળો અને
 ફિક્કો પડતો જાય છે. લેઓદુન અને પુત્રો એમ સમગ્રેલા કે આ તો ઇદેવકાપ ઉતર્યો,
 તે સદી લીધે જ છુટકો ! યુરપ જુદું સમઝ્યો છે, — આમ કે આ તો મદારા જ અતિ
 લોભ અને વંર મૂને ફૂલી નીકળ્યા છે, તે જરૂર જ છુટકો !

આઝાદી વધશે જ

બલવન્તરાય ઠ. ઠાકોર

[સોનેટશાલા]

૧

[શાદ્ધર્મવિકીરિત]

આઝાદી વધશે જ આ શતકમાંહે માનવીસંઘમાં
એ આશા નિરખું નિહાળિ ગગને ત્રિજ્યોતિરેખોદયઃ
સ્ફુલ્લિંગ પ્રકટેલ ક્રાન્તસમહિં ને કોલમ્બસી ખંડમાં,
કાંતી તે વધે થાય ઉજ્જવલ લસત્ સંકલ્પતારા ત્રયઃ
આટલાન્ટીક ઝળે નવેા ગિતતની તારા તણા તેજમાં,
પાસીપ્રીક તટે અગ્નયમ નવ જ્યોતિ રતુતીયોદય !
ચીને શાં વિષમે સહ્યાં અહહ આ ઉદ્ભવી પિદી પાંચમાં !
—આઝાદી તણું ખીજ જન્મ્યું પણ છે એ નારકી ત્રાસમાં !
શાંત સ્વરથ દમપ્રધાન વિમલા સંસ્કારનું જીવન
ના જીવાય જ, જ્યાંલગી નવ હઠે હારી તુટી ચૂર્ણ થૈ
લોભી પાશવ શક્તિ નિધુર તણા ખેહહ ને કારમા
હુમ્મલા વેળકવેળનાઃ— અમર એ અંગાર ઉત્પન્ન થૈ
સંકલ્પહુતિ છે પિલી અચલ એ ચીની પ્રજાસિંધુમાં
શસ્ત્રાસ્ત્રે જાનિને સુસજ્જ કરવા એ દૈત્ય ઉચ્છેદન !

૧૪

૧. આ ચાર સોનેટ એકસાથે લખાયાં એપ્રિલ ૧૯૪૭ના પહેલા દિવસોમાં.

અમેરિકાના સ્વાતંત્ર્યના વિગ્રહ અને ક્રાન્તસી સમુદ્ધાનિ સમયે પ્રકટેલા સ્ફુલ્લિંગ
ધીરે ધીરે સંકલ્પતારકાનું રૂપ અને જગ ધરે છે અને આ વીશમા સદ્ક દરમિયાન માનવ-
જાતિ માનવી આઝાદી નિઃસંશય વધવાની એમ લાગે છે. હાંથવેતમાં 'સ્વરાજ્યસ્વર્ગે' ચડી
જવા કુદી રહેતા જહાલોને બેશક આવી આશા તો નિરાશ જ કરી નાખે, એટલે આ
કવિ કે આ કૃતિઓ તેમના ઉજ્જગતા લોહીને 'ઉખામરેક નહીં' લાગે એ પાણુ દેખીતું છે.
પરંતુ જહાલ ને નવજીવાન નહીં એવી બાકીની દુનિયાને સ્વીકારવું જ પડે છે કે સાચી
ઐતિહાસિક પ્રગતિ અતિમંદ્ર વેગે જ સધાય છે.

૨

આટલાંટીક તથા યુરોપ તટના ઇંગ્લાંદ ને ફ્રાન્સમાં સામ્રાજ્યોદર ખેાધરી પચવિને સુવ્રત દીસે, અને દેંકા સ્વાર્થ દમ્યા દિસંત ઉભયે, જે એક છે યે રહ્યાં નાજી આસુર ત્રાસ શું ઝઘડવા, યૂરોપસંરદાણે; ને જના મદમત જેતુ-સમયો, જે વર્ષ થોડાંકમાં ભડકા રોદ્ર રહ્યો તથા બનિ જતા, તે વર્જવાને નયે. બંને દેશતણાં મજૂરદલ ને રાજનિવૃત્તિ દ્રવ્યે હક્કો ફર્જ તણે પ્રપંચ સકલે સંતોષ સાદાઈ ને સાચું સામ્ય પિછાનતાં શિખિ શકે, સાધે વધુ ઐક્ય એ, તો આ સુદૃઢ તોય સાસ્ત્રિક સમુત્કાંતી, શુભ પ્રાતરે આખા માનવ સંઘની બનિ શકે નેતા કુચે ભાવિની. બીજો એ શુભ તારકોદય દિસે આ સાબ્ર આશાંબરે. છે અબ્રો પલ્લુ દુર્નિવાર્ય; કિરણાવલિ સૂક્ષ્મ શી રેખની!

—આશારશિમ પરંતુ છે મનુજની સહભાવના .દોર રે !

૧૪

ઈંગ્લાંદ અને ફ્રાન્સની પરિપૂર્ણ એકતા જનમવામાં મોટામાં મોટો અંતરાય ફ્રાન્સને સુકાબલે ઇંગ્લાંદ સાધનસંપન્ન છે, ફ્રેન્ચમેનની સાથે સરખાવતાં ઇંગ્રેજની જરૂરિયાતો ધણી વધારે છે અને આદતો ખરચાળ છે, એ છે. બંને દેશની વસતીમાંનાં ઉપદ્રાં ચરોની વાત નથી દરતો, બંને દેશની સામાન્ય જનતાની જ સરખામણીમાં આ મોટો તફાવત સોને તુર્ત આંખે વળગે એવડો છે. ફ્રેન્ચ મજૂર કારીગર ખેડૂત કે સૈનિક ત્યાં રૂ. ૧-૦-૦ માં ચલાવી લેવાને ટેવાયલો છે, ત્યાં તે વર્ગના ઇંગ્રેજને તો રૂ. ૩-૮-૦ પણ બહુ ઓછા પડે એ સ્થિતિ છે. આવડન ઉદ્યમ કે ત્રાજવે તોળી ચકાવ એવી કોઈ પણ જાતની લાવકીમાં ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચમેનથી ચડી જાય એવો છે જ નહિ; તો ફ્રેન્ચમંધુ દરતાં ઇંગ્રેજ બંધુને ખાપકી નવરાય રમનગમત અને મોજસોખના અધને સાકાતજ ગણા જેટલો દ્રવ્યપુંજ મળતો રહ્યો છે, તેમ ભાવિમાં પણ આત્મા જ કરે—એ ક્યાંતો ન્યાય? આ રચુલ

અસમાનતા-ઉપાધિએ વૌદાયકી સૂક્ષ્મ સમાનતાઓ ગમે તેટલી સાધવામાં આવે તે ક્યાંલગી ટકે વારુ? અને ઇંગ્રેજ બંધુને મુકાબલે ફ્રેન્ચ બંધુ એ-સપ્તમાંશ દ્રવ્ય જ પામે છે, તો નિર્ધનમાં નિર્ધન યુરોપી બંધુને મુકાબલે એશિયાવાસી કે આફ્રિકાવાસી એ-ચાળીશાંશ દ્રવ્ય પણ પામતો હોય ભાગ્યે — એ દુનિયામાં દ્રવ્ય-જેઠ્યણની હાલતી રિથિત છે, આ ધેર વિષમતા સામે કાર્લ માર્ક્સના સમયથી ઉઠવા પામેલી નવી સામ્ય-ભાવના, તે સોશિયલિઝમ, કમ્યૂનિઝમ, સોવિયટિઝમ, એન્ટિ-ઇમ્પીરિયલિઝમ, આદિ અનેક નામે પ્રવર્તી રહેલા, તથા “રિથિત પરિપાલયેત” એ મોટા ન્યાયસૂત્ર સામે તેમ માંહમાંહ પણ ઝઘડી રહેલા વાદોમાંનો અવગણાય જ નહીં, ધ્યાનતી સાથે વફાદાર સકાનુભૂતિ અને સક્રિય પ્રવૃત્તિ માગી જ લે, એવો ગર્ભ કે તારિવક સંભાર છે. ભાષો ફ્રેન્ચમેનો અને ઇંગ્રેજો ઈ. ૧૯૧૪ થી ૧૯૧૮ લગીના મહાયુદ્ધમાં ખભેખભો ભેટાડીને લડ્યા હતા, અને એ છવ્વેણ સંકટ તરી ઉતર્યા હતા. આ વખતનું સંકટ તે કરતાં ય યડી જાય એવું છે અને ઇંગ્રેજ ફ્રેન્ચમેન વચ્ચે બંધુ-ભાવ વધારે ઉખાલાર્યો થતો આવે છે. આઝાદી વિના સર્વ ખરિવદં કેવલ માયા છે, એ ભાવના જેમ ચીન જનતાસિંધુમાં બિંદુ બિંદુએ આપી છે, તેમ જનતા માત્રમાં સમાનતા જ સત્ય વસ્તુ છે દ્રવ્યાદિ બીજું બધું ય આળપંપાળ છે, એ ભાવનાના કિરણ ખરેખર નો ઇંગ્રેજ જનતા અને ફ્રેન્ચ જનતામાં વ્યાપવા લાગ્યાં હોય, તો એ સમભાવ યુદ્ધની જરિયાતોએ પેદા કરેલો તથાપિ ધર્મયુદ્ધોત્થ અને સાચી સમુદ્ધાતિના ચણતરનું પહેલું પગથિયું બનશે, એ આ સોનેટનું હાર્દ છે.

૩

સામે પાર ન લેશ સંભવ હજી સાદાર્થના પ્રસવનો,
એ ગ્રાટલાંટિક કંઠ છે હજિ રમાના ઉચ્ચ જોગનતણો.
એનાં એ શતકો દિશોર વચની મુખાંધતામાં બંધા,
વ્યક્તિપ્રાણુ ય દેખતાં પણ રમાદાસત્વમાં ફાળતા,
હાકો સ્લિફનનો યુદ્ધી ધુણિ ઉડ્યો, ને દોતુકે ખેડતાં
હક્કો ફર્જનિધાર છે ય વસગીના બહાડ એણે સદ્યા.
યુરોપે સગળ્યો દવાનલ જિહ્વાં એપાસ માત્સર્યનો,
ને પ્રત્યેક દિવે ખરે લબુકતા દેખો પુરાણા તણો,
એ આઘ્યો તકનોઈ, મધ્ય સરિયો, મોટાઈ વાંછા વરી,
હાલોન્ગાડ યુરોપનો પણ કળી પાછો વળ્યો ને છગી.
ચાણુદી જ યુરોપિ સજનય, એ ખર્ચ્યે ય છે ખાતકી,
પોતાના સ્થવિરો તણાં પ્રવચનો એ એક પાસે, ગિજી,
વિદ્યુત શા જ જવો જતાનિવપથે,—એ મધ્ય જે હીંચકી
ભક્તિ એક રમાતણી મુલવતો કર્તવ્ય ચોકખૂં,—ખિજી.

૧૪

રમા : લક્ષ્મી. રમાલોભે ગુલામો ખૂન વખ્યા અને ગુલામીની પરવાનગીનું ક્ષેત્ર
સર્વજ્ઞાપી કરવાની નીતિને એક પક્ષ વર્ધો. ગુલામી દયા વ્યક્તિના આત્માને ય દણે છે
એ સ્લિફનની દાકલથી એ ધુણી ઉડ્યો, અને આઝાદીના દક્ષ તે એક ધાર અને એ દક્ષ
સંસ્કારાની ફર્જ તે બીજી ધાર, એ એધારો તરવારના વસગા બહાડ સહીને પણ એણે આઝાદી
સલામત રાખી.

દરેક દિવમાં પરાયા ઉપર ભઝૂકતા પુરાણા દેખો.

સ્થવિરો : વોગટદ રાજપુરુષો : ધિ મન્ત્રી એકિટન.

યુરોપથી અલગ રહેતા મધે છે ખજુ અંતઃકરણ તો ડંખ્યા કરે છે એટલે એ વ્યવહાર
નિર્ણયના પાલનમાં ખીજે ખજુ છે—અન ઉપર, આખી દુનિયા ઉપર પણ.

૪

ને તો એ વધતી જતી નિરખતાં દૈત્યાસુરી લોકમાં,
હજીસી દેશધિ આસિદ્યામહિં, મહીં ઝેકોધિ પેલાંદમાં,
આઠો આંક જ કરેનો વરતતો અધાપિ ફિન્કાંદમાં,
ને ચીને ય, ન એ શકે રહિ હુણિ તાટસ્થના લતકયમાં.
એ એ વારસ છે સુપૌરુષતણા સંસ્કારસરવે તણો,
—આઝાદી, ચતિલાવના, રતિ પૃથા કરી મહાસિદ્ધિનો.
ગ્રીષ્મે રંગરસાળ ખેતર જતાં શોષાધ જેવા જેવે,
તે વેગે મનુજીવન-પ્રગતિઓ ને સિદ્ધિઓને ઝલે
જે મોહાંધ અનાર્થ આસુર બલી લોલે કરેવા મથે,
—સત્કર્તવ્ય જ ધાત એ હતકનો નિઃશંક સા કો કથે.
તો થોડી યદિ વેળ જાય જ, લલે!—કોલમખસી ખંડ એ
આઝાદીરણુ આ જુદું જ ગણશે તે આગલા જંગથી;
ને તાટસ્થ તણ અહીં ઉતરશે માનવ્યસંબંધથી.
એ ત્રીજી પલુ આશ અલ નિરખૂં આ વજ્રશોણાંબરે.

૧૪

લોક : દુનિયા

સ્વતંત્રતા, વિવેકસુખમાં સંયમ, અને આખી પૃથ્વી ઉપર (પૃથ્વીનિવાસી જનતા સમસ્ત ઉપર) અધુઆત્મ, એ તણ મહાસિદ્ધિઓ મેળવે જ છુટકા, એનો સંસ્કાર વારસો.
રસરંગે ભરેલાં બહો : બળવાન. કરેવા : કરવા
માનવ્ય : પોને પણ માનવી એ રૂપના.
વંદ્યાં શત્રુઓએ થતી હત્યાઓ વડે લોહીજીવાણુ આકાશ.

અરેરે! વિજય ભુંડા બળ શકના

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

[૫૬]

અરેરે! વિજય ભુંડા બળ શકના!

અરેરે! ઘોર લોગ સત-હકના!

૨

ચીન ઉગમભે આથમભે ફિન જડ બળિ દુર્જન ચાંપે
સ્વદેશરક્ષક વીર વિક્રમે દિગંત હરખે કાંપે :—અરેરે ૪
ભીમભે નલ પ્રચંડ ઘોંઘો નગર ભરણતાં આખાં,
ભડ સુભટો શરા લોકોત્તરનાં પણ કશાં ન લેખાં!—અરેરે ૬
આથમભે ફિન વીર અકેકો પચાશ દુરમન રાખે,
અંતે પણ બપિ વ્યથ ધસે ન્યાં ફરિફરિ સહસ્ર ટાળે!—અરેરે ૮
જન સ્વતંત્રનાં કેસરિયાં પણ નહીં કદાપિ થાંલે,
દેશ ભાંગતાં વ્યક્તિ વ્યક્તિના પૌરુષ અગંત જંગે—અરેરે ૧૦
લોહી તણી ચાલે નદિઓ દરિયા પણ રક્ત ઉછળે,
ભૂ ભૂધર નલ વાયુ વાદળાં સમસ્ત પ્રલયે ?હાલે!—અરેરે ૧૨
માનવતાકુંદક ચંપાણો ચંપાણો જ ઉછળતો,
પ્રાણ ભુંઠમે ત્રાસે ત્રાસે સપરાણો ઉડસતો!—અરેરે ૧૪

ફિન્લાંન્ડે સંધિ સ્વીકારવો પડ્યો તે પહેલાં પણ તે જ અરસામાં, ઈ. ૧૯૪૦.

બળિ : બલવાન. સત-હક : સતને માટે હક (આગ્રહ) ના : "સત્યાગ્રહ"ના. શ્રી ગાંધીજીએ 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ અદિસક પદ્ધતિના અસહકાર-આગ્રહના સંકુચિત અર્થમાં જ પ્રવર્તાવ્યો છે, એટલે તે ઠેકાણે અહીં નવો-શબ્દ સત-હક વાપરવો પડ્યો છે. સ્વદેશરક્ષક ફિન અને ચિનાઈ વીરોનાં પરાક્રમેથી સર્વે દિશા અત્યંત દરખાના કંપ અનુભવે છે. રાત્ર્યસતા ભાંગી પડે, નખી જળ, અને સંધિ કરે ત્યારે પણ રથને રથને ન્હાની ન્હાની દુકડીઓમાં મળીને પોતાની સ્વતંત્રતા વિષાતક સત્ત સામે બહારવટાં જેવાં મરણિયાં સંગ્રામ ચાલુ જ રાખે છે. ભૂધર : પર્વતો; મતલબ કે આખી કુદરત : સપરાણો કાન્દાદે પ્રજાએ આદિ આપણી પ્રાચીન કવિતામાંનો શબ્દ-સ-પ્રાણ : સાર્વિક બળ (સોશ ફોર્સ)ની સાથે.

પ્રસિદ્ધિ માટે

શ્રી તંત્રી,

‘પ્રસ્થાન’

અમદાવાદ,

મહુશાય,

આપના માસિકના ઉદ્દેશ અંક (જૂન : ૧૯૮૬)માં “હવાનિયંત્રણ” (Air-conditioning) વિશે લેખ વાંચી ઉપજોડા વિચારો રજૂ કરું છું.

હંડી હવામાં કામ વધારે વખત સુધી અને વધારે સારી રીતે થઈ શકે છે, તેમજ ગરમી શરીરની શક્તિ ભાગી નાખી આળસ ઉત્પન્ન કરે છે તે તો નિર્વિવાદ છે. હંડા મુશ્કેલીની પ્રજ્ઞાઓમાં એકંદરે ગરમ દેશો કરતાં કાર્યદક્ષતાનું ધોરણ જોડ્યું હોય છે તેનું મુખ્ય કારણ આ જ છે. પણ કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી હંડી શરીરને નુકસાનકારક છે કે નહિ તે વિચારવાનું છે. મુખ્યમાં પ્રથમ કેટલાંક સિનેમાનાં મકાનોમાં હવાનિયંત્રણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે ઘણાંની ફરિયાદ હતી કે એમાંથી નીકળ્યા પછી બહારની ગરમ હવા એકદમ લાગવાથી ઉધરસ, સજેખમ, વગેરે થઈ જતાં હતાં. જી. આર્ચ. પી. રેક્લેની એક ટ્રેનમાં કેટલાક હવાનિયંત્રિત ડબ્બા રાખવામાં આવે છે. તેમાં બેસનારને પણ રેક્લે તરફથી ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે તેમણે બનતાં સુધી ડબ્બાની બહાર મુસાફરી દરમિયાન નીકળવું નહિ, કારણ કે હવાના એકદમ યતા ફેરફારથી શરીરને નુકસાન થાય છે. જો નિયંત્રણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં થઈ શકતું હોય અને સાંજ પડતી ત્યારે તેમ મકાનની હંડી હવા ઓછી કરતાં જવાય એવી ગોઠવણ થઈ શકે તેમ હોય, તો નુકસાન ઓછું થવા સંભવ છે.

હવાનિયંત્રણ મોંઘું પણ બહુ પડે છે. અહીં મધ્યપ્રાંતોમાં અને એથી વિશેષ સંયુક્તપ્રાંતોમાં અને પંજાબમાં ખસટ્ટીનો રિવાજ બહુ પ્રચલિત છે. શુદ્ધરાતમાં આટલી બધી ગરમી પડવા છતાં જો રિવાજ સા માટે ચાલુ નહિ હોય તે સમગ્રતું નથી. આમાં ખરેખર નજીવું છે, અને હંડક ઘણી મળે છે. ઘરના દરેક ઓરડાને ખસટ્ટી રાખવાનું ન બની શકે તો, મુખ્ય એક કે બે બેસનાના ઓરડાને રાખી શકાય. અહીં સરકારી ઓફિસોમાં બારણા આગળ ખસટ્ટીની નાની સરખી ઝૂંપડી બનાવવામાં આવે છે અને અંદર જવા માટે ઉઘાડવાસ થાય તેવું બારણું પણ રાખે છે. આખી ઝૂંપડી પર પાણીનો છાંટકાવ થેવા કરે છે એટલે ઓરડા બહુ જ હંડા રહે છે. અલખત, પાણી છાંટવા માટે માણસ જોષએ અથવા દાચે છાંટવાની મહેનત કરવી પડે. પણ કેટલાક શોપીન સોફા કરે છે તેમ, નળમાંથી લાંબી શ્રદ્ધ લગાડી તેને મેહોંડે ઝીણો કુવારો ગોઠવી ખસટ્ટી પર બાંધી રાખવામાં આવે તો છાંટવાની જરૂર ન રહે. વીજળીથી ચલા દવા-નિયંત્રણમાં શરીરને જે નુકસાન થવા સંભવ છે તે આમાં પણ છે. પણ એ નિયંત્રણ કરતાં હંડીનું પ્રમાણ ઓછું રહે એટલો સંભવ ઓછો થાય છે.

જળમધુર

તા. ૮ : ૫ : ૪૦

સરોજિની મહેતા

શ્રીમતી સરોજિની મહેતાનો પવ વાંચી મને બે મુદ્દા ચર્ચવાનો વિચાર આવે છે:
(૧) હવાનિયંત્રણની માઠી અસર; અને (૨) હવાનિયંત્રણની કિંમત.

(૧) કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ઠંડીથી આપણને માઠી અસર થવાનો સંભવ રહે છે એ નિર્વિવાદ છે. એકાએક ગરમ વાતાવરણમાંથી ઠંડા વાતાવરણમાં જઈએ તો આપણું શરીર તેને અનુકૂળ ન થઈ શકે. જે સુખનાં સાધનો આપણે મેળવીએ છીએ તેની સાથે અમુક જાતનાં દુઃખોને પણ આપણે નોતરીએ છીએ. ઠંડાં પીણાંઓ, આઈસક્રિમ વગેરેનું પણ આમ જ છે.

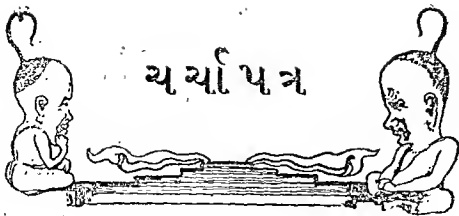
આમ છતાં, એક વસ્તુ પુરવાર થયેલી છે કે જે માફકસર ટેમ્પરેચર રાખીને અને ખાસ કરીને હવામાંથી બેજ દૂર કરીને હવાનિયંત્રણ કરવામાં આવે તો તેથી બહુ નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. હવાનિયંત્રણ કરવાની શરુઆત થઈ તે વખતમાં હવામાં બેજનું પ્રમાણ વધારીને હવાનું ટેમ્પરેચર ઓછું કરવામાં આવતું. વળી બહારની હવા અને હવાનિયંત્રિત ઓરડાની હવાનાં ટેમ્પરેચરમાં બહુ તફાવત રાખવામાં આવતો. આવાં કારણોથી એ પ્રકારનું હવાનિયંત્રણ બહુ ઇષ્ટ ન હતું. હાલમાં ગમે તે ટેમ્પરેચર રાખી શકાય અને જેટલો ભેજ એ તેટલો જ બેજ દાખલ કરી શકાય તેની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે. એટલે જે યોગ્ય રીતે હવાનિયંત્રિત કરવામાં આવે તો આપણે ધારીએ છીએ તેટલો ભય રહેતો નથી. જે ઓફિસોમાં કમરા ટેમ્પરેચર ઘટાડી સાંજે છૂટતી વખતે 'પાણું' કમરા વધારવામાં આવે તો તેથી ખાસ દરકત નથી. સુખર્ષની એકબે ઓફિસોમાં કામ કરતા મારા મિત્રોનો એવો જાતઅનુભવ છે.

(૨) શ્રીમતી સરોજિનીએ ઉત્તર હિંદમાં પ્રચલિત ટટ્ટી પ્રાધવાનાં રિવાજ વિશે નિર્દેશ કર્યો એ ખરેખર આવકારદાયક છે. એ પ્રયોગમાં હવામાં વધુ પડતો બેજ પેદા થવાથી કદાચ શરદી થવાનો સંભવ રહે છે, પરંતુ ધણી વખતથી એ રિવાજ ચાલુ હોઈને એ પ્રકારનો હવાનિયંત્રણનો સાદો ઉપાય હિંદુસ્તાનમાં વધુ પ્રચાર પામે એ ઇષ્ટ છે.

વંચદારા હવાનિયંત્રણ કરવાનું શહેરમાં જ બની શકે. એ પ્રકારનો હવાનિયંત્રણનો ખાસ ઉપયોગ પૈસાદાર લોકોનાં ઘરોમાં, મોટી ઓફિસોમાં, મીનોમાં, બીજાં કારખાનાંમાં, હોસ્પિટલોમાં, સિનેમા અને નાટ્યગૃહોમાં જ થાય એ નક્કી છે. શહેરોમાં બીજો એક સરતો હવાનિયંત્રણ કરવાનો પ્રકાર ધન કાર્બન ડાયોક્સાઈડ (solid carbon dioxide) રાખવાનો છે. એ પ્રકાર ધણે સરતો પડે તેમ છે, પરંતુ એનાં કારખાનાં હજી ચાલુ થયાં નથી. સુખર્ષમાં એક હવું તે પડી જાયું છે. આખા દિવસમાં એક ઓરડામાં એકાદ રતલ ધન કાર્બન ડાયોક્સાઈડ રાખ્યો હોય તો તે ઓરડાનું ટેમ્પરેચર માફકસર રહી શકે. બરફ રાખવા કરતાં આ ઉપાય સારો છે, કારણ કે થોડા જગ્યામાં એનો જરૂર પડે છે, અને સડો હોવાથી વધુ બેજ કે બીન-ચ થતાં નથી. માત્ર કાર્બન ડાયોક્સાઈડ વાંચુરૂપ બને તેને યોગ્ય નળી દ્વારા ઓરડાની બહાર કાઢવો પડે અથવા રસાયણદારો ચોખવો પડે.

આપણાં ગામડાંમાં હવાનિયંત્રણ કરવામાં લીલાં જાડો, (વિના મૂંચે) સારો ફાળો આપી શકે તેમ છે મોટા આંખાના, રાપણના, પીપળાના કે વડના ઝાડના ઊંચડામાં ખુદશી જગામાં બેઠા હોઈએ તો કુદરત જે હવાનિયંત્રણ કરે છે તેના જેવું બીજું કાર્ય કરી ન જ શકે. આપણા રેશમાં ઘરની આસપાસ લીલાં જાડ-ઉછેર તરફ દૃષ્ટિ નેતર એ તેટલું ખ્યાન અપાવું નથી.

શ્રીમતી સરોજિની મહેતાએ જે મુદ્દા બિસા કર્યો છે તેથી ખરેખર મને ધણું જ આનંદ થયો છે. ટટ્ટી વડે હવાનિયંત્રણનો સાદો ઉપાય આપણે જરૂર ધરેધર અજમાવવા જેવો છે.

ચર્ચા પત્ર

વાર્તા, વાર્તા, વારતા, વાત ✓

શ્રી. તંત્રીશ્રી,

‘પ્રસ્થાન’,

અમદાવાદ.

મીઝેનું, યોગ્ય લાગે તો, પ્રકટ કરી આભારી કરશે:—

‘રેખા’ ના નવેમ્બર ૧૯૩૬ના અંકમાં પ્રો. નવનરમ ત્રિવેદીના છેલ્લા પુસ્તક ‘તકીનાં પુષ્પો’ની સમાલોચના કરતાં તેની પ્રસ્તાવનામાં વપરાયેલ ‘વાર્તા’ શબ્દમાંના ત્ ના દિવ વિશે મેં શંકા કરેલી. તે ઉપરથી ડિસેમ્બર ૧૯૩૬ ના અંકમાં, પ્રો. ત્રિવેદીએ ખતાવ્યું હતું કે આપેના કાશમાં ‘વાર્તા’ એવી દિવવાળી જ નોંડણી આપેલી છે અને વિદ્યાપીઠના નોંડણીકાશમાં પણ ‘વાર્તા’ ઉપરાંત ‘વાર્તા’ એવી નોંડણી પણ આપેલી છે.

આ વિશેની ચર્ચા કરવા હું પ્રેરાયો છું તે શ્રી નવલરામને ઉત્તર આપવાના હેતુથી નહિ, પણ વિચાર કરતાં એમાંથી કેટલુંક જાણવાનું મળી રહેવાને કારણે. અને તે ભાષાસાહિત્ય-વિષયક હોઈ ‘પ્રસ્થાન’માં મોકલું છું. (‘રેખા’ના સંપાદકને ‘તાંત્રિક’ ગ્રંથકામાં ન ઉતારવાની ઈચ્છા પણ સાથે ખરી.)

આપેના કાશમાં ‘વાર્તા’ એવી નોંડણી આપી છે એ ખરું; પણ તે શબ્દના અર્થ આપણે જોઈયું તો ‘Story’ (—વારતા, વાત,) એવો અર્થ આપ્યો નથી. મેં જે શબ્દની નોંડણીની શંકા ઉઠાવેલી તે શબ્દ પ્રસ્તાવના-લેખકે કલ્પિત કથા (Story)ના અર્થમાં વાપરેલો છે. એ શબ્દ તે ‘વાર્તા’. અને ‘વાર્તા’નો એ રીતનો અર્થ જ આપેએ આપ્યો નથી એ જોવાનું છે.

આપણે નીચે સવિસ્તર જોઈયું કે વાર્તા શબ્દનો ‘કલ્પિત કથા’ એવા અર્થમાં પ્રયોગ મળવો દુર્લભ છે. આ અર્થનો પાછળથી ‘વાર્તા’ શબ્દ ઉપર, અધ્યારોપ, થયો હતો. ગૂજરાતી સિવાયની સંસ્કૃતોત્થ ભાષાઓ અંગ્રેજી Short Storyના પર્થાય રૂપ પ્રયોગમાં વાર્તા શબ્દનો ઉપયોગ કરતી નથી એ હકીકત સૂચક છે. હિંદીમાં ‘ગદ્ય’ ‘કહાની’, બંગાળીમાં ‘ગદ્ય’, મરાઠીમાં ‘લઘુકથા’ એ પ્રયોગો જ યંક્ષણી અને સાક્ષરમાન્ય છે.

આપેએ વાર્તા શબ્દની નોંડણીમાં તત્તું દિવ સ્થાપ્યું છે એ ઉપરથી આપણે એમ માનવું ન જોઈએ કે વાર્તા એવી નોંડણી નથી. પ્રાણિનિનું ઘવો રહામ્યામ દ્વે-એ સત્ર એટલું જાણીતું છે કે કાશકારોને, અત્યેક ઠેકણે ‘રૂ’ પૂર્વે બાજન. (રૂ અને રૂ સિવાયના) નું

તો કર્મ-કર્મ, ધર્મ-ધર્મ, નર્મદા-નર્મદા, સર્વ-સર્વ, સૌર્ય-સૌર્ય, કર્તા-કર્તા, દર્તા-દર્તા, એમ બેવડી નોડણીઓ આપતાં પાર ન રહે. અધ્યાસીએ* આ વિકરૂપ પોતે જ સમજ લેવાનો રહે છે. એટલે કે ગૂજરાતીમાં જ નહિ, સંસ્કૃતમાં પણ વાર્તા શબ્દની નોડણી 'વાર્તા' એવી પણ છે.

પણ આટલું નક્કી કરવાથી મુશ્કેલીનો અંત આવતો નથી. વાર્તા અને વર્તા એમ બંને પ્રકારની નોડણી ગૂજરાતી તેમજ સંસ્કૃતમાં છે તો પછી તેમાંથી બીજીને સ્વીકારી, પ્રથમની સામે મેં શા માટે શંકા ઉઠાવી એ પ્રશ્ન તો છે.

એનો ઉત્તર આપતાં પહેલાં એક વાત અહીં દહેવી ઠીક પડશે. ઝગ્ગેદમાં સર્વ: એવો દ્વિત્વયુક્ત નોડણી છે. ધાર્મિક સાહિત્યના પાઠમાં ને: લેખનમાં પણ દ્વિત્વ પ્રત્યે પક્ષપાત નોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણ પુરાણોમાં અને જૈન આગમોમાં બહુશ: દ્વિત્વનું જ પ્રાધાન્ય છે. આ વિશે એક તર્ક એમ કરી શકાય કે ઉચ્ચારણમાં રૂ એટલો હળવો અને અછડતો છે કે તે અનુગામી વ્યંજનના યોગથી, સંયુક્ત વ્યંજનને અંગે બનવું જોઈએ તેમ, આગલી યુતિને યકારો આપવામાં અરાખર સમર્થ ન નીવડે, એથી રૂના અનુગામી વ્યંજનનું દ્વિત્વ કરી યકારની ક્રિયા સંજ્ઞાપાતીત કરવામાં આવી હોય. પાછળથી લૌકિક સંસ્કૃતમાં દ્વિત્વની અનિવાર્યતા જણાઈ નહિ. વ્યાકરણમાં વિકરૂપ સ્વીકારાયો.

તો, સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતને પોતાના બંધારણમાં અનુસરનારી એવી આપણી ભાષામાં રૂના અનુગામી વ્યંજનનું દ્વિત્વ સામાન્ય રીતે અનાવશ્યક ગણાય, પાંડિત્યપ્રદર્શક જ નીવડે. ગૂજરાતી 'વાર્તા' શબ્દની બાબતમાં તો વૈદિક કાલનો દ્વિત્વપક્ષપાત*, આધાર વગરનો છે, કેમકે સંસ્કૃતમાં કસ્થિત કથાના અર્થમાં વાર્તા શબ્દનો પ્રયોગ દુર્લભ હોઈ, એ અર્થમાં 'વાર્તા'ને ગૂજરાતી શબ્દ ગણવો રહે. વૈદિક કાલના દ્વિત્વપાધા અદાવવાનો તો પછી અવકાશ જ ક્યાંથી ?

મેં ઉપર કહ્યું છે કે જે સાહિત્યપ્રકાર માટે અંગ્રેજીમાં 'Short Story'નો પ્રયોગ થાય છે તેને માટે અહીંની બીજા ભાષાઓમાં 'લઘુકથા', 'કદાની', 'ઝપ્પ', એવા પ્રયોગો છે. 'વાર્તા'નો પ્રયોગ આપણે ત્યાં જ છે. એટલું જ નહિ, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ પ્રસ્તુત સાહિત્યપ્રકારને મળતું લખાણ 'વાર્તા' નહિ પણ 'કથા' કે 'આખ્યાયિકા'ને નામે જાણીતું છે. (જુઓ ભામદ : ૧-૨૫-૩૦, દણ્ડી : ૧-૨૩, સાહિત્યદર્પણ : ૬-૩૩૧) કસ્થિત કથાઓનો સંગ્રહ 'કથાસરિત્સાગર' નામથી જાણીતો છે. કસ્થિતકથાને માટે 'વાર્તા' શબ્દ વપરાયેલો દેખાતો નથી. 'હિતોપદેશ'ની સરજાતમાં શ્રી વિષ્ણુચર્મા કહે છે :

* શ્રી ત્રિવેદીના પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતકેબકે, એક જ પાના ઉપર, બે વાર 'વાર્તા' અને એકવાર 'વાર્તા' (કુટોદ્ધમાં) એમ નોડણી કરી છે, છતાં 'ઉ' તે મૂળદેખકની દાષપ્રવેને વકાર દોષ તો. આ વિકલ્પોથી એકસાંચે આપેના કારણે નોડણીને અને વિદ્યાર્થીક નોડણીકારની વૈકલ્પિક નોડણીને સરખા મત મળી રહે છે એ મંજવ સિદ્ધિ શકાય છે. બાકી તેઓથી અન્યત્ર સામાન્યતઃ 'વાર્તા' નોડણી જ કરે છે એટલે 'વાર્તા' એ 'મુદ્રારાજ્ય' (છાપમુદ્ર) દરો એમ જાણવાની આશા હતી. પણ શ્રી. ત્રિવેદીના ચર્ચાપત્રથી એ જામ ભાંગ્યો અને ખાંતરી યક કે આપેના કારણે નોડણી અને નહિ કે અર્થને-ચાલો કેસવાની દિશામાં જ એ પ્રયત્ન દતો.

તદ્ભવતાં વિનોદાય કાકઝૂનાંદોનાં વિચિત્રાં કથ્યાં કથયામિ । અને અતે કહે છે.....
પ્રચલ્લ રવિતઃ સંપ્રદોડયં કથાનામ્ । કાદંબરીકાર આયુ અંધારબે કહે છે :

દિલ્લેન તેનાસતપ્થકૌઞ્ઠયયા ।

પિયા નિપદેયમતિદ્રવી કથા ॥

પંચતંત્રની ટીકાને અન્તે પૂર્ણભદ્રસૂરિ (સારવાળતરણિવર્ષે) એટલે કે સં. ૧૨૫૫ માં)
કહે છે :

કથાન્વિતં સત્ત્વવિસૂક્ષ્મકમ્... ।

અને

પ્રત્યક્ષરં પ્રતિપદં પ્રતિવાક્યં પ્રતિકથં પ્રતિચ્છોકમ્ ।

આ રીતે જોતાં જણાશે કે કલ્પિતવસ્તુમયિત ગદ્ય કે પદ્ય રચના માટે 'વાર્તા' નહિ
પણ 'કથા' શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રૂઢ છે.

વાર્તા શબ્દ ખરેખર બનેલી બાબત માટે વપરાય છે. મેઘદૂતને અતેના પ્રક્ષિપ્ત ગણાતા
સ્તોત્રોમાંના છેલ્લામાં

શ્રુત્વા વાર્તાં જલદકથિતાં તાં ધનેશોડપિ સયઃ ।

એમ વક્ષને અંગેની સાચી (અકલ્પિત) બાબત માટે 'વાર્તા' શબ્દનો પ્રયોગ છે. કાલિદાસે
ભમે સમગ્ર વસ્તુ કાળી કહેલું હોય. પણ કુબેરને મેથે જે કહ્યું તે તો તેણે (મેથે) ખરે-
ખરે જે સાંભળેલું તે જ છે. 'જલ્' - 'યતું', 'બતવું', એમાંથી 'વાર્તા' શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો
છે, એટલે તેમાં માધ્યમ્યનો અર્થ છે. કોઈ કહેશે કે સમાચાર કોઈનાર ખોટા પણ નીકળે
છે, કલ્પિત પણ હોય છે. આપણી ચર્ચા પૂરતું એટલું જ કહેવાનું કે યુદ્ધો તો એ છે કે
સમાચાર સાચા પણ નીકળે છે, બપારે કલ્પિત કથા કહી પણ સાચી નીકળી શકે નહિ
('વાર્તા' થઈ શકે નહિ.) અને આ તો ભાષાનો પ્રશ્ન છે. સંસ્કૃતમાં 'વાર્તા' શબ્દનો શો અર્થ
થઈ શકે તે જોવા કરતાં જે અર્થ રૂઢ થયો હોય તે જ જોવો કામનો છે.

'કથા' શબ્દ 'કહેવું' ઉપરથી છે. અને જે કહીએ તે સાચું પણ હોય, કલ્પિત
પણ હોય. એટલે 'વાર્તા' માત્ર અકલ્પિત વસ્તુ માટે વપરાય તો 'કથા' કલ્પિત-અકલ્પિત
બંને માટે વપરાય. તેનું નિર્દર્શન કયાસરિત્સાગર (૧ તરંગ ૨. ૫૨-૪)માં મળે છે:-

પ્રણામપૂર્વમાવામ્યાં તસ્યેત્તોડય નિવેદિતઃ ।

સ્વપૂતાન્તથ તદ્ભૂતૌર્મૌર્ચ્યવાતાં ચ આ શ્રુતા ॥ ૫૨ ॥

પુત્રો ભુવાં મે કા લજ્જા ધૂવતાં કથયામિ ધામ્ ।

દ્યુત્વ સાવસોઃ સાધ્વી કથામેતામવર્ગયત્ ॥ ૫૩ ॥

શંકરસ્વામિતામાત્ર નગરેડ્ભૂદિજોત્તમઃ ॥ ૫૪ ॥

બંને છોકરાઓ પોતાનો વૃત્તાન્ત અને તે બાઈના પતિની મૂર્ખાઈ વિશે સાંભળેલા
સમાચાર કહે છે (૫૨). તે બાઈ યદમાયા વગર તેમને પોતાને અંગેની સાચી હકીકત
કહે છે (૫૩). આ નગરમાં શંકરસ્વામી કરીને એક ઉત્તમ બ્રાહ્મણ રહેતો હતો (૫૪).
વગેરે વગેરે. અહીં (૫૩માં) સાચી બીના માટે પણ 'કથા' શબ્દનો પ્રયોગ છે; પોતાનો વૃત્તાન્ત

કહેતાં મહાશ્વેતાને યતી અપાર વેદના જોઈ અંદાપીક કહે છે, 'તદ્વલ્લમનયા કર્મયા', ત્યાં પણ સાચી ખીનાના અર્થમાં કયા શબ્દનો પ્રયોગ છે.

કિરાતાશુન્દીયમ્માં (૧-૨૪) કયાપ્રસંગેન જનકશબ્દત્તાર । ની ઘણાપયડીકામાં મલ્લિનાય કહે છે : 'કયાપ્રસંગેન ગોષ્ઠીવચ્ચેન જનૈઃ । અન્યત્ર કયાપ્રસંગેન વિપવૈચેન । 'કયાપ્રસંગે વાર્તાયાં વિપવૈચોડયિ વાચ્યવત્ ।' इति विन्यः ।

અહીં અને રાજતરંગિણી (૨-૬૯)માં 'વાગ્દાયં રાજપુરુષા વાર્તાયાપિ ન ચકિરે'માં 'વાર્તા'નો અર્થ સામાન્ય વાતચીત એવો લાગે છે. કલ્પિત ખીના તો અભિપ્રેત છે જ નહિ. કેમકે કિરાતમાં અશુન્ન અને યુધિષ્ઠિરની ખીનાનો ઉલ્લેખ છે અને યુધિષ્ઠિર શ્રોતાસ્થાને છે એટલે તે ખીના કલ્પિત ન જ લેખી શકાય. રાજતરંગિણીમાં 'વાર્તા'નો અર્થ હ્રદન્ત-સમાચાર પણ થોજી શકાય. શ્રી. આર. એસ. પંડિતે 'converse'-'વાતચીત' અર્થ ક્યો છે, પણ પ્રાચીન કાવ્યકાર અને અર્વાચીન અનુવાદક વચ્ચેના એક દીકાકારનો મત જોઈએ. કાદંબરીમાં પુંડરીકના મૃત્યુ પછી કપિજલ વિલાપ કરે છે.

'કમાલપામિ । કેન વાર્તા કરોમિ ।' એમાં ઉપર પ્રમાણે અર્થ કરતાં અકારણ્ય પુનરુક્તિ જ થાય. અકારણના સમકાલીન ('અકબરરક્ષાપતિદત્તનાનઃ' એવા) ભાનુચંદ્ર દીકામાં 'આલપં કરોમિ । પ્રવૃત્તિ કરોમિ ।' એ રીતે અર્થ કરે છે. ટૂંકામાં, 'વાર્તા' શબ્દનો પ્રયોગ કલ્પિત ખીનાના અર્થમાં ઉપલબ્ધ થતો નથી. ભાગવત (૧-૧૮-૪) માં 'નોત્તમશ્લોક-વાર્તાનાં સુવર્તા સત્કથા-મૃતામ્ ।' જેવામાં 'કથા'થી 'વાર્તા'નો પૃથક્ પ્રયોગ પણ જોઈ શકાશે.

આકૃતિથી ઉપરની વાત મૂકવી હોય તો બાનુએ આપેલાં વર્તુલોમાંથી મોટું તે કલ્પિત અકલ્પિત સમગ્રી ખીના જણાવે છે. મોટું વર્તુલ તે 'કથા'. તેની અંદરનું નાનું વર્તુલ અકલ્પિત, સાચી, ખીના જણાવે છે. આ નાનું વર્તુલ તે 'વાર્તા'. વાર્તા કથાની અંતર્ગત છે એટલે તેને કથા કહી શકી, પણ કથા માટે વાર્તાનો પ્રયોગ કરતાં અતિ-વ્યાપ્તિ યાય.

ક=થા

આ ઉપરાંત, જે આશ્વસો મળે ત્યારે 'કા વાર્તા' -શા સમાચાર છે ?-એમ પ્રશ્ન પૂછે છે, એ રૂઢિમાંથી પણ કલ્પિત ખીના માટે 'વાર્તા'નો વપરાસ મળતો નથી. નીચેનાં જે દંટાંત બસ યશો:—

ન કાવ્યા રક્ષિતું યત્ર દેહાન્તનિહિતા અપિ ।

સ્ત્રિયસ્તત્ર ગૃહે તાસાં કા વાર્તા ધિમિશ્વરેવ ત્તાઃ ॥

(કયાતાસ્તિસાગર ૧૦-૮-૧૫૨)

તદેવં વદન્ને સ્પૃષ્ટં શુષ્કેઞ્ચ સ્નાયુના ગવામ્ ।

દ્વિદયધોગતિઃ કા તુ વાર્તા સન્મસમક્ષણે ॥

(કથા ૫-૩-૧૦૧)

ઉપરના વિવરણ પછી વાર્તા શબ્દ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કલ્પિત ખીનાના અર્થમાં રૂઢિ-યથેસો મળવો દુર્લભ છે. એ સ્પષ્ટપણે સમજાશે એવી આશા રાખી શકાય.

આપણા સાહિત્યમાં પણ શામળઅદના સહાસનપત્રીથી વગેરે ગ્રંથો નોવાથી 'એમ કયા પૂરણ હવી' એવા ઉદ્દેશો વિશેષ છે. 'વાત' શબ્દનો પ્રયોગ 'કયા'ના અર્થમાં મળે છે. શામળ, પહેલાંના અંગો, ગાંડણ, વગેરે કવિઓમાં પણ. 'કયા'ને 'વાત' કે 'વારતા' કહેવાનો પ્રચાર ગુજરાતમાં ઠીકઠીક સમયથી થયો લાગે છે.

વારતા રે વારતા !

બાબો દોરાં ચારતા.

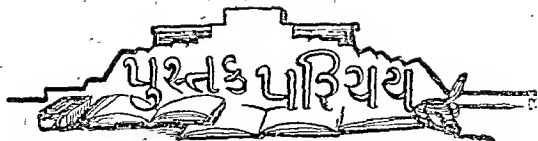
એ લેખિકાકિત પણ બહુ પ્રચલિત છે. 'વારતા' અને 'વાત' એ શબ્દો કયાના અર્થમાં આપણે ત્યાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં પ્રચાર પામ્યા છે; 'વાર્તા' * નો પ્રયોગ હશે તો મેં નોંધો નથી. નેહરુકાશમાં આ 'વારતા' શબ્દ સંઘરવા જોવો છે. નવા કવિઓના 'સપ્ત', 'સરપ', એવા વિશેષયુક્ત પ્રયોગોને રૂકિતું પીકળણ છે એમ ન નોંધી શકનાર,

* જુનું નર્મગદ્ય પૃ. ૩૩૦ ઉપરનું 'આથા વિષે ચરચાપત્ર' નોવાથી માલૂમ પડશે કે ૮, સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૮ નેટલા નૂના દહાડામાં પણ 'વાર્તા' શબ્દ વિષે ચર્ચા થઈ ગયેલી છે, અંગ્રેજો 'નોવેલ' શબ્દ માટે કવિ નર્મદાસાંકરે 'વાર્તા' શબ્દ વાપરેલો તે ઉપરથી 'જ્ઞાનદીપક'ના સપ્ટેમ્બરના અંકમાં દોઢ ચર્ચાપત્રીએ કવિને કાત પડેલો. ચર્ચાપત્ર અંગ્રેજીમાં હતું. ચર્ચાપત્રીએ બનાવ્યું હતું કે સંસ્કૃતમાં 'વાર્તા' સાચી બનેલી હકીકતના અર્થમાં વપરાય છે. જ્યારે અંગ્રેજો 'નોવેલ' શબ્દ તો કલ્પિત કથાના અર્થમાં છે. કવિ નર્મદાસાંકરે, પેલાએ પોતાને કાચો નિશાળિયો કહેતો એટલે એને સામીથી પોષ્ટ-પંક્તિ કહ્યો, પણ દલીલમાં ઘોટાળો કર્યો. સંસ્કૃતમાં ગમે તેમ હોય, ગુજરાતીમાં 'વારતા' શબ્દ કલ્પિત બીનાના અર્થમાં પણ વપરાય છે એવો રૂઢિનો આશ્રય લીધો હોત તો કવિને માટે એ 'પૂરતું' હતું. પણ કવિ 'સંસ્કૃત અને મરેઠીમાં પણ વાર્તા એટલે સાચી અને નહીં, એ જ પ્રમાણે અર્થ થાય છે' એવું પુરવાર કરવાના નિર્ણય પ્રયત્નમાં તણાયા. અને 'હિંપનીતિ, મધ્યાપ્ત્યાન, ડાડમ્બલી વગેરેની બાબતો વાર્તા નામે ઓળખાય છે. તારે શું તેમને ખરી બનેલી સમજવી ?'—એમ બોધિયી દલીલ કરે છે. હિંપનીતિને આપણે ગુજરાતીમાં વાર્તા કહીએ છીએ એથી વાર્તાના સંસ્કૃત અર્થ પ્રમાણે હિંપનીતિ ખરી બનેલી કરતી નથી, પણ વાર્તાનો સંસ્કૃતમાં જે અર્થ છે તે આપણી બાબતો રૂઢિ અનુસાર ખોટા કરે છે એટલું જ.

કવિએ મરાઠીમાં પણ કલ્પિત બીનાના અર્થમાં 'વાર્તા' નો પ્રયોગ છે એમ બતાવવા બોમ્બે નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટીના મરેઠી કાશમાં વાર્તાનો રાજગુપ્તા અર્થ છે તે આગળ ધર્યો છે. પણ રાજગુપ્તા=અદ્વત, અને અદ્વત વિશે મેં ઉપર ચર્ચા કરેલી દલીલ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે ગમે તેવી અદ્વત પણ સાચી નીકળી આવવાનો સંભવ છે, કલ્પિત બીના વિશે એવા સંભવનો અભાવ જ છે.

કવિએ કૃત્ત્રિતા અંગેરેલ-મરાઠી કાશમાં 'નોવેલ'ના પર્યાય 'કયા-આપ્ત્યાન'થી આપ્યા છે એ નોંધ્યું છે, તે અર્થ છે એ આપણે ઉપર જોયું છે. પણ તે ઉપરથી કવિ દલીલ કરે છે તે નોવાથી વળી બીજવાર તેમની દલીલ કરવાની રીતનો પરિચય થાય છે. 'ત્યારે શું કયા તે ખોટી જ હોય ? કયા ખરી પણ હોય ને ખોટી પણ હોય. પણ વિશેષ અર્થમાં કયા તે ખોટી જ એવો પણ અર્થ થાય છે. તેમ જ વાર્તા વિષે સમજવું.' કયા અને વાર્તાના અર્થો વિષે ઉપર વર્તુલોની આકૃતિથી આપણે સ્પષ્ટતા કરી છે. 'તેમજ વાર્તા વિષે સમજવું' રૂપક છે.

આઠવાત્રમાં કહું કે 'નોવેલ' માટે કવિ ('આથા અને કયા વિષે લખનારો'—એવી સહી છે) એ આપેલો 'આપા' શબ્દ પ્રચલિત ન થયો એ રોચનીય છે. વાર્તાની બાબતમાં અર્થવિવર્થ થાય છે. ગાથાની બાબતમાં અર્થવિરતાર જ દરો. હજી પણ એ શબ્દ ઉપાડી લેવા જોવો છે.

વિવેચનસુકુર :-કર્તા તથા પ્રકાશક : વિશ્વનાથ મગનલાલ બટ, મુંબઈ. કીમત રૂ. ૨-૮-૦.

“હવનમાં જે સ્થાન દર્શાવ્યું છે તે જ સ્થાન સાહિત્યમાં વિવેચનનું છે-મનુષ્ય પોતાનું મુખ જાતે જોઈ શકતો નથી એટલે એને જેમ પોતાની ખૂબીખામીનું જ્ઞાન મેળવવા સુકુરની મદદ લેવી પડે છે, તેમ સાહિત્યકાર પણ પોતાના સર્જક સ્વરૂપને-પોતાની સાહિત્યકૃતિ કે પ્રવૃત્તિરૂપી પોતાના મુખને-મધ્યાર્થ રીતે જોઈ શકતો નથી, એના શુદ્ધોષ વિશે નિઃસંદેહ નિર્ણય બાંધી શકતો નથી, એટલે એને અનિવાર્ય રીતે જ વિવેચનરૂપી સુકુરની મદદ લેવી પડે છે.” પોતાના નવા ગ્રંથના નિવેદનમાં શ્રી. વિશ્વનાથ બટ ઉપરના ચબ્દો તોંધી ગ્રંથનું નામાધિકરણ સ્પષ્ટ કરે છે.

‘સાહિત્યસમીક્ષા’ ની પેઠે આ ગ્રંથ પણ શ્રી વિશ્વનાથ બટના ખીજા ચાલે લેખોનો સંગ્રહ છે. અને સમતોલ ન્યાયદષ્ટિ, સંગીન અભ્યાસ, નીડર સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, ઉચ્ચ રસિકતા, ગૌરવાન્વિત ગંભીર શૈલી ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે એ વિવેચનગ્રંથે કર્તાને સમર્થ વિવેચક તરીકે જે પ્રતિષ્ઠા અપાવી છે તેમાં આ પુસ્તક સવિશેષ ઉમેશ કરે તેવું છે.

ગ્રંથમાં પ્રથમ મુકાબેલા લેખ ‘વિવેચનની અગત્ય’માં શાન્ત, નીડર, નિખાલસ, સર્વાંગી વિવેચનની અને સમાજસંસ્કારના પહેરગીર અને તેવા વિદ્વાનોની પ્રજ્ઞનું સચિત્ર ધડવામાં અને સાહિત્યકારોને માર્ગ બતાવવામાં ફેટલી અનિવાર્ય જરૂર છે તે લેખકે સમજાવ્યું છે. ‘પ્રાંશુલબ્ધ ફલ’માં શ્રી. મુનશીએ એક વ્યાખ્યાનમાં વિવેચકોનાં વિચિત્ર નામો પાડીને વિવેચનસાહિત્યને ઉપહાસપાત્ર ગણેલું તેનો જવાબ છે. સર્જક જેટલું જ વિવેચકનું મૂલ્ય છે. વિવેચન એ પણ કલા છે એમ સચોટ દલીલોથી સિદ્ધ કરતાં લેખક કહે છે કે “વિવેચન તો પ્રાંશુલબ્ધ ફલ છે. અનન્ય નિષ્ઠા, અવિરત ઉદ્યોગ, ખતીલી શોધ, હાર્દ ચિન્તન, અને નિર્મળ દષ્ટિ એ બધી સામગ્રીવાળો પૃથુપાણી પુરુષ જ એને ગ્રહી શકે.” ‘આપણી દૂષમંદુકતા’ એ લેખમાં આપણા વિવેચનનું ધોરણ સંકુચિત મટાડી જગદ્વ્યાપી બનાવવાનો, અને કેવળ સર્જન જ નહિ પણ કંઈકે લોકાત્તર સર્જનને પ્રશંસાપાત્ર ગણવાનો લેખકે આગ્રહ કર્યો છે.

‘શીલ અને સાહિત્ય’ એ મનનીય વ્યાખ્યાન છે. તેમાં સર્જકની ઉદાત્તતામાંથી સર્જન ઉદાત્ત થાય, જેવું શીલ તેવું જ સાહિત્ય એ વિવાદાતીત સત્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ગોવર્દનરામ, મિસ્ટન અને રેમણલાલ, તથા સામે પક્ષે નર્મદ અને એમીલ ઝોલાનાં દષ્ટાંતો લઈ દરેક સાહિત્યસર્જકે ન જૂલવા જેવો એ સંદેશ લેખકે

રજુ કર્યો છે કે “કલાકારે જીવનભર જે આચાર રાખેલ હોય છે, ભાવનાઓ સેવેલ હોય છે, અને જે ઝંખનાઓ કર્યા કરેલ હોય છે, તે જ એના સર્જન રૂપે આવિર્ભાવ પામે છે... માટે તમારે જે સાચા સમર્થ ઉદાત્ત કલાકાર થવું હોય તે! પહેલેથી જ તમારા જીવનને ઉન્નત બનાવો, તમારા શીલને સમૃદ્ધ કરો, ઉચ્ચ જીવન વગર ચિરંજીવ ઉચ્ચ સર્જન શક્ય જ નથી. ઉદાત્ત શીલ વગર ઉદાત્ત સાહિત્યસર્જનનો ખીલો કોઈ માર્ગ જ નથી. નાન્યઃ પન્થાઃ વિચિતેઽવનાય.” ‘સાહિત્યમાં અપહરણ’ એ તો સુપરિચિત લેખ છે. પરસાહિત્યનું ઝાણ ઘણા વખત સુધી ન સ્વીકારનાર આપણા બે પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારો શ્રી. મુનશી અને શ્રી. ખખરદારની લેખકે આમાં એવી સચોટ રીતે ખખર લીધી છે કે તે લેખની સામે દલીલ ટકી શકી નથી.

‘વિદેશી ઇચરતો’ એ શીર્ષકવાળા વિભાગમાં ‘એના ફરેનિનાની તરલા’, ‘કયાવજિ’ અને ‘લગ્નસુખ’ એ ત્રણ લેખો છે. તેમાં પ્રથમમાં શ્રી. ભોગોદરાવે ટોલ્સ્ટોયની એ મહાન નવલકથાનું ગુજરાતી રૂપાંતર કરવા જતાં મૂળ વાર્તાની ખૂબીઓ નીતિ અને કલા બંનેની વિશિષ્ટતાઓ કેમ જતી કરવી પડી અને પરિણામે રૂપાંતર કેવું નિર્માણ અને પ્રાણહીન બન્યું તેની ચર્ચા છે. બીજા બે લેખો ગુજરાતી જનતાને ટોલ્સ્ટોય જેવા સમર્થ સાહિત્ય-સ્વામીની કલાતો રસદર્શો પરિચય કરાવવાના પ્રયાસ તરીકે આમાં સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. ‘નર્મદની કવિતા’ અને ‘કાશ કે કાવ્ય ?’ એ બે નર્મદ વિષયક લેખોમાંના પ્રથમમાં નર્મદના અનાડીવેડાં, તેની અધૂરી રસિકતા, તેની ભાષામાં કફરતા, ‘નેરસાં’ શબ્દોના તેણે કરેલો અધૂરો અર્થ વગેરે સ્પષ્ટ કરીને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પ્રેમ અને પ્રકૃતિના સોદર્શના ગાન ગુજરાતમાં રીધી રીતે મુગ્ધ બનીને ગાનાર, અને ‘યૌવનનો થનગનાટ, નિર્જનનંદની મેસ્તી, હૃદયદ્રવ્યનો ઉકળાટ, અન્યાય પ્રત્યેનો પુણ્યપ્રકોપ, ઉદામ હૃદયકૃત્તિ, ઉત્કટ અસ્મિતા, ઉગ્ર સત્યનિષ્ઠા, તે અજગ્ય નિર્ભયતા એ બધી જુતિઓ ગુજરાતી કવિતાને પ્રથમ પહેલી દર્શાવનાર’ નવયુગના અગ્રણ્ય સમા નર્મદને અંજલિ આપે છે. અને નર્મદના અનેક દોષો છતાં આ યુગના કાળાધિષ્ઠાતા અને કવિકુલનાયક તરીકે તેનું સ્થાન અવિચલ છે તેમ સિદ્ધ કરે છે. ‘કાશ કે કાવ્ય ?’ એ સર્વોચ્ચ હર લેખ છે. નર્મદને કાશ બનાવતાં પહેલી મુશ્કેલીઓ, તેના સ્વભાવથી પ્રતિકૂલ કાર્ય, પ્રકાશનમાં આર્થિક પિટંગણા, સતત શ્રમ અને ધીરજ માગતા આ કાર્ય સામે નર્મદની એકલે હાથે લડત, અને છેવટે ગુજરાતને ગૌરવભર્યું અર્પણ એ સર્વ હકીકતનું, નર્મદના ઉદ્દગારો, પત્રો, કોશની પ્રસ્તાવના વગેરેમાંથી અવતરણો ગૂંથીને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ એટલું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે કે નર્મદના એ પરમ પુરુષાર્થની કથા કાવ્ય જેવી હૃદયસ્પર્શી લાગે છે.

‘યુગમૂર્તિ વાર્તાકાર’ એ લેખમાં શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈની કલાનું મૂલ્યાંકન છે. શ્રી. દેસાઈએ અનેક સાહિત્યપ્રકારો ખેડ્યા છે, છતાં નવલસર્જનના સામર્થ્યથી તેમણે પ્રગ્નહૃદયમાં રચાનું મેળવ્યું છે અને શ્રી. મુનશી જેટલી જ પ્રતિષ્ઠા તેમણે પ્રાપ્ત કરી, એ તેમની અસાધારણ સિદ્ધિ છે. ગાંધીયુગના આ વાર્તાકાર તેમની મધુર સૈદ્ધાંત, યુગવલનું આલેખન કર્યું છે. પણ રંજનદષ્ટિથી લખાએલી, પ્રણય-હાસ્ય-અદ્ભુત રસના મિશ્રણવાળી, પ્રણયત્રિકોણો આલેખતી, વ્યવહારશૂન્ય આદર્શપ્રેમી નાપકોવાળી શ્રી. દેસાઈની એ નવલોમાં આવી જતી અવાસ્તવિકતા, સ્વલકાલની અસ્પષ્ટતા, વર્ણનોની નૂનતા, વિવિધતાનો અભાવ,

ખરાં દુષ્ટ પાત્રોની ગેરહાજરી, અભિનવ નીતિવાદથી તેમની કલાને ચચેલી હાનિ, દુષ્ટ પાત્રોને અનુકંપાપાત્ર નહિ પણ આદરપાત્ર બનાવતાં થતાં ઔચિત્યભંગ વગેરે દોષો પણ રહેલા છે તે શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ આ લેખમાં સ્પષ્ટ કરે છે. છેલ્લે, 'તેનો સનું ગ્રંથરથ વાહમય' એ અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્યસભા માટે એ વર્ષની ગ્રંથ-સમીક્ષા રૂપે લખાએલો સુપરિચિત લેખ છે.

સંપૂર્ણ તૈયારી અને તકસ્પર્શિતા એ શ્રી. ભટ્ટની વિશેષતાના મુખ્ય ગુણો છે. દોડાદોડ અને ઉપલક્ષ વાચનના આ યુગમાં તેમનો સંગીન અભ્યાસ અને વિષયનો સમગ્ર દષ્ટિથી કરેલી છણાવટ આશ્ચર્યકારક ગણાય તેવાં છે. 'કાશ કે કાવ્ય?' જેવો લેખ જોઈ એ તો તેમાં જે ત્રિષય પરનું પ્રભુત્વ છે, સામગ્રીની જે વિપુલતા છે અને પ્રશ્નાન્ત ગંભીર વેધક શૈલીમાં તેની રલુઆત કરવામાં આવી છે તે જોઈ લેખકની વિદ્વતા માટે માન યથા વગર રહે નહિ. 'તેનો સના ગ્રંથરથ વાહમય' વાળી સમીક્ષા જોઈએ તો તેમાં લેખક ગ્રંથોના બાહ્યાંગો તપાસે છે, યુગબળોની ભૂમિકા ચર્ચે છે, પણ ગ્રંથોને વિગતવાર વહેંચી, જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી સમતોલ દષ્ટિથી, ગ્રંથોની સમાલોચના કરે છે અને છેવટે પ્રકાશકોને પણ બૂલતા નથી. 'સાહિત્યમાં અપહરણ' અને 'તરલા' માં જે નીડરતાથી, સચોટતાથી, ગૌરવ અને સ્વાસ્થ્યથી તે પોતાની દલીલો રલુ કરે છે, વિરતૃત વાચનના પરિણામ રૂપ યોગ્ય અને મુદ્દાસરનાં અવતરણો પોતાના મતઘનતા સમર્થનમાં ટાંકે છે, તે તેમની અભ્યાસનિષ્ઠા અને સત્યપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે.

"વિવેચન એટલે સ્વચ્છ સમયળ આપનો, તેથી પોતાની સમક્ષ જે કાંઈ સાહિત્યની વ્યક્તિ કે કૃતિ ખડી ચાપ તેનું કશી સ્પષ્ટા કે ભીતિ વગર, કોઈથી પણ ડરો કે દયાયા વિના; નિખાલસ રીતે હાથ પ્રતિબિંબ ઝીલી લેવું, એના ગુણ તેમ દોષ ઉભય જેવા દોષ તેવા પૂરેપૂરા બતાવવા અને એને આત્મદર્શનમાં એ રીતે સહાયક થવું એ જ" વિવેચકનું પરમ કર્તવ્ય-એવો આદર્શ પોતાની સામે રાખીને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ લખેલા આ ચૌદ લેખોનો સંગ્રહ ચિંતનસામગ્રીથી એટલો સભર ભર્યો છે કે તેનું પરિચોલન દરેક ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને અનિવાર્ય ગણાવું જોઈ એ.

શોભના:--કર્તા: શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈ. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૬૮. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

આપણાં યુવકયુવતીઓનું જીવન અને એ વર્તમાન જીવનના અનોકાતિક પ્રશ્નો ચર્ચાતી શ્રી. રમણલાલ દેસાઈની આ નવી સામાજિક નવલકથા છે.

તેનો નાયક પરાશર, જયંત, શિરીષ કે અવિનાશની પેઢી, શ્રીમંતનો પુત્ર છે. વિકાસમત જઈ ત્યાંની યુવતીના મેંદાપાશમાં તે ન સપડાય તે માટે તેનાં માતાપિતાં તેનાં શોભના સાથે લગ્ન કરી નાખે છે. "જેલું જ સાદાઈથી, જાંતે કુડુંબ સિવાય ખીંગા કોઈને ખખર ન પડે" એવી શાંતિથી અને તીર્થધામમાં "એ લગ્ન થઈ ગયા પછી પરાશર અને શોભના મળતાં નથી. ઓમુલક શોભને લીધે શોભના પ્રથમ યત્ને જવાબ લખી શકતી નથી. અને ત્યાં તો ધનવાન અને મધ્યમવર્ગના ભેદભાવ, તોફારો પર થતાં જુલમ વગેરેથી ઘણી ઉઠેલા પરાશરના "સુવાળા મોઢા હાથે વળ લીધા, અને તે એકાએક નિશ્વસ કરી બેઠો." પત્ની, પિતા, પૈસા બધું છાડીને તે ગરીબો સાથે ગરીબ બનીને રહેવા જતાં રહે છે.

શ્રી. દેસાઈનો આ અવ્યવહારુ નાયક ગામડામાં જન્મને પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછે છે કે “તમે બંડ ઉઠાવશો?” ગામડિયાઓ સ્વાભાવિક જવાબ આપે છે, “ના રે ભાઈ, અમે શા માટે બંડ ઉઠાવીએ?” પરાશરના આશ્રમને, ગામડામાં સફળતા ન મળવાથી તે પાછો શહેરમાં આવીને રહે છે અને મજૂરોની આલીમાં રહી કાર્ય કરે છે, વર્તમાનપત્રમાં લેખો લખી ત્રીસ રૂપિયા પગાર લે છે; જ્યારે શોભના કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે, અર્થશાસ્ત્રમાં ભાગ લે છે, પરીક્ષા આપે છે, ધનાઢ્યના મુત્ર ભારકરની મૈત્રીથી શાળામાં નોકરી લે છે. સંજોગવશાત્ કે પરાશરની ધૂનના પરિણામે વિપ્રદાં પડેલાં પતિપત્નીને પાછાં અંગ્રોન્યની નજીક લાવવાં તે ધ્યેય તરફ નવલકથાનો વસ્તુપ્રવાહ વહે છે.

એ કુટુંબ સિવાય બીજા કાનૂને ખજર ન પડે તે રીતે પરાશર અને શોભનાનાં લગ્ન થયેલાં. તેનું એક પરિણામ તો એ આવે છે કે લગ્ન છૂપાં રાખનાર એ પતિ-પત્નીને જ પોતાની વાત વારેવારે જાહેર કરવી પડે તેવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ મૂકાય છે. શોભનાનો સંસર્ગ મેળવવા મથતા ભાસ્કરને શોભના કહે છે કે “હું તો પરણેલી છું.” રંભા જ્યારે પરાશરનો હાથ ઝાલવા ઈચ્છે છે ત્યારે પરાશર કહે છે કે “હું તો પરણેલો છું.” એ જ વાત આલીમાં રહેતી પેલી સરલ હૃદયની રતન આગળ તેને કહેવી પડે છે. ભાસ્કર પણ પરણેલો જ છે. પરાશર, શોભના, ભાસ્કર—નવલકથાનાં ત્રણ મુખ્ય પાત્રો એકસરખી પરિસ્થિતિમાં આવી જતાં એક જ વાત બોલે તે જાતના વસ્તુવિધાનમાં પૂર્વ-યોજિત વસ્તુની કૃત્રિમતા આવે છે.

એક બીજા પાત્રોના ધર્મલુથી, કે એક બનાવ લઈને તેમાંથી ઉત્તરોત્તર વિકસતા અન્ય પ્રસંગોના આલેખનથી સુસંયોજિત વસ્તુવિકાસ સાધી શકાય. એવા સંવાદી વસ્તુ-વિકાસના આલેખન માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ આ નવલમાં છે, અને માનવહૃદયના બિંદા ગહન ભાવો આલેખી શકાય તેવી, માત્ર ઉપરછલા નહિ પણ જીવનનાં બિંદાણુ માખવાની શક્યતા પણ આ નવલના વસ્તુમાં છે છતાં એ તરફ લેખકે પૂરતું લક્ષ આપ્યું નથી. અહીં તો એક પછી એક પ્રસંગો બન્યે જાય છે અને પાત્રો તેમાં યથાશક્તિ ભાગ લેતાં રહે છે. કોલેજમાં વક્તૃત્વ સભાના વાદવિવાદ, ગોટરમાં સાહચર્ય, ભાસ્કરને ત્યાં ગરજાની મિજબાસ, રતને કરેલી પંદર રૂપિયાની ચોરી, બુદ્ધિવાદી યુવક મંડળની સભા, સીનેમામાં નાયક-નાયિકાનું અચાનક મિલન, ‘આગળ પડતી’ શાળાની શોભનાની મુલાકાતનો પ્રથમ દિવસ, મિત્રમાલેકો સામે મજૂરોની હડતાલ, કોમી હુલ્લડ વગેરે પ્રસંગપરંપરા આ નવલમાં શ્રી. દેસાઈએ યોજી છે. પણ તેમાં પ્રસંગો એક બીજા સાથે સુસંકલિત છે અને એકને પરિણામે બીજા ઉત્પન્ન થતાં રહે છે તેમ દરેકને માટે કદી શકાય તેમ નથી. પરાશરને સમન ચેતવે છે છતાં પરાશર ઝડુની મુસલમાનના જરાનો ભોગ હેવટે બને છે તે વાતનો પહેલેથી સૂચનદારાં લેખક આપણને ખ્યાલ આપે છે છતાં એવા બનાવોના આલેખનમાં અકસ્માતનો અંશ આવે છે જ. અને તેટલે અંશે વાતો જોઈને અસરકારક બને છે. અકસ્માત પર આધાર રાખતી વાતો વાચકના ચિત્ત પર દીર્ઘજીવી સંસ્કાર મૂકી જવામાં સફળ થતી નથી. અને તે વાત આ નવલકથાને પણ લાગુ પડે છે.

આપણા વર્તમાન જીવનમાં પ્રત્યેકની સીમા નથી. કોમી વીખવાદ, મિત્રમાલેકો અને

મજૂરોના અગ્રણી, શુદ્ધિશાળી યુવકોની માત્ર વાતોમાં જ પરિણમતી દેશભક્તિ, રાજકારણમાં અંગત સ્વાર્થનાં ઝેર ફેલાવતા ધનિકા, તેમની સેવામાં તત્પર એવાં વર્તમાનપત્રો, મજૂરોની કંગાવિષત, સામ્યવાદની અરપટ્ટ વિચારસરણી, વાદોની જંગલમાં મગજ ખગડતા કાર્યકર્તાઓ-એ સર્વ પાર નહીં એટલા પ્રશ્નોને આ નવલમાં ચર્ચવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે, કાંઈ વાર અકળાઈને ઉઘ્ર રીતે, તો કાંઈ વાર માર્મિક વિનોદથી, હળવા કટાક્ષથી, તેમની સુપરિચિત, સરલ, સંસ્કારી શૈલીમાં શ્રી. દેસાઈ આ પ્રશ્નો ચર્ચે છે, અને વાચકોને વિચારવા માટે પૂરતો ખોરાક મળે તેમ છે. છતાં પક્ષિતએ પક્ષિતએ આવતા પ્રશ્નાર્થ ચિન્હોથી થાક લાગે છે એટલું કહેવું આવશ્યક બન્યું છે. લેખકને વાર્તા કરતાં પણ પ્રશ્નોમાં વધારે રસ છે એમ ઘણીવાર લાગે છે. દાખલા તરીકે પરાશર અને શોભનાના મિત્રન પછી ન્યારે બનેની ગેર-સમજ દૂર થાય છે અને બને પાત્રોની લાગણી હલમલી જાય છે અને શોભના છત્રે હાથ ટેકવી દૂર અદસ્ય થતા પરાશરને જોઈ રહે છે ત્યારે લેખક કહે છે કે-“ વર્ગવિગ્રહ ! પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે વિગ્રહ છે ખરા ? છે જ તો તે કેમ હોવો જોઈએ ? ” મૂળ તો વિગ્રહ નથી, હોય તો તે અણુઆવડતવું પરિણામ છે, વિગ્રહ કરતાં તરવેનો સુમેળ થતાં જીવન એક મહાસંગીત બને એમ લેખક કહેવા માગે છે, છતાં તેની પ્રજ્ઞાત્મક રાષ્ટ્રાત્મ ખૂંચ્યા વગર રહેતી નથી. ન્યારે પરાશર ધામલ થાય છે ત્યારે ધામલ થયેલા નાપકની

સહકાર તથા સમભાવના

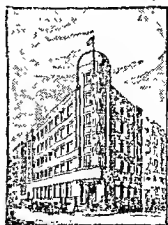
વોર્ડનની મુખ્ય ઓફિસના તથા સમસ્ત દેશભરમાં ફેલાયેલા તેના ચુંનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અજોડ પ્રગતિના પાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૯ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પૈણા બે કરોડ રૂપોઆના કામકાજના પહેચેલા આંકડા આ પ્રગતિની સાબીતોનો ડંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ડંકાની ગજની દિન પર દિન વધુ જોશમાં સંભળાતી જાય છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જતસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને આહુ વર્ષ માટેની અવનવીયોજનાઓ હેડ ઓફિસ તથા કાય-કરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના ફેળવી વોર્ડનને હજી વધુ વેગવંતી જનાવશે.

જે કંપનીએ ભૂતકાળમાં યશસ્વી કાર્ય કરી ખતાવ્યું છે તેવું કામ કરવાથી આપનું ભાન પણ ઉજ્જવળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર શરતો માટે મળે અથવા લેખો:-

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:- પો. બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ
ઓફિસો અને એજન્સીઓ: સર્વત્ર દિલ્હીમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં

માનસિક દશાનું ચિત્ર આપવાને બદલે જનનના શોષણવાદ, અર્થવાદનો વિનાશ, નવીન સમાજરચના, કલાદ, વિચાર અને પૂન વિશે પ્રશ્નોની પરંપરા લેખક મૂકે જન્ય છે એ મત્યુ અને જીવન વચ્ચે શોધાં ખાતા નાવકની મનોદશાનું સ્વાભાવિક ચિત્ર છે એમ લાગે જ કોઈ કહી શકશે. પેલા ઉત્સાહી યુવકનો તે વખતનો ‘ઈન્ડિસ્ટ્રીય ઓન્ડાયાગ’નો પોકાર, જે ડોક્ટર કુમાર બંધ કરાવે છે, તેના જોટલા જ આ પ્રશ્નો પશુ ત્યારે કંઈક લાગે છે.

આ નવલની પાત્રસૃષ્ટિમાં સરલ હૃદયવાળો, ચારિત્રવાન, નીકર અને આત્મનિષ્ઠ નાયક પરાશર, રંભાને છેવટ પરણી જતો ભાસ્કર, આપત્તાત કરવાની તૈયારીમાંથી સેવામાંથી વળતો ડોક્ટર કુમાર, આધુનિક યુવતી શોભના, વગેરે મુખ્ય પાત્રો જીવંત અને પરિચિત જેવાં છે. શોભનાના પિતા કનકપ્રસાદ, પ્રધાનપદ ન મળવાથી ગાંધીવાદને ઉતારી પાડવા મથતા કૃષ્ણકાંત, સર્વજ્ઞ હોવાનો દાવો કરતા પ્રેસના મુખ્ય સંચાલક લાલભાઈ, લાપશુ કરવાના ઉત્સાહી ક્રાંતિકારી ગૌરધીર, પક્ષાણુથી ડરતો છતાં પત્નીને મારતો રતનનો પતિ, કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી વિની, તારીકા, ચંચળ પ્રકૃતિની રંભા, જે પોતાના જમાઇને પણ ઝાળખી શકતાં નથી એમ કહેવાની લેખક પૃષ્ઠ ૩૧૮ પર ભૂલ કરી છે તે જ્યાગૌરી—એ સર્વ વાસ્તવ સૃષ્ટિમાં રાજ જેવા મળે તેવા સજીવ સ્વાભાવિક પાત્રો છે. પેલી મજૂરપત્ની રતન, જે પરાશરના રૂપિયા ચોરી પાછી તેને જગાડવા આવે છે અને “તમારા રૂપિયા તો હું જાંચણ ગઈ, અને પાછાં તમને ભૂખ્યા પે રાખું?” કહીને પોતાનો યુતો કબૂલ કરી લે છે; “પ્રીત્યા! રાજીયો ગાય તારો! હાથ સખતો નથી રહેતો” કહીને જે પતિનો માર સહન કરી લે છે તે રતન વાચકનો પૂરો સમભાવ જીતી લે છે. રંભા કે ભાસ્કર જ્યારે “તેથી શું?” એ પ્રશ્નથી લગનસંરેયા તરફની પોતાની બેદરકારી ખોલે છે ત્યારે એ ખીનજવાબદાર વર્તન વાચકને સાહે છે. ત્યારે રતન પરાશરને જે નિમંત્રણ આપે છે તેમાં શારીરિક આકર્ષણ નહીં પણ જોડા સમભાવ તેના કારણ રૂપે હોવાને લીધે લેખક તેનો જે અચાવ રજુ કર્યો છે તે અસ્વાભાવિક લાગતો નથી.

લેખકે આ નવલકથાને પાંચ વિકાસોમાં વહેંચી છે અને તે અરાંખર છે. પણ એ વિકાસોનાં નામો ‘જવાળામુખી’, ‘લગ્નનાં પડ’ વગેરે, અંદરની સામાન્ય જીવનની વાર્તા જતાં, આડંબરભર્યાં લાગે છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. દેસાઈ લખે છે: “માત્ર એટલું જ કે હું મહાન લેખક નથી. વાર્તા વાંચવા જેવી જાની હોય તો મારે માટે ‘અસ’ થાય એમ છે.” જીવંત પાત્રો, સ્વાભાવિક સંવાદકલા, છેવટ સુધી રસ સતત જળવાઈ રહે તેવી ચતુરાઈભરી પ્રસંગગૂંથણી, વચ્ચે આપણા જીવનના વિવિધ પ્રદેશો તરફ માર્મિક ટકારો અને નિર્દેશ કટાક્ષો વગેરે ગુણોથી શ્રી. દેસાઈની આ નવલકથા વાંચવા જેવી તો જાની છે જ. પણ તરણ યુજરાતના આદર્શો સમજનાર અને વાર્તાદ્વારા સ્પષ્ટ કરી બતાવનાર શ્રી દેસાઈ જેવા સિદ્ધ હસ્ત લેખક એટલી જ સિદ્ધિથી સતોષ માની લે છે ત્યારે તેમની સામે ફરિયાદ કરવાની રહે છે અને શ્રી. વિશ્વનાથ બટ્ટના શબ્દો ફરીથી તેમને યાદ આપવાના રહે છે કે “પોતાની, લાવનાને વિશાળ બનાવી, અદ્યપસિદ્ધિથી સંતુષ્ટ ન થઈ જતાં યુજરાત વરસો સુધી વીસરે નહિ એવી નખશીખ અનંધ કલાકૃતિ આપવાનો એ યત્ન કરશે તો ઈશ્વરે આપેલી એમની શક્તિ એમને દગો નહિ જ દે એ નક્કી.”

પગઢાડી:—લેખક: શ્રી ધૂમકેતુ. પ્રાપ્તિસ્થાન: મુર્જર અંચલન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
મૂલ્ય: દોઢ રૂપિયા.

આ નાનાં સચિત્ર પુસ્તકમાં લેખકે કરેલા નાથેર, ગીર, ગિરનાર, ધુવાધાર, દાર્જલિંગ, નૈનીતાલ, સીમલા વગેરે સ્થળોના જુદા જુદા પ્રવાસોનાં રસમય વર્ણનો છે.

નૈનીતાલનું પ્રશાન્ત નીલવર્ણું સરેવર, ચંબલ નદીનો સ્વચ્છ સુંદર પ્રવાહ, સર્પો જેવા લાગતા વજનાગના વન આગળની આંદની રાત, ચોરવાડીની વાડીઓથી શોભતી લીલી નાથેર, ગીરનાં જંગલની વિહટતા, વગેરેનાં વર્ણનો શ્રી. ધૂમકેતુ અહીં બહુ રસપ્રદ શૈલીમાં આલેખે છે. સીમલાની બિંચાર્ધ પરથી શતક્રુના દર્શન માટે તળેડીમાં જીતરની વેળાનો અનુભવ, સફેદ આરસના ખડકો પરથી વહેતી નર્મદાનું ગંભીર દશ્ય, દાર્જલિંગ પરથી વહેણાં પ્રભાતે જેવા મહેલી કાંચનજ્વાના દ્વિમંદિત શિખરની શોભા, ગિરનાર પર સીતાવનની અનંય શાંતિ, રમદુમ અને તિજાનો સંગમ વગેરેનાં વર્ણનો શ્રી ધૂમકેતુ એવાં સચોટ અને સુંદર રીતે આલેખે છે કે વાચકના મનમાં એ ચિત્રો બાંધી પ્રવાસકાંખના જગાડી જાય છે.

શ્રી ધૂમકેતુનાં આ પ્રવાસવર્ણનો સરલ અને આકર્ષક છે. આપણા યુવાનોને પ્રેરણા આપે તેટલાં પ્રાણુવંતાં છે. લેખકે જાંડા ચિતનમાં કે લાંબી ચર્ચામાં જીતરતા નથી. ભૂતિયા સ્ત્રીઓના પહેરવેશ, તેમના રીતરિવાજોની માહિતી પણ યોગ્ય રીતે સંક્ષિપ્તતાથી રજૂ કરવામાં આવી છે.

પુસ્તકગાનાં ચિત્રો વર્ણનવિષયને સ્પષ્ટ કરવામાં અને સમજવામાં ખૂબ ઉપયોગી અને તેવાં છે. છેલ્લે જીવનશૈલીનાં મંદિરમાંની પ્રતિમાઓનાં ચિત્રો તો ઘણાં કલામય છે.

દરેક યુવાને આ પુસ્તક જરૂર વાંચવું જોઈએ.

નાથાલાલ દવે

શ્રી નિરાંત કાવ્ય :—સંપાદક: મહારાજ શ્રી ગોપાળરામ, શ્રી નિરાંત મંદિર, રૂતેપુરા, વડોદરા. કિં. સવા રૂપિયા.

કરજણ તાલુકાના દેયાણ ગામમાં રજપૂત કુટુંબમાં જન્મી પોતાનાં પદો દ્વારા યાનોપદેશ કરી જનાર નિરાંત ભગત (સંવત ૧૮૦૩-૧૯૦૮) * ના નામથી ચાલતો આવતો નિરાંત સંપ્રદાય પોતાનાં સદ્ગતિમૂલક ગ્રંથ તરીકે એમનાં પદોને જ ગણે છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પાસે હસ્તલિખિત ચોપડાઓમાં સંધરચેલાં એવાં નિરાંત મહારાજનાં મળી ચક્રવાં તેટલાં બધાં જ પદો સંપાદકે સંપ્રદાયાનુયાયીઓના લાભાર્થે આ પુસ્તક રૂપે મુદ્રિત કરાવ્યાં છે. તે સાહિત્યના અવ્યાસીઓને પણ, નિરાંત મહારાજનો લગભગ સંપૂર્ણ પદસંગ્રહ આ રીતે સંપ્રાપ્ત થતો હોવાને કારણે, ઉપયોગી નિવડશે. તેમાંની કાવ્યસામગ્રી આપણી જૂની ભક્તિ-જ્ઞાન-ઉપદેશની કવિતાની પ્રણાલીની જ છે. જાર મહિના, શ્રી કૃષ્ણચરિત ને અંજલિ ગોપીમાયે સચુલ્લ ભક્તિ, સંસારમાં આસક્ત પાગલ જીવોને ઠોકલોળો ઉપદેશ, મુન્દરિયા જ્ઞાનયોગાદિનું તત્ત્વનિરૂપણ વગેરે તેના મુખ્ય કવનવિષયો તેમજ તેની નિરૂપણ શૈલી સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. ભાષા સરળ અને અર્થવાહી છે. મુનસાદેલી, રેડ, અરુન, પરલો (પ્રલય), આપણ, સુમરણ જેવા મૂળ સંસ્કૃત પણ લોકપ્રિયીમાં સ્વદેશીય જની

* દૃ. બ. કવેરી 'ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગચક્ર સ્વરો' માં એવો સ્પષ્ટ દ. સ. ૧-૧૮૪૬ નો આપે છે, અને એને પાટીદાર કહે છે.

ગએલા શબ્દો પણ આપણી પ્રાચીન-મધ્યકાલીન કવિતાની માફક અહીં ઠેર ઠેર માલુમ પડે છે. કેટલીક વેળા હિંદી શબ્દપ્રયોગો અને કેટલાંક તો પૂરેપૂરાં હિંદીમાં લખાયેલાં ભજનો પણ આ નિરાંતકાવ્યમાં જોવા મળેશે. સહકૃષ્ણ ભાવે ગવાયે આ પદો ઘણી વાર શ્રોતૃવર્ગ પર વેધક અસર કરી જાય તેવાં છે. એ વિના એનો કોઈ સંપ્રદાય બંધાય નહિ.

શ્રી મંદુપિં:-પ્રકાશક: શ્રી નિરંજનાનંદ સ્વામી, રમણાશ્રમ, તિરુવણ્ણમલૈ : મુદ્ર્ય આકે આના.

જિતાસુમાંથી મુમુક્ષુ બની જનાર પરદેશી પત્રકાર પોલ જન્ટને પોતાના Search in Secret India અને The Message from Arunachala એ પુસ્તકો દ્વારા જોમતો પહેલી વાર આજની દુનિયાને પરિચય કરાવ્યો છે તે પરમદસકાદિના ગણી શકાય તેવા બહાનિષ્ઠ મહાત્મા રમણ મહર્ષિની આ જીવનકથા આપણને એટલી સતોષપ્રદ પ્રતિભિ તો કરાવી આપે તેમ છે કે પુણ્યશ્રમિ ગણાતું ભારત દલુ તો સંતસનું બન્યું નથી. એક કાગળ પરની હપાઈ તથા મહર્ષિનાં જીવનની અવસ્થામાં જુદે જુદે સ્થળે લેવાયેલાં ફોટો-ચિત્રોથી આ ચરિત્રકથાને ખચિત કરી દેવામાં હાલના રુચિતંત્રને જાહેરાત તથા પ્રચારની ગંધ આવી તે ખૂંચે તો ખૂંચે, પણ સામે પક્ષે તો લેખક-પ્રકાશકનો ગુરુભક્તિજન્ય ઉત્સાહ જ દર્શ્યમાન થાય છે. આ ચોપડીનો પ્રચાર તે સતપ્રચાર છે ને તેથી તે બહોળા પ્રમાણમાં થવો ધોરે. અભારના વ્યયિત જગતને જે ક્યારે ચે આત્માસન ને માર્ગદર્શન મળવાનાં હશે તો તે આવા સંતો ને ઋણિઓ પાસેથી જ મળશે એમાં સંદેહ નથી.

ઉપેન્દ્રની આત્મકથા:-અનુવાદક: નગીનદાસ પારેખ. પ્રકાશક: સારસી સાહિત્યમંદિર, અમદાવાદ. : કિં. રૂ. ૧-૮-૦

આ પુસ્તકમાં બંગાળના જાણીતા પત્રકાર અને આદેક ગ્રંથોના લેખક ઉપેન્દ્રનાથ બંદોપાધ્યાય પોતાના જીવનમાં મહત્વના એવા ઈ. સ. ૧૯૦૬ (જ્યારે તે વિશ્વવવાદી ટાળીમાં જોડાયા) થી ૧૯૨૦ (જ્યારે તે આંદામાનમાંથી છૂટ્યા) સુધીના ગાળાની પોતાની પીતકથા છટાદાર અને વેધક શૈલીમાં અભિનિવેશપૂર્વક કહે છે. એના અર્ધભાગ સુધીમાં સરકારે 'એનાર્કિસ્ટ' માનેલી બંગાળની વિશ્વવવાદી ચળવળ તથા તેમાં પડેલાઓનાં માનસ આશય કૃત્યો ઈત્યાદિનો ખ્યાલ વાચકોને મળે છે, અને ઉત્તરાર્ધમાં આંદામાનકથા છે. એ રીતે 'કારાવાસની કહાણી', 'કાળાપાણીની કથા', 'મારી જન્મકીય' જેવી ચોપડીઓના વર્ગમાં આ એકનો વધારો કરે છે. એ વર્ગની કથાઓમાં આંદામાનનું જોડજીવન, ત્યાંનાં કઠોર ધારાધોરણો અને કઠોરતર, યતો તેનો અમલ એ બંધાની વાતો તો અમુક પ્રમાણમાં એકસરખી હોય. એમાં પુસ્તકવાર વિચિત્રતા જો દોાય તો તે એના લખનારની દૃષ્ટિની અને શૈલીની, બીજા શબ્દોમાં એના વ્યક્તિત્વની. એવી ઉપેન્દ્રના વ્યક્તિત્વની થોડી ઝળક આ કથામાં જણાય છે જ.

અ. મ. રા.

आप-[हास निरुप] तत्री
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

અનુક્રમણિકા

વર્ષ ૧૫	જેઠ : ૧૯૮૬	અંક ૮
૧ સત્ય અને કલ્પના	વાલ્મીકીય કાલેલકર	૮૧
૨ નિકાસ માટેની સલાહકારક સમિતિ	નયનુભક્ષાલ કૃ. મહેતા એમ. એ.	૮૪
૩ દર્શન-અંતરાય [કાવ્ય]	પારાશર્ય	૮૭
૪ અંધમિત્રા	સુદેશ ગો. બેટાઈ	૮૯
૫ શ્રીમાતાજી સાથે વાર્તાલાપ	અંબાલાલ પુરાણી	૯૭
૬ કર્મ દેવાય દરિયા વિષેમ	વાલ્મીકીય કાલેલકર	૧૦૩
૭ દોહરાને [કાવ્ય]	અમરસાગ ન. રવળ	૧૦૬
૮ બાબાશામની વાર્તા	મંજુલાલ મળમુદાર	૧૦૮
૯ પૂનમની રાતે [કાવ્ય]	દેવજી રા. મોદા	૧૨૦
૧૦ છુટો મણકો	દુર્ગાચંદ્ર કે. શાસ્ત્રી	૧૨૧
૧૧ પરદેશ ગમન [વાર્તા]	ગોવિંદભાઈ મ. અમીન	૧૨૨
૧૨ બિદન દેવે શું કરશે ?	કુંગરશી ધત્તમશી સંપટ	૧૨૭
૧૩ રૂઝવેસ્ટ અને મુસોલીની [કાવ્ય]	બળવંતરાય ક. ઠાકોર	૧૩૨
૧૪ રૂઝવેસ્ટનું યુદ્ધ [કાવ્ય]	બળવંતરાય ક. ઠાકોર	૧૩૩
૧૫ વૃત્તચર્યા	રા. વિ. પાઠક	૧૩૯
૧૬ મિર વિદાય [કાવ્ય]	શુભાષદાસ થોડર	૧૪૧
૧૭ પુસ્તક પરિચય	ન.ચાલાલ દવે	૧૪૨

આ અંકમાંની અદેશખબરના પદેસા પાના ઉપર જેટ પુસ્તકની જાનખ. છે તે નોંધાજી.

અદેશ ખબરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ પ્રિંટર્સ : શીરામજીની શેરી, ખાડિયા, અમદાવાદ

અંકકના એજન્ટ : મેસર્સ સી. જમનાદાસની ડું. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેમરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ અ. બારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગન્નાથ શાહ. નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૦-૭-૪૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૦

જેઠ : ૧૯૮૬

અંક ૨

સત્ય અને કલ્પના

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

માટીના વાસણમાં પાણી ઝમે છે. ધાતુના વાસણમાં પાણી આરપાર જઈ શકતું નથી. ધાતુના વાસણમાં પાણીને રોકવાની જે શક્તિ છે તે સાધારણ માટીના વાસણમાં નથી હોતી. સામાન્ય કાચમાંથી પ્રકાશ આરપાર જઈ શકે છે. ધાતુના પતરામાંથી, રસેટની તકતીમાંથી અથવા લાકડાના પાટિયામાંથી સામાન્ય પ્રકાશ જઈ શકતો નથી; ત્યારે જ કિરણ લાકડાના પાટિયામાંથી સહેજે પસાર થાય છે.

વીજળીનું પણ એમ જ છે. વીજળી ધાતુમાંથી પસાર થાય છે, પણ કાચમાંથી પસાર નથી થતી. બીના લાકડા અથવા બીની હવામાંથી એ સહેજે જઈ શકે છે. કોરી હવા અથવા મૂંઠું લાકડું વચમાં આવે ત્યારે એને મુરોલી પડે છે. આવી રીતે તે તે વસ્તુ અથવા શક્તિ પરત્વે પદાર્થો અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ હોય છે. લાકડાનું પાટિયું પ્રકાશને રોકે છે; ત્યારે એ જ પાટિયું જ કિરણો માટે વાહક છે.

મનુષ્યજીવનમાં ઉજ્યતા, પ્રકાશ, જ્વનિ અથવા વીજળી કરતાં અનન્ત મણી વધારે મહત્વની શક્તિ તે સત્ય છે. એની ગતિનું સાત્ર પણ જાણવું જોઈએ. સામાન્ય કાચ પ્રકાશ માટે પરિપૂર્ણ પારદર્શક છે, દૂધી કાચ અપૂર્ણ પારદર્શક છે, ત્યારે રસેટની તકતી સાવ અપારદર્શક છે. સત્યની બાજતમાં જીવનની કઈ કઈ વસ્તુઓ સત્યને વિરોધક છે, કઈ વસ્તુઓ વાહક છે, અને કઈ વસ્તુઓ વાહક પણ વિકૃતિકારી છે એ તપાસવું જોઈએ. મિલોરના ત્રિકોણી કટકા પ્રકાશનું વહન તો કરે છે, પણ એની દિશા ફેરવે છે, અને પ્રકાશના ઘટકોનું પૃથક્કરણ કરી એનું ઇન્દ્રધનુષ્ય પણ બનાવે છે. રંગીન કાચ, સામી બાલુની વસ્તુને બતાવે છે જરૂર, પણ એને પોતાના રંગથી રંગિત કરી નાખે છે. સત્યને કઈ વસ્તુ હોકે છે, કઈ વસ્તુ વિકૃત કરે છે, કઈ વસ્તુ રંગિત કરે છે, કઈ અસ્પષ્ટ કરી નાખે છે અને કઈ વસ્તુ સત્યને છે તેવું વ્યક્ત કરે છે, એ આપણે જાણવું જોઈએ.

અને એવી પણ કેટલીક વસ્તુઓ હોય છે, કે જે દુરખીનના કાચની પેઠે સત્યને વિશેષ રૂપે સવિસ્તર વ્યક્ત કરી બતાવી શકે છે.

સત્યને સંપૂર્ણ રીતે ઝોળાખ્યા પછી જ સત્યના વાદક અને શેષક વગેરે વસ્તુનો નિર્ણય આપણે કરી શકીશું. સત્યને સંપૂર્ણ રીતે હજી કોઈ ઝોળાખી શક્યું જ નથી તેથી બિન પદાર્થો ઉપર એની અસર શી શી થાય છે, એ આપણે બરાબર જાણતા નથી:

એકાદ વાસણમાં પાણી રેડ્યું હોય, તો વાસણ ઉપર પાણીની ઝાઝી અસર થતી નથી. જો એ જ વાસણમાં સમુદ્રનું પાણી મૂકીએ, તો તેથી વાસણ ઉપર જરૂર અસર થાય. એ જ વાસણમાં સમુદ્રના પાણીને બદલે, જો આપણે લીંધુનું કે ચાંખલીનું પાણી રેડીએ, અને એ વાસણ ને ત્રાંખાનું કે પિત્તળનું હોય તો એ કટાઈ જાય. સોનાનું વાસણ હોય તો એના પર ખટાશ કે ખારો એટલી અસર ન થાય. સામાન્ય વાસણોમાં તેજળ નાખીએ તો એને કાણું જ પડે. પણ સોનાના વાસણ ઉપર કોઈ પણ એકલા તેજળની અસર થતી નથી. અમુક જે તેજળ ભેળવીને સોનાના વાસણમાં રાખીએ તો સોનું પણ એમાં ઝોળાખી જાય, પણ કાચના વાસણ ઉપર એ તેજળની કશી અસર થતી નથી. પણ કાચને પણ ખાઈ જનાર તેજળ છે. એને લાઈટગ્રાફીક એસિડ કહે છે. એ જખરદસ્ત તેજળ ખીણના વાસણમાં કર્યું તોફાન કર્યું વિના રહી શકે છે. પદાર્થના ગુણધર્મ કેટલા વિચિત્ર છે! પણ સત્યના અદ્ભુત ગુણધર્મ આગળ પદાર્થના ગુણધર્મ ફક્ત છે.

સત્ય આગળ અજ્ઞાન અને અસત્યનું સરવાળું કર્યું બળ ચાલતું નથી. સત્ય એ એને સહેજે બીધી શકે છે.

હવે કદપના એ વસ્તુ સત્યથી ભુદી છે; પણ સત્યને મારક નથી. ધણીવાર કદપના સત્યને ઢાંકી દે છે. પણ તે ક્યાં સુધી? સત્યે પોતાની નજર તીક્ષ્ણ કરી નથી ત્યાં સુધી જ. ચૂર્ણનાશયણની પેઠે સત્યનાશયણ ને પોતાની બારેબાર આંખો ખોલે તો કદપના બળીને ભસ્મ થઈ જાય. કદપના એ પદાર્થ વિચિત્ર છે. સત્ય જ્યારે ગફલતમાં રહે છે ત્યારે કદપના સાવ ધન અને અપારદર્શક બને છે. સત્ય એક આંખ ખોલે, કે તરત કદપના પાતળી થઈ જાય છે, કંઈક પારદર્શક થાય છે અને ઈન્દ્રધનુષની જેમ (આ જૂતી નોંધ આટલી લખાયેલી તે આજે પૂરી કરી છે. કા. કા. તા. ૬-૬-૪૦) અનેક રંગોનો વિહાર કરી બતાવે છે. કદપના જેમ સત્યને વફાદાર રહેવાને બંધાયેલી નથી તેમજ સત્યનો દ્રોહ કે વિરોધ કરવાની યે એની ટેક નથી. એ તો એક રમતિયાળ બાળા છે. એને જેમ કેળવો તેમ એ સતી કે કુલટા થઈ શકે છે. કેટલાક લોકો માને છે કે કદપના સત્યની વિરોધી જ હોય છે અને તેથી એ એને કાઈ કાળે બને નહિ. એવા લોકો કદપનાથી બચાવવા માટે સત્યને એવું તો નાશ અને રક્ષ રૂપ આપવા માગે છે કે એ સત્ય માણસને માટે સત્ય રહી શકતું જ નથી.

જેમ માણસ કાન વગર સાંભળી ન શકે, આંખ વગર જોઈ ન શકે; તેમ ધણી વાર કદપના વગર જીવન પરત્વેના સત્યનું એ આકલન કરી ન શકે. જો કાન દ્વારા સાંભળવામાં કોઈ વિકૃતિ આવતી હોય તો આપણે કાન સુધારવાનો પ્રયત્ન કરીએ; કાન વગર સાંભળવાનો પ્રયત્ન આપણાથી ન જ થાય. આંખમાં વિકૃતિ હોય તો આંખ સુધારીએ, ન કે આંખ વગર જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કદપનાનું પણ એમ જ છે.

સત્યના આકલનમાં એ કલ્પનાની મદદ ન મળતી હોત તો સત્યધર્મો, સત્યવીર ઉપનિષદ-કારો અને ગ્રીક ફિલસૂફો અને દુનિયાના તમામ નકલિઓ પોતાને જડેહું સર્વોચ્ચ જ્ઞાન કલ્પનાદ્વારા, ઉપમા અને રૂપકદ્વારા, વ્યક્ત કરવાનો આશ્રય ન જ રાખત. જ્યાં તાર્કિક ભાષા હારે છે, વૈજ્ઞાનિક સૂત્રો અપૂર્ણ પડે છે ત્યાં સત્યના ઉપાસકો, મુક્તિઓ અને ઓલિયાઓ, મિસ્ટિકો અને અતિવાદીઓ દિમિતપૂર્વક કલ્પનાનો આશ્રય કરે છે અને એ રીતે પોતાનો અનુભવ બીજાને આપવામાં ધણીવાર આગ્રહ સફળ થાય છે.

એક વસ્તુ ખાસ સમજવી જોઈએ તે એ કે સત્ય અસંદિગ્ધ અને નિશ્ચિત હોવા છતાં જીવનધર્મો હોવાથી ગદુરૂપી હોય છે. સત્યનાં એ વિરિધ રૂપો એ. ગણ્યતાની જેમ શક્તિ છે એ જ સત્યદષ્ટા યદ્ય શકે. કલ્પના સ્વસામે સત્યનિષ્ઠ હોય જ છે એમ ન હોવાથી એની મદદ લેતાં પહેલાં એની મર્યાદાઓ અને એનાં ભ્રમભ્રમો જાણવાં જોઈએ. જે કવિઓ કેવળ કલ્પનાપરાયણ હોય છે તેઓ મોટે ભાગે સત્યનો દ્રોહ જ કરે છે. કેમકે કલ્પનાને એક વાર ખખર પડી કે પોતાનાં નખરાંની અમુક માણસ પર અંસર થાય છે એટલે એ અનેક જગતનાં નખરાં કરી એને પોતાની પાછળ નચાવે છે. આવા કલ્પનાવિલાસને કારણે પ્રથમ પ્રથમ એ સરસ ફાવી પણ જાય છે પણ અંતે હાંસીપાત્ર બને છે. નરી કલ્પનાના ઉપાસકો આતરાળાજના પાણીની પેડે ક્ષણભરની ભયોતિ બતાવતા ચડે છે અને અંતે ઓલવાઈ જાય છે. ખરાબ રીતે તેમને અધઃપાત થાય છે, પણ જેઓ નક્કરપણે સત્યનિષ્ઠ છે તેઓ કલ્પનાને પોતાને વશ કરી એની પાસેથી ધાર્યું કામ કઢાવે છે.

કલ્પનાનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી. કોઈકે કોઈક વાર તો કલ્પનાનો ત્યાગ થઈ શકતો પણ નથી. એટલે આપણો એકમાત્ર પ્રયત્ન એ હોવો જોઈએ કે કલ્પના સત્ય પ્રત્યે પારદર્શક રહે. જ્યાં કલ્પના બિલોરી કાચની પેડે સત્યની ગતિ ફેરવી એવું અણુ-જાજતું પૃથક્કરણ કરી નાંખે છે ત્યાં પણ એનો ત્યાગ કરવા કરતાં એની સામે એથી બિલ્લડી બીજી કલ્પના ગોઠવી દઈ પૃથક્કરણને ફરી પિંડીકૃત કરી દઈએ અને જે દિશા વળી હોય એને પાછી વાળી મૂળ દિશાએ લઈ આવીએ. યંત્રશાસ્ત્રીઓ જાણે છે કે કોઈકે કોઈક વાર એ બિલોરી કાચ અનુકૂળ રીતે ગોઠવવાથી એવી તો સગવડ બિલ્લી થાય છે કે કાચ ન હોય તો તે મળી ન શકે.

જીવન એ વસ્તુ જ એવી મૂઢ છે કે એને સૂમિતિના નિયમો લગાડીને આપણે આગળ વધી નથી શકતા. સૂમિતિ સાથે પદાર્થવિજ્ઞાનની પણ મદદ લેવી પડે છે.

અંતે એક વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ કે જીવન અને સત્ય એ પરસ્પર એટલાં તો દૃઢપણે અને મૂઢપણે પરસ્પર વફાદાર થશે કે સત્ય અને જીવન એકબીજાનો અનુનય કરતાં હોય ત્યારે કલ્પના ઝાઝી ધાંધલ કરી જ ન શકે. મુખ્ય વસ્તુ છે સત્ય અને જીવન અને પ્રત્યેની અબેદ દષ્ટિ અને વફાદારી.

નિકાસ માટેની સલાહકારક સમિતિ

જયશ્રુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા એમ. એ.

ગુપ્તા સપ્ટેમ્બર માસમાં હાલનો વિગ્રહ શરૂ થયો. ત્યારથી વેપાર અને ઉદ્યોગ ઉપર વિગ્રહની એક યા ખીછ રીતે સ્વાભાવિક રીતે ભારે અસર થયેલી છે. ૧૯૧૪-૧૬ ના મહાન વિગ્રહ વખતે પહેલાં એવશ્યુ વર્ષે તો વેપાર રાજગાર ઉપર બહુ માડી અસર થયેલી પણ પછી જેમ લડાઈને જરૂરી માલના ઓર્ડરો આવવા માંડ્યા તેમ ઉદ્યોગની સારી સ્થિતિ થઈ તેમ જ વેપાર પણ ખીચ્યો. આ વખતે શરૂઆતમાં જુદા, સુતરાઉ કાપડ વગેરે ઉદ્યોગોને લાભ મળશે એમ માનવામાં આવ્યું હતું અને નિકાસ વેપારમાં પણ ખીચાં અનાજ કે વગેરેની ખમરો વધી. પણ લડાઈનો વિસ્તાર વધવા સાથે પહેલાંની આશાઓ ફૂળીભૂત થવા પામી નહીં. જીવટાનું વહાણવટાંને થયેલા નુકસાનથી તથા જગતભરની અનિશ્ચિતતાથી વેપારીઓની તેમ જ કારખાનાંવાળાઓની સ્થિતિ કારખી થવા માંડી. નિકાસ વેપાર માટે તેમજ આયાત વેપાર માટે સરકારનાં જુદાં જુદાં ફરમાનો છૂટવા માંડ્યાં. લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે ખમરો વધવા માંડી અને તે વધારે કેટલેક અંશે સ્વાભાવિક હતો તે છતાં લોકોના ઉદ્ધાપોહથી કેટલેક ઠેકાણે કન્ડોલ મૂકવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી દિલ્હીમાં ભરાયેલી કોન્ફરન્સને અંગે આ કન્ડોલમાં છૂટછાટ મૂકવામાં આવી અને પછી તો એમ જણાવું કે કન્ડોલની જરૂર પણ નથી. કારણ કે જરૂરિયાતની ચીજોનો મોટો જથ્થો ખમરમાં આવી પડ્યો હતો. અમુક ચીજો આયાત કરવી અને અમુક ન કરવી, આયાત નિકાસની પરમીટી લેવી, પરમીટી મેળવવામાં લાગતો વખત, પરમીટી મેળવવા વિષેની વેપારી જનતાની અજ્ઞાનતા, નિકાસ વેપાર માટે જોઈતી સ્ટીમરોની ખોટ, કાળા દેશમાં માલ મોકલવો અને કાળા દેશમાં ન મોકલવો તેને લગતો પ્રતિબંધ, આવાં અનેક કીણાં કીણાં ધારાધોરણોથી વેપારની સ્થિતિ ઘણી ડામાડોળ થઈ. આવા બંધકર ચુક વખતે "Business as usual" એટલે કે "દંભેશની માફકનો વેપારરાજગાર" એ ચૂક ચાલી શકે નહીં અને. જે પ્રગ્ન ચલાવવા માગતી હોય તે પ્રગ્ન એમાં જૂલ જ કરે છે. ૧૯૧૪ના વિગ્રહ વખતે ઈંગ્લાંડમાં એ સૂતનો બહુ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો અને ઘણા સ્વાર્થી વેપારીઓ અને કારખાનાંવાળાઓ દેશને ભોગે ફાંચ્યા હતા. પણ પછીથી એમ જણાવું કે વિગ્રહ દરમ્યાન દેશની કાઈ પણ જાતની સ્થિતિ, પછી વેપારી હો કે ઔદ્યોગિક હો કે સંસારી હો, એવી કાઈ પણ જાતની સ્થિતિ રીતસરની, દંભેશ માફક ચાલી શકે નહીં. એટલે આપણા દેશમાં પણ આયાત-નિકાસનો વ્યાપાર કે ઉદ્યોગો દંભેશની માફક રીતસરનાં ધોરણથી ન ચાલી શકે એ તો આપણે સ્વીકારી લેવું જ જોઈએ. પણ આટલું સ્વીકાર્યા પછી સાથેસાથે એમ પણ જણાવવું જોઈએ કે લડાઈના વખતમાં પણ અમુક જાતનો વેપાર-રાજગાર તો ચાલવો જ જોઈએ, અને સરકારના લાભને ખાતર પણ આ વેપાર ચલાવ્યા સિવાય છૂટકો નથી.

લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારથી વેપારી જનતાએ સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કે સરકારે જે રીતિ અખત્યાર કરી હતી તે રીતિ જરાજર પદ્ધતિ વગરની હતી અને તે પદ્ધતિસર લાવવા માટે હિંદુસ્તાનનાં મોટાં મોટાં જંદરો ખાતે સરકાર તરફથી કાઈ જવાબદાર અમલદારો

નીમવા બેઠાએ કે જેથી ગૂંચવણભરેલા પ્રશ્નો નિકાસ લાવવામાં દિલ્હી-સીમલા સુધીના ટેલિફોનની જરૂર ન રહે, અને નાનામાં નાની ખાખતો માટે અથવા તો પરમાટો ગેળવવા માટે વડી સરકારના નિજુશોમાં વિશ્વંશ થાય નહીં.

વેપારીઓને વેપાર-રેન્જારમાં સગવડતા મળે તે હેતુથી ઇંગ્લાંડમાં નિકાસને લગતી સલાહકારક સમિતિ નીમવામાં આવી છે અને હવે દિલ્હી-સ્તાનમાં પણ નિકાસને લગતી સલાહકારક સમિતિ નીમવામાં આવી છે. આ સલાહકારક સમિતિ ઉપર મુખ્ય મુખ્ય વેપારના પ્રતિનિધિઓ તેમજ વેપારી એજન્ડાના પ્રતિનિધિઓ મુકવામાં આવેલા છે. સરકાર અને નિકાસ વેપારનાં જુદાં જુદાં અંગો વચ્ચે આ સમિતિ એકમીજનને પોતપોતાનું દષ્ટિબિન્દુ સમજાવવાનું કાર્ય કરશે કે જેથી કરીને નિકાસ વેપાર કે જે હાલ અચોક્કસ હાલતમાં મુકાયેલો છે તેની હાલત ભયંકર અને નહીં.

ચોક્કસ જ વખત પહેલાં ખીયાં વગેરેની નિકાસ સરકારે અટકાવી હતી અને ત્યારબાદ સ્થાનિક ખરીદી માટે સરકારે કમતી ભાવો આપ્યા, જેથી વેપારી બજારોમાં ધણો ખજાણાટ થયો હતો. તે વખતે સરકાર તરફથી એવી ખાતરી આપવામાં આવી હતી કે બ્રિટિશ સરકાર અહીંના વેપારીઓનો કાર્પ રીતે ખોટો લાભ લેવા માગતી નથી, અને આજે-નંદાર્દન, હાઝીસ વગેરે દેશોમાં અજસી, સરસવ વગેરે માટે જે ભાવો પ્રચલિત હશે તે મુજબ અહીંની બજારોમાં તે પેદાશોના ભાવો આપવામાં આવશે. પણ ત્યારપછી ઊભી થયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિને અંગે જાન્યર તો નીચું ચાલ્યા જ ક્યું છે. લગભગ એક અઢવાડિયામાં એક ટને ત્રીસ-ચાલીસ શિલીંગ જેટલો ભાવમા ફેર પડે એ કંઈ જેવી તેથી વાત નથી. વેપારીઓની એવી માન્યતા છે કે એમના ઉપર બધી રીતે અંકુશો મુકવામાં આવ્યા જેથી બજાર નમી ગયું છે. સરકાર પોતાની જરૂરીયાતો બજારમાં જોઈ ભાવે લેવા માગે છે એવી પણ વેપારીઓની માન્યતા છે. પણ વેપારીઓ જેટલું ચોક્કસ સમજે છે કે આવા મહાન વિગ્રહ વળતે બધી રીતે ધી-કંઈ હોઈ શકે નહીં. પણ એમને પોતાના વેપારમાં સ્વાભાવિક નફો તો મળવો જોઈએ કે નહીં? વેપારીઓની આગળ દાખલા ગોળુદ છે. આસ્ટ્રેલિયાના અને કેનેડાના એક કહેવાય છે કે, ર્ષાના ધઉં, જીન વગેરે પેદાશો સરકારે સારે ભાવે ખરીદ કરી લીધી છે. આપણા વેપારીઓ અને સરકાર વચ્ચે શકેનું વાતાવરણ હાલ પ્રવર્તે છે. આ અરસપરસનો શક દાળવા માટે નિકાસ માટેની નવી સલાહકારી સમિતિ બહુ ઉપયોગી કાર્ય કરશે એ નિઃસંદેહ વાત છે.

દિલ્હી-સ્તાનનો નિકાસ વ્યાપાર એકલા ઇંગ્લાંડ સાથે જ નહીં પણ યુરોપના ધણા દેશો સાથે હતો અને તેમાં પણ જર્મની, કેન્માર્ક, હોલેન્ડ, બેલ્જિયમ, ઇટાલી વગેરે દેશો સાથે ગોઠા પ્રમાણમાં હતો. પણ હમણાંની પરિસ્થિતિને લઈને આ બધા દેશો સાથેનો વેપાર અટકી ગયો છે, અને ફક્ત ઇંગ્લાંડ સાથેનો જ આપણો વેપાર ચાલુ રહ્યો છે. સ્ટીમરો વખતસર નહીં મળવાથી પડતી મુશ્કેલીઓ અને નવા મુકરર થયેલા દરીયાઈ રસ્તાથી ઊભી થતી હાઝારીઓએ વેપારીઓની વિટંબણાઓમાં વધારો કર્યો છે. નિકાસ ખાતે નિમાએલી સલાહકારી સમિતિ આગળ આ બધી મુશ્કેલીઓ અને પ્રતિબંધો વિચારણા માટે મુકશે. દિલ્હી-સ્તાનના હાથમાંથી જે જે બજારો ચાલી ગઈ છે તે તે બજારોને બદલે નવી

બજારો કેવી રીતે મેળવવી તે પ્રશ્ન પણ ધણો મહત્વનો છે અને સલાહકારી સમિતિએ તેને તપાસવો પડશે. હિંદુસ્તાનની નજીકના દેશો જેવા કે પેકેસ્તાન, ઈજિપ્ત, ઈરાક, આફ્રિકા વગેરે દેશોમાં વેપારી મિશનો મોકલવાં અને તે તે દેશો સાથે હમણાં કામચલાઉ વેપારી એકરાર કરવાનો પ્રશ્ન પણ આ સમિતિએ વિચારવો જોઈશે. ધણાં વર્ષો ઉપર આ જાતનું એક મિશન, જે ખાસ કાપડને લગતું હતું, તે આ બધા દેશોની મુલાકાતે ગયું હતું અને તેમણે કેટલીક ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ કરી હતી. પણ હિંદી સરકારની હંમેશની રીતિ પ્રમાણે એમાંની ધણી ભાગની સૂચનાઓ દફતર ઉપર જ રહી છે. આવી પુનરુક્તિ ફરીથી ન થાય તે આ સમિતિએ જોવું પડશે.

હિંદુસ્તાનમાંથી મૂળ તો કાચી ચીજોનો નિકાસ થાય છે, પણ તૈયાર ખતાવેલી ચીજોનો પણ નિકાસ થાય છે જેમાં ભુટ, મુતરાઉ તથા રેશમી કાપડ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આપણી મિલોનું કાપડ નજીકના મુલકો જેવા કે પેકેસ્તાન, ઈરાક, ઈજિપ્ત વગેરેમાં જાય છે. પણ આ નિકાસ બહુ ઓટી નથી. જેવી રીતે કાપડ નિકાસ થાય છે તેવી રીતે બીજી ચીજો જેવી કે સાબુ, સીમેન્ટ, ખાંડ વગેરે યું કામ ન નિકાસ થાય ? આ જાતની ઔદ્યોગિક ચીજોનો નિકાસ વધારવો હોય તો તેને માટે અહીંનાં કારખાનાં-વાળાઓને સંપૂર્ણ ટેકો મળવો જોઈએ અને એમને જોઈતી કેમિકલ્સ વગેરેની જરૂરિયાતો મેળવવા માટે સરકારે મદદ કરવી જોઈશે. અત્યારે તો એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે કે જ્યારે જરૂરિયાતની કાચી ચીજોને અભાવે કેટલાકે કારખાનાંવાળાઓને મુસ્કેલીમાં જીતરવું પડે છે, અને કેટલાક કારખાનાંવાળાઓને તો પોતાનાં કારખાનાં બંધ પણ કરવાં પડે છે. વડી સરકારે થોડા વખત પહેલાં ઈન્ડસ્ટ્રીઅલ અને સાયન્ટીફીક રીસર્ચને માટે એક બોર્ડની સ્થાપના કરી છે અને આ બોર્ડ ઉપર જાણીતા વૈજ્ઞાનિકોની નિમણૂક કરી છે. એટલે આપણે આશા રાખીએ છીએ કે આ બોર્ડ કારખાનાંવાળાઓને જરૂરી કેમિકલ્સ તથા બીજી માલ પૂરો પાડવા બરાબર મદદ કરશે. વધુમાં, આપણે એવી પણ આશા રાખીએ છીએ કે સરકારે નીમેલી નિકાસ અર્થેની સલાહકારી સમિતિ. પોતાને સોંપવામાં આવેલા કાર્યમાં સફળતા મેળવશે.

અનોખી જ મઝા પડે કંઈક અંતરાયો છતાં
સુરમ્ય શુચિ દર્શનો પ્રકટ સન્મુખે પ્રેષતાં.

નહીં જ નિરખી શકાય પરિસ્પર્શ છે પંથ આ,
ઉભી બુખર ટેકરી, ઉઝડ સીમમાં એકલી
વિરોધ પથનો કરે, અપથ શન્ય ઢોળાવમાં
પડું પડું થતી અવાવડુ નમી રહી છાપરી.
વળાંક લઈ ત્યાં તણાય પથ, જેય જાણુ લળી
પરસ્પર પડોવી ડાળ બુકતાં વળી આડવાં ;
પરંતુ પથનાં વિશેષ સુખદર્શનો લાધતાં.
વિશાળ પથ લબ્ધ રમ્યતર જોઈં જ્યાં સામટાં
વિશાંત રમ્નીશયે અમૃત ચન્દ્રના તેજમાં
(સરી તિમિર છાંયડે, અધિક તેજના શેરડે)
સુદ્ધર ખળડાટમાં સગર મંદ ગાડાં જતાં.
વહે અનિલ મંદ આકળણીનાં સૂતાં ખેતરો
તણી લઈ પરાગ, ત્યાં ક્ષિતિજમાં થકી નોતરી
મને સફર કાજ પથ ઉદયાચળે ભિતરે.

ગૂઢે મુગ્ધ સુલભ પશ્ચિમ વિષે વરંડા તણી
ખપાટ ખખડેલની અરવ મૂક જાળી ઉભી.
વિશ્વન્ય ફરતો પ્રદેશ જ્યહિં કોઈ સંચાર ના :
રહ્યાં ઇતર દૂર દૂર ઘર, શૂન્યતા સાથમાં
ઉભો સરગવો જ ફક્ત વચવૃદ્ધ નિષ્પત્ત, જ્યાં
અતંત્રિત પ્રેશાખની ગગનઆડે જાળી થતી.
ઘણીય તરિ સાંઝના જઈ નિરાંતથી શાંતિમાં
ગમે નિરંખવી સુદ્ધર નમતી જતી સન્ધ્યકા.
નડે સરગવો ખપાટ પળ દૂર સંધ્યા તણો
વિશાળ પથરાય સ્પર્શપટ, રંગણીનો લસી
કલાપ પ્રસરે. ઢળે કિરણ અંતરાયો વીધી

પ્રકીર્ણ પરસાળમાં; વિટપ સોસરો જિજ્ઞો
 નિશામુખ સરંગ બ્યોમપથ શુક તારો ઝગે.
 અને તિમિરમાં થતાં વિલમ ગેહ ને અંતરે
 વિષાદ સુખહર્ષની ઉભય લાગણી ઉલ્લસે.
 થતાં તિમિરલીન એકરૂપ સાંઝના પૂર્વનાં
 સુદ્ધ મયદાન રમ્ય પથરાય વિસ્તારમાં.
 નિરબ્ર ઉદયાચલે વિમલ જિગતી પૂર્ણિમા
 ગભીર વડલો દળે પવ્વ નજીક, પ્રાચી દિશા
 રૂંધાય ક્ષિતિએ જરાક, કલગી રૂપે ડાળ કેા
 નસોન્મુખ વધે, કરે અનિલ નૃસ, શાળાશમાં
 રમે કુંપળ પત્ર તાલ લઇ, ત્યાં શરચન્દ્રમા
 ચડે વિશદ તેજમાં, સ્મિતપ્રસાદ રેલી રહે.
 ગણું કદિક અંતરાય પવ્વ પાંદડે પાંદડે
 શશાંક પ્રકટાવતો છવનજ્યોત ને સામટી
 સહસ્રશત રૂપમાં લલિત જૂલતી આરતિ.
 વિશાળ પડછાય સોસરવી પૂર્ણિમાની કળા
 અધીર રહું નિર્નિમેષ નિરખી : અનોખી મઝા.

ખને ધુમસ નેમ આવરણ જિગતા સૂર્યને
 નિશા નિકટ સાન્ધ્ય ગોરજ સુર્યત્રના ચન્દ્રને
 તથૈવ તવ દિવ્ય સૌમ્ય સુખચન્દ્રને રોધતું
 મલીન ક્ષર જોળિયું પ્રકૃતિ અષ્ટધાથી ભયું
 રહું સુજ. છતાંય આવરણ એ અવિદ્યા તણું
 વિલેદી, સુજ પ્રાણને લગિર કોતિથી ચેતવો
 શિરે ઝઝુમતું વિશાંત કરુણાર્ સંકેતમાં
 પ્રકાશિત થતું લસે વદન દષ્ટિ છાઈ રહી.
 સુરમ્ય હૃદયંગમ પ્રભવ દૃશ્ય એ પ્રેણતાં
 ધડી અગધડી મેહી ને
 ક્યહીંક ઘડી હું અચાનક ન સ્પષ્ટ સંસ્પર્શને
 અનુભવીશ કે અનુભવું છું એટલા ખ્યાલમાં
 અનોખી ન મઝા લઉં વિવિધ અંતરાયો છતાં.

ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ કે પુરાણકથિત વસ્તુને કલ્પના પ્રવૃત્તિથી ચમત્કૃત કરીને નાટકરચના કરવાનું સર્વદેશના કવિઓને વતેજો છે અંશે અનુકૂળ થયું છે. આપણા જ પ્રાન્તની વાત કરીએ તો, રવાંમણિલાલ નલુભાઈનું ‘કાન્તા’, શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીનાં ‘પૌરાણિક નાટકો’, શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિનાં મોગલ નાટકો વગેરે અનેક જાણીતા દાખલા સહુ કોઈને સ્મરણમાં આવશે. શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિનું ‘સંઘમિત્રા’ પણ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વસ્તુ ઉપર રચેલું છે. એનો વિશેષ એ છે કે કૌતુકપ્રિય (Romantic) શૈલીના આ કવિએ એમાં સંસ્કૃત શૈલીનું નાટક આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. સંસ્કૃત શૈલીમાં કૌતુકપ્રિય શૈલી ન જ પ્રવર્તી શકે એમ મુલ્યવલોને હેતુ નથી, છતાં સંસ્કૃત શૈલીની નિમ્નમજ્જતા સાચવતાં કૌતુકપ્રિયતા ઉપર અંકુશ અવરમ આવે એ તો ઉદ્ધાહુ જ છે.

કવિએ આ નાટકને ‘સંઘમિત્રા’ કહ્યું છે. આ નામકરણનું ઔચિત્ય કંઈક ચિન્ત્ય છે. નાટકનું વસ્તુ અશોકમાહાત્મ્યનું છે અને સર્વજ્ઞ અશોક જ આગળ પડતું પાત્ર છે. સંઘમિત્રા આ નાટકમાં જે રીતે પ્રગટ કરાઈ છે તે રીતે તો અશોકથી તે ઊતરતી અજાત્યની અને મહેન્દ્રની સમાન કક્ષાની જણાય છે. ‘સંઘમિત્રા’ નામકરણથી જે અપેક્ષા સહુકલ્પના ચિત્તમાં બંધાય છે તેને સફળ કરનારું તરવ નાટકમાં અલ્પ જ છે. કવિએ પોતે ‘વિષયરસોદય’માં ૧૭મે પાને આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત્ત કર્યો છે: “આ તે સંઘમિત્રાનું નાટક કે અશોકદેવનું ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કવિએ પોતાની વાદ્યવાતુર્ધ્યુક્ત પદ્ધતિથી આપ્યો છે પણ તે નાટક સાઘન્ત વાંચ્યા પછી પણ પ્રતીતિકર ચતો નથી.

“દુનિયાભરના સાક્ષરજગતે ભાઈજહેનના નિર્મળ પવિત્ર ઉરભાવનો કાવડો ઉકેલ્યો છે દહી ? જગતસાહિત્યમાં પતિપત્નીના સંબંધપ્રધો લખાય છે તહેના સોમા ભાગનાં યે વીરવીરીના સંબંધપ્રધો લખાય છે. ? ” આમ આલેખર્ણ પ્રસો ‘વિષય-રસોદય’ માં પૂછીને આ નાટકે અન્યમાં ભાઈજહેનના સંબંધનું કોઈ રહસ્ય પ્રગટ થવાનું હોય તે જગતસાહિત્યની આ પ્રકારની ખોટ પૂરવાનો પ્રયત્ન કંઈક અંશે એમાં થવાનો હોય એવી અપેક્ષા ઉત્પન્ન કરી છે. પરંતુ નાટકમાં ભાઈજહેનના સંબંધનું આત્મેજન અત્યંત ઝાંખી રેખાવાળું જણાય છે અને તે પણ અશોકના જીવનના અનેક સમર્પણોમાંના એક સમર્પણ તરીકે જ ઉપરિચિત્ત કરાયેલું છે. મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાનું ધર્મપ્રસ્થાન એમના હૃદયસંબંધના સંયુક્ત અભિલાષની અનિર્વાર્ય પ્રવૃત્તિ તરીકે હોત તો સ્થિતિમાં ફેર પડત ખરો. પરંતુ અતી તો પુત્રપુત્રીને અશોક ધર્મને-અપને સમર્પ્યા અને એ સમર્પણના પરિણામ લેખે સદધર્મપ્રસ્થાનની ક્રિયા દેખાડી છે અને પુત્રપુત્રીના ગૌરવ દ્વારા તેમના જનકનું જ ગૌરવગાન કરવાનો કવિનો હેતુ હોય એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એટલે કવિનો અંતરતમ આશય ભાઈજહેનના સંબંધનું રહસ્યદર્શન દરાવવાનો દરો તો ખમ્મ આ નાટકના નિરૂપણમાં તો તે મૂર્તરૂપ પામી શક્યો નથી અને આ પ્રકારના

ભાવદર્શનની જગતસાહિત્યની દરિદ્રતા યથાવત્ જિભી જ રહી છે. નાટકમાં ભાઈબહેન પાત્રરૂપે આવે, બંને સાથે મળી અમુક કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલાં ઉપરિચિત્ત કરાય તે છતાં ભાઈ-બહેનના પરમ નિર્ભાગ ભાવથી ઓતપોત થયેલી દલાદૃતિ ન થે અને તેનું દષ્ટાન્ત જ 'સંઘમિત્રા'થી પુરું પડે છે. વળી નાટકનું નામ 'સંઘમિત્રા' રાખ્યું છે તેમાં પણ ભાઈબહેનના ભાવનું સૂચક તત્ત્વ કશું નથી. માતાપિતા માટે 'પિતરૌ' અને પતિપત્ની માટે 'દંપતી' જેવા ભાઈબહેન માટે કોઈ એકશોબદ્ધ સમાસ મારા જાણ્યામાં નથી. પણ એવો કોઈ શબ્દ કવિએ ઘડી કાઢ્યો હોત તો એમણે 'વિધવ-રોદન' માં કરેલી ચર્ચાને અનુરૂપ નામકરણ થયું ગણાત. નામકરણ વિષે કવિએ પોતે ચર્ચા કરી છે અને તેનો નાટક સાથે વસ્તુગત સંબંધ છે તેટલા પૂરતી જ આ ચર્ચા છે. વસ્તુતઃ નાટકનું મૂલ્યાંકન તેના નામકરણ સાથે ભાગ્યે જ કરી શકાય તે રાખે છે.

અશોકમાહાત્મ્ય આ કૃતિનો વિષય છે અને તેથી અશોક જ પ્રધાન પાત્રોમાં પણ આગળ પડી આવે છે. અશોકના જીવનની જાગૃતિ—પોતે કરેલા ભયંકર કલિંગ સંહારને પરિણામે અનુભવેલી પ્રથમ સંક્ષોભદશા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા હૃદયપરિવર્તનને લીધે મેળવેલી જાગૃતિ—અશોકચરિત્રનો અતિમ અધ્યાય છે. એ અધ્યાયને કંઈક વસ્તુના આરંભની અતિનિકટના પ્રદેશમાં મુઠ્ઠી દીપાથી વસ્તુના વિકાસને કવિએ લગભગ નિરવધાશ કરી મૂક્યો છે. અશોકના હૃદયપક્ષટા પહેલાંના જીવનને ચિત્રણવિષય બનાવીને, અશોકના હૃદયમન્યન પછી જીવન-પરિવર્તનને 'સ્વાભાવિક' કહી તરીકે દર્શાવ્યું હોય તો વસ્તુની ગતિમન્દતા કે ગતિ-શૂન્યતાથી વાચકને જે અકળામણ અનુભવતું પડે છે તે ન પડે. આ પ્રકારેના અંકગોમંજુનો ખ્યાલ કવિશ્રીના લક્ષમાં પણ હોય એમ માનવાને કારણ છે. એમણે પહેલા અંકની સમાપ્તિ

'અશોકરાજના મહારાજ્યમાં'

ઘેરીધોય નહિ, ધર્મધોય ગાળ્યો હશે.' ૧

એમ અશોકરાજના પોતાના વચનથી કરીને તે પછીના અંકો માટે 'સંબોધિવિહાર', 'મન્ત્ર પરિષદ', 'હુ'બિનીનું ગિરિઉદ્ધાન', 'બહારયતો મહોત્સવ', 'ધર્મમહાસભા', અને 'જગત-પ્રધાન' એમ છ જુદાજુદા સ્વતન્ત્ર રીતે આકર્ષક મહાપ્રસંગોને અનુક્રમે છ અંકોમાં ગોઠવ્યા છે ને એકંદર સાત અંકોની આખી કૃતિ બનાવી છે. વસ્તુતઃ ધર્મધોય ગમ્ભીરવાના અશોકના નિર્ણયને જુદાજુદા પ્રસંગો દ્વારા કવિશ્રીએ પ્રકાશિત કર્યો છે. મહાપ્રસંગોની મૂંઝણી છતાં વસ્તુનો કેમિક વિકાસ અહીં ચતો જ નથી અને નિષ્ક્રિયતાનો અનુભવ પ્રધાનપણે થાય છે. હૃદયપરિવર્તન યથા પછી વસ્તુને આગળ વધવાને પ્રદેશની પોટ પડે છે તે અશોકની ચારિત્રવલીલાના જુદા જુદા પ્રસંગોના નિરૂપણથી સર્વોંશે દૂર ચર્ચ શકતી નથી. નાટક તરીકે આ કૃતિની આ મોટામાં મોટી ચર્ચા બને જણાય છે. પહેલા અંકનો સાક્ષાત્ અંત તો સંઘમિત્રાની 'બાપુ! કેમ પેરે આનન્દાતું?' એ અશોક પ્રત્યેની પ્રશ્નોક્તિ વડે આરંભે છે અને એ પ્રશ્નોક્તિની ઉત્તરોક્તિ તરીકે સાતમા અંકમાં વર્ણવેલા જગતપ્રધાનને અને ખાસ કરીને મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાના સહપ્રધાનને કેમ ન ગણાય? આ પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરતાં મને એમ લાગ્યું છે કે પ્રથમાંકને અતે મૂકેલો એ ઉક્તિને સ્વાભાવિક બનાવે એવું ખાસ કશું આખા અંકમાં જણાતું નથી. એ ઉક્તિ કંઈક આગવુંતક હોવાનો

સંશય રહ્યા કરે છે. નાટકસમમયનું વાતાવરણ સમ્યક્ લેતાં એ સંશય દૂરતર બને છે. નાટક આખામાં એકતન્તુત્વ-અંતર્ગત એકતન્તુત્વ સંઘમિત્રાના પાત્રનિરૂપણથી આવતું હોય એમ લાગતું નથી અને નાટકના આ અંકો અન્યો-ન્યમાં એકત્રિત રહેવાને બદલે અશોકમાહાત્મ્યના લિપ્ત લિપ્ત અધ્યાયરૂપ જ વિશેષે જણાય છે. પરિણામે કૃતિના ગતિમાન-ઇતિ નિવારણ સફળ થતું નથી.

આ નાટક મન્દગતિ લાગવાનું બીજું પાણી કારણ છે. કદાચ આ બીજું જ સુખ્ય કારણ છે. યુગાર, કડુણ, વીર, ધૃત્યાદિ સંસ્કૃત નાટકવિધાનમાં સફળ પુરવાર થયેલા કોઈ રસને અંગી તરીકે ના રાખતાં રસગણનામાં શાન્તોઽપિ નવમો રસ એમ પરાણે રચાન પામેલો શાન્ત અહીં ખપમાં લેવાયો છે. વસ્તુતઃ શાન્ત તો દરેક રસની અન્તિમ દશા છે-તે પોતે સ્વતન્ત્ર રસ નથી. સર્વ રસની પરિણતિરૂપ શાન્તને ન ગણીએ અને સ્વતન્ત્ર રસ જ ગણીએ તો પણ નાટ્યવિધાનમાં શાન્તને અંગી તરીકે બદલાવવો બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. જ્યેષ્ઠભરના સાહિત્યમાં ઉત્તમોત્તમ નાટ્યકૃતિઓ શાન્તરસની વિરલ જણાય છે તે આ કારણથી જ હશે? સંસ્કૃત શૈલીનું નાટક રચતાં છતાં સંસ્કૃત ઉત્તમ નાટકોએ માન્ય કરેલી રસદષ્ટિને-અંગી તરીકે વીર, કડુણ, યુગાર જેવા કોઈ રસને રાખવાની રસદષ્ટિને-કવિએ અવગણી છે તે એમની કૌતુકપ્રિય રૂતિનું પરિણામ-કદાચ હોય. પરંતુ આ અવગણનાને પરિણામે કૃતિને જાંબરી હાનિ પહોંચી છે એમ તો લાગ્યા જ કરે છે.

પાત્રવિધાન માટે નાટ્યલેખકને એ રીતિનો સમન્વય કરવો પડે છે. એક રીતિ પ્રસંગોની ગૂંચણી અને તેની સહચારિણી બીજી રીતિ પાત્રોની ઉક્તિઓ દ્વારા પ્રગટ થતી સંવાદકલા. કોઈ વાર એક રીતિ આગળ પડી આવે તો કોઈ વાર બીજી. પાત્રવિધાનમાં આશ્રય તો બંને રીતિઓનો લેવો પડે. બંને રીતિઓ પરસ્પરને પોષક અને ઉત્કર્ષક હોય તો જ સફળ પાત્રવિધાન થઈ શકે.

આ નાટકમાં પાત્રોની બીજી દેખાણી તે પરિપાકદશા સુધીના કમિક વિકાસનું દર્શન સુખ્ય પાત્રોમાં તો બહુ યત્ન થતું નથી. અશોકનું પાત્ર પ્રથમથી જ નિર્માણ યથા ચૂક્યું છે. (મધ્યક, સુવર્ણ એ ગૌણ પાત્રોનો વિકાસક્રમ કંઈક અંશે અતાવાયો છે ખરો.) મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રા પણ પૂર્વનિર્મિત જણાય છે. એટલે નાટકના પ્રસંગોદ્વારા એમના ચારિત્ર્યની રેખાઓને સૂર્યપટ કરવાનું બહુ રહેતું નથી. આ નાટકમાં સુખ્ય પાત્રોમાં માનવજીવનમાં પરિચિત એવા ભાવો જગૃત કરવાની શક્તિ અત્યંત મર્યાદિત પ્રકારની પ્રગટ થઈ છે. એ પાત્રોની ઘટના પંચમહાભૂતની ના લાગતાં ધ્રુવર જેવા કોઈ અગમ્ય તત્ત્વની હોય એમ ભાસ થાય છે. જીવનની ભૂમિમાં દદ આરોપણ એમનું થયું હોય એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પાત્રો લોકોત્તર છે એ ખરું છે પણ લોકોત્તર પાત્રોમાં જે માનવતત્ત્વ તો પ્રતીત થતું જ ને બેઠકે વસ્તુતઃ લોકોત્તર માનવત્વ માનવતત્ત્વ તેની ઉચ્ચ વિશુદ્ધતાને લીધે તીવ્રતર સ્વરૂપનું હોઈ માનવતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાં વિશેષ ઉપયોગી નીવડતું ને બેઠકે. રામ, સીતા, કુષિન્ધિર, કૃષ્ણ, બીજમ, કથુ દત્યાદિ આપણાં ચિરપરિચિત પાત્રોની લોકોત્તરતા. છે તો એમની ઉચ્ચ માનવતા પણ એટલી જ સંશયપર હરીકત છે. એ વિદ્યાર કરતાં આપણે ઉલ્લસ ને અદ્ભુત ભૂમિમાં પ્રવાસ કરીએ છીએ.

વિશુદ્ધ ચિત્તપ્રસાદપ્રેરક માનવહૃદયમાં પણ અનુભવીએ છીએ. આ કૃતિમાં 'પ્રત્યક્ષ' ચતાં અશોક, ધર્મધોષ વગેરે એવો અનુભવ સંહૃદ્યને કહી કરાવી શકે કે કેમ તે વિશે મને પૂરી આશંકા છે. લોકાત્તર માનવો પણ માનવ તો અર્થે જ એ વસ્તુ કહી લક્ષ્ય બહાર રાખવાનું કલાકારને પાલવે તેમ નથી.

અશોકનું ચિત્ર ચિત્તમાં દૃઢ રીતિએ છપાતું, નથી અને જે ચિત્ર છપાય છે તે અશોકનું જ ખરું ચિત્ર છે કે કેમ તે વિશે સંશય ખટકવા કરે છે. અશોક અને ધર્માચાર્ય વચ્ચે વાતચીતના પ્રસંગોમાં પણ માનવભાવનો અનુભવ વિરલ સ્થળે જ થાય છે. અશોકનું વર્તન કહી કહી કહેવાતી ધાર્મિક દૃષ્ટિના વેવલાપણાની હદ સુધી પહોંચી જાય છે અને પૌદ્ધ ધર્માચાર્યો અશોકની અતિસ્તુતિની ધોષણા કરતા પરવારતા જ નથી. કેટલીક વાર તો અશોકને પોતાને પણ અતિસ્તુતિ સાંભળવાની ઇતિજારી થઈ આવી હોય. એવો વહેમ પણ પડે છે. અશોક સર્વ જિનનકુળો જ દર્શન દે છે, અને કાઈ અદ્વર રચાયેલા શિખર ઉપરથી પવનગરી રીતિનો વાણીવિલાસ કરી કરતો લાગે છે. આ બધું વાતાવરણ કેવળ અસ્વાભાવિકતાની જ પ્રતીતિ કરાવનારું છે. સામાન્ય રીતે નાટકમાં અપેક્ષિત સંવાદ-કલા પ્રગટ કરવાનું કવિશ્રીને ઇષ્ટ હોય એમ જણાતું નથી. એટલે એ અંશને આ કૃતિના જ મુખ્ય તત્ત્વ તરીકે નોંધવાની જરૂર નથી. પરંતુ એક ઉક્તિ અને તેની કાપેક્ષ ખીજ ઉક્તિ વચ્ચે લાંબા લાંબા અંતર પડી જાય એવી સ્થિતિ આ નાટકમાં, ઘણે કેટલાં કવિશ્રીએ થવા દીધી છે તે વિશેષ વિશેષક અંશ ધ્યાન ખેંચનારો છે.

નાટકમાં જુદા જુદા પ્રસંગો નાટકના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવા માટે કવિએ યોજવા પડે. આ નાટકનું પ્રયોજન શું ગણવું? અશોકનું હૃદયપરિવર્તન? સંઘમિત્રાનું ધર્મપ્રયાણ? કલા હૃદયપરિવર્તનનું તેના જીવનમાં થયેલું પ્રતિફલન? જો અશોકનું હૃદયપરિવર્તન એ પ્રયોજન હોય તો તે લગભગ સિદ્ધ ગણીને જ કવિ ચાલ્યા છે અથવા પહેલા અંકમાં જ તે સિદ્ધ થઈ જાય છે એટલે જો સિદ્ધ કરવાનું રહેતું નથી. આમ કવિનું એ પ્રયોજન નથી એમ જ આપણે ગણીશું. સંઘમિત્રાનું ધર્મપ્રયાણ એ પ્રયોજન હોય અને છે જ તો પણ નાટકના બધા પ્રસંગો એ પ્રયોજનની સિદ્ધિને પ્રધાનપણે અનુલક્ષણ કરતા હોય એમ ખાતરી થતી નથી. અશોકના હૃદયપરિવર્તનનાં પરિણામોનું દર્શન કરાવવાનું પ્રયોજન હોય તો મુશ્કેલી એ નડે છે કે એ દર્શન સર્વશઃ ચમત્કારક નાટ્યરીતિએ થતું નથી, આખા ચિત્રણમાં કાઈ કલેશકર અંશ જણે ખટકવા કરે છે.

કવિશ્રી ન્હાનાલાલે એક સ્થળે પોતાના નાટકો વિશે સંક્ષેપ વિવેચન કર્યું છે. એમાં પોતાના નાટકો રોમાન્ટિક પ્રજાલીનાં છે, Classical શૈલીનાં નથી એ સતતબનાં વંચેનાં છે.

પરંતુ આ નાટક કયા શૈલીનું છે તે વિશે તર્કનો આશ્રય કરવાની જરૂર નથી. કવિનો ઉદ્દેશ સંસ્કૃત શૈલીનું નાટક રચવાનો એવો છે એમ કવિએ સ્પષ્ટ કર્યું છે. આદિમંગલ તરીકે નાન્દીનો શ્લોક નાટકના આરંભમાં મૂક્યો છે અને તેમાં સિદ્ધાર્થ, અશોક અને સંઘમિત્રા વિશે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. સિદ્ધાર્થસૂર્યનાં વર્ણન અશોકસંદેહી જીત્યાં અને 'રાત્રિના દિન કીધા' એમ કહીને 'એ ચન્દ્રની અવનિ અનુપમા ચન્દ્રિકા'ને વંદન કર્યું.

હરિગીતનું મિશ્રણ કવિને ઈષ્ટ હોય તો તેમાં ચે કરી રસિકતા અહીં પ્રગટ થતી જણાતી નથી. આમ પદ્યપ્રવેશની બાબતમાં સંસ્કૃત શૈલીની કાલિદાસાદિની સુખદતાનો તો આ સંસ્કૃત શૈલીની રચનામાં અનાદર જ થયો છે. ગદ્ય ઉક્તિઓમાં શિષ્ટ સંસ્કૃત નાટકોની સંવાદિતા, સચોટતા, સંક્ષેપ ઇત્યાદિને બદલે કૌલનશૈલીનો શિથિલ વાગવ્યવહાર પ્રવેશ પામ્યો છે. તેનું પરિણામ સંસ્કૃત શૈલીને વિદ્વાતક જ આવ્યું છે તે વિશે શક નથી. આમ ગદ્યપદ્યમાંથી સંવાદ રચવાની બાબતમાં કવિશ્રીની પ્રકૃતિએ romantic પ્રકૃતિએ એમને કાવવા દીધા નથી એમ જણાય છે.

નાયક આ નાટકનો અંશોક છે તે સંસ્કૃત શૈલીને અનુરૂપ જ છે. પણ અહીં ચે પાત્રસર્જનની બાબતમાં કવિની જે મર્યાદાઓ છે તે બાધક નીવડી છે તે લક્ષ બહાર રહે તેમ નથી.

સંસ્કૃત નાટકે દંરુણાન્ત નહીં પણ મંગલાન્ત જ હોવાં જોઈએ એ કૃદિ કવિએ સાચવી છે એમ કહી શકાશે. જો કે 'જગતપ્રસ્થાન'ના છેલ્લા અંકમાં સંધ્યમિત્રા અને મહેન્દ્રની વિદાય પછી અંશોકના હૃદયની કરુણ છાયા સ્પષ્ટ થઈ છે. પણ તે અમંગલસૂચક અવસ્થા નથી. અંશોક પુનઃપુત્રીના ધર્મપ્રસ્થાનને મંગલ જ ગણે છે.

આ નાટકની શૈલી વિશે સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે નાન્દી, ગદ્યપદ્ય-મયસંવાદ, બારતવાક્ય, નાયક, મંગલાન્ત વગેરે અંશોમાં સંસ્કૃત શૈલીનું અનુકરણ થયું હતાં ઉત્તરરામ કે શાકુંતલ, મૃચ્છકટિક કે વિક્રમોવશ્યાય, પ્રતિમાદશરથ કે સુદારાક્ષસ વાંચતાં જે પાત્રસર્જનનું દોશલ, રસનિષ્પત્તિની સદૃશતા, પ્રસંગચોજનાનો સૂક્ષ્મ કલાવિવેક અત્યાધિક ચમત્કારદર્શન કરાવે છે તેનું તો અનુકરણ અહીં થઈ શક્યું નથી. એટલે સંધ્યમિત્રા સંસ્કૃત શૈલીનું નાટક છે અને નથી.

સંસ્કૃત શૈલીનો આદર કરવામાં કવિ ઉપર અમુક કાઈ કવિનું સાક્ષાત્ પ્રભુ ચડ્યું છે કે કેમ તે હવે જોવાનું રહે છે. કવિશ્રીનો કાલિદાસ વિશેનો આદર શાકુંતલ, મેઘદૂતનાં એમનાં બાબાન્તરોથી સુલક્ષિત, સુપરિચિત છે. આ કૃતિમાં પણ કાલિદાસની અચૂક અસર પડી છે જે શાકુંતલનો ચોથો અંક સંભારીને આ કૃતિનો સાતમો અંક-જગતપ્રસ્થાનનો અંક વાંચવાથી કાઈ ને પણ જણાશે. વસ્તુતઃ શકુંતલાનાં વિદાય પ્રસંગ ઉપરથી જ આ સંધ્યમિત્રાના ધર્મપ્રયાણનો પ્રસંગ કવિએ કલ્પેલો છે. અને પ્રસંગોમાં મુખ્ય સમાન અંશ પુત્રીપ્રયાણનો છે. છતાં ભેદક અંશો અત્યંત પ્રમળ પ્રકારના છે. પણ તે વિશે વીગતમાં ન જીતરતાં 'સંધ્યમિત્રા' ઉપર શાકુંતલના ચોથા અંકના કેટલાક અંશો કયે સ્વરૂપે પ્રવર્ત્યા છે તે જ કંઈ વીગતથી જોઈશું. શકુંતલા પોતાની સહોદરા અનેલી વનજ્યોત્સ્ના લતાને હૃદયભર આલિંગન આપીને—

૧. હલ્લ, एषा ह्ययोर्युवमोर्हस्ते, विशेषः ૧.

એમ કરુણગૂઢ વેધક વચન વડે અનસૂયા અને પ્રિયવદા નાયના પોતાના સખીયુગલને લતાની બાળપણ કરે છે. એ પ્રસંગે એ સખીયુગલ

'અર્થ' જનઃ કસ્ય હસ્તે સ્થર્પિતઃ' એમ અશ્રુપૂર્ણ નયને શકુંતલાને સામે પ્રજ્ઞ પૂછે છે. આ સહોક્તિની અસર કેટલી હૃદયસ્પર્શી બને છે તે શાકુંતલના પરિચિત જનને સુપરિચિત છે. એ ઉક્તિનું અનુકરણ-અનુકરણ નહીં સાક્ષાત્ ઉક્તિ જ—

‘પણ મહેને કાને બાંધાવી ?’

એ પોયણીની સંઘમિત્રા અને મહેન્દ્ર પ્રત્યેની પ્રત્યોક્તિમાં જણાય છે. પણ ફળની સરસતા વચ્ચેના બેદ અભેદ છે. પોયણીની પ્રત્યોક્તિ કંઈક અભિનિયિત જેવી નીવડે છે. વનગ્યોત્તેના લતા ભાવ છે અને પોયણી માનવકન્યા છે છતાં આમ બન્યું છે તે વળી સવિશેષ લાંબુ બેઝનારું તરવું છે. પોયણીના મહેન્દ્ર સંઘમિત્રા પ્રત્યેના સહેદાઈરસનેદને પ્રતિબિમ્બિત કરનારાં વચ્ચેનાં અભાવથી આ સ્થિતિ ઊભી થઈ છે.

મહેન્દ્ર અને સંઘમિત્રાની વિદાય પછી અરોહક નીચેનાં વચ્ચેનાં બોલે છે:

આનન્દ દુઃખર્મને અપીને દુઃખ
આનન્દ હું ભજતા તેજભરિ;
ત્યાં તો પાછાં દેત જમી પિતાનાં
એ આનન્દે ચોખ્ખી હાથ ઊભે (કાવ્ય ?)

આ શ્લોકને કાવ્યપના મુખમાં મૂકાયેલા

ઠાણે દિ કન્યા પરકેય એવ તાનય મંગેવ્ય પરિમહીનુઃ ।

જાતો મમાયે વિરાટઃ પ્રકર્મ પ્રત્યર્પિત્વાય જ્ઞાન્તરહ્મા ॥

એ શ્લોક જોડે વાંચવાથી બંને સ્થાનેના સામ્યબેદ વાચકને આપોઆપ સ્ફુરશે એમ આશા રાખું છું.

શકુન્તલાની વિદાય પછી કાશ્યપ પ્રિયંવદા અને અનમૂયાને પોતાની પાછળ તપોવનમાં પાછા ફરવાનું કહે છે તે વખતે—

“ તાત શકુન્તલાવિરહિતે તપોવનં કથં પ્રવિશાવઃ ”

એમ સ્વભાવસરલ ઉક્તિથી બંને સખીઓ પોતાની મર્મવ્યથા પ્રગટ કરે છે. આ ઉક્તિનું પ્રતિક્ષવ કંઈક વિસ્મૃત રીતિએ અરોહકનાં ધર્મધોષ પ્રત્યે કહેલાં નીચેનાં વચ્ચેનાં ચર્ચેનું લાગે છે :

“ મદામુનિ, પાટલીપુત્ર કંપવાયનું જાણે છે.

જાણે ખરું ચન્દનવેલથી પુરો,
જાણે મર્મ ચન્દની ચન્દ્રરાગની.
જાણે શ્વિનાં કિરણો ખરી પડ્યાં;
એવું દિલે પાટલીપુત્ર આ દલે.

અહીં પણ સમાન અંશ અને બેદ અંશ મૂળનિમ્બ અને પ્રતિબિમ્બ વચ્ચેના તરત લક્ષમાં આવે એવા છે.

શકુન્તલાના ચતુર્થ અંકમાં સંસારવિરક્ત છતાં લૌકિક જીવ કાશ્યપ મુનિ અને શકુન્તલા વચ્ચેનાં હૃદયને મધી નાખનારાં માનવમાત્રને પૂર્ણ જલથી પ્રવર્તીવનારાં ઉમાભર્યા સંજાવનું વચ્ચેનાં વડે કાલિદાસે કરુણની અપૂર્વ નિષ્પત્તિ કરી છે તેના શતાંશ પણ ‘જગત્-પ્રરથાન’ ના આ અંકમાં પ્રવેશી રહ્યો નથી—પ્રગટ થઈ રહ્યો નથી. આનું કારણ બંને સ્થાનેના પ્રસંગોની વચ્ચેના તફાવતમાં જોવાથી પૂરું સમાધાન થતું નથી. નિરૂપણ-બેદ જ મુખ્ય કારણ જણાય છે. કાલિદાસ જેવાની સમર્થ પ્રતિભાએ જે સ્થેત્રમાં વિવંશપતાકા રોપી

છે તે ક્ષેત્રમાં અન્યને એવો જ વિજય સહેજે જ કુખ્યાપ અને એ દેખીતું છે. પરંતુ શ્રી. ન્હાનાલાલ કવિની વિલક્ષણ પ્રતિભા સ્વતંત્ર વિહારમાં જ પૂર્ણ મરતીનું દર્શન કરાવી શકે છે. એ એમની પ્રકૃતિગત શક્તિ અને મર્યાદા ઉભાપ દૃષ્ટિએ 'સાચું' લાગે છે. મેઘદૂત અને શાકુન્તલનાં એમનાં આધ્યાત્મિક પાત્રો એ જ હકીકતનું સમર્થન જરા જુદી રીતે કરે છે. અનુકરણકલા-અનુસરણકલાની કાવટ કવિશ્રીની પ્રકૃતિને બહુ નથી એમ સંધ્યમિત્રા વિશે સગમ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાશે. અને કવિની પ્રતિભા એવા અંકુશો સહન કરીને પણ કવિઓ તો નિરંકુશ જ ઈષ્ટ એમ પુરવાર કરતી જણાતી નથી શું ?

લેખકની પોતાની જ શૈલીનું પ્રાખ્ય લેખક ઉપર એટલું બધું કેટલીક વાર-ધણી વાર—જામી ગયું હોય છે કે એની પોતાની જ શૈલી એની પોતાની જ કૃતિઓમાં એક સ્થળે અર્થસાધક બની રસનિષ્પાદક બની હોય છતાં તે જ શૈલી અન્ય સ્થળે ઔચિત્ય-મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થતાં સૌન્દર્યના પ્રગટીકરણમાં બાધક બનીને રસવિક્ષેપક પણ બને. આનાં ઉદાહરણો જોનારને સહેલાઈથી જડે એમ છે. એટલે જ વિષયવિધ્યની પેઠે એક જ લેખકમાં શૈલીવિવિધ્ય પણ આવશ્યક કરે છે. પણ આહી તો ડાહ્યાશીલ કવિની શૈલી શિષ્ટ સંસ્કૃત શૈલીમાં વિક્ષેપક બન્યાનો પ્રસંગ છે.*

* કવિશ્રીની શૈલીમાં પ્રગટ થતાં શબ્દબાહુલ્યથી આવતું બંધનસાધિત્ય, ભાષાસ્વચ્છંદ અને એવાં બીજાં નબળાં દૃષ્ટો આ કૃતિમાં પણ પ્રવિષ્ટ થયાં છે જ પરંતુ તે નબળાં દોષોથી જ એ વિશે ચર્ચા આ લેખમાં આવશ્યક ગણી નથી. આ નાટક બૌદ્ધધર્મના માહાત્મ્યનું છે પરંતુ તેમાં સર્વજ્ઞ બૌદ્ધ સિદ્ધાન્તો જ યોગ્ય રીતે રજૂ થયા છે કે અન્ય સિદ્ધાન્તોની ભેજરેજ તેમાં થઈ છે તે પણ અનિવાર્ય વિષય છે. પરંતુ તે વિશે પણ અન્ય ચર્ચા કરવાનું સુલભ નથી. —લેખક

આટલું તમે જાણો છો?

તમારા પહેલી વખતના અગર તો વધારાના જિંદગીના વીમાનો ત્યારે પણ તમે વિચાર કરો ત્યારે આટલું તો તમે જરૂર ધ્યાન રાખશો કે ક્રોન લાઇફની પોલિસીઓ તેની સદ્વિરતાથી તમને સંપૂર્ણ સલામતી આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રિમિયમના દરો ઘણા ઓછા હોવા છતાં એની પોલિસીઓ મહિની અત્યંત ઊંચા રેખાનાઓથી ત્રણ વર્ષ બાદ ત્યારે તમે નાણાં ન કરી શકો ત્યારે પણ તમારી પોલિસીઓ અનેક વર્ષો સુધી પૂરેપૂરી રકમ માટે જાળવી રાખે છે. મોટા ભાગની ઉંમરોમાં પાંચ જ પ્રિમિયમે વીસ વીસ વર્ષ સુધી વીમો આપી રહે છે અને એ સમય દરમિયાન અવસાન થાય તો ન હરાયેલાં પ્રિમિયમો બિલકુલ બાદ કરવામાં આવતાં નથી. તમારી ઉંમરની વિગતો માટે નીચેનું કુપન ભરી મોકલાવો તો ? તમને એથી જરૂર જ લાભ થશે.

અમરકાંચભત-

ડાહર

૩૮, ૫૮૮, ૧૦૩, ૨૧

આપું વીમા-

ડાહર

૨૦૩, ૩૩૩, ૧૬૮૦૦

ક્રોન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની.

કોન્ટ્રી વડી ઓફિસ:- ૧૨, રામપાટ રો, કોટ,

મું બ ઈ

કુપન
ધી ક્રોન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની,
૧૨, રામપાટ રો, કોટ, મુંબઈ.
વહાલા સાહેબ,
મારો ઉંમર — વર્ષ છે.
હું તમારી યોજના પસંદ કરું
તો વાર્ષિક પ્રિમિયમ રૂ.
જરવાનું વિચારી શકીશ. આપનું
સાક્ષિત મોકલશે.

નામ

સરનામું

[મ]

Wise Men Insure With "Crown Life"

શ્રી માતાજી સાથે વાર્તાલાપ

અખ્યાસાલ પુરાણી

[શ્રી અરવિંદ આશ્રમનું સંગ્રહિત વર્ષે થયાં કરનાર શ્રીમાતાજી વિશે આશ્રમ બહાર ઘણાં જ ઘોડાં લોકો જાણે છે. તેઓશ્રી જેઠે ૧૯૩૩ ની સાલમાં ફેટલાક વિદેશી અને અહીંના શિક્ષણીયે વાર્તાલાપ કરેલા. કુલ્યે નવ વાર્તાલાપેલી દુઃખી નોંધ લેવાઈ હતી તે ઉપરથી પછી સમગ્ર વસ્તુ તૈયાર કરીને યાજ્ઞ કરીને સાધકોને વહેંચવામાં આવી હતી. ત્યારપછી પુસ્તકાકારે છપાવવાની જરૂર જણાતાં દેવળ ખાનગી ઉપયોગ માટે ૧૦૦૦ નકલો છપાવી હતી. જે જિજ્ઞાસુઓને શ્રી માતાજીના હસ્તાક્ષર સહિત વગર મૂલ્યે આપવામાં આવતી. આ હકીકત એટલા માટે પ્રગટ કરું છું કે આ નવમે વાર્તાલાપ વાંચનારાના ધ્યાનમાં આ આવત રહે કે આ વાર્તાલાપ બધાને માટે, થા તે પુસ્તક પ્રગટ કરવા ખાતર, લખવામાં આગ્યો ન હતો. જિજ્ઞાસુના મનની તૃપ્તિને ખાતર, શિક્ષણના પ્રયોનું નિરાકરણ કરવા માટે, સાધકને તેની સાધનામાં મદદ કરવા માટે, આ વાર્તાલાપો થોભ્યા હતા અને પુસ્તકાકારે છપાયા હતા. એમાં જણાવેલા વિચારો પુસ્તકિયા નથી પરંતુ અનુભવનું પરિણામ છે.

એટલે વાંચનાર પણ એ મૂળ હેતુ ધ્યાનમાં લઈને વાર્તાલાપ વાંચવાં પ્રયત્ન કરે તો વધુ લાભ મેળવે એ સંભવિત છે. હવે તો અંગ્રેજી વાર્તાલાપો પણ વધુ માગણી થતી હોવાથી પુસ્તકાકારે છપાવે છે અને મૂલ્ય આપવાથી તે મળી શકશે. શુભચિંતી અનુવાદ 'શ્રી માતાજી સાથે વાર્તાલાપ' દુઃખ મંત્રમાં જ પ્રસિદ્ધ થશે.]

વાર્તાલાપ નવમે

દિવ્ય પ્રેમ અને માનુષી પ્રેમ વચ્ચે શો સંબંધ છે? માનુષી પ્રેમ દિવ્ય પ્રેમમાં અંતરાય કેમ હોય છે? અથવા માનુષી રીતે પ્રેમ કરવાની શક્તિ એ દિવ્ય પ્રેમ માટેની શક્તિનું માપ નથી વાકું? કાર્પેટ, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ, વગેરે આધ્યાત્મિક પુરુષો સ્વભાવે પ્રેમાળ ન હતા?

પ્રેમ એ વિરાટની મહાન શક્તિઓમાંની એક છે; એ શક્તિ સ્વયંબૂ છે, અને જે પદાર્થોમાં અને જે વ્યક્તિઓ દ્વારા તે આવિર્ભાવ પામે છે તેમનાથી તે સ્વતંત્રપણે કાર્ય કરે છે. જ્યાં જ્યાં શક્યતા હોય છે, ત્યાં જ્યાં જ્યાં તેના પ્રત્યે ખુલ્લાપણું હોય છે, ત્યાં ત્યાં તે આવિર્ભાવ પામે છે. તમે જોને પ્રેમ કહો છો, અને જોને તમે વ્યક્તિગત યાને અંગત વસ્તુ માનો છો તે પ્રેમ એટલે આ વિરાટ શક્તિને તમારામાં સ્વીકારવાની, અને તેનો આવિર્ભાવ કરવાની તમારી શક્તિ.

પરંતુ પ્રેમની શક્તિ વિરાટ છે એનો અર્થ એ અચેતન છે એવો યતો નથી; ઊલટું, એ શક્તિ પરમ ચેતનામય અને જાગૃત હોય છે. એ શક્તિ સચેતનપણે આ પૃથ્વી ઉપર પોતાનો આવિર્ભાવ અને સાક્ષાત્કાર કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે, જાગૃતપણે તે પોતાનાં કરણો પસંદ કરે છે, તેને પ્રત્યુત્તર આપી શકે તેવાઓમાં તે પોતાનાં આદિક્ષણો જાગૃત કરે છે, તેમની અંદર પોતાનો સનાતન હેતુ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને જ્યારે તે કરણ નાલાયક નીકળે છે ત્યારે તેને બાબુ ઉપર મૂકી દે છે, અને ખીમની શોધ કરે છે. માણસો એમ માને છે કે પોતે ઓચિંતા જ પ્રેમમાં પડે છે; પોતાની અંદર પ્રેમને પ્રવેશ કરતા, શદ્ધિ પામના અને કરમાઈ જતા તેઓ અનુભવે છે, અથવા તેની ચિરકાળ ક્રિયાને સાટે વિશેષ લાભકાર ધરાવનાર ફેટલોક વ્યક્તિઓમાં તે થોડો વધારે સમય ટકે પણ છે. પરંતુ એ અનુભવ જાણે પોતાનો, દેવળ ખાનગી અને અંગત છે એવી માન્યતા એ તેમની બમણા છે. વિરાટ પ્રેમના સનાતન સાગરની એ તો એક લહેર માત્ર હોય છે.

પ્રેમ એ વિશદ શક્તિ છે. તે સનાતન છે; તે સદા આવિર્ભાવ પામે છે, અને તેનું તત્ત્વ સદાય એકનું એક જ હોય છે એ શક્તિ દિવ્ય છે, એના કાર્યમાં આપણે જે વિધારો જોઈએ છીએ તે તેનાં કર્ણોને આભારી છે. પ્રેમની શક્તિ કંઈ માનવપ્રતિભા પ્રગટ થાય છે એવું નથી; એ તો સર્વત્ર છે. વનસ્પતિમાં અને કદાચ પથ્થરમાં પણ, એની ક્રિયા હોય છે. પ્રાણીઓમાં એની દાન્ટરી જોવી અને ઝાળખવી એ સહેલું છે. તમો-મસ્તના, અજાન, સ્વાર્થ, અદના વગેરે મર્યાદાઓવાળાં તેનાં કર્ણોને લીધે આ મદાન અને દિવ્ય શક્તિના સમગ્રા વિધારો ઉત્પન્ન થાય છે. સનાતન શક્તિ સ્વરૂપ પ્રેમમાં કામવાસના, ક્રોધાગ્નિ, વાસના, માહિયોની તૃપ્ત અથવા તો અંગત વ્યક્તિગત, આસક્તિ એમાંનું કાંઈ હોતું જ નથી; ત્યારે પ્રેમની વિશદ ક્રિયા થાય છે, ત્યારે માનવનો અંતરાત્મા અગત્ય સાથે અદૃત ઝળે છે. નિરપેક્ષ રીતે અને ખીછ કાઢ પશુ વસ્તુની મળુનરી કર્યા વિના; તે એ અદૃત મારે ઝળે છે. દિવ્ય પ્રેમ પોતાની જાનને અર્પણ કરે છે, અને તે કરી માગણી કરતો નથી.

માનવોએ એ પ્રેમના કેવા દાસ કર્યા છે તે કહેવાની જરૂર નથી; તેમણે તેને બદ-મુરત અને પશુપદ બનાવી મૂક્યો છે. અને છતાં, માનવોમાં પણ પ્રેમનો પ્રથમ સ્પર્શ તેના શુદ્ધ અને દિવ્ય તત્ત્વના પ્રતિબિંબની ઝાંખી કરાવે છે; ક્ષણભર માનવ પોતાની જાનને વિસરી જઈ શકે છે. પ્રેમનો દિવ્ય સ્પર્શ માનવપ્રકૃતિમાં જે કાંઈ સુંદર અને ઉદાત્ત હોય છે તેને જાગ્રત કરે છે, અને તેને વિસ્તાર પમાડે છે. પરંતુ તુર્ત જ અશુદ્ધ માત્રાઓ વાળી, પોતાના સમર્પણના આદામાં બદલાતી આશા રાખનાર, નિસ્વાર્થ અર્પણ કરવાને કે જે લોચી લોચાને આપનાર, પોતાના અધમ સંતોષ માટે જૂમરાણ કરી મૂકનાર, અને દિવ્ય વસ્તુને વિદૂન અને અશુદ્ધ કરી મૂકનાર એવી માનવની પ્રકૃતિ આમજ પડતી થાય છે.

દિવ્ય પ્રેમનો આવિર્ભાવ કરવા માટે તેને ધારણ કરવાની શક્તિ તમારામાં હોવી જોઈએ. જે લોકો તેની દિવ્ય શક્તિ પ્રત્યે ખુલ્લા દરો તેઓ જ દિવ્ય પ્રેમનો આવિર્ભાવ કરી શકે. દિવ્ય પ્રેમ પ્રત્યેનું અંતરનું ખુલ્લું દાર જેટલું વધારે વિશાળ અને વિશુદ્ધ, તેટલો મૌલિક શુદ્ધિવાળો દિવ્ય પ્રેમ માનવના જીવનમાં વ્યાપ્ત થવાનો; એનાથી બીજું, નિમ્ન સ્તરોની માનવી લાયકાઓ અને વાસનાઓ જોડે જેટલે અંશે તે વધારે મિશ્ર તેટલે અંશે તેમાં વિધાર, વિરૂપના વધારે.

પ્રેમના મૌલિક તત્ત્વ પ્રત્યે અને તેના સત્ત્વ પ્રત્યે જે માનવનું અંતર ખુલ્લું ન થાય, તે અગત્યની સ્ત્રીપ જીવ શકતો નથી. જ્ઞાનપાર્શ્વના અનુયાયીઓ પણ એક એવી બ્રમિશ ઉપર આવીને અટકે છે જ્યાંથી આગળ તેમને પ્રવેશ કરવી હોય તો પ્રેમમય બ્રમિશનાં પ્રવેશ કરવાની તેમને દુરજ પડે છે, તેમને પ્રેમ અને જ્ઞાન એ એક છે એવું જાન થાય છે; દિવ્ય પ્રેમના પેઝની જ્યોતિ એ જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનું હૃદય એ પ્રેમ છે એ સત્ય તેઓ અનુભવે છે. આત્માની પ્રવૃત્તિમાં એક એવી બ્રમિશ આવે છે કે જ્યાં એ જાને મળે છે, અને એ એ પાસે તમે કરો પશુ બેઠ જોઈ શકતા નથી. શુદ્ધતામાં પ્રેમ અને જ્ઞાન વચ્ચે માનવ જે બેઠ જુએ છે તે તેની શુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા હોય છે; પરંતુ એકવાર તમે મનથી ઉચ્ચતર બ્રમિશમાં આરોહણ કર્યો તોતે એ બેઠો લવ પામી જાય છે.

આ પૃથ્વી ઉપર ભગવાનનો આવિર્ભાવ કરવા માટે અને પાર્થિવ જીવનનું રૂપાંતર કરવા માટે જેઓ અવતરેલા છે, તેમાં કેટલાક એવા પણ છે જેમને પોતાના જીવનમાં દિવ્ય પ્રેમ વધારે અંશે પ્રગટ કરેલો છે. એમાંના કેટલાકમાં દિવ્ય પ્રેમનો આવિર્ભાવ એટલો તો વિશુદ્ધ છે કે આખી માનવજાતિ તેમને સમજી શકી નથી, અને તેઓ કંઈક હૃદયના, પ્રેમહીન છે એવી ફરિયાદ પણ તેમને વિષે કરવામાં આવે છે; અને છતાં તેમનામાં દિવ્યપ્રેમ હોય છે. પરંતુ તેમનો પ્રેમ-તેનું રૂપ અને તેનું તત્ત્વ જાણે-દિવ્ય હોય છે, માનુષી નહિ. ત્યારે માણસો પ્રેમ વિષે બોલે છે ત્યારે તે સંપ્દમાં ભાવપ્રધાન અને લાગણીમય નિર્જાણતાનું તેઓ આરોપણ કરે છે. આત્મવિશ્વનિની દિવ્ય પરાકાષ્ટા તથા કાર્મ પશુ પ્રકારની ચરત કે બંધન વિના, ક્યો પણ બદલો માગ્યા વિના, પોતાની જાતને અર્પણ કરી દેવાની શક્તિ દિવ્ય પ્રેમમાં હોય છે તેની માનવજાતિને ખચર સુદ્ધા નથી; અને ત્યારે નિર્જાણ અને ભાવપ્રધાન પોત્તી લાગણી વેડ્યા વિના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં એ પ્રેમનો આવિર્ભાવ જોવામાં આવે છે, ત્યારે એ કંઈક અને લાગણીહીન છે, એવી ફરિયાદ માનવ કરે છે; પ્રેમ શક્તિનું ઉચ્ચતર અને તીવ્રતમ સ્વરૂપ તેમને એમાં દેખાતું પણ નથી.

જગતમાં ભગવાન પોતાનો દિવ્ય પ્રેમ કેવી રીતે પ્રગટ કરે છે એ તમે જાણવા માગો છો ? પરમ આત્મજ્ઞાનિદાન રૂપે પ્રભુ તેનો અવિર્ભાવ કરે છે, એ તેનું પોતાનું પરમઆત્મ-સમર્પણ છે. જગતથી ભરેલા અવચેતનાના જાંઝાણમાં ચેતના જાયત યાય છે, અને ધીમે ધીમે તેમાં દિવ્ય શક્તિ પ્રગટ યાય છે અને આ સમગ્ર પ્રગટ મિથુને દિવ્ય લાગવત ચેતના અને દિવ્ય પ્રેમના ઉચ્ચતમ અવિર્ભાવનું કરણ બનાવે એટલા ખાતર દિવ્ય પૂર્ણ પ્રભુની ચેતનાએ પદાર્થતત્ત્વની અચેતનતામાં ડૂકી મારવાનું માથે લીધું છે. એ ખરેખર પરમ પ્રેમ હતો. એ પ્રમાણે પરમ ભાગવત ચેતના પોતાની પૂર્ણ દિવ્ય દયાનો, તેની નિરપેક્ષ ચેતનાનો અને અનંત જ્ઞાનનો ભોગ આપીને અચેતનાનો સ્વીકાર કરે, અને અજ્ઞાન અને તમોગ્રણ્ય જોડે એકતા કરીને આ પાર્થિવ જગતમાં અવતરણ કરે એ સમગ્ર પરમ પ્રેમમાંથી ઉદ્ભવે છે છતાં કાર્મ પણ માનવ એને પ્રેમનું નામ કદાચ ન પણ આપે, કારણકે જાહરી લાગણીઓના ઉમરાળા સ્વરૂપમાં તે પ્રગટ થતો નથી, પોતે જ કરે—તેના ભેગ પણ બદલાની માગણી કરતો નથી, પોતાના આત્મજ્ઞાનનું તે પ્રદર્શન કરતો નથી.

પ્રેમની વિરાટ શક્તિ, પોતાની દિવ્ય શક્તિને સંપૂર્ણ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ધારણ અને પ્રગટ કરી શકે એવા ચિન્મય આધારોની શોધમાં છે. પ્રેમને માટે સર્વ પ્રાણીઓની આ જાતિ, સર્વ દૃષ્યો માટેની ખેતનું—પૃથ્વીના પોતાના અંતર માટેની ખેતનું—પ્રેમના એ અવિરોધ્ય આવેશનું મૂળ દિવ્ય પ્રેમમાં રહેલું છે. જે માનવ આવેશોની પાછળ યત્ન છે એ દિવ્ય પ્રેમશક્તિ લાખો આધારોને રૂપી છે, હમેશાં તે પ્રપન્ન કરે છે, હમેશાં તે નિપ્પજ જાય છે, હેતરાય છે, પરંતુ એના સતત સ્પર્શને લીધે આધારો તૈયાર યાય છે, અને એક દિવસ અણુચિંત્યા જ તેમનામાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરવાની પ્રેમાર્પણ કરવાની શક્તિ જાયત ધર્મ જશે.

પ્રેમશક્તિ કાર્ય કર્મ માનવજાતિમાં જ મર્યાદિત નથી અને માનવજાતિ સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓમાં તેનું કાર્ય કદાચ ઓછું વિદ્યુત હોય છે. પુષ્પો અને વૃક્ષો પ્રત્યે લુપ્તો.

સૂચિત થતો હોય અને સદ્યે ગંભીર નીરવતા છવાઈ રહી હોય ત્યારે એક રચને બેસો અને પ્રકૃતિની સાથે તમારા અંતરાત્માને એક કરવા યત્ન કરો. તમને પૃથ્વીમાંથી, વૃક્ષોનાં ઊંડાં મૂળની પણ નીચેથી, ઊર્ધ્વ ગતિ કરી રહેલ, ચડમાં ચડતે ઊંચામાં ઊંચી છેવટની ડાળમાં અને પાંદડાંઓમાં પણ વહી રહેલ, અત્યંત પ્રેમભરી અભીપ્સાનું, કોઈ અનિવાર્ય અપેક્ષાનું, જ્યોતિ અને કલ્યાણદાયી કોઈ વસ્તુ માટેની તૃષ્ણાનું,—અરત ચયેલ પરંતુ પુનઃ પ્રાર્થિત જ્યોતિને માટેની અભિલાષાનું જ્ઞાન થશે. એ અભીપ્સા ધન્યવાદના રૂપમાં ઊર્ધ્વગતિ કરે છે તે ઉપકારની લાગણી જગતપૂર્વક કરેલી પ્રાર્થના જેડે એક ચર્મ જાય છે. એ આવેશ એટલો તો વિશુદ્ધ અને તીવ્ર હોય છે કે વૃક્ષોના અંતરાત્મા જેડે અદ્વિત કરીને તમે તેને અનુભવી શકો તો તમારો પોતાનો અંતરાત્મા સુદ્ધ આ જગતમાં હજી સુધી અગ્રમદ છે એવી દિવ્ય શાંતિ, જ્યોતિ અને પ્રેમને માટે લાગણીભરી ખરા દિલની પ્રાર્થના કરવા પ્રેરશે.

એક વખત આ વિશાળ, વાસ્તવિક, વિશુદ્ધ અને દિવ્ય પ્રેમનો ધણા જ થોડા સમય માટે, અને નાનામાં નાના સ્વરૂપમાં, તમને સ્પર્શ થશે તો પછી માનવપ્રકૃતિમાં એ પ્રેમ હલકો, પાશવ, સ્વાર્થી, દૂર અને કદરૂપો ચર્મ બેડો છે, યા તો તે નિર્બળ, લાગણીઓના ખાલી નિર્માલ્ય ઉભારાઓનો બનેલો હોઈ કેવળ ઉપરચોટીઓ, અરક, સંકુચિત વેપારીના જેવો પાછએ પાઈ ભાગતો, મખખીયૂસ ચર્મ ગયેલો જણાશે. અને એ નીચતા અને પાશવતા, યાને અહંતા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુમાં રસ લેવાની અશક્તિને માનવનો પ્રેમ કહે છે.

દિવ્ય પ્રેમના આવિર્ભાવમાં આપણો પ્રાણમય સત્તાઓએ કરી ભાગ લેવાનો હોય છે ખરો ? અને હોય તો તેનું અદ્વિત અને વાસ્તવિક સ્વરૂપ કેવું હોયું જેઈએ ?

દિવ્ય પ્રેમના આવિર્ભાવને વળા કાંઈ ગયાંદાઓ હોય છે ? અપાર્થિવ, યતા અવાસ્તવિક પ્રદેશમાં શું તે પુરાર્થ રહેવાને બંધાયેલો છે ? દિવ્ય પ્રેમના આવિર્ભાવનો સર્ગ તો પૃથ્વી ઉપર છેક સૂજીતમ પદાર્થતત્ત્વ સુધી, ચાય છે. માનવચેતના સ્વાર્થી અને દુઃકારી વિકાસમાં દિવ્યપ્રેમ આપણને મળી આવતો નથી. પરંતુ દિવ્યપ્રેમના પ્રગટીકરણમાં પ્રાણનું તત્ત્વ, અપિચ્છ વિશ્વના, અન્ય અપરિવર્ત્યમાં જે તેટલું જ, અગત્યનું છે. પ્રાણના આશ્રય વિના પ્રગતિશાળી ગતિ થવી શક્ય નથી.

પરંતુ પ્રકૃતિની એ પ્રાણશક્તિ એટલી બધી તો વિકૃત ચર્મ ગયેલી છે કે કેટલાક લોકો ચેતનમાંથી અને જગતમાંથી તેનો સમૂળો ઉગ્રેદ કરી નાંખવો જેઈએ એમ માનવા લલચાય છે. પરંતુ પ્રાણદારા જ રૂપાંતર કરનારી આધ્યાત્મિક શક્તિ જડ તત્ત્વના પાને પદાર્થનો સ્પર્શ કરી શકે છે. પદાર્થમાં જીવંત શક્તિ અને સક્રિયતા ફેલાવનાર પ્રાણતત્ત્વ ન હોત તો પદાર્થ હંમેશાં ચેતન-રહિત-મૃત જ રહેત, કારણકે માનવના અંતરની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓ પૃથ્વીની જેડે સંબંધ જ સ્થાપન ન કરી શકત, જીવનરૂપે મૃત યાત નહિ એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ અસંતુષ્ટ ચર્મને પાર્થિવ ભૂમિકામાંથી વેગળા જતી રહીને અદૃશ્ય ચર્મ બાત.

હું જે દિવ્યપ્રેમની વાત કરું છું, તે આ પાર્થિવ, સ્થૂલ ભૂમિકા પર, જડ તત્ત્વમાં

પ્રગટ થનાર દિવ્યપ્રેમ છે; પરંતુ તે પ્રેમ મૂર્ત સ્વરૂપ લેવાનું સ્વીકારે તે માટે માનવ પ્રકૃતિના સર્વ વિકારોથી તેને શુદ્ધ અને મુક્ત રાખવો જોઈએ. સર્વ પ્રકારના આવિર્ભાવને માટે તેમ દિવ્ય પ્રેમની અભિવ્યક્તિ માટે પણ પ્રાણતત્ત્વ અનિવાર્ય છે; પરંતુ દરેક આત્મતમા બંધુ છે તેમ અહીં પણ વિરોધી શક્તિઓએ આ સૌથી ઈર્ષમતી વસ્તુ ઉપર પોતાનો કાણુ જમાવી દીધેલો છે. જ્યાં તથા સંસ્કારગ્રાહિતા વિનાના પદાર્થતત્ત્વમાં પ્રવેશ કરીને પ્રાણુ તેને સંસ્કારગ્રાહી અને જીવંત બનાવે છે. પરંતુ વિરોધી શક્તિઓએ એ પ્રાણુશક્તિમાં વિકારો પેદા કર્યા છે; તેમણે તેને હિંસા, ક્રૂરતા, સ્વાર્થ, કામના, અને અત્યેક જાતિની કુરૂપતાનું ક્ષેત્ર બનાવી મૂક્યું છે, અને દિવ્ય જીવનમાં ભાગ લેતાં તેને અટકાવી દીધો છે. પ્રાણુગતિને બળજબરીથી દબાવી દેવાની નથી, યા તો તેને ઉચ્છેદ કરવાનો નથી, પરંતુ તેનું રૂપાંતર કરવાનું છે. કારણ કે પ્રાણુ વિના કાઈપણ જૂમિકામાં તીવ્રતા અસંભવિત છે. પ્રાણુ એટલે સ્વભાવે પોતાની જાતને ઉદારતાપૂર્વક આર્પણ કરનાર આત્મજો ભાગ. પ્રાણુમાં લેવાની વૃત્તિ અને શક્તિ રહેલ છે, તેટલા જ માટે, કશું પણ બાકી રાખ્યા વિના, તે પોતાની જાતને પૂરેપૂરી આર્પણ પણ કરી દઈ શકે છે, અને અન્ય પદાર્થને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવો એ તે જાણે છે, તેટલા જ માટે કશું પણ બાકી રાખ્યા વિના, નિઃશીષપણે, તે પોતાની જાતનો ઉત્સર્ગ પણ કરી દઈ શકે છે. પ્રાણુની સાચી ક્રિયા સુંદરમાં સુંદર, લેખ્યમાં લેખ્ય હોય છે; પરંતુ તેનામાં વક્રતા પેડી છે, અને તે સૌથી કુદૃષ, વધારેમાં વધારે વિકારી અને અત્યંત ધૂણારૂપદ થઈ પડી છે.

માનવપ્રેમની કથામાં ત્યાં ત્યાં શુદ્ધપ્રેમનો એક પરમાણુ પણ પ્રગટ થવા પામ્યો છે, અને કઈ વિકાર વિના તેનો આવિર્ભાવ થયેલો છે, ત્યાં ત્યાં આપણને સત્યનાં અને સૌંદર્યનાં દર્શન થાય છે. અને પ્રાણુની એ સુંદર અને લબ્યક્રિયા અદ્ભુત નીચડે છે. કારણ કે તેના વાસ્તવિક હેતુનું તેને જ્ઞાન હોતું નથી; તેને ખબર નથી કે પ્રેમની ગતિ દ્વારા એક માનવ બીજા માનવ નેડે સંયોગ પ્રાપ્ત કરે એ તેના હેતુ નથી, પરંતુ સર્વ જીવોનો ભગવાન નેડે યોગ થાય એની શોધમાં તે છે.

આ કલેશમય, અધિકારભર્યા જગતમાં સનાતન ચેતનાએ જગતને અને પ્રાણીઓને પાછા ભગવાન પ્રત્યે લઈ જવાના હેતુથી જે પરમશક્તિ અવતારી તેનું નામ 'પ્રેમ' છે. અધિકાર અને અજ્ઞાનમાં હૂંમેલ પાર્થિવ જગત પ્રજાને વીસરી ગયું હતું. એ અજ્ઞાનમાં પ્રજાના દિવ્યપ્રેમે અવતરણ કદ્યું, અને અધિકારમાં જે જે સુપુત્ર હતાં તે સર્વને તેને જાગ્રત કરી દીધાં, સોચાઈ ગયેલા કલોને તેને ખોલો ખોલીને તેણે સદેશી કલો કે "જીવનમાં એવી એક જ ચીજ છે જેને ખાતર જાગવું અને જીવવું પ્રમાણુ છે: તે દિવ્યપ્રેમ છે." અને પ્રેમજાલ જાગ્રત થતાં સાથે, ભગવાન પ્રત્યે પુનર્ગતિ કરવાની શક્યતા પૃથ્વીમાં ઉઠાવી. પ્રેમ વાટે પાર્થિવ જગત ભગવાન પ્રત્યે ગતિ કરે છે, અને તેના પ્રત્યુત્તર - રૂપે, સૃષ્ટિનો મોટો કરવાને, ઉપરના લોકમાંથી દિવ્યપ્રેમ અને પ્રજાની કેરુણા નીચે ઊતરે છે. ત્યાં સુધી પાર્થિવ જગત અને ભગવાનનો પરસ્પર યોગ ન થાય, ભગવાન તરફથી પાર્થિવ જૂમિકા પ્રત્યે અને આ સૃષ્ટિમાંથી સરજનદાર પ્રત્યે પ્રેમ આ પરસ્પર આપ-લે ન થાય, ત્યાં સુધી આ સૃષ્ટિમાં પ્રગટતો પ્રેમ તેના વિશુદ્ધ સૌંદર્યની, તેના સાદગ્યિક સામર્થ્યથી અને તીવ્ર ધન આનંદની પરિપૂર્ણતાથી હમેશાં વચિત જ રહેશે.

દિવ્યપ્રેમે પાર્થિવ જગતમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેનામાં પ્રાણ પૂર્વા ત્યાર પહેલાં આ જગત મૃત પદાર્થનું બનેલું ચેતનહીન જગત હતું. તે આદિ કાળથી જીવનના એ દિવ્ય મુળની શોધ સૃષ્ટિ કર્યા કરે છે; પરંતુ એ શોધ કરતાં પહેલાં પ્રત્યેક વેળા તે ખોટા રસ્તે દોરવાઈ છે, આમથી તેમ તે અંધકારમાં જ ભટકતી અને આધરાતી રહી છે. સૃષ્ટિનો મોટો ભાગ અજ્ઞાત લક્ષ્ય પ્રત્યે ગતિ કરી રહેલા અંધ ટાળા પેઠે પ્રેમની વાટે પડ્યો છે. તે જોની શોધમાં છે તેનું પણ તેને જ્ઞાન નથી.

માનવને પ્રેમનું જે ઉચ્ચતમ સ્વરૂપ, વિશુદ્ધમાં વિશુદ્ધ અને સૌથી વધારે નિઃસ્વાર્થ સ્વરૂપ દેખાય છે તે માતાનો વાતસલ્યપ્રેમ છે. પરંતુ માનવપ્રેમની ઉપર જણાવી તે વિરાટ ગતિ અત્યારસુધી તેણે પ્રાપ્ત કરેલ તેના કરતાં કાંઈ જુદી વસ્તુની શુભ યોજના અંતરથી કરી રહેલ છે; પરંતુ તે ક્યાં મળશે તેની તેને ખબર નથી, અને તે અંતિમ વસ્તુ સી છે તેનો તેને ખ્યાલ સરખો નથી. પરંતુ વિશુદ્ધ અને સર્વમાનુષી આવિર્ભાવોથી કેવળ સ્વતંત્ર એવા દિવ્યપ્રેમ પ્રત્યે જે ક્ષણે માનવની ચેતના જાગ્રત થાય છે, તે ક્ષણે સનાતન કાળથી પોતે શેને માટે સાચેસાચ ઝંખી રહેલ છે, તે લક્ષણ તેને જ્ઞાન થાય છે. અંતરાત્માની અભીપ્સાનો આરંભ એ ધડીએ થાય છે, એને પરિણામે માનવચેતના જાગ્રત થઈ જાય છે, અને લગવાન સાથે અદ્વૈત કરવાની તેને તાલાવેલી લાગે છે. ભારપદ્ધતી, અજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરેલા સર્વે આવિર્ભાવો અને વિકારો બ્રહ્માઈને હુમ્મ થઈ જવા જોઈએ, અને તેમને ઠેકાણે એકમાત્ર ગતિ રહે: સૃષ્ટિ પ્રત્યેના સરજનહારના પ્રેમનો પ્રત્યુત્તર આપતો, તેને અતુલ પ્રેમથી ચઢાતી સૃષ્ટિની તેના પ્રત્યે ગતિ એકવાર સચેતન, પ્રભુપ્રેમ પ્રત્યે જાગ્રત અને અનાવહિત થયેલ સૃષ્ટિમાં પ્રભુ પોતાનો દિવ્યપ્રેમ મર્યાદા વિના રહે છે, રેલાવે છે. પ્રેમની ગતિનું ચક્ર એ રીતે પૂર્ણ થાય છે; તેના બે છેડા પરસ્પર મળે છે, પરમ આત્મા અને પ્રગટ પાર્થિવતા એ બેનું મિલન થાય છે, અને એ દિવ્ય મિલન સતત અને સંપૂર્ણ જામે છે.

દિવ્યપ્રેમની સર્વવિજયી શક્તિનો અને વિશુદ્ધિનો કંઈક અંશ જગતમાં પ્રગટાવવા માટે મહાન આત્માઓએ જન્મો લીધા છે. અથવા ખરું જોતાં દિવ્ય પ્રેમનો સાક્ષાત્કાર વધારે સરળ અને વધારે સંપૂર્ણ થાય તેટલા માટે પ્રભુનો દિવ્યપ્રેમ એવી વ્યક્તિઓ રૂપે રેલાયો છે. જ્યારે વ્યક્તિના રૂપમાં દિવ્યપ્રેમ પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેની સમજૂતી અને સાક્ષાત્કાર તે અપ્રગટ કે અપૌરુષેય હોય છે તેના કરતાં વધારે સહેલાં બને છે. એવી વ્યક્તિના સંબંધથી અને દિવ્યપ્રેમની સાહજિક તીવ્રતાના સ્પર્શથી, જગતી જોડેલ-પ્રભુના દિવ્યપ્રેમ પ્રત્યે જાગ્રત થયેલ માનવને પોતાની પ્રકૃતિના રૂપાંતરનું કાર્ય ચાલું સરળ થઈ ગયેલું જણાય છે; તે જે મિલન માટે મથતો હોય છે તે મિલન વધારે સદૃજ અને ગાઢ બને છે. અને એ મિલન, એ સાક્ષાત્કાર વધારે પરિપૂર્ણ તથા વધારે ધન થતો જશે; કારણકે વિરાટ અને અપૌરુષેય પ્રેમની વિદ્યાળ એકરૂપતા અને સમાનતા ભગવાન સાથેના સર્વ શક્ય સંબંધોની ન્યોતિ વડે આલોકિત થઈ જાકશે, અને એ સંબંધોના સૌંદર્યની અને રંગની લીલા તેને જીવંત અને જલજંત કરી મૂકશે.

કસ્સે દેવાય હવિષા વિધેમ !

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે જૂની અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ યુક્તિ યુદ્ધ છે. યુદ્ધમાં હારી ગયા પછી અને ગુલામી માથે આવી પડ્યા પછી પણ લડાઈ માટે દેશમાં કાવતરાં કરતાં રહેવું તથા પરદેશની મદદ માટે કાંઈ પ્રયાસ કરતાં રહેવું એ પણ એક મોટી સાધના છે. પોતાને સ્વદ્વાન્કુશળ તથા સ્વાતંત્ર્યવીર માનનારા માણસો આ જ માર્ગ ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. આ પક્ષના માણસોએ ૧૮૫૭ની સાલમાં એક મોટો પ્રયોગ કરી જોયો. આપસમાં ફાટફૂટ, ખોટા સમાચાર, ગદ્દલત તથા ચારિત્ર્યના અભાવને લીધે તેઓ હારી ગયા અને નિરાશ થઈ ગયા. નિરાશા લાગ્યા વખત ટકી શકતી નથી, તેઓએ ફરી તૈયારી શરૂ કરી. પરંતુ આ કામ કેટલું મોટું છે, તેને માટે કેવી જાતની તૈયારી જોઈએ, શત્રુની શક્તિ તથા તૈયારી કેટલી છે—આનો તેઓ પાસે કંઈ હિસાબ ન હતો. વળી જે સ્વાભાવિક દોષોથી આપણે હારી ગયા હતા તે જાણી તેમને દૂર કરવાની કાશિય કરવી જોઈતી હતી પણ તેઓથી તે પણ ન બની શક્યું.

એટલામાં કેંગ્રેસનું આંદોલન આવ્યું. તેના માર્ગદર્શક અંગ્રેજો જ હતા. તેઓએ કહ્યું, “ સિટિય જનતા ન્યાયપ્રેમી છે, તેને હિંદુસ્તાનની હાલત જાણાવો તો જરૂર તે હિંદુસ્તાનને ન્યાય આપશે.” આપણે એ અનુસાર (Liberal party) વિનીત પક્ષમાં વિશ્વાસ શરૂ કર્યો અને તે પક્ષનું તત્ત્વજ્ઞાન આપણી રાજનીતિનું સ્મૃતિશાસ્ત્ર બની ગયું.

ત્યારબાદ સમજવામાં આવ્યું કે વિનીત લોકો મુશ્કેલીથી અધિકાર મેળવે છે અને અધિકારી ચાપ છે ત્યારે પણ, તેઓની પાસે મતસંખ્યાનું બળ એટલું ઓછું હોય છે કે તેઓ હિંદુસ્તાનને સહાનુભૂતિ સિવાય કશું આપી શકતા નથી. તેમનામાં આપણો વિશ્વાસ જ્યારે ડગવા લાગ્યો ત્યારે ફરી આપણે સ્વતંત્રતાની વાતો વિચારવા લાગ્યા. એટલામાં મજૂર પક્ષ (Labour party) આગળ આવીને કહ્યું, “ અમે તમારા શુભચિંતક છીએ; મૂળભૂત (Radical) પરિવર્તન કરનારા છીએ; અમે સત્તા પર આવતાં જ તમોને બધું આપી શકીશું.” આપણા મોટા મોટા નેતાઓ મજૂર પક્ષના નેતાઓનાં શુભગાન કરવા મંડો પડ્યા. ત્યારબાદ મજૂર પક્ષ થોડાક દિવસો માટે અધિકાર ઉપર આવ્યો. જોન મોર્લીના વખતમાં શ્રી. ગોખલેજીના જે હાલ થયા, તે જ હાલ શમ્ભુ મેકડોનાહના વખતમાં વિનીતોના થયા.

આની વચમાં ક્રાન્તિકારી બળવાખોરોએ બોમ્બડે ત્રાગ્ અજમાવી જોયો. પરદેશમાં જઈને ત્યાં કેટલી સહાનુભૂતિ મળી શકે છે તે જોવાને ત્યાંના રહીશોના દરવાજા પણ ખખડાવ્યા. મોટી મોટી સભાઓ ભરીને, સરકારનો નિષેધ કરીને તથા લોકોમાં અસંતોષ જાગ્રત કરીને નિર્વેધાત્મક રસ્તો પણ એક પછે અજમાવી જોયો. કામ આગળ આધું. એટલામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની નાક પારખીને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહના તથા સત્યાત્મક કાર્યના પ્રબંધથી દેશસંગઠનને જૂનો પણ નૂતન રસ્તો કાઢ્યો. પરદેશી વિચારો ઉપર આધાર રાખનારાઓને પહેલી વાર સ્વદેશી તત્ત્વજ્ઞાન મળ્યું જેમાં શક્તિની ખરી ઉપાસના તથા રાષ્ટ્રનિર્માણની પૂરી તાકાત હતી.

આ માર્ગે ચાલીને દેશનાં કેટલાંયે સ્ત્રીપુરુષો જલમાં ગયાં. ગાંધીજીના બાડીલા તથા યુવાનોના પ્રતિનિધિ પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ આ સુદમાં ખૂબ જોશપૂર્વકે દાખલ થયા. પરંતુ તેમણે ગાંધીજીના સ્વદેશી તત્ત્વજ્ઞાનની આજ્ઞાતમાં શંકા પ્રગટ કરીને પરદેશનું સમાજ-શાસ્ત્ર સ્થાપ્યું અને દેશના નવયુવકો ગાંધીજીની ઠંડી સુદનીતિથી કંટાળી જઈને દેશમાં મતભેદ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. એ લોકોને રશિયાનું તત્ત્વજ્ઞાન તથા તેનો વિજય બહુ જ આકર્ષક લાગ્યો. જોતજોતામાં ગાંધીજીની જગ્યા માક્સ, લેનિન અને સ્ટેલિને લઈ લીધી. હવે દેશમાં સ્વાતંત્ર્યનું જોર વધવા લાગ્યું જોડે જોડે તેને કમજોર બનાવનાર મતભેદ પણ વધ્યા. જવાહરલાલજીએ મતભેદનાં મૂળ નાખ્યાં પરંતુ તેઓ જાતે કોંગ્રેસની સાથે રહ્યા અને ગાંધીજીના નેતૃત્વને કદી છોડ્યું નહીં. જવાહરલાલજીના સમાજવાદથી મજૂરો તથા કિસાનોમાં એક નવી દૃષ્ટિ આવી. તેની સાથે જો ગાંધીજીની અહિંસાનો પણ સમાવેશ હોત તો કોંગ્રેસના કાગને સૌથી વધારે ફાયદો થાત. પરંતુ માક્સ, લેનિન તથા સ્ટેલિન અહિંસાવાદી ક્યાં હતા ? તો પછી આપણા કિસાન તથા મજૂરોના અદાલત પારોથી તેનો આગ્રહ કેવી રીતે રાખી શકાય ? ગાંધીજીને ખુશ કરવા માટે તથા કોંગ્રેસમાં રહેવાને માટે તેઓએ મોંઘો અહિંસાની થોડીક વાન કરી અને પછી તેનો મનમાન્યો અર્થ કરી લીધો; છુટ્ટી મેળવી ! આવી રીતે દેશમાં ખૂબ ચાલી, દેશમાં જોશ વધ્યું, વાદવિવાદ વધ્યો, મતભેદ વધ્યા, પરંતુ તેની સંકેત વધી નહીં—તે તો ધટી જ ગઇ.

એવી હાલતમાં ચાલુ મહાવિગ્રહ આવ્યો. આપણી અહિંસાભક્તિ તથા સંસ્કારનિષ્ઠા કેટલી ઊંડી અથવા ઊંછરી છે તેની એક સ્પષ્ટતા પરીક્ષા થઈ અને દેશને પોતાનું દિલ શોધવાનો મોકો મળ્યો.

હવે આપણે જોઈએ છીએ કે ત્યાં વંચતો ખ્યાલ વધે છે ત્યાં ગોરા અને કાળાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે; બંને પછી તમે અમેરિકા જાઓ અથવા દક્ષિણ આફ્રિકા જાઓ. ત્યાં વંચતો સવાલ આવે છે ત્યાં ગોરા તથા પીળાનો ઝગડો વધે જ છે; પછી બંને તે અમેરિકા અથવા જાપાનના આરામગૃહોના વિષયમાં જ હોય; જ્યાં વંચતો સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં જર્મન તથા યહૂદીનો ઝગડો પણ સારૂ થાય છે અને તેની નિર્દય સફળતા દેખીને આખી દુનિયા ચકિત થઈ જાય છે.

યુરોપમાં સમાજવાદીઓનો સત્તા વધતો જોઈને રાષ્ટ્રપૂજન (Nationalism) એ નવું રૂપ ધારણ કર્યું અને પરિણામે નાઝીવાદ અને ફાસિઝમ આવ્યાં. હિંદુસ્તાનમાં શ્રી. ગિરિપત્તનયંત્ર પાલ તથા શ્રી. અરવિન્દ યોગના પ્રચારથી જે મેઝીનીઝમ રાષ્ટ્રીય ભાવ વધી ગયો હતો તેનો શ્રી. રવીન્દ્રનાથે વિરોધ કર્યો. સ્વામી વિવેકાનંદનો રાષ્ટ્રબાળ કોઈ ભુલ જ પ્રકારનો હતો. ભારતમાં તેનો ધણો પ્રચાર થયો. હવે ગાંધીજીએ ભારતીય રીતની એક રાષ્ટ્રીયતા ચલાવી છે જેનું મૂળ ભારતની સંસ્કૃતિ છે, જે બધા ધર્મોને સરખા ગણે છે, બધાનો સ્વીકાર કરે છે અને ભુલ ભુલ ધર્મો, પન્થો તથા ફિરકાઓને એકઠા કરીને તેઓનું એક કુટુંબ બનાવવા ઇચ્છે છે. આ મહામૂલ્ય અને સર્વસંગ્રાહક ભારતીય સંસ્કૃતિના વ્યાકરણનાં મૂળતરંગો સત્ય, અહિંસા, સેવા, ત્યાગ અને બલિદાન છે. જે લોકો વ્યાકરણના આ નિયમો પાળતા નથી, તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિનો દાસ કરે છે. તેમ છતાં પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ તેમનો નિભાવ કરીને તેમને શુદ્ધ તથા આત્મીય બનાવવાની શ્રદ્ધા રાખે છે.

રશિયા તરફ આપણા દેશમાં જે શ્રદ્ધા અને બંધિત ઉત્પન્ન થયા હતાં તેનો પ્રચાર ખૂબ થયો. તે ઉપરાંત “હિંસાથી જેટલી જરૂરી હોય તેટલી જ હિંસા કરીને અમે સ્વતંત્ર બની શકીએ છીએ તો હિંસાની પરહેજ શા માટે રાખવી ?” આનું કહેનારા લોકો વધી પડ્યા. પરંતુ રટેસિને એટલું દો પુરવાર ક્યું કે હિંસા શત્રુને તો મારે ત્યારે ખરી પણ તેઓની તંત્રવપરાયણતાને અને જનકલ્યાણને તો હણી જ નાખે છે. હવે હિન્દુસ્તાનના સમાજવાદીઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે તેઓએ રશિયાનો સામ્યવાદ ચત્રાવવો કે તેનું કોઈ નવું સંસ્કરણ તૈયાર કરવું.

હવે એક જાતની રાષ્ટ્રીયતાના પ્રતિનિધિ છે શ્રી. સાવરકર, જ્યારે બીજી જાતની રાષ્ટ્રીયતાના પ્રતિનિધિ છે શ્રી. સુભાષચાણુ. એમના ઉપર દેશનો કંઈ ને કંઈ મોહ તો છે જ, પરંતુ વિશ્વાસ એટલો નથી. એમિસીનિયા અને સ્પેનના વિપ્રહોના અનુભવ પછી જેવી રીતે લોકસંઘ (League of Nations)ની પરીક્ષા થઈ તેવી જ રીતે પોલેન્ડ અને ઈન્ડો-ચીના પછી રશિયાના સામ્યવાદની પણ કસોટી થઈ ગઈ છે. કેમીવાદ (Communalism) અને સામ્યવાદ (Communism) બંને એક બાબતમાં મળતા આવે છે—જને વાદ સમાજનો બિલકુલ વિચાર જ કરતા નથી.

હવે ન તો રશિયા પાછળ જવાને હવ લલચાય છે, ન તો બીજાઓને જિલ તથા પરાયા માનનારા રાષ્ટ્રભાવ તરફ. સતમતાન્તર અનેક છે. “કોની પાછળ જવું ? કયા દેવને બલિદાન આપવું ?” *

[ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૦]

* દિલ્લી ‘સર્વોદય’ માંથી. અનુવાદક : હરજીતસિંહ રાજાસિંહ વૈષ્ણવ.

હે ઢેલરા ! માનવતા કિરીટમાં
અન-પ તેજે ચમકત હીરા !
ધૃષ્ટ્યાં કહે દેવ ય જેની, એવી
મનુષ્યજાતિ ધેડતા વિધિના
હાથે કંઈ માનવ કેરી મૂર્તિઓ
ધંધાય, કિન્તુ 'કંઈ આઠી રહે જતું'
એવો અસંતોષ રહે વિધિઉરે;
ને માનવીના રૂપમાં પરુઓ
અનેક, આ જૂતલ માંહિ સંચરે :
ફરી ફરીને વિધિ અંતરે વસી
મનુષ્યની મીઠડી મૂર્તિઓ ધડે :
એ વિશ્વશિક્ષી તણું હૈયું હેરે
ચડ્યું હશે મૂર્તિ ધડી તહારી યે !

છુદ્ધો યુગોનો ઇતિહાસડોસો
થયો હશે ગર્વભરેલ, આખડી
હર્ષાશ્રુભીની, ઉર ના ધરાયું
હશે, નિહાળી તુજને ફરી ફરી;
ઉન્નળનારો નિજ આયખાને
અહો ! પનેતો તુજ જન્મ ચાતાં.
તું તો સખે ! બાલ્યથી સાથી મહારો; ૨૦
નિહાળી તારો સરલ સ્વભાવ,
ચયેલ આકર્ષણ તાહરું મને;
અને રમતો તુજ સંગ-હેડીના
ગણી—મંત્રું રાજ 'જે'તું તહાર
હૈયે વચ્ચા ગ્રેમલ પાસિકીકતું.
એ મુગ્ધ બાળાપણમાં મહારા.

એકેક વર્ષ જ્યમ વીતતું ગયું,
હૈયા પરેથી પટ ખેંચતું ગયું;
ને તાહરા અંતર ફેરું ભય,
પવિત્ર, સાદું—નમ જેતું—મંદિર ૩૦
સુગંધી મહેકત બતાવતું ગયું;
ને, રતબધ એ દર્શનથી ચયેલ
આ હૈયું તહારું ઉર પૂજતું ચયું.

આજે હવે જનશૂન લોચને હું
નિહાળું ચારિગમ; ને મનુમહી
વસી રહી પાશવતા તણાં સુણું
હંમર ભેંકાર; પ્રચંડ અગ્નિ
વિદેષનો હૂહવતો પડે પડે
થતો જતો રાક્ષસકાય : ખાતાં
વધે છુલુક્ષા : નિજ લાલ છબે
ચાટી જવા વ્યોમ, ધસી રહ્યો ઉચે.
ને, માનવી માનવીની સંગાઈ
તો હારયતું પાત્ર દવાં બની ગઈ !
તહારે, દવાં, પ્રીછી શકું હું તહારો
ઉરથી બેઠી મનુતાની ગંગા
સ્વયંભૂ, સારલ્યથી, કૂલંમાંથી !
વહે સુગંધી જ્યમ નિઃપ્રયતન.

બાળાપણના મુગ સાથી ! તહારો
વિરાળ હૈયાનિધિ પાસે મહારું
ઢળી રહે અંતર ભક્તિશાવે. ૫૦

સંબોધો દાવાં ન શકું હું 'સાથી',
તે તો દીધી માનવતાની દીક્ષા
અગ્નયુમાં, પેહલી જ પ્રીત ચાતાં,
પ્રીછી રહ્યો હું હમણાં જ જે યુરો !

યુરો વીર્યવતી વાણી કહ્યું જે ઉચ્ચરી હતી:
'દૈવાયતં જુલે જન્મ મદાયતં તુ પૌરુષમ્ !'
તે વાણી આજે ઉર યાદ આવતી.

તું જન્મિયો આપર, કિન્તુ તહારું
હૈયું ઝપિ શું : ઝપિમિટ તહારું
નિહાળતાં કર્મ, પડે તહારે ૬૦
માયું ઢળતું દિન ફેરું મહારું :
—હું જન્મિયો છું દિન, કિન્તુ ક્યારે
થઈશ સાચો દિન, જાણતો ન તે—

હે ઢોલરા ! લગ્નની પહેલી રાતે
આશાજ્ઞતા ઉરથી, અધીરા
પડે, જતાં ગોરી ગુલાબી પાસે,
સુણી શક્યો તું કયમ પત્નીમુખથી

—સરતલ મહીં અચાનક ચડે ધનો સ્થામળાં
અડાળીડ, ધનાંધકાર ઉભરાય, આકાશ સૌ
હૂડત પ્રચંદ : ને જગતતસ્ત, દિઃમૃદ પે ૭૦
વિનાશકર વર્ષતી પ્રલયવીજળી હેલિ શા

શબ્દો 'ચહું હું પ્રિય દેવરાને,
તુંને ખીજ સૌ મુજ ભાઈ બાપ ?'
'ધીમે ધીમે પ્રીત જૂની બુલાશે'
લહીને, ફરી ફરી

મનામથુના સદુ ખોલ ખોલતાં,
જપાતી પત્ની મુખથી પડેપડે
સહાઈ શેણે જપમાળ 'દેવરા' ?
તારો હૈયામાં ભરૂંકા ઉડતાં
સંભ્રમ દેવાસુરનો પ્રચંદ, ૮૦
અસુરો સમાવી

દીધા એવા ક્યાં ન જાહેર દડે ?
નરોત્તમ ! સદસ્તશ ચરણ વંડુ તારા, ગુરો !

હૈયે વસી માનવતા યદી, તે
સહી હશે અંતરની બથાને,
જે બાળતી આજુબહેનું હૈયું

—રો ફાલ જેનું !— દુસરી વડઝવર્તી—

કેરી સગી બેન જ આયરાણી આઃ
એવી જ નિષ્પાપ : રૂ પળેપળે
સજવ પ્રત્યેક ય કોષ 'દેવરા' ૬૦
જળેથી હોણી તડકે તમાજલી
જેવી, સહી પીક રહી અસલ !
એકાત્મ બે ભિન્ન શરીરમાંહી
સકે ન જીવી, નિજ અર્ધ બીજા
સહે મળી જવા

ખેંચાય, કિન્તુ, નાં મળી શકે અરે !
એ આગ બન્ને હઠની રહી હશે.
જે, દેવરા આજુબહે ઉરોને,
તે બે ય આગો ઉર તારુ બાળી

રહી હશે માખણુ શું સુવાણું ! ૧૦૦

ચક્રવાચકી કરી બોડી બિજતી વેદના
મૃત્યુકલ્પ, લહી હોશે પથાતાપામિમાં જળ્યા !
નિનાદ તારા ઉરનો પ્રચંદ

ઉદ્બોધતો રપટ, બળે ભરેલો,

'આ આયરાણી નવ પત્ની તારી,
જન્મે જન્મે પત્ની એ દેવરાની,
અકસ્માત પિયુથી છૂટી, ઝૂટતી ચક્રવાકી.'

તે ધોષ પાસે નિપજબવાળા
જનો તથો ઝેરીલી વાણી કેરા
કઠોર કાલાહલ ક્યાં ફૂંચી ગયા ! ૧૧૦

પીયુષો પુણ્યના પીવા, હૈયાઝાળ, સમાવવા,
વેતકું ઝટ તેં નોડું આજુબહે સહે જવા !

બ્યાં દેવરા પાનખરે હુટલા
કા વૃક્ષ શા, પત્રેવિહીન, સૂકો,
બેજે બેજે પ્રાણુ ધારી રહો તો,

ત્યાં પ્લેંગ્યો લીલુડા વેશે અચાનક વસંત શા !
ને, બે ય અગો અધજવતાં અને
અર્ધાં મરેલાં

(નિર્માયલાં એક બીજા જ માટે)
તેં પ્રેમનું અચૂત છાંટી દેને ૧૨૦
સજવ કીધાં : નિજ આંગ હોલવી !

જે આગ બીજાં ઉરને દહોડતી,
તે આગ તારું પણુ હૈયું બાળતી :
ઝખી રહું એવું જ હેયું, હે ગુરો !
હે ઢોલરા ! માનવતા કિરીટમાં
અનન્ય તેજે ચમકત હીરા ! ૧૨૬

+ ઢોલરા શ્રી. મેઝાણીની 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', માંની એક વાર્તા 'શેત્રુજીને કાંડે' નું એક
પાત્ર છે. દુકમાં વાર્તા આ પ્રમાણે છે :

દેવરા અને આજુબહે—આયર આયરાણી—બાળપણના પ્રેમી છે. આજુબહે ઢોલરા સાથે
પરણવાય છે. પોતાની નવવધૂનું દિવં દેવરા સાથે મળી ગયું છે એમ બાળ્યુતાં ઢોલરા તેને
સગી બેન જેમ રાખીને, પોતે જ જઈને, દેવરા સાથે પરણાવી આપે છે.

ભાભારામની વાર્તા

[કવિ શામળભટ્ટ એક સ્વતંત્ર સર્જન]

મંજુલાલ મજમુદાર

કવિ શામળભટ્ટ પોતાની અનેક વાર્તાના વસ્તુ માટે તેમના પુરોગામીઓના ઝણી છે એવું આ સંબંધી શોધખોળ થવા લાગતાં જાણવામાં આવતું જાય છે. પરંતુ કવિની સ્વતંત્ર કલ્પનાશક્તિને તેથી કંઈ હીણપત લાગે છે એમ માનવાનું નથી. સંસ્કૃત 'શુકસમતી' ની મુજાએ કહેલી સિતેર વાતોની આસપાસ આગળપાછળની પ્રસ્તાવનારૂપી બે વાર્તાઓ બોડીને 'સુડા-બહેતેરી' તેમણે રચી છે. તેમ જ 'વૈતાલપુત્રીસી' ની પચીસ વાતોની પ્રસ્તાવના તરીકેની વાર્તા પણ શામળભટ્ટનું સ્વતંત્ર સર્જન છે.

પરંતુ તેમનું ખરેખરું બાળ્ય સર્જન તો તેમની 'ખત્રીસ પૂતળીની વાર્તાઓ' છે. એમણે માત્ર જૂની 'સિંહાસન દ્વાત્રિશિકા' ના ખોખાને કબૂલ રાખ્યું છે; પરંતુ તેમાંની સિંહાસનપ્રાપ્તિની વાર્તા તેમણે નવી રચી છે; અને સિંહાસનને જીતેલી પૂતળીઓની ખત્રીસ સંખ્યા માત્ર મંજુર રાખી છે ખરી; પણ એ પૂતળીઓનાં નામને, તથા પ્રત્યેક પૂતળીએ કહેલી વાર્તાને, મૂળ સંસ્કૃત લોકકથા સાથે જરા પણ સંબંધ કે મળતાંપણું નથી; એની ગૂંથણી અને પસંદગી કવિની પોતાની સાવ સ્વતંત્ર છે.

એમની 'ખત્રીસ પૂતળીની વાર્તા' માંની ઓગણીસમી વાર્તા 'ભાભારામની વાર્તા' એ એમની ખાસ સ્વતંત્ર કૃતિ છે. વળી તે દ્વારા તેમના અંગત જીવન પર ખૂબ પ્રકાશ પડે છે : તે આ નોંધદારા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિએ સં. ૧૭૮૫ સુધીમાં એ ખત્રીસમાંની પંદર વાતો રચી હતી એમ તેમનો પોતાનો સ્પષ્ટ અંગીકાર છે : અને પછી તેમને માતર પ્રગણનાં સિદ્દુજ ગામના પટેલ રખીદાસ તરફથી નોતરું મળતાં એ સિદ્દુજમાં આવી વસ્યા હતા : અને પછીની સત્તર વાર્તાઓ તેમણે ત્યાં રખીદાસના આશ્રય નીચે રહીને રચી હતી : આ હકીકત કવિના કથનથી જ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

જે સમયમાં રાજ્યાશ્રયનો સંઘવ ગુજરાતમાં અદ્વપરવલ્લ હતો તેવા સમયમાં ગામડાના બહુશ્રુત તથા વિદ્યાવિદ્યાસી એવા રખીદાસે કવિ શામળભટ્ટને, આદરપૂર્વક તેડી પોતાના ગામમાં વસાવ્યા હતા : અને તેમને જીવનનિર્વાહની ચિંતામાંથી મુક્ત કર્યા હતા : તે કારણે કવિને તેમને માટે બારે અહેશાન રહે એ તફન સ્વાભાવિક છે. એ અહેશાનને એકેકેવિગ્ન રેવી રીતે ફેડે છે તે આ વાર્તાદ્વારા આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

'ભાભારામની વાર્તા' માં કણ્ઠી* (એફત કોન) ની પ્રતિકા, બંધી વર્ણોમાં તેની મહત્તા, તેને સ્વતંત્ર સ્વભાવ, તેનું અપાયક મત, અને ઈશ્વરનો ડર, તેની તનતોડ મહેનત, તેની બારે માસની ખેતીની જીવનચર્યા તથા એક દિવસમાં બનતા બનાવોની સવારથી રાત

* સં. કૂર્મનેા અર્થ પૃથ્વી યાય છે: તે ઉપરથી કૂર્મો યસ્યાસ્તિ કૃતિ-એને જમીન છે તે કૂર્મો; કૂર્મો, કૂલ્લી, કુલ્લીવી, કુલ્લી, કજલી, -એવા કોઇ કે 'કણ્ઠી' રાખે, બંધો લાગે છે. 'જમીનદાર' એટલો એનો સાદો અર્થ યાય.

સુધીની રાજનિશી-એ બધું એટલું બધું ઝીણવટથી તેમણે વર્ણવ્યું છે કે કણુખીની કામ માટે ગમે તેને માન ઉપજ્યા વગર રહે નહીં.

‘કણુખી’નું મહત્વ વિક્રમ જેવા ‘ભિજેણીપતિ’ અને ‘પરદુઃખભંજન’ પ્રજાપાલક રાજા પાસે કખૂલ કરાવવું તે નાનીશ્ચની વાત નથી : આવા પીઠ ઉભરના સુખી કણુખીનો કાઈ પ્રતિષ્ઠિત પૂર્વજ ખોળી કદાચ તો સારું-એવું કવિને લાગેલું હોયું જોઈએ. તેથી જ તેમણે ‘ભાભારામ’ નામના કણુખી કામમાંથી થયેલી પીરાણા સતપથની ચરેતરમાં ગાદી સ્થાપનાર વ્યક્તિના નામને અને એની કીર્તિના તેમણે ઉપયોગ કર્યો હોય એમ માનવાનું મન થાય છે. એ પવિત્ર અને કર્તવ્યનિષ્ઠા ભાભારામના અંશવાળા વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રખીદાસને પણ ગૌરવ લેવા જેવું આ ચરિત્ર છે-એવો એમાંથી સ્પષ્ટ ખવન નીકળે છે.*

આ ભાભારામ ‘મતીયા’ અથવા ‘પીરાણા’ પંથમાં લખ્યા હતા. તે વંશના અનુયાયીઓ-ખોખ અને મુખના-એ અડધા હિંદુ અને અડધા મુસલમાન છે. કવિ દયારામે ‘પ્રબોધ-બાવની’ના એક કુંડળિયાનું ચરણ જ અર્ધદંધ માણસને લાચ પાડવા માટે રચ્યું છે કે

“અધવચ લટકે મુખના, નહીં હિંદુ નહીં તર્ક.”

એ પંથના મૂલ સ્થાપક હજારત ઈમામશાહ અમદાવાદ પાસે પીરાણા ગામમાં આવી વસ્યા હતા. સં. ૧૫૦૮ માં સૈયદ ઈમામુદ્દીન ઈરાનથી હિંદમાં મુસાફરી કરતા શુજરાતમાં આવ્યા હતા તે દિવસે ભાદરવા મુઠ અગિયારશ હતી. અમદાવાદમાં તે વખતે સુલતાન મહમુદ ખેમડો હતો. આ મુસ્લિમ સુલતાનના રાજ્યાશ્રયથી હિંદુઓને વટલાવવા માટે ‘પીરાણા સતપથ’ નામે પંથ ઊભો થયો હતો; તેણે શુજરાતના લુહાણા, કણુખી, ખારવા, કોળી વગેરે જેવી કામમાં સારી જડ નાખી. સં. ૧૫૨૪ માં પીરાણાની દરગાહનો એમણે પાયો નાખ્યો હતો; તેમની દરગાહ ગીરમકામાં છે.*

આ સૈયદ ઈમામશાહની તહેનાતમાં રહેનાર સિધ્ધોમાંના નાંખાકાકા (નાતે કોળી, લૂંટારાના આગેવાન) કાનમમાં કુકસમાં ગાદી કરી રહ્યા; અને ભાભારામ જે ઈમામશાહની ગાદી હાંકનાર પેટલાદના રહીશ પાટીદાર હતા-તેમને પંથ ફેલાવવા માટે ચરેતર જિલ્લામાં

+ સુરખાવો વાર્તામાંની નીચેની પંક્તિઓ :

કપત્ર યારો ભાભારામ :

પૂજારી તે યજ્ઞને દેવ, સકલલોક સહુ કરશે સેવ.

રૂડો રાજ અવતરિયો અંશ, આજ સુધી પૂજારી વંશ :

વિક્રમકેર રહેશે નામ, પૂજારી બધું ભાભારામ :

ધનધન ભિજેણી એ ગામ, ધનધન કણુખી ભાભારામ ।

ધનધન અવતરિયો જે વંશ, મુખ્ય પદારથ પાગ્યો અંશ

પરદુઃખભંજન વિક્રમરાય, તે કપર આ ાકયા જણાય :

અનલુ નરને છે ઉપદેશ, નળીનાને પ્રેમ પ્રવેશ (?).”

* આ હકીકત ‘પીરાણા સતપથની શેઠ’ નામે પુસ્તક [લેખક : પરેલ નારાયણજી શામળશાહ, મુદ્રા કચ્છ : (૧૯૨૬)] માંથી મેળવી છે.

ચુરુ તરફથી મોઢલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમણે પેટથાદ પ્રગણાના નડિપાદ તાલુકામાં દેવા ગમે જઈ પોતાની સ્વતંત્ર ગાદી સ્થાપી : અને ત્યાં જ તેમનું મૃત્યુ થયું હતું. લાભારામની બહેન કીકીબાઈ ઈમામશાહની રસોઈ બનાવતી હતી : તેણે પણ 'કીકીબાઈની રોહોણી' નામે ગામ વસાવી ગાદી કરી હતી. આ 'લાભારામ'ના માનમાં છેક આજ દિન સુધી પણ દરસાલ બાદરવા સુદ પાંચમે મોરો મેળો દેવા વાંટામાં ભરાય છે : ત્યાં દકુમત ગાયકવાડ સરકારની છે : આ મેળામાં બહોળરત સાચવવા બાબત દરસાલ વડોદરા સરકારની 'આસાપત્રિકા'માં જનહેરનામાં પણ નીકળે છે.

આ 'લાભારામ' ના સંપ્રદાયનો પરચો અને માહાત્મ્ય ખેડા જિલ્લામાં આવેલા માતર તાલુકાના સિંહુ જ ગામમાં પહોંચ્યા વગર રહે નહીં એવું સહેજે અનુમાની શકાય છે.

એટલે જ આ પ્રકારના હેતુપુરઃસર રચાયેલી આ વાર્તાદ્વારા કવિના જીવન પર તેમ જ તેમના સમયની સમાજરિચિતિ, સમાજની તત્કાલીન આર્થિક પરિસ્થિતિ, તે વખતના રાજકીય વહીવટની પદ્ધતિ, રોકડ સરકારધારે ભરવાને રથાને ભાગ્યદાર્ઠની પદ્ધતિ, અને ગામડાના જીવનમાં આવસ્યક ગણાયેલાં એવાં મહાજન, વસવાયાં, માગણ તથા કારીગર વર્ગ-વગેરેનો પરસ્પર સંબંધ તે સંબંધી ઘણુંઘણું તેમાંથી જાણવાને મળે છે. લગભગ બસે વર્ષ પહેલાંના યજ્ઞરાતના જનપદનો-ગામજીવનનો તેમાંથી સુંદર ખ્યાલ આવી શકે છે.

સહેરવાસીઓને વર્ગભરતું ધાન્ય પકવતાર ખેડૂતની જિંદગીનો બહુ ઝોઝો ખ્યાલ હોય છે. એમના જેવા ખડતલ, દુઃખસદ છતાં હમેશાં સંતોષી એરા કણુખીતું જીવન સમાજના મોટાભાગને કેટલું બધું ઉપકારક છે તે પણ આ વાર્તાદ્વારા જાણી શકાય છે.

'લાભારામની વાર્તા'નું એકંદર રહસ્ય કહો કે હાઈ કહો તે નીચેના હપ્પા પરથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. લગભગ રાત્રે જેવો કણુખી લોકોને ગામ, ગરાસ કે જમીનનું પસાવતું પણ આપી શકે છે. એ પોતેને કાણુ મોરો ન કહે ? :

“ પોતે પાસ પાદશાહ, આપ બઈને કર ઝોડે

પોતે પાસ પંડિત, જાચવા જઈ બસ જોડે :

પોતે પાસ સૌ ગ્રાસ, માન મૂકીને માગે :

પોતે પાસ લખખતિ, લાકચે પાચે લાગે.

આપે છે પોતે પસાવતાં, જમજવાણુ જાણિયા :

પાદશાહ વધે નહિ પોતેથી, વળખાયે શાદ વાણિયા. ”x

વાર્તાની મૂંઝણીદાર કવિએ કણુખીકુલમૂળ્ય રખોલસની કેવી આડકતરી સ્લાખા કરી છે તે સમજવાનું શુભ પડે તેટલા સારું એ વાર્તાનો મહત્ત્વનો સાર અહીં આપ્યો છે :—

x * લાભારામની વાર્તાની કવિએ અમદાવાદમાં છપાવેલી 'જલુષ્ટે મેલી'ના નામથી બોલખાવાના સંગ્રહ છાપકામવાળી અત્યંત અશુદ્ધ ગ્રન ઉપરથી, તથા વડોદરાના 'પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર' માંના સંપદમાંની એક દરનલિખિત ગ્રન ઉપરથી શુદ્ધ કરીને અહીં આપી છે : છતાં તેમાં ધણી પાસ સંદિગ્ધ રહ્યા છે.

શ્રી. અંબાલાલ જુગાપીરામ બનીએ 'પરિશદ બરોળ કમિટિ' દ્વારા 'સિંદાસન બચોલી' ની પહેલી પંદર વાર્તાનું સંપાદન કરેલું છે. તેમને જ દ્વારે આવી રહેલી ચતુર વાર્તાનું ચરોલન થઈને શામળમંદીની આ સાદિત્યમુદ્રિત વાચકમુદ્રમ જાને એ સર્વેમાં હજી છે.

ભાભારામની વાર્તા

[૧૬ મી વાર્તા]

પ્રદુભ નામે પૂતળી આ વાત કહે છે : અને રાજા ભોજ સાંભળે છે. એક વાર વિક્રમ રાજા પોતાની રેથત સુખી છે કે દુઃખી છે તે જોવા નીકળ્યા. પહેલાં આઠાણવાડા જોયો. સવારના પહેરમાં ન્હાઈ ઘોઠાં આઠણો વેઢપાક કરતા હતા. પછી સુંદર ભોજન કરી પોતાનાં અંબર ધોતા હતા. તેઓ સર્વ વાતે સુખી હતા.

ત્યારપછી વહેવારિયા વાણિયાના વાસ જોયા. તેઓ ખારસો વેપાર કરતા હતા. તેમનાં પેટ મોટાં હતાં અને બેકાબેકા ચોપડા લખતા હતા. તેઓ ધીરજથી, મીઠા બોલ બોલી ધરાકનું મન ખુશ કરતા હતા.

ત્યારપછી સોનીનાં ઘર જોયાં. તેઓ ખજૂ પૈસાવાળા અને કામઘંધે સુખી હતા. તે પછી કંસારા જોયા. તેઓ બહુ ઓછે બાને જૂનાં વાસણ ખરીદી તેને ઓપ ચઢવી નવાં તરીકે વેચતા હતા.

પછી રાજાએ દરજવાડ જોઈ. હજમમળો જોયો. અને એમ બહુ જાતજાતના વાસ જોયાં. અને સૌ કાંઈ સુખી જણાયું.

ત્યાંથી નીકળી રાજા સીમબણીના કણ્ઠીવાસ તરફ ગયા. ત્યાં તેમણે ખેતી કરનાર મહેનતુ કણ્ઠી મોકા જોયા. તેમાં ભાભારામ નામે એક વૃદ્ધ પડેલ હતા. તેને પાંચ દીકરા હતા; અને ઘણાંયે દોરદાંક હતાં.

રાજા જઈને લુવે છે તો સવારમાં વહેલા જીડીને બગદ જોડી ભાભારામ ખેતરે જતા હતા. વિક્રમરાજ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. પહેલાં તો જાતવેત ભાભારામે કાંટાવાળી વાડ સમી કરી. ચોર અને ખરસાણીનાં દૂધ તેમને સરીરે ઝીડ્યાં; પણ તેની તેમને કાંઈ દરકાર નહોતી.

પછી ઝાડ પર બાંધેલા માળા ઉપર ચડી ખેતરની ચારકાર નજર ફેરવી પાક જોઈ રહ્યા. નવરાશની વેળામાં ઘાસ ઉખાડી, કાપી તેનો બારો બાંધ્યો અને સાંજ પડતાં બારો માથે ઉપાડીને બગદ દાંકતા ઘેર ગયા. -

એક ખૂણે રાશ પેરાણો મૂકી, બાકુ ને છારા ખાઈ લીધાં. ઝાંઝું રણવું, બહુ મહેનન કરવી અને થોડું ખાણું-આવી કણ્ઠીઓની રીત જોઈને વિક્રમરાજને તેના પર ખૂબ દયા આવી. તેમને લાગ્યું કે ‘મારી આખી પ્રજામાં કણ્ઠીઓનું બહુ દુઃખી છે.’

“કણ્ઠી કેરો જોતાં પર, રાયે દીડી વેડ અપાર.”

ભાભારામે સવારમાં પહેા ફાટતાં જ જીડીને

“પાંચે ધડી રણી ન્યાહરે. સતાં ઝીડ્યાં. સો ત્યાહરે,
મોર કાલ્યાં છોડી બેલ, પ્રાચન માટે ચાલ્યો. પહેલ;
જોડી હળ ને નુગતે. નય, પાછળ ચાલ્યો. વિક્રમરાય.

જલ તમે કીધો. 'તો માળ, બાળો આગ્યો ત્યાં તત્કાળ,
શેરે આગ્યો પાછો જલ, પલક નવ અટકાવે પાપ.
કરી એકકાં બહુ કંટાળ, કરી વાક રાખે સંભાળ
બરે ઝાંખરાં જટિલાં માંલ, જીવજંતનો હર નવ ખાપ.
કરે દોર ખરસાણી ચાંલ, લલજલ તેની દૂધે કાપ,
મેઘ વરસતાં મળે હાક, પ્રીતે બાળો યાદે વાક.
શૂર નર તો હોરી જલ, કણ્ણીને નવ લેખા માંલ !
ધાસધાનથી ખેતર પૂર, જોઈ ઘણો દરખાથે ઉર.
સાંજ પડીને કરી વિચાર, વીણવા માંડી પોતે ચાર.
બારો બાંધી મેઘો ચિર, ચોંચે ચાલ્યો ખાવન વીર.
પાંચ ધડી નિશા ચર્ચત્યાર, આવી પહોંચ્યો ઘર મોઝાર.
મુઝી હામ પરોણો રાશ, પ્રેમે પીધાં ભડકું છાશ.
ચોડીવાર કરી વિગ્રામ, પછી ગયો સુવાને હામ.
રણવું ઝાઝુ, ઘોરો આહાર, રાયે દીકું દુઃખ અપાર !”

ખીન્ને દિવસ થયો. વિક્રમ રાજ્યે બાબારામની સાથે ખેતરમાં એકાંતે વાત કરી.
રાજ્યે પટેલને કહ્યું: “ભાઈ ! તમે બહુ જ દુઃખી છો. મેં તમારી બધી દિનચર્યા જોઈ;
અને મને તમારે માટે બહુ લાગી આવ્યું છે. તો તમે મારી પાસે કંઈ માગો—હું રાજ્ય
વિક્રમ છું !”

બાબારામે ખુમારીથી કહ્યું: “ભાઈ ! હું જે હો તે હો : પણ મને આમ 'દુઃખી'
કહેતાં તને શરમ નથી આવતી? મારે ઘેર પાંચ દીકરા છે. દોર છે, અને આંટલી બધી
જમીન છે. જમીન રસાળ છે. હું પુષ્કળ મહેનત કરીને મનગમતા પાક ઉગાડી શકું છું.
તો હું તને દુઃખી કેવી રીતે લાગ્યો? અને વળી કણ્ણી તો આખા જગતનું પૂરું કરે :
એને આપનાર હું કોણ છે તે જરા કહે તો ખરો ?”

“પ્રધાન, રાજ્ય, પાટવી, પટેલ તથાટી થાય
ગામ શેક ને ગરાશિયા, માટે આપ્યું ખાય.
રાજ્ય રામનું જવાહર, કર ના બરતું કાપ.
કણ્ણી ત્યારે પોખતા, કિલુક પાછાણ હોય.
કપટલ સરખો કરો, શિરતારે જગમાલ :
કણ્ણી ને ધોરીચક્ર, સુખ મોગવે રાય.
ચારણ પાછાણ બાટ તે, મનમાં આણી કાઠ
આશા કરતા અમતણી, કણ્ણી પાછળ કોડ !”

વિક્રમને આશ્ચર્ય થયું : રાજ્યે પટેલને ટાકો પાડ્યો; અને કહ્યું: “ભાઈ, શરસો ના
કરશો. હું તો આ નગરોના રાજ્ય વિક્રમ છું : અને મારી પ્રજાનાં સુખદુઃખ જોવા નીકળ્યો
છું. બધી નાતગતના પ્રજાણમાં તમે મને દુઃખી લાગો છો. માટે તમને કંઈક માગવાનું
કહું છું. માટે તમે માગતાં જતાં ચે શરમાશો નહીં.”

બાબારામે હતી તેટલી સ્વસ્થતાથી હિતર આપ્યો : “ રાજા, તમે રાજા છો તો અમારા માથા ઉપર ! તમે કહેા છો તે વાત ઠીક છે. અમારે મહેનત બહુ છે, બારે માસ અમો પગ વાળીને બેસતા નથી. અમારા બારે મહિના કેમ ચીતે છે તે બધું છે ? બારે માસ અમારે આમ મનુરી કરવાની હોય છે :—

×વૈશાખ : “ આવપર્વ તો અપ્પાત્રીજ, કરે મુરત આણે બહુ બીજ
ગડમથલે ગાડાં જોતરે, ખાતર પૂંજે મહેનત કરે,
જોડી ગાડુ ખેતરે જાય, ખાતર લઈને નાંખે ત્યાં.
સરીર ઉઘાડે તડકા સહે, હાર અલેખે માથે વહે.
કવારે મન નવ રાખે ફૂડ, આંધે કોવાડો ને કરવું સૂડ.
અદગી મનમાં રાખે આસ, એવે તો આવે જેઠ માસ.

જેઠ : લાકડ લુકડ તાકે ધણાં, હળ પંજેટી કરવા તણાં.
લેઈ કોશ કોદાલો હાથ, હળ બળદને રાખે સાથ.
ખાતું ખોડું બડધાન છાશ, હળ પડેણો હાથે રાશ.
ઊઠે પાછલી થાયે ગત, ખેતરમાં જાયે પરભાત.
વણિકને ઉપજારી રીઝ, જે જોઈએ તે લાવે ખીજ.

અષાઢ : એટલે વરસેા અપાદો મેહ, ધૂજે ગાત્ર, ઉઘાડી દેહ.
પૂંજી તે તો પૃથ્વીમાંથ, વાડ તણી તેને રક્ષાય.
ખરસાણી બાબળ ખોરડી, નહીં ભાંત તેને મન અડી.
થોડો વરસે જુવે વાટ, ઝાઝો વરસે તો જીયાટ.

શ્રાવણ : હવે આપ્યો શ્રાવણ માસ, નીંદવાની કરશે મન આસ.
નરનારી, લગિની ને બાત, વેઠે તે શિરપર વરસાદ.
બીનાં વજ્ર ને ચૂવે દેહ, ધેર આવીને સૂવે તેહ.

ભાદરવો : ભાદરવા કેરી કડું પેર, ઘડી એક ના રહેવું ધેર.
સામો ચણુમી ણંટ જ બહુ, ભાણ પાલા બાળે સહુ.
પ્રદક્ષિણા ખેતરની કરે, આઠે પહોર અતીશે ફેર.

આસો : ગજે અન્ન આવે જેટલે, અમ્મોએ આશા થઈ તેટલે.
સુખે માળાં, સાંતીડાં ધેરે, ગોફણ ચૂંચે ને ગોળા કરે.
' હાં હાં ! ' હોંધારે ' હોંધાર, ' જાનો નહીં રહે લગાર.
ધરમ્મ સામું નવ જોવાય, સૂવે શિયાળો ખેતરમાંથ.
કાચું કોડું એ શું ખાય ? રાંધ્યું અન્ન નારી લઈ જાય.

કારતક : કારતકે જાયે એવી પેર, હાકમ-તેડું આવે ધેર :
આણુ ફેરવે દાંડી દિસ, થઈ બેસે ખેતરનો ધોસ.
ખાતાં માંડ દેખે જેદને, જી હેડે લાવે તેદને.

એવે આવે ખાતાદાર, તે હેડે-ધાત્રે નિરધાર.
જીવે કર્મ, વિધાતા વાંકઃ યદ્ર ખેડો કણુમી તે રાંક
એતું દુઃખ બીજ કાને હોય ? અરે રામ ! તું દણે જોય.

માગચર : માગચર માસે જાયે અન્ન; બાગ્યું સારું ઉપાવે અન્ન;
દૂડાં જૂડાં દુષ્ટ કલનાર, કલે બાવીસ જે હોયે બાર.
સારો હોય તો સાચું કલે, નહી તો ખજાવાડે જાય ખસે.

પોષ : પોષ માસ ઉપર બહુ પ્રીત, કરે મનૂરી કુલની રીત;
પોષે પૂર, વિચારે મન, મુખાયગ તો પાકે અન.
લણુવા દાસવાને દાસરાં, સો'વા બપણુવાને ગાજરા,
દૂડો જૂડો હોય કોકવાર, વાવે બાવીસ બગે બાર.
નીચી દષ્ટિ નીચો પાશ, પડે કદી તો યાયે નાશ;
કરજે કદાડે ધરમાં ખાય, ખેતર સામું નવ જોવાય.

મદા : મદા માસનો આબ્યો લાગ, કણુકેરા કરશે જે ભાગ;
અર્ધ ભાગ તો દાકિમ દરે, અર્ધમાં આવી લોક જ કરે.
પ્રથમ તો બીરાજો અડે, લે વધતું ને જામું વડે.
લે રખવાળી મામ ગરાસ, દવાસદાર પણ રાખે આશ.
ચારણ જાયવા આવી અડે, ભાંડ લવાયા આવી નડે;
જે કોઈ બીખની મિત્રિજા કરે, તે આશીને ખેજો ધરે.
ચારણ આવી કોમો નર્દાંદ, નાપિક દર્ષણુ લાખ્યો ત્યાંય.
મુચાર સમંતી યાયે વાત, 'ભલો' કહીને આવે ભાટ.
બૂરશી પાઠાણુ આવે ધણા, વસવડે બીખારી ધણાં.
જેજે સાંચ્યાં બગ ને બીજા, તે પણ આબ્યાં આણી રીજા.
હંતાવતાં રહે એણીપેર, તે આવે કણુમીને ઘેર !
તેની માંય તગાવી સાચ, પડેલ પરંતુ જોઈએ લાંચ.
વળી માગણુ વેરા જાય; પેદા કયું તે પૂરું યાય !

ફાગણુ : ફાગણુ માસે હોયે વસંત, તે દહાડે પણ દુઃખ અનંત;
કુવે દાવડે કાસે વરત, કણુમી બગદને આવે મરત.
કાંડ બીડ જાગવવા રહે;

ચૈત્ર : ચૈત્ર તડો અંગે સહે.
તડકા સાથે સદુ વડેવાર, પેટ ભરી નવ પામે આદાર.
કોમ્યાં કાચાં પોતે ખાય, પાકાને પાકો લેષ જાય.
ખાય છાશ ને ધીને શરમ, દાકિમ-વેરા ભરે સમરમ.
કે જાની અસવારી ચડે, (તો) કરી મનૂરી મિરપા પડે,

સુખી થવાને ચક્રિતે જાય, મારીને વેડે લક્ષ્મી જાય.

સામું બોલે મારે માર, અણુતોળે ઊપાડે ભાર.

કણુખીને નહીં દુઃખનો પાર, પણ ધરતીનો એ પર ભાર ! ”

મહા મહેનતે અન્ન પેદા કરીએ છીએ; પણ તે અદારે વર્ણુ વહેંચી ખાય છે. સુચાર, સર્વ, બ્રાહ્મણ, ગરાશિયા અને હાકિમ:-એ બધા રૂં. અમારી પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ રીતે અનાજ લઈ લે છે. પણ એમાં અમે દુઃખ માનતા નથી. મહેનત કરવી એ કાંઈ દુઃખ નથી.

નણુસેં સાકે દિવસ જન્મ જાય, વરસ એક તવ પૂરું થાય.

તેમાં બે ઘડીએક ન સુખ, દાવાનળ કણુખીને દુઃખ !

મહાકષ્ટે અન્ન પેદા થાય, વરણુ અદારે વહેંચી ખાય,

કણુખી ખીન્ને બળદ જ સાર, તે ઊપાડે ભૂમિ-ભાર.

ક્ષત્રિય એક ને પુરી જાયુ, કરે દેશ-અણુ નિર્વાણુ.

બ્રાહ્મણ ને બીજે જે ભાટ, દાન તેહ લેવાને માટ.

x

x

એક સૂર્ય ને બીજે ચંદ્ર, અગવાળું આપે છે છદ્ર

ધરા એક ને બીજે મેહ, સકળ વસ્તુ ઉપગમે એહ.

એક અન્ન ને બીજું નીર, સર્વનાં આપે તેથી શરીર. ”

બીજી વર્ણુના લોકો આર્થિક સંકેતમણુના વખતમાં ગમે તેવું નછાજતું વર્તન કરશે. પણ કણુખી ખરા પરસેવાના રોટલા મજૂરી કરીને મેળવશે, પણ કાંઈ પાસે હાય નહીં લ'વાવે.

“ એવી રીતે વરણુ અદાર, રહે કણુખીકરે આધાર,

કણુખીને કાની નહીં આશ, માગે ઇશ્વરકરે પાસ.

કાળી ભાગે ત્યારે ચોર, હકીમ ભાગે વાળે દોર.

વણુકને દેવાળું સહેલ, બ્રાહ્મણ ભાગ્યે નાખે ટહેલ.

દેસાઈ ભાગ્યે બાપે દાવ, બીજે રાખે ભિક્ષા-ભાવ.

ગરાશિયા તે પાડે વાટ, ભમતો ફરશે નિશ્ચે ભાટ.

(પણુ) કણુખી ભાગ્યે યાય મજૂર, ધરે હાથ નહીં તેહ જરૂર !

હાથ હાકિમ આવે દામ, તો તો તેહ વસાવે ગામ. ”

તમે પરદુઃખઅજ્ઞન છો તો એલો: તમે બીજને આહે તો મદદ કરો; પરંતુ મને તમારું કાંઈ ખપશે નહીં. ”

ભાભારામે કણુખીના કુળનાં અને તેની મોટપનાં ભારોભાર વખાણુ કર્યાં. તેથી વિક્રમ રામને તે ખૂબ્યા વગરે રવાં નહીં. (અહીં ચામળજીએ એક સમાજચાંચીની જેમ પુનઃ વિવાદની ચોચતાની તરફેણમાં ચર્ચા કરી છે.) તેથી વિક્રમે પોતાની ચંકા પ્રકટ કરી: “ બધું તો બધું: પણ ત્યારે કણુખીની ઊંચી કામમાં નાતરો કેમ કરેલા દેવામાં આવે છે ? ”

(ચોપાઈ)

“ જોડ્યા નરપતિ તેણે કામઃ ‘ સંભળ, રૂડા ભાભારામ !
 દણ્ડીની ઉત્પત્તિ કે કુળ, પુરાણમાં નવ જડતું મૂળ.
 માટે ઉત્તમ કેમ કહેવાય ? એ સંદેહ મારા મનમાંય.
 ઉત્તમ કુળમાં મેટો અન્યાય, બીજી વાર પરણે કન્યાય.
 કહે ‘ નાતરૂં ’ તેનું નામ, બુડવાદેરૂં એ છે કામ.
 ઉત્તમ કુળનું એ નદી કામ, માટે નીચું તમારૂં નામ.
 માહું છે તમ કુળનું કામઃ કહેા, કેમ ના આવે લાજ ?
 પ્લાહણ ક્ષત્રિય ને વેશ્ય વરણ, તેદ તણું રૂડાં આચરણ.
 તેદ તણું નહીં એવાં કર્મ, આપ આપણો પાળે ધર્મ.
 સઘળા સદગુણ તમમાં હોય, તો એ મેટો અવગુણ સોય,
 પ્રતિઉત્તર તેનો કહે આજ, લેસ માત્ર નવ ધરતી લાજ.”

(દોહરા)

ભાભો કહે : “ સુણ રામજી ! બસી ઉઠી મન બ્રાંતઃ
 સંદેહ ભાગું મનતણો, ચિત્તમાં યાત્રે યાંત.
 ઉત્પત્તિ કહું દણ્ડીતણી, મનમાં આણી પ્રીત,
 જાય નીચ સરવે કહું, મનમાં આણી દિત.
 શિવચક્રિત સયોગથી, થયો ધંદ (?) ત્યાં એક.
 રચના બહાંડે કરી, દાખી ઝાંઝો વિવેક.
 ઉત્પત્ત કરવા પાળવા, સંદારવા તે કામ,
 નારી ઉપગતી પછી, એક વિધાતા નામ.
 બહા કહે : ‘ કેમ જીવશે, માનવગત અનેક ? ’
 સકલ બીજ પેદા કર્યાં, કીધો માણસ એક.
 ✓ કણ વારી પોણે સદ્, સોંપ્યું એને કામઃ
 બાર અઢારનાં પછી કર્યાં, વિવિધ બીજ તે કામઃ
 એની મેલે જે ભિજે, ત્યાં નદી દણ્ડી કામ.
 કહે વિધાતાઃ જનપતિ ! એદ આપણા અંશ
 રણ ને દણ્ડી ત્યાં લગી, ત્યાં લગી સૃષ્ટિ-વંશ.
 દણ્ડી-વિજ યાને નદી, જીવે જે જન સોય.
 કણ ઉપગતી નવ સદે, દણ્ડી વિજ નર કાય.
 વિચારું વિચંમરે, “ દણ્ડી કીડા લોકઃ
 સૃષ્ટિ દણ્ડીથી ચર્ષ, બાકી સર્વે કોક.
 કેદાપિને ને કણ દશે, તે દણ્ડી-કુળ જનપ
 ત્યારે સૃષ્ટિ તો પછી, જીવે કણ ઉપાય !

ચાલે બીજા સૌ વિના, અટક્યું ન રહે કામઃ
કણ્ણી વગર ચાલે નહિ, કરે નહીં કા કામ.
સ્વામિ સ્વર્ગ ગયા પછી, અવર કરે કામ આપ !
તેથી વંશ વચારસેઃ બેઠી ન શકે પાપ !

ઉત્તમ વરણુ આદિયું, ચારો અટપાપુપ :
તો યે કાંઈ જાશે નહિ, કણ્ણીપ્રેર વંશ.
સ્વર્ગ પહેલાં અવતર્યા, ચોની પૂડે જાય
ભાભો સોના મન વિરે, 'ભાભો' તે કહેવાય,
'ભાભો' કહે છે મુજને, મનથી પ્રગટયો માનઃ
ભાભો તે ભૂમિ પરે, મહિપતિ સરખો જાણ્યું,
'નાત-જહાર' * અમમાં નહીં, જિંચ નીચ ના હોય +
ચોદ ચારમાં પણ નહીં, જુગ આદિથી જોય.

કુળહીણ અમમાં કા નહીં, નહીં ઠેકાણું કામઃ
મહિપતિ સરખા માન દે, તેથી મોટું નામ.
કરોડ જણ કણ્ણી પૂડે, દેવ સરીખા સોય
રાગન પાછળ કા નહીં, આપ વિચારી જોય.

અમને વરણુગી નહીં, નહીં કાપર નહીં શરૂ,
કષ્ટ સહિયે કાપાતણું, પરમારથમાં પૂરૂ.
બીજી વરણુ જે જગતમાં, આપ રજેલું ખાય,
કણ્ણી મહેનત જે કરે, બારે વાટે જાય !

વિશ્વપતિથી હજપતિ, જગપતિની જોડ,
તે પણ કાલો દિલ્લપત્રી : જોયો રહે કર જોડ.
મહેલું દીલું મહિપતિ ! ઉત્તર દીધો આજઃ
કુળ વાધે કણ્ણી તણું, કરે નાતગં-કાજ."

કહે ભાભો, "સુણ મહિપતિ ! વિવેકી વિક્રમ વૃદ્ધ !
કણ્ણી પાકે જે જે કરે, તે ગુજને અધ્ય.
ભૂમિ ઉપર જેટલો, અમલ કરો છો આપ;
લ્યો છો સિર પર તેટલું, કણ્ણીકર પાપ.

નિમેષ માન અમને નહીં, જાણ આધિકું ન્યૂનઃ
યત કરીને અમે વળી, ગાંઠે બાંધિયે પુન્ય."

* સરખાવો કહેવન : "કણ્ણી ન્યાતે જહારો નહીં : કાનિય જોણરો નહીં."

+ પાટીદારોમાં "કુશીને અટકાવન" એવા એક તેમના રાજકીય જીવનમાં મળેલા 'અમીન' અને 'દેસાઈ'નાં પદાધિકારી નામ મળ્યા પછીના છે. મુસલમાન, મરાઠા અને અંગ્રેજી અમલ દરમ્યાન તેમની સેવા જમીન મહેસુલ માટે લેવાતી હતી.

વિક્રમે આવા નિરુપ્તી કણ્ઠીનીં મનથી ખૂન વખાણુ કર્યાં; અને તેને વિશેષ આગ્રહ કરવાનું મન થયું. ફરીથી જાહારામને કહ્યું : “ મારી પાસેથી કંઈક તો માગો.”

ત્યારે જાહારામ જોડ્યા : “તમારો આગ્રહ છે તો હું માગું છું; પણ મને પંચાણું વાંચ્યું છે. કુડુંબવિસ્તાર મોટો છે. જમી વાતે મૂખી છું, એટલે હવે મને આ દુનિયાની કાંઈ પણ વસ્તુની વાંછના રહી નથી ! પરંતુ મરી ગયા પછી મને મુક્તિ મળે અને મારે ફરી અવતાર લેવો ન પડે એવું મને આપી શકો તો આપો—”

વિક્રમ રાજ, જોળા દેખાતા જાહારામ પાસેથી આવી મોંઘામૂઠી માગણી સાંભળી સ્તબ્ધ થઈ ગયા. એ જોડ્યા : “ હું ધારતો હતો કે તમે માત્ર મહેનતુ, સાદા અને પ્રામાણિક માણસ છો. પણ ધર્મની વાતમાં કંઈ સમગ્રતા નહિ હેં. પણ તમે તો ભારે હોંશિયાર લાગો છો. તમે જે માગો છો તે મારાથી કેમ અપારો ? ”

જાહારામે કહ્યું : “ રાજ વિક્રમ, તો તમે કાંઈ ચિંતા કરશો નહીં. તમે કાંઈ મને વચન આપ્યું નથી ! તમે છુટા છો. મેં આ માગ્યું તેવું કારણ એટલું કે મારે તમને જતાવડું હતું જે :

“ દુનિયામાં એક જ દાતાર, આપણ સર્વે માગણુદાર ! ”

માટે દાન આપવાનું અભિમાન આપણાથી કાંઈથી રખાય નહીં ! ”

વિક્રમ જેવા રાજને પોતાનું જોડેલું ખોટું થાય તે કેમ પરવડે ? એણે કહ્યું : “તારું માગ્યું હું આપીશ, નહીં તો તે આણનાં મારો જીવ ખોઈશ-હા.

રાજ મહેલે ગયો. જ્ઞાણજોની સભા મોંઘાવી : જાહારામને માટે મોક્ષ કેમ મેળવી શકાય તેની ચર્ચા ચલાવી. આગિયો વેતાક મદદે આગ્યો. આખરે ઉપાય જતાવવામાં આવ્યો કે “ જે મરતી વખતે માણસ કાશીમાં જઈને રહે, અને મર્યા પછી તેના શરીરને મહિ-કર્ષિદાના ઘાટ પરથી ગંગાજળમાં નાખવામાં આવે તો તે માણસનો મોક્ષ થાય.”

વિક્રમ રાજએ જાહારામને તેજા પાલખી મોકલી; પણ એમને તો તાવ આવેતો હતો તેથી ન જઈ શક્યા. એટલે રાજ જાતે તેને ઘેર મથા.

જાહારામની સાથે તેમની વડુ પણ જવાને તૈયાર થઈ. જાણને ઝડપથી કાશી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. જાહારામને પોતાની મૃત્યુવદી આવી પુણ્યભૂમિમાં સપાશે એમ લાગતાં તેણે વિક્રમરાજનાં સાચાં વખાણુ કર્યાં. અને સાચેસાચ એ પરદુઃખગંજન અને પરાપકારી રાજ છે એમ કહી તેને પગે પડ્યો.

ઈશ્વરનું કરવું તે ડોસો ડોસો જન્મે એક જ દિવસે શુદ્ધી ગયાં. તેમના પુત્રોએ તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી : વિક્રમરાજએ તેમની પાછળ અનેક દાનપુણ્ય કર્યાં.

સદાચારી, રોકોલા અને પુણ્યથાળી એવા જાહારામનું જીવે જન્મે યું થયું હતું તે વાર્તાના અંતમાં જણાવ્યું છે : વાસ્તવના વંશમાં થયેલા રખીદાસ જ જાહારામનો જીવે અવતાર ન દોષ એવું મુસવરાનો કવિનો હેતુ જણાય છે :

“ એક વંશ પેદીએ પુત્ર, અવતરશે સતવાદી સૂત :
બીજેણી નગરીને કામ, હિરણ્ય ચારે ભાભારામ.
પૂજશે તે યર્ષને દેવ, સકલ લોક કરશે તે સેવ.
ધનપણ ગેખી રાખે જ તેહ, શુદ્ધ થયો ભાભાનો દેહ.

પ્રાણત્યાગ થયો જે વાર, યર્ષ સતી રામાદે નાર.
રૂડો રાય અવતરિયો અંશ : આજ સુધી પૂજવે અંશ.
વિક્રમકેરુ રહેશે નામ, પૂજશે જલ્દ ભાભારામ.
ધનધન એ બીજેણી ગામ, ધનધન કણખી ભાભારામ !

ધનધન અવતરિયો જે વંશ, મુખ્ય પદારથ પામ્યો અંશ !
પરદુઃખભંજન વિક્રમરાય, તે ઉપર આ કથા જણાય.
અળણુ નરને છે ઉપદેશ, જાણીતાને પ્રેમ-પ્રવેશ.”

પૂતળી આ પ્રમાણે ‘લાભારામની વાર્તા’માં વિક્રમરાયનું પરદુઃખભંજનપણું વખાણે છે.

‘આવો પરાપકારી રાજા હોય તે જ આ સિંહાસન ઉપર બેસી શકે’ એમ કહી, પ્રહુમ્ન નામની પૂતળી આકાશમાં બીડી ગઈ.

આ વાર્તા ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પ્રસ્તુત કથાનક સામળભટ્ટે પોતાના આશ્રયદાતા રખીદાસને પ્રસન્ન કરવા માટે જ યોજેલું હોતું જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ‘પૈતાલ ભાટની વાર્તા’ દ્વારા પોતાના મિત્ર અને કથાકાર ગમાન બારોટનું ગૌરવ જતાવવાનો તેમનો હેતુ દર્શો એમ અનુમાની શકાય. આ સંબંધી વીગતવાર શોધખોળ કરવા જેવી છે.

પૂનમની રાતે

દેવજી રા. મોદા.

મોડું મધું લેઈ, ડૂબી ગયો'તો
 સમુદ્રમાં સૂર્ય, ધોધ નકામો
 યથો, યુમાયું ધણું એ વિચારે
 હૈયું નમે કાઠ અકથ્ય ભારે.

આંદો લગી આવી હવે અદોથી
 પાછા ફરના કંઈ અર્થ નહોતો :
 તેથી તટે છું પથરા પરે ત્યાં
 બેઠો ધરી, શાંતિ વગી ય ચિત્તને
 સમીર હોરે, હિરમાં પ્રસન્નતા
 હવાઈ, ને મોડું યથાની ઝાનિ
 ઝાણી ઘઈ, ને તહો આંખ સારે
 નવીન મો' દસ્ય રચાતું જાતું !
 ડૂબી ગયો'તો રવિ સાગરે, ખરું ;
 પરંતુ તેની છુતિ રૂં ગઈ 'તી
 જરાક શી પાછળ, જેમ મેલ
 મેલે જળાપતીમાંથી પત્ની
 કુકાનની ગીજ નિહાળવા જતાં
 રહી જતી પાછળ; ને ન દેખતાં
 પતિ જતો વિદુવળ બહારે બની
 સૂર્યે ય તેવી રીત આકલો બની
 થોડો અગાડી નીચળી ગયો'તો.

'ગયા કહોં ?' ખૂમ તણા જવાખમાં
 'રહ્યો પ્રિયે ! આંદો હું' ખૂમ આવે;
 ને 'આતું છું' ઉતાર આપતી છુતિ
 માંડે જવા, થોભી ય જાપ વચ્ચે,
 અને જવાતું ધડી મૂકી ઠીકું
 કરી રહે પાછી ધડકમાં ત્વરા.

એ સૂર્ય ફરી છુતિને ગમે ના
 અત્યારમાં શું ધરમાં ધલાતું ?
 વા મોડ ના વિશ્વ તણો વઝૂટે ?
 વિચારું ત્યાં સામી તરુ લટા પે
 પ્રકાશના ગિખ સમાન ચંદ્ર
 દોરી રહે, ના દમણું ધણા ચે
 દિનેથી દેખી હતી ચંદ્રની
 તેથી શું તેને મળવા રવિ તુતિ
 રાકાઈ આંદો ? ખરું, એ ય કેવી
 મળી રહી, સ્વત્વ ગળી જઈ ને

બેઠે જાણે માગણી બેન ભાવે !
 કાને પડે સાદ રવિ તણા, ને
 મોડું યથાનું કટુભાન યાતાં
 રવિવૃત્તિ શી ખમચાઈ ઉભે !
 અરે ! અરે ! કેમ ન પાદ ઉપડે ?
 એ પાદમાં બેડો જડી હ કાણે ?
 શું આટલે દિન મળાયું બેનને,
 તે આટલી વેળ મહી છૂટા થવા !
 સિંધુ તણા બિંદુ કરી મીડી લક
 ઝાલી રહે પાદ રવિવૃત્તિના
 પરંતુ હાવાં અતિ ધાપ મોડું
 એવું લાડો, લાડ કરી પટાવી
 સિંધુ કરાં બિંદુડાં ને બનાવી
 ઝાડ્યા પગો પાલવડા મુકાવી
 સિંધુ ઉરે ગે સહસા સમાઈ
 માતા હોણાં બાંડુને તંછને
 ભારે ઉરે સાસરીએ જવાને
 બાંકુડાંની બહાણી બેન જાણે
 વેચે યડી ગે પડ્યા ઉંચા કરી !
 ને સિંધુનાં વારિ શયિ કરેથી
 લાગી ગયાં શાં રમરા ફીણાના
 દલિયાથી; મૂકી એક ગીજને
 બીજી મંદી જાળક ચિત્ત પ્રોર્ષ દે
 તેવી જ રીતે;

રમનો નિહાળોમિ

નમેજડયા તારક વેદન લાહે.
 દૂકાં કરો તારકનાં ન પ્લેચિતાં;
 લાંબા કરો ધંધરની ય સૃષ્ટિમાં
 ફાવે ? પછી માણસની રચેલી
 સૃષ્ટિ મંદો એની જ બોલખાણા
 ન દોષ શું ? દૂકે-કરા તણો મો'
 ન વિશ્વમાં મોર્ષ ય ભાવ પૂછે !
 ખુશાલીમાં દુઃખ તણો અનુભવી
 આ નાનડો અંશ, પડી વિમાસણે
 હું ઉપડ્યો મેર જવા, પરંતુ
 બહારની પૂનમ ચિત્તમાં ન'તી !

મહાકવિ કાલિદાસની મીમાંસકોમાં માન્યતા

શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં મહાકવિ કાલિદાસની મહત્તા જૂના ઇાળથી સ્વીકારાઈ હતી એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ પ્રાચીન મીમાંસકો એ એ મહાકવિ તરફ માનથી જોતા હતા એ હકીકત એટલી પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી નીચે એ દાખલા ટાંક્યા છે.

સાંતમા કે આદમા શતકના સ્વર્થ મીમાંસક કુમારિલે 'તન્ત્રવાર્તિક'માં આત્મતુષ્ટિને ધર્મનિર્ણયમાં પ્રમાણરૂપે ગણાવતાં શાકુંતલમ્માંથી નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપ્યું છે:—

एवं च विद्वद्वचनादि निर्गतं
प्रसिद्धरूपं कविभिर्निरूपितम् ।
“ सतां हि सन्देह पश्येत् वस्तु
प्रमाणमन्तः कण प्रवृत्तयः ” ॥

ખીલે દાખલો:—

અહમસજ (૩-૧-૮) ની બામતીમાં વાચસ્પતિ મિશ્રે તન્મૂલ ચ લૌકિકી સ્મૃતિઃ એ રીતે લખ્યું છે તેનું વિવરણ કરતાં ટીકાકાર અમલાનન્દ સરસ્વતી લખે છે કે તન્મૂલા એટલે દૃષ્ટ-વાયમૂલા અને લૌકિકી સ્મૃતિ એટલે કાલિદાસાદિ સ્મૃતિ અને પછી મેધદૂતમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉદાહરણ આપે છે:—

वेदैर्गीतां मुच्यतामकलैः स्वर्गिणं भूमिभागे
भोगप्राप्तिं कथयति पुरीं वर्णयन्कालिदासः ।
“ स्वर्गोभूते मुचरितफले स्वर्गिणो गौ गतातां
शैवैर्पुण्यैर्द्वैतमिव दिवः फान्तिमत्तण्डमेकम् ॥ ”

હોહો, અને કાકિપારીથી મહોદ્દો ગાજી રહ્યો. પણ તે રાજની આગત હોય તેમ કાર્ધએ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. એ તો પેસો ભોગીઓ. દશે મહોદ્દાનાં છોકરાં બગાડવા બેઠા છે. બાપેય શું કરે!—આમ કેટલાંક નવરાં બેઠેલાં બગડતાં હતાં. ભોગીલાલ તેની ટેળી સાથે મહોદ્દામાં પાછો આવ્યો હતો. હોળી ઉપર ઉત્તરાવેતાં ખલુર, કોપરાં તેમની પાસે હતાં. એક જગાએ બેસી તેને વહેંચી ખાવા તેઓ ગોડવણ કરતા હતા.

“ભોગીલાલ, આ કાગળ આવ્યો છે.” તેને આવેલો જોઈ તેના પિતા શિવલાલે તેને દૂરથી બોલાવ્યો.

“કાનો છે?” ભોગીલાલ બોલો હતો ત્યાં રહી તેણે પૂછ્યું.

“તું અહીં તો આવ. તારે જરૂરી છે.”

ભોગીલાલ કસમેડા કરતો ગયો. તેણે શિવલાલ પાસેથી પત્ર લીધો, વાંચ્યો અને તેના મોતીઆ મરી ગયા.

શિવલાલે જિંદગીનો મોટો ભાગ પરદેશમાં ગાળ્યો હતો. ભોગીલાલે નાનપણથી જ મા શુભારી હતી અને મામાને ત્યાં જીજ્ઞો હતો. આથી તેનું અચપણ બગડ્યું હતું. બાપ કમાયા છે એટલે તેને કમાવાની જરૂર નથી એમ તે માનતો અને બલિષ્ઠની ફિકર કરતો નહિ. મિત્રોને બેચા કરી ટોળટપ્પાં કરતો અને હોળી-દીવાળીના તોફાનમાં આગળ રહેતો.

ધંધો સમેટી શિવલાલ ધરે આવ્યા ત્યારે તેમને ભોગીલાલની સ્થિતિનો ખરાબર ખ્યાલ આવ્યો. તરત ઉપાય નહિ લેવાય તો તે હાથ ગદાર જશે એમ વિચારી તેમણે પોતાના એક મિત્રો ત્યાં નોકરીએ મૂક્યો. સ્વતંત્ર તોફાની છુવન છુવેલા તેને નોકરી અનુકૂળ ન આવી. આદારીથીનું ગદાનું કાઢી તેણે નોકરી પર જતું બંધ કર્યું.

શિવલાલ તેના ઢોંગ સમજ્યા. તેને સખત કપડો આવ્યો. પૈસા આજ છે અને કાલે નથી; કામ વિના માણસ ધણતો નથી; દુનિયામાં કરતા કારવતાને માન છે વગેરે કહ્યું; પણ તેની ખાલી પડેલી જગા પૂરાઈ નહિ ત્યાં સુધી તેની આદારીથી ચીતરી નહિ. વિમા કંપનીની એજન્સી, પરચૂરણ વસ્ત્રની કુશન, કોન્ડ્રાક્ટનું કામ એમ જુદી જુદી દિશામાં શિવલાલે મત્લ કર્યો, ભોગીલાલની રખડવાની રીતિએ સૌ નિષ્ફળ કર્યા.

છવટે તેને આક્રિશ મોકલવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. ખરાબ સોજતની અસર ત્યાં રહેશે નહિ; જલદી પાછા આવવાનું અનુકૂળ નહિ એટલે અથડાઈ કુટાર્ક કુટાર્ક આવશે ... આક્રિશ રહેતા તેમના એક સગાને પોતાની મૂંઝવણ તેમણે લખી અને કાંઈ રીતે ભોગીલાલને ત્યાં બોલાવી લેવા વિનંતી કરી. તરત માટે સગાએ નિરાશા બતાવી, પણ જગ્યાની શોધમાં રહેવાનું વચન આપ્યું. અચાનક એક જગ્યા તેમને જટી. જેમ અને તેમ જમદીથી ભોગીલાલને મોકલવા શિવલાલને લખ્યું. આજે ભોગીલાલને વાંચવા મળ્યો હતો તે આ જ પત્ર હતો.

“હું આફ્રિકે નહિ જાઉં!” મોં ભારે કરી પત્ર પાછો આપતાં ભોગીલાલ બમડચો.

“કેમ નહિ જાય?” શિવલાલે સખત થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

“ત્યાં મને નહિ ફાવે.”

“નહિ ફાવે?—અહીં પાંચપચીસ હીજડા ભેગા કરી તોફાન કરવાનું ફાવશે, અને આફ્રિકે જવાનું નહિ ફાવે? જો આફ્રિકે જવું ન હોય તો તું મારા પરમાં નહિ!—હું ધર બંધ કરી જતોએ જાઉં છું અને તું ભટકી જાજે!”

“હું વિચાર કરીશ.”

“વિચાર શે કરવાનો છે?—કંઈ બદનાં ચાલશે નહિ! આ પંદરમીએ સ્ટીમર બિપે છે તેમાં તારે જવાનું છે!”

શિવલાલ ધરમાં ગયા, ભોગીલાલ હીચો બની મિત્રો તરફ ચાલ્યો.

“શું હતું?” એક મિત્રે પૂછ્યું.

“મારે આફ્રિકા જવાનું થાય છે!”

“આફ્રિકા!—અમે બધા એકલા પડી જઈશું!”

“એકલો હું પડીશ કે તમે?”

“તો ન ગયા,” બીજો બોલ્યો.

“ચારો તેમ નથી. બાપુ મારા ઉપર ચીકાએલા છે. ન જાઉં તો ધરમાંથી કાઢી મૂકવાનું કહે છે. આ વખતે ચાલવાનું નથી.”

“કેઈ રીતે છટકાય તેમ નથી?”

“હું એ જ વિચાર કરું છું. જો મહિના વચ્ચે નીકળી જાય તો મોંઝા મટિની જગ્યા પૂરતું જાય અને બીજી જગ્યા વાર લાગે.”

“નાસી જા.”

“પછી બાપુ ધરમાં પેસવા દે નહિ.”

“માંદો પડ,” ત્રીજો વધુ વિચારી બોલ્યો.

“એ સરસ!” બધા એક સાથે બોલી બિડ્યા.

ભોગીલાલ ખુશ થઈ ગયો, પણ વાત બદલાર પડવાની તેને શ્રીક લાગી. “બાપુ આ રમત જાણે નહિ એ બધાએ સાચવવાનું.”

“એ તારે અમને કહેવું નહિ પડે. તને માંદા પડતાં આવડતું ન હોય તો અમે શીખવીએ.”

“એ તો મને આવડશે.”

બધાએ ખૂબ આનંદથી ખલ્લુર, કાપરાં બાંધાં અને બીજાં ઉપરાંવવા નીકળ્યા. ભોગીલાલ તેમની સાથે ન જતાં શિવલાલ પાસે ગયો, અને કાલો દીકરો બન્ને દોષ તેવો દેખાવ કરી આફ્રિકા આજત પ્રથમ પૂછવા લાગ્યો. થોડી વાતચીત પછી જાણે શિવલાલના જવાબોથી આકર્ષાઈ જવા તૈયાર થયો. દોષ તેવો દેખાવ કરી તેણે જવાબો મરજી બતાવી.

બોગીલાલની તૈયારી જોઈ શિવલાલ મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યા. અચાનક ફેરફાર અને જૂના પ્રસંગ તેમને સાવચેત કરવા પૂરતા હતા. પણ આ વખતે તે શી યુક્તિથી છટકશે તે તેમની કલ્પનામાં આવતું નહિ. છતાં તે ક્યૂંય થયો છે તે જામતનો પૂરેપૂરો લાભ લેવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

“જવાની બધી તૈયારી તેમણે તકામાર ચરુ કરી. તેમાં તે બોગીલાલને સાથે રાખતા. સમાંતરેદોઝોને તેમણે બોગીલાલના જવા બાજત જણાવ્યું અને અમુકને તે પ્રસંગે ખાસ તેડ્યાં. તેમના મનમાં એમ કે આટલાં માણસની હાજરી અને આટલી તૈયારી બોગીલાલને જવાનું અંધ રાખતો રોકશે.

પણ બોગીલાલ અને તેના મિત્રો તેમના પ્રયત્નો પ્રત્યે મનમાં હસતા. ડોસા ગમે તે તરફીય કરે પણ તેઓની આગળ તેમનું ચાલવાનું નથી. બોગીલાલ સાચો મદિ પડે અને ન જાય તે સ્વાભાવિક હતું. તેમાં કોઈ તેનો વાંક કાઢી શકવાનું ન હતું. છેવટે ડોસા હાથ ધસતા રહેશે.

જવાના આદેક દિવસ બાકી રહ્યા. બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી. બોગીલાલે પોતાની તૈયારી ચક્ર કરી. ખાવાપીવામાં તે અનિયમિત અને અકર્તાંત્રીઓ થવા લાગ્યો. તે તાપમાં ખૂબ રખડનો, કાચુકોરું ખાતો અને મોટી રાત્રે સૂતો. કોઈ રીતે તેને કાલેશ કે તાવ ભોગો કરવો હતો. પણ ગામડામાં ઉછરેલા અને અધ્યયનથી સદન કરેલા તેના શરીરને થોડી બેચેની વિના બોલું કંઈ થયું નહિ.

શિવલાલના મનમાં શંકા હતી જ. જવાના છેલ્લા દિવસોમાં બોગીલાલ કંઈ તૂટ કાઢી ન બેસે તેની તે ચોક્કસાઈ રાખતા હતા. બોગીલાલનું છેલ્લા દિવસોનું વર્તન અને મુંઝવણ દર્શાવતો તેનો અવેશ તેમની શંકા મજબૂત કરતાં હતાં. તે અને તેટલો યખત બોગીલાલને પોતા પાસે રાખતા અને તેના હાનિચક્ષત ઉપર બારીક નજર રાખતા.

પોતાના પ્રયોગોમાં નિષ્ફળતા અને પિતાની સખતાર્થ બોગીલાલને સાલતી. એક વખત તેને એમ થયું કે સામાયર્થ નથી જતું તેમ કહી દેતું. પણ શિવલાલે તૈયારી કરી, સમાંતરેદોઝી લેડી, ગામમાં જાન ફેલાવી કીમ્મ કરેલા વાતાવરણનો વિચાર આવતાં તેની દિશ્મન ચાલી નહિ. એ તો ચરમાઈ મરતા બરોગર હતું ! તેણે માંદગી મારે વધુ યત્ન કર્યો. તેમાં નિષ્ફળ જતાં મિત્રોની સલાહ લીધી. તેઓએ ઝેરી વનસ્પતિ ખાવાની કે કાક ઉપરથી પડતું નાખવાની સલાહ આપી. બોગીલાલને તે ન રુચી. તે વધુ મુંઝવણ અને પિતા ઉપર વધુ ચીડવો. શિવલાલને મારી નાખવાનો પણ તેને સંજેક વિચાર આવી ગયો. !

બીજા જુલુ દિવસ પસાર થયા. કોઠકરીના દિવસ હતા. જવાના ચાર જ દિવસ બાકી હતા. શિવલાલની સત્ત્વેન આંખ અને બોગીલાલની ચોરચાંખ લાગતી. એકને લાગતું કે એકી લુચ્ચાઈ રમાય છે, અજસમગ છે; બીજાને લાગતું કે એકી સખતાર્થ થાય છે, બધી મિલકત કોના મારે છે, કુખી થશે તો તે થશે ! દિવસ જતા મવા તેમ બોગીલાલને લાગવા માંડ્યું કે પોતે નિષ્ફળ જશે અને પોતા દિવસમાં આફ્રિક પહોંચી જશે !

ગામમાં એક રૂઢ પદ રહેતો હતો. હાલના આગ્રા પછી તેમનું મદદર પડી ચ્યું હતું, પણ ચોરી ચૂપથી કરવાનાં કેલકાંક કામમાં ગામલોક તેમની મદદ લેતા. અનુદ

નિરાશાની પગમાં ભોગીલાલને વેદ થાદ આપ્યા. તેમની પાસે કેમ ન જતું? કંઈ રસ્તો નીકળે.

વેદ પાસે જઈ ભોગીલાલે પોતાની વીંટી તેમની પાસે મૂકી, પોતાની મૂંઝવણ કહી, કામ બાબત સુપટ્ટી રાખવામાં આવશે તેવું વચન આપ્યું; કોઈ રીતે તેને બે દિવસમાં મંદિ પાડવાનો હતો. વાત બહાર ન ગયે તેની પૂરી ખાત્રી કરી વેદે ભોગીલાલને એક પડીછી આપી. સૂતાં પહેલાં તે લેવાની હતી.

પડીછી લીધી ત્યારથી તેની અસર જણાઈ. ગળું બળતું હતું, આંખો ખેંચાતી હતી, પગ દીલા ચતા હતા. હર્ષમાં આવી ભોગીલાલ સૂઈ ગયો: જવાનું અટકશે ખરું?

ધણા દિવસનું રખડતું, ચિંતા અને ઉનાળાના દિવસ તેના મગગને ઉરકેરેલું રાખતાં. તેમાં આ દવા આવી એટલે તેની સ્થિતિ ખરાબ બની. બાજુ કોઈ જમાનાનો ચાક તેના ઉપર ચઢ્યો હોય તેમ તેનાં અંગેઅંગ દુખતાં હતાં. બિંધતા પડી રહેવામાં આનંદ હતો, પણ દવા તેનું કામ કરતી હતી. ગળામાં બળતરા વધતી ગઈ તેમ તેની બિંધ ઊઠતી ગઈ. બળતરા ઓછા કરવા તેણે પાણી પીધું: તેથી કંઈ વધુ નહિ. ધીરે ધીરે તેને ફેર આવવા લાગ્યા. તે પચારીમાં પાછો પડ્યો.

ગરમી અસહ્ય બનતી ગઈ તેમ તેના મનમાં દવા બાબત શંકા આવવા લાગી. વેદે બૂલધી ઝેર તો નહિ આપ્યું હોય? નહિ તો આટલી ગરમી સારી?...અને તેમ થયું હોય તો તે કેને કહી શકે?—શું કરી શકે? ગરતાં પહેલાં જન્યત પળમાં વિચાર આવતો હોય તેમ તેની સમજ આગળ પાછળનું હવન વીજળીના ચમકારા જેટલી ઝડપથી દેખાયું...અતે તે બધાનું આ પરિણામ? આટલી સોળ વરસની કુમળી વયે મરવાનું? અને તે શું કરવા જતાં?...મિત્રો અત્યારે શા કામમાં આવે!...તેને આવો વિચાર કેમ સૂઝ્યો!...તે કેમ બચે!...ગભરામણુ વધતી હતી, ગરમી વધતી હતી, ગળું બંધ થતું હતું...તેણે 'મુંઝાઈ' 'બાપુ!—બાપુ!—' એમ બૂમ પાડી. ઈંદરે તે જ હતા.

શિવલાલ હજુ બિંધ્યા. જ હતા. તેની બૂમ સાંજળી તે રસ્તે તેના ખંડમાં આપ્યા. તેમણે બૂમનું કારણ પૂછ્યું. ભોગીલાલ 'ઝેર' 'ઝકટર' એવા બેનણુ શબ્દ પરાણે બોલ્યો અને ધૂરકે ધૂરકે રડવા લાગ્યો. તેના ગળે ડચૂરો હતો.

શિવલાલને લાગ્યું કે કોઈ ઉપાય ન જડતાં છોકરે કંટાળી 'ઝેર' ખાધું! કર્તવ્યની ભાવના નીચે દળાઈ રહેલું તેમનું વાતસય સખવળવા લાગ્યું: તે વધુ પડતા સખત થયા. તેમના વિના દુનિયામાં તેનું દુઃખ સાંભળનાર બીજું કોણ હતું? તેમણે ભોગીલાલને આત્માસન આપ્યું અને ટાકટરને તેડવા ગાળુસ દોડાવ્યો. ટાકટરે આવી બિલડી વગેરે ઝેર ઉતારવાની ક્રિયા કરી ભોગીલાલને સ્વસ્થ બનાવ્યો, અને કોઈ મતની બીક રાખવાને કારણુ નથી કરી તે ખાજુ ગયા.

શિવલાલને સંતોષ થયો. ભોગીલાલ આદ્યે કંઈ બોલવાનો તેમની ઇચ્છા હતી. પણ તે બંધમાં હોય તેજો દેખાવ કરી પડી રહ્યો હતો. તેના હૃદય ઉપર બાર હતો. કંઈ બોલવા તેનું મન ન હતું. શિવલાલે તેને પી રહેલા દીધા.

સવારમાં તે જાગ્યો ત્યારે તેના ઓઢિયે સિવચાલ બેઠા હતા. તેમને જોઈ, સંકોચાઈ બોગીલાલે આંખ બંધ કરી. તેના સંકોચ સિવચાલ સમજ્યા:

“એમાં શરમાય છે શા માટે?—જવાબું હતું તે થઈ ગયું.”

બોગીલાલે આંખ ખોલી, પણ તેની દૃષ્ટિ નીચી હતી.

“હું તને જવાનો આગ્રહ કરતો હતો તે તારા માટે હતું. તારા સુખ વિના સંસારમાં રહેવાનો મારે બીજો કોઈ હેતુ નથી. તારે ન જવું હોય તો ન જઈશ : મારો આગ્રહ નથી.”

“ના, હું જઈશ.”

સિવચાલ ધારતા ન હતા કે બોગીલાલ આવો જવાગ આપશે. દલાયતીસમાં તેમ બોલે, પણ રીસ જેવું કંઈ દેખાતું ન હતું. આવા જનાવ પછી તે જા્ય તે પણ ઠીક ન હતું. “તે બાજતનો આપણે પછી વિચાર કરીશું. હમણાં છું શરીર સુધાર.”

“શરીર સારું છે. નવી જગ્યા જડતાં વાર લાગશે. આ તક શા માટે ગુમાવવી ! હું જઈશ જ.”

નીકજવાને એક દિવસની વાર હતી. પણ તેના નિશ્ચયમાં શિથિલતા આવવાની બીક રાખતો હોય તેમ, તે એક દિવસ વહેલો જવા તૈયાર થયો. મિત્રોને તે મળ્યો નહિ, કોઈ સાથે ઝાઝી વાતચીત કરી નહિ. તે જ દિવસે તે નીકજવા.

બોગીલાલનો હુલ્લપલહો તેના મિત્રો અને સિવચાલ માટે હતો પણ કોયરો છે. તેની જતી વખતની ગંભીરતા સર્ગો-સ્નેહીઓ પાદ કરે છે.

સહકાર તથા સમભાવના

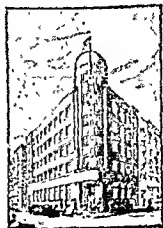

વોર્ડનની મુખ્ય ઓફિસના તથા સમસ્ત દેશભરમાં ફેલાયેલા તેના મુનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અનેક પ્રગતિના પાયાદૃષ્ય આ સમભાવના છે. ૧૯૩૯ની સાલ મુવીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પૈણા બે કરોડ રૂપીઆના કામકાજના પહેલિયા ઓફિસ આ પ્રગતિનો સાબીતીનો ડંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ઠંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ જોશમાં સંભળાતી જાય છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જનસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને આહુ વર્ષ માટેની અવનવી યોજનાઓ ઉઠ ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના કેળવી. વોર્ડનને હજી પણ વધુ વેગવતી જનાવશે.

જે કંપનીએ ભૂતકાળમાં યશસ્વી કાર્ય કરી જતાં હતાં છે તેવું કામ કરવાથી આપનું ભાવિ પણ ઉજ્જવળ જાનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર શરતો માટે મળે અથવા લખો:-

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:- પો. બોક્સ નં. ૮૫, અમદાવાદ
ઓફિસો અને એજન્સીઓ: સર્વ જિલ્લાઓમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં

ખિટલ હવે શું કરશે ?

કુબરશી ધરમશી સપ્ત

હું હિટલરે આશીઆ, એકાસ્ત્રીવેક્રિયા, પોલાંક, ડેન્માર્ક, લક્ષમબર્ગ, નોર્વે, હોલાંડ લીધા. છેવટે બેલ્જિયમમાં બચકર યુદ્ધો કરી મિત્રરાત્રીઓનાં સૈન્યોને સખત પરાજય આપી, તેમને પાછા નાસવાની ફરજ પાડી. આથી પોતાના દેશને કૃના થતો બેર્ષ બેલ્જિયમના રાજા લીઓપોલ્ડે જર્મનીનું શરણ લીધું. મિત્રરાત્રીઓનાં સૈન્યોમાંથી ડનકર્કના બંદર મારફતે સાકાત્રણ લાખ માણસોને બચાવી શકાયાં. પરંતુ બેલ્જિયમ જર્મનીના હાથમાં આવ્યું. બેલ્જિયમના ઉત્તર તરફથી જર્મનીએ ફ્રાન્સ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ફ્રાન્સ યુરોપ સમસ્તમાં સર્વેથી બળવાન ખુશી સૈન્ય ધરાવતું હતું. પચાસ લાખ સૈનિકોને એણે પોતાના દેશના રક્ષણ માટે સુંદર લશ્કરી તાલીમ આપી હતી. પરંતુ ફ્રાન્સ પાસે જર્મનીના જેવાં આધુનિક સંહારક શસ્ત્રો નહતાં.

ફ્રાન્સ ઉપર આક્રમણનાં શસ્ત્રો

જર્મનીએ બેલ્જિયમ છુટ્યા પછી ફ્રાન્સ ઉપર મહાન આક્રમણ કર્યું. જર્મનીનાં પાંચસો ટનનાં રાક્ષસી ટેકા કલાકની પચીસથી પાંત્રીસ માર્ગલની ગતિ ધરાવે છે. એની ગતિ અપ્રતિહત છે. કુંગરો, ખડખડા રસ્તા, જીએ જમીન, ખાડા ખાઈ ઓ, પૂલો, નાની નદીઓ, ઝરા, ઝરણાઓ વગેરે એ ટેકા સહેલાઈથી પાર કરી શકે છે. દરેક ટેકમાં છ તોપો ચાલુ અગ્નિગોળાના વરસાદ વરસાવી કિલ્લેબંધીઓ અને કિલ્લાઓને તોડી પાડે છે. એ ટેકાની સામે તેના બખ્તરને લીધે ગોળાઓ કે નાના ગોળાઓ અસર કરી શકતા નથી. માઈલોના માઈલો સુધી આ ટેકા હારદોર બૃહમાં દોડીને રસ્તામાં જે ગામડાંઓ, ઘરા, પાડીવછા, ખાજો, મિલકતો અને ભાગતાં પ્રજાનાં માણસોને ફાટી, કુટી, તોડી, ફોડી ફનાં કરી આગળ વધે છે. શહેરોને થોડા જ વખતનાં જનજન્ય ખડેરા બનાવી દે છે. ઉપરથી જર્મન વિમાનો હવેરાની સંખ્યામાં V આકારમાં ગોઠવાઈને એક હંફવેટથી એક ટનના વજનના ગોળા હવામાંથી ચતુઓની સેના અને કિલ્લેબંધીઓ ઉપર ફેંકે છે. ગમે તેવું જંગવાણું તાલીમ પામેલું સૈન્ય આ મારાને સહન કરી શકતું નથી. એમની પાછળ કલાકના પચાસ માર્ગલની ઝડપથી દોડતી મોટરો અને મોટી સાઈકલો ઉપર બેઠેલું પાયદળ સૈન્ય અતિ જુરસા ઝૂંદન અને સાહસથી ચતુઓ ઉપર તૂટી પડે છે. એમનો વેગ અપ્રતિહત હોય છે. કોઈપણ પ્રજાના કસાગેલા સૈનિકો આ અખડ મોજાઓના ચાલુ રાત્રિ-દિવસના સતત પ્રહારો સહન કરી શક્યાં નથી.

ફ્રાન્સના પરાજયનાં કારણો

ફ્રાન્સનો મહાન પરાજય થયો છે. પચાસ લાખનું તેવું સૈન્ય પાંચળું બની ગયું. એના સૈન્યને પાંચ પડી જવાની સતત ફરજ પડી. બંદરો, શહેરો, કિલ્લેબંધીઓ ખોવા માંડી. છેવટે પેરિસ સુધી ફુશ્મતો પહોંચ્યા. વિલાસ, ઉદ્યાસ, ઉત્સાહ, મોજરોખ, કળા શૈલ્ય, કુખર, સંજોત, વૃત્ય, નાટકો, મોજનગૃહો, નવી નવી દેશનો અને ઉચ્ચ સંસ્કૃતિના પરમ ધામધપ પેરિસના હાલ બેકાલ રોટરદામ અને વોરસો જેવા ધાય અને તે ખડેર અને

તે કરતાં એ શહેરને ક્રાન્સે બચાવ કર્યા વગર જર્મનીને સોંપી દીધું છે. નહિ તો એ દિવસોમાં જર્મનોએ તેનું ખરેખર જાનની મુશ્કેલી હોત. ક્રાન્સના પરાજયનાં કારણો નીચે પ્રમાણે ગણવી શકાય :

- (૧) જર્મનીની ભારે સંહારક શસ્ત્રાસ્ત્રોની ગંભીર તૈયારીઓ.
- (૨) જર્મન મોટરસૈન્યના એક પછી એક આત્મા આવતા ભારે અખંડ આક્રમણનાં મોજાઓ.
- (૩) જર્મનીની અસાધારણ લશ્કરી વ્યવસ્થા અને અદ્યત સૈનિક પ્લાનો.
- (૪) જર્મનીની પાંચ વરસની વિરતન વ્યવસ્થિત યુદ્ધની તૈયારીઓ.
- (૫) ક્રાન્સની મોળી વ્યવસ્થિત અને સમયસર સૈન્યની વારફરતી અભાવ.
- (૬) અણીને વખતે છિટન પોતાના બેટનું રક્ષણ કરવામાં પોતાનાં સાધનો અને શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કરવું હોવાથી ક્રાન્સને જરૂરી મદદ મોકલી શક્યું નહિ.
- (૭) ક્રાન્સનાં બંદરો તથા ઔદ્યોગિક કારખાનાં યંત્રોનાં હાથમાં ગયાથી ક્રાન્સનાં સાધનોનું મોળાપણ.
- (૮) અમેરિકાથી તરત મદદ ન મળી શકી તે.

ક્રાન્સ જર્મનીને નમી પડે છે

ક્રાન્સને બીજું ધર્મચંદ્ર પણ નહયું. ક્રાન્સમાં આશ્રય માટે અનેક પોલી, ઝેકા, ડ્યો, બેલ્જિયમો અને યાદ્દીઓએ ક્રાન્સમાં આશ્રય લીધો છે. સવાસો માઈલની લાંબી પહોળી રણભૂમિ ઉપર મોટાં યુદ્ધો ચાલુ રહ્યાં છે. આવી રીતે હજારો માઇલોની ક્રાન્સની ભૂમિ ઉપર ખરેખર અને ભગ્નાલયોની ઉત્તેજક ભૂમિ ચર્ચ રહી છે. લાખો આશ્રય વગરનાં ખાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ આ રીતે અને વિમાનોના આક્રમણોને લીધે અનાશ્રિત. ધર્મ માર્ગો ગયાં છે અથવા રખડી પડ્યાં છે. ક્રાન્સના વડાપ્રધાન જનરલ પેટાંએ જર્મની પાસે મુશ્કેલ માગી લીધી. ક્રાન્સ ચાક્યું હતું અને બેલાલ ચર્ચ મયું હતું. એને શરણે આવ્યા વિના બીજો એક આદેશ રહ્યો નહોતો. અંગ્રેજોએ સહકાર આપવા માટે ક્રાન્સ અને છિટનનું શાસન, યુદ્ધનીતિ, અર્થનીતિ અને સર્વ સાધનો તથા નુકસાની સંબંધિત કરવા સૂચના કરી. પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. કારણકે એ સૂચના સમય વીત્યા પછી કરવામાં આવી હતી. આમ બર્જિસન, વીર્જિસન, સંસ્કૃતિશાળી સંસ્કાર ક્રાન્સ પામ્યું. જર્મની અને ઈટાલી બંને એના ઉપર ભયંકર શરતો લાદ્યો. ક્રાન્સ યુરોપમાં સર્વોપરી દેશ ગણાતો. હવે એ ત્રીજા વર્ગનું રાજ્ય ચર્ચ જશે. ઈટાલી યુદ્ધમાં જોડાય છે

ઈટાલીનો મુશ્કેલીની મંદાખંધો પુરુષ છે. ક્રાન્સ કચ્છાઈ જવાની અણી ઉપર હતું ત્યારે એણે ક્રાન્સ અને અંગ્રેજો સાથે લડાઈ જાહેર કરી છે. હવે તે, માખણ ખાવાને માગે છે. ક્રાન્સ પાસેથી કારસિકા, ટ્યુનીસિયા અને જીજીરી ઈટાલી લેશે. મુએવની નહેરની દક્ષિણમાં ભાગ પડાવશે. જૂમ્પ સમુદ્રમાં પોતાનું વર્ચસ્વ રચાવશે. ઈટાલી પાસે પંદર લાખ સૈનિકો ચલસામમી સાથે તૈયાર છે. પરંતુ સારા લડનારા તરીકે તેમની ખ્યાતિ નથી. ઈટાલી પાસે સારું નૌકાસૈન્ય છે. તે જૂમ્પ સમુદ્રની એકી કરશે, પરંતુ છિટનના નૌકાસૈન્ય સામે તે માયું માંડી શકે તેમ નથી. ઈટાલી પાસે સાધનો અને હાથો કચ્છોનો અભાવ છે. એટલે જર્મનીને તેને લેવું પડેલું રહ્યું. જર્મનીને ઈટાલી સાગરમાં થોડી મદદ આપી શકશે.

ખને હવે ગ્રેટબ્રિટન ઉપર આક્રમણ કરશે. ઇટાલી પાસે પાંચ મોટી જંગી મનવારો, ૪૦ ફુટની ઊંચાઈના, ૫૦ ફુટની વિનાશિકાઓ છે. જર્મની અને ઇટાલીનું સંયુક્ત નૌકાસેન્ય બ્રિટનના નૌકાસેન્યથી ઊતરતું છે. ઇટાલીનાં વિમાનો એક ગણાતાં નથી. તે જર્મનીને સહકાર જરૂર આપશે.

ગ્રેટબ્રિટનની સ્થિતિ

જર્મનીએ મધ્ય યુરોપનાં સર્વે રાજ્યોનો પરાજય કર્યો છે. ઇટાલીને મિત્ર બનાવ્યું છે. રશિયાને તટસ્થ રાખવાની રાજ્યનીતિ પોષી છે. નેપોલિયને પણ એવી રીતે એકસો વરસ પહેલાં મધ્ય યુરોપને સર કર્યું હતું. જર્મની, ઇટાલી, ઓસ્ટ્રીયા અને રશિયે આખ્યાં હતાં. માત્ર એક ગ્રેટબ્રિટન જ એના સંકેત અને પરાજયથી બચી રહ્યું હતું. છેવટે બ્રિટને જ મહાન નેપોલિયનને શેઠ આપી હતી. આજે જર્મનીએ પણ મધ્ય યુરોપમાં ફિગવિજય કર્યો છે. ગ્રેટબ્રિટનને એકલું, અટકાવ પાડી દીધું છે. યુરોપના સૌથી મોટા સામ્રાજ્ય ધરાવનાર રાજ્યને ચારે તરફથી પીડ્યું છે. હવે જર્મની પોતાનાં વિરુદ્ધ વિશાળ સાધનોથી બ્રિટનને નાક પકડી એસંધી નગાવવા ગાંગે છે. અતિ બળવાન ફ્રાન્સની દૃષ્ટિ હવે ગ્રેટબ્રિટનને નથી. જર્મનીના હાથમાં સાધનસંપત્તિ, નવ રાજ્યોનાં લશ્કરી સાધનો આપ્યાથી તે બારે શક્તિશાળી બન્યું છે. આજીર્ણે પણ અનમ બ્રિટનનો ગર્વ ઉતારવા તે કારોશ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખશે નહિ. ગ્રેટબ્રિટનનાં સાધનો

ગ્રેટબ્રિટન એક ખેટ છે. તેનો વિસ્તાર ૮૬૦૦૦ ચોરસ માઇલનો અને વસ્તી ૪,૭૦,૦૦,૦૦૦ ની છે. એની વાર્ષિક પેદાશ એક અબજ પૌંડની અને ખર્ચ પણ તેટલો જ છે. એના ઉપર બાર અબજ પૌંડનું પોતાના દેશનું કરજ છે. ઉપરાંત છે અબજ પૌંડની અલણી નોટા એની ફેલાવામાં છે. અમેરિકા પાસે એનું બે અબજ પૌંડનું સોનું, ત્રણ અબજ પૌંડની જામીનગીરીઓ અને ત્રણ અબજ પૌંડ દરિયામથાના જમા છે. બ્રિટન આખા જગતની શગડી શણી ગણાતી હતી. એના પોતાના દેશથી ૧૧૫ ગણાં મોટાં સરવાળો છે. દરેક હજાર માઇલોનો સાગર કિનારો એના અધીનમાં છે. જગતની વસ્તીનો ફે બાગ અને જગતના વિસ્તારનો ફે બાગ એના કબજામાં છે. એની ૬૦ હજાર વેપારી સ્ટીમરો જગતનો ફે વેપાર પોતાને હસ્તક રાખી બેઠી છે. એ સમૃદ્ધ દેશમાં અનેક કરોડાધિપતિઓ છે. એના દરેક માણસની વાર્ષિક સરાસરી આવક ૧૨૦૦ રૂપિયાની છે. પછાત દેશોને ચૂસી ચૂસીને બ્રિટન સમૃદ્ધ બન્યું છે. ગ્રેટબ્રિટન અનાજ અને કાચી ધાતુઓ તથા વસ્તુઓ માટે પડેશે ઉપર આધાર રાખે છે. એનો કાફલો ગરો, તો એ જુએ મરે.

બ્રિટનનાં સાગરનાં સાધનો

જર્મનીએ બ્રિટનના લગભગ કાફલાને નુકસાન પહોંચાડ્યું છે. જર્મનીની સમગ્રીનો, લોહચુંબકની સુરંગો અને વિમાનના ગોળાઓએ બ્રિટનના કાફલાને ઘોડે અંશે જખમી જરૂર કર્યું છે. પરંતુ બ્રિટન નવી નવી મનવારો બાંધતું જ જાય છે. એને અમેરિકામાં પણ પ્રુથળ મનવારો બાંધવાની સગવડ મળશે. જુમ્બ સમુદ્રમાં જિબ્રાલ્ટર આખા સમુદ્રના મુખની આવીર છે. એ જિબ્રાલ્ટર ઉપરથી ઇટાલીની લીવ્યાહને કાણુમાં રાખશે. ઉત્તર સમુદ્રમાં પણ એના કાફલાનું બળ મોટું છે. એથી તો એ જર્મનીને સાગરનો ધેરા ઘાલી રાખ્યું છે. બ્રિટન પાસે ૮ મોટી બાર ઇસ્લા પોલાદી બખ્તરશાળી મનવારો, ૮ ઇચી પોલાદી બખ્તરશાળી અને ૧૪ ઇચી બાસવાળી તોષો સાથની મનવારો, લગભગ ૨૫ ઝડપી દુર્ગો

અને ૨૦૦ વિનાશિકાઓ, ૮૦ સખમરીનોના કાફલો છે. એનાં બંદરો ઉપર સુરંગો પાથરવામાં આવી છે. પ્રેટ્સિટનનું છેલ્લું ૨૫૦-૩૦૦ વરસો થયાં મુખ્ય બળ સાંગરના મનવારોનો કાફલો છે. એ હજી સુધી અછત ૨૭૦ છે. એના ત્રણ મુખ્ય શત્રુઓ લોકસુબક સુરંગો, જર્મનીની મોટી સખમરીનો અને વિમાનોના બોમ્બો છે. પ્રિટને તેમની સામે પ્રતિકારના ઉપાયો શોધ્યા છે. જર્મની એના કાફલાનો નાશ કરીને એને તફાત લાચાર બનાવવા માગે છે.

પ્રિટનનાં સૈન્યો અને હવાઈ કાફલો

પ્રિટને દુરગ્ધિયાત સૈનિક ધારો દાખલ કરી ૧૨૧ લાખનું સૈન્ય ઊભું કર્યું છે. પાંચ લાખનું બીજું સંરક્ષક સૈન્ય ઊભું કર્યું છે. બે લાખ વિમાનીઓને તાલીમ મળે છે. એનાં બધાં કારખાનાંઓ લગભગ માટે સાધનો તૈયાર કરે છે. એ હમણાં દરરોજ પારથી તેર કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે. આ જીવસંયોગતાના મામલામાં પ્રિટને હોડમાં સર્વશ્રેય મોકલ્યું છે. આખા દેશની સાડાચાર કરોડ પ્રજા શુદ્ધ જીવવા માટે, જર્મનીને હંકાવવા માટે, તૈયાર એકપગે ઊભી છે. અતિ ગંભીર અને કટોકટીના સમયમાં પ્રિટન આવી પડ્યું છે. પણ આ સમયે પણ પ્રિટન પોતાની દિમત દાર્યુ નથી. એ ઠેક મુઠી લડવા માગે છે. એ શુદ્ધ હમણાં મૂકે તો જર્મનીનું એને ખંડિયું જેવું બનતું પડે. પ્રિટનની છેલ્લી ત્રણસો વરસની મહત્તા ઉપર પાણી ફરી વળે.

જર્મની કેવી રીતે આક્રમણ કરશે ?

જર્મની પાસે હમણાં હવાઈ વિમાનોનું બારે બળ છે. પ્રિટન કરતાં એની વિમાનો અને કાતીસ બોમ્બો બનાવવાની શક્તિ વધારે છે. તેથી જર્મની પ્રિટનના ઉપર વિમાનોનો હુલો કરે છે. બલિષ્ઠમાં આ વિમાની આક્રમણો વધારે ૩૫ પકડશે. પ્રિટનને આ હવાઈ આક્રમણોથી જર્મની અકળાવવા માગે છે. આની સામે પ્રિટને પોતાના વિમાનોના કાફલાનો મોટો વિકાસ કર્યો છે. ૩૧૭૦ વિમાનો ફ્રાન્સ માટે અમેરિકા ખાતે તૈયાર થતાં હતાં તે હવે પ્રિટન ખરીદશે. વળી એ દશહજાર વિમાનોનો બીજો કાફલો બે માસમાં તૈયાર કરવા માગે છે. હમણાં પ્રિટન માટે એટલો કાફલો બસ છે. જર્મની અને પ્રિટન વચ્ચે હવે મોટાં અને બારી બોમ્બો નાખનારાં વિમાનો બાંધવાની મોટી દરીફાઈ ચાલશે. જર્મની સાથે પ્રિટનને એ જ વિમાનોથી બલિષ્ઠમાં મોટી લડાઈઓ યરો. જર્મીનનું જર્મનીનું સૈન્ય સાગર ઓળંગીને પ્રિટનમાં ઊતરી શકશે નહિ. કારણ કે પ્રિટિશ દરિયાઈ કાફલો જીવતો જળમો બેઠો છે. જર્મની મોટી સંખ્યામાં સખમરીનો બાંધી એને હંકાવવા કારોશી કરશે, પણ પ્રિટિશ સખમરીનોના સિકાર કરનાર બારકસો બાંધે છે. જર્મની વિમાનોથી જીતે મારફતે સૈન્ય પ્રિટનમાં ઉતારશે. પરંતુ એવા દશવીર હજારના સૈન્યથી પ્રિટનને હરકત પડે તેમ નથી, માત્ર હવાઈ આક્રમણોથી બચવા હજારો નવાં વિમાનો અને વિમાનધ્વસી તોપોની એને જરૂર છે. પ્રિટનને સખત નુકસાન જરૂર યશે, એવો વેપાર શુભંગાશે, છતાં એનાં સંસ્થાનો એને એક દિવે સહકાર આપતા હોવાથી પ્રિટનને ધીરજ આવી છે. પ્રેટ્સિટનને જર્મીન ઉપરના આક્રમણનો ભય થોડો છે. દરિયાઈ આક્રમણ પ્રસંગે એને પેતાના કાફલા ઉપર શ્રદ્ધા છે. પ્રિટન છલે પાટલે બેસે છે.

મારવું કે મરવું એવો નિશ્ચય પ્રિટને કર્યો છે. જર્મનીના હાથમાં નવ દેશો આવવાથી એ ખૂબ મજબૂત બન્યું છે. લશ્કરી સાધન ઉત્પાદનની એની શક્તિ સાથે જવાબ

દારીઓ પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં વધી છે. ખિટન તદ્દન ખુવાર થાય ત્યાં સુધી લડવા માગે છે. જર્મની પોતાની લાંબી નાળની તોપોથી અને વિમાની બોમ્બોથી અનહદ નુકસાન કરશે. પરંતુ ખિટન તે સહી લેશે. જર્મની પાસે બીજા કાંઈ આધુનિક શસ્ત્રો હવે સિલકમાં નહિ રહે તો ખિટન ટકી શકે એવાં સાધનો ધરાવે છે. જર્મનીને મોટા સવાલ પોતાના જીતેલા સામ્રાજ્યની ખોરાકી પોશાકી વ્યાપ્તતા છે. અનાજ, કપાસ અને બોજન સાધનો ત્યાં સુધી ખિટનનો ઘેરા લંબાશે ત્યાં સુધી જર્મનીને મળવાં મુશ્કેલ છે. પેટ્રોલ માટે પણ એનાં સાધનો લૂલાં છે. જેમ સમગ્ર જગતે તેમ ખિટન વધારે મજબૂત બનશે. અમેરિકાએ પોતાનાં લડાયક સાધનો એને માટે ખુદલાં મૂક્યાં છે. જર્મની કેવી રીતે બીજાં રાજ્યોની પેઠે અંગ્રેજોને મદાત કરે છે તે જોવાનું છે. હિંદ માટે માત્ર ઇટાલીનાં વિમાનો એના આફ્રિકાના બંદર ઉપરથી આફ્રમણ કરી શકે છે. આપણે ત્યાં એ આંકમણોને અટકાવવાનો રસ્તો નથી, સાધનો પણ નથી. ઇટાલીનો હવાઈ કાફલો અતિ મજબૂત ગણાતો નથી. આપણી ધીરજની પણ કસોટી કરે એવો સમય આવે છે.

૨૧-૬-૪૦

“લ્યુનેગોન”

ગાંડપણ, મગજની અસ્થિર હાલત, મગજનો બોમ્બ, ઊંઘનું ઉડી જવું, ચુરેસ્થનીઆ, રેફરનો રોગ, હીસ્ટીરીઆ, માર્કડાડલર્થુ ગાંડપણ, ભારે લોહીનું દબાણ અને મગજ તેમજ જ્ઞાનતંતુઓને લગતાં સર્વે દુઃખદરદા માટે અચૂક ઈલાજ.

‘લ્યુનેગોન’ (Lunegon) હાલના તબીબી વિજ્ઞાનની એક અદ્ભુત શોધ છે. હિંદમાં આ જુની અને જાણીતી શોધ મહેનદહેડી દાખલ કરવામાં આવી છે. આખી દુનિયામાં ડોક્ટરો, હોસ્પીટલો, ગાંડોનાં દવાખાનાંઓ ‘લ્યુનેગોન’ને સફળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. છેલ્લાં ૬૦ વરસો થયાં લાખો દરદીઓ આ રામબાણુ ઇલાજથી સાજા થયાં છે. ગાંડાણુ માટે તે એક અદ્ભુત રામબાણુ ઇલાજ છે અને ગમે એવા અધરા કેસોમાં પણ તે તુરત અસર કરે છે. તેમાં લ્યુગીનલ, લોરલ હાઇડ્રેટ, પેટિઝો. લોમાઈડસ, એ.પીઅમ, મોરશીઆ, હેનગેન વગેરે જેવી નુકસાનકારક અને અસકત

બનાવતી દવાઓ આવતી નથી. આ જાદુઈ ટીકડીએ મગજની અસ્થિર હાલત તુરત જ દૂર કરે છે અને સારી ઊંઘ લાવે છે. માત્ર ૧૦ થી ૨૦ મિનિટમાં જ મગજનું સમતોલપણ લાવી તમોને શાંતિ અને શેડા જ દિવસમાં નવાં જીંદગી બદલે છે. આધુનિક જીવનની જાનજી મનને બ્રમિત બનાવે છે માટે તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા ‘લ્યુનેગોન’ (Lunegon) ની એક બાટલી દરમેશાં સાથે રાખો. ભારે લોહીનાં દબાણ (High Blood Pressure) માટે પણ આ મદાન અદ્ભુત દવા અજમાવવાની અમર્ય તક જતી કરશે. નહીં.

કીંમત ૫૦ ટીકડીની બાટલીનાં રૂ. ૪/-

સાધના દવાખાનાંઓ પાસે મળે છે

અથવા

હેરીંગ એન્ડ કેન્ટ, પેસ્ટ બોક્ષ ડરહમ, રે હાઉસ, લોન્ડન બેંકની સામે, હોર્નબી રોડ, મુંબઈ. ટેલિફોન નં. ૨૪૨૮૭

“મુજરાત અને કાઠીઆવાડમાં ગામેગામ આખરદાર સ્ટોકીસ્ટો બેંકોએ છીએ”
મુંબઈના સમ એજન્ટ—પી. એમ. કવેરી એન્ડ કું. : પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ.

રૂઝવેલ્ટ અને મુસોલીની

[તા. ૯ અને ૧૦-૬-૧૯૪૦]

બળવંતરાયે ક. કાકર

[ઇટાલી સરમુખતિયાર મુસોલીનીએ હિટલર તરફથી ઇંગ્લાંડ ક્રાન્સ સામે ઇટાલીને આ વિગ્રહમાં ઉતાર્યું અને તે વિષે પછી તુર્ત યુનાઈટેડ સ્ટેટસપ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે વર્જનિયા વિદ્યાપીઠ આગળ પ્રવચન કરતાં મુસોલીનીના આ કૃત્યનું ધોર સ્વરૂપ ઉચિત શબ્દોમાં નિહું તે વિષે : જુવો એ બેના બહાર અહેવાલો અને તે પછી બેત્રણ દિવસનાં વર્તમાનપત્રોમાં ક્રાન્સ ઇંગ્લાંડ અમેરિકા આદિ દેશોના બહુશીતા આગેવાનોના ઉદ્ગારો વગેરે.]

[સ્વચ્છ]

આજ ગાદીપતી એક સતવાદિનું વેળું બીજતણું નાક કાપે !
અમર ઇતિહાસને ચોપડે શોષિતજવાળ થું ને સદાકાળ થાપે !
“ રે કૃતઘ્ની ! શુભામીધિ તૂં ઉદ્ધર્યો જેહ મિત્રદ્રયે લોહિ ખચી,
પીઠમાં તેમની વેળ અણિની ગ્રહી, તૂં હુલાવે કટારી શિ. તિછીં !
ફેદ મુસોલીની ફેસિસ્ટ ! તેં તો થુંકી નાઝિની ભૂંડિ દાઢી ય અચીં ! ”
એમ ઉચરી કિર્યો ફિરણ શાળાશ તેં નમ્ર સન્માધનો ત્રસ્ત નંગતે,
અમલ શ્રદ્ધાનિ ઉર ઉર પ્રકટાવતે જ્યોત, - જીઓ ! જીઓ ! રૂઝવેલ્ટ ! ૭

(૧) અમેરિકન પ્રમુખ સત્તામાં લલભલા રાજધિરાજોને ય ટપી નાથ, માટે ગાદીપતિ. સત્તાધારી રાજપુરુષો ઘણુંખરું અત્યંત ખૂફા, અને અર્થઘન લાગે પણ હોય ઠાલા એવા, અને સવિનય (પાર્લામેન્ટરી) શબ્દો જ વાપરવાને ટેવાયલા હોય છે, પણ આણે તો આ પ્રસંગે નમ્ર સત્ત્વ જ પરખાવી દીધું; મુસોલીનિનું નાક જ કાપી લીધું. (૨) લાલચોળ લોહીની જવાળા જ હોય એવા વેણે સુન્ને થાપ્યો, તે એ વેણે ઇતિહાસને ચોપડે અમર રહેવાનું. (૩) મિત્રદ્રય : ક્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડ. તૂ અર્થાત તારો દેશ અને તારી પ્રજા-ઇટાલી. (૪) હુલાવણું : પૂરેપૂરી ભોક્ષી દેવી. તિછીં : વાંકી, કપટી. (૫) અચીં : પૂગ્ન કરી, એ વફોકિત છે, યૂઝીને (આ કાર્ય કરીને) એ દાઢી ગલ્લોચ અને સૂગ આવે એવી દત્તી જ તેને વધારે જુઝુપ્સાઈ બનાવી; ત્હારું આ કૃત્ય (ત્હારું આ ઉચ્ચારણ) તો નાઝીઓને ય નીચું નેવડાવે એવું. (૬) કિર્યો : પ્રસાર્યો; ત્રસ્ત : ભયભીત, કાંપી ઉઠેલ. (૭) અમલ : અત્યંત વિગલ. પ્રકટાવતે પ્રકટાવતા તેં. ગાતાં લક્ષકારતાં ઓઁ ઓઁ રૂઝ એ પ્રત્યેક શુરને ત્રણ માત્રાનો (પ્લુત) ગવાશે તો ખરું હાદોલનને બાધ નહીં આવે, અને અર્થને તો વિશેષ અનુકૂલ જણાશે.

[૨૮મી મે મંગળવારે મળસ્ટે ચાર વાગે બેલિંગ્વન રાજ્ય લિયોપોલ્ડ પોતાના ત્રણચાર લાખના લશ્કર સાથે શત્રુ હિટલરને શરણે ગયો, ત્યારથી વધારે હત્યારાં બની ગયેલું આ ફલાયડર્સનું યુદ્ધ તા. ૫મી જૂન છુધવારે સાંજે પૂરું થયું. બંને બાજુના જખરાં જર્મન લશ્કર વચ્ચે આવી ગયેલ ઇંગ્લેન્ડ-ફ્રેન્ચ સેનામાંથી સાઠત્રણ લાખથી વધારે માણસ ડન્કર્ક બંદરે પહોંચી ત્યાંથી ઇંગ્લાંડ એમ ઉતરવામાં ફાટ્યાં, જો કે એ આખો પ્રદેશ એમના જગ્યાથી, જર્મનીના હાથમાં સળંગ આવી ગયો, એટલે જર્મનીનો વિજય થયો. આ અતિહત્યારા નવ વાસર દરમિયાન, તાર, વાયરલેસ, ફ્રેન્ચ બેલિંગ્વન સ્થિતિ મુખ્ય-મંત્રીઓ, અને બીજા યુરોપીયન અમેરિકન અઝર્ણાઓનાં ભાષણો અને વ્યોમકથનો, યુરોપ અમેરિકાનાં પ્રતિષ્ઠિત છાપાંઓની ટીકાઓ વગેરે વગેરે ઉપરથી, આ બાર કડી રચાઈ છે. એની ઉપર આ સાથે આપવામાં આવતું દિપ્તિપણ કદાચ લાંબું લાગે, તો તે વિષે આટલું જ કે તેમાં બેત્રણ બાબત એવી સ્પર્શવી પડેલી છે, કે તે ઉપર આ કરતાં દશગણી સમજુતી પણ આપણા દેશમાં તો ધણા ધણાને માટે અપૂરતી પડે. છ છ પંક્તિએ કડી બાંધી છે તેમાંની ત્રણ ત્રણ ખંડિત પંક્તિઓ છે, તથાપિ હંદનું આન્દોલન મૂલજાનું જ છે. એક કડીમાં બે પંક્તિ વધારે છે.]

૧

ધરણિ થર થર ધ્રુબવંત રે હિટલરા !
માંસશોષિતદંધી સર્જતો વર્ષિને, દૈત્ય, દિગ્વ્યાપિ હિંસાગળારા !
પ્રહર પ્રહરે નગર પ્રૌઢ તૂં ત્રાડતો !
પક્ષ પક્ષે નવાં રાષ્ટ્ર તૂં રોળતો !
“કોટકિડકી” ન સેના ન રે કાફલા, દૈત્ય, રોધી શકે તુજ ધસારા !
અસ્ત્રશસ્ત્રે પ્રપંચે જુઠાણે છળે ધૂર્તિ દાવે જગત લેળનારા !

૨

‘બ્લિટ્ઝ’-રા જંગ તુજ વીજ શા, હિટલરા !
બ્લિટ્ઝરી વાઢ તુજ, કોઢ તુજ આસુરી, દૈત્ય, લક્ષે ન આવ્યા અમારા !
લધુક રાષ્ટ્રો તહોને ભરોસે રહ્યાં,
પ્રૌઢ નિજ નિજ વહેણે પ્રમાદે વહ્યાં;

૧ (૧) હિટલરને દૈત્ય અને મહાદૈત્ય અને આસુરી ક્રોડવાળો કહ્યો છે, એટલે એને સંબોધન માટે તુરંકાર અને અપમાનચૂચક રૂપ વાપર્યું છે. (૨) દંધી: ઉદધિ. (૪) પક્ષ: પખવાડિયું.

૨ (૧) Blitz—krieg બ્લિટ્ઝ-કાર્ગ: વીજળા-વિપ્રહ; વીજળાના (વીજળિયા) વેગવાળા લડાઇ. ૦રા ૦રી ફરી વિલકિતનો-પ્રત્યય. (૨) વાઢ: વૃદ્ધિ. (૩) તહ: કોલકારારો.

ત્યાં રચી શુભ ભડ અસ્ત્રશસ્ત્રો પ્રપંચો અને પેતરા, દૈત્ય, ત્હારા ઉત્પત્ત્યો, ને હતો હેતુ તુજ ભૂવિજ્ય, તે ન ભૂ કળિ શકી વ્યગ્રતારા.

૩

આસ્ત્રિયા એક પોલાંદ તૂં હિટલરા
ભાંગતાં વીજઝડપે, રચતાં વળી શુભ તૂં સોવિયટ શું કળાલા,
આંખ ફાડી યુગલ રણ ચડી આવિયા,
બંધુ જૂના પરસ્પર ફરી ભાવિયા,
સ્કંધ સ્કંધે ડગે ડગ મિલાવી રચ્યા મોરચા ભૂમિદરિયે સફાળા,
ભીંસ દિગ્વ્યાપિ તૂંને કચરવા પ્રયોજી નવે ખંડ જ્યાં જ્યાં સિમાડા.

૪

કપટ તુજ લેદ તુજ ગજગ જે હિટલરા !
અર્ધ પોલાંદ આખો ય બાદીક દે દીધ તે સોવિયટને ધુતારા !
ફીન પર સોવિયટને ચડાવ્યો વળી,
નોરવે સ્વીડને રજ ન બાજી કળી,

(૧) ઉત્પત્ત્યો: કુદી પડ્યો. એના સામર્થ્યમાં એપરોપ્યોનોનું અસ્ત્ર મુખ્ય, એટલે રાક્ષસ પેદે આકાશમાંથી ધા વર્ષાવવા લાગ્યો એ પણ સૂચિત છે. તારા: આંખની ફીકો; વ્યગ્રતારા: વ્યગ્રનયના.

૩ (૧) એકારલોવેકિયા. (૨) કળાલા: અન્યોન્ય લેવડલેવડના શુભ કાલકરાર. (૪) જૂના બંધુ: ઈર્લાંદ અને ફ્રાન્સ: આગલા વિગ્રહના આરંભ પહેલાંથી તે આવવાનો. જ. એમ મોક્ષસ મણ્ડીને આત્મરક્ષાને માટે બેએ બાધિલી દૃઢ મૈત્રી, જેનેએ તે પછી આગલગી એક-સરખી નિભાવી છે. (૫) સફાળા: એકદમ, પેટમાં ફાળ પડતાં માણસ પૂરેપૂરી ઝડપ વાપરે તેમ, એ અર્થ પણ સૂચિત. (૬) ભીંસ: ઇકાનોમિક બ્લોકેડ: શત્રુ પોતાને જરૂરી ચીજોની આયાત કરી ન શકે એવી ગોઠવણો. નવેખંડ: આખી પૃથ્વી; લંગભગ દરેક રાષ્ટ્રની સરહદો ઉપર.

૪ (૨) સોવિયટ: રશિયા, જેનો કુત્રમુખિતયાર સ્ટેલિન. ધુતારા: જેને ઉપરથી ખૂબ મિત્રભાવ દેખાડે તેને પણ હેતરવાની દાનત. હું ઈર્લાંદ ફ્રાન્સનો નમાવીશ અને એમ પૃથ્વીનો વિજેતા નહીં તોય પૃથ્વીનો સૌથી પ્રજાગ સરમુખિતયાર બનીશ, પછી આમાંથી જે કંઈ મળતે પાછું જોઈવું જ હશે, તે સ્ટેલિનના સા ભાર કે મળતે નાં આપે !-એ હિટલરની તો પ્રથમથી ગણતરી વા બાજી, એમ ધુતારા શબ્દ સૂચવે છે. સ્ટેલિન પણ કાચી મૂર્તિ નહીં; એની ગણતરી આવી કે એ બધું તો આગળપર જેવું નીવડશે તેવા તેના ઉપાય પણ ચોજાયું; દાદા તો એની ગરજ જ આપે છે. તો લઈ લેવામાં શો બાધ. સ્વાર્થી મિત્રતા આમ ધુતારી જ હોય. (૩) ફીન: ઈર્લાંદની પ્રજા. (૪) પછી અમારો શિકાર ચલાવો એ કંઈ તોર્વેસ્તીડન સમજ્યાં જ નહીં. ફીનોની કુમકે ઈર્લાંદ ફ્રાન્સે સેના તૈયાર કરી તે એમના પ્રદેશમાંથી જ નર્ઈ શકે, તો તેની રમત સુધાં આખી નથી. ઈર્લાંદ પછી આપણો વારો આવશે જ એવી દીર્ઘદષ્ટિ એમને ચર્ચ હોત, તો તેઓ ઈર્લાંદને પરવાનગી

અલગ બિભાં, અકેલો જ અઘડ્યો, રહ્યો વીરની ફીન મંદારમાળા !
-અતિઅસમ વિગ્રહે પણ પરાક્રમ કયાં ! ભગદિલ કમભર્યા ઓશિયાળા !

૫

બેઠલ્યો ફીન કે બેઠલ્યો હિંદલરા !
હેન ને સ્વીડને લોળવી ઓસલો ગળિ ગયો, -છળકવલ, હીચકારા !

નોરવે એમ લલ્લું કરી નાખિને
વાયુમયકો દળાવી જુડાં ભાખિને,
વ્યસ્ત મોહાર્ત્ત લોકે અહીં ત્યાં ફગાવ્યા, અરે અધમ, પાવકગળારા !
મિત્રરાષ્ટ્રોનું લશ્કર બન્યું તેટલું એમ લિધ જેથિ નોર્વેસુઝારા !

૬

ફાવતાં ઢાવ એ, એથિ ચે હિંદલરા
કારમો આસુરી પાશ ફેંકી કરે ઢાવ પર ઢાવ તું પૂર્ણ જોરે,
હુઅ એલિજયન પર ત્હારું વિજળીસમર,
—માર ! બે માર ! ના શાસ હેઠો ય પળ !—

એમ ગજવી ગજળ પક્ષ એકે હલ્લે અર્ધ વસતી ગટોત્કચક તોરે !
ને લિયોપોલ્ડ હિંમૂઠ ચરલે નમી આજ “ત્રાહિ પ્રલો !” બોલ બોલે !

આપત એટલું જ નહીં, જતે ચીઠિતે તેમને ન્હોતરત. (૫) શીનલોકે અસાધારણ વીરત્વ ગ્રજકાવ્યું. મંદાર કુશ સ્વર્ગનું છે. દુષ્યંતે ઇંદ્રના આમંત્રણથી તેની કુમકે જઈ દાનવોને હરાવવામાં એટલું વીરત્વ દેખાડેલું કે સ્વર્ગપતિ ઇંદ્રે તેને મંદાર પુષ્પોની માલા પેરાવવાનું બહુમાન કર્યું. એમ કહિલાસ વર્ણવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજા એક નીવડતા ચોદાઓનું લોરલનાં પાંદડાંના મુકુટથી સન્માન કરતી. (૬) અસમ : અસમાન, અતિકાવ બીમ સામે વામન બાથબાથી કરે એવી લડાઈમાં પરાક્રમોનું લેખું જ ન હોય. ગમે તેટલાં ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમો ય એલે જવાનાં. કમ : કમલાં. ઓશિયાળાં : ઓશિયાળી (તાબેદારીની) સ્થિતિ કાયમને માટે સ્વીકારી લેવાના કાલકારર ઉપર કાંઈ કાપી આપવાં પડ્યાં.

૫ (૨) હેન : હેનરિકની પ્રજા; સ્વીડ : સ્વીડનની પ્રજા. ઓસલો, નોર્વેની રાજધાનિ. હે હીચકારા, એ તો છળતો કોળિયો ! (૪) વાયુમયક : એપરોડોમ. કેટલાંક યાનકોના અધિકારીને જુડાં હુકમો પણ મોકલેલા. (૫) છુટેલી માળાના મણકાની જેમ વેરાઈ પડેલી પ્રજા. મોહાર્ત્ત : આ શું બની રહ્યું છે તે એકબે દિવસ લગી તો સમગ્રજી જ પડી નહીં, એવી દિઘ્મૂઠ બનેલી પ્રજા. (૬) મિત્રરાજ્યો પોતાથી બને તેટલું બધું જ લશ્કર લહેને મોકલે. આ પછી આપણે એમના ઉપર જ પડ્યું છે તે સમયે એટલા તો એ નિર્જન !— આ પછી હિંનો પેચ ખેરા : મુઝારા : અત્ય આ પ્રાસ મારે.

૬ (૩) હોહાર્ત્ત અને એલિજયમની પ્રજાઓ. (૪) એ ‘વિજળી’ સમરના અતિવેગ અને આસુરી ધાતકતાનું બને તેટલા મિતાક્ષરમાં વર્ણન કરવાનો આ પંક્તિ પ્રયત્ન છે. (૫) ગટોત્કચ-ક : વંકે ફડી વિભક્તિનો પ્રત્યક્ષ તોર : (૧) રીત, (૨) શુભાન (પગજ મરાઠી સખ્દ) જેવ અર્થ લેવા. (૬) લિયોપોલ્ડ : એલિજયમનો (હિંદલરને ચરલે ગયો તે પળ લગીનો) રાજા, વીર આલ્બર્ટ પછી ગાદીએ આવેલો એનો નજીબો પુત્ર.

૭

લક્ષ્મી ત્રણચાર સેને નમ્યું, હિંટલરા.

અક્ષિ તુમ આગળે કે દિવાસ્વપ્ન થાં રેખ પર રેખ ચળકત આજે !

“બેલિન્યન સેનસંપત્તિ આજે જ જો,

કેન્ય કાલે અગર ચાર દિવસે જ તો,

તે પછી સઘ નિર્વિઘ્ન ટોચે ચડી મુજ સિતારો ન શું પૂર્ણ રાજે ?

-શત્રુ સૌથી વડો, નીચ સૌથી ખુરો, તે ય યાચે મહને કેમ ના જો ?”

૮

સમરસંદેશ ત્યાં ટકટકે, હિંટલરા.

‘વાટ આ ભાંગિ !’ ‘આ રેલ તૂટી !’ ‘જળ્યાં પ્લેન આ !’ ‘તેલ અંહિ ખૂટવામાં !’

‘સાન્ય અધલણ ગયું !’ ‘ટેન્ક આખોટકમાં !’

‘મોખરા સકલ ત્રાડે-“નવી કુમક કયાં ?”’

‘હાં ન પાણી !’ ‘ખુટયું અન્ન !’ અંહિ ! ‘દારૂગોળા ન સેના ય પુરતી અંહીયાં !’

“મોકલું મોકલું !” દૈત્ય કહે, “શ્વગણાં ! સોગણાં ચે હું હોંમું પલકમાં !

આ ત્રિમાસે જ ઇંગ્લાંદ ને, ફ્રાન્સ રગદોળિ કર્યાં ફના, જો નમે ના,

અષ્ટ રાષ્ટ્રો મહને સેવતા કિંકરો !-આ વડા જો ય બેવડ કંઈ હા !

૭ (૧) બેલિન્યમનું લક્ષકર તો જ લાખ કે વધારે, તેમાંથી જેટલાને (મુખ્ય મંત્રીના સામા કુકમ પહેલાં) રાખના તામે ધર્મ જવાનો કુકમ મળેતો તે ત્રણચાર લાખ. આવા મહાવિજયથી હિં હરખેલો બન્યો હશે, ઉપાડી આંખે સ્વપ્નાં પણ જોવા લાગેલો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના ઉપરથી છેલ્લી ચાર લીટી એ દિવાસ્વપ્નો વર્ણવે છે. (૫) સિતારો: મહાલાગ્યનો ગ્રહ (૬) ઇંગ્લાંદ.

૮ (૧) ટકટકનું: તાર અને વાયરલેસના સંદેશો મળે છે તેમ મળવું. શત્રુસેનાઓ મોખરા ઉપર તેમ પાછળ આપણને કેટલા તો હંકારી રહ્યા છે તેનાં આ વાસ્તવિક અવાજોમાં દિવાસ્વપ્નો સંતોષ જાય છે. (૩) શત્રુએ ઘણું કહાડયો; એક સાથે અધવાખનો: ટેન્ક tank. (૪) જર્મન ધસારાના મોખરાઓ. -ત્રાડે: પોત્કાર કરી જોડે છે, માગતાં અટકતા જ નથી, ખૂબ અધીર થઈ ગયા છે. (૫) એનો ધણા કાળથી સેવેલી અંભિલાષા અહીં આવેશમાં એ મોટેથી બોલી જાય છે. ત્રિમાસે: આવતો શિયાળો જામે તે પહેલાં જ. નમે: એટલે કે-મહને. (૮) ત્રીજી કડીમાંના ત્રણ, ઉપરાંત સ્વીડન, હોલાંદ, નોર્વે, ડેન્માર્ક, બેલિન્યમ, એમ આઠ. નવમા દ્યુક્સમર્ચન્ટે -તે એટલું તો ન્હાનું કે-જુલો જાય છે. અને છતાં ‘કિંકર’ નહીં; જોવો સ્ટેલિન તેવો મુસોલ્લીનિ ય મિત્ર, અને બને કેટલાંક ન્હાનાં કે-ઓછાં અજવાળાં રાષ્ટ્રોને નમાવી પોતાના કિંકર બનાવી બેઠેલાં ‘મહારાજ્ય’ અગિ-ધાનને લાયક. આ જો વડાને પણ “બેવડ” કહે, બેવડવાળા ભાંગી નાંખું, શં સમગ્રે જ એ શુભાનીઓ !

૮

ધૂર્તપાશે ફસાતા જનો હિટલરા
મરણિયા વીર મદમત્ત મયગલ જયા દયગણાને ય ભારે પડે છે,
મારતાં ને મરતાં વળી કૈંકની
ચક્ષુ દેવી પ્રકાશે સમુદગમલ જની
શ્રીર્તિ સત્તા સમૃદ્ધી મહત્તા હરીફાઈઓ ને મદોધી છુટે છે,
ક્રોધ ને વેરનાં ઝેર કાતિલ પુરાણાં તથાં શમન અંબી રહે છે.

૧૦

ગત મહાં વિગ્રહે ચે કંઈક હિટલરા,
સેનિકો સર્વ સેના વિપે પાકિયા, સ્વાર્થ જડનો જ જે પાર પામ્યા,
વીતરાગી મહામોહજિત એ જનો
સનિકો તો ય કવિ ક્ષિત્યુદ્ધે શમ-ધનો,
કૈંચ, શાર્મણ્ય, ઈન્દ્રિજ, કોલોનિયલ, બેલિનયન, તુર્ક, સર્વે પ્રભમાં
ઝઘડતાં સામસામે ય એ નર જાન્યા સકલજનતાકુટુંબી હૃદયમાં.

૧૧

એ જ ભાવે શમ્યો કંઈ એ, હિટલરા.
કિંતુ પછિ સંધિનાં લખત ત્યાં ચૂરપે રાજપુરુષો કને વીતરાબ્યાં,
ત્યાં અહહ વેર ને રોષનાં ઝેર એ
જીર્ણ તે અધિક સપરાણ ફરિ બિભરે!...

હ આગલી કડીમાં હિટલરને રણક્ષેત્રી સંદેશાઓ મળતા રહે છે તે આપ્યા છે. તે પ્રમાણે ઘેરાઈ ગયેલ ઈન્દ્રિજ કૈંચ લશ્કરે અસાધારણ જોર કેમ બતાવેલું તેનું એક કારણ અહીં આપ્યું છે. (૨) મમગલ: હાથી. કૃતિનો મુર આખો ય અહીંથી અંત લગી એક મરણો ગંભીર અને સિદ્ધાન્તવાદી છે; માત્ર વર્તમાનના વર્ણનનો ભાગ પૂરો થયેલ (૪) દેવી: ભોક્તાતર, અતિવિરલ અધિકારી પુરુષોને જ પ્રાપ્ય. (૫) સત્તા આદિના મદોધી અને તે કારણે માણસોમાં અન્યોન્ય ખૂબ ફેલાતી હરીફાઈઓથી મુક્ત બને છે.

૧૦ (૨) સ્વાર્થી જડતાનો. જડ સ્વાર્થનો. (૩) મહામોહ: પેટ્રિપટિઝમ (પ્રત્યક્ષિમતા), પોતાના રાજ, રાજકુલ, રાષ્ટ્ર. પોતાની રાષ્ટ્રીય બવરચા, સંસ્કૃતિ, લોહીવિશુદ્ધિ (દા. ત. આર્યત્વ), ધર્મમાં પોતાના પંથ,—એવા કોઈ સમૃદ્ધ્યાપિ અમૂર્ત સત્ત્વ વિપે અત્યંત અભિમાન, તે આપણા સમયના ખાસ મદામોહ છે. આવાં અભિમાન અતિ પર જતાં માણસને વિવેકહીન બનાવે છે. સત્ય, ન્યાય, માનવતા, મૈત્રીસંબંધ કે જૂના ઉપકારો માટે આદર, કશું જ તે લેખવનો નથી, બધાનો જ એ પોતાના અતિપર મયેશા મોહને બોગ આપવા તૈયાર બની જાય છે. (૪) ઈમ: આત્મસંયમ, જોઆનો એક મતા. (૫) શાર્મણ્ય: જર્મન. (૬) આખી માણસગતિ એક જ કુટુંબ હોય. એવો સારી જનના ઉપર સક્રિય પ્રેમ.

૧૧ યુનાઈટેડ સ્ટેટસ પ્રમુખ વિલ્સનના ચૌદ સિદ્ધાન્તો, અને મુખ્યત્વે દરેક પ્રાગને

એમ વિળળીજ રાખ્યા ફરીને યાદમાં, રૂંદે નવાં એ કંઈક ત્યાં વવાયાં,
તે તણા ફાલ લણિ હિટલરા, આજ તેં તાહરાં ણિલરૂં સમરે ગમળ્યાં.

૧૨

ભારતી યુદ્ધ પછિ યાદવી, હિટલરા;
તે પછી પાંડવી સંસ્કૃતિપ્રલય, બર્બર તિમિરકાળ પાશવ જિવનનો.

એક કમથી ચુરપ આ સમે ઉગરતો

જે, મહાદૈત્ય, તુજ કાળ એ નિવડતો,

ને પછી ભદ્ર નિજ રાજપુરવો પડે શક મહોજસ્વિ, બેસાડી શકતો
સ્વાર્થિ સ્વામિત્વ સંપત્તિત્યાગી જગદ્ગંધુતા કેરિ, સદ્ભાવનાનો.

આત્મનિર્ણયનો હક્ક મગશે એ વિજેતાઓના વચનથી જ એ - મહાવિગ્રહ કામ્યો. (૪)
સપરાયુ : પ્રબળ. બીજરે : ઐતિહાસિક વર્તમાન કાલ. (૫) નવાં : દાખલા તરીકે સ્થાયી
અકંપમતિવાળા સંધો જે જે રાષ્ટ્રમાં રહ્યા, તે તે રાષ્ટ્રના સ્થાયી બહુમતિવાળા સંધોના
તેઓ દ્વારા અને પ્રતિનિવિષ્ટ વિરોધી બન્યા.

૧૨ (૧) યાદવી : મહાભારતના યુદ્ધ પછી 'બંદિવાસ્યલી' - યાદવો. પંચરૂપર લડીને
કપાળ મુલા એ ફર વર્ત્યો. (૨) બર્બર = આર્બેરિયન. બંગાળી મરાઠી હિંદીએ ઇંગ્રેજ (મૂલ
પ્રાચીન ગ્રીક) સંબંધે આ રૂપમાં અપનાવ્યો જણાય છે, તે આપણે ય યુજરાતીમાં તેને
શા માટે ન વાપરવો? પાશવ જીવન : પશુની જેમ ખાનપાન મેળવવાની અને શત્રુઓ
તથા - ક્ષત્રુઓથી બચવાની ચિંતામાં જ બધો વખત ન્ય, આણું જીવને હોમલું પડે, માનનો
કશે પણ પ્રકાશ મેળવાય-ફેલાવાય નહીં; એવાં કાળ : Dark Ages. (૩) કમ : કમ; કમ
અવસ્થા આવનાર ભાવિ. (૪) કાળ : જમ. (૫-૬) અન્ય-સ્વાર્થપરાયણ સત્તા અને
સ્વાર્થપરાયણ સંપત્તિને આપણ ગણતી આપી જનતા આપણા બધુ એવી સદ્ભાવનાનો
મહાપ્રતાપી શકે નો પોતાના રાજપુરવો ઉપર બેસાડી શકશે તે જ આ વખતે તેઓ
એવાં સંધિ ધરી ઉપદ્રાં કમે અનિવાર્ય અભ્યાસ અધઃપાતમાંથી મુરોપને અને
હાલની માનવજાતને

સંકેશ : ન. અન્યથા. ઇતિહાસ. ૫૦

કેટલાંક વરસ ઉપર સિદ્ધપુર ગયો હતો ત્યાં એક અદ્વીષ્ટીને કેટલાક છંદ બોલતો સાંભળ્યો. એ છંદ કુંડળિયાનો નવો, મને અપરિચિત, પ્રકાર જણાવાથી નીચે આપું છું. મેં તથા કડીઓ લખી લીધી હતી. તે ત્રણેયમાં ભાષાદોષ દર્શી કારણે ભાષા આપણી બોલાતી ગુજરાતી નથી, તેમાં મારવાડીનું મિશ્રણ છે, અને બોલનાર સ્પષ્ટ બોલી શકતો નહોતો. પણ ભાષાની અશુદ્ધિ છતાં પહેલી સિવાયની બે કડીઓમાંથી પદ્યરચનાનું સ્વરૂપ ખરાબ જણાય છે માટે તે બે કડીઓ નીચે આપું છું. કાવ્ય કોર્ષ કેશરા નામના કવિનું કરેલું જણાય છે.

કેશરા કલુધી માનવી જાણી^૧ ગત જોય,
પહોરે પહોરે રેણુરે દિયે દહકા દોય;
દિયે દહકા દોય ગળતી રતિયાં,
ભજ્યા નહોં ભગવાન કરી મન ખતિયાં,
બેકા તાકે ભખખ બક્ષરે બારણે,
સાંચે કિધા સિયાળ કમાઈ કારણે.

ક્યું બોલ્યો રે દૂકડા બડી ફરર કી વાર,
ચેત અચેતાં માણસાં કોઈ સમરો કિરતાર.
કોઈ સમરો કિરતાર વિહાણી રતડી,
જેન્ને ખૂટે કાળ ભજનરી છે ધડી,
ચલણો આજ કે કાલ વિહાણો દૂકડો
કેશર હર ચેતાર કહે એમ દૂકડો.

આપણા પિંગળના પરિચિત કુંડળિયાની પેઠે આમાં પહેલી બે પંક્તિ દોહરાની છે. અને કુંડળિયાની પેઠે જ એ દોહરાની છેલ્લી પંક્તિને ઉલટાવીને જ આ કુંડળિયો પણ કરેલો છે. પણ સાધારણ કુંડળિયામાં એ દોહરા પછી કાવ્ય અથવા શેખા છંદ આવે છે, જે ૨૪ માત્રાનો છે; અહીં શેખાને જલ્દે ૨૧ માત્રાનો પ્લવંગમ આવે છે. શેખા અને પ્લવંગમ બન્ને મધ્યવર્તિ સુધી સરખા જ આવે છે, યતિ પછીના ખંડમાં પ્લવંગમ કુંડાવ છે એટલો જ ફેર છે. આ કેશરાના કુંડળિયામાં બીજો ફેર એ છે કે આપણા કુંડળિયામાં કાવ્યના ચોથા ચરણમાં કુંડળિયાના પ્રારંભની (એટલે કે દુહાની) પહેલી પંક્તિ પાછી આવે છે. એમ આ કુંડળિયામાં નથી ચલું. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. શેખાનો છેલ્લો ખંડ ૧૩ માત્રાનો છે, દોહરાનો પહેલો ખંડ પણ ૧૩ માત્રાનો છે, એટલે એક

નિશીથ :-લેખક : શ્રી. ઉમાશંકર જોષી. પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય એ રૂપિયા.

✓ શ્રી. ઉમાશંકરના આ નવા કાવ્યસંગ્રહનું નામ તેમાંનાં પહેલાં કાવ્ય પરથી રાખેલું છે. મધ્યરાત્રિને માટે 'નિશીથ' એ નરજાતિનો શબ્દ છે. આ કાવ્યમાં એ રાત્રિના દેવને કવિ સંબોધે છે. આરંભમાં જ કવિ નટરાજ નિશીથનું લાગ્ય ચિત્ર દોરે છે :

“ નિશીથ હે ! નર્તક શ્વરગ્ય !
સ્વર્ગગેનો સોહત હાર કંઠ,
કરાલ જંજા ટમરે બજે કરે,
પીછાં શીર્ષે પ્રમતા પ્રમદેત,
તેજમેવાનો ઉડે દૂર પામરી,
હે મુષ્ટિપાટે નટરાજ ભગ્યો ”

પ્રતિક્ષણે કર્યા કરતી પૃથ્વી પર મૂલ્ય માંડી દરના તારાગણ સાથે તાળી લેતા, બહાઈબોળે બે બાહુ વીંજી રહેતા આ મહાનટનું ચિત્ર, શ્રી. ઉમાશંકરની કલ્પના શક્તિનું સમર્થ સર્જન છે. વેદમાં જેમ સૂર્ય, ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ વગેરે દેવોનાં સ્તોત્રો છે, તેવી રીતે રાત્રિનાં દેવો આ સ્તોત્ર તેને અનુરૂપ ગાભીર્યથી કવિએ રચ્યું છે. આકાશની નક્ષત્રસમૃદ્ધિનું તેમાં સુંદર વર્ણન આવે છે. નિહારિકાના સહિષ્ણે પ્રેમનારા નિશીથ અગસ્ત્ય, મૃગ, વ્યાધ, સપ્તર્ષિ, ક્રુવ, પુનાર્વસુ, દેવયાની વગેરે નક્ષત્રો સાથે ઘૂમી રહે છે. માનવોની મનોમૃત્તિકામાં સ્વપ્નોનાં બી વાંપતા નિશીથને કવિ પ્રજા પૂછે છે :

“ મારા દેશે રામિતી રાવરી કા
નિદ્રાપેશ લાવનો લોકકેશ,
મૂર્છાજાયાં બોણડાં લોકદેયાં :
તે સર્વ ત્વજીવ નૃત્યતાલે
ન જગશે ધૌનદ હે વિરાટ ? ”

અને પછી—

“ મારે ચિત્તે મૃત્યુચેરી તગિસા
રક્તસોતે દાસ્યમૃગેષ તંદ્રા
પદપ્રપાતે તવ. હે મહાનટ,
ન ત્વરે શું કરના વિપાદ, એ ? ”

આ કાવ્યમાં કવિની કલ્પના સમસ્ત બ્યોમમંડળના વિસ્તારમાં ધૂમી વળે છે. પ્રયળ ભૂમિને વ્યક્ત કરવામાં અનુકૂળ એવી ગૌરવાન્વિત ભાષા, જે “શ્રી ભગવદ્ગીતા જેટલી પ્રાચીન” અને “મધ્યમ અધિકારી વાચકને પણ સહજાણ” એવી મિશ્રજાતની રચના, અપૂર્વ વલ્લભાધુન્ય વગેરેને લીધે લખ્યતાને સ્પર્શવાના તરણ કવિના સમળ પ્રપત્ન તરીકે અવિરમરણીય અને તેવું છે.

‘વિરાટ પ્રણય’ નામના રંટપ પાંક્તિના પૃથ્વી અને અનુકૂળ જંદમાં લખાયેલાં લાંબા કાવ્યમાં કવિએ સમસ્ત માનવજાતિના વિદ્વાસનો ઇતિહાસ ગૂંથ્યો છે. અને “નિરંતર રહી રહું શિવભવિષ્ય તારુ” ડિયે” એમ કહીને પોતાનો માનવપ્રેમ ગાયો છે. ‘વલુઝાર’ કાવ્યમાં કવિએ મનુવંશ, આર્યો, મુગલો, આરબો, ઇઝરાઈલ લોકો, યુજ્જરો, પિદ્ગ્રીમ કાંધર્સ, રશિયાના ક્રાન્તિકારીઓ વગેરે જગતના સમર્થ ઇતિહાસસંજ્ઞાઓની પુરુષાર્થગાથા ગૂંથી છે. ‘વધે વધે’, ‘જ-મદિને’, ‘પિતાનાં ફૂલ’, ‘મૃત્યુને’, ‘દ સદાયનો’, ‘યુવેર કંઠા’, ‘વૃદ્ધનું રિમત’ વગેરે ઉત્તમ ચિંતનાત્મક કાવ્યો તરીકે સ્થાન પામે તેવાં છે. ભદ્રલોકની ચૂસ ખુરશીમાં રહી આલાપનાર ‘કહેવાતા સમાજવાદી પરંતુ કાવ્ય’ ‘લક્ષા-આંધળાની નવી વાત’ સરસ કેટલાકાવ્ય છે. ‘અન્નબ્રહ્મને’ એ કાવ્યમાં વૈદિક શબ્દા-વર્ણ, પ્રાચીન જંદ વગેરેનો પૂરો આડંબર હોવા છતાં અને સમાજવાદી દૃષ્ટિબિંદુથી તેનો અંત લાવવા છતાં વિષયની મૂળભૂત સામાન્યતાને લીધે એ કાવ્ય અનાકર્ષક રહ્યું છે.

‘અમીચીઓ તરફ સમર્પણ પ્રગટ કરતાં, સામાન્ય જ ગણવા પડે તેવાં ‘યુદ્ધ વીણનાર’, ‘વાસણા વેચનારો’, ‘લુસ્સાકર્મી’ કાવ્ય ‘પાંચાલી’, ‘પ્રેમલીલામાં મસ્ત યુવક-યુવતીના મિત્રવાણ સુરેષ કાવ્ય ‘કલ્પતર’, સુગેષ ‘સાબરનો, ગોહિયો’, દૂંકું પણ મનોરમ ‘એ જળુ’, વૃદ્ધની આંખમાંની ચમક જેઠ પાછળની યુવતી વિશે કવિ જેમાં કલ્પના કરે છે તે ‘લોકલમાં’, વગેરે આ સંગ્રહમાંનાં હજારાં અસંગકાવ્યો છે. ‘એક તરતું ફૂલ’ નવા નવા પદ્ધતિ લેતી મુદ્દલ વિચારપરંપરાને લીધે સુંદર બન્યું છે. ‘એન્ક પાસેનું ઝાડ’ કે ‘સીમાડાના પત્થર પર’ માં કવિને તેટલી સફળતા નથી મળી, કારણકે લખાણને લીધે તેમાં કાવ્યરચના શિથિલ બની ગઈ છે.

‘એન્ક પાસેનું ઝાડ, સીમાડાના પત્થર, સત્ય શોધતો વૈજ્ઞાનિક, વલુઝાર, સહરા વગેરે ઉપરનાં કાવ્યોમાં, કાવ્યવિષયો અને છે તેમજ ગીતોમાં પણ શ્રી. ઉમાશંકરે નવા જ ભાવો ગાં છે. આત્માના સદૃશ સંવેદનો નિરૂપતાં ‘ગીત ગોત્યું ગોત્યું’, ‘નવાં નવાણુ’ કે ‘માઝમ રાત’, જીવન સફરની મઝતી બતાવતું સુગેષ ‘દર-યું? નજીક શું?’ તથા ‘રમકડું ગીત’, રમતિયાળ ‘બોલી વાંડે બોડે’, ‘મ્હોયાં માંડવા’, ‘વિપાદ મધુર’ એવી એક સવાર, ‘પૂતમ મારી એલે-બગી’, સરલ અને હૃદયંગમ ‘અંબોડને’, ‘આપાડે’ વગેરેને આ સંગ્રહમાંનાં ચોવીશ જેટલાં ગેયગીતોમાંથી સરસ અને સુંદર ગીતો ગણી શકાય.

આ સંગ્રહમાં બાવીશ જેટલાં પ્રેમકાવ્યો છે. પ્રેમજીવની કંપના, જીવન સદાયનીના મિલાપથી થતો આનંદ, થતું જીવન-પરિવર્તન, તેના સાહચર્યથી જીવનસંગ્રામમાં મળતી પ્રેરણા, તથા તેના સાલિધ્યથી સંતવન વગેરે સર્જનજૂતા ભાવો શ્રી. ઉમાશંકરે નવી રીતે

ગાથા છે. તેમાં હૃદયનાં સુદૃઢ સંવેદનો આંતરેખતાં ' સખી મેં કહી'તી', ' મળી નહોતી. જ્યારે', પ્રિયા અને કવિતાની તકશરવાણુ રંગતિયાળ 'પરાધીન કવિ', 'અગે ગાથાં ગીતા', 'પ્રણયધમક', 'ક્રીડમ પૂર્ણિમા', 'આશ્રય', 'રહોયાં માંડવા', ક્ષમા ધ્યાનના 'વગેરે ઉત્તમ કાવ્યો છે. પ્રેમનાં કાવ્યોથી કંટાળનારને શ્રી. ઉમાશંકરે સરસ જવાબ આપ્યો છે

“પરંતુ જ્યોમે તો હુડાણુ અવિધાંત, હમદે,
કુટે પયો, પુષ્પો અવિસ્ત ખીલે. નિર્ઝર હરે;
તટોલાને લીલા સુરભિત લતામંડપ નીચે
પ્રીતીના યુગ્મોની પ્રણયગુજગોષ્ઠિ હજી થ તે.
અમે યેલાં છોને! પ્રથમ દુનિયા યેલી પવટો;
પછી શાણાં ગાણાં નવલ લવણુ શાણપણનાં.”

(કહો છો કે-)

રચણસંકાયને લીધે હવે તો 'ઓરતા' 'જગી ઉપા' કે 'કુંજ ઉરની' જેવા કલામય સોનેટો અને 'માન' 'પ્રણય' 'જે જણુ' 'મહેણું', 'એક કડી' જેવાં મનોરમ મુક્તકોનો માત્ર નામનિર્દેશથી સંતોષ માનવો રહ્યો.

આ સર્વ કાવ્યોને જીવંત બનાવતી શ્રી. ઉમાશંકરની બાવનાસૃષ્ટિ વિશે વિચાર કરીએ ત્યાં 'ત્રિહર'માંની તેમની પદ્ધતિઓ યાદ આવે છે:

“શું કાવ્ય કાર્યપડયાં ન સદૈવ રહેશે
માતું જીયું અવરનું ખસે એ ન કાવ્ય ?
છોને કાવ્ય, નવ કાવ્ય ! બરબાગ્ય કાવ્ય
તે જીવતાં અગર કાવ્ય જીવી ન નાવ્યું.”

કવિને માત્ર કાવ્યો રચવાથી સંતોષ નથી, કાવ્યો જીવવાની તેમને ઉમેદ છે. જીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેને અપાર રસ છે. હેલન કેલરની ચેટ ધરતીની બધી અભાવળીઓ ગદ્ય-ગદ્યાવી જવાની તે ધનજી રાખે છે. એ સર્વાંગી જીવન જીવવાની તમન્ના, શ્રી. મુનશીનો અતિપરિચિત શબ્દપ્રયોગ વાપરીએ તો, જીવનનો ઉલ્લાસ અહીં સંપૂર્ણપણે ધબકે છે. માનવજાત પર તેને અજબ મમતા છે. માનવજાતને તે પોતાની 'ચિરંતના પ્રેયસી' કહે છે, જેના પ્રણય વગર કવિનું જીવન પૂર્ણ અશક્ય થઈ પડે.

“પ્રણય જગને ચણું ન ધર્યો.

મનુષ્યો યાદે કે કદિ અવગણે, કે ન મળના.

રહું રાખી બાવો મનુજ ઉરના ઉરસરસા.

મને નહાલી નહાલી કદરત થણી, કિંતુ અમૃતે

મનુષ્યે ધાયલી પ્રિયવર મને ફૂળ ઉરની.”

(ફૂળ ઉરની)

મનુષ્યની સિદ્ધિઓ જોઈ કવિની છાતી ગર્વથી ફૂલે છે. નહિ-ગા શિખરને એ કહે છે:

“અન્યથા નહિયો !
ના, ના, ન કે માનવને અન્યથા,
ન વા કંઈ માનવને અન્યથા,
નહો ન હું ગૌરવ માનવોતું.
નહો નવે અન્યથાને વચોબા,
મદયાં રંગોને નવપલ્લવો વડે,
અન્યથાં ધરાભીતર તાગ લીધા,
વીર્યા ગિરિ. આગ મદયાં અન્યથા,
નાર્યા નહો ને પવનો પત્તાન્યા

મનુષ્ય તરફ તેના આટલા પ્રેમને લીધે, પછી જ્યારે સમાજમાં વિષમતા જુએ છે ત્યારે એ ‘મૂર્ખાઓમાં જોણમાં લોકલક્ષ્ય’ને તંદ્રામાંથી જગાડવા તે નિશીથને પ્રાર્થના કરે છે. મરીમોને યતો અન્યાય જ્યારે કવિની નગરે ચડે છે ત્યારે

એ દિ બધાથી હજારો બળીને
કેં ચીર, કેં રૂદ કરેણુ રેલતી
અખૂટ ધારે]

(પાંચાતી)

કવિની વાણી વહી રહે છે.

નવયુગનો કવિ મુરકેલીઓથી ડરતો નથી. તે મુરકેલીઓને તો પોતાના પુરુષાર્થની કસોટીરૂપ સમજે છે. નવા નવા પ્રદેશો સર કરવાની તેને ઇચ્છા છે, “આ ભૂમિનો બનીશ એક દિ’ હું વિજેતા” એવી ગદરતાઈથી તે આગળ મારે છે. મુશ્કર કને તે પ્રાર્થના કરે તોપણ તે સુખ કે શાંતિ ન માગે, પણ વધારે જળ કે ધૈર્ય કે આત્મજાગૃતિની ઇચ્છા રાખે તેની સત્યનિષ્ઠા વૈજ્ઞાનિકના નોટલી જીવિત છે.

“અસ્તિત્વમાં સત્ય જ એક થઈ.
એ સત્ય કાળે ન પ્રસિદ્ધ અંપડું,
જવાહરમુખીના મુખમાં પ્રવેશવું,
પુંદ્રી રણે, બેલી જનો જિદામણું,
દંડાળવાં ઉત્તર મૃગ આદિનાં.
ને પેંગડામાં સ્પષ્ટકાવને લઈ
જલકાંક કેરાં તળિયાં તપાસવાં.
સૌ સત્ય કાળે. લગની જ એક એ.
તમા કંઈ ના પ્રશુની, ન કાલિની.”

(જ્ઞાનસિદ્ધિ)

ઉચ્ચ રસિકતા સાથે કવિમાં આત્મપ્રજ્ઞા પણ સજાર બરી છે. નવા વિષયો, નવી ભાવનાઓ, નવાં વૃત્તોમાં એ નીડરપણે હાથ અજમાવે છે. કવિનું હૃદય સંસ્કારી, કોમલ, સર્વગ્રાહી અને મુલાયમ છે. અપહાસ બની આકંઠ કરવા એસે તેવું તે રોતલ નથી, વાત-વાતમાં બાંગી પડે તેવું બટકણું નથી. પણ જગતના ઝંઝાવાતો સામે ટકર ઝીંબે તેવું તે સમજ સક્ત છે. તેથી હિમ્મિં છુદિને આવરી ન લેતાં વધારે સમર્થ બનાવે છે. જ્યારે

પ્રણયના ભાવો તે અનુભવે છે ત્યારે પણ તેનો આનંદ એટલો ગંભીર અને ઉત્કટ હોય છે કે હૃદયના સાચા ભાવો જ કવિતામાં ઊતરે છે. ઉચ્ચ રસદૃષ્ટિ અને વિવેકબુદ્ધિને લીધે વાચકોની સુરચિત્તે સંતોષે તેવાં પ્રણયકાવ્યો કવિ આપી શકે છે. ‘કવિ હતો, વળી તે પ્રણયી થયો’ એટલે બેલગામ કલ્પના-વિહાર કરવાના નથી એમ કવિ સમજે છે. રસ-અવનની લારતી ગર્વાદાને બૂંસી ન નાખે તે માટે કવિ અવનસખીને હૃદયની રખવાળણ બનાવવા કન્નડે છે:

“વિરલ અવનના રસ રણે
હૃદયની રખવાળણ હે સખી !”

(શ્રી. ઉમાશંકરની બાપા સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યભરી, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે કહે છે તેમ પ્રસન્નગંભીર છે. ગંભીર કાવ્યોમાં સંસ્કૃતપ્રચુર બાપા તેઓ ગોળે છે, પોતો ગેયગીતોમાં સાદી મંજુલ બાપા તેઓ વાપરે છે. ‘નિશીથ’માંની આ પંક્તિઓ જોઈએ:

“પરે પરંતુ પદ તો લયોચિત
વસુધરાની મૂઠું રંગભોષે;
બલંત ન્યાં મંદ્ર મૂદંગ સિંધુનાં.”

છેલ્લી પંક્તિમાં વર્ણમાધુર્યને લીધે જાણે કે મૂદંગનો રણકાર શુંજ રહે છે. સંસ્કૃત પ્રચુર—છતાં પ્રવાહી—પદ્યનું એક દૃષ્ટાન્ત ‘વિરાટપ્રણય’ માંથી લઈએ:

લતી પ્રકૃતિ તો શમે નવવધૂ સખી મંડિતા.
ખચેલ હકુ મંડિયે, નયનમાં નરી નીલિમા,
અને ધવલ કંલુકંક નભંગગસગ્ધારિણી.
સકંપ કુચમંડલે સલિલપાતળી પામરી,
ધરી કિતિજગેખલા મુખર સિંધુલદ્વંદ્વે,
પદે જલજાંઘરી, ડિલ વસંતવાધા લયે.
અને સખી તું તો અદમ્ય નિજ પ્રાણપ્રોલ્લાસના
પ્રકર્ષ થકી ઊભરાતી અવહેલતી મંડનો
રમંતી અનલકૃતા અનવચૂડિતા ભૂતલે.”

(એ જ કવિ

“ગાણું અધુરું મેલ્ય માં
લપા વાલમાં,
હોડે આથેકું પાછું ડેલ માં.”

જેવાં સાદાં સરલ ગેયગીતો પણ રચી શકે છે તે તેમનું બાપાપ્રભુત્વ દર્શાવવા પૂરતું છે. શ્રી. ઉમાશંકરનાં ગંભીર કાવ્યોમાં ખૂબ કઠિન શબ્દો હોવા છતાં બાપાનું માધુર્ય એટલું થતું નથી. ઊલટું સંસ્કૃત શબ્દોથી સંસ્કાર પામીને બાપા કેમલ અને મંજુલ બને છે. શ્રી. ઉમાશંકરમાં સુંદર શબ્દચિત્રો, આલેખવાની શક્તિ છે. કલ્પના તેમાં પ્રાણ પૂરીને એ ચિત્રોને અવંત બનાવે છે. ભર્મિની સ્વાભાવિકતાને લીધે તે આકર્ષક બને છે.

તેમની ભાષામાં મૃદુતા છે, સંગીત છે, લાલિસ છે. પ્રસંગોચિત તેમાં પૌરુષની કડિનતા દેખા
દે છે. પણ તે કઈંચ નથી લાગતી. લોકગીતોના લગ્નો તેઓ સહેલાઈથી કવિતામાં ઉતારે
છે. હંદો પરનું તેમનું પ્રભુત્વ પ્રશંસનીય છે. ગંભીર અને ગ્રોહ વિષયોનું તેઓ સૌક્યથી
નિરૂપણ કરી શકે છે.

ઉપરોક્ત ગુણોથી સમૃદ્ધ એવો આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે શ્રી. ઉમાશંકરને
અભિનંદન થો છે.

વસુધા :—લેખક : શ્રી. સુંદરમ. પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કું. મુંબઈ. મૂલ્ય બે રૂપિયા.
શ્રી. મુનિકુમારે ‘પુસ્તિકા પીતવર્ણિકા’ કહીને જેનું અનુદ્વપ હંદમાં અવલોકન લખેલું
તે ‘કાવ્યમંગલા’—શ્રી. સુંદરમનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયાને છ વર્ષ થઈ ગયાં.
ગુજરાતભરમાં એ કાવ્યગ્રંથ તેના ઉચ્ચ ગુણોને લીધે સારા આદર પામ્યો. અને તે
ગ્રંથ માટે કર્તાને શ્રી રણજીત સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં આવ્યો. તે પછીનાં છ વર્ષના
ગાળામાં શ્રી. સુંદરમે લખેલાં અન્ય કાવ્યોનો આ બીજો સંગ્રહ આ વર્ષે આપણને
મળ્યો છે.

‘વસુધા’માં નવાં ૮૧ કાવ્યો સંગ્રહાયાં છે. આરંભમાં ‘પૃથ્વીમૈયા’ નાં કાવ્ય
પછી ‘હિવાના આગારે’, ‘ફાણુ ?’, ‘વિરાટની પગલી’, ‘નમુ’, ‘જ્યેષ્ઠ જગાતો’,
‘વગેરે હ્રદયવિષયક કાવ્યો છે. તેમાં ‘એક સવારે’, ‘તુજ પગલી’, ‘ભવભવને ધાટે’,
‘કે હિંદી ભાષામાં જ લખાયેલું ‘ગડરિયાં’ વગેરે દૃષ્ટાંતો વેળે કાવ્યો લાવવી સાદાઈ તેમજ
ભાષાની પ્રભુતા અને સુગેયતાને લીધે આકર્ષક બન્યાં છે. ‘વિરાટની પગલી’ એ લાંબું
કાવ્ય તેના વિષયની કલામય રજુઆત, કલ્પનાની વિરાજતા, તથા હૃદયભાવના લાલિત્યને
લીધે જુદું પડી આવે છે. કવિશ્રી ન્હાનાંલાલના સુપરિચિત કાવ્ય—“ મહારાં નયણાંની
આજસ રે ”—એ લાગમાં આ કાવ્ય ગાઈ શકાય છે, અને એનું પ્રજંબ સુરોવાળું સંગીત
અજ્ય વાતાવરણ જગાવી નય છે. વિરાટની મૂર્તિ સામે આવીને બોલી રહે છે. તેનું
વર્ણન કરતા કવિની કલ્પના બોલના અમેવ વિસ્તારમાં ધૂમી રહે છે :

દનશ્યામ તણાં તેન વચ ધર્મો.

મોટે તેજવર્ધન ઉપાના લર્મો.

ધમકેતુનાં કુંડળ કાને ધર્મો;

સ્વર્ગગંગાની માળા રે મેરૂતણી હાથે છડી.

માથે આભને પુમ્મટ રે જેવી દેખી મૂર્તિ ખડી.

અને એવા ઈશને ચરણે સર્વસામર્પણુ : કરતા લાક્તની મૂંઝવણુ વ્યકત કરતી આ
મનોરમ પદિકાઓ—

પ્રભુ ! મદિત્તા મેદાન કરે,

હૈયુ ચીરી તારા તહો પાય ધરે;

તારે યાજ માં બધું છત્તું ભરે,

પ્રભુ ! કાયાની કર્યા રે બિઝાડું હું પંચે મહો,

ભલે રૂંદ રૂંધે આઝા સ્વીકારીસ તો ય સહો.

(વિરાટની પગલી)

અધૂરા ભક્તની ઊર્મિલતા કે ભાવુક્તા નહિ પણ શુદ્ધ સાર્વિક જીવન અનુભવતી ગંભીરતા આ કાવ્યમાં શું જ રહે છે, સમસ્ત હૃદયને કંપાવી ગયેલ કેાઇ અનુપમ આનંદલહરી અહીં કાવ્યરૂપ પામી છે.]

‘શશી બૂંધ્યો’, ‘સાન્નિધ્યે તારે’, ‘જગતનું આશ્ચર્ય’, ‘જવા દે’, ‘સાંજે જવારે’, ‘નથી નિરખવો શશી’, ‘અમારો ભેદ’, ‘અંતરેશું અંતર’, ‘તે રમ્ય રાત્રે’, ‘સજગ સળિયા પરે’ વગેરે પ્રણયવિષયક કાવ્યો છે. એમાં ભાવોનાં વળાંક, વિચારઅમૃતકૃતિઓથી એ કાવ્યો આકર્ષક બન્યાં છે. તુરંગમદ્ધ કવિ પાસે પોતાની ચંદ્રવદના નથી, તો પછી ચંદ્રને જોઇને જાણી હૃદય શું બાળવું એમ માનીને કવિ ‘નથી નિરખવો શશી, શરદનો ભલેને હજો’ એમ નિર્ણય કરે છે. ‘જગતનું આશ્ચર્ય’માં મુક્ત હરિગીતનો સરસ પ્રયોગ છે. ‘ઉપા નહોતી જાગી’ માં મોના સુકુમાર કલ્પનાતરંગ હૃદયસ્પર્શ બની જાય છે. ‘તે રમ્ય રાત્રે’માં જીવનના એ ધન્ય પ્રસંગનું લલિતસુંદર આલેખન છે. ‘સાંજને સમે’ એ નાનું મનોરમ ગીત છે. પણ તેમાં ‘સજગ સળિયા પરે’ પૃથ્વીજંદની એકસો પચાસ જેટલી પદ્ધતિઓમાં લખાએલું એ લાંબું કાવ્ય ભાવોર્મિની સ્વાભાવિકતા, સંવેદનની તીવ્રતા અને સખન વિચારભારને લીધે બહુ જ સુંદર બન્યું છે. વિરહને પ્રણયકાલના સંતાન સમાન મણીને સ્વીકારી લેવામાં--

“ ઉચિત એક નિર્માણ છે.

ખરે સમય લોહની મુઠા ભુમ જ ધારી રહે.

પ્રમત શિશુને, પ્રતાપન પ્રમત, એ પાપનાં

ઝિંકી ઉર રોકે જ વગમય પૂલવું, ગાન્ય ના.”

નિર્માણ પ્રેમીની વેવલાઈ નહિ, પણ પ્રજા જતાં સંબંધિત લાગણી અને સખજ પૌરુષના ધનકારથી આ કાવ્યો અમરકારક બને છે.

કવિને જગતનાં ઉપેક્ષિતો તરફ અપાર સમજાવ છે. વાસ્તવિક જીવનની વિસંવાદિતા એને ખૂંચે છે, અને જ્યાં જ્યાં એ અન્યાય અને ક્રૂરતા જુએ છે ત્યાં તેનું હૃદય દ્રવી ઊઠે છે. તેથી જ તો સમાજે પીસી પીસીને ફેંડી દીધેલા માનવકૌતલ સમાં ‘કુટપાચનાં સુનાર’, કે રસ્તામાં પડેલા ‘ઈંટાળા’ અહીં સુંદર કાવ્યોના વિષય બને છે. ‘મોટરનો હાંકનાર’, ‘ધણુગનો સ્થિતપ્રજ્ઞ’, ‘૧૩-૭ ની લોકલ’, ‘એન્કનો શરાર’ એ વાસ્તવદર્શી કાવ્યોમાં કવિનો વિશાળ સમભાવ સરલ વાણીમાં વ્યક્ત થાય છે. જો કે દરેક વાસ્તવચિત્રમાં વર્તમાન જીવનની વિષમતાના સંકેત જોવાની કવિને ટેવ પડી જાય તો કવિતામાં એ પરપરા બંધાઈ જાય અને કવિતા એકધારી, અમુક વાત પરથી કવિ હવે આવા ભાવોનું આલેખન કરશે એવી વાચકને ટુર્ન આગાહી આપી દે તેવી, ફિઝમદ્ અને પરિણામે નીરસ બને તે-આ જાનનાં કાવ્યોનું ભવિષ્ય રહે છે તે અહીં સ્પષ્ટ રીતે આવશ્યક છે.

આ સંગ્રહમાંનાં ત્રણ કાવ્યો અંજલિરૂપે લખાએલાં, તેમાંનું પ્રથમ ‘પ્રાણુવંતા પૂર્વ-જને’ નર્મદ વિશે છે. નર્મદના જીવનની ભાવનાઓ, તેની પ્રતિષ્ઠા, તેનું મનોમંથન, તેની સિદ્ધિ-એ સર્વનું ઉચિત મૂલ્યાંકન કરી શ્રી. સુંદરમે એ પ્રણામોની મહત્તા આ એક જ

કાવ્યદ્વારા સરસ રીતે સમજાવી છે. બીજું કાવ્ય સ્વ. મોહનલાલ પંડ્યા વિશે છે. ત્રીજું કાવ્ય, 'ભક્તિધન નારદ' એમાં સ્વ. પંડિત નારાયણ મોરેશ્વર ખરેખર કવિએ અંજાવે આપે છે :

“ પ્રભુના પદમાં પાછી વિખૂટી પદ્મપાંદડી,
ચડી ને નાછી આ રેલી હસશે સ્નેહ આંખડી. ”

એ રીતે પરિણમતું આ કાવ્ય તેના સાચા અંતઃસ્થિત, ઉચ્ચ રસદર્ષિ, સંયમિત શૈલ અને ચિંતનની સુરેખ જલક ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે ગુજરાતનાં ચિરંજીવી અંજલિકાવ્યોમાં સ્થાન પામે તેવું છે.

‘દ્રૌપદી’ અને ‘કર્ણ’ એ બે કથાગીતો છે. કાવ્યોનાં મથાળાં નાનાં છે પણ કાવ્યો નાનાં નથી. ‘કર્ણ’—જે એક વખત ‘કુમાર’ માં શ્રી. ર. મ. રાવળના બહુ કદંગા ચિત્ર સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલું—તે એ મહારથીતા સમગ્ર જીવનને સ્પર્શવાના પ્રયત્નને લીધે ખૂબ લાંબું થયું છે અને તેથી વસ્તુનિરૂપણમાં શિથિલતા આવી છે. ‘જે જીવતો જીવનજંગ તે જયો’ નો સદેશ આપતા એ કાવ્ય કરતાં ‘દ્રૌપદી’ વધારે સરસ કડી ચકાવ, તે તેની વસ્તુની સુશ્લિષ્ટ ગૂંથણી, સમપ્રમાણતા, ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે. તેમાં ‘સ્વર્ગાભિમોખ્યે’ જેવા અતિ-સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગ કરવાનું કવિને ક્યાંથી મન થયું એ સમજાતું નથી. ‘સ્વર્ગાભિમોખ્યે મય માંગતા શનૈ:’—પંડિત આમ તો સમજાઈ જાય છે છતાં, અંધમાં એએક વાર ‘વળી’ ને બદલે કવિ ‘અથ ચ’ વાપરે છે તેની જોમ, જરા વિચિત્ર લાગે છે.

ચિંતનપરાયણતા, જીવનના નિગૂઢ વહેણો સમજવાની દૃષ્ટિ એ શ્રી. મુંદરમ્નાં કાવ્યોનું એક વિશિષ્ટ આકર્ષક તત્ત્વ છે. એવાંબીર ચિંતનરસથી રસાએલાં કાવ્યોમાં કવિ આપણને જીવનના ઊંડાણમાં લઈ જાય છે. ‘ફિકટ મેચ’ જેવાં જનોનાં હૃદય ધડીમર કેમ એક ચર્ધ જાય છે એ ધન્ય દર્શન તરફ કવિનું ધ્યાન ખેંચાય છે. ‘શીનેમાના પદોને’ એ કાવ્યમાં સદેહ પદો પર એલાતી પારાવાર લીલાના સરસ વર્ણન પછી જીવન પાશુ એવી સુસંયોજિત અભિનવ કલાકૃતિ ક્યારે બની જશે, પૃથ્વીના આ સમવરણા પટ પર સજા પરમ મુદની રંગલહરી ક્યારે પૂરી દેશે એવો કવિને પ્રશ્ન ઊઠે છે. ‘પૂલના ચાંત્રા’ માં પણ

“ અમારી સહુ સાંધના અચલતાની, ઊંડાણની,
જગદ્ગર કડાવ કેરી; અમ જંતુઓની મૃદુ
સુકોમલ સુરમ્ય જીવનકલા અમારે નહો
ખગે. ”

એમ કવિ ગાય છે. જીવનનાં ઊંડાણ માંપવાની એ તમચા આધુનિક કવિતાનું એ રીતે આકર્ષક અને હવે તો અનિવાર્ય લક્ષણ બન્યું છે.

‘નિશિગંધાની સુગંધિને’ એ કાવ્યની રસભરી ચિંતનસુવાસ, ‘બહુરૂપિણી’ની મનોહર ચિત્રલીલા, ‘અરે કે’ની ચિત્તાકર્ષક રવાણાવિક્રતા, ‘મને અધિક છે પસંદ’ની સુકુમાર રસિકતા, ‘પણ ઊંડાવ’માં પ્રચંડ શક્તિની ગર્જના સમે વાક્યપ્રવાહ એ શ્રી. મુંદરમ્ની વિકસતી જતી કાવ્યકલાના વિવિધ નમૂના સમાં કાવ્યો છે.

શ્રી. મુંદરમ્નાં આ નવાં કાવ્યો ગુજરાતનાં જીવનજળોને વ્યક્ત કરે છે. કવિએ જીવનનું નિખાલસ દર્શન કર્યું છે. એ દર્શનમાંથી પ્રગટતા ચિંતનની સમૃદ્ધિ તેમની પાસે

ભરી છે. મનુષ્યની માનવતાને તે જુએ છે, પૂજે છે. સત્યપ્રાપ્તિ માટેની એ ઝંખના તેમને જીવનના બિંદાણ બેઠવા આમત્રે છે. આ જીવનાભિમુખતા કવિને નવા નવા વિષયોમાં કાવ્યત્વ બતાવે છે. 'કાવ્યમંગલા' માં તેમજ આ 'વસુધા' માં પણ કવિની ચિંતનશીલતા એ કાવ્યોનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. 'ત્રિવર' નામના કાવ્યમાં શ્રી. ઉમાશંકરે—શ્રી. સુંદરમ વિશે ચોક્કસ જ—લખ્યું છે કે

“તું તો ગણે જીવનનો. પ્રિય, દાસ, તારી
ફેરે સુચિંતનભરી ઉરભિધારા.”

(નિશીથ)

ધણા અણુરૂપરસ્યા રહેલા વિષયોને શ્રી. સુંદરમ રૂપે છે. સીતેમાનો પદો, પૂલના ચાંબલા, લોખંડના સળંગ સળિયા, ઇંટોડા, લોકલગાડી, મોટર હાંકનાર, બેન્કનાં સરાફ વગેરે અહીં કાવ્યત્રિષય અને છે. એ વિચિત્ર લાગતા વિષયોને એણે સુંદર કાવ્યરચના કરવી શક્ય બની તે કવિની અભિનવ જીવનદષ્ટિનું પરિણામ છે. જીવનની સુંદરતાના દર્શને કવિની ચિત્તતંત્રીના તારો ઉલ્લાસથી કંપી રહે છે અને 'બધાઈ દેયું ગયું' કે 'તે રમ્ય રાત્રે' જેવાં મુકામળ કાવ્યો તેમાંથી શુદ્ધ રહે છે, તો જગતના અન્યાય અને અનિયંત્ર બોધ "ધણેક ધણું ભાંગવું, ધણુ ઉઠાવ મારી ભુબા !" જેવો પડકાર કરીને ઉઠવાની તાકાત પણ કવિમાં છે. આ પ્રમળ પૌરુષ, નીડરતા, શાક્યા વગર, નિરાશ થયા વગર, જીવનજંગ બેલવાની અભીપ્સા એ શ્રી સુંદરમનાં કાવ્યોનું પ્રેરણાદાયી તત્ત્વ છે.

'કાવ્યમંગલા' પર વિવેચન કરતાં શ્રી. વિશ્વનાથ બટ્ટે શ્રી. સુંદરમની શૈલી વિશે કહેલું કે "એની વાણી કાલિદાસના શિષ્યને ઝાજે તેવી શિષ્ટ, સરળ, મધુર, પ્રાસાદિક છે. એનું હૃદયભૂત્વ આજે રોજ રોજ નવા નવા વૃત્તપ્રયોગો કરવાની વૃત્તિના દિવસોમાં પણ એને મોખરે રાખે એવું છે." 'વસુધા'ને પણ એ જ વાક્યો લાગુ પડે છે. કાવ્યવિચાર વ્યક્ત કરવો એ શ્રી. સુંદરમનો મુખ્ય હેતુ હોય છે. અનુભવેલી લાગણી કે વિચાર સાચી રીતે વ્યક્ત થાય તે જ હેતુ દષ્ટિ આગળ રાખીને તેઓ લખતા હોય તેમ લાગે છે. લાપાની મૃદુતા, કુમાર કે સૌભવ માટે કાળજી રાખવાને બદલે કથનની સત્યતા અને સંયોદતા મોટે કવિ વધારે આગ્રહ રાખે છે. સંસ્કૃત વૃત્તો પર તેમનું નેટલું પ્રભુત્વ છે તેટલાં જ સાદાં લોકગીતો કે ભજનના ઢાળો તેમને ફાવી ગયા છે.

દૂકમાં, ગંભીર ચિંતનસમૃદ્ધિ, અંતિમ જીવનદષ્ટિ, નવીન કાવ્યવિષયો, વૃત્તવૈવિધ્ય, વિવિધ પ્રકારની શૈલી પરનું સ્વાગીત્વ, કથનની નિખાલસતા અને સ્વાભાવિકતા છત્યાદિ ગુણોને લીધે શ્રી. સુંદરમનો આ નવો કાવ્યગ્રંથ 'વસુધા' ગુજરાતના કાવ્યધનમાં મહત્વનો ઉમેશ કરે છે.

આશંકા :—કર્તા : મનસુખલાલ ગ. ઝવેરી. પ્રકાશક : આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય : બે રૂપિયા.

શ્રી. મનસુખલાલ ઝવેરીનો આ નવો કાવ્યસંગ્રહ છે. આજે કર્તાના 'સંદ્રહ', નાનું પણ શુણ્ણસમૃદ્ધ 'અભિમન્યુ', છ વર્ષ પહેલાં પ્રસિદ્ધ યથેશ 'ફૂલદાલ' વગેરે કાવ્યગ્રંથોને ગુજરાતે સત્કાર્યા છે. તેથી કર્તા આ નાનાંમોટાં ૬૫ કાવ્યોનો સંગ્રહ ગુજરાતની સહૃદયતા પાસે ધરે છે.

‘આરાધના’માં લગભગ ચોથા ભાગની જગ્યા રોકતો વર્ણનાત્મક કાવ્યવિભાગ ‘કુરુક્ષેત્ર’ આખો પહેલો લઘુએ. તેમાં મહાભારતના સંભાગનો ‘પહેલો દિવસ’, ‘ત્રીજો દિવસ’, ‘ત્રીજો દિવસ’ અને પાંડવોના ‘દિગ્માલયગમનનો પ્રસંગ’ આલેખતું ‘મહાપ્રસ્થાન’ એ ચાર કાવ્યો છે. પહેલાં એ કાવ્યોમાં વસ્તુના વીરરસને ઉચિત એવી પ્રભાવપૂર્ણ નોંધણી લખાયા છે. અનુષ્ટુપ છંદનો પ્રવાહ કથનનો રસ જંગમી રાખે છે. સમગ્ર યુદ્ધક્ષેત્ર પર ધૂમતા મહારથીઓના નામોદ્દેશો તેમાં આવે છે. પણ ખંડકાવ્યમાં વસ્તુનો જે સમગ્રમાણે વિકાસ થયો નોંધેલો, વસ્તુ પરાકાષ્ટા તરફ ગતિમાન રહેતું નોંધેલું અને એક કે થોડાં પાત્રો પર સમગ્ર વસ્તુ કેન્દ્રીય થવી નોંધેલું એ તે અહીં નથી. તેથી ચોદ્ધાઓની રણલીલાનું વર્ણન—માત્ર વર્ણન એ જ અહીં કવિનું લક્ષ્ય હોવાથી—ધાર્મી રસ જમાવવામાં નિષ્ફળ નીવરે છે. આખા સળંગ પુસ્તક વચ્ચે આવા વર્ણનાત્મક ખંડ હોય તો શોભે, પણ અહીં છુટાં ભૂલેલાં હોવાથી તે ધારી અસર ઉપજાવી શકતાં નથી. ‘ત્રીજો દિવસ’ એ કાવ્યમાં દુર્યોધનના આગમનથી થતો ઉઠાવ, દુર્યોધન અને બીષ્મ વચ્ચેનો સંવાદ, યુદ્ધક્ષેત્ર પર બીષ્મની બીષ્મ સંહારલીલાનું વર્ણન અને અંતે દૃષ્ટો સુદર્શન ધારણ કરવાંથી બીષ્મનો નૈતિક વિજય એ સર્વનું આલેખન કલામય છે, અને સ્પષ્ટ સુરેખ પાત્રાલેખન, જીવંત સંવાદ, યથોચિત વર્ણન ઇત્યાદિ ગુણોને લીધે એ ખંડકાવ્ય સુંદર બન્યું છે. ‘મહાપ્રસ્થાન’ એ ૪૭૬ પંક્તિનું મોટું કાવ્ય છે. પાંડવોએ યદ્યપૂરે ક્યાં પછી એક રાત્રે યુધિષ્ઠિરના મનમાં ભીડો સંહોભા જાગે છે, ભારતના યુદ્ધનાં અનેક સંસ્મરણો તેને હૈયે વિપાદ રેલી જાય છે, મૃત સંબંધીઓ યાદ આવે છે, અને વિજયમાં યુધિષ્ઠિર જીવનનો પરાજય અનુભવે છે. અંતે તે પાંડવો સાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થ છોડી દિમાદ્રિ તરફ પ્રસ્થાન કરે છે. મહાભારતમાંનો એ જાન્ય પ્રસંગ લઘુ શ્રી ઝવેરીએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં રસાનુકૂલ પ્રકૃતિચિત્રો, યુધિષ્ઠિરની ત્રિપાદપૂર્ણ મનોદશાનું સળંગ આલેખન, સંસ્મરણો રૂપે મહાભારતના અનેક પરિચિત પ્રસંગોનું રસમય પુનરાવર્તન ઇત્યાદિ અંશે સરસ છે. પણ યુધિષ્ઠિરનું મનોમંથન સરસ્થાતનાં વીસ પૃષ્ઠો રોકે છે તેથી કાવ્યમાં ક્રિયા વેગવંત રહેતી નથી, વસ્તુનિરૂપણમાં એક જાતની શિથિલતા આવી જાય છે. છતાં રાષ્ટ્રનાં ઇતિહાસની એક અવિસ્મરણીય ઘટનાને આવી પ્રભાવભરી શૈલીમાં રજુ કરવામાં આવી છે તેથી શ્રી. ઝવેરીનું આ કાવ્ય, ચિરંજીવિતાના અંશેવાળું હોઈ, આવકારને પાત્ર છે.

સંમહમાંનાં વીસેક ગ્રેમકાવ્યોમાં સુંદર સરલ પ્રણયોર્મિવાળાં ‘નિશ્ચય આવજો’, ‘તમે ગયાં’, ‘રહો તહીં જ’, ‘કહું હું ઉરને’ વગેરે ઉત્તમ કાવ્યો છે. “નથી કવિ થવું”, એમ કહીને શ્રી. ઝવેરી કવિ થવાની ના કહે છે કારણકે જીવન અને કવન પ્રણયને ચરણે ધરી દીધું છે. નિરહથી આંખમાં ઉભારાતા આંસુનો બેદ મિત્ર કળી શકતા નથી. પણ પ્રિયાના સાનિધ્યથી એ દુઃખ જતું રહેશે અને “પાછું દેશે ઝરણ રસનું શીઘ્ર યાશે સંજીવ.” તેના સ્પર્શે વિશ્વયોજના સંવાદી લાગી, જીવનનો હેતુ સમજાયાં. હામ્યત્વ ગ્રેમ વિકસીને વિશ્વપ્રેમમાં પરિણમે. એવા એવા જાવો આ કાવ્યોમાં શ્રી. ઝવેરીએ ગાયા છે. કાવ્યનું વસ્તુ તો ઘણી વાર પરંપરાપ્રાપ્ત એવું છે પણ પ્રણયના એ નાજુ

મુદ્રાવન ભાવોનું નિરૂપણ શ્રી. ઝવેરી બહુ શિષ્ટ અને સંસ્કારી રીતે કરે છે. 'કવિનું રિમ્ત' અને 'બદલો' એમાં ભાવની ઉચ્ચતા આકર્ષક છે, જો કે તેમાંની નિરપેક્ષ પ્રણયની વાત સહુને ગળે ઊતરે તેવી નથી. 'સ્વપ્ન સરોવરે' એ આસિંગત સુખનાદિને 'અનન્ય આનન્દ તણી સમાધિ' તરીકે વર્ણવતું સામાન્ય કાવ્ય છે. 'સ્વપ્ન મારાં', 'કુમભોગ' વગેરેમાં વિચાર ને ઊણુપને લીધે લગ્નાણુ નિરર્થક લાગે છે.

'નથી કવિ થવું' એ કાવ્યમાં કવિ કદપનાવિદાર તણને જીવનાભિમુખ થવાની વાત કરે છે. નવા નવા વિષયોમાં કાવ્યવસ્તુ જોવામાં શ્રી ઝવેરી પણ આ યુગના ખીજ કવિઓમાં પાછળ પડે તેવા નથી તે વાત 'હુંકું', 'એ-જન', 'ભૂકમ્પ', 'અમાસ', 'ખૂટ પાલીસવાળો', 'કાયલ અને કાગડો' અને 'પીયર્સ સોપ' જેવાં મથાળાં જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. પીયર્સ સોપની જાહેર ખજર પરથી મનુષ્યની અદમ્ય જિજ્ઞાસા કવિને યાદ આવે છે. ખૂટ પાલીસવાળા છોકરામાં પોતાની દુર્દશા સમજવા જેટલી પણ શક્તિ રહી નથી તે જોઈ કવિનું હૃદય અનુકંપાથી ધ્રુવી રહે છે. 'ગાડી જતી'તી નિજ પંથ કાપતી' એ કાવ્યનું તાદૃશ પ્રસંગચિત્ર છે, તેમાં છેલ્લી બે પંક્તિઓ સાવ પ્રયોજનગ્રહિત છે અને તેમાંની

'દેહ ભડો
ત્યાં ગોઠીને ચરખી ભરેલો
સૂઈ ગયા શેડ'

જેવી પંક્તિઓ કાવ્યમાં શોભે તેવી નથી. તેવી રીતે સમાજવ્યવસ્થાની વિષમતા દર્શાવતાં કાવ્ય 'નોકરી'માં સૂચક પ્રસંગનું સંક્ષિપ્ત સરસ નિરૂપણ હોવા છતાં, કવિ તદ્વચના છાંતીને 'હિવાય સાહેબ કેમ? મૃદિણી કુસીન' જેવાં સ્પષ્ટ કટાક્ષો કરે છે તેથી રસક્ષતિ થાય છે.

'પાવતી' નામના કાવ્યમાં સ્વ. શરદાણુની નવલકથા 'દિવદાસ' પરથી 'હિતારહી દિવસની નાપિકાને કવિ અંજલિ આપે છે, તે સુવાચ્ય કાવ્ય છે. શ્રી. સુન્દરમે 'વિદ્યાપતિ' ની અનુસાધા પર, શ્રી. પ્રેમશંકર ભટ્ટે 'દિવદાસ'માંની ચંદ્રા પર, શ્રી. હરિલાલ પંડ્યાએ 'પુર્ણિમા' ની 'શાન્દેશરી' પર કાવ્યો લખ્યાં છે. સૌનેમાનાં અદ્યપણની પાત્રો કામ છાંડી જીર્મિ જગાડી ગય અને તે જીર્મિ કાવ્યરૂપે ચિરંજીવ અને તો કાંઈ ખોટું નથી. પણ તેમ થવા સંભવ બહુ ઓછો એટલું જ આ જાતનાં કાવ્યો વિશે કહેવાનું રહે છે.

શ્રી. મનમુખલાલની ભાષા શિષ્ટ, સંસ્કારી અને સમૃદ્ધ છે. તેમને સંબંધકાળ વિપુલ છે. તેમની શૈલી પ્રવાહી અને પ્રાસાદિક છે. તેથી 'કુરુક્ષેત્ર'ના લાંબા કાવ્યખંડોમાં એ શૈલીના સામર્થ્ય અને સૌખ્યથી તેઓ રસ જમાવી શક્યા છે. હૃદયની ઊંડી લાગણી ન્યારે કવિ અનુભવે છે ત્યારે 'કહી શકું', 'ખજો વીણા મારી!' કે 'દંદારા' જેવાં, ચિંતનસમૃદ્ધ 'હું તો ચંદુ' કે 'સાશ્વત યૌવનશ્રી' જેવાં કે નાણુક કદપનાથી મતોરમ 'થનું કુસુમને' જેવાં ઉત્તમ કાવ્યો કવિ આપણને આપી શકે છે. છતાં એટલું કહેવું જોઈએ કે ભાષા એ વિચાર વ્યક્ત કરવાનું સજ્જ સાધન છે, પણ ન્યારે વિચારની

બીજી પ હોય ત્યારે ભગવાદાર લખાવટ લાગ્યે જ કામ લાગે છે. 'બુદ્ધ' તને?', 'નવા પ્રાણી', 'એને હાસ્યે' તેના દષ્ટાન્તરૂપ લઈ શકાય, 'બાચકુ' શબ્દ જેમ બકારો લાગે છે તેમ 'કવચિદપિ', 'કિતવ', 'હિવાચ' જેવા સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગો પણ વિચિત્ર લાગે છે. સદ્ભાષ્યે એવા પ્રયોગો અર્થમાં વિરલ છે.

જોદોના મિશ્રણ તપાસીએ તો 'બૂલી જવા'માં સગવરા અને સિખરિણીનું મિશ્રણ બહુ સ્વાભાવિક બન્યું છે. 'તમે ગયા'માં મંદાકાન્તા અને સગવરા પણ બહુ માધુર્યથી મળી ગયું છે. 'બદલી' એ કાવ્યમાં

ન રંગોની લીલા લલિત તવ નેત્રે પ્રગટી, કે

લસી તારા ગાલે સુરળી નવ પ્રચૂપ સરળી.

—અને હૃદય વિદ્ય મારે મુગધું પડ્યું ત્યાં ઢળી.

પ્રેમની આશાને બદલે પ્રેમપાત્રની ઉદાસીનતા જોતાં ચતો આઘાત વ્યક્ત કરવા માટે અહીં છંદનો જે ફેરફાર કવિએ ચોંટ્યો છે તે કલામય અને ઔચિત્યપૂર્ણ છે.

આશા છે કે શ્રી. ઝવેરીના અન્ય અધ્યાનો પેઠે આ 'આરાધના'ને પણ શુભરાત આનંદપૂર્વક સત્કારરો.

છંદ્રચતુઃ—કર્તા: શ્રી સુદરશ ગો: ખેટાર્ધ. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ. મુદ્રય, બેરેલિયા: ૧૯૩૬.

ઈ. સ. ૧૯૩૬માં બહાર પાડેલ 'અધ્યોત્તરેણા' પછી શ્રી. ખેટાર્ધનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે.

આ સંગ્રહમાંના કુલ ૧૧૨ કાવ્યોને પ્રયાણ, પ્રકૃતિકાર, પ્રણયમંગલ, પ્રણયવૈષમ્ય, ઝાંઝરી એવા પાંચ વધતી ઓછી સંખ્યાવાળા વિકાગોમાં વહેંચેલાં છે. તેમાં પ્રથમ વિકાગ 'પ્રયાણ'માં ૩૨ કાવ્યો છે. કવિએ પ્રથમ કાવ્ય 'પ્રયાણ' એ અન્નદયા અને વિકટ એવા નવ-ઉત્તત-કાન્તિના માર્ગે પ્રયાણ કરવાની ભાવના ગાતું કાવ્ય મૂકીને વિકાગનો આરંભ કર્યો છે. દુઃખની અતિશયતામાંથી કાન્તિ જન્મે, અને વિશ્વનો આત્મા જગે એવી ભાવનાવાળું 'સુદર્શન', અધકાર સામે ઝૂમી તેનો સદાય સામનો કરવા પ્રેરતું 'સિપાર્ધ બસ આજનો', જેમાં અકમ અને અહિંસાની કવિ સાગણી કરે છે. તે 'કથી વિજયની તમા', 'દિસામાંથી' અહિંસા, તરફ જગતને દોરતી ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ વિશેનું 'વિશ્વપત્ર' વગેરે આ વિકાગમાંનાં ઉત્તમ કાવ્યો છે. અહિંસા, આત્મનિષ્ઠા, અન્યાયનો સામનો કરવાની ધમશ, પ્રેમની શક્તિમાં શ્રદ્ધા વગેરે ભાવો શ્રી. ખેટાર્ધએ આ કાવ્યોમાં ગાય છે. તે ઉપરાંત આ વિકાગમાં છત્રનો દેહત્યાગ વળુવતું 'અહિંદાન', જગત્પ્રાપ્તતાની મૂર્તિ સમો ગાંધીજીને અજલિ આપતું 'મંગલમૂર્તિ', 'પ્રચંડ સુત' ગુર્જરી ભોમનો નવો પરશુરામવંશજ તે દયાનંદ વિશેનું કાવ્ય. 'નરખંડો' તે નર્મદ વિશેનું કાવ્ય વગેરે કાવ્યો છે. પ્રસંગ આલેખતાં કાવ્યોમાં શ્રી. ખેટાર્ધની કલા સવિશેષ ખોલે છે. પાતળા ચૂંચતી માતા તથા બાળક નજરે પડવાથી શાદગાર બની ગયેલ સવાર વિશેનું કાવ્ય 'લટાર' (જે કે તેની છેલ્લી એ પકિતઓ કાવ્યમાં કૃત્રિમતા લાવે છે), અનાય હોકરાની બેદરકારી રિયતિ આલેખતું 'ફિરકુદ', આશ્રમની માતાપિતા વગરની કન્યા સાસરે જાય છે તે નવીન

ગાર્હ શકાય, પણ તે સરસ તો ન જ લાગે. હું શું માગું? જેવું સરસ કાવ્ય પણ ધીમે ધીમે નખળું થતું જાય છે અને 'આતમ ટવળે સુખ અવિરામ, તું ઉત્તમ ધામ રે' જેવી નિર્જળ પંક્તિ એમાં આવી જાય છે. 'ન હું ઝાઝું માગું' એ 'અંકશિખરિણીના પ્રયોગમાં પણ દરેક કડીએ 'નથી મારું નાગું' જેવી નિર્જળ પંક્તિનું પુનરાવર્તન બારે રસક્ષતિ કરે છે.

શ્રી. બેટાઇનાં આ કાવ્યોમાં ભાવની સમ્પ્રદાય છે પણ એ ભાવો હૃદયતંત્રને હૃદયમંથાવી મૂકે તેટલું તેમાં જોસ નથી. શ્રી. સુંદરમનાં કાવ્યોમાં નક્કર જીવનદ્રિષ્ટિની લીધે જે સ્વાસ્થ્ય આવે છે, અથવા તો શ્રી. ઉમાશંકર જેવીની સર્વગ્રાહી રસિકતાને લીધે તેમનાં કાવ્યોમાં જે ચેતનભર્યું વૈવિધ્ય આવે છે તે શ્રી. બેટાઇનાં કાવ્યોમાં નથી. છતાં કવિને ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે જ્યારે જોડા 'ગંતઃશ્લોકથી' તેઓ કાવ્ય લખવા પ્રેરાય છે ત્યારે કવિતાના ઉચ્ચ શિખર સર કરવાની 'તેમની' શક્તિનો પરિચય મળે છે. શા. ત. 'ઈન્દ્રધનુ', 'વિદાય', 'અશ્રદ્ધાતું ગ્રાહ', જ્યારે જોઈએ પ્રમળ નથી હોતી ત્યારે કાવ્યો 'ન હું ઝાઝું માગું', 'જીવનપંથ' 'પશુ બધું માનવો' જેવાં સામાન્ય બની જાય છે.

પ્રકૃતિકાવ્યો સ્વાભાવિક ભાવકથનને લીધે આકર્ષક બન્યાં છે. કવિ કુદરતનાં દંરો માંથી બોધ લેવા કે સાર તારવવાં બેસવાને બદલે કુદરતનું દૃશ્ય જોઈ આત્મનિમગ્ન બને છે, તેથી એ કાવ્યો વિશેષ રસપ્રદ થયાં છે. અલખ, અહિંસા, આત્મનિષ્ઠા અને અન્યાયનો પ્રતિકાર વગેરે આધુનિક ભાવનાઓ શ્રી. બેટાઇએ કાવ્યોમાં વ્યક્ત કરી છે. પ્રસંગકાવ્યો કે દૂર્ક કથાકાવ્યો શ્રી. બેટાઇની કવિત્વશક્તિને ખૂબ જ અનુકૂળ હોય તેમ લાગે છે. આ સંગ્રહમાંનાં 'પિયરવિહોણી', 'બને અંજલયાં', 'ગંગા ગર્હ' જેવાં કાવ્યો કથનની સરલતા, અંતર્ગત ભાવના તથા કથાવસ્તુના આકર્ષણને લીધે વધારે પ્રિય થઈ પડે તેવાં છે.

શ્રી. બેટાઇની ભાષા સ્વાભાવિક અને સ્વાસ્થ્યભરી છે. જુદી જુદી શૈલીનું વૈવિધ્ય નહિ તો વૃત્તોનું વૈવિધ્ય આ સંગ્રહમાં જરૂર છે જ. ઉપગતિ, માલિનો, અનુષ્ટુપ, દ્રુતવિદ્યમિત, મન્દાકાન્તા, શિખરિણી, શાલિની, સન્ધરા, ગુવર્ગંઢી, ઈન્દ્રવંસા અને અનિવાર્ય એવા પૃથ્વી તથા તે વૃત્તોના સુભગ મિશ્રણો શ્રી. બેટાઇએ યોજ્યાં છે, અને તે તેમની હૃદયસંસ્પર્શના પુરાવારૂપ છે. આ સંગ્રહમાં શ્રી. ભાનુશંકર વ્યાસે લખેલું દિપ્તિ કાવ્યો સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવું છે.

નાથાલાલ દવે

આવ [દાસ નિર્ગ] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૬૬
અ.પા.૩

સંચાલક
રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી

૫૫ ૩૦

૧૫ ૧૫
અ.પા.૬

૧ વર્ણગમને [કાવ્ય]	સ્નેહરશ્મિ	૧૫૭
૨ ગીતાસાર	કાકાસાહેવ કાલેલકર	૧૬૧
૩ સદ્યુનો પોપટ [વાર્તા]	માલકમ આદેફડ	૧૭૧
૪ શ્રી. અરવિંદ [લેખમાળા]	શ્રી દિલીપકુમાર રાય;	૧૭૫
	નગીનદાસ પારેખ	
૫ અમેરિકા બ્રિટનની મદદે આવશે ?	કુમરશી ધરમશી સપટ	૧૮૫
૬ સ્વ. કાન્તની કવિતાનાં કલાતરંગો	નાથાલાલ દવે	૧૮૯
૭ એની સ્મૃતિ (કાવ્ય)	સનાતન	૧૯૪
૮ અમી છુટ પીધા કરુ	ગોવિંદ સ્વામી	૧૯૫
૯ દેવકયા-સંપિટ	હરિવલ્લભ બાપાણી	૧૯૭
૧૦ રિપન ફોલ્સ [કાવ્ય]	ઉછરંગરાય કે. એ.આ.	૨૦૩
૧૧ દયાશંકર [વાર્તા]	ગોવિંદભાઈ રા. અમીન	૨૦૬
૧૨ અહોહ સવારી [કાવ્ય]	મુંદરજી ગો. ખેડાઈ	૨૧૧
૧૩ ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન	અનુ. માણિકલાલ એશી	૨૧૬
૧૪ વીરામી સદોનો ખીળે મહાવિમલ [કાવ્ય]	બળવંતરાય & કાકોર	૨૨૧
	જર્મની પારિસ પ્રવેશ	
	૧ પ્રલયાર્તિ	૨૨૧
	૨ સિંધુતટ	૨૨૨
	૩ નદ્રા	૨૨૩
	૪ પાછલી પ્રહર	૨૨૪
	૫ અકાળ ભાવિ	૨૨૫
	૬ સિંધુ હે !	૨૨૬
૧૫ ત્રયાંબક	ભુગરાય અંબરિમા	૨૨૭
૧૬ સોંપણી [કાવ્ય]	દેવજી રા. મોહા	૨૨૮
૧૭ મરજીવાની મહેઝા [કાવ્ય]	રામપ્રસાદ શુક્લ	૨૨૯
૧૮ પુસ્તકપરિચય	મિત્ર; નાથાલાલ દવે	૨૩૦

શુદ્ધિ

પૃ. ૧૮૧

૧૮

માટે.

માટે,

..

૨૧

એક

એ

..

ઉત્તરી

fall

fall

આ અંકમાંની જાહેરખબરના પહેલા પાના ઉપર એટ પુસ્તકની જાન-ખ. છે તે જોશો

જાહેર ખબરના એજન્ટ : મેસર્સ શુક્લ પ્રધર્સ : શ્રીરામજી શેરી, ખાડિયા, અમદાવાદ

લવાજમ : હિંદમાં ૫-૦-૦; બહારમાં ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ અ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ. નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, વીકાડા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૫-૮-

ક પ્રથાન ક

। દષ્ટિપૂતં ત્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૦

અધ્યાય : ૧૮૮૬

અંક ૩

વર્ષાગમને

સ્નેહુશ્ચિમ

૦૬

[મિત્રોર્મજિતિ]

ચેટી બંદી ચોગમથી અસંખ્ય
ગંભીર કો ધીર ગંજેન્દ્ર જેવા,
વા અધિધનો લેવ્ય તરંગ જેવા,
મિત્રસો ભરેલા ધન પે ધનો આ
અનેક મોટા નેટશન જેવા,
અંજાનિલીની શિર ગૂંથો પીછાં,
પૃથ્વીતણ સંવ્ય બંનાવી તુળડું,
વીણા અહીને અવકાશની કરે,
છટા થેટી મૃત્યે ઠરી, ત્રિલોકે
થેટી લજતા, કુદડી કરતા
રહ્યા ગતવી સંહસા શી આને
આ વ્યોમની ભૂરી અખંડ શાન્તિને ।

૧૦

આવ્યા કહો એ કંઈ શુભ વાટે ?
 હતા કહો ક્યાં સહુ એ છુપાયા ?
 ને નેત્રમાં અંજન આંજી હર્ષતું,
 સન્ધ્યા ઉધાનાં ગ્રહી રંગ-ફૂંડાં,
 છાયા અને તેજની લબ્ય રેખા
 ક્ષણે ક્ષણે આંકી વિરાટ-હૈયે
 સર્જે ક્યાં ચિત્ર અપૂર્વ એ સૌ
 જાણે ધનીને નભના કલાધર ! ૨૦

અને અહો ! આ ધણી કોણ શ્યામા
 અંગોરલો ભૂકી ભરેલ છૂટો,
 ને આઠણું ધન્ધનુધ્ય કેરી
 ઠારે શુભેકું નિજ અંગ ધારી,
 વગાડતી દિવ્ય દિશા-મૃદંગ,
 ચોમેર ચેરી સ્મિત-હંડેરી બીજની,
 ઘડી ધરા પે, ઘડી સિન્ધુ-હૈયે
 દે ઠેક નાચે, મદધી ભરેલી,
 જગાડી રોમાંચ ઉરે ઉરે સૌ ।

નાચો અહો ! હે નટરાજ મેઘ । ૩૦
 નાચો સખી સેધની બીજ-રેખા !
 હો દમ્પતી આદિ તમે સુધન્ય
 અન્યોન્ય હૈયે દૃઢ તાર ગૂંથ્યાં ।
 આ વિશ્વ કેરી, ક્ષિતિજો વિખૂટી ।
 હૈયા તણીને નિજ આર્દ્રતાથી
 રસો ધરાને !—અહુ ! આ જુઓ તો
 રોમાંચ કેવો ધરતી ઉરે એ
 જાગી ઉઠ્યો છે પ્રથમે જાદશને ।
 લીલાં તણો ને દટકાર મોરના ૪૦
 થકે મરોડી નિજ અંગ જાગી
 મગાડે નિદ્રા થકી, આંખ ચોળી,
 મેકુલિયને તમે સ્નિગ્ધ સ્પર્શે,
 રહ્યા વધાવી પગલાં તમારાં ।

હો ! આજ માટે ઉર મત્તિ નાચે,
મચી રહ્યો ઉત્સવ પ્રેમનો શો !—
જલે થલે ને જલની અટારીમાં
જો રંગ રેખા રમણે ચઢ્યા છે !
ચઢેજ નેવી ભરતી દધી-ઉરે
નિહાળીને પૂર્ણ શશીકલાને, ૫૦

વા સૂર્ય કેરા પ્રભુચાંદ્ર સાસે
ભાગી ઉઠે ભર્મિની રંગ-લીલા
ઉઘા તણે મુગ્ધ પ્રકુંઢ હેચે,
તેવી રીતે આ નભ રંગભૂમિ ચે
દોમ્યત્ય—હૃદયે રમણે ચઢી શી !
આ મધ દોડે નવ-પીરુષે ભર્યો,
ને વીજ આંકે ઉર રનેહ-રેખા—
સિંચત ભણે મૃદુ ચન્દ્રલેખા
પિનાકી લાલે સુવિથાલ, સૌમ્ય,
સ્મિતે ભરેલી નિજ પ્રાણની સુધા । ૬૦
શો લબ્ય ને સુન્દરનો અપૂર્વ
મચ્યો જગે આજ અલગ રાસ !

છલકાતી શી જાઉ તટેથી દોડે
ફહેવા વનો ને પુરલોક કાને,
માંગદ્યની એ મધુરી કથાને
નદી ઉમંગે ! નવ-ઉત્સવે એ
લીલી સજ્જને નિજ અંગ સાકી
લગી ધરા ચે, ઉર પૃથ્વી કેડું
જાકયું મહેકી મૃદુ કામનાભર્યું !—
ચાતાં જ લેગાં ઉર બે, જધાં ચે ૭૦
એકત્વ પામ્યાં ઉર વિશ્વ કેરાં,
ત્રિકોણ ના ક્યાં ચ રહ્યો જ પ્રેમનો !

‘ત્રિકોણ ના ક્યાં ચ રહ્યો જ પ્રેમનો ?’—
કંપે નદી ને સહસા ધરા ચે
કંપી ઉઠે આ સુણી બોલ : ને સર્વા
અંકાભર્યા માનવ હાઠમાંથી !

હા । વિશ્વના મંગલ સ્નેહરાસે
 ખસૂર રે । કેવળ એક બાજે
 એકાકિની આ મનુવંશ-વીણા-
 અદ્વૈત યાતાં ઉર ખેનું આહો
 કવચિત્ જતું તૂટી જ હૈયું ત્રીનું ।

૮૦

ના મેઘ, જાણે અમ એ કથા તું—
 નિઃશ્વાસધેરી હલકે ભરેલી,
 તેથી શકે માણી જ રાસ આવા ।
 તો માણ, જન્ધુ, તુજ સંવ્ય લીલા,
 ને સિંચ તારી પ્રણયે ભરેલી
 આ માનવોની ઉર-વાડીઓમાં
 અખંડ હેલી અમૃતે રસેલી
 કરાવતી પાન અલેહ ફેરો ।

ગીતાસાર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર,

[અષાઠ, સં. ૧૯૯૫ ના અંકથી ચાલુ]

અધ્યાય. ૮ મો

- (૧) આસુષ્ટિમાં જે તમામ વ્યાપાર છે તે કર્મ છે. એ કર્મ વડે જ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય સંભવે છે. મોક્ષ પણ જ્ઞાનયુક્ત અનાસક્ત કર્મ વડે જ શક્ય થાય છે.
- (૨) જેવી માણસની આખા જન્મમારાની કમાણી તેવો જ સંકલ્પ એને અંતકાળે થવાનો, એને જેવો અંતકાળનો સંકલ્પ તેવો એનો મુતજન્મ.
- (૩) અંતકાળનો સંકલ્પ જો શુભ મેળવવો હોય તો આખો જન્મારા ભગવાનનું રમરણ જો ભક્તિ રાખવું જોઈએ અને બધું એને અર્પણ કરી અનાસક્ત ભાવે કાર્ય કર્મ કરવાં જોઈએ. આને જ અભ્યાસયોગ કહે છે.
- (૪) યજ્ઞકાર્યપાલનનો ઉદ્દેશ ઈશ્વરપ્રાપ્તિ જ હોઈ શકે છે.
- (૫) ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું સુલભ સાધન એ ઈશ્વરની રમરણભક્તિ છે. લોભથી કરેલું ઈશ્વર-રમરણ એ ઈશ્વરરમરણ નથી કેમકે એમાં પ્રધાનપણે ઈશ્વરનું રમરણ નથી થતું પણ લોભવૃત્તિની અંખના હોય છે.
- (૬) જીવનના બે ભાગો છે. એક ભાગે આવાગમનની ઘટમાળ ચાલુ રહે છે. બીજો ભાગે શરણાગતિનો છે. એ રસ્તે આવાગમન મટે છે.
- (૭) વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, તપ અને દાન એમાંથી જે ચારિત્ર્ય ફળવાય છે એના કરતાં પણ અભ્યાસયોગથી ફળવેલું ચારિત્ર્ય એક હોય છે અને એ ભાગે દરેકી કમાણી રચાયી હોય છે.

અધ્યાય ૯ મો

- (૧) ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, સર્વનિષ્ઠા છે એ જાતનું જ્ઞાન તે રાજવિદ્યા. એ ઈશ્વરને શરણુ જઈ એની ઇચ્છાને અધીન થવું અને પોતાનો કરો જ વ્યક્તિમતો રૂપાર્થ કે આગ્રહ રાખવો નહિ. એ રાજવિદ્યાનો યોગ.
- (૨) આ જ્ઞાનની રાજનિષ્ઠા જેની નથી તે જ જન્મમરણની ઘટમાળમાં સપડાય છે અને આશુરી તેમજ રાક્ષસી સંસ્કૃતિમાં રામે છે.

- (૩) ઈશ્વર સર્વત્ર છે એ ન જાણવાથી મનુષ્યમાં પ્રગટ થતા ઈશ્વરને—ચૈતન્ય-તત્ત્વને—લોકો અવગણે છે. ખડું જોતાં દરેક માણસમાં પરમાત્મા પોતે પ્રગટ થાય છે. તેથી કોઈ પણ માણસનો દેવ કે તિરસ્કાર ન કરવો.
- (૪) ઉનાળાનો તડકો અને ચોમાસાનો વરસાદ બન્ને ઈશ્વર જ કરેલાં હોય છે; દુકાળ અને સુકાળ બન્ને એના તરફથી જ છે; અમૃત અને મૃત્યુ એના જ બે રૂપો છે; સત્ અને અસત બન્ને એના જ પાસાં છે.
- (૫) તપ કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પુણ્યસંચયથી સ્વર્ગલોક મળે છે. સ્વર્ગલોક એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્ય, ભોગ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવાથી પુણ્ય હીલુ થાય છે અને પુણ્ય ખૂટ્યું એટલે માણસનો (સ્વર્ગમાંથી) અધઃપાત થાય છે. આવી કોરીતે 'સકામ' કર્માચરણ કરનાર માણસ આવાગમનના દેરામાં સપડાય છે.
- (૬) જે માણસ અનન્યનિષ્ઠાથી ભગવાનની સેવા કરે છે અને એનું જ અર્ચન કરે છે, તેનો યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે ચલાવે છે. (યોગ એટલે નિઃખેદશુદ્ધિ મળતું, અને ક્ષેમ એટલે મળેલું સાચવતું તે.)
- (૭) ગમે તેવી શ્રદ્ધાથી, ગમે તેટલી દૃઢી દષ્ટિ કે શુદ્ધિથી ગમે તે દેવતાની ઉપાસના કરો. આંતરે તે સાચા ભગવાનને જ પહોંચે છે. એવા ભક્તોને ભગવત્સેવાના સાચા પ્રકારની ખબર નહિ હોવાથી એમને ભક્તિનું સર્વોચ્ચ ફળ મળતું નથી.
- (૮) એથી બીજા જે માણસ જાણે છે કે પરમાત્મા જ બધા યશોનો ભોક્તા છે અને ત્રિલોકીનો પ્રભુ છે, તેઓ પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી જે કોઈ અર્પણું કરે તેનો ભગવાન આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે.
- (૯) તેથી માણસ જે કોઈ કરે, ભોગવે, દાન કરે કે હોમે તે બધું, એણે ભગવાનને જ અર્પણું કરવું જોઈએ. આમ કરવાથી એ સંન્યાસયોગ સાધશે અને શુભાશુભ ફળથી બંધાઈ ન જતાં મુક્ત થશે.
- (૧૦) ભગવાન બધા પ્રત્યે સમાન જ રહે છે. એને ન કોઈ ખાસ વહાલો છે, ન કોઈ દવલો છે. છતાં જેઓ ઈશ્વરભક્ત છે, તેઓ ઈશ્વરમાં એટાએટા થઈ જાય છે.
- (૧૧) માણસ ગમે તેટલો દુરાચારી, હોય તોયે જો એ અનન્યનિષ્ઠાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા માંડે તો-એણે એ રીતે સાચો રસ્તો લીધેલો હોવાથી—એ તરત સાધુની કાટિમાં પેપહેલી નાંખે છે. એને ધર્માત્મા ચર્તા સૌરમયી લાગતી. એને અતે એને શાશ્વત શાંતિ મળે છે.
- (૧૨) ભગવાન ભક્તોને વચન આપે છે કે મારા ભક્તનો કોઈ કાળે નાશ થવાનો નથી.
- (૧૩) સમાજમાં દયાયેલા, સંસ્કારથી વચિત અને સમર્થ લોકો તરફથી હકપૂત એવા લોકો પણ ઈશ્વરને શરણ નાખે છે, એનો આશ્રય લે છે, ત્યારે તેમનો પણ ઉદ્ધાર જ થાય છે.

(૧૪) અતિત્ય અને દુઃખપૂર્ણ એવી આ દુનિયામાં આવીને શા માટે માણસ ઈશ્વરને યાદ કરે નહિ ભગવતો હોય ?

(૧૫) ને માણસ પોતાના હૃદયને કળવી ઈશ્વરપરાયણ થાય છે અને પોતાનાં મનબુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે, તે ઈશ્વરની ભક્તિ અને શરણાગતિ દ્વારા ઈશ્વર સુધી પહોંચી જાય છે.

અધ્યાય ૧૦ મો

(૧) જીવનમાં ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખવું, એનું કાર્ય સમજવું અને એની આજ્ઞા સ્વીકારવી એ તમામ જ્ઞાન-મેળવવાનો અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે.

(૨) સુખ અને દુઃખ, જીવવું અને મરવું, ભય અને અભય, યશ અને અયશ એ બધાં ઈશ્વર પાસેથી જ આવેલાં હોય છે.

(૩) નેઓ કાલા છે તેઓ જાણે છે કે હું (પરમાત્મા) જ આખા સરાયર વિશ્વનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન છું. ને કાઈ ચાલે છે તે બધું ઈશ્વરની શક્તિ વડે ચાલે છે, એવી નિષ્કાંચી ઈશ્વરની ભક્તિ કરનાર લોકો જ કાલા ગણાય. એવા લોકો ઈશ્વરને વળગી એકબીજાને ટેકા આપે છે અને પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવની આપ-લે કરે છે.

(૪) ને માણસ યોગમુક્ત થઈને ઈશ્વરભક્તિ કરે છે, તેને ઈશ્વર બુદ્ધિયોગ આપે છે અને માણસ એ બુદ્ધિયોગની મદદથી ઈશ્વર સુધી પહોંચે છે.

(૫) ઈશ્વરને એમાં કશો ભોળો નથી. એ પોતાના જ્ઞાનદીપથી અજ્ઞાન રૂપી તમોગ્રણનો નાશ કરે છે.

(૬) વિશ્વકર્તા વિશ્વપતિનું સાચું અને આખું સ્વરૂપ વિશ્વમાંની કાઈ પણ વ્યક્તિ પૂર્ણપણે શી રીતે જાણી શકે ?

(૭) ઈશ્વર અનંત છે, એની વિશ્વતિઓ અનંત છે, એ અનંતના વિસ્તારનો અંત કયાંથી હોય ?

(૮) ન્યાં ન્યાં કાઈ પણ ગુણનો કે શક્તિનો, ઉદ્દર્શ હોય, ત્યાં ત્યાં ઈશ્વરની વિશ્વતિ છે એમ માનવું.

(૯) ભગવાન ખાતરી આપે છે કે પ્રાણીઓનો, આત્મા હું છું; જૈનમાત્રનો, આદિ, મધ્ય અને અંત હું છું; નક્ષત્રોમાં ચંદ્ર-હું છું; દેવોમાં ઇશ્વર, વેદોમાં સામવેદ, ઇદ્રિયોમાં મન, પ્રાણીમાત્રની ચેતના, સિખરોમાં મેરુ, તળાવોમાં સાગર, વાણીમાં ઓકાર, યજ્ઞોમાં જપપત્ર, પદાડોમાં હિમાંલય, વૃક્ષોમાં પીપળ; માણસોમાં રાજા, દૈત્યોમાં પ્રહલાદ, ગણના કરનારાઓમાં કાળ, પશુઓમાં સિંહ, પક્ષીઓમાં ગરુડ, ક્ષત્રિયોમાં રામ, નદીઓમાં ગંગા, વિદ્યાઓમાં અધ્યાત્મવિદ્યા, સમાસોમાં દંડ, મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ, ઋતુઓમાં કુસુમાઠ્ઠ વસંત, પાંડવોમાં અર્જુન, અને મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું.

(૧૦) સેનાપતિઓમાં બ્રહ્મચારી કાર્તિકેય રકંદ હું છું; પ્રગ્ભઓની ઉત્પત્તિ કરનાર કામદેવ હું છું; સંયમ કરનારાઓનો યમ હું છું; અશ્વકાળ હું જ છું; હરણ કરનારાઓમાં સર્વહરણ કરનાર મૃત્યુ હું છું; સ્ત્રીઓમાં કીર્તિ, શ્રી, વાર્ધ, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા હું છું; તેજસ્વી લોકોનું તેજ હું છું; સત્તવાનું લોકોનું સત્ત્વ હું છું; હું જ્યં હું; અવસાય-પુરુષાર્થ હું છું; દમન કરનારાઓનો દંડ હું છું; વિજય કરનારાઓની નીતિ હું છું; યુગ વસ્તુમાં મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાન હું છું.

(૧૧) તમામ જૂતોમાં જે કાંઈ ખીજ હોય તે હું છું. મારા વિના કશું સંભવે જ નહિ.

(૧૨) 'દ્વંકામાં કદ્ધ' તો, મારી દિગ્ધ વિમૂર્તિઓના વિસ્તારનો અંત જ નથી.

(૧૩) જે કાંઈ વિમૂર્તિવાળું છે, શ્રીયુક્ત છે, તેજસ્વી છે, તે જ્યં મારા પંથકો જ પેદા થયું છે એમ જાણવું જોઈએ.

(૧૪) આખું વિશ્વ મારા એક અંશથી જ ભરી દઈ હું રહેલો છું.

અધ્યાય ૧૧ મો

(૧) અધ્યાત્મજ્ઞાનથી તમામ મોહનો નાશ થાય છે.

(૨) માણસ પોતાના ચર્મચક્રથી ભગવાનને જોઈ શકતો નથી. ભગવદ્દર્શન માટે દિગ્ધ દષ્ટિ જ ઈશ્વર પાસેથી મળવી જોઈએ.

(૩) આ જગતમાં જે વસ્તુઓ અનેક રીતે અલગ અલગ, નોખી નોખી દેખાય છે તે ઈશ્વરની અંદર સંલગ્ન અને એકરૂપ દેખાઈ આવે છે.

(૪) આ નાશવંત દુનિયામાં ભગવાન અવિનાશી છે અને એ જ સનાતન. પુરુષ, શાશ્વત ધર્મનો રક્ષણકર્તા છે.

(૫) સત્યજ્ઞ અને દુર્ગત બ્રહ્માનો જ નાશ ઈશ્વર કરતો રહે છે. આ સૃષ્ટિનાં સર્વ ચરાચર સત્ત્વો એના મોહમાં પ્રવેશ કરે છે; અને દિવા ઉપર નિર્મિત પંતગિયાં ઝૂંપડાં છે તેમ તમામ લોકો ઈશ્વરના મોહમાં વિનાશ માટે દોડે છે.

(૬) લોકોનો ક્ષય કરનાર કાળ પંચ પરમાત્માની જ એક વિમૂર્તિ છે.

(૭) પરમાત્મા આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છે. એ જાણનાર પણ છે અને જાણેલું પણ છે. આખા વિશ્વમાં એ જ દેવાયેલો છે. અનંતથી અને અમિતવિક્રમ હોવાથી એ તમામ વસ્તુભૂતને વ્યાપે છે. માટે એને 'સર્વ' કહે છે.

(૮) ભગવાનનું દર્શન વેદ, તપસ્યા, દાન, યજ્ઞ ઇત્યાદિ સાધનો વડે નથી થતું. અનન્ય ભક્તિથી જ માણસ ઈશ્વરને જાણી શકે છે.

(૯) તમામ જૂતમાત્રો પ્રત્યે જે માણસ નિર્વેર બને છે અને ઈશ્વરભક્ત બની ઈશ્વરનું કાર્ય જ કરે છે, તે ઈશ્વર પાસે પહોંચી જાય છે.

અધ્યાય ૧૨ એ

- (૧) ગીતાનો યોગ અમુક વખતે પક્ષાંકી વાળાને સમાધિ ભોગવતાં માટે નથી. પણ આખો જન્મભરો વિશિષ્ટ વૃત્તિથી જીવવા અને કર્મ કરવા માટે છે. ઈશ્વરમાં ચિત્ત પરાયી, નિત્યયુક્ત ચર્ચ, ઇન્દ્રિયોને કાળમાં રાખી, બધા પ્રત્યે સમાનભાવ ધારણ કરી, સર્વ પ્રાણીઓની—મૂતમાનની—હિતસિદ્ધિમાં રમ્યાપમ્યા રહેવું એ ગીતાનો આદર્શ છે.
- (૨) વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવા બે આદર્શ વચ્ચે અવ્યક્ત આદર્શનું સેવન કરવું વધારે અધરું છે. તેમાં તકલીફ વધારે છે, કેમકે દેહધારી માટે અવ્યક્તનું આકલન કરવું ઘણું કઠણ છે.
- (૩) જોઓ કૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં બધાં કર્મો એને જ અર્પણ કરે છે અને અનન્ય યોગથી એને ભજે છે, તેમનો મૃત્યુસંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરતાં ભગવાનને કશી જ વાર લાગતી નથી.
- (૪) ભગવાન પોતે જ ભક્તોને એમની સાધના સમજાવે છે; તારું મન મારે ઠેકાણે રાખ, તારી શુદ્ધિ મારામાં પરાયી દે એટલે તું મારામાં જ આવીને વસીશ એમાં શંકા નથી.
- (૫) ચિત્ત જો ઈશ્વરને ઠેકાણે સ્થિર ન થઈ હોય તો નિરાશ ન થતાં ફરીફરી એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જારી રાખવો.
- (૬) અભ્યાસનો આ માર્ગ જો ડાઈને કાવે નહિ તો એને માટે ખીનો રરતો છે. એણે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ કર્મો કરવાં અને સિદ્ધિ મેળવવી. આ રરતો પણ જો ફાવતો ન આવે, તો કરવાનાં કર્મો તો કરવાં પણ એ કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરવો.
- (૭) ડાઈ પણ કર્મ કેવળ ફરી ફરી કરવા કરતાં એની પાછળનું જ્ઞાન એ વધારે સાડું છે. કેવળ બાણવાં કરતાં એ વસ્તુનું અર્થક જગત જ્ઞાન રાખવું એ વધારે સાડું છે. ધ્યાન કરતાં કર્મફળનો ત્યાગ સારો, કેમકે એમાં અનાસક્તિ હોય છે. એવા ત્યાગ પછી શાન્તિ મળવી જ જોઈએ.
- (૮) જે સાચો ભક્ત છે, તે ડાઈનો દૂષ નથી કરતો. તે બધા પ્રત્યે અનુકૂળ અને દુર્દેવીઓ પ્રત્યે દયાવાન હોય છે : હું અને મારું એ એ દોષમાંથી એ મુક્ત હોય છે. સુખ દુઃખ પ્રત્યે સમાન જની એ બધા પ્રત્યે ક્ષમાવાન હોય છે. એ પોતાની વાસનાઓને કાળમાં રાખી, નિશ્ચયમાં દદ, રહી, પોતાનાં મન અને શુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી યોગયુક્ત રહે છે. એને જોઈને લોકો ત્રાસતા નથી. લોકોના દોષોથી એ ત્રાસતો નથી. હર્ષ અને અમર્ષ (ક્રોધ), કલ્પ અને ઉદ્વેગ એ બધા દોષોથી એ વેગળો રહે છે. એને કશાની અપેક્ષા નથી હોતી. બધી રીતે એ સ્વચ્છ રહે છે. પોતાના કર્તવ્યમાં એ દક્ષ હોય છે. પોતાને ચતી વ્યથા પ્રત્યે એ તદ્દન ઉદાસીન હોય છે. આવી પહેલું કર્તવ્ય પાર પાડવાની એની ટેક હોવાથી એ પોતાની મેળે

કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિ હાથે કરીને વહોરી નથી લેતો. શુભ પ્રાપ્ત થાયો કે અશુભ, બન્ને વિષે તે ઉદાસીન જ રહે છે. એ ન તો હર્ષધેરો થાય છે, ન દ્વેષથી આંધળો થાય છે. ન કશાની અપેક્ષા રાખે છે, ન કશાનો શોક કરે છે. શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, શીત અને ઉષ્ણ, સુખ અને દુઃખ એ બધાં દ્વંદ્વો જાણતો હતો બન્ને પ્રત્યે સંગ્રહિત એવો એવો સમાનભાવ જ હોય છે. નિદ્રા કે સ્તુતિ એને માટે સમાન છે. જે કાંઈ મળે એટલાથી એ સંતુષ્ટ રહે છે. પોતાનું એવું ધર નહિ રાખેલું હોવાથી જ્યાં જ્યાં ત્યાં એનું પોતાનું જ ધર છે. એટલે એની મૃતિ તો હમેશાં સ્થિર જ રહે છે. અચળતા એને વગગતી નથી. આવા આદર્શવાળો જે માણસ હોય તે ભગવાનને પ્રિય થાય તેમાં આશ્ચર્ય શું? ઇશ્વરનું કાપ એને હાથે જ પાર પડવાનું.

અધ્યાય ૧૩ મો

- (૧) જે આ જગતને અને જીવનને જાણવા હોય તો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ બન્નેને ઓળખવાં જોઈએ. ક્ષેત્ર એટલે શરીર. — કેવળમહદ્ નહિ પણ મધ્યમહદ્, સુદ્ધિ, અદ્ધકાર, અચ્ચક્ત, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અગિયારમું મન, ઇન્દ્રિયોના પાંચ વિષય (શબ્દ, રસ, રૂપ, રસ અને ગંધ), ઇન્દ્રિય, દ્વંષ, સુખદુઃખ, સંધાત, ચેતન અને તમામ વસ્તુઓને એકત્ર રાખનારી ધૃતિ નામની શક્તિ, આ બધું મળીને શરીર રહેવાય છે. વિદ્યાર એટલે કે પરિવર્તનશીલતા એ એનો સ્વભાવધર્મ છે.
- (૨) આવા શરીરને જે ઓળખે છે અને ચલાવે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ. ખરું જોતાં પરમાત્મા પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે. એ ક્ષેત્રજ્ઞ ક્ષેત્રને ચલાવે છે, એથી જ સ્વાવરજગત તમામ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે.
- (૩) ગીતાનો જ્ઞાન શબ્દ મહિતી, જાણકારી, અથવા વિગતો અને સિદ્ધાંતો જેટલો સંકુચિત નથી. ગીતાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન એટલે સંસ્કારિતા, જ્ઞાન એટલે આધ્યાત્મિક જીવન, જ્ઞાન એટલે સુદ્ધિની મહત્ત્વની જે કાંઈ મેળવ્યું હોય તે બધું જીવનમાં ઉતારવું તે. સુદ્ધિથી મેળવેલું જે જીવનમાં ઊતરે નહિ, સ્વભાવમાં પરિણામે નહિ, આશિષમાં પ્રગટ થાય નહિ તો તે બધું અજ્ઞાન છે એમ જ સમજવું.
- (૪) ગીતાએ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે : અભિમાનનો અભાવ, દંભનો અભાવ, દિસાનો ત્યાગ, ક્ષમા, સરળપણ, આચાર્યની ઉપાસના, સ્વચ્છતા, સ્થિરતા, પોતાના મન ઉપર કાબૂ, જે જે વિષયો પ્રત્યે સામાન્યપણે ઇન્દ્રિયો દોડે છે તે બધી વસ્તુઓ વિષે આંતરિક વેરાગ્ય, અદ્ધકારનો ત્યાગ, જન્મ-મૃત્યુ-ધ્વંસ-પ્રાપ્તિ એ બધાંમાં દુઃખ અને દોષ ભરેલા છે એવી ખાતરી, અત્યાસક્તિ, અસંશયકતા-ધરમાર-સંગોવદાદાં વિષે મોડનો ત્યાગ, પદ્મપાંતે રહિત સર્વત્ર સમભાવ, ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે અનિષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છતાં મનનું સમતોલનપણું. તેને નહિ એવી

જ્ઞાતિ, ભગવાન પ્રત્યે અવ્યભિચારી અનન્ય ભક્તિ, એકાંત સાધવાની અભિરુચિ, લોકાના ટાળામાં ભળવાની અરુચિ, જીવનમાં હંમેશ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવાની રીત, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે બધું જોવાનો આગ્રહ. — આ બધું મળીને જ જીવન બને છે, તે જ્ઞાન છે. આથી જે કંઈ વિપરીત હોય તે બધું અજ્ઞાન.

(૫) ઉપરની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જોતાં ગીતાનો જ્ઞાની, ભક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, યોગી, પંડિત, શુશ્રુષીત્વ એ બધા એક જ ચિત્તનાં ભુદાં ભુદાં નામો છે એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે.

(૬) 'જ્ઞાન' શું છે એ બાબત પછી જાણવાનું શું છે એ પણ કહેવું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે જો આધ્યાત્મિક અને સંપૂર્ણ જીવન, તો જાણવા લાયક એટલે સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે.

(૭) આ પરમાત્મા વિષે જ્ઞાન થયું એટલે માણસ અમર થયો.

(૮) એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે : એ અત્રાદિ છે, સદુચી વ્યાપક છે, એ સત પણ ન કહેવાય અને અસત પણ ન કહેવાય. એને બધી જ બાબતો હોય પગ છે, માયું—આંખ અને મોઢું છે, બધી જ બાબતો કાન છે, આખા વિશ્વને ઘેરીને તે રહેલો છે, બધી ઇન્દ્રિય અને શુશ્રુષી આભાસ એનામાં થાય છે. છતાં બધી ઇન્દ્રિય વગરનો એ છે, એ અલિપ્ત છે છતાં બધાનો ભાર ઉપાડે છે, ચોતે નિશુલ્ક હોવા છતાં શુશ્રુષીનો ઉપભોગ કરે છે, તમામ ભૂતાની અંદર પણ છે અને બહાર પણ છે, એ સ્વર અને અસ્વર છે, એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એનું સ્વરૂપ કળાઈ નથી, એ દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે, ભૂતમાત્ર સાથે અવિકાકત હોવા છતાં જાણે અજાગો રહેતો હોય એવો એ દેખાય છે, એ ભૂતાનો પાલનકર્તા છે, એમનો ત્રાસ કરનાર છે અને એમના ઉપર રાજ્ય પણ કરે છે, તેજસ્વી વસ્તુઓમાં તે તેજસ્વી છે, અધિકારથી પર છે, તે જ્ઞાન છે — જેય છે — જ્ઞાન ગમ્ય છે અને બધાનાં હૃદયમાં તે અધિકૃત છે.

કેવળ મનુષ્યસમાજમાં દેખાઈ આવતા નહિ પણ આખી વિશ્વસંસ્થામાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વનું આ સ્વરૂપવર્ણન છે એ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહે નહિ.

(૯) ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, જેય હસાદિ આ વ્યાપક વાતોનું ખરખરું જ્ઞાન થઈ જાય અને માણસ જો ભક્ત હોય તો એને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થવા વગર રહે નહિ.

(૧૦) 'બ્રહ્મ સત્ત્વ અને જગત્ત્રિમિથ્યા' એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ ત્રિમિથ્યા એટલે જગત્ત્વ છે જ નહિ એવો અર્થ નથી. એ છે; પણ વિકારી છે; ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે; અને પરબ્રહ્મ વગર એ જગત્ત્વની હસ્તીનો અર્થ જ નથી, આ અર્થમાં જગત્ત્રિમિથ્યા અથવા સાચા છે.

અકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને એનાદિ છે, સમીતર, રેવાની પેઠે હંમેશાં અલગ હોવા છતાં સાથે સાથે ચાલતા આવ્યા છે. એ હંમેશને માટે છે જ.

- (૧૧) આ વિશ્વમાં ત્રિગુણ અને એકમેળા વિસ્તાર તે જ પ્રમાણે જગતમાં થતા બધા વિકારો પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. કારણમાંથી કાર્ય પેદા કરવું એ કામ પ્રકૃતિનું અને એમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખો ભોગવવાં એ પુરુષનું કામ છે. પુરુષ 'સખ્જેકિટવ' છે, પ્રકૃતિ 'ઓખ્જેકિટવ' છે.
- (૧૨) પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થતા ગુણોને ભોગવવાનું કામ પ્રકૃતિમાં રહેલો પુરુષ કરે છે. સારીનરસી ચોનિમાં જન્મ લેતા પુરુષનો ગુણો સાથે જે સંગ થાય છે, તેને કારણે એને સુખદુઃખાદિ ભોગવવાં પડે છે. આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સાથે સાથે જે, પરમ પુરુષ છે તે પરમાત્મા છે. એ જ માણસને પ્રેરે છે, હોરે છે, એનું પાલન કરે છે અને મહેશ્વર હોઈ બધા અનુભવોનો ઉપભોગ કરે છે.
- (૧૩) પ્રકૃતિ, એના ગુણો, એની અંદર રહેલો પુરુષ એ બધું જાણ્યા પછી માણસને શી રીતે વર્તવું એની મુજબજી રહેતી નથી. એ ગમે તેમ આલે તો એ એને પુનર્જન્મની બાધા થતી નથી. ધ્યાનયોગથી, સાંખ્યયોગથી કે કર્મયોગથી અથવા ક્રેવંજ બીજાં પાસેથી સાંભળીને અગ્નાયુર્વેદ પછી જેઓ ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે તે બધા મૃત્યુને તરી જાય છે.
- (૧૪) આ વિનાશી જગતમાં અવિનાશી પરમેશ્વરને જે જીએ છે, તમામ જૂતમાત્રમાં સમાન ભાવે રહેલા પરમાત્માને જે જીએ છે, તે જ ખરો જાની છે.
- (૧૫) સર્વજ બધામાં સરખી રીતે રહેલા એ ઈશ્વરને જે જીએ છે તેને માટે સ્વકીય અને પરકીય એવો ભેદ રહેતો નથી. એ પોતે પોતાને શી રીતે મારે ? એક વાર પોતાપણું મનમાં ૯૯ ચંદુ એટલે અહિંસા સ્વાભાવિક થાય છે અને પરિણામે માણસ પરમ ગતિને પહોંચે છે.
- (૧૬) તમામ કર્મો પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે એમ જે સમજી શક્યો, તે આત્મા અકર્તા છે એમ સહેજે સમજી શકે છે.
- (૧૭) આકાશ સૂક્ષ્મ હોઈ સર્વવ્યાપક છે તેથી આવાજ કે સુગંધ-દુર્ગંધ, આદિ કોઈ પણ વસ્તુથી આકાશને લેપ થતો નથી. તે નિર્લિપ્ત જ રહે છે. એ જ પ્રમાણે બધાંના શરીરમાં આત્મા રહેતો છતાં કોઈ પણ રીતે તે અભગ્રતો નથી. એ શરીરમાં રહેનારો પરમાત્મા અનાદિ હોઈ, નિર્ગુણ હોઈ અને અવ્યય હોઈ કશું કરતો નથી અને એને કશાનો લેપ થતો નથી.
- (૧૮) સુરજ જેમ આ આખી સૃષ્ટિને ઉજાળે છે તેમ જ આ ક્ષેત્રી તમામ ક્ષેત્રોને પ્રકાશે છે.
- (૧૯) આ દુનિયામાં અગ્નિ અગ્નિ દેખાતા પદાર્થોને એક તંત્રની અંદર જ રહેલા જે જીએ છે અને એમાંથી એ આખો વિસ્તાર થયેલો નોઈ શકે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે.

અધ્યાય ૧૪ મો

- (૧) પુરુષ અને પ્રકૃતિ આ બે તત્ત્વો જાણ્યા પછી પ્રકૃતિમાંથી વિસ્તરતા ત્રણ ગુણોનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. અને તે જાણ્યા પછી એ ત્રિગુણથી પણ પર એવી જે કેવળ સ્થિતિ છે તે પણ જાણવી જોઈએ.
- (૨) માણસ, તમોગુણમાંથી સર્વગુણ તરફ ઝવાનો પ્રયત્ન કરે તે દરમ્યાન એને રજોગુણ વડાવેલો પડે છે. તમોગુણી માણસ પ્રથમ પગથિયા તરીકે ધરાદાપૂર્વક રજોગુણી ઝવાનો પ્રયત્ન કરે એ ખોટું છે. તમોગુણી મનુષ્ય સર્વગુણી ઝવાનો જ પ્રયત્ન કરે; તેમ કરતાં રજોગુણ પેદા થાય છે અને વધે છે એ એક અપરિહાર્ય ખીના છે. આમ રજોગુણ વધેલો જોઈ ખોવાનું કારણ નથી. તમોગુણમાંથી બહાર પડ્યા એ જ અશિનંદનીય વાત છે.
- (૩) અતિ સર્વગુણ સુધી પહોંચ્યા પછી ઝાઝી સાધના રહેતી નથી. સર્વગુણ જેમ જેમ પરિપક્વ થતા જાય, તેમ તેમ એમાંથી ગુણાતીતની સ્થિતિ કેળવાતી જાય છે.
- (૪) સર્વગુણ કેળવ્યા વગર ગુણાતીતની અવસ્થા સુધી માણસ પહોંચી જ ન શકે. ગુણાતીતનું વર્ણન સાવ અસંસ્કારી, સાધનાશૂન્ય માણસને પણ લાગુ પડતું હોય એમ લાગે, પણ તે કેવળ શાબ્દિક ભ્રમણા જ છે.
- (૫) ત્રણે ગુણોનું અને ગુણાતીત અવસ્થાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ગીતાએ સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહ્યું છે, કેમકે એ જાણવાથી માણસ પોતાનું જીવન ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર કરી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ પરમાત્મા જેવી એની સ્થિતિ થવાથી સૃષ્ટિની કૃતિ અને પ્રકૃતિ એને બાધક થતાં નથી.
- (૬) સર્વ, રજ અને તમ આ પ્રકૃતિના ગુણો આત્માને આ શરીર સાથે બાંધી રાખે છે.
- (૭) એમાં સર્વ ગુણ નિર્મળ, પ્રકાશકારી અને આરોગ્યદાયી હોવાથી સુખ અને જ્ઞાન પેદા કરે છે અને એ જ એક સદૃશ બંધન થઈ જાય છે.
- (૮) રજોગુણ તૃષ્ણા અને આસક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનું સ્વરૂપ આકર્ષણાત્મક હોય છે. એના બંધનને કારણે માણસ કર્મપરાયણ થાય છે.
- (૯) તમોગુણ અજ્ઞાનમાંથી પેદા થાય છે. પ્રાણીજાને એ મોહમં નાખે છે અને પ્રમાદ, આસરમ અને નિદ્રા વધારી બંધનરૂપ થઈ જાય છે.
- (૧૦) દુઃકામાં સર્વમાંથી સુખનું બંધન, રજમાંથી કર્મનું બંધન અને તમમાંથી જ્ઞાનને ઘડી દેનાર પ્રમાદનું બંધન પેદા થાય છે.
- (૧૧) ઠાઈ પણ માણસમાં એક જ ગુણ હોઈ શકે જ નહિ. જ્યાં શરીર છે ત્યાં આ ત્રણે ગુણ છે જ. ખીજા બે ગુણોને દયાવી જે ગુણ પ્રભાવી નીવડે છે, તે ગુણનું તે શરીર મનાય છે.

- (૧૨) સર્વગુણ વધે છે ત્યારે બધી ઇદ્રિયો પ્રકાશમાન થાય છે અને જ્ઞાન ખીલે છે. સર્વગુણી માણસ અતિ ઉત્તમ નિર્મળ લોક સુધી પહોંચે છે.
- (૧૩) રજોગુણ વધે, એટલે માણસમાં લોભ, અનેક અતની પ્રવૃત્તિ કરવાની વેલણ, અસ્વચરતા અને વાસના વધે છે. એમાંથી દુઃખ જ પેદા થાય છે અને માણસનું કર્મબંધન વધે છે.
- (૧૪) અને ત્યારે તમોગુણ વધે છે ત્યારે આળસ, જડતા, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, મોહ એ આધારો તરતો વધે છે. એમાંથી માણસ પશુકાંટિમાં પહોંચે છે અને માણસ અજ્ઞાનમાં વધુ ને વધુ ઊતરે છે.
- (૧૫) સર્વગુણી લોકો ઉપર જ્યારે એટલે કેસડે છે, તમોગુણી નીચે નીચે જાય છે - એમનો અધઃપાત થાય છે. અને વચલા રજોગુણી આટઆટલી પ્રવૃત્તિ અને ધમાલ કરતાં છતાં ત્યાં છે ત્યાં ને સાંજ રહે છે.
- (૧૬) આ ત્રણે ગુણોને વટાવી જે પાર ગયો, તેને જન્મ-મૃત્યુ-જરા-દુઃખનું બંધન નથી રહેતું.
- (૧૭) ગુણોની શરીર ઉપર ગમે તે અસર થતી હોય તો એ જે માણસ પોતાનાં મનશુદ્ધિને અક્ષિપ્ત રાખી શકે છે, તે માણસ ઉઘસીન જેવો દેખાતો છતાં મુક્ત છે. કેમકે ગુણોની અસરથી તે વિચલિત નથી થતો.
- (૧૮) એવા ગુણાતીતનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે : તે સુખદુઃખમાં સમાન હોય છે, તે પોતાના આત્માને આધારે જ રહે છે, માટીનું દેહું, પથરા અને સોનું એને માટે સરખાં જ હોય છે, પ્રિય અને અપ્રિય જન્મે એને માટે એક જ હોય છે, નિદ્રા અને સ્તુતિ વચ્ચે એ ફેર જોતો નથી. માન અને અપમાન ગમે તે હોય એની એના ઉપર અસર થતી નથી, માન અને અપમાન એને માટે સમાન છે, મિત્ર અને શત્રુ બન્ને પક્ષમાં એ સમાન જ રહે છે, એ પોતાની મેલે-હાથે કરીને - કાર્મ પ્રવૃત્તિ ઊભી કરી બંધનમાં સપડાતો નથી. એવો માણસ જ્યારે અનન્ય ભાવે લગવાનની લાકિત કરે છે, ત્યારે તે ત્રણે ગુણને વટાવી પહોંચીને પામે છે.

અપૂર્ણ]

સન્નુનો પોપટ બિડી ગયો હતો. એક વરસ પહેલાં જ્યારે સન્નુ પોતાના અત્યારના પરમાં શરમાળ નવેવધુ બનીને આવી હતી ત્યારે તેના પતિએ તેને એ ભેટ આપ્યો હતો. એનાં પીછાં ફોગણના દિવસ જેવાં સ્વચ્છ અને સવારના ધુમ્મસ જેવાં મુકાવમ હતાં. સન્નુ પતિને જોટલો પ્યાર કરતી હતી તેટલો જ પ્રેમ એના પોપટ પ્રત્યે પણ દાખવતી હતી. અને એ પોપટ હવે ક્યાંયે બિડી ગયો હતો. એનું ખાલી પીંજરું પવનમાં આમતેમ ડાલતું હતું—સન્નુના હૃદય જેમ કદાચ પાછો એ મળે પણ નહિ.

મનમાં ને મનમાં એણે રામલાલને પાછો ગાળો ભાંડી. પોપટ બિડી ગયો ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં તેણે એને હમ્મરો ગાળ દીધી હશે. આ બધાં તોફાન પછવાડે એનો જ હાથ હતો.

તોફાનમાં રામલાલ એટલે હતો આંટો. એના હાથ પગ એક કણ માટે પણ સીધા રહે નહિ. જે કંઈ જ કરવાનું મળે નહિ તો છેવટે એ તબેલામાંથી એકાઠ રોપતો લઈ આવી એની સળીએ સળી લુદી કરી ફેંકી દેતો ! બિચારો કરસન કુંભાર તો એનાથી તોખા પોકારી ગયો હતો. રામલાલ એના ગથેડાએને પકડી બચ્ચેની પૂંછડી ગાંઠ મારી બાંધી દેતો અને પછાં ડીફાં મારી આમતેમ દોડાવતો ! કરસન મારવા પાછળ પડતો, પણ જેનું નામ રામલાલ એ તે એમ કદી હાથ આવે ! કરસન બરાડતો, “સા...સ્તા, હવે તને ચાણીમાં ન પહેંચાડું તો મારું નામ નહિ.” પણ રામલાલ હોઠ પર હુચ્ચું હાસ્ય ફરકાવી કહેતો, “અરે જા રે, તારાથી ચાપ તે કરી લેજે. પોલીસથી ખીએ છે કાણુ !” કરસન રાતોપીળો ચર્ધ ખૂસ મારતો, “એ જ્યારે જેલમાં જશે ત્યારે ખમરે પડશે, બેટમણ !” “હું તો જેલમાં જઈશ, પણ એ પહેલાં તારા એકએક ગથેડાને ખાંડું બંનાવતો જઈશ !”

સન્નુ રામલાલની સાવકી મા હતી. રામલાલની મા તો બિચારી કેટલાંયે વરસ પહેલાં મરણ પામી હતી. ત્યારે તે આઠ વરસનો હતો. આમ તો તે કાંઈને ય ગાંઠ નહિ, પણ મા પાસે નરમથેસ જેવો ચર્ધ જતો. એની મસ્તીએ આખા ગામને માથે કર્યું હોય. સારે મા એક જ શબ્દથી તેને ચાંત કરી દેતી. પણ તે ધણુખરું રામલાલને કાંઈ કહેતી જ નહિ. વધારે લાડ લગાવી એણે જ એને બગાડ્યો હતો એમ કદીએ તો જરા યે ખોટું નથી. એનો બાપ ચંદુલાલ તો બિચારો દુશાનના કામકાજમાંથી પરવારે ય નહિ અને તેને કાંઈ કહે યે નહિ.

રામલાલને વાર્તાનો બહુ શોખ હતો. દરરોજ રાત્રે સુતી વખતે એ મા પાસે એક વાન કહેવાવતો. એક રાત્રી અને સાત રાણીની વાર્તા, સાત ચંદરાણા હાથીની વાર્તા,

જળપરીઓની વાર્તા, ઓરમાન માં અને એ નાનાં નિર્દોષ બાળકોની વાર્તા—એ બધી વાર્તાઓમાં એને ઓરમાન માની વાર્તા ખૂબ ગમતી. સાવકા છોકરાને એ ઓરમાન મા મારી નાંખે છે તે પ્રસંગ ન્યારે આવતો ત્યારે રામલાલ જોરથી રડી દેતો.

રામલાલની માને મરી ગયાંને આજે પાંચ વર્ષ પીટી ગયાં છે. રામલાલ સમીસાંજના સૂર્ય જેવા મોટા તિલકવાળો એવો ચહેરો ચે બૂલી ગયો છે; એની લાંબી-પાતળી કરાંચુલી ઓનો મોઢો સ્પર્શ, પણ વીસરી ગયો છે. પણ જો એ કંઈ બૂલ્યો નથી તો તે પેલી ઓરમાન માની વાર્તા. એ નિર્દોષ બાળકોને મારી નાંખનાર, એ સ્ત્રી કેટલી કાંઈક હોવી જોઈ એ . . .

સન્નુ ન્યારે પહેલવહેલી શસુરગૃહે આવી ત્યારે એણે રામલાલને પાસે બોલાવ્યો. તેને બોળામાં એસાડી હેતથી સુખન કરી કહ્યું, “મને ખબર છે કે હું તને ગમતી નથી. તને એમ છે કે હવે હું ઘરની માલિક બની એસીશ, હવે ? ના, બાઈ, ના ! હું કંઈ તારું રોજ જોનંતી લેવા આવી નથી. હવે તો તારી સત્તા બિલ્લી વંધશે, સંમંજ્યો ? હું તને રોજ શોરો કરીને જમાડીશ, સુંદર વાર્તા કહીશ. તું એના બદલામાં મને માં કહીશ ?”

પણ સન્નુ એની સાવડી મા છે એ વાત રામલાલ એક ક્ષણ માટે પણ ભૂલે તેમ નહોતો. તેણે તિરસ્કારમાં જોરથી માથું ધુણાવ્યું, “ના !”

“ના ! કેમ ? મેં તારું શું બગાડ્યું છે ?”

“તમે મારી મા નથી,” કહી સન્નુની આંખમાં ઉભરાએલાં આંસુ તરફ નગર સરખી ક્યો વિના કટકો મારી એના બોળામાંથી બીડીને તે બહાર દોડી ગયો.

સન્નુએ હલુ અદાર દિવાળી તો માંડ જોઈ હતો. તેનાં પણ માખોપ બંધપણમાં જ પરલોકવાસી થયાં હતાં. તે માગાને ત્યાં બિછડી હતી, ઘણું ચે દુઃખ-બોગવું હતું. ચંદુલાલ સાથે એના વિવાહ એની મરજી વિરુદ્ધ થયા હતા કે નહિ એ તો ખબર નથી, પણ એની સંમતિ વિના થયા હતા એ તો ચોક્કસ. લગ્ન આગળ તેણે રામલાલ વિષે અનેક વાંતો સાંભળી હતી. મન સાથે ગાંઠ વાળી હતી કે હું બીજી ઓરમાન મા જેવી થઈશ નહિ. એને સુધારીશ, સુખી કરીશ. રામલાલને તે ખરા હલથી ચાહતી હતી. પણ આ અંખણ્યા ઘરમાં પહેલી જ મુલાકાતે રામલાલ મોં ચણવી નાસી ગયો એટલે એ આંસુ સારવા લાગી—અનાથ બાળકની જેમ.

તે રડતી હતી ત્યાં બહારથી ચંદુલાલનો ખોખોરો સંભળાયો. આંસુ છુપાવવા તે અરીસા પાસે દોડી ગઈ અને અંદર જોઈ વાળ સરંખા કરવા લાગી. ચંદુલાલ કેટલી ચે વાર સુધી પત્નીની પાતળી દેહલતા નીહાળતો, એનું સૌન્દર્ય પીતો જોઈ રહ્યો ન્યારે એ કંઈ ચે બોલી નહિ કે મોં પણ ફેરવ્યું નહિ ત્યારે તે બોલ્યો, “તને ખબર છે કે દર્પણને દૂકા વખાણ કરતાં જ આવડે છે ? રૂપ તો ત્રેમનાં આંસુમાં જોતું થતે.”

“જાણું છું, બરાબર જાણું છું; અને હું એ જ કરવા માણું છું.” તે મનમાં જ એમ બબડી, પણ પ્રગટ કંઈ બોલી નહિ.

“જરા ને તો, હું તારા માટે કંઈક લાવ્યો છું.” સન્નુએ ત્રાંસી આંખે જોયું. ચંદુલાલના હાથમાં ચળકે ચળકે ચતુર્ પિત્તળનું પોંગડું હતું. અંદર એક સુંદર પોપટ હાપણથી માંધું ધુણાવતો મૂંઝા ઉપર બેઠો હતો.

“આ વાતને એક વર્ષ થઈ ગયું છે. પણ એ પ્રથમ દિવસ સન્નુ કદી યે બૂલો નથી પિત્તળનું ચક્રચક્રિત પોંગડું, રૂપાળો પોપટ, પતિનાં પ્રણય વાક્યો, અને - અને - તમે મારી મા નથી.”

રામલાલની ઈચ્છા વિરુદ્ધ સન્નુ કાંઈ પણ કરતી નહિ. પણ રામલાલ તો બધું જ તેની મરજીથી વિરુદ્ધ કરતો. વાતવાતમાં તે સન્નુને ચીડવતો. વેરની વસુલાતમાં મનુષ્યને જેવો આનંદ મળે તેવો આનંદ રામલાલ તેમાંથી મેળવતો. સન્નુની વાર્તાની ચોપડીઓમાંથી તે ચિત્રો ફાડી જતો; જમતાં ને કાંઈ વાંકું પડે તો દાળનો વાટકો તેના ઉપર ફાળવતો; એના પોપટનાં પીંછાં કાપી બોડકો બનાવી દેતો. અને આવું આવું તો તે કેટલું યે કરતો. એના માટે સન્નુ પ્રત્યેક પંડિતશી સાથે લડી ચૂકી હતી. તે કદી નિશાળે તો જતો જ નહિ. ઘેર બહુવવા આવતા મારતર પણ રામલાલના તીણી ધારવાળા ચપ્પુથી ડરતા.

અને તો યે સન્નુ કાંઈ દિવસ તેના ઉપર ગુસ્સે થતી નહિ. એક દિવસ એ જરૂર પોતાને માં કહી બેસાવશે - એવી આશામાં રામલાલનું તે બધું માફ કરી દેતી, સઘળું તે ધીરજથી સંકળ કરી લેતી. પણ ધીરજને ય હદ હોય છે. ગર્હ કાલે ગામમાં છરી કાતર સંબંધવાવોળો કાબૂફી આવ્યો હતો. રામલાલે પોતાના ચપ્પુને ધાર કઢાવવા સન્નુ પાસે બે પૈસા માંગ્યા. રામલાલ ચપ્પુ રાખતો તે સન્નુને જરા યે ગમતું નહિ. તેણે પૈસા આપવા જોખમી નાં કહી. રામલાલ મોં ચડાવી બહાર જતો રહ્યો. તેના બધા જોડિયા નિશાળે ગયા હતા એટલે તેને કાંઈની પાસે પૈસા મળે એમ હતું નહિ. થોડી વાર પછી પાછો આંખી લાગે નેઈ તે સન્નુના ખંડમાં ઘૂસ્યો. સન્નુ રસોડામાં હતી. પણ જેવી તેણે પેડી બોલી કે અકસ્માત તે ત્યાં આવી ચડી. રામલાલને ચોરી કરતો નેઈ તે ખૂબ ચિડાઈ. મગજ પરનો કાબૂ ગુમાવી તે બોલ્યો, “મૂંઝા ચોર! ચોરી કરતાં શીખ્યો કે! ને હવે તારી વહે કરું તે.” અને બારણાં બંધ કરી સોટી લઈ રામલાલને સારી પેટે માર્યો. રામલાલ પહેલાં તો ફાવે તેમ ગાળો સંભળાવવા લાગ્યો, પણ પછી તેણે નેરથી બેઠેડા તાણ્યો! પણ જેવું માટવાનું બંધ થયું કે તરત જ તે પરસાળમાં ગયો અને સન્નુના પ્રિય પોપટને પાંગડું બોલી ઉઠાડી દીધો! પછી બોલ્યો, “લેતી જા, મૂંઝા ડાકણ.. અને હું યે હવે નાસી જઈશ ચાલીશ. બ્યારે તું મરી જઈશ ત્યારે આ ઘરમાં પગ મૂકીશ.” પછી સન્નુ એને પકડે એ પહેલાં તો તે દોટ મૂંઝા દોડી ગયો.

સન્નુના મનને સખત આપાત થયો. યું કરવું તે તેને સમજ્યું નહિ. ઘડીમાં તે રામલાલને ગાળો દેતી, તો ઘડીમાં પોતાને ચંદુલાલ ઘેર આવ્યો ત્યારે તેણે બધી વાત તેને કહી. સન્નુના મનની વ્યથા પારખી જઈ તે બોલ્યો, “ને તું તારા પોપટ માટે રડતી હોય તો તેમ કરવાની જરૂર નથી. હું હમણાં જ એને શોધી મંગાવીશ. અને ને પેલા રામલા માટે રાતી હોય તો તારા જેવું કાંઈ મૂંઝા નથી. એનાથી હું તદ્દન કંટાળી ગયો હતો. ને એ નાસી નહિ ગયો હોત તો મારે જ એને કાઢી મૂકવો પડત.”

સન્નુ કાંઈ બોલી નહિ. પાલવથી આંખો લૂછતી તે બીજા ખંડમાં જતી રહી.

સાંજ પડી. આખી રાત પસાર થઈ ગઈ. પહેા ફાટયો અને પાછો દિવસ ચડવા લાગ્યો.

વળી સાંજ પડવા આવી. સન્નુએ એ હરમાન મોંમાં અન્નપાણી મૂક્યાં નથી. બારીના સળીઆ પકડી તે રસ્તા પર નજર નાંખ્યા કરે છે. સાંજ પડતાં પહેલાં તો આકાશમાં વાદળ થોરાઈ આવ્યાં અને થોડી વારમાં વરસાદ તૂટી પડ્યો. ચંદ્રલાલ અને જ એક નોકરને લઈ સોમમાં પોપટની શોધમાં ગયો હતો. ઘરમાં તે એકલી જ હતી. વીજળી ચમકી અને એક ભયંકર કડાકો થયો. તે ધ્રુજી ઊઠી. તેણે આંખો મીચી દીધી. તરત જ બીડાએલી આંખો સામે કોઈની આંખો ખડી થઈ ગઈ. વરસાદમાં રખડતા તેના પતિની નહિ, પણ એક સુકુમાર કિશોરની. બૂખથી એના પેટમાં ખાડા પડ્યા છે. હોંક ફિક્કા, સહેલ પડી ગયા છે. ટ્રટિયુંવાળી વરસાદમાં ધૂળતો એ એક વક્ષ નીચે બેઠો છે. એની પીઠ પર આમની રિથર થએલી જ્વાળાઓ જેના સોળ પડ્યા છે. ત્રિચારો અનામ હોકરો ધીરું ધીરું રૂદન કરે છે.....ભગવાન ! ભગવાન !.....

ત્યાં બહાર દૂરથી મોટરબસનો અવાજ સંભળાયો. સન્નુ દોડીને પૈસાનું પાકીટ લઈ આવી અને ઘર આગળ બસને ઊભી રખાવી તેમાં ચડી બેઠી. તે બસ શહેરમાં જતી હતી. શહેરમાં તે કાશિમાતાના મંદિર આગળ ઊતરી ગઈ. અંદર જઈ માતાને પગે લાગી તેણે ખૂબ લાંબી પ્રાર્થના કરી. કેટલીયે માનતાઓ માની, આરતી ઉતારી તે બહાર આવી.

વરસાદ બંધ પડી ગયો હતો. પાસે વડ ઉપરથી પાણીનાં અગચ્છિત ટીપાં પશ્ચાતાપર્ણ અંસુ જેમ ટપકતાં હતાં. જેવી તે બહાર આવી કે કેટલાયે ભિખારીઓએ તેને ઘેરી લીધી. "મા, ગરીબને કાંઈ આપો, મા; અમે બૂખ્યાં છીએ, હવારથી કાંઈ ખાધું નથી." સન્નુના મોઢે રૂંચો ભરાઈ આવ્યો. ગાડીના પૈસા રાખી બાકીના પૈસા તેણે ભિખારીઓને આપી દીધા.

પાસેથી જતી એક ઘોડાગાડી બોલાવી તેમાં તે ચડી બેઠી. ગાડી ચાલી. ત્યાં તો કોઈ દેહનુ દોહનું આબું: "મા, બૂખ્યો છું; એક પૈસો આપો, મા." ચમકીને સન્નુએ પાછું ફરીને જોયું. અરે! આ કાણુ? એ ભિખારી તે રામલાલ હતો. તેણે સન્નુને, જોઈ અને નામના માંડ્યું. ત્યાં તો સન્નુએ ગાડીમાંથી ફરીને તેને પકડી લીધો.

તેને આશ્ચર્ય દવાવી માથામાં ચુંબન કરી તે માંડમાંડ બોલી, "બેટા, તારી આ ગરીબ મા પાસે એવું ચું છે જે તને આપે?"

"મા," કહી રામલાલે સન્નુના વક્ષસ્થળમાં મોં છુપાવી રડી દીધું!

અને રાત્રે જ્યારે ચંદ્રલાલ સન્નુના બોવાએલા પોપટને લઈ રસોડામાં દાખલ થયો ત્યારે આંખ અમેનું અપૂર્વ દૃશ્ય જોઈ તે અચાકુ બની ગયો. સન્નુ રામલાલને બોળામાં બેસાડી તેના મોંમાં કોળીઆ મૂકી જમાડતી હતી. તેની લીંબુની ફાંક જેવી આંખો પાણીથી ઊલટાની હતી. થોડી વાર પછી તે બોલ્યો, "સાંજલે છે કે? તારો પોપટ મળી ગયો. બરી રૂબડી રખડીને ટું ઘેર આવ્યો. ત્યારે એ વ્યર્થસાહેબ આરામથી પોંગરા ઉપર બેઠો હતા!"

"મને ખતર ન હતી કે એ પાછો આવશે." સન્નુએ પતિ તરફ જોવા વિના જ જવાગ આપી.

શ્રી અરવિંદ

મૂળ લેખક : શ્રી દિલીપકુમાર રાયે

અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

[શ્રી દિલીપકુમાર રાયે શ્રી અરવિંદ વેપ, મહાત્મા ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, બર્ટ્રાન્ડ રસેલ અને રોમાં રોલાં સાથે પોતાને જુદે જુદે પ્રસંગે જે ચર્ચાઓ થયેલી તે બધી પુસ્તકાગારે જંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ ચર્ચાઓમાં ચર્ચાયેલા વિષયો મહત્વના હોઈ તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું મને મન થયું. તેમણે પરવાનગી પાલું આપી. એ બદલ હું તેમનો અને તે મેળવી આપનાર મિત્રોનો આભારી છું. આ આખો અનુવાદ સર્જન લેખમાળા રૂપે 'પ્રસ્થાન'માં આપવા ધારું છું.

મૂળ વાતચીત અંગ્રેજીમાં થયેલી અને પુસ્તકમાં તેનો જંગાળી અનુવાદ આપેલો છે. મૂળનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય. એટલા માટે ઘણી જગ્યાએ અંગ્રેજી વાક્યો ઉતારેલાં છે. એ વાક્યો જોતાં મને કોઈ કોઈ ઠેકાણે શ્રી દિલીપકુમારે ક્યોં છે એથી જરા જુદી રીતે અનુવાદ કરવાનું મન થયેલું. પણ મેં જંગાળી પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનું માથે લીધું, એટલે મારે તેને પણ વશદાર રહેવું જ જોઈએ, આથી સામાન્ય રીતે મેં તેમના અનુવાદમાં ક્યાં થાં છૂટ લીધી નથી. મને પોતાને એમની અનુવાદશૈલી ખૂબ ગમી છે.]

He who would bring the heavens here
Must descend himself into clay
And the burden of earthly nature bear
And tread the dolorous way.

(શ્રી અરવિંદ—અપ્રગટ)

જે કો આહો ધરણી ઉપરે સ્વર્ગને લાવવાને
તેણે નતે ધરણી તણી માટી પરે આવવાનું
પૃથ્વી કેરો મલિન પ્રકૃતિ જોજ ઉઠાવવાનો.
કષ્ટ છાયાં વિકટ પથ આ વિશ્વનો કાપકનો.

*

શ્રી અરવિંદ વિષે કંઈ લખવા જવું એ મારે માટે દુઃસાહસ છે, એમાં શક શો ? તોયે તેઓ મારા શુરુ દીક્ષાદાતા છે, એટલે અકૃતાર્થ પ્રયત્નમાં પણ ચરિતાર્થતા રહેલી છે. માણસ જેની પાસે ચરમપંથનો પ્રકાર પામે છે, તેની વાત કરવાની તેને તૃષ્ણા જાગે છે. પણ આ આત્મસમર્પન આગળ નહિ ચલાવું. બધા જ ઓછામાં ઓછું એટલું તો સમજશે કે શ્રી અરવિંદના મહત્વનું કોઈ ચિત્ર દોરવાનો આ પ્રયત્ન નથી—એ અસંભવિત છે. શ્રી અરવિંદે મારા જ ઉપરના એક પત્રમાં, કેટલાંક વર્ષ પહેલાં લખ્યું હતું :
“ No one can write about my life, because it has not been on the surface for man to see.” (અર્થાત્, મારા જીવન વિષે કોઈ લખી શકે એમ છે જ નહિ, કારણ કોઈ જોઈ શકે એમ સપાટી ઉપર એ રહ્યું જ નથી.) હું તો મારી ચક્રિત અનુસાર તેમને વિષે બોલવાનો પ્રયત્ન કરીશ—અને એટલી વ્યક્તિગત રીતે. આવી ખોંચતમાં એ માર્ગ જ સૌથી વધુ સલામત હોય છે—કારણ, યોગ સંબંધે અવૈયક્તિક વાત કરવાને હું અધિકારી નથી. શ્રી અરવિંદનાં પત્રોમાંથી વ્યક્તિગત પત્રો ચૂંટી કાઢવાનું પણ એ જ કારણ છે.

શ્રી અરવિંદની ગીતા વિષે મેં પહેલ પહેલું સાંભળ્યું. મિત્રવર્ચ શ્રી કૃષ્ણપ્રેમ પાસેથી એમનું નામ પહેલાં શનાદક નિકસન હતું. અત્યારે એઓ સંન્યાસી છે—આલમોડામાં સાધન કરે છે. તેમણે મને કહ્યું હતું કે આપી ઉત્તરવલ અને ગળીર વ્યાખ્યા મેં કદી વાંચી નથી તે વાતને આજ બાર વરસ થયાં હશે. ત્યાર પછી મેં શ્રી અરવિંદનાં અંગ્રેજી ‘એસેસ ગ્રાન’ ધ’ ગીતા, ‘સિન્થસિસ આવ યોગ’, ‘ફ્યુચર પોરેટ્રી’, ‘લાઈફ ડિવાઈન’ અં ‘મધર’ વાંચ્યાં. સાંભળાને કાઈને નવાઈ લાગશે પણ એ વાત સાચી છે કે માર સ્વદેશી મિત્રો સંખ્યામાં લગભગ અગણિત હોવા છતાં તેમને કાઈને મોટેથી મેં તે વખતે શ્રી અરવિંદની કે તેમનાં પુસ્તકોની વાત સાંભળી નહોતી—પહેલ પહેલી સાંભળી એક વિદેશ મિત્રને મોટે ત્યારે જ હું પહેલ પહેલો ચોખી શ્રી અરવિંદ તરફ વળ્યો.

ત્યાર પછી મેં તેમને પત્ર લખ્યો. જવાબ આપ્યો: ના, મુલાકાત નહિ થાય. લખ સંબંધે પણ મેં તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબમાં તેમણે જે કહ્યું તે શ્રી સુરેશચંદ્ર ચક્રવર્તીએ મને લખી જણાવ્યું. એ પત્ર લાંબો છે—આખો ઉતારવો અનેક કારણે સંભવિત નથી—તોપણ ઉવટનો થોડો ભાગ ઉતારું છું:

“તમારી બાળતમાં બધો આધાર તમારા જીવનધ્યેય ઉપર છે. જે તમારું ધ્યેય પ્રાણિક અને શારીરિક * સુખોપભોગનું જીવન ગાળવાનું હોય તો તમે ગમે ત્યાંથી તમાર સહચરી પસંદ કરી શકો છો. જે તમારું ધ્યેય ઉચ્ચતર હોય, કળા, સંગીત કે દેશસેવાનું હોય—તો જીવનસહચરીની શોધમાં વાસના નિર્ણાયક ન બનવી જોઈએ, પણ કાઈ ઉચ્ચતર વસ્તુને એ કામ સોંપવું જોઈએ અને એ સ્ત્રીમાં કંઈક એવું હોવું જોઈએ જેના તમાર મિત્ર (Psychic part of your being) સાથે મેળ હોય. જે તમારું ધ્યેય આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવાનું હોય તો પરશુવા પહેલાં તમારે ખ્યાસ વાર વિચાર કરવો જોઈએ ...આ તો મેં તમને કેવળ સામાન્ય સિદ્ધાંતો જ બતાવ્યા છે. એની જટિલતા ઉપરથી તમે ખ્યાલ આવી જશે કે તમને જોખ્ખા ને ચટ જવાબ આપી દેવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે. અ વસ્તુઓ નજર સામે રાખી તમારે જાતે જ નિર્ણય કરવો જોઈએ.”

*

*

તે વખતે યોગ સંબંધી પ્રશ્નો મારા મનમાં નવા નવા ઉપદ્રિયત થવા લાગ્યા. એટલે શ્રી અરવિંદને ફરીવાર લખ્યું અને મારી જાતજાતની સમસ્યાઓ જણાવી. એકદમ પા આપ્યો: સારું, પોંડીચરી આવો તો મુલાકાત થશે.

ત્યારે હું ગાયકવાડિકાની શોધમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં ફરતો હતો, ‘આર્યમાને: દિનપંજિકા’ લખતો હતો, સંગીત વિષે આપણો આપતો હતો, ગાતો હતો. બધું છોડી પોંડીચરી દોડી ગયો. એક હોટેલમાં બિતરો.

અહીં એક વસ્તુ કદી નાખું. અમારી વાતચીત અંગ્રેજીમાં થઈ હતી. વાતચીત પૂર્ થતાં જ તરતોતરત બધું અંગ્રેજીમાં જ લખી રાખ્યું હતું. પાછળથી તે તેમને મોકલી આપ્યું. તેમણે પોતાને હાથે (ખૂંચ યોગ) સુધારા કરી આપ્યા. અહીં તેનો જ બંગાળી અનુવાદ આપ્યો છે.

હજી થોડી ભૂમિકા બાકી છે. શ્રી અરવિંદે મારા પ્રશ્નોના જવાબમાં એવી ઘણી વાતો કહી હતી જે બધી હું તે વખતે પૂરેપૂરી સમજી શક્યો નહોતો, પણ પાછળથી તેમના પત્રો વગેરેમાંથી સાધનાની જુદી જુદી અવસ્થાઓ દરમિયાન મને સમજાઈ હતી. તે ભાગોમાંથી થોડું થોડું પાઠ્યક્રમાં આપ્યું છે—વાતચીતને પૂર્ણતા આપવાના હેતુથી. બહુ જ અગ્રેજીમાં ઉતારી શક્યો નથી—સ્થાનાભાવને લીધે. પાઠ્યક્રમાં અવતરણ ચિહ્નોમાં જે વચનો મૂક્યા છે, તે બધાં મારા પ્રશ્નોના જવાબમાં શ્રી અરવિંદે થોડાને હાથે લખેલાં છે. કાંઈ કાંઈ વાર મને એમ થાય છે કે આવી પાઠ્યક્રઓ વધારીને લખાણની સ્વાભાવિક ગતિ ભારે કરી નાખવી એ સારું ન પણ હોય—પણ પછી વિચાર કરીને નક્કી કર્યું કે શ્રી અરવિંદની અતુલમ લાપામાંથી થોડું થોડું આ પ્રમાણે પાઠ્યક્રમાં આપવું એ બધી રીતે ઈચ્છના નેગ છે. મારા સાધક-સાધિકા સતીથીએ પણ એમ જ કહ્યું.

*

*

*

૨૫મી નવ-સુઆરી, ૧૯૨૪. સવાર. વરંડામાં શ્રી અરવિંદ એક ખુરશીમાં બેસા હતા. પ્રણામ કરીને હું બેઠો. વચમાં રેખા હતું.

સૌમ્ય પ્રશાંત મૂર્તિ. આવી રિયર, અતલસ્પર્શી શાંતિની આભા કાંઈની દૃષ્ટિમાં પ્રકટતી કહી ભેદ નહોતી. દાઢી મૂઝ ઝાઝાં નહોતાં, પણ વાળ ખભા સુધી મૂલતા હતા. શરીર પર માત્ર એક ચાદર હતી, પર ઉઘાડા હતા. મનમાં એવો સંનિમ જાગ્યો ! ડાલી ધડક યવાં લાગી. યોગી ! એ પહેલાં મકના સંન્યાસી અને બહુ ગાઢ તો એકાદ બે તાંત્રિકને લેયા હતા, પરંતુ નિર્જનવિદ્યાસી યોગી તપસ્વીની આટલી પાસે કહી આવ્યો નહોતો—ખાસ કરીને જ્યોત મારે વિષે કંઈક જાણતા હોય એવા યોગી પાસે. પાછળથી શ્રી અરવિંદે મને લખ્યું હતું કે હું મંગીતનો અભ્યાસ કરું છું એ તેઓએ સાંભળ્યું હતું, અને તેમણે મારા તે ઉત્સાહ પ્રત્યે સમજાવ પણ સે-યો હતો. પણ તે વખતે મને કંટપના સરખી નહોતી કે મારે વિષે તેમને રજમાત્ર ઔસુક્ય હશે.*

* પાછળથી તેમણે મને એ સમયની વાત લખી હતી:

" It is a strong and lasting personal relation that I have felt with you ever since we met and even before.....Even before I met you for the first time, I knew of you and felt at once the contact of one with whom I had that relation which declares itself constantly....and followed your career with a close sympathy and interest. It is a feeling which is never mistaken....It was the same inward recognition that brought you here. " (બહુ ઊપતાં સંકેત થાય છે એટલે થોડું જ ઉતાર્યું છે—એટલું પણ ન ઉતારત, પરંતુ શ્રી અરવિંદના પ્રતિભાજ્ઞાન વિષે એ ઉપરથી કંઈક જાણવા મળે એમ છે એટલે જ લેવા થયો. બેસક, આ બધાની મને હેરામાત્ર તે વખતે ખબર નહોતી—અથવા મેં સાંભળ્યું પણ નહોતું, અને સાંભળ્યું હોત તો તે વખતે માનવ કે કેમ તે પણ કાણ કહી શકે ?)

*

*

*

શ્રી અરવિંદ થોડીવાર મારા તરફ એકી દીએ જોઈ ગયા—સ્થિર દૃષ્ટિએ કેવા કેવા ભાવોના તરંગો જાગી ઊઠ્યા તે હું પ્રગટ નહિ કરી શકું—માત્ર હું એટલું જ કહું છું કે તેવી દૃષ્ટિ કદી મારી નજરે પડી નથી આજ લગીમાં. અને તેમ હો, મહામહેનતે પોતાની જાતને સંભાળી લઈ મેં કહ્યું: “હું જાણુવા માટે આવ્યો છું કે મને આપના યોગમાં કોઈપણ પ્રકારની દીક્ષા મળી શકે ખરી કે નહિ.”

શ્રી અરવિંદે સાંત કંઈ કહ્યું: “પહેલાં અને તમે અદાબર ગોઠવીને કહેા કે તમે શું ઇચ્છો છો, અને સા માટે મારા યોગમાં દીક્ષા લેવા માગો છો ?”

મેં જોઈએ છે?—શા માટે?—મને પોતાને જ કયાં જાણ્યર હતી કે ગોઠવીને કહું? છતાં અસ્તવ્યસ્ત વિચારોને મને તેમ કરીને ગોઠવી કાજમાં આણી મેં કહ્યું: “હું જો એમ કહું કે આપ મને મદદ કરી શકો કે નહિ—એટલે કે—મારા કહેવાનો અર્થ એ છે કે—જીવનનું ધ્યેય શું છે—તે મારે માત્ર જાણવું છે એમ નહિ—માગવું પણ છે.”

“આ પ્રશ્નો જવાબ આપવો સહેલો નથી,” તેમણે મુદ્દ રવરે કહ્યું, “હું એવી કોઈ ઇષ્ટિસત્ત્વવસ્તુ જાણુનો નથી જે સૌ કોઈના જીવનમાં લક્ષ્યરૂપે સ્વીકારાઈ શકે. જીવનનાં લક્ષ્ય બહુ અને જાતજાતનાં હોય છે—ન હોય એ અને જ નહિ. યોગમાર્ગીઓ પણ જુદાં જુદાં ધ્યેય લઈને આવે છે યોગ કરવા. કોઈ વળી યોગ ઇચ્છે છે આ જીવનમાંથી મુક્તિ પામવા માટે—જેમકે માયાવાદીઓ. એ લોકો કહે છે કે આ ઇન્દ્રિયનું જગત તો માયા છે, એ પરમ લક્ષ્યને ઠંકી દે છે. વળી કોઈ કોઈ યોગ ઇચ્છે છે પ્રેમ અથવા મૈત્રીની આકાંક્ષાથી. કોઈને વળી આનંદ જોઈએ છે, કોઈને વળી દિવ્ય શક્તિ જોઈએ છે, કોઈને વળી જ્ઞાન. એટલે તમારે પહેલાં મનમાં નક્કો કરીને અને કહેવું પડશે કે તમે શાને માટે યોગ કરવા માગો છો ?”

મૂંઝાયેલ અવાજે હું બોલ્યો: “મારે એ જાણવું છે—કે જીવનનું—સંસારનું—એટલે કે નાનાવિધ અસંગતિ અને સ્વતોવિરોધનું—કુઃખદૈન્ય આધિગ્યાધિનું કોઈ નિરાકરણ યોગમાં મળે કે નહિ ?”

“ખીજ શબ્દોમાં તમારે જોઈએ છે જ્ઞાન—પ્રગટ ?”

“હા, ના, માત્ર જ્ઞાન જ નહિ—આનંદ પણ જોઈએ છે, અવસ્થ.”

“જ્ઞાન અને આનંદ તમને યોગમાં જરૂર મળી શકે.”

ઉત્સાહમાં આવીને હું બોલ્યો: “તો તો—આપની પાસે દીક્ષા મેળવવાની આશા હું રાખી શકું ખરા ?”

શ્રી. અરવિંદે તેવા જ સાંત કંઈ માત્ર કહ્યું: “રાખી શકો જો તમે યોગની શરત સ્વીકારવા તૈયાર હો અને તમારી યોગતૃષ્ણા પ્રજાળ હોય.”

(શ્રી. અરવિંદે provided your call is strong એવા શબ્દો વાપર્યાં હતા.)
“યોગની શરતો શી શી છે તે જરા સમજાવો તોં સારું—અને યોગની તૃષ્ણા—call એટલે શું એ ન સમજાવો ?”

તેઓ જવાબ દેવા જતા હતા એટલામાં હું બોલ્યો: “આપના ‘યોગિક સાધન’

પુસ્તકમાં આપે પોતાને 'તાંત્રિક' કહ્યા છે—એટલે કે માયાવાદી વૈદાંતિક નહિ, લીલાવાદી સાધક. આપના 'લાઈફ ડિવાઈન' પુસ્તકમાં પણ આપે લખ્યું છે: 'To fulfil God in Life is man's manhood. We must accept the many sidedness of the manifestation even while we assert the unity of the Manifested. All problems in life are essentially problems of harmony.'*

“હું લીલાવાદી છું એ વાત સાચી. પણ તમે એ પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો?”

“મારો પ્રશ્ન એ છે કે આપના યોગિક સાધનનો યોગ કરવા જતાં જીવનમાંથી પેનશન લઈ બધાં ઔદિક કરોને તિલાંતરે દઈ મુક્ષપંથી તપસરીના જેવા તો ન થઈ જવું પડે ને?—તમે માયાવાદી નથી એમ કહો છો, એટલે જરા હિંમત રહે છે.”

શ્રી અરવિંદ જરા હસ્યા: “હું માયાવાદી નથી એ ખરું, પણ 'યોગિક સાધન' પુસ્તકનો પ્રણેતા હું નથી.”

“ત્યારે?”

“ઔટોમેટિક લખાણ કાતે કહે છે તે જાણો છો?”

“પ્લેનચેટ?”

“જરાંજર પ્લેનચેટ નહિ. હું કલમ પકડી રહેતો અને કોઈ શક્તિ તે કલમ પાસે પુસ્તક લખાવે જતી.”

“આ વાત મેં કોઈ પાસે સાંભળી છે ખરી. એક વાત પૂછું—આપ આંતું લખાણ શા માટે લખતાં?”

“હું એ વખતે નિર્ણય કરવા માગતો હતો કે આવી ઘટનાઓમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે, અને મન ચેતન્યમાંથી કેટલું સૂચન આવે છે અંતર્લીન ચેતનામાં થઈને.”

(શ્રી અરવિંદ આ વસ્તુ પોતાને હાથે આ શબ્દોમાં લખી આપી હતી: “At the time I was trying to find out how much of truth and how much of subliminal suggestion from the submerged consciousness there might be in phenomena of this kind.”)

“પણ એ વાત રહેવા દો,” તેમણે કહ્યું, “તમારા મૂળ પ્રશ્ન ઉપર જ આવું.”

“પાર્થિવ ભૂમિકામાં જે કર્મો તમને મૂલ્યવાન લાગે છે,” તેમણે કહ્યું, “તે બધાં છેડાવા જ પડશે એવું કંઈ નથી. નો પણ તે ભૂમિકાની બધી વસ્તુઓની આસક્તિમાંથી તમારે મુક્ત થવું પડશે—પછી તમે કર્મચક્રની મજ્જમાં રહો કે બહાર રહો. કાશ્યપને એ આસક્તિને જો પોણે રાખે તો ઉપરનો પ્રકાશ અગ્રાહત રીતે તમારામાં થઈને તમારી પ્રકૃતિનું રૂપાન્તર નહિ સાધી શકે.”

* લગ્નવાનના આદેશમાં જીવનને ચરિતાર્થ કરવું એવું નામ જ મનુષ્યત્વ. આપણને જે ગાયર થાય છે તેમાં આશ્ચર્ય રહેલું છે એ વાતનો સ્વીકાર કરવા છતાં તેની પ્રકાશનીવાની બહુમુખ્યતાને આપણે અંગીકાર કરવી જ જોઈએ. જીવનની બધી સમસ્યા જ મૂળમાંથી—સૌખ્યની—સુમનની સમસ્યા છે.

“એનો અર્થ શું એવો થયો કે મારે, હાખલા તરીકે લાગણી, મૈત્રી અથવા સ્નેહ-પ્રેમના આનંદને પણ છોડવો પડશે?”

“તેમ નથી. સ્નેહ, લાગણી અથવા મૈત્રીથી દૂર રહ્યા વિના ભગવાનની પાસે-જવાબ નહિ, એવું કહ્યું નથી. બધકે બિનકું છે : ભગવાનના સાન્નિધ્યના અને એકચતા અનુભવને પરિણામે સાધક જે દિવ્યચેતના પામે છે, તેનું એક આનુકંપિક કૃપા એ આવે છે કે બીજા બધાનું પણ સાન્નિધ્ય અને બીજા બધા સાથે પણ એકત્ર અનુભવાય છે. * માયાવાદીઓના યોગમાં અને સંન્યાસયોગમાં ચરમ લક્ષ્ય મૈત્રી અને સ્નેહના બધા પ્રકારના સંબંધો છોડી દેવાનું, આ વિશ્વજગતના જીવ અને અન્ય સર્વ કાંઈની પ્રત્યે આસક્તિથી મુક્તિ પામવાનું એટલે કે મોક્ષ હોય છે; જો કે ત્યાં પણ, હવે હવે નિર્વાણની પહેલાં જ જીવ પ્રત્યે એક પ્રકારની કરુણા અથવા અનુકંપાનો ભાવ આવે છે—જેમ કે બૌદ્ધ સાધનામાં. પણ, અન્યની સાથે એકપાનુભવ અથવા અન્ય પ્રત્યે સ્નેહપ્રેમનો વિશ્વકૌમ આનંદ એ જ જીવન-મુક્તિને અથવા સર્વોચ્ચ પરિણતિને આવશ્યક છે—અને એ મુક્તિ અને પરિણતિ જ પૂર્ણ યોગનું ધ્યેય છે. *”

મેં કહ્યું : “મને શું યશું છે, કહું છું. કૃપા કરીને સાંભળો. જીવન મને, સદા, ખૂબ ગમે છે. પણ નાનપણમાં—તેર વરસની વયે હું શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસદેવની અસર તો આચ્છે હતો. મારા મનમાં પાકી ખાતરી થઈ કે ‘ઈશ્વરદર્શન એ જ આનંદજીવનનો હેતુ છે.’ વિલાપત ગયો ત્યારે તે દેશના કાંઠામાં અને બપોરથી પહેલાં તો મારી આંખ અંજારી ગઈ હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે રેશે નાનપણનો સ્વર જ પાડો. પ્રગટ થયો. મને થયું કે આ બધું નકામું છે, પોકળ છે, માયા છે—યશ, માન, ધન, જન, ખ્યાતિ, કર્મ, સેવા, કલા બધું જ નકામું છે—ભગવાનને મેળવ્યા પછી જ એ બધાનો અર્થ રહે છે, નહિ. તો બધું ન છે, માયા છે.

* પાછળથી શ્રી અરવિંદે પેતાને હાથે લખી આપ્યું હતું : “Absence of love, and fellow-feeling is not necessary to the Divine nearness; on the contrary, a sense of closeness and oneness with others is a part of the Divine consciousness into which the Sadhaka enters by nearness to the Divine and the feeling of oneness with the Divine.”

* પાછળથી શ્રી અરવિંદે પેતાને હાથે લખી આપ્યું હતું : “An entire rejection of all relations is indeed the final aim of the Mayavadin and in the ascetic yoga an entire loss of all relations of friendship and affection and attachment to the world and its living beings would be regarded as a promising sign of advance towards liberation, Moksha; but even there, I think, a feeling of oneness and unattached spiritual sympathy for all is at least a penultimate stage, like the compassion of the Buddhist before turning to moksha or nirvana. In this yoga the feeling of unity with others; love, universal joy and Ananda are an essential part of the liberation and perfection which are the aim of the Sadhana.”

આટલું તમે જાણો છો?

તમારા પહેલી વખતના અગર તો વધારાના જિંદગીના વીમાનો જ્યારે પણ તમે વિચાર કરો ત્ય આટલું તો તમે જરૂર ધ્યાન રાખશો કે કોઈન લાઇફની પોલિસીઓ તેની સફરતાથી તમને સંપૂર્ણ સલામતી આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રિમિયમના દરો ઘણા ઓછા હોવા છતાં એની પોલિસીમાં મહેતી અત્યંત ઉદાર થોળનાઓથી ત્રણ વર્ષ આદ જ્યારે તમે નાણાં ન ભરી શકો ત્યારે પ તમારી પોલિસીઓ અનેક વર્ષો સુધી પૂરેપૂરી રકમ માટે જાળવી રાખે છે. મોટા ભાગની ઉંમરો પાંચ જ પ્રિમિયમ વીસ વીસ વર્ષ સુધી વીમા ચાલુ રહે છે અને એ સમય દરમિયાન અવસાન થાય તો ન લશચેસાં પ્રિમિયમો બિલકુલ બાદ કરવામાં આવતાં નથી. તમારી ઉંમરની વિગતે માટે નીચેનું કુપન ભરી મોકલાવો તો ? તમને એથી જરૂર જ લાભ થશે.

અસકયામત-
ડાહર
૬,૫૮૮,૧૪૩.૨૧

ચાલુ વીસ
ડાહર
૨૦૩,૩૩૬.૬૧

કોઈન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

જિંદગી વડી ઓફિસ:- ૧૨, રામપાટ રો, કોટ,

મું બ ધ

કુપન
ધી કોઈન લાઇફ ઇન્સ્યુરન્સ કું
૧૨, રામપાટ રો, કોટ, મુંબઈ
વહાલા સાહેબ,
મારો ઉંમર _____ વર્ષ છે
હું તમારી થોળના પસંદ પ
તો વાર્ષિક પ્રિમિયમ રૂ.
લરવાનું વિચારી શકીશ. આપ
સાહિત્ય મોકલશે.
નામ _____
સરનામું _____
[મ]

"Wise Men Insure With "Crown Life"

“ દેશમાં પાછો આવ્યો ત્યારે મારે અજણિત મિત્રો થયા—ધનદોલત, પ્રસંગ અને લોકોમાં ભળવાની શક્તિ હતી એટલે હશે. પણ નવાઈની વાત છે કે ‘આધ્યાત્મિક’ ભારતીય મિત્રોમાંથી કોઈને ઈશ્વર વિષે ઝાઝો વિચાર કરતા મેં જોયા નથી. મારા ઓળખીતાઓમાંથી તો ઈશ્વરને શોધનાર મેં માત્ર એક અંગ્રેજ મિત્રને જ જોયા—રોનાલ્ડ નિક્સનને. તેમણે જ મને પહેલ વહેંચું છું કે આપ મદાન યોગી છો. તેમણે આપનાં પુસ્તકો વગેરે વાંચ્યાં. ત્યારથી માંડીને મને હમેશાં એમ લાગ્યા જ કર્યું છે કે જો આપની પાસેથી દીક્ષા મળે તો જ કદાચ હું આ દુર્ગમ પથનો પરિચય થઈ શકું—નહિ તો એ અસંભવિત છે. પરંતુ પેલી તરફ વળી જવન પણ મને ખેંચી રહ્યું છે. જેમકે હમણાં હું કહેતો હતો ને તેમ સામાજિક આદાન-પ્રદાન, મિત્રતા, સ્નેહપ્રેમ એ બધું. પ્રશ્ન એ થાય છે કે યોગ કરવો હોય તો શું આ બધું છોડવું જ જોઈએ? સુરક્ષી એ છે કે આ બધી વસ્તુઓ મનને પૂરા સંતોષ આપી શકતી નથી, છતાં એ બધું છોડવું પડશે એવો વિચાર કરતાં પણ મનમાં દુઃખ થાય છે. આમ કેમ થતું હશે, કંઈ સમજાતું નથી.”

શ્રી અરવિંદ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું, સાંભળતાં સાંભળતાં તેમના મુખ પર મૃદુ હાસ્ય ફરક્યું, પણ તેમાં એટલી તો કરુણા રહેલી હતી. થોડી વાર એકાંટશે મારા તરફ જોઈ રહ્યા. પછી ધીર કંઈ બોલ્યા:

“તમે જાણો છો કે સામાજિક સંબંધો, મિત્રતા, સ્નેહપ્રેમ, લાગણી એ બધાના પાથો પ્રાણુગત છે, અને એ બધાંનું કેન્દ્ર આપણી અહંજીદિ છે. બધા માણસો એક બીજાને ચાહે છે, બીજા આપણને ચાહે એમાં સુખ છે એટલા માટે. બીજાની સાથે હળીએ મળીએ તો આપણો અહં વિસ્તાર પામે છે અને તેથી મન પ્રસન્ન થાય છે એટલે, પ્રાણુશક્તિની આપણે કરવાથી આપણું વ્યક્તિત્વ પોષાય છે, ખીલે છે એટલે એક ઉપરાંત બીજા પણ સ્વાર્થમય ઉદ્દેશો ભળેલા હોય છે. બેરુક, ઉચ્ચતર આધ્યાત્મિક, આંતરિક, માનસિક અને પ્રાણિક તત્ત્વો પણ એમાં હોય છે, પણ ઉત્તમોત્તમ નમૂનામાં પણ ખૂબ બેળસેળ હોય છે જ. એટલા માટે જ ધણીવાર, કારણે કે વિના કારણે, સંસાર, જીવન, સમાજ, પ્રિયપરિજન, લોકહિતૈષણા—બધું જ બેસ્વાદ લાગે છે, અતૃપ્તિ જગાડે છે. લોકહિતૈષણામાં પણ અહંજીદિ ખૂબ ખૂબ રહી શકે છે, એ ખ્યાલમાં રાખવું.”

* શ્રી અરવિંદ પાછળથી લખ્યું હતું: Human society, human friendship, love, affection, fellow-feeling are mostly and usually—not entirely or in all cases—founded on a vital basis and are ego-held at their centre. It is because of the pleasure of being loved, of enlarging the ego by contact and penetration with another, the exhilaration of the vital interchange which feeds their personality that men usually love and there are also other and still more selfish motives that mix with this essential movement. There are of course higher spiritual, psychic, mental, vital elements that come in or can come in: but the whole thing is very mixed even at its best. This is the reason why at certain stage with or without apparent reason the world and life and human society and philanthropy (which is as ego-ridden as the rest) begin to fall.”

“કાઈ વાર” શ્રી અરવિંદે કહ્યું. “એ અરુચિના મૂળમાં સંગીત કારણ હોય છે, જેમ કે પ્રાણીની કાઈ મૂળ કામનાને આધાર લાગ્યો હોય, અથવા પ્રિયગ્નના સ્નેહથી વ્યથિત થવું પડ્યું હોય, અથવા કદાચ એકાએક આપણને માલૂમ પડ્યું હોય કે જેમના ઉપર આપણે પ્રેમ કરતા આવ્યા છીએ તેમને પૂરા ઓળખી શક્યા નથી, અથવા માણસોને આપણે આજ્ઞાથી જેવા માનના આવ્યા દતા તેવા તેઓ નથી. બીજાં પણ અનેક કારણો હોઈ શકે. પણ ઘણે જાગે તો આ વિતુષ્ટા પેદા થવાનું કારણ આપણી આંતર ચેતનાને મળેલી કાઈ શુદ્ધ નિરાશા હોય છે—ઘણી વખતે એ વસ્તુ મનમાં રાષ્ટ્ર નથી હોતી—આપણી ચેતના આ બધી વસ્તુઓ પાસે કાઈકે એવી ગીગ્ચની આશા રાખી બેઠી હોય છે, જે એ પૂરી પાડી જ ન શકે. પરિણામે કાઈ કાઈ વૈરાગ્ય તરફ ઝૂકી પડે છે અને કંઠાર આદારીનને, મોહને વળગી પડે છે. અમારા પૂર્ણ ગોગમાં અમે એમ કહીએ છીએ કે આ ભેજસેજને હાંકી કાઢવી પડશે, કાઈ શુદ્ધતર ભૂમિકા ઉપર ચેતનાને પ્રતિષ્ઠિત કરવી પડશે ત્યાં આ બધી ગ્જાનિતો પડછાયો પણ ન પડે. તો જ સ્નેહપ્રેમ, લાગણી, મિત્રતા, એકતા એ બધાંના નિર્ભેજ આનંદને અનુભવ મળે—જેનો પાથો આધ્યાત્મિક અને સ્વયં-સિદ્ધ હોય. આ થવા માટે યોગ દેરકારની જરૂર હોય છે—જે રીતે આ બધી પ્રવૃત્તિઓની રમત પહેલાં ચાલતી હતી તેને બદલે આપણામાંના મહાન અદને સ્થાપવું પડશે. તે આ બધામાં થઈને તેની ચેતાની રીતે પ્રકટ કરશે આત્માનુભવને—એટલે જાગવાનને. ચોગની અંદરની વાત આ છે.

“એટલે,” તેમણે કહ્યું. “આ આદર્શને તમારે નજર સામે રાખવો પડશે—એટલું સમજી લેવું પડશે કે કાઈપણ વસ્તુમાં બદલ થયે નહિ આવે.”

“એ શું મારે માટે સંભવિત છે?”

“પહેલેથી જ સંભવિત નથી હોતું. તેમ જો હોત તો તો હું કહેત કે તમે અત્યા-રથી જ મુક્ત પ્રરૂપ થઈ ગયા છે. મારા કહેવાનો હેતુ એ છે કે જો તમે ચોગ કરવા માગતા હો તો આ અંતમુક્તિના આદર્શને તમારે દમ્ભેમાં તમારી નજર સામે રાખવો પડશે, એટલે કે, જો તમને કશું ઊડવાનું કહેવામાં આવે તો તેને માટે તમારે તૈયાર રહેવું પડશે.”

“ઊડવાનું કહેવામાં આવશે જ આવશે?”

“બહારથી કદાચ ઘણી વસ્તુઓ ન પણ ઊડવી પડે, પણ તેમાં કાંઈ લાજલાનિ નથી. કારણ અંતરમાં તમારે પૂરેપૂરા નિર્લિપ્ત રહેવું જ પડશે. અંતરમાં જો તમે આસક્તિ-મુક્ત થઈ શકો તો બહાર જે કાંઈ બધન અણે એમ હોય તેને ન ચે ઊડવું પડે. પણ જે કાંઈ અંતરાયરૂપ થઈને ઊભું રહે તેને વિદાય દેવાની તૈયારી રાખવી જ જોઈ એ—જો જરૂર પડે તો. ચોગની આ એક મુખ્ય શરત તો છે જ.”

મેં કહ્યું: “સદ્ગતર ભૂમિકાની વસ્તુઓને પણ આ વાત લાગુ પડે છે? રાખવા તરીકે સંગીતને? સંગીત મને અત્યંત પ્રિય છે. તેને પણ મારે ઊડવું જ પડશે?”

શ્રી અરવિંદ મદ્દ દસ્યા : “ઊડવું જ પડશે એમ મેં ક્યાં કહ્યું છે? પણ જો ચોગ એ તમારા હૃવનની સાચી મોટી વસ્તુ હોત તો તેને માટે સંગીતને ઊડવું પડશે એવા વિચારથી પણ તમને આવડેલો બધો ઉદ્દેગ ચાલે ખરો?”

હું બોલો પડી ગયો. મેં નીચું જોયું. ત્યાર પછી સદાયપૂર્વક કહ્યું: “તમે એમ ન માનશો કે હું સંગીત છોડી શકું એમ નથી. માત્ર,—સમજાવો?—યોગથી સંગીત છોડવાનો ખાડો પુરાશે જ પુરાશે એ મારે શી રીતે ખાતરીપૂર્વક જાણવું?—મારી સમસ્યા સહેલી છે—સીધી રીતે કહીએ તો તે આમ કહેવાય, કે કોઈ મોટી વસ્તુને માટે નાની વસ્તુને છોડવી એ મારે માટે સુરકેસ નથી, પણ એ મોટી વસ્તુનો પૂર્વાસ્વાદ મળવો જોઈએ પણ જ્યારે યોગિક આનંદની મને કશી સ્પષ્ટ કલ્પના જ નથી ત્યારે અધુરને માટે ધ્રુવને પહેલેથી છોડી દેવું પડે એ મને ખતરે છે. ફક્તની માયા છોડવા પહેલાં અકૂલનો કંઈક સ્વાદ તો મળવો જોઈએ ને; એવી માગણી શું છેક બેઠેલી ગણાય—અસંગત ગણાય?”

શ્રી અરવિંદે કહ્યું: “મેં તમને કહ્યું છે કે તમારે સંગીત અથવા એવું બીજું કંઈ છોડવું જ પડશે એવી ફરજ છે નહિ. જે જરૂરું છે તે માત્ર આટલું જ કે જો જરૂર પડે તો જે છોડવું તમારા યોગને માટે અનુકૂલ હોય તેને વિદાય દેવા તમારે નારાજ ન હોવું જોઈએ.”

“પણ એ યોગ મને આપશે શું—એવું જો હું છોડવા પહેલાં પૂછું તો? મનને જો કુતૂહલ થાય—મન જો જાણવા માગે તો? એનો નિરોધ છે?”

“નિરોધ નથી, પણ યોગ એ કંઈ મનના કુતૂહલની વસ્તુ નથી. યોગ તો અનુભવવાની વસ્તુ છે—જીવનદ્વારા અનુભવવાની, સમસ્ત સત્તા વડે અનુભવવાની. તમે ખાડો પુરાવાની વાત કરતાં હતા ને? ખાડો તો પુરાશે. એ વસ્તુ સ્થાયી છે, ગંભીર છે. પણ તેના ઉપર હક કરતાં વેંત તે હાયમાં એવી જશે એવું વચન પણ તે પહેલેથી આપતી નથી. તે ઉપરાંત ખીજ પણ એક વાત છે. જે બધા આનંદો નીચકી ભૂમિકાની વસ્તુ છે, તે જ્યાં સુધી તમને ખૂબ મહત્વના લાગે છે, ખૂબ ધ્રુવ લાગે છે, ત્યાંસુધી તમે તે બંધાને છોડી નહિ શકશો. એ બધાની વાસના માણસ ત્યારે છોડી શકે છે જ્યારે એ બધાથી એને ખૂબ જીંડો તીવ્ર અસતોષ થાય છે. જ્યાં પારિવં સુખનો અંત આવે છે ત્યાં જ પારમાર્થિક આત્માસન શરૂ થાય છે.”

સહેજ ચૂપ રહી મેં પૂછ્યું: “પણ જ્યાં સુધી પારિવં વાસના રહે ત્યાં સુધી પારમાર્થિક આનંદનો સ્વાદ પણ ન મળે, એમ કેમ?”

શ્રી અરવિંદે જોડ્યા: “મુદત જ ન મળે એ વાત સાચી નથી. જીવનમાં ખૂબ સુખની સ્થિતિમાં પણ અત્યંતિની ફાટમાં યર્ષને કેટલીય વાર ઉપરના પ્રકારની હાકલ આવે છે. પણ આધાર (પાત્ર) ત્યાર ન હોય એટલે તે હાકલ શમી જાય છે. પછી ફરી વાર અંધકાર ઝવાઈ જાય છે. એટલે યોગ આપણને ઉપરધકેલી દે છે જ્યાં પ્રકાશ પ્રગટાતો નથી. થાય છે શું, કે વાસનાના પાછળ ખેંચતા આકર્ષણને તોડી ન શકીએ તો તે એક જગ્ગર જેવું બની જાય છે, આપણને બસ જો નીચલા જગતની અનેક વસ્તુઓ સાથે બાંધી રાખે છે. યોગનો પ્રદેશ શુદ્ધિ અથવા કલ્પના પ્રદેશ કરતાં પણ ખૂબ જીંડો છે, એટલે એ બધા પ્રદેશોની કમનાઓ પણ કોઈ નહિ ને કોઈ વખતે આડખીલી યર્ષને જીભી રહે છે.”

“એમ જો હોય તો આપનાં જુદાં જુદાં લખાણોમાં શુદ્ધિ અથવા કલ્પના આનંદની આપ પ્રસંસા શા માટે કરો છો? આપનાં લખાણમાં પણ શુદ્ધિનો ચમકારો આવેો ઉજાગળ થા માટે હોય છે? આપના ‘સ્પુર્યદ પોચેદ્રી’ માં કાબરસનાં આટંકાં બધાં વખાણ શા માટે

ક્યાં છે? આપના 'સાઈકોલોજી ઓવ સોશિયલ ડેવલપમેન્ટ' માં પણ આપે લખ્યું
 The highest aim of the aesthetic being is to find the Div through beauty."

શ્રી અરવિંદે કહ્યું: ભુદ્ધિની અથવા કલાની પ્રશંસા શા માટે ન કરું? કેટલેક
 એ આપણી પ્રગતિ કરાવે છે જ. ખરું જોતાં આ ક્રમવિકાસ—ઈવાલ્યુશનની વાત છે
 એક વાર લખ્યું હતું: Reason was the helper: Reason is the
 ભુદ્ધિ થોડે સુધી મદદરૂપ થાય છે, માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ ત્યાર પછી તે દેખી શકતી નથી
 પણ તે ઉપદેશ આપવા જાય છે, ત્યારે જ આદ્ય બીજી થાય છે. કારણકે ત્યારે તે આ
 છેતરે છે એટલું જ નહિ, પોને પણ છેતરાય છે. વળી જુદા જુદા માણસો જુદી જુદી સાધ
 અધિકારી હોય છે, એટલે કે તે માર્ગે જ તેઓનો સ્વભાવ સહજ પરિણતિ શોધે છે.
 રીતે કહીએ તો, જેઓ ભુદ્ધિજગતના પ્રકાશને માટે સારા પાત્ર હોય તેઓ જેઓ ન
 જગતના વાસી જ નથી એવા અનેકા કરતાં એક દિશામાં ખૂબ આગળ વધેલા હોય છે.
 એનો અર્થ એવો નથી કે ભુદ્ધિજગતના અનુભવ કરતાં મોટો અનુભવ બીજો
 બેશક છે. આધ્યાત્મિક અનુભવનો સ્વાદ મળતાં ન મળતાંમાં જ આપણે એ સમજી શકીએ
 એટલા માટે જ તો માનવજગતનો આનંદ થોડો સમય સુધી આપણને આનંદ આપે છે
 છતાં ધીમે ધીમે તે આનંદ ખૂટતો જાય છે—જેસ્વાદ લાગે છે, ત્યારે ઉચ્ચતર લોકના
 આનંદની તૃષ્ણા ખૂબ તીવ્ર બને છે—ઉદારતર પ્રદેશનું સૌંદર્ય જોગવવાની ઇચ્છા જો
 સમજાય છે ?"

"એટલે, આપ એમ કહેવા માગો છો કે યોગ આપણી ચેતનાને વધારે બ
 બનાવે છે, ગંભીર બનાવે છે ?"

"હા. અને ક્રમવિકાસનો અર્થ હું એ જ કરું છું—આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે ચેત
 વિકાસ. માણસના અન્તર્વિકાસમાં એ પછીની જૂમિકામાં યોગને માર્ગે જ બિર્ધતર
 અને ચક્તિનું અવતરણ થશે."*

અમેરિકા ખિટનની મદદે આવશે ?

કુંગરેશી ધરમેશી સંપદ

ગુગનચુખી લેંચાં મકાનો, હમરો કરોડધિપતિઓ અને અમમ્મધિપતિઓ, મોટાં ઔદ્યોગિક અતિ ધનવાન દરેકો, મોટા વિજ્ઞાનવાદીઓ, વિપુલ કપાસ અને ધર્તીના પાકો ધરાવનાર જગતનો આ સૌથી સમૃદ્ધિશાળી દેશ અમેરિકાને નામે ઓળખાય છે. એનું અને એનાં સંસ્થાનોનું મળી ક્ષેત્રફળ ૩૭ લાખ ચોરસ માઈલનું છે. એની કુલ વસ્તી ૧૨ કરોડ મનુષ્યોની છે. તેમાં ખુદ અમેરિકાની વસ્તી ૧૧ કરોડની છે. આમાં ૪ કરોડ યુરોપિયનો (અંગ્રેજો, જર્મનો, ફ્રેંચો, આયરિશ અને બીજી પ્રજાઓ) છે. ૫૬ લાખ વર્ષોમાં યુરોપથી આવી અમેરિકામાં વસ્યાં છે. ૧૧ કરોડ હજારોનો પણ એની પ્રજા તરીકે ઓળખાય છે. તે સિવાય આ દેશના અસંખ્ય વતનીઓ જેઓ ઈન્ડિયનોના નામે ઓળખાય છે તેઓની વસ્તી માત્ર ૩૫ લાખની રહી છે. ૭૫ હજાર ચીનાઓ, ૧૫ લાખ જાપાનીઓ પણ અમેરિકામાં વસે છે. હવે વસ્તી વધી પડવાથી માત્ર થોડા પ્રમાણમાં યુરોપિયનોને અમેરિકામાં પ્રવેશ છે. ઐશિયાટિકાને મતાધિકાર નથી તેમ આવવાની જાંધી છે. સીદીઓ (૧૧ કરોડ) ને કાયદામાં સમાનપણે ગણી વ્યવહારમાં ખૂબ અન્યાય અપાય છે.

શહેરો, ખેતી, પેદાશ

અમેરિકામાં કુલ ૩૧૬ શહેરો છે, તેમાં ન્યુયૉર્કની વસ્તી ૭૦ લાખની છે. ચિકાગોની ૩૪ લાખ, ફ્રાન્કફીનની ૨૫ લાખ, ફિલાડેલ્ફીઆની ૨૦ લાખ, ડીટ્રોઈટની ૧૬ લાખની છે. બીજાં ધણાં શહેરોની વસ્તી ૧૦ લાખ ઉપરની છે. અમેરિકામાં અનાજ તથા રસકથના મોટા પાકો થાય છે. એક રમર સિવાય અમેરિકામાં કાચા પદાર્થો જગતમાં સૌથી મોટા પ્રમાણમાં પાકે છે. એમાં ૧૫ થી ૨ કરોડ માંસડી કપાસની, ૨૫ કરોડ અનાજ, ૫૨૫ લાખ સુશક ધઉં, ૧ અમ્મજ રતલ તમાકુ, તે સિવાય દરેક જાતના ચોખ્ખા વિગેરે અનાજ, શાકપાન, ફળફૂલ, બહુ મોટા પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. ૫૦ થી ૨૦૦૦ એકરના ૬૩ લાખ ખેતરો ત્યાં છે. તેમાં ૩૫ કરોડ માણસો રોજી મેળવે છે. ખેતીમાંથી સને ૧૯૩૩માં ૬ અમ્મજ ડોલરની પેદાશ થઈ હતી. અમેરિકામાં ૧૧ કરોડ થોડા, ૩ કરોડ ગાયો હતી. ત્યાં હવે ખેતી મોટે ભાગે યાંત્રિક બળથી થાય છે.

ખનીજ ઉદ્યોગો વગેરે

અમેરિકાની જમીન અનેક ધાતુઓ અને તેજ મોટા પ્રમાણમાં કાઢે છે. અમેરિકાનો વિજ્ઞાનમાં યુરોપિયનોથી પ્રગતિશીલ હોવાથી તેઓની ખેતી અને ખાણો શાઓચ રીતે ચાલે છે. એઓ ૧૫ કરોડ ટન લોહું, ૨૫ કરોડ આઉસ રૂપ, ૨૫ લાખ આઉસ સોનું, તે સિવાય બીજી અનેક ધાતુઓ પોતાની જમીનમાંથી ખોદી કાઢે છે. દરેક જાતનું ખનીજ આ બાબતશાળી દેશમાં નીકળે છે. જગતમાં સૌથી વધારે કાલસા આ દેશમાં નીકળે છે. દર વર્ષે ૪૫ કરોડ ટન કાલસા જમીનમાંથી કાઢીને અમેરિકા પોતાના વિશાળ ઉદ્યોગોમાં વાપરે છે. અનાજ, કપાસ, કાલસા, તેજ એ જગતના બીજા કોઈ પણ દેશ કરતાં અમેરિકામાં વધારે મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કુદરતના આ દેશ ઉપર ચારે દાય છે. અમેરિકા રમર સિવાય બીજી દરેક વસ્તુ માટે પેદાશનું મોટામાં મોટું સ્થાન છે. આથી જ આ દેશ ભારે સમૃદ્ધ છે.

અમેરિકાની સંપત્તિ

અમેરિકા જગતના કાષ્ઠ પશુ દેશ કરતાં વધુ સાધન-સામગ્રી ધરાવે છે. ત્યાંના દરેક રહેવાસીની વાર્ષિક પેદાશ સરેરાશ રૂ ૨૨૦૦ જેટલી આવે છે. આપણી વાર્ષિક પેદાશ સરેરાશ મનુષ્ય દીઠ માત્ર ૫૦ રૂપિયા છે. આપણા કરતાં અમેરિકા ૪૪ ગણું વધારે ધનવાન છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ પાસે દર ત્રણ માણસની વચ્ચે એક મોટરકારની સરેરાશ આવે છે. અમેરિકાનું ધન પાંચસો કરોડાધિપતિઓ પાસે અધુરું ઉપરાંત છે; મોથો લાગ ૪૦૦૦ દશ લાખપતિઓ પાસે છે; બાકી મોથો લાગ ધન આખી પ્રજા પાસે છે. અમેરિકા મોટા મુડીવાદી દેશ છે. ત્યાં જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ બહુ જીમો છે. દરરોજ એક મનુરૂ દશ રૂપિયા મનુરૂમાંથી મેળવે છે, તેટલું જ ખર્ચ કરે છે. ગૃહકામમાં દરેક કામ વિદ્યુતશક્તિ મારફતે લેવાય છે. રસોઈ, વસ્ત્ર ધોવાં, વગેરે કામો વિજ્ઞાપકૃતિથી ચાલે છે. ત્યાં ૧૨૦૦ ફીટ ઊંચાં, ૧૦૨ મજ્જાવાળાં, અને ૧૨૦૦ આંદ્રિસો સમાવનારાં એમ્પાયર બિલ્ડિંગો જેવાં મકાનો છે. સને ૧૯૩૩ની મંદી પછી

આવા ધનવાન અમેરિકા પાસે જગતનું ૮૦ ટકા સોનું અને ૪૦ ટકા રૂપું બેથું થયું છે. લગભગ ૨૨ અબજ ડોલરની કિંમતનું સોનું ત્યાં હાથમાં રાખી નકામું માત્ર સંભરેલી પડ્યું છે. અનાજ, કાચી વસ્તુઓ અને ઔદ્યોગિક વસ્તુઓની ત્યાં રેલમહેલ છે. આખા જગતમાં કાષ્ઠ પશુ દેશ કરતાં અમેરિકામાં કારખાનાંઓની સંખ્યા વધારે મોટા પ્રમાણમાં છે. ત્યાં લગભગ બે લાખ કારખાનાં છે. છતાં સને ૧૯૩૧થી ત્યાં મંદીનું જોસ વધારે પ્રમાણમાં કાચી વસ્તુઓના જાવોમાં ઘટાડો ચલાવી ચાલુ રહ્યું હતું. ૧૧ કરોડ મનુષ્યો બેકાર થયા હતા. લગભગ વીસ લાખ બેકારો દેવાળું કાઢવાની જરૂર પડી હતી. ખેડૂતો સર્વ પાપમાસ થયા હતા. આટલી મોટી સમૃદ્ધિ છતાં અમેરિકામાંથી બેકારી ગઈ નથી. યંત્રો લગભગ માણસોનું કામ કરી જોઈએ તે કરતાં વિપુલ ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે બેકારી મુશ્કેલી અમેરિકામાં હમેશાં રહેવાની છે. સરકાર બેકારી નિવારણ માટે અબજો ડોલરો ખર્ચે છે. ખાનગી ધરમાદા પશુ મોટા પ્રમાણમાં બેકારોને નિભાવે છે. આજે પણ ત્યાં એકાદ કરોડ બેકારો રહે.

અમેરિકન ખેડૂતો

અમેરિકાના ખેડૂતો ૫૦ થી ૨૦૦૦ એકરનાં મોટાં ખેતરો ધરાવે છે. એઓ ખેતરમાં લાકડાનાં વિશાળ ઘરો બાંધીને રહે છે. એમને ત્યાં ટેલિફોન હોય છે. ધણું કરી મોટર પણ હોય છે. એઓ યંત્રો વિશે પણ જ્ઞાન ધરાવે છે. ક્યારેક મોટરમાં હજી જોડીને જળીન ખેડે છે. એમાં સાંતરડું જોડી રાપાઓને નીકે છે. ખેતીનું ધણુંખણું કામ યંત્રોથી કરે છે. ખેડૂતો બજેલા હોય છે એટલે દરેક દિસાજ વસ્તુ રાખે છે. મરખાં ઉછેરવાના, ગાય ધેડા ઉછેરવાના, મખમાખો ઉછેરવાના અને રૂઝૂસો ઉગાડવાના પેટા ધંધા તેઓ કરે છે. તેઓ સાંત્રીય રીતે ખેતી કરે છે. ખાનર, પાણી અને પાસપાસી નિયમ મુજબ ચાલે છે. આથી પાકો ખજા સરસ અને છે. ખેડૂતો વર્તમાનપત્રો વાંચે છે. સીનેમા જોવા આગમ્યમાં સદિન વ્યય છે. મેળાવા કરે છે. મોટે પાયે ખેતી કરના દેશથી લાગ દીકરો છે. અમેરિકાના ખેડૂતને ત્યાં રહેણો હોય છે. દેશ પરદેશના બાવો એને દરરોજ મળે છે. ખેડૂતોનું મંડળ અતિ વચરાળું અને સક્તિશાળી મંડળ છે.

અમેરિકા પાસે નાની મોટી ૨૫૦૦૦ સ્ટીમરો છે. તેનાથી પોતાનો પરદેશનો વેપાર ચાલે છે. આખા યુરોપનાં સર્વે સભ્યો પાસે તેનું અખજને ડોલરોનું લેણું છે. પરંતુ કોઈ મુદ્દલ અથવા વ્યાજ આપતાં નથી. એટલે અમેરિકા હવે કોઈને ઉધાર માલ વેચતું નથી. યુરોપનાં રાજ્યો સોનું આપી અમેરિકા પાસેથી વિમાનો, હાથગોળા ખરીદે છે. આથી જગતના કુલ સોનાના ૮૦ ટકા સોનું અમેરિકામાં જમા થયું છે. અમેરિકામાં ૩૦ લાખ માર્શલના રસ્તા બાંધેલા છે. ૨૦૦ લાખ માર્શલની રેલવેઓ છે. જગતમાં ખીજા કોઈ દેશમાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં રેલવેઓ નથી. આ સિવાય હજારો વિમાનો લાખો પ્રવાસીઓને પ્રવાસ માટે લઈ જાય છે. ૪૦ લાખ મોટરવર્ષો અને લોરીઓ પણ રસ્તાઓ ઉપર માલ તથા મુસાફરોને માટે ઉપયોગમાં આવે છે. ૩૦ લાખ માર્શલના તારો ટેલિગ્રાફો લઈ જાય છે. ૧૦૦ કરોડ ટેલિફોનો અમેરિકાના રહેવાસીઓ વાપરે છે.

સરકાર

અમેરિકામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય છે. પ્રતિનિધિ મંડળ અને સેનેટ એમ બે રાજ્યની ધારાસભાઓ છે. ન્યાયખાતું તદ્દન સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવે છે. ૪૮ નાનાં નાનાં રાજ્ય મળીને આ સંયુક્ત રાજ્ય બન્યું છે. આ નાનાં રાજ્યો પણ લગભગ સ્વતંત્ર જેવાં છે, પરંતુ પરદેશ, સશસ્ત્ર, સૈન્ય, વિમાનીખાતું અને મનવારોનો કાફલો એ મધ્યસ્થ સરકારને તાબે છે. કોંગ્રેસ (પ્રતિનિધિ મંડળ અને સેનેટ) ની આગા મુજબ પ્રેસિડેન્ટ યાસન કરે છે. તે પાંચ વરસ માટે એકાદ અને સેનાધિપતિ છે. એના હાથમાં વિશાળ સત્તાઓ છે. આખા અમેરિકાના મતદારો ૪ પ્રેસિડેન્ટને ચૂંટી કાઢે છે. કોઈ પણ પ્રેસિડેન્ટ એ કરતાં વધારે સમય માટે ચૂંટાતો નથી. પરંતુ હમણાં યુદ્ધનો કટોકટીનો મામલો હોવાથી આ નવેંબર માસમાં હમણાંના પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ ત્રીજી વખત ચૂંટાય તેવી વકી છે. પ્રેસિડેન્ટના દરેક પ્રધાનો તે પોતે જ નિમે છે. ન્યાયખાતમાં એને માથું મારવાની સત્તા નથી. બાકી સર્વે નિમણૂકા તે કરે છે. એને પ્રજાસત પ્રમાણે ચાલવું પડે છે. અમેરિકામાં ડેમોક્રેટિક અને રીપબ્લિક એમ બે મોટા રાજ્યદારી પક્ષો છે.

પેદારા ખર્ચ વગેરે

અમેરિકાની મધ્યસ્થ સરકાર છેલ્લાં પાંચ-સાત વરસો થયાં બજેટમાં મોટા ખાડા કરે છે. આથી દર વરસે કરજ એ ત્રણ અખજ ડોલરનું વધ્યું જાય છે. હવે લગભગ ૪૫ અખજ ડોલરનું એતું કરજ થવા આવ્યું છે. પ્રથમ બેકારી નિવારણ માટે એ બહુ મોટી રકમ નાણાં ખર્ચાઈ હતું. હવે પોતાનાં સૈન્ય, વિમાનો અને સાગરની મનવારો પાછળ લગભગ આઠ અખજ ડોલરો ખર્ચે છે. અમેરિકાની પેદારા ૪ અખજ ડોલર અને ખર્ચ ૬ અખજ ડોલરનું છે રાજ્યની પ્રજા ઉપરે કરોનું ધોરણ ઘણું આકરું છે. દર વરસે કરોનો બોમ્બે મોટાં પ્રમાણમાં વધે છે. પરંતુ યુરોપના મામલાથી કદી જઈ પ્રજા મૂંઝે મોટું સહન કરી લે છે. અમેરિકાની મ્યુનિસિપાલિટીઓ પણ ખૂબ સમૃદ્ધ છે. ન્યુયોર્ક મ્યુનિસિપાલિટીની આવક બાવન કરોડ ડોલરની ગણાય છે.

અમેરિકા અને જાપાન

અમેરિકા અને જાપાનને બિલકુલ બનતું નથી. જાપાનીઓ માટે અમેરિકામાં પ્રવેશ બંધી છે. તેમ ત્યાં વસતાં જાપાનીઓ પ્રત્યે અમેરિકાનો વર્તાવ પણ સારો નથી. આથી જાપાન ગીમય છે. ખીજી તરફ જાપાન દિલ્લિપાર્શન ટાપુઓ (જે અમેરિકાના છે) તેમના

ઉપર બદનગર રાખી બેઠું છે. ચીનમાં અમેરિકાના લાભોને પણ તે નુકસાન કરે છે. આથી અમેરિકા જોના પ્રત્યે રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર છે. જાપાનના વધતા જતા બળ તરફ અમેરિકા શંકાની નગરથી ભુજે છે. જાપાનને મદદ કરવા માટે અમેરિકા ૮૦૦ મનવારોના જળસેના સાગર-કાફો બાધે છે. એણે પોતાના બેરોમાં મોટી દિલ્લેખ ધોડો કરી છે. જાપાનને તેલ, ભેાડું, અને લડાયક શસ્ત્રો વેચવાનું બધ ક્યું છે. ચીન પ્રત્યે અમેરિકાને દીલસોજી છે, પરંતુ તે હજી શબ્દોમાં જ રહી છે. જાપાનીઓ પ્રત્યે તો અમેરિકાને સખ્ત અભાવ છે. અમેરિકા અને અંગ્રેજો

મુખ્યત્વે અમેરિકાને અંગ્રેજોમાંથી જ બિતરી આવેલી પ્રજા છે. અંગ્રેજી ભાષા એમની પ્રજાકીય ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલી છે. અંગ્રેજોના ઘણા રીતરિવાજોનું અનુકરણ તેમણે કર્યું હતું. પોતે એક વખત અંગ્રેજ સમ્રાજ્યના વિકાગ હતા. અંગ્રેજોનું રાજ્યબંધારણ પ્રજા-કીય છે. આ સર્વે કારણોને લીધે અમેરિકા અંગ્રેજો તરફ પક્ષપાત દર્શાવે છે. કોઈ પણ રાજ્યને શસ્ત્રો પૂરાં પાડવાની કાંચે ખાસ મનાઈ કરી હતી, પરંતુ ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ માટે તે મનાઈ દૂર કરવામાં આવી છે. અંગ્રેજો ઉપર અમેરિકાનું બે અબજ ડોલારનું કરજ છે. આ મુદ્દા રકમ અથવા તેનું બ્યાજ ચૂકવવામાં આવતું નથી, એટલે આજે અંગ્રેજો શંકાઓ વગેરે ખરીદે છે, તે પેટ નગદ સોનું લેવામાં આવે છે. અમેરિકા દરમહિને ત્રણસો વિમાનો અંગ્રેજોને મોકલે ભાવે હાઈ પૂરાં પાડે છે. દર કલાકે ૪૦૦ માઈલની ગતિવાળી એ વિમાનો જર્મની સામે ઝડપે છે. અંગ્રેજોને આથી વધારે મદદ આપવા પણ અમેરિકન હિત જાય છે. પોતાના સંન્યતા વધારાનાં શસ્ત્રો પણ અંગ્રેજોને એ વેચશે. કદાચ બીડ પડ્યે, એ અંગ્રેજોની સાથે જર્મની અને ઈટાલી સામે મુદ્દમાં જોડાય તેવી વકી પણ છે. જો કે અમેરિકામાં એક નાનો પક્ષ અંગ્રેજોની વિરુદ્ધ છે. મોટા ભાગ અંગ્રેજો તરફ દિલ-સોજી ધરાવે છે. અમેરિકા પાસે સાડું અને મોડું પાયદળ સંન્ય નથી. અમેરિકાનું વિમાની અને સાગર સંન્ય બળવાન બનતું જાય છે.

અમેરિકા અને જર્મની

જર્મનીના દમણના નાઝી શાસન તરફ અમેરિકાની દિલસોજી નથી. એ શાસન પ્રભુવાદથી વિરોધી હોવાનું ત્યાં મનાય છે. જર્મની ઉપર અમેરિકાનું મોડું લેણું છે, તેમાંથી એક પાર્શ્વ પણ મળે તેવો અંકવ નથી. જર્મનીએ નવ રાજ્યોના પદાજ્ય કર્યો છે. એ રાજ્યો ઉપર પોતાની સત્તા અને શાસન બેસાડ્યાં છે. આવાં બળવાન જર્મનીના બલિષ્ઠતા વધતા જતાં બળને નેષ્ટ, અમેરિકાને ગજગટ થાય છે. બળવાન દિલ્લેર કદાચ સમય આવ્યે અમેરિકા જેવા મહાસમૃદ્ધરાણી રાજ્ય ઉપર પણ આક્રમણ કરે એ એને મોટા ભય છે. આથી જર્મનીના એ પરાજય ઈચ્છે છે. પરંતુ અમેરિકા પાસે માત્ર ૨૫ લાખનું જર્મીનનું સંન્ય છે. જર્મનીના ૬૦ લાખ કેળવણી સનિકા સામે તેનું ચું ગળુ ? અમેરિકા અંગ્રેજોને શસ્ત્રો આ જ ઉદ્દેશથી પૂરાં પાડે છે. એણે અમેરિકાના દશ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને બેગાં કરીને અમેરિકાના ખંડમાં દમણની રિયતિમાં દેરકાર કરવા દેવો નહિ એવો કરાર કર્યો છે. આથી અમેરિકા ખંડમાંના પ્રિયિસતા મોટા પ્રદેશોને જર્મનીના હાથમાં જવા દેવામાં આવશે નહિ.

અમેરિકા રશિયા તરફ પણ લાલ આંખથી ભુજે છે. પરંતુ રશિયા તે પ્રત્યે બેદરકાર છે. ઈટાલીને તો અમેરિકા કુદ જનનિનું રાજ્ય ગણે છે.

સ્વ. કાન્તની કવિતાનાં કલાતત્ત્વો

નાથાલાલ દવે

“બહાણ, તુજ હૃદયસિતારે જ્યાં છેડ્યા પૂર્વાશાપ,
મુઠ્ઠ ભરતી અમૃતધારે પણ બૂલ્યા સૌ જગતાપ;
તુજ અંગુલિ તારે તારે ભરતી માધુર્ય અમાપ,
ક્યાં જઈ શોધું જમઆરે તુજ અદ્ભુત ગાનપ્રતાપ ?”

શ્રી. ખખરદાર

*

“નહિ જડી મહે ન્યાં ત્યાં જેની સખિ ! શુક્રમારતા—
હીન અધીન એ અમૃતશીતા રસધિ જ કાંત આ !”

શ્રી લક્ષ્મિ

શ્રી. રામનારાયણ પાંકજી ‘પૂર્વાશાપ’ને ઉપોદ્ધાત લખેલો છે. તેમાં સ્વ. કાન્તની કાવ્યકલાનાં મુખ્ય તત્ત્વોની તેમણે સુંદર સમાલોચના કરી છે. સ્વ. કાન્તની શૈલીની વિશેષતાઓ, સંસ્કૃત શબ્દોમાં હસ્વદીર્ઘની છૂટ લેવાનો અસ્વીકાર, બહુ જ સ્વાભાવિક અને અપૂર્વ મનોહરતાવાળો પ્રાસો, કાવ્યોમાં વર્ણસંગ્રાહ અને અનુપ્રાસોનો બહોળો પ્રયોગ, શબ્દોની અર્થધનતા, થોડાં પણ અનુપમ અલંકારો, વગેરે શૈલીવિષયક લક્ષણો તપાસી શ્રી. પાંકજી સ્વ. કાન્તની ભાવનિરૂપણની કલા તથા જગતની વિષમતા જોઈ કવિનું કશુંકાં દ્રવ્ય હૃદય અને અંતરે શાંતરસમાં તેનું સમાધાન, વગેરે બાબતો ચર્ચી છે. સ્વ. કાન્તની કલા સમજવા માટે એ લેખ ખૂબ ઉપયોગી નીવડ્યો છે. પણ આજે આપણે તેમાં ચર્ચાયેલાં લક્ષણોનું પુનરાવર્તન ન કરતાં સ્વ. કાન્તની કલાની થોડી અન્ય વિશિષ્ટતાઓ વિશે વાત કરીશું.

તેમાં કાન્તનું પ્રકૃતિદર્શન આપણે પહેલું લઈએ. પૃથ્વી પર કંઈ માણસો એકલા જ જીવતાં નથી. પણ શ્રી. ઉમાશંકર કહે છે તેમ ‘પશુ છે, પખી છે, પ્રાણી, વનોની છે વનસ્પતિ.’ એ સર્વની વચ્ચે આપણે રહીએ છીએ જગતના સર્વ સમર્થ કલાકારો માનવ-જીવન અને પ્રકૃતિનો સંબંધ સૂક્ષ્મતા નથી. કાન્તનાં કાવ્યોમાં પણ ભાવને અનુરૂપ પ્રકૃતિની ભૂમિકા હોય છે, અને કુદરતના એ સમુચિત ચિત્રથી ભાવાલેખન વધારે વિશદ અને વેધક બને છે. ‘રમા’માં રડતી રમા, તો પાછળ ‘જારીએ’ જાલની ધારા જેરમાં પડતી હતી; એ રમાના શોકસંવિગ્ન માનસનું ચિત્ર આવાહી કૃષ્ણરાત્રિની ભૂમિકાને લીધે વધારે મનોવેધક બને છે. ‘અતિદાન’માં સહરતના ચિંતાચ્છિન્ન ચિત્ત સાથે શૂન્ય આકાશ, ઝંખી દિશાઓ, થોર કરાચ—રાત્રિ અને પન્દ્રપ્રેરથજનોની નિગૂંદ સંકેત વગેરેનું વાતાવરણ કવિ આલેખે છે. ‘વસંતવિજય’માં પ્રકૃતિવિધાનની અનન્ય કલામયતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

રિનધ, ગોરા, હારેલા અવયવવાળો, આત્મીય હાસ્યથી જ્યોત્સ્નાને પણ વિશદ કરતો, લાવણ્યની વિવશતા નિહાળવા અચક્ત, પોતાના કંઠેર પ્રવચન માટે પથ્થાતાપ કરતો. અને દેવયાનીની સરજતા જોઈ રહેતો રસિક યુવાન દેવકુમાર કય—એ સર્વોત્તમ એક વાર પરિચય થયા પછી ન બૂઝાય તેવાં પાત્રો છે.

કલાકારને ઉચિત એવો સંયમ એ કાન્તનાં કાવ્યોનું એક આકર્ષણ છે. પ્રસંગ અને ઊર્મિની સમપ્રમાણતા જેમ કવિ સાચવે છે, લાવણ્યતા સાધે છે પણ લાવણ્યવશ અનેતાં નથી, તેમ કાવ્યના બાહ્યવસ્તુમાં પણ તેઓ બરાબર સમપ્રમાણતા સાચવે છે. તેમાં અનાવશ્યક પ્રસંગો કવિ ઉમેરતા નથી, નકારું લંબાણ કયાંય કરતા નથી, મુખ્ય કથાની સાથે જે સંબંધ ન હોય તેથી એક પણ પંક્તિ કાવ્યમાં આવવા દેતા નથી. કાઈ રોકેલ જેમ સુરેખ ચિત્રો દોરવા જેસે તેમ કાન્ત અનન્ય કલાથી સંવાદી, સમપ્રમાણ સર્વાંગસુંદર કાવ્યો આપે છે. કાઈ સર્વાંગસંપૂર્ણ શિષ્ટપદ્ધતિની જેમ એ કાવ્યોમાં અનવધ સુશ્લિષ્ટતા આવે છે. કલાની સાધના એ પણ તપશ્ચર્યા છે. અને તેમાં ઘણી વાર કલાકારને પ્રલોભનો મડે છે. પ્રિય વિષયને વિસ્તારવાનું અથવા તો પ્રિય પાત્રને વધારે વિક્ષાવવાનું લેખકને ઘણી વાર મન થાય છે; પછી લંબાણ વધારે થઈ જાય અથવા તો ગૌણ પાત્રો અરપટ, અવિકસિત રહી જાય એનું બને છે. નરસિંહરાવને હાથે ઘણુંતો લાંબાં થઈ જાય. કલાપી લાવના વેગમાં તણાવા માંડે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું શબ્દપ્રજ્જ્વલ તેમને શબ્દબાહુલ્યને સીમાડે બેઠી જાય. સાહિત્યમાં કાન્તનો દલાસંયમ બહુ વિરલ વસ્તુ છે. તેમનો કલાનો આદર્શ બહુ ઊંચો હતો, તેને અનુસરીને કાવ્યના પ્રત્યેક વિભાગમાં કાન્ત પ્રકૃત્તતા અને પ્રાણનો ધબકાર મૂકે છે. વસ્તુ નાની હોય છતાં તેનાં અંગ પ્રત્યંગને કલાથી વિકસાવી તેને સચેતન અને સર્વાંગસુંદર બનાવે છે.

પુનરુક્તિની કલાનો કાન્તે સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. કાવ્યમાં અર્થપૂર્વક પુનરુક્તિ ચતુર્થ પંક્તિઓથી કાવ્યમાં સમગ્રતા અને સંપૂર્ણતાની છાયા આવે છે, અને તેથી વસ્તુ વધારે સચોટ, વેધક અને મર્મગામી બને છે. આપણાં ગીતોમાં વારે વારે આવ્યા કરતી પંક્તિઓ લાવની પ્રયત્ન અસર ઉપજાવવામાં ઉપયોગી નીવડે છે. 'કિંગ લિયર' માં, શેક્સપિયર 'Never, Never, Never, Never' એ પાંચ શબ્દોમાં અનંત નિરાશાના સૂરો પૂરીને હૃદયભેદક કરણા જમાવે છે. રેનિસન પણ ઘણાં કાવ્યોમાં પુનરુક્તિનો દલામય ઉપયોગ કરે છે. તેમ કાન્તનાં કાવ્યો જોઈએ તો 'રમો' માં આપાદી કૃષ્ણરાત્રિ અને વ્યોમથી પડતી જલધારાની પુનરુક્તિ કાવ્યની સળંગસંજ્ઞતાની છાપ ઉપજાવે છે. 'વસંતવિજય' માં "હજારો વર્ષો એ વચન નિકળ્યાને વહી ગયાં" એમ કહીને કાન્ત કાવ્યવર્ણન શરૂ કરે છે અને ફરી એ જ શબ્દોથી કાવ્ય સમાપ્ત થાય છે. 'દેવયાની' માં "તરે જે શેલાથી વનવન વિગે બાલં હરિણી" એ પંક્તિવાળો સ્થેક કાવ્યોને પુનરુક્તિ થતાં કાવ્ય સુશ્લિષ્ટતાથી સજ્જાઈ જાય છે. 'આંખણી રાત', 'મનોહર મૂર્તિ' અને 'સાગર અને યશી' માં પંક્તિઓનું પુનરાવર્તન ઊર્મિનો મંલુક રણકાર સંભળાવી જાય છે.

કાન્ત કહે છે કે "પ્રિય કવિતા મુજ વેગથી રહે છે." કાન્તની કવિતા બધારે રહે છે, અતિવેગથી રહે છે ત્યાં કાવ્યકલામાં જણપ આવે છે. કાન્ત આદર્શવિહારી, ચિંતનશીલ,

પ્રણયપિપાસુ હોતા. જીવનની વિષમતાઓ તેમણે જોડા દર્દ સાથે અનુભવી અને તે કાવ્યમાં નિરૂપી. ‘મૃગતુષ્ણા’ માં નિર્દોષ સુકુમાર દરિયી તરફ જગત્કર્તાની ફૂરતા, કવિએ દર્શાવી: ‘રમા’ માં ‘સ્નેહાળ પત્નીતિ ઉદાસીન પતિ મળ્યો. “પ્રેમ છે એટલા માટે પ્રેમ માગી શકી નહિ”. એમ રમાને કથુંબ કરવું પડ્યું. ‘કદમ્બા અને કરતૂરીમૃગ’ માં કલા જેવી દિવ્ય વસ્તુને મૃગને મારવા માટે મનુષ્યે ઉપયોગ કર્યો. ‘અતિસાન’ માં સદેવને જ્ઞાન માત્ર નકાર્યું જ નહિ, મંથુ બિહટું પીડાકારક થયું. ‘ઘાલાંએતિ ઉપદેશ’ માં માતૃવ જ્ઞાનવ વચ્ચે કવિએ પ્રેમ કેલેપેલો, ત્યાં મોટાંઓ નાનાને કચરતાં જોવાયાં, અને “જગત્પિતા! તવ શાલકાં રહે” એમ કવિને ફરિયાદ કરવી પડી. ‘વસંતવિજય’ માં સ્નેહ સામે મૃત્યુ આવીને જીભું, ‘ચક્રવાક મિથુન’ માં સ્નેહ માટેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, જગતની ઘટનામાં તેથી કંઈ ફેરફાર ન થયો. જીવનની આવી વિષમતાઓનું કષ્ટજ્ઞાન કાન્તની ‘લલિત’ કોમલ પ્રદાવલિ’ માં ગૂંજી રહે છે. જીવનની એ ગંભીર સમસ્યાઓનું સમાધાન શોધવાં કાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન તરફ વળ્યા. ત્યાં તેમને પ્રભુકૃપી તારક સાંપડ્યો.

કાન્તનાં કાવ્યોમાં કવિનું વ્યક્તિત્વ સુરેખ રીતે ઉપસી આવે છે. કવિનો સ્વેદનશીલ સ્વભાવ, તેમની કુદૃઢવત્સક્ષતા, તેમની ઇશ્વરશ્રદ્ધા, તેમનો પ્રકૃતિપ્રેમ, તેમની આદર્શપરાયણતા અને સ્વાભિમાન, એ સર્વ ગુણો કાવ્યોમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. કવિને પોતાની કલાશક્તિનો સાચો ખ્યાલ હતો. એક પત્રમાં માત્ર બાવીસ વરસની ઉંમરે તેમણે લખેલું કે “મને મારા હૃદય પર આસ્થા છે, અને હું અવરથ મારું છું” કે મારું નામ ગુજરાતી સાક્ષરમંડળના ઇતિહાસમાંથી જલદી ભૂંસાઈ નહીં જાય. આ વૃત્તિ મને ધણા દિવસની છે...તે અભિમાનથી ભુદી જ નથી જાય. આત્મજ્ઞાનને કદાચ મળતી ગણી શકાય.” (‘કાન્તમાલા’-પૃ. ૩૨૨) તે તાત સાચી કરી છે. શ્રી. રામનારાયણ પાંકે કહ્યું છે તેમ, “પૂર્વાલાપ વિપુલ મન્ય નથી જતાં તેનું. સ્થાન આપણા સાહિત્યમાં અપૂર્વ છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય જ્યાં સુધી વંચાશે ત્યાં સુધી તે ટકી રહેશે તેમાં સંશય નથી. તેનું માધુર્ય, તેના ઉજાત અને ગદ્ગદભાવો, તેની લઘુલેખી તરંગમય શૈલી, તેનું સંગીત સર્વ અનુપમ અને અનુતર છે.” (‘પૂર્વાલાપ’ ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૬૨)*

* ૨૫. કાન્ત વિશે ઠીક ઠીક લખાયું છે. ‘વસંતવિજય’ પર શ્રી. રમણલાઈ નીલકંઠે તથા ‘ચક્રવાક મિથુન’ પર શ્રી. અજયવંતરાય - કાકોરિ- ઠીક લખી છે. આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર શુભથી માંદો શ્રી. દેરાજી પરમાર તથા શ્રી. મન:સુખલાલ ઝવેરી જેવા અનેક લેખકોએ કાન્તની કલા પર પ્રશંસાઓ વેધ્યાં છે. ૨૬. કાન્ત વિશે અજંત-માહિતી ‘માટે’ યુગધર્મ’ (પૃ. ૪)માં પ્રસિદ્ધ થયેલ શ્રી. કાકોરિનો લેખ તથા ‘કાન્તમાલા’માં પ્રગટ થયેલ રા. લાલશંકર ભટ્ટ, રા. વિશ્વનાથ પ્રચુરમ વૈય વગેરેના લેખો ઉપયોગી થાય તેવા છે. ‘કાન્તમાલા’ માંનો ૨૬. રમણભાઈનો લેખ અને કાન્તની પત્રધારાએ કવિનો સ્વભાવ સમજાવવામાં ખૂબ જ મદદરૂપ થાય છે. કવિ શ્રી. ન્હાનાલાલે ભાવનગરમાં સને ૧૯૨૬માં કાન્તજયન્તી નિમિત્તે આપેલું સુદર અને માહિતીપૂર્ણ વ્યાખ્યાન ‘આપણાં સાક્ષરજનો’ના પ્રથમ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ‘કૌમુદી’ ત્રિમાસિકના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું ‘કાન્તમાલા’નું અવલોકન પણ ગિરિજાસુઓએ લેવા જેવું છે. ‘પ્રસ્થાને’ ગઢાર પાડેલા ‘કાન્તઅંક’ પણ કાન્ત વિશેના સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો છે.

કાન્તનાં કાવ્યોમાં આપણે જોયું કે પ્રાસાદિક શૈલી, મનોહર વૃત્તવૈવિધ્ય, ભાષાની સચોટતા અને શુદ્ધિ, પ્રાસાનુપ્રાસની ચીવટ, સુંદર નવીન વિષયો, તેનું સુસ્લિષ્ઠ સમપ્રમાણ નિરૂપણ, પ્રકૃતિની કલામય ભૂમિકા, કુતૂહલપોષક નાટ્યતત્ત્વ, તાદશ ચિત્રશક્તિ; સંખંબ પાત્રો લેખન, પાત્રોના માનસનું કલામય વિશ્લેષણ, સ્વાભાવિક સંવાદકલા, કલોચિત સંયમ, પુનરુક્તિનો આકર્ષક ઉપયોગ, ઇત્યાદિ ગુણો વિગતે છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલ તેને બાદશાહી ઝરણું- 'ચંદ્રમે' શાહી' કહે છે. કારમીરમાં એ ઝરણુને કહે જહાંગીરે। મહેલ અંધારો હતો. કવિશ્રી કહે છે કે "ચુર્જર કવિતાની સૌન્દર્યકુળે પણ મણિભાઈની કવિતાનું એવું બાદશાહી ઝરણું છે; સ્વચ્છ, શીતળ, પ્રેરણાપૂરક. મણિભાઈની કવિતા એટલે ચંદ્રમે' શાહી : થોડીક, મેંલુ યુગયુગનાં અમૃતઝરા જેવી. ... ચુર્જરાતમાં કાવ્ય પ્રત્યે આદર છે, ચુર્જર નરનારનાં હૈયામાં ને નયનોમાં કવિતા ચમકે છે, ચુર્જર ગૃહકુળોમાં રસકલાસૌન્દર્યનાં પૂજન થાય છે. તેહાં મુઘી દૂર-દૂરનાં સૌન્દર્યતરસ્યાં જહાંગીરે। તે નરજહાંગીરે એ બાદશાહી ઝરણુનાં પૂજન આવશે તે પાણી પીશે, ફૂલ વીણશે તે સંસારયાક ઉતારશે, આરે મહાનશે। તે પ્રેરણા જીવશે. કુન્દનને ને કવિતાને કાટ ચડતા નથી: મણિભાઈની કવિતાકલા ને સૌન્દર્યભાવના કાંળનાં કાંટથી પર છે." ('આપણું સાક્ષરરત્નો' : ભાગ ૧, પૃ. ૮૦)

એની રમૃતિ

જ્યારે જૂટે કાનસ ધાસતેલ
વસ્ત્રો પરે જોહદ થાય મેલ
વિશી તણી રેટલી ના ચવાય
તારી રમૃતિ અંતર ઊભરાય.

જ્યારે ઘંર ઊઠરેડો ણની રૂંહે
જડે યદી ના સ્ટવ કેરી પીન
કે સોની દેરા પગ સંભળાય
તારી રમૃતિ અંતર ઊભરાય.

સનાતન

અમી ઘૂંટ પીધોં કરું

ગોવિંદ સ્વામી

[પૃથ્વી]

કપાયલ વિશાળ પૃથ્વી થકી પાતળી 'મટ્ટી' શાં,
શશી-રજની-શીત ધૂળ થકી ગાદ વેરાયલો,
હરે લઘુક ગામની 'તરફ' ક્યાંક ચાલ્યો જતો,
મલંગ પથ, પાતળો, ક્યાંહીક દૃષ્ટિને લે જતો.

૧

નગર નગર જહાર દૃષ્ટિ મુજ દેકી હું નહાળતો
પ્રશાંત રજની મહી પ્રકૃતિ લબ્ય એ માર્ગમાં,
પ્રકાશ સ્થિર વેરતા વિજળીના દિવા-હારમાં
ઉભો ગહન-ધ્યાન-મગ્ન અવધૂત શા માર્ગમાં.

૨

પસાર થતી રાત્રિ-રાણી પદ ચૂમવાને સદા
સમુત્સુક થઈ કતારમહી સર્વ વૃક્ષો ઊભાં.
મલંગ જડ તાર-દોર કંઈ ગૂઢ વાતો ઉરે,
વહત પથરાયલા પથ મહી ઉંચેરા ચિરે.

૩

પ્રશાંત રજની મહી સૂસવતા શીળા વાયરા,
શુચિત્ત ભરી શાંતિને કદિ કદીક સ્પર્શી જતાં,
સૂકાયલ ખરી જતાં જરીક સ્પર્શથી પાંદડાં,
ઉભાં ખખડધનજ વૃક્ષ પથ વાયુથી ધૂળતાં.

૪

ઉમેલ છડીદારશા છડી પૂકારતા લીંબડા,
ખીલેલ નવમંજરી થકી યુગધી વેરી રહ્યા,
અપર્ણ રૂપહીન તોય નિજ નૂર પૂરી પૂરી,
ઉપા-દશર-રંગી પુષ્પ ધરીને ઉભા ફેરડા.

૫

જટાજૂટ સમી લગુળત અગણ્ય વડવાઈથી,
 પ્રગાઠ પથરાયલા વડ પ્રકુલ્લ જૂલી રહ્યા,
 અનેક દિનરાતના ઉદય અસ્તને નિઃશ્વાસતાં,
 નવા શિશુકૃષ્ણ ખીલ્યા કિસલયો સહે ખેલતા. ૬

અતૂટ ત્રિપુટી અગંત મૃગશીર્ષની પાશ્વમે
 અને નજીકમાં જ વ્યાધ નિજ તેજ વેરી રહ્યો.
 અગંત નભમધ્યમાં ગહન પ્રશ્ન શું જૂમખું,
 મહા ભુજંગ ફેણ ધારી વિચરત સપ્તર્ષિનું. ૭

વિદોલ નિજતેજથી રજતની રજો વેરતા
 અસંખ્ય કણ આસમાં અગમગંત તારા તણા,
 કણેકણ વિરાટ પ્રહ્લ લઘુ દેહધારી રહ્યા
 અગંત નિજ તેજ-વર્તુળ નભે ઉગાળી રહ્યા. ૮

કણેકણ સજીવ વાત સુજ સાથ મૂંગી કરે,
 સુખાર્દ્ર હૃદયેથી કેં અરણ્ય ભિન્ન કેરું સરે,
 ણની કણ નિસર્ગનો અજળ શાંતિથી હું સ્વપ્ન,
 અને પ્રકૃતિ-લબ્ય-દૃશ્ય અમી ઘૂંટ પીધા કરું. ૯

દેવકથા-સૃષ્ટિ : તેનાં સર્જક બળો, સર્જન અને વિકાસ*

હરિવંશલ ભાષાણી

દેવકથા-સૃષ્ટિ અને કથાકાવ્ય : ધર્મનાં આ બે મુખ્ય અંગો એટલાં મહત્વનાં છે કે ધણા ધર્મોમાં કથા અને કથા ધર્મના વાણાતાણાને સ્થાને હોય છે. આમાં દેવકથા મુખ્યત્વે સાહિત્યનાં તત્ત્વોની બનેલી હોવાથી તેમાં લોકજીવનના ઘણા બે ધનકાર જીલાતા હોય છે અને તેથી સંસ્કૃતિના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તેનું મહત્વ દેખીતું છે.

કથાસૃષ્ટિનાં મૂળ, રૂપબદ્ધતા ને વિકાસ તપાસીએ તો તેમાં કથાનાં પાત્રો કેવી રીતે જન્મે છે, તેમનો કેવી રીતે વિકાસ સધાય છે, તેમની વચ્ચે રહેલી એકતા માટેની સ્પર્ધા કે સમાધાનવૃત્તિ સમય જતાં કેવું રૂપ ધરે છે, તેમનાં ચક્રતીપક્રતી કે અંતકાળથી કથાસૃષ્ટિમાં કેવા પગલા આવે છે—આ જાનું અવલોકન કરવું એ વધારેમાં વધારે ચિંતાકર્ષક લાગે. પ્રથમ તો કથાપાત્રોનાં ઉદ્ભવસ્થાન અનેકવિધ છે. કદપનાની પ્રેરણા, ભય કે આનંદનો આવેશ, જાગૃત કે સ્વપ્ન અવસ્થામાં મનના અનેક વ્યાપારો—ટૂંકમાં, માણસનો આખો પ અનુભવસમુદાય હો તો વેરાંતર પામી સ્વતઃ દેવ કે અસુર રૂપે યોજી જાય છે, અથવા તો કોઈ દેવ કે અસુરને મધ્યમાં રાખી તેની ફરતો જાગૃત, જોમ વળગે છે, અને આમ કથાના બાહ્ય ક્ષેત્ર અને અંદરના આત્માનું નિર્માણ થાય છે. કથાસર્જક શક્તિ આ અનુભવ-લંકારમાંથી જાતજાતનું કાવ્ય-દ્રવ્ય લઈ તેને ઝુંદીખુંદી એકરસ કરે છે, અને આમ તૈયાર થયેલા પિંડમાંથી તેને કોઈક સ્થળે ભીંસ દઈ, કોઈક સ્થળે દળવો પોચો લાગે ફેરવી, ઉપસાવી—દખાવી, તેમાંથી પ્રગ્નપ્રગ્નની કથાસૃષ્ટિના ઘાટ ઘડે છે. વળી, કથાપાત્રોનાં આ ઉદ્ભવસ્થાનો પર રહેણાણની વિશિષ્ટતાઓ તેમજ રહેવાસીઓના માનસિક અને સાંસ્કૃતિક ઘડતરની પ્રજળ અસર પડે છે અને તેથી જુદી જુદી કથાસૃષ્ટિની લાક્ષણિકતાઓનું નિર્માણ થાય છે.

દેવતાઓના મૂળમાં રહેલું ઉપાસન અને તેમના સર્જનની આદિ શ્રીમદ્ધર્મ આપણને ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે તો આપણે તેમના “જીવનકાળ”માંથી માત્ર એકાદ દુઃક ગાળાની જ સમીક્ષા કરી શકીએ છીએ, અને આના આધારે જ તેમના વિવિધ શ્રીમદ્ધર્મમાં પથરાયેલ વિકાસક્રમ અને ઐતિહાસિક ફેરફારો તપાસવાનું બની શકે છે. પણ આ વિષયમાં ઋગ્વેદની કથાસૃષ્ટિ અમુક અંશે એક જ્વલંત અપવાદરૂપ છે. આથી જ ઋગ્વેદનાં સૂક્તો આપણે મારે ઘણાં કીમતી બને છે. “તેમાં આપણે આપણી નજર સામે જ એક કથાસૃષ્ટિ સર્જતી જોઈએ છીએ. દેવોને જાણે કે આપણી સમક્ષ ધડાતા નિહાળીએ છીએ. કેટલાય મંત્રો કોઈ સૂર્યદેવ, ચંદ્રદેવ, અગ્નિદેવ, આકાશના દેવ, વરસાદ-વંદાનાં દેવ કે જળદેવો, ઉપદેવો કે પૃથ્વીદેવોને સંબોધતા નથી, પણ સામે પ્રકાશનો સૂર્ય, રાત્રીએ આકાશમાં ચળકતો ચંદ્ર, રસોડામાં કે વેદી પર ઝળહળતો અગ્નિ કે વાદળો વચ્ચેથી ઝળકતી

* આધાર :- હિરેન્દ્રાન્ત : “વેદિયે મિનોલોગી” (૧૯૦૨)

વિન્તોર્નિસ : “હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન લિટરેચર” (અંગ્રેજી ભાષાનું ૧૯૨૭.)

કહે તે બે વસ્તુ વચ્ચે અલેક્ષ્યબંધ રચાપી દેવાની ખાસિયત-તે સમયના કંપનાવિહારી અને વિચારની શિથિલતામાં રાચતા માનસનો પ્રતીક છે. ‘અહ્યાનું’ પાત્ર કેટલેક અંશે આને આહારી છે. ઋગ્વેદમાં ‘અહ્યાનું’ એટલે ‘પ્રાર્થના, યજ્ઞકર્મને લગતી ઉપાસના’. ધીમે ધીમે તે શબ્દ યજ્ઞવાચક થયો, અને યજ્ઞ બ્રાહ્મણકાળની સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વનિયામક શક્તિ હોવાથી ‘અહ્યાનું’ પશુ એ સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિતો વાચક થયો. પછી તેનો એ જુદી જુદી દિશામાં વિકાસ થયો. એક તરફ, ઉપનિષદોમાં ત્રંચગદ્ધ થયેલા દાર્શનિક વિચારપ્રવાહો તેમાંથી ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રની ઉદાત્તતમ આવના ‘અહ્યા’ સર્જવી; બીજા બીજી તરફ, ક્રિયાકાંડના ચિંતકોના અનુભવે એ તેને પુલ્લિંગ બનાવી તેમાંથી ‘અહ્યા’નો જન્મ સાધ્યો. ઋગ્વેદના સમયના અંતભાગની આસપાસ ‘મગ્નપતિ’ દેવ ઉદ્દૃષ્ટતા મેળવતો જતો હોવાથી બ્રાહ્મણગ્રંથોએ, સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે સ્ત્રીકારાયેલ યજ્ઞ સાથે મગ્નપતિનો ઐક્યસંબંધ રચાવ્યો, અને ‘યજ્ઞ’ને ‘અહ્યાનું’ પર્યાય હોવાથી, મગ્નપતિ અને અહ્યા ધીમે ધીમે એક અવિભાજ્ય વ્યક્તિ તરીકે ઉદય પામ્યા, ને ‘બીજા’ અનેક કંપના અને કથાનાં તરંગોને આત્મસાત કરી પુરાણકાળના અહ્યાદેવ તરીકે રિપત થયા.

બૃહસ્પતિ, ક્ષેત્રપતિ, ગણપતિ, અકલ્યા, રાધા, કદાચ સીતા, વગેરેની પાછળ પશુ આનું રક્ષક રહેલું હોય.

આપણા સમયમાં પશુ કેટલાંક “સર્જનાં કથાપાત્રો”નો નિર્દેશ કરી શકાય. શીતબા-દેવી એ આવાં પાત્રોમાંનું એક છે. આ પાત્ર જોને ‘હીન કથાસૃષ્ટિ’ કહે છે તેને લગતું કહી શકાય. વૈદિક ધર્મ સમાજ ઉપરના વગેરેના-શ્રીમંત, અમલદાર, બ્રાહ્મણો પ્રત્યાદિ બ્રહ્મવર્ગનો ધર્મ હતો. સમાજના નીચલા પાત્રોનો ધર્મ સુખ્યત્વે જૂતપ્રેત અને રાગના અધિ-ષ્ઠાતા સત્ત્વોથી ઉભરાતો હોઈ, અનેક અભિચાર ક્રિયાઓનો આશ્રય લેતો. ધર્મના આ સ્વરૂપની પરંપરા અચર્ચવેદ અને શુભસૂત્રોમાં બદ્ધ થઈ, અને તેનો પ્રવાહ અરખાલિત રીતે આજસુધી વહેતો છે. બળિયાના રાગના અચુક મર્ધાદિત સમયમાં આપમેળે થઈ જતા સમનને લીધે વહેમી, બીરુ, ધાર્મિક માનસ પર મગ્નપતિ અસર થઈ અને કંપનાએ કદાચ રાગ સમી ગયા પછી કરાતા શીતોપચાર પરથી કે એવા બીજા કારણ પરથી શીતબામાતા ઘડી કાઢ્યા; તેની વાર્તા, તિથિ ને દેવળ રચાપી દીધાં.

ઉપર આપણે દેવતાને સર્જનારાં બળો જોયાં. એ બળો પ્રમાણે દેવતાને પસંદનારાં બળો પશુ વિધવિધ છે. કથાસૃષ્ટિનું ઘડતર નિરંતર ચાલુ હોય છે. જર્જરિત, કાળગ્રસ્ત તરંગો તગ્નય છે, કે જૂનાં તરંગો નવા સ્પર્શને વાધા ધરે છે. પાત્રોની સ્પર્શના, દેહ, અસંકાર, પરિવાર, આત્મા બધુંય પરિવર્તક બળોના અવિરત આક્રમણને વશ છે. એક આકાર સંક્લિત દગડાસે અવકાશમાં તરતા ચરદના વાદળા તરફ નજર નાખતાં, વાયુબળે ધડકમાં તેને આંખણે ઘોડાનું રૂપ લેતું જોઈએ; ઘોડો જ સજ્જોમાં ઘોડો, બદલાઈ તેમાંથી મુખ ફાડી ઉઠેલા રાક્ષસનો આકાર ઊપસી આવે; તો વળી બીજાં વાદળાં સાથે ભટકતાં, તે રાક્ષસ એકબીજા પર દૂરી પડવાને તત્પર એવા બે સૈનિકોમાં વહેંચાય જાય; એ સૈનિકોના હાંધુદના કોડ પૂરા થાય તે પહેલાં આખો એ સમૂહ ઊછળતા સાગરમાં ફેરવાય.

નવ્ય કે દોઢાનું ઘેટાનું ટોળું આકાશનો પટ જરી છે. કંઈક આવા સ્વૈરપટ્ટાઓનો જેમ ક્યાપાત્રોનાં પરિવર્તનો થતાં હોય છે. આ વિકાસનું નિયમન કોઈ અમુક હેતુને અનુસરીને પ્રવર્તતા નિયમ પ્રમાણે નથી ચલું હોતું. આ અદૃશ્ય વિકાસમાં, બદારની પરિસ્થિતિ તેમજ માનસિક આપાદોથી જન્મની શ્રમતા અને રૂપચાટ, રખડપાટ, બીજી જાતિઓ સાથે સંપર્ક, સંસ્કારિતાના દ્વારવિકાસ, આશોદવા, પૂર્વજોથી નવી પેઢીને ધરાતી વિચારસોંપણી, કવિ ને ધર્મગુરુ જેવી પ્રમાણ્યૂત બાંધિઓની અસર, અણુચિંતનાં જોડાણોમાંથી બાંધી આવતા વિચારોનાં તણુઃ એ બધાં કથાસૃષ્ટિના પ્રેરક બનેા છે.

આશોદવા અને ચોપાસ પચરાયેતી પ્રકૃતિની ધર્મોના વિકાસ પર સંગીન અસર થાય છે. તેમનાથી રહેવાસીઓનો સમમ આધ્યાત્મિક અનુભવ રંગાતો હોય છે. પશુપાત્ર ધર્મનું નવસર્જન અને ચાલીપણી તેમના ઉપર અવતરે છે. આ દૃષ્ટિએ કાવ્ય અને કથા-સૃષ્ટિ વચ્ચે ધજો નિહતો સંબંધ રહેલો છે. કાવ્યનું સર્જન પણ આસપાસના જગત, પ્રકૃતિની ઘટનાઓ ને આશોદવા ઉપર તેમજ ફેરલાંક આધ્યાત્મિક કારણો અને પ્રજ્વળતા આકાંક્ષા પર આધાર રાખે છે; વગી કટપનાની જે સક્રિય દેવતા સરગવમાં વ્યાપ્ત બને છે તે જ સક્રિય કાવ્યની રચના કરે છે. આથી વગી લુહા લુહા પ્રદેશોની જીવન માટેની અનુકૂળતા-પ્રતિનુકૂળતા અને આશોદવાની વિવિધતા પ્રમાણે તે તે પ્રદેશના દેવતામંચત તેમજ કાવ્યનાં દોર પણ નિરનિરાળા હોય છે.

પાર્શ્વદિક કથાસૃષ્ટિ જેવી મુખ્યત્વે પ્રકૃતિમૂલક કથાસૃષ્ટિઓના ઘડનાર પર થતી આશોદવાની અસર તો દેખીતી જ છે. આના ઉદાહરણ તરીકે, 'ઉવમ્'ને લઈએ. 'ઉવમ્' શબ્દની સાથે ખનિ તેમજ અદની દૃષ્ટિએ સગર્ભ ધરાવતા શબ્દ શ્રીક, લેટિન, અવેસ્ટી અને ધિયુઆનીમાં મગી આવતા હોવાથી કહી શકાય કે ભારતમાં આર્યો પ્રવેશ્યા તે પહેલાના જાડન-પુરોષીય કાળમાં આ અર્થને વ્યક્ત કરતો એક સમાનપદનિ શબ્દ હતો. પણ ભારતીય સાખા સિવાયની ભારત-પુરોષીયની બીજી સાખાઓ બોહાના લોકોની કથા-સૃષ્ટિમાં હાલો કથાપાત્ર તરીકે વિકાસ ન સધાયો હોવાથી અનુમાની શકાય કે ભારત-પુરોષીય કાળમાં પ્રકૃતિની આ ઘટનામાંથી દેવતાસ્વરૂપનું ધડનાર દજી અરપન્ટ ને પ્રાથમિક દશાથી આગળ નાંદ વધું હોય. એટલે વૈદિક યુગના આ રમણીય અને કાવ્યમય સર્જનનું ધડનાર ભારતપર્યાં જ સંધાયું છે. આથી તેનું નિર્માણ કમ્પેન્સેટા સકતોનો મોટો ભાગ જ્યાં રચાયો છે તે પ્રદેશમાં—દાહના અંબાલાની દક્ષિણના પ્રદેશમાં—નાંદ, પણ ઉત્તર-કાવ્યોને માટે પ્રિયુદાયી બની રહે તેવું પ્રતિદરોષે જ્યાં સદગ હોય તેવા પ્રદેશમાં—દાહના પંચનયમાં—રહું હોતું જોઈએ. તેથી ઝડકુ, પંચનયમાં યાજ્ઞીજ, વરસાદવરોળ ને પાદર્શનાં દરોઃ કથાસર્ગક કાવ્યોને રચિમાન કરે તેવાઃ પાર્શ્વક ન હોવાથી 'ઈન્ડ'નું ધડનાર હાં નાંદ પણ પ્રાચીન કુરુપ્રેરના પ્રદેશમાં સંધાયું. ઉવમ્ અને મન્ડનાં પાત્રોનાં બોનું તરતો વૈદિક આર્યોના નિતરજીવન પરથી જાંબનાં આથી અમુક અંશે હાલમાં વૈદિકયુગની ઓનું, ઈન્ડનાં ચોડાનું અને તે રીતે અંજિના પાવમાં તે સમયના ધર્મગુરુનું પ્રતિનિધિ જોઈ શકાય.

ભારતીય આર્યોના ઉદગમ્યો પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ પ્રસરતા સાથે તેમનાં કુરુતી પરિવેષ્ટોમાં થયેલું પરિવર્તન, તેમના જીવનચરિત્રોની વધતી જતી સંકુલતા, ને અનર્પ

સંસ્કૃતિ સાથેનો ગાઢ થનો જતો સંપર્ક ઋગ્વેદના ધર્મ પર દૂરગામી અસર કરવાને સમર્થ હતો. ઋગ્વેદના અંત ભાગમાં જ 'પ્રગ્નપતિ' ને 'વિશ્વદેવાઃ' જેવા મુખ્ય દેવો અને 'શ્રદ્ધા' 'મનુ' જેવાં અમૂર્ત દેવસ્વરૂપો આગળ આવતાં દેખાય છે. કથાપાત્રો વડાઈ ધડાઈને 'ભીડીને આંખે વળગે' તેવાં તૈયાર થાય સારે જ તેમને કથાસમુદાયમાં અગ્રણ્ય સ્થાન મળે. પુરાણ-કાળના અધિષ્ઠાતા દેવો વિષ્ણુ ને શિવની કથામૂર્તિનો ઢાળો બ્રાહ્મણકાળથી પડવા લાગ્યો હતો. ઋગ્વેદના ચારપાંચ સૂર્યદેવોમાંના એક વિષ્ણુ, અને ત્યાં તેમનું સ્થાન ખીમ દરબનનું કહી શકાય. વિષ્ણુનું મુખ્ય પરાક્રમ આકાશમાં ત્રણ પગલાં ભરવામાં સમાગેલું હતું. તેનું ત્રીજું પગલું ત્યાં મૂકાયું તે બ્યોમનું જિઆમાં જિઆ સ્થાન અને તથી તે મરણોત્તર દશા માટે દરેકને ઈષ્ટિત હતું. ધાર્મિક ભાવના અને વિચારના પલટાને લીધે વિષ્ણુની આ લાક્ષણિકતાને વિશેષ મહત્ત્વ મળતાં, વિષ્ણુ ઈન્દ્રની પસંદગી કરવા લાગ્યા ને બ્રાહ્મણકાળમાં પણ સાથે તેમનું ઐક્ય સ્થાપવામાં આવ્યું. આથી વિષ્ણુને સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થાન મેળવવામાં પ્રણા વેગ મળ્યો. ખીજી તરફથી ઉપનિષદોએ 'નારાયણ' ના સ્વરૂપને તૈયાર કર્યું. ત્રીજી તરફથી અગ્નિમાં સ્થાનોમાંથી ભક્તિ, વ્યક્તોપાસના, કૃષ્ણ ને અવતારવાદ ઉદ્ભવ્યાં. આ સૌ તત્ત્વોના મિશ્રણથી મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, ઇત્યાદિને લગતી વિદ્યોત્પત્તિની કથાઓના અને તૃસિહ, વામન ઇત્યાદિને લગતી દેવદાનવના કલહની કથાઓના નાવક, વિચ્છાસનના અધિષ્ઠાતા વિષ્ણુ તૈયાર થયા. વળી, બ્રાહ્મણકાળમાં જ ઋગ્વેદિક રૂઢી અગત્ય વિષ્ણુ જેટલી જ વધી હતી. શિવ, મહાદેવ, ઇશાન, શર્વ વગેરે અનેક અભિધાનો તેના સંબંધમાં પ્રચલિત થતાં જતાં હતાં. તેની મૂર્તિનું ભવાનક સ્વરૂપ ઋગ્વેદના સમયથી જ નક્કી થઈ ગયું હતું. પછી તેનું ભદ્ર સ્વરૂપ ભવાનકનાં પ્રતિબિંબ તરીકે વિકસ્યું. આમાં અશ્રમ્ય રીતે અનાર્થ સંપ્રદાયની લિંગપૂજા ભળી; સાથે શક્તિપૂજા વિકસતાં તેનાં કેટલાંક તત્ત્વો ભળ્યાં, અને વિષ્ણુની જેમ અનેક પ્રાચીન પરંપરાઓ અને સ્થાનિક કથાઓના વાધા સજી સંહારના અધિષ્ઠાતા, રમરહર, ત્રિલોચન, ઉમાપતિ મહાદેવની મૂર્તિ પરિપૂર્ણ થી.

આની રીત, એક પહે, મૂળથી પ્રાર્થનાના અધિષ્ઠાતા અને અગ્નિ ને ઈન્દ્રનાં કથાતત્ત્વોના મિશ્રણમાંથી ખીમ તત્ત્વો ગ્રહી વૃદ્ધિ પામેલા દેવ 'નૃદસપતિ' ને ખીજે પહે, કંઈક અંશે 'ગુરુ' શબ્દના બે અર્થ—'ભારે' (ગુરુનો ગ્રહ) અને 'ગૌર, પુરોહિત'—વચ્ચે મૂંચવાડો થયાથી સંધાયેલા, પંડિતપ્રવર, તારાપતિ, દેવગુરુ 'નૃદસપતિ' : આ બંનેને સરખાવીએ: (૧) વૈદિક નદીમૂલક સરસ્વતી દેવીને, અને (૨) બ્રાહ્મણ ગ્રંથોએ તેનું 'વાચા' સાથે ઐક્ય સાધ્યાથી વાણી ને વિદ્યાની અધિષ્ઠાત્રી બનેલી, તેના પિતા બ્રહ્માના 'દુહિત્રગામી' એ કલંકની અને પરિણામે મુંઝાઈથી તારાપુજા સાથે સંકળાયેલી કથાની કારણજૂત, વીણાપુરતકધારિણી શારદા સરસ્વતીને સરખાવીએ; કે (૩) જોડાયેલ ઉપનિષદમાં ઉલ્લેખાયેલા કથાકલ્પિત મધિ થેર આદિગરસ પાસે ગુપ્તવિદ્યાઓ શીખતા અને હાલની ભગવદ્ગીતાના મૂળરૂપ મનમંત્રોના પ્રતિપાદક ઋષિ કૃષ્ણ; (૪) વાદવો અને પાંડવોના માર્ગદર્શક રાજનીતિજ્ઞ કૃષ્ણ; અને (૫) ગોપીજનવદનના ગોપાલબાલક કૃષ્ણ : મુખ્યત્વે આ ત્રણના મિશ્રણમાંથી તૈયાર થયેલ, પોશણિક કથાસૃષ્ટિના કૃષ્ણના કથાદેવનું પૃથક્કરણ કરીએ : ત્યારે જ આપણને કંઈક ખ્યાલ આવે કે કથાપાત્રોના ઘડતરમાં, તેમજ કથાદેહની વૃદ્ધિમાં કયાં કયાં સ્થાનોમાંથી

આવતાં કેવાં કેવાં દ્રવ્યો અને રસાયણોને આળીપીગાળી, શુદ્ધ કરી તૈયાર કરાયેલી સામગ્રી પર કયાસર્ગિક શક્તિ પોતાની કારીગરી ચલાવે છે.

ભારતીય આર્યોની વેદકાળથી તે આજના સમય સુધીની કયાસૃષ્ટિમાં લુદે લુદે સમયે પદ્મકાળો લાવવામાં અનાર્ય સંસ્કૃતિનો સંપર્ક, બ્રાહ્મણકાળનાં છીછરા અગમ્યવાદ અને બેદીપણામાં પૂરપાટ દોડતી કલ્પનાચક્રિત ને યજ્ઞમાળના રહસ્યનું ચિંતન, ઉપનિષદોનું દાર્શનિક ચિંતન, સમય સાથે વધે જતો જીવિશક્તિનો પ્રાસ, ભક્તિ ને મૂર્તિપૂજનો પ્રચાર, બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મનો ઉદય, દર્શનશાસ્ત્રોનો વિકાસ, ભારતીય આર્યોએ ખીલવેલો અતિરેક અને અત્યુક્તિઓનો પ્રેમ જેમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચ્યો છે તે પુરાણકાળ, પરદેશી જાતિઓ સાથે સંપર્ક, રાત્રોની ઉચ્ચપાયલ વગેરે કારણજીત બન્યાં છે.

શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ, કોઈ પણ કયાપાત્રના દેહના નખશિખ વિકાસની દરેક દરેક ભૂમિકાં બાગ્યે જ અવસોદનગમ્ય હોય છે. કયાસૃષ્ટિને લગતાં સંશોધનો કોઈ કોઈ સ્થળે ખૂટતાં ખૂટતાં અંગ, ઉપાંગ, હાડકાં, રુધિર વગેરે પૂરવાને કે બે ભૂમિકા વચ્ચેના પૂર્વાપર ક્રમ નક્કી કરવામાં સમર્થ બને; છતાં યે દરેક પેલાણુ અને ખાકાગામડાં પૂરાઈને દરેક ભૂમિકાની અણિશુદ્ધ મૂર્તિઓ તૈયાર થવી બાગ્યે જ શક્ય છે, કેમ કે ધણાં યે પાત્રો પૂરતાં કયાવસ્ત્રોથી વિટળાઈને ધ્રુવોમાં સ્થાન પામે તે પહેલાંની તેમના વિકાસની ભૂમિકાઓ સધાઈને લોકકલ્પનામાં જ તરતી રહી હોય છે. તોપણ તપાસી શકાય તેટલી ભૂમિકાઓ પશુ કયાસૃષ્ટિના સર્ગન ને વિકાસ પાછળ રહેલાં બળોનો ખ્યાલ આપવા માટે પૂરતી છે.^૨

* આ અતિરેકની હત્તિ દરેક ક્ષેત્રમાં દેખાઈ આવે છે:—

(૧) ક્રિયાકાળનો પાસવાર આંદોલુડીઓથી ઉભરાતી અસંખ્ય ઝીણીમોટી વિમતોમાં વિકાસ, તેમજ તેમાં ઝીણી અને તદ્દન નજીવી બળતોને આપાત્ત અત્યંત મદ્દત્વ, (૨) તપશ્ચર્યાના અમર્યાદ અતિરેકો, (૩) કલામાં કયાસૃષ્ટિનાં પાત્રોનું અમાનુષી વિરૂપનાને લીધે વિવશાણુ ને કદશું નિરૂપણ, (૪) વર્ણનોમાં પ્રચલ્લ સંખ્યાનો વારંવાર ઉપયોગ, (૫) પ્રતિપાદ્ય વિવચના અણુકપયોગી ચુદ્ધિ બેદપ્રમેદોનું વર્ગીકરણ ખાતર વર્ગીકરણ કરવાની હત્તિ, (૬) મદાકાળોનું કલ્પનાતીત કદ, (૭) ગદ્યવચનનો જોનો જોરો ન મળી શકે તેટલો અતિસંક્ષેપ (સૂત્રલેલી), (૮) પ્રમાણુ ને સુસંજતિના નિયમે ટગડે ને પગલે તરંગાટી, 'કલ્પનાલેકા'થી અપ્રતિષ્ઠા પુરુષોની રચના, (૯) અનંકાનેક શાખા-પ્રસાખા ને કેમ-વાટમાં વિમત્રા ચલેલ સ્થિતિવ્યવસ્થા : આ બધાં ભારતીય માનસની એ લાખુપના દર્શક છે. (મકરોનક : 'દિસ્ટરી બેક સંસ્કૃત લિટરેચર' પા. ૧૦—૧૬૦૫)

૨ કયાસૃષ્ટિ, દેવકયાસૃષ્ટિ : mythology.

દેવકયા, કયા : myth.

રિપન ફાલ્સ

[જિન્ન-ઉગાન્ડા]

ઉછરંગરાય કેશવરાય ઝોઝા

[વિક્ટોરિયા સરોવરના વિપુલ જલસંચયમાંથી ત્રણ સોનના રૂપમાં નીલ નદી જન્મ પામે છે. આ ઘોષ ઉગાન્ડાના જિન્ન નામના એક નાનુક શહેરની નજીક આવેલા છે. લેખકે એ ઘોષને સવારે, અપોરે, સાંજે, અધારે, અજવાળે, દૂરથી, પાસેથી, ઘણીવાર ધારી ધારીને જોયા છે. એના જલધૂધવાટની ગંભીર શાંતિમાંથી આત્માની પ્રશાંતિ અને પ્રેરણા ખેંચ્યાં છે. યુગ્મરાતચરણે આ કાવ્ય તેની ગદ્ય સ્તુતિરૂપે આજે મુકું છું. -લેખક]

[અનુક્રમ]

મિસરની પ્રાણદાત્રી ને
ભૂમધ્ય નિધિની પ્રિયા
જમાનાઓનો એ સાક્ષિ
નીલગંગા તને નમું.

વામે રહી વિપુલ આ પથરાઈ આંહિં
લીલી ભૂમિ લલિત ટેકરિયોયો છાઇં;
આ ઠાંસો ઠાંસો કદળી-વણ-ધાન્ય-સીંચ્યાં
—એ તો પ્રસિદ્ધ જગતે રસિકું ઉગાન્ડા.

તો આમ, પાસ ભરિયો જલકોષ મીઠો
—ભણે વિરાટવિભુની અમિકૃપિ આંહિં;
એ કોષનાં ઝરણ સર્વ અગમ્ય તો યે
આ ખાંડનો સહુ-અભિમત પ્રાણકોષ.

નિઃસર્ગનાં મહત્ત્વ સૌમ્ય ગદ્યાં રૂપોની
મૂર્તિસમાન વિજ્યાસર એહ મીઠું;
એનાં ઘડીઘડી રૂપો પલટે વિવિધ
—સૌંદર્ય એ સહુતણાં રસનેહ ભેડું.

સંધ્યા, સવાર, મધરાત અને બપોરે
અગ્નિજ્વલતાં નભ સાથે નથા ધનિક
ધન્યોર નીલ દળવાદળ છાંય નીચે,
અંધારિયાં ઝાંઝમતે, શુભ ચંદ્રજ્યેતે.

એ ચેતનાલસિત અંબુતણે જ એવો
હરે રૂપે અપરિમીત પ્રભુપ્રતિમા
ગંભીર વા ચપળ, શાંત, હસંત, ઉચ્ચ,
તેને સ્પૃશ્ય પૂજ્ય શિરને નમાવી.

એ પુણ્યપ્રાણપુરકોપ થકી હળંતી
વિરાટકાય ચિરધૂધવતી ત્રિવેણી
ચેતન્યની પરમપોષક હૃદ્દેવાણી,
સંસ્કારની પરમપાવક જ્યોતિધારી.

સૌંદર્યની પરમચાંતિ પમાડનારી,
સંશુદ્ધિદા, સ્ફટિકશુભ્ર સનાતનાંગી,
પૃથ્વીપ્રસિદ્ધ નૌલગંગાનો વારિધારા
—એ દર્શનો થઈ શકે—કદિ ભાગ્યન્યાસ.

કું કું યુગો વહિ ગયા; ધરતી ધસાર્ધ;
રાષ્ટ્રો તુટયાં; મનુજ સંસ્કૃતિ કેં દંટાઈ;
રાજ્યો ભુતાર્ધ ઇતિહાસ વિષે ભુંસાયાં;
ધર્મો ય જન્મો, વિક્રસી, વિકરી, વિલાયા.

તો ચે પ્રભુતણો અગમ્ય અપાર માયા
કેરી ત્રિવેણી ગૂંઢ બહુઈ સૂત્રધારા
ત્રણે તમોરજસસત્ત્વનણી લટોથી
ગૂંથેલી બે સરિતરૂપ અનાઘનંત.

અનેક જાગે જ, જાગે અનેક,
અનેક ઉગી વર્ધી ફાલગે ને
પડી જાગે, ધૂળ થશે તથાપિ
ગંભીર, અઘાંત સરિત બેઢે.

એ ભૂતભાવિ સમવર્તતોને

ત્રિકાંડ ગુચ્છે પ્રભુકાળગુંફયે

અપ્પટમાંથી નોકળી વહે છે—

અપ્પટમાંહે જઈને સમાશે.

નંભે મહા માનવ કીર્તિપુંજ

નીચાડે પાત્રી ઝૂંઘ રેલોં નતો !

—એ ચંદ્રનાં તેજ કરેલ લેખાં

ફીણાઈને ઉડોં જતાં ધરાથી !

ચૂરા થયું કેા કઈલાસતુંગ,

ગંગોત્રીએ કાં જલરૂપ લીધું !

કલિન્દોં, ગંગા જ સરસ્વતીએ

સાથે જગતને ફલિતાર્થ કીધું !

જગત્તલ્લો વાહમયે સૌરે ફીણી

મૂકયો અહિં સાગર્વો શારદાએ !

—દરુએક બુદ્ધબુદ્ધ, દરેક સીકરે

લખેલ કાવ્યો, સુભરેલ શિલ્પો !

[અલંકરણ]

વર્ણવ્યે કોઈ ચામ્યું છે

પારે અશ્વર્યનો કંદા ?

નીલગંગા તણા-જન્મ—

—તીર્થના જલપોષના ?

એક છે—અપૂર્વ છે એ,

લોકોત્તર પવિત્ર છે,

દશ્ય છે, પૂજ્ય છે, વંદ્ય

—વંદ્ય, ચિન્ત્ય, સદા ય હું.

રાત્રે કાઠી, પેટી પર મોઢી જાણીને કોણે મૂકવા પ્રભાવતી પેટી પાસે ગઈ. પેટી ઉપર બે જાણીને નેઈ તે નિરમિત બની. ત્રણ મૂકી હતી અને બે કેમ? તેણે આમતેમ જોયું, પેટી નીચે જોયું, જાણીને મૂકવાની બીજી જગ્યાએ જોઈ; પણ ખૂટતી જાણી નહિ. તે વિમાસણમાં પડી. ચંદનદાર ક્યાં ગયો? કોઈએ લીધો તો નહિ હોય!

“મોતી! - મોતી!” તેણે નોકરને બૂમ મારી.

“આવ્યો.”

“કંઈ આવ્યો?”

દાઢમાં સાવરણી લઈ મોતી આવ્યો.

“આ ખંડ તે સાફ કરો?”

“હા, બા.”

“ક્યારે?”

“સવારમાં.”

“સાફ કર્યો ત્યારે પેટી ઉપર કોણે જાણી મૂકી?”

“ત્રણ.”

“તો અત્યારે બે કેમ છે?”

“કંઈ પડી ગઈ હતી” તે જાણીને શોધવા નીચે જોવા લાગ્યો.

“મેં બધે જોયું: કંઈ નથી.”

“બા, આટલાં વરસથી નોકરી કરું છું. કોઈ એક પાછળની ઝીજ લીધી છે?” દયામજેર તે જોઈ.

“તો તે ક્યાં? - બીજું કોઈ આવ્યું?”

“વિનુભાઈના મારતર વિના બીજું કોઈ આવ્યું નથી.”

“વિનુના મારતર?” - વિમારમાં પડી, જન્યત બની - “એ છે કે ગયા?”

“હમણાં જ ગયા.”

“એમ!.....હોડતો જઈ તેમને પાછા બોલાવ.”

મોતી ગયો. પ્રભાવતી વિચારમાં પડી. આ કામ મોતી કરે નહિ. માનો ન માનો દાર માસ્તરે જ લીધેશે. તે પેલાની તળીમાં રહે છે. ટચુકનની રૂકમ વધારવા થણી વખત છે છે. છે હાકરવાદ. કોઈને ખંડમાં નહિ દેખી તેની નજર બમરેલી. તે અધીરાઈથી માસ્તરની વાટ જોવા લાગી.

માસ્તરે દયાશંકરને લઈ મોતી આવ્યો. પ્રભાવતી કંઈ પૂછે તે પહેલાં દયાશંકરે પોતાને બોલાવવાનું કારણ ધીમેથી પૂછ્યું.

“આસ્તર, એમ બાથું કે સવારમાં મારી પેટી ઉપર એકનેહાર પડ્યો હતો.”

“હું.”

“અત્યારે જડતો નથી.”

“કંઈ કાળે હાથે મુકાઈ ગયો હશે.”

“મેં બધે તપાસ કરી. તે ન જડ્યો એટલે મોતીને પૂછ્યું. તે કહે છે કે તમારા વિના બીજું કોઈ મકાનમાં આઈયું—”

“પણ મેં તમારા ખાંડમાં પણ મુક્યો નથી,” પ્રભાવતીના વાક્યનો અર્થ સમજી દયાશંકરે અધીરાઈથી બોલ્યો.

“તો હાર કોણ લઈ ગયું?”

“એ કેમ કહી શકાય?”

“આસ્તર, હાર બહુ મોટી વિસાત નથી.”

“પ્રભાવતી બહેન, મેં હાર લીધો નથી.”

“ન લીધો હોય તો સારું, પણ લીધો હોય તો —”

“હું ખરેખર કહું છું કે મેં હાર લીધો નથી. લીધો હોય તો મારાં ખીસ્સાં તપાસો.” તેણે હાથ પહોળા કર્યા.

ડિટેક્ટિવની શોધક દૃષ્ટિથી પ્રભાવતી દયાશંકરનું બોલતું ચાલતું જોઈ રહી હતી. ચાર ખીસ્સાં તપાસવાનું કહે ત્યારે સમજતું કે ખીસ્સાંમાં કંઈ નથી. રસ્તામાં હારતી મોડવણુ થઈ ગઈ હશે. “મારે તમારાં ખીસ્સાં તપાસવાં નથી. હું તમને કહું છું કે હાર લીધો હોય તો આપી જાઓ. નહિ તો પોલીસને ખબર આપવી પડશે !... સમજ્યા ?”

*

*

*

અગિયાર થવાની તૈયારી હતી. ધડી પહેલાં ખાલી પડેલું નિશાળનું કંપાઉન્ડ ભરાઈ ગયું હતું. શિક્ષક આવતા અને સીધા નિશાળમાં દાખલ થઈ જતા. અહીં ત્યાં ટોળાંમાં વિદ્યાર્થીઓ ટોળાટપ્પા કરતા. સૌ ટોળાંમાં એક ખાસ ધ્યાન ખેંચતું. તે મોટું હતું, ઉત્સાહમાં હતું અને કાઈની રાહ જોતું હોય તેમ જાપા તરફ જોઈ રહ્યું હતું.

દયાશંકરે જાંખામાં દેખાયો અને ટોળું ઉત્સાહમાં આવી ગયું. તે તરફ ધ્યાન આપ્યા વિના તે નિશાળ તરફ ચાલ્યો. એક વિદ્યાર્થી નીચું જોઈ ‘ઝટ જાવો, એકનેહાર લાવો’ ગાવા લાગ્યો. બધાં ખંખર ‘હસવા’ લાગ્યાં. દયાશંકરે તેમના તરફ જોયું; ત્યાં વિનુને ઉમેરો જોયો; તરત તેને સમજ પડી કે ગીત પોતાને ઉદ્દેશને ગવાય છે ! પ્રથમ તેને ગાનારને પકડી શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ. પણ તેમ કરતાં તે એટલો ગયો. વિદ્યાર્થી કહેત કે હું તમને કયાં કહેતો હતો; હું તો ગીત ગાતો હતો. તેમ કરતાં વાલ વધુ જાહેર થાય ! તે બાનોમાનો નિશાળમાં દાખલ થઈ ગયો.

પીતાંબરે સન્નિવૃત્ત યુગ્મમાળે
ખેડેલ જોએ, સખિ, માયરામાં
જે લાઇને તેં તુજ કંપનામાં,
ચિતાકુમારી સહ જે વળાવ્યો ।

૩૦

હા ! એ જ પીતાંબર, યુગ્મમાળ એ,
હા ! બન્ધુઓનો ય હતો સમાજ એ,
અકલ્પ્ય કિન્તુ સખિ, વૈપરીત્યે
હતું બધું મૂર્ચ્છિત શોકછાયમાં.

ઉદ્લાસતો સાગર સર્વતીર્થ,
એના જલે શાન્ત કર્યો ચિતાગ્નિ;
પરંતુ જે અંતર વહિ જઈયો,
તેની અરે લાધી નહીં જ શાન્તિ.

૩૫

દિગ્મૂઢતા અરે કેવી વ્યાપેલી સર્વના દિલે ।
જડ નેત્ર ગયાં ભૂલી બેઠવાનું અશ્રુનાં નેલે : ૪૦
જ્યોત્સ્નાશીલ સખી ! તારું હૈયું આ કેમ રે સહે ?
કેમ ના સળગી જાડે ઉઠકાની ઉગ્ર વૃષ્ટિએ ?

(૪)

ઉદ્લાસતો જાલ, સખી, વહાવ્યો
રે આપણે ગર્જનશૂન્ય સિન્ધુમાં;
સૌદામિનીશ્ચી હસતી સુતાને,
શું ના વહાવી વણનીર સાગરે ?

૪૫

અંદર જે તું, અગ્નિ વાર વેગ,
અહીં કોઈ રથમાં પ્રતિષ્ઠ,
અસારથિ ને વળી જે અશસ્ત્ર,
અંધાર ને તેજ વિશે અધૃત્ય,
પ્રવર્તતું શાશ્વત ને પ્રચંડ,
પ્રહાંડમાં એકલ એકથક.

૫૦

અશબ્દ શક્તિનો એની પરચો ખેલ આ નહીં
મારે તારે સખી, તો યે અનુભૂતિ દિસે નવી.
વીળાઈ ને પીળાઈ આ ચિત્તની પાંખ તાંહરી.

૫૫

મેં સંયમે અંતરગિન્દુ સાચવ્યાં,
એકાંતમાં એ નવ છે વિગેરિયાં,
હો અગ્નિથી પામી - વરાળદૂપ એ
હલે ભલે ગર્ભ વિશે રહ્યાં રહ્યાં.

(૫)

જનનીએ વછોડેલો જાત તે યત્નસાચવ્યો, ૬૦
કોમળા તુજ હૈયામાં પુત્રથી અધિકો વસ્યો;
વિચ્છેદાઈ જતાં આજે ધાત જેવડ છે થયો.

આશ્વાસના શબ્દ સખી ! વહુ શે ?
જળત વાણી ક્ષણ મૌનગૌરવે.
વહુ કદી તોય શું શાન્તિ અર્પશે ? ૬૫
દાઝેલ હૈયું કયમ દાહ ટાળશે ?
સંતૃપ્ત તારા ઉરધાતુપાત્રમાં,
આશ્વાસ શિખરોની વરાળ ભડશે.
હું વિજવણું આજ અનશ્ચયોકે,
તું છો વહાવે ઉરને અતર્ગળ;
મને ને શાન્તિ ભુલું કેરી આશ્વસે,
તને થશે ગોમતી કેમ શાન્તિદા ? ૭૦

(૬)

અનુચોય છતાં તારો અચોચ વપરે સખી !
હિજરાઈ જતાં એ ના ઉપાયે લવ આવશે.

આકાન્ત પૃથ્વી કરી બાહુચકે ૭૫
તે એ હણાયો સખી ! ચકે મૃત્યુને;
મૃત્યુનયો ભીષ્મસમા એ આખરે
શક્યા ઉવેળી નહિ મૃત્યુધર્મને.
લેદાવું નિશ્ચે અહિં પંચભૂતને,
ન્યેતિપથે સંચરવું આત્મને. ૮૦

નિવારણ ના સખી ! મૃત્યુની જદી
આવિશ્વમાં ક્યાંય કદી એ કોઈને.
ઘડયું પિતાએ અનિવાર્ય જે જગે !
તેની જગે નિષ્કલ મોજા શોચના.

ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

૧૩૩

મૂળ લેખક : શ્રી. રમેશકુમાર બોઝ
અનુવાદક : રા. માણિકલાલ જોશી

"Were one to select two or three men who in a very conspicuous way are trying to bring Eastern and Western thought into some kind of alliance and who are trying to reinterpret Western thought to Easterners and Eastern thought to Westerners, one would list the name of S. Radhakrishnan."

—Vergilius Ferm

'શિલ્પિન્યનર્ધન દ્વામિશન' નામક મંચના મુખ્ય સંપાદક અને અમેરિકામાં ઓહિયોમાં આવેલી 'કોલેજ ઓફ ગુરુટર'ના પ્રસિદ્ધ અધ્યાપક શ્રી. વર્જિલિયસ ફર્મે એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં દુનિયાના પ્રસિદ્ધ ભારતીય તત્ત્વવેત્તા તથા વિદ્વાન અધ્યાપક ડૉ. સર એસ. રાધાકૃષ્ણનનો ઉક્ત ઉદ્ધૃત ભાષામાં ગૌરવપૂર્ણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હિંદના જે થોડાક પતોતા પુત્રો જગતમાં નામના મેળવી શક્યા છે, તેમાં સર રાધાકૃષ્ણન પણ છે. પરંતુ ખેદ અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે, કે જે વ્યક્તિ પોતાની વિદ્વતાને લઈને સારા જ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેના સંબંધમાં કે તેમના નામથી પણ આપણા ધણા દેશવાસીઓ હજી અપરિચિત છે. અશિશિન લોકોની વાત દૂર રાખીએ, પરંતુ ભણેલાગણેલા માણસોમાં પણ એવા ધણા છે કે જેઓ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું નામ સુઝાં નથી જાણતા.

અહીં મને એક પ્રસંગ વાદ આવે છે. ૧૯૩૪ની મુંબઈની મહાસભા પૂરી થયા બાદ હું એક અંગ્રેજ અખબારનવેશ સાથે પૂના જતો હતો. અમે બંને બીજા 'કોર્મ'માં મુસાફરી કરતા હતા. કંઠ્યાણથી ઉત્તર હિંદુસ્થાનનો એક નિરૂપ અમલદાર 'અમારા' કુખ્યામાં આવ્યો. અમે બંને અખબારનવેશો હોઈને એ જ વિષય પર વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. એ અંગ્રેજ અખબારનવેશ ઉત્તર હિંદના મોટા મોટા માણસોનાં નામ મને પૂછ્યાં. મેં તેને આદ્યેસ નામ બતાવ્યાં. એમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન તથા શ્રી. અરવિંદ ઘોષનાં નામ પેલા નિરૂપ અમલદારને ખબર જ ન હતી. તેમણે મને પૂછ્યું: "શું આ બંને ગૃહસ્થો હજી જીવિત છે? હું તો એમનાં નામથી પણ જોખમર છું." એ અમલદારની એ વાત સાંભળી મને તેના પર દયા આવી. આ સત્જનન અંગ્રેજ ભણેલાગણેલા હતા, એટલું જ નહિ પણ 'સર'ના ખિતાબથી વિભૂષિત હતા. થોડાક સમય પૂર્વે જાપાનના ગાંધી તરીકે ઓળખાતા ડૉ. કાગાવા પૂ. મીજીને મળવા આવ્યા હતા. તે સમયે પૂ. ગાંધીજીએ ડૉ. કાગાવાને કહ્યું હતું કે તેઓ સાથે જ હિંદુસ્થાન જોવા મળતા હોય, તો તેમણે આગ્રાનો તાજમહલ, શાંતિનિકેતનમાં ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને પૅંડિચેરીમાં શ્રી. અરવિંદ—ના ત્રણેને ખાસ જોવા જોઈએ. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન હિંદુસ્થાનની ચોથી જોવા યોગ્ય વ્યક્તિ છે.

ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન મહાન મેધાવી વ્યક્તિ છે. તે હિંદના ઉચ્ચ કાટિના બૌદ્ધિક વિદ્વાનોમાંના એક છે. યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાં 'એક લાક્ષણિક' હિંદુસ્થાની ઋષિ' (a typical Indian sage) એ સંબોધનથી તેમને ઓળખે છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન ન તો મૂંઝે, કે ન તો દાઢી છે, કે ન તો એ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની જેમ લાંબો ઝંખો પહેરે છે. પરંતુ પુરાતન ઋષિઓની જેમ તેમનામાં અગાધ વિદ્વતા છે. તેમની ધૃદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર છે અને એમની અગાધ વિદ્વતાના દારણે જ પશ્ચિમના લોકો એમને ઋષિના નામે ઓળખે છે.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કેવી વ્યક્તિ છે? એ લગભગ પાંચ ફૂટ, અગિવાર ઈંચ ઊંચા, અને દુબળાપાતળા છે. એમના ચહેરા પર ઉત્સાહ અને દક્ષતા તરી આવે છે. તેમની આંખો ભૂરી છે. ટૂંકમાં, એઓ એક આકર્ષક વ્યક્તિ (arresting personality) છે. હિંદુસ્થાન માં આકર્ષક એ ગમે ત્યાં રહે, છતાં એમની એ મદાસી વાધડી સદાય એમના શિર પર રહે છે. વિદેશમાં એ ધોતિપાત્રે રચતે પાટલુન પહેરે છે, છતાં એમનો લાંબો કાંટ તો એનો એ જ રહે છે. 'સાદુ' જીવન અને જીંદગી વિચાર એ કહેવત એમણે પૂર્ણપણે જીવનમાં ઉતારેલી છે.

ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૮ના સપ્ટેમ્બરમાં મદ્રાસથી ચાલીસ માઈલ દૂર તીરુતાની નામક એક તીર્થસ્થળે થયો હતો. એમનાં માતાપિતા કટ્ટર હિંદુ બ્રાહ્મણ હતાં. અને તેને લઈને એમના જીવનનાં પ્રારંભનાં આર વર્ષ એ જ વાતાવરણમાં ગયાં. આ હિંદુ વાતાવરણનો એમના જીવન પર તથા એમની રહેણીકરણી પર ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો છે, એ વાતનો તો એ પોતે પણ સ્વીકાર કરે છે. એમની રહેણીકરણી પર એક બીજી વાતનો પણ પ્રભાવ પડેલો છે. તેમણે માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શિક્ષણ મિશન સંસ્થાઓમાં મેળવ્યું હતું અને તેથી તેમને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ખૂબ સારો પરિચય મળ્યો છે. ખ્રિસ્તી લોકો હિંદુ ધર્મની સાથે ખોટી જ નિંદા કરે છે, એ જોઈને એમને ખૂબ ક્રોધ આવ્યો અને તેને લઈને જ એમણે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો તથા તેનાં તત્ત્વોનો ખૂબ જોડો અભ્યાસ કર્યો. 'સ્વામી વિવેકાનંદનાં ધાર્મિક પરાક્રમે તથા લાગણે વાંચીને, મિશનરી લોકોને દાવે અપમાનિત હિંદુ ધર્મને જોઈને મારા હૃદયમાં જગૃત થયેલા ધર્માભિમાનને આઘાત થતો' એમ તેમણે પોતાના એક ગ્રંથમાં લખેલું છે.* પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેથી જ એમને હિંદુ ધર્મ અને તત્ત્વોના વારસ કહેવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૦૮ માં વીસ વર્ષની વયે તેઓ એમ. એ. થયા. આ પરીક્ષા માટે તેમણે Ethics of Vedanta પર નિબંધ લખ્યો હતો. જે લોકો કહે છે કે નીતિશાસ્ત્રમાં વેદાંતને સ્થાન નથી, તેમને એમણે આ નિબંધમાં જવાબ આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ એ લેખ નાના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. રાધાકૃષ્ણન પોતે એમ કલા કરે છે કે એ નાનકડા પુસ્તકને જોઈને અત્યારે તેમને હવે શરમ લાગે છે. પરંતુ રાધાકૃષ્ણનને તે સમયે અધ્યાપક અને

* My pride roused by the enterprise and eloquence of Swami Vivekananda was deeply hurt by the treatment accorded to Hinduism in missionary institutions.

હાલ મદ્રાસની ક્રિશ્ચિયન કોલેજના આચાર્ય, વેદાંતના એક ઉચ્ચ કોટિના તત્ત્વવેત્તા શ્રી. એ. જી. હોગે, આ નિબંધમાં પ્રતિપાદિત વિષયનું લેખકનું શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન, વસ્તુનિરૂપણ કરવાની તેમની શક્તિ તથા અંગ્રેજી ભાષા પરનું તેમનું પ્રભુત્વ એ બંધી બાજતો મારે ઉત્તમ પ્રમાણુપત્ર આપ્યું હતું.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણનની વિચારધારા તે સમયે કયી તરફ વહેતી હતી અને અત્યારે શાયી આ રીતે વહી રહી છે, તેનો એ નિબંધ વાંચતાં બહુ સરસ રીતે ખ્યાલ આવે છે.

જે લોકો એમ માને છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્યાપીઠોમાં જ અભ્યાસ કરવાથી માણસ વિદ્વાન બની શકે છે, તેમની એ વાતનો ઉત્તર શ્રી. રાધાકૃષ્ણન તરફ આંગળી કરીને આપી શકાય છે. તેઓ મદ્રાસ વિદ્યાપીઠમાંથી એમ. એ. થયા છે, છતાં તેમનો વિદ્વતા કાર્ષ્ણ્ય પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્યાપીઠના મોટામાં મોટા ઉપાધિધારીની સાથે ટક્કર લઈ શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાપીઠના શિક્ષણની એમને જરા પણ દવા નથી લાગી. ઈ. સ. ૧૯૨૬ સુધી તો એ ઇંગ્લેન્ડ પણ નહોતા ગયા, તો પણ 'સિટિય એફેડેમી' એ તેમને હાલમાં જ પોતાના સમાસદ બનાવ્યા છે. આનું સૌમાન્ય પ્રાપ્ત કરનાર દિદુરયાનમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન સૌથી પહેલા જ વિદ્વાન છે. આ એફેડેમી ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં તત્ત્વજ્ઞાન તથા ઇતિહાસ આદિ વિષયોની શોધખોળ તથા તે વિષયોની પ્રગતિ અર્થે રચવાઈ હતી. આ એફેડેમીના સમાસદ થવું એ બહુમાનનો વિષય ગણાય છે. આજકાલ આંકસર્ક કોલેજની ઓરિયન્ટ કોલેજના પ્રોવોસ્ટ સર ડેવીડ ગ્રોસ આ સંસ્થાના પ્રમુખ છે. સંસ્કારના મહાન વિદ્વાનો આ સંસ્થાના સમાસદો હોવા છતાં એમની સંખ્યા માત્ર ૧૫ની જ છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૬ પૂર્વે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ ઓછા માણસો જોગબતા દતા. તેમને જે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તે તો કેવળ આ ઉદ્ભાં દસ-બાર વર્ષોમાં જ પ્રાપ્ત થઈ છે. કવિ કિપલીંગે એક રચને લખ્યું છે કે 'પૂર્વ' એ પૂર્વ છે અને પશ્ચિમ એ પશ્ચિમ, એ બન્નેનો સમન્વય અસંભવિત છે !' આજે જો કિપલીંગ જીવતો હોત તો તેના આ ઘબ્દાની બ્યર્થતા તેને સમજાઈ હોત. પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સમન્વય સાધવાનું કહિન કાર્ય ડૉ. રાધાકૃષ્ણને બહુ સારી રીતે કરી બતાવ્યું છે, એ તો એને પણ કમ્પ કરવું પડત. મિ. સી. આર્ચ. એમ. નેડે પોતાના મુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ (Counter-attack from the East) માં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનો જે ઉલ્લેખ 'પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને જોડનારી કડી' કહીને કર્યો છે, એ સાવ સાચો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

* પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દિદુર્યાત્વ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાના કેટલાય સફળ પ્રયત્નો ડૉ. રાધાકૃષ્ણને કર્યા છે. આ મનના પ્રચાર અર્થે તથા તે પર આખ્યાનો આપવા માટે અનેક દેશોમાંથી તેમને નિમંત્રણો મળ્યાં કરે છે. ૬૭ મંમળાં જ એ થોડા સમય પર આક્રિષ્ટ થયા દતા. પશ્ચિમના લોકોને પૂર્વના તત્ત્વજ્ઞાનના મનુષ્યકાર બનાવવાથી અચૂક લાભ થયો છે, એ વાત તો સૌ કેઈએ કમ્પ કરતી ગણે. એમના જ પ્રવચનોને લઈને આંકસર્ક વિશ્વવિદ્યાલયે થોડાં વર્ષો થયાં પોતાને ત્યાં પૂર્વનાં તત્ત્વજ્ઞાનનો વિજાગ ચર્ચ કર્યો

છે અને તે વિભાગના-પ્રમુખ તથા સ્પેશલીઝ પ્રોફેસર ઓફ ઇસ્ટર્ન રીસીઅન્સ અને એચિકસ તરીકે પંદર વર્ષ સુધી ડૉ. રાધાકૃષ્ણે એ સ્થાન સાચવ્યું હતું. ઓક્સફર્ડ જેવી જગ્યાવિખ્યાત વિદ્યાપીઠમાં આટલા મોટા ગાનવાળી જગ્યા પ્રાપ્ત કરનાર ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન જ પહેલા હિંદી વિદ્વાન હતા. આ સ્થાન સ્વીકારવા છતાં-તે છ માસ ઓક્સફર્ડમાં અને છ માસ હિંદુસ્થાનમાં રહેતા.

ઈ. સ. ૧૯૩૮માં ત્યારે એ ઈંગ્લાંડ ગયા ત્યારે તે પહેલાં એ ગાંધીજીને મળવા આવ્યા હતા. તે સમયે પોતે ઓક્સફર્ડમાં સ્વીકારેલી અધ્યાપક પદની વાત કરતાં ગાંધીજીને તેમણે કહ્યું: “આપુણે! ધર્મ અને નીતિતત્ત્વ પર જ આપના સારાજી જીવનક્રમનો આધાર છે અને તેથી પૌર્ણત્ય તત્ત્વજ્ઞાન હું આપના આધાર પર જ ત્યાં સીખવી શકીશ. આપનો જીવનક્રમ એ પૌર્ણત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું જીવંત જાગતું ચિત્ર છે. આપે જે તત્ત્વજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે માનવી અમલ કરશે, ત્યારે જ તે સુરક્ષિત રહી શકશે. નીતિ પર શ્રદ્ધા રાખવી એ જ સૌથી મોટો બચાવ છે. આપના જીવનના નીતિક્રમ અને ધાર્મિકતાનો મારા પર ખૂબ જ પ્રભાવ પડ્યો છે.”

“આપણા દેશની પરિસ્થિતિ ખૂબ જ ખરાબ છે,” તેમણે આગળ ચાલતાં કહ્યું. “તો, પણ આપણી સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ અને પુરાતન છે. આ સંસ્કૃતિ કેવળ આપણે માટે જ નથી, પરંતુ સારાં જગત માટે છે અને આપ એ સંસ્કૃતિના જીવતા પ્રતિનિધિ છો.”

મહાત્મા ગાંધી માટે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને અપૂર્વ આદર છે. તેમના હૃદયમાં તેમને માટે પ્રેમ છે. હાલમાં જ ગાંધીજીની સિંતરથી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે તેમણે જગતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો, રાજનીતિજ્ઞો, અભ્યાસીઓ વગેરેના સહકારથી એક પુસ્તક તૈયાર કરી સમર્પણ કર્યું હતું. આમ હોવા છતાં કેટલીક બાબતોમાં તેમને ગાંધીજી સાથે મતભેદ પણ છે, અને તેને જાહેર કરતાં એ જરા પણ ખચકાતા નથી.

ઓક્સફર્ડમાં એઓ નિમાયા તે પૂર્વે તેહિંદની કેટલીય વિદ્યાપીઠમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે કામ કરી ચૂક્યા છે. કલકત્તા, વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ એ વર્ષો સુધી તત્ત્વજ્ઞાનના અધ્યાપક તરીકે હતા. ઇ. સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૨૧ સુધી એ માયસોર વિશ્વવિદ્યાલયમાં હતા. અને ૧૯૨૧ માં એ હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનની સૌથી મહાન જગ્યા થાને કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની ફિંગ્લેન્ડ ધી ફીક્ષ થેર ઓફ મેન્ટલ એન્ડ મોરલ સાયન્સને માટે તેમની નિમણૂક થઈ. એ સ્થાન બલભદ્રા વિદ્વાનોને ઈર્ષ્યા કરાવે તેવું છે. આ ઉપરાંત એઓ મદ્રાસ વિશ્વવિદ્યાલયમાં પણ અધ્યાપક હતા.

૧૯૨૫માં કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયે તેમને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સર્વે વિશ્વવિદ્યાલયોની પરિષદમાં તથા અમેરિકાની હાર્વર્ડ વિદ્યાપીઠની વિજ્ઞાન પરિષદમાં, પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલ્યા હતા. હિંદુ બહાર જવાનો આ તેમને પહેલો જ અવસર હતો. એવામાં જ એમને માન્ચેસ્ટર કોલેજમાં ‘અપ્ટન લેકચર્સ’ આપવાનું આમંત્રણ મળ્યું. ત્યાં એમણે ‘હિંદુ યુ ઓફ લાઈફ’ એ ઉપર એક વ્યાખ્યાનમાળા આપી. એ વાપણે ત્યાંની જનતા તથા

ત્યાંના વિદ્વાનોને એટલાં બધાં ગમ્યાં, કે તે સમયથી જ તેમની કૃતિ ચારે તરફ ફેલાવા લાગી. આ વ્યાખ્યાનો એ જ નામથી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયેલાં છે. એના અનેક ભાષામાં અનુવાદ થયા છે અને તેનો ફેલાવો પણ જહોના પ્રમાણમાં થયેલો છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનાં અનેક લોકપ્રિય પુસ્તકોમાં આ પણ એક પુસ્તક છે. 'હિંદુધર્મ' જ માત્ર એક પ્રગતિશીલ ઐતિહાસિક દિલ્લાલ છે. 'હિંદુધર્મ' માનનારા તે મોટા માન ગર્વ ધરાવે એટલું જ બસ નથી થતું. તેમની ફરજ છે કે એ જ્ઞાનજ્યોતિની મશાલ લઈને સારાય જગતમાં ફરી વળે. તેમનાં એ વ્યાખ્યાનોનો આ જ પ્રતિપાદિત વિષય હતો.

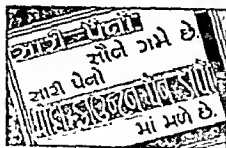
હારવર્ડની તત્ત્વજ્ઞાન પરિષદમાં તેમણે 'આધુનિક સુધારાઓની પ્રાધ્યાત્મિક ખોટ' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ વ્યાખ્યાન 'કલિક વાને સંસ્કૃતિનું ભાવિ' એ નામે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તક પણ લોકપ્રિય નીવડ્યું છે.

૧૯૨૬ માં આક્સફર્ડની મેચેસ્ટર કોલેજના આચાર્ય મિ. જી. ઇસ્ટલીન હારપેન્ટરે એ રચનાનો ત્યાગ કરતાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને એ પદ સ્વીકારવાનું આમંત્રણ મળ્યું. તેમણે એ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. તે જ સમયમાં તેમણે આક્સફર્ડ વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ 'મુલનાત્મક ધર્મ' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું. તેવામાં જ વળી તેમને પ્રસિદ્ધ 'દિબટ્' લેક્ચર્સ' આપવાનું પણ સન્માન પ્રાપ્ત થયું. આ વ્યાખ્યાનો ઈંગ્લેન્ડની જનતાને ખૂબ ગમી ગયાં. તેમનાં એ વ્યાખ્યાનો સાંભળવા એટલી તો મેદની જાગતી હતી કે લોકો હાલો પહેલાં આવી જવાને ધેરી લેતા હતા! 'Young men and women were there in hundreds, listening to a profoundly religious man expounding to a generation which has largely lost its religion, a profoundly religious view of life.' આથી વાચકવર્ગની ખાત્રી થશે કે તત્ત્વજ્ઞાન જોવો સુદ્ધ વિષય કે જો સમજવો અત્યંત કઠણ છે, તેને પણ ડૉ. રાધાકૃષ્ણે કેવો સુલભ અને સૂતિદાયક બનાવી દીધો છે!*

[અપૂર્ણ]

* - ગુજરાતીમાં પણ એ બહાર પડ્યું છે. પ્રકાશક : તત્ત્વજ્ઞાન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ.

× 'દસ' (ગુલાઈ : ૧૯૪૦) માંથી.

વીશમી સદીનો બીજો મહાવિગ્રહ*

[ઈ. ૧૯૩૬ થી ૧૯૪૧ ?]

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

જર્મનનો પારિસપ્રવેશ : ૧૪-૬-૧૯૪૦

૧ પ્રલયોત્તિ

સોનેટ

વીજીના ચમકાર વહિવમળો ગોળા ગળારા ઝડી
ન્યાં ત્યાં ઉત્પતિ ઉતરી તિમિરને ફેંદી કરે ચોગણાં,
ગેસોં ચે ધુમરી દિશા સકલમાં દુર્વાસ દે પાથરી;
બીજાં લેરવકારમાં ચતગણા પાશવ્ય કે આસુરી
કેરો શાં વિકટાગ્રહે લયલયી ને માણસાં ભીષણાં
એ પાણીપતમાં પરસ્પર ઝુઝી સર્વત્ર વર્ષાં રહ્યાં,
કે કંપી ધરતી રહી ગધિ ધરા એ સૌદ્ર પ્રલયોત્તિમાં !

ધમંસાણાણીવ એનું માત્ર અણુ ચે કલ્પાર્ધન્યાળઈ જતાં
નેત્રો બંધ થયાં, ગયા શ્રવણ, ઘોરંભી ઉરે શૂન્યતા,
ચિત્તે આહ્લિક વર્જિયાં, ઘર તણ બાહર નિકળી પડ્યો,
ટેકસી દ્રામ બસે ચડ્યો, ગલિગલી બાઝાર કે આચડ્યો;
સૌ સર્વત્ર ન બહેપલે બકબકે કુદ્રોધમોપાધિએ
લીકાં પૂળત, નેહવાં છિડિમકોડી મૃત્યુઅસ્તાલયે:
—હૂણે પારિસ સર કર્યું, નવ ગણે બૂઝે ન આ કોઈ તે !

* ચાલતા મહાવિગ્રહ ઉપર રહ્યાં કાન્યોમાં આ ત્રીજું છે : તા. ૧૪ મીથી ૧૭મી જૂન લગીમાં લખ્યું.

૨ ઉત્પત્તિ: ઊડતું.

૩ ગેસ: છુટક

૫ જાતે લયલીત તેથી જ

બીષણ, બીજાઓને પણુ ભયંકર. બદ્ધા સાપ બીધેલો હોય તે જ રસે છે.

૬ વર્ષો રહ્યાનો કર્તા માણસાં; કર્મ, કેરો. ૭ પ્રલયકાલની આર્તિ.

૧૨ કુદ્ર, ઉદયોમાં અને બીજાં કુદ્ર ઉપાધિઓમાં. ૧૩ મૃત્યુએ અસ્ત, રહેકાણુ.

૧૪ હૂણ: જર્મનનો. ૧૫ બૂઝ: નેહવાં છિડિમકોડી મૃત્યુઅસ્તાલયે.

૨ સિંધુતટ

શાસ્ત્રવિમોહિનિ

સોનેટ

એ સીંથી વિકરી તપી વળિગયો હું સિંધુએકાંતમાં,
મૂંઝી તાડ, વટાવિ સૌ લઘુમાફા એંધાણુ જડ મનુજનાં,
પૂઠે સા જગ છાંડિ સિંધુતટને વેળૂપટે ચાલિયો,
ઘેલા શો બસ નાસિકાગ્ર પુકળે દાયા ધદેલી રહ્યો.

ધપ્ ધપ્ તાલ મૂળું મૂળું ન, નિરખું નિરખું નહીં દાંઇ ચે,
એમ જ કેં મજલે પછી તન થકી સંજા જરા પામિયો,
ધાકયો છું, ચલ છવ રેત આંહિ છે શીળી ઝિણી સુદિ ચે,
ને ભરતી ય ચડે ન દ્યાં લગ, ભલે દ્યાં થાક બિતારિયે.

બેઠો, ત્યાં પગ આફલે સરિ જતા લાંબા ધયા, દાય ને
ધીરેથી હજિ બલિ કુંજિ સરખી શીળી સિતા રેતમાં,
આંખે ને થપળે લસે શ્વસિરહે દરિયો લહેરી ધુને,
ને બુદ્ધી મુજ સગવળી રહિ નવા તો ચે જુના પ્રશ્નમાં:-

આપો

બલ્ય ને સૂક્ષ્મ સત્ત્વો વિરાટ અણુને સ્વર્થેનુ વિભુ વિશ્વે,
છે શું સજીવ તે, વા અચેતન કેવળ માયાવી ?

૧ વિકરી તપી : રીમાઈ ગુરૂએ યાજ્ઞે.

૫ આરા પડતાં પચસાના તાલ.

૨થાન છેક વિચ્છન દત્ત તે દક્ષીણ મુચ્ચવાને.

૮ કું અને છવ માટે બિતારિયે

એ બદ્ધમન.

૯ આફળે : આફરમ, આપળે.

૧૦ સિતા : પીળી, બિજલી.

૧૨ સ્વર્થેનુ અને વિભુ વિરાટ-અણુ પ્રમાણે જ સત્ત્વોનાં વિશેષણ.

૩ નિદ્રા

૫૨વી

સોનેટ

સજીવ નથિ તો ધરે અજ્ઞાન શક્તિ શી રીત એ
વિશાળ ઉતુંગ ગાઢ કોમલ અલૌકિકી કુદરત,
સજીવ સુખદુઃખમાં, જય પરાજયે, જોમ ને
પ્રસંગ નખળાધના મહિં, સખા સંખી બાંધવે
ન થાય કદિ તેમ ચિત્ત પલટાવવાની ગત ?
રતે રત ફરે વળી કુદરતે, ફરે છે સહે
સજીવ સહુ ચિત્તવૃત્તિઃ નિશ્ચી ય અસ્તોદયે
સદા ચક્ર વેળવેળઃ સહુ તે સજીવો ફરે.

સ્ફુટાસ્ફુટ કંઈ સરે મનનમાળ હાવી મને,
વિરાટ ઉદધી તણી વિવિધનીલ અંથે ત્યાંહાં,
વળી વળિ ઉડત મોજશિર સ્વેત અમરી, વળી
ધિરી ગહર તાલબદ્ધ બજતી મહાનાડિએ
વશીકરણ દીધ એ ચિત્ત વેળુની સંજમાં :
ઘડી બિતલ્યમાં જ આંખ સુજ આપમેળે મળી.

૨ ઉત્તુંગ એમ બોલી શકાય, ધણુંખર એમ જ બોલાય. ૩ સજીવોનાં સુખે દુઃખે
૫ વધુ વેલી ગત સખા આદિમાં પણ નહીં તે કુદરતની અજ્ઞાન શક્તિ શી રીતે ધરે,
ધરતી હશે, કુદરત પોતે સજીવ નહીં તથાપિ. ૭ રાત અને દિવસ અસ્ત અને
ઉદય પણ સદાસર્વદા અને નિયમિત વેળામાં પોતપોતાનાં ચક્ર ફરે છે.
૮ આવી=આવડું ધાતુનું રૂપ હોવાનો બ્રમ સંભવે ત્યાં ન. બો. દીની
હકારી જોડણી આ શબ્દની (કવિતામાં) કરે છું.

૧૨ ગહર : ધેરી. દરિયાનો અવાજ તે બધે એની નાડીની ધબક. ૧૩ સંજ : રાખા.

૧૪ બિતલ્ય : બે ત્રણ એટલે થોડી.

૪ પાછલે પ્રહર

સાદૃશ્યવિહીન

સોનેટ

જન્યો ત્યાં અનિલે ઉડી સલિલમાં લીલા કરે બાળયો,
 જાંચે ગોપકિયોર ચો ધનધણે પ્રાંતાભિ સંચાલતો:
 કદંબી રવિદ્યાંત ગચ્છક ધરે ધોમ્મુદરી અંકમાં,
 સ્તિષ્ઠુ જાત કિયોર પંથિજન એ સોલે તણે પંગમાં,
 રૂ રૂ ને વળિ સંખયોપવમળે સંધ્યાં પ્રિયા ન્હોતરે,
 'દે રસિકે, દુતિવત્સલે, હજિ યત્ન રસળે કઈ કંદરે?'
 ભેજી છં વળિ અંતરિશ ઉડતી દુમતી હવાવાળો,
 મોટા ચિત્રપતંગ શી, પણ ઉરે ધંધાનરી ડાકણો!

સર્જે માનવ યંત્ર એકથિ સવા સામર્થ્યવાળાં, અને
 સંસારે ચડતી ટલા નમવતો ચો આત્મઘાતી જને!
 સંસ્કૃતિઓ મનુની કમે કમ દિસે છે સેવતી. ઉદ્દગતિ,
 એકે એક મથી રહે જિલવવા કેા ભાવના-અંશને;
 એકે એક ય અંશ ચિંતવિ રહે, 'દૂંચી બધી ઉત્તતિ,
 તો મુજ ધર્મ ન મુર્ચ્યાપિ જનવું, ચાંપી અધર્મી દૃતિ.'

- ૧ અનિલે : અનિલ પણ. ૨ ધનધણે : વાહજાનાં પણ. પ્રાંત : ગગનના હેઠા મળી.
 ૪ જાંચ : વેણ, રૂપ, પ્રકાર. ૬ કંદરમાં. ૭ આગચાકીના એક જનનાં કાનુ ઇમેજ
 નામ લેખન (monogram), તેને યુજ્યતીમાં વાપર્ય કહે છે. આ એપરોપ્સેનો, દાણની
 રેખનો. અને વાપર્ય એ અપભ્રંશથી લોહીની તરમી, પાનક, નિકરાળ આદિ મુચન પણ
 મળી જત છે. ૮ ચિત્રપતંગ : butterfly. કાષા ત્રીશક ફૂટની, પાણિ ચાગીસ
 પિત્તાગીસ ફૂટની, ઉડે તારે પત્રો તો પાંખોની નીચે આવી જાય. 'દૂર ઉચે
 આશ્રમમાં ઉડતી આ દવાવાળુ જટમુકાઈ જેવી જ લાગે.' ધંધાનર : અગ્નિ. ૯
 સંસારની કિવામાં. ૧૦ રોકે ઝગે. ૧૩ અપદરિત-આપ જેવું જ ચાલી રહે છે.
 ૧૪ ચાંપી : લાગી, ભેગમી લાગે, દિસા કરીને પણ. અધર્મો : મદારી જાવનાને
 અનુરૂપ નદી તે સર્વ જ પેર અધર્મ. નિરવરને કિમેસ્ટી અધર્મ જેવી લાગે,
 કિમેસ્ટીને ૧૦ સંસ્કારો અને કાવચ અને રીતો અધર્મો લાગે...

૫ અકળ ભાવિ

શાફ્ટિલેબિઝીટ

સોનેટ

‘શાંતીદૂત’ ‘ધર્મપુત્ર’ ભજતી યૂરોપની સંસ્કૃતિ,
જે વિજ્ઞાનફિલોસોફીપયં યુનાની જન્મથી પ્રાપ્તી,
વિજ્ઞાનો મધિ શક્તિયો કુદરતી ઘાલે છે તે ગાંઠમાં,
સત્તાસંગ્રહલોભમાં ગરક ને ચોળે છે સંહારમાં,
લોભે વિગ્રહ બાજિ બામિ શમતા કે એકની હારમાં,
તેમાંથી પ્રતિવિગ્રહો જ કુટતા, ધર્મ્યા અને ખારમાં,
ને સૌ સાથ જ ફળજો બાનિ જઈ ગાળે દિનો હાંકમાં.

કે દરકાલર શાંતિ માંદલિ ટંકે, વૈજ્ઞાનિકો ત્યાં વળી
શસ્ત્રાસ્રો રણયંત્ર ને નવતરા પેથો ય બલવત્તરા,
સંયોજ કલહી શુમાનિ ચડત્સુ લલચાવિ દે માણસાં;
જે જૂનાં નવલાં ખરાં છળસંધ્યા બહાનાયિ થે આકળાં
જંગી યુદ્ધ રથે, પ્રભ સભય કે હોમાયુ તેમાં બલિ.

હેથે ક્રાન્તિ ? જથે જ ? ને છિટનનું સામાન્યનું ભાવિ શું ?
સત્યે જીત, બલે નહીં નહિ જ, એ શ્રદ્ધા ય ખોલી જ શું ?

૧ Prince of Peace, Son of God, એ જસસ કાર્મરેટનાં બાણીતાં નામ છે.

૨ યુનાન : પ્રાચીન ગ્રીસ. ૩ સાય : પરસ્પર અંધારું એ આખું રાષ્ટ્રજૂથ; બીજા દેશકાલમાં જેમ આપણાં રાજપુતોનાં રાષ્ટ્રજૂથ. ૧૦ કેવલપ્રિય વગેરે વિશેષણોનો માણસાં સાથે અન્વય છે. ૧૨ જંગી : જંગના, વિગ્રહોના.

૬ સિંધુ હે !

૫૬

સિંધુ હે ! ઉર તુજ વિચાળ શીતળ !

—ધ્રુવ૦

મનુ રાતો મનુ દુરકાં ખાતો હાથપાય પટકતો,
નિજ વિપદે જગભર વિષમે તુજ કાઠે દહિ સરકતો,

નવ ભોલે તું કઠોર દોમળ :

નવ ભાળે તું નઠોર ગ્રેમળ :

સિંધુ હે૦ ૧

બૂત વીતકે હળિ ઝળિ આખો ઝળિ જઈ જાળક આવે,
ભાવિ બીપલે ચિંતાતુર દિશ્મૂદ કંઠ તુજ પાવે,

નવ ભોલે તું કઠોર દોમળ :

નવ ભાળે તું નઠોર ગ્રેમળ :

સિંધુ હે૦ ૨

વિપદસંપદાથી પર તું તો, અસ પુરો, ભડ નાની,
બૂતભાવિથી લાપડવા તું પલ તુજ કાળસમાની,

અસત હસત રે લસત તું એકલ :

ગાજત નાચત સોહત એકલ :

સિંધુ હે૦ ૩

ચર્ચા પત્ર

શ્રી. તંત્રીશ્રી,

“ પ્રસ્થાન ”

અમદાવાદ.

નીચેનું યોગ લાગે તો પ્રકટ કરી આભારી કરશો.

‘ શુદ્ધિ પ્રકાશ ’ ના ૧૯૩૯ ના પહેલા અંકમાં પંડિત બેચરદાસ દોશી ‘ કાડી ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:

“ આપણી બાબામાં ‘ પૈસા ’ ના અર્થમાં ‘ કાવડિલિ ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. તેનું મૂળ પણ ‘ કવડિઆ ’ માં છે : ‘ કર્ણદિકા ’ ઉપરથી તદ્વિતરૂપિ કાર્ણદિક - કાવડિઆ - કાવડિલિ. ”

“ આ ‘ કાવડિલિ ’ શબ્દ ‘ પૈસા ’ ને અદલે ‘ કાડી ’ નું ચલણ દેખાવાનું જણાવે છે. આપણે ત્યાં લેવડેવડના વ્યવહારમાં ‘ ધરડિઆ ’ પણ આવડતી એ, હજુ અદલે ધલતી વાત છે. જ્યપુર રોડમાં તો એ પ્રયા હજુ પણ ચાલે છે. ”

કંપની સરકારના પૈસાની એક બાબુએ છપાતી કાવડ જેવી તુલા ધણાને યાદ હશે જ. એમ ન હોય કે વાંચન ન કરી શકે તેવી અને માત્ર વિશિષ્ટ ચિહ્નો પરથી જ નામ આપી દેતી નિરક્ષર જનતાએ ‘ કાવડ ’ પરથી ‘ કાવડિલિ ’ શબ્દ યોજ્યો હોય ?

ભુગુરાય અંબરિયા

૬ સિંધુ હે !

૫૬

સિંધુ હે ! ઉર તુજ વિશાળ શીતળ !

—ધ્રુવ૦

મનુ દેતો મનુ દુસ્ખં ખાતો હાથપાય પટકતો
નિજ વિપદે જગસર વિપગે તુજ કાઠે કદિ સરકતો,

નવ જોલે તું કઠોર કોમળ :

નવ ભાળે તું નઠોર પ્રેમળ :

સિંધુ હે૦ ૧

ભૂત વીતકે છળિ ઝળિ આખો જળિ જઈ જાળક આવે,
ભાવિ ભીષળે ચિંતાતુર દિઃમૂઠ કંઠ તુજ પાવે,

નવ જોલે તું કઠોર કોમળ :

નવ ભાળે તું નઠોર પ્રેમળ :

સિંધુ હે૦ ૨

વિપદસંપદાથી પર તું તો, અચ પુરો, બક સાગી,
ભૂતભાવિથી લાપરવા તું, પલ તુજ કાળસમાગી,

અસત હસત રે લસત તું જોડત :

ગાન્ત નાચત સોહત જોડત :

સિંધુ હે૦ ૩

ચર્ચા પત્ર

શ્રી. તંત્રીશ્રી,

“પ્રચાન”

અમદાવાદ.

નીચેનું ચોખ્ખું લાગે તો પ્રકટ કરી આભારી કરશે..”

‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ ના ૧૯૩૬ ના પહેલા અંકમાં પ્રગટિત ખેચરદાસ દાદી ‘કાડી’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવતાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:

“આપણી ભાષામાં ‘પૈસા’ ના અર્થમાં ‘કાવડિ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. તેનું મૂળ પદ્ય ‘કવડિઆ’માં છે : ‘કવડિઆ’ ઉપરથી તદ્દિતવૃત્તિ કાવડિઆ - કાવડિઆ - કાવડિ. ૫/

“આ ‘કાવડિ’ શબ્દ ‘પૈસા’ ને બદલે ‘કાડી’ નું ચંસણ હોવાનું જણાવે છે. આપણે ત્યાં લેવડદેવડનાં વ્યવહારમાં ‘કાડિઆ’ પણ ચાલતી એ હળુ મઠ કાલની વાત છે. જયપુર રોડમાં તો એ પ્રયા હજુ પણ ચાલે છે.”

કંપની સરકારનાં પૈસાની એક બાબતે છપાતી કાવડ જેવી તુલા લખાને યાદ દરો જ. એમ ન હોય કે વાંચન ન કરી શકે તેવી અને માત્ર વિશિષ્ટ ચિહ્નો પરથી જ નામ આપી દેતી નિરક્ષર જનતાએ ‘કાવડ’ પરથી ‘કાવડિ’ શબ્દ ચોળ્યો હોય ?

ભૂશુભ અંબરિયા

હજી તો એણે શેશવની ફૂલવાડીથી પદને
નંતા મૂક્યા. બહારે, ચરણતલ આળાં નવ મટયાં,
નહોતી ઝંખાણી વદન રમતી દીપ્તિ દૂધની,
ત્યારે ડેરી મીઠી ધમરક હજી દેહ ભરતી,
ત્યહાં તેની ડોડે-ભરી જનની, સકેલી સપનાં,
પણી સ્વર્ગે, રેડું મુઠી જગત-ચોકે ફૂલ-ચિશુ !

હવે કોને જોળે ચિર નિજ મુઠી કેશની છટા
ગાંઠવાવે ? બોલી દલમધુર બોલો રીઝવી રૂઢે
હવે એ કોને, રે ? વદન પર રેખા નિરખીને
સ્વપ્નધુનું એમાં અવકવણ કહો, સામ્ય પરજો ?
“પડ્યો છે મોસાળે !” કહી કહી હવે કોણ હરજો ?
નિદ્રાળીને એતું મુખ નમી નમી કોણ ગલકે ?
હવે ત્યારે નાની ટગડી ભરતો, ને ગળડતો
તું ચે ચાલે, કુણા પગ મહીં કશી ઠાકર લહી
પડે નીચે ત્યારે, તું પણ ફૂલ-ફૂળી જની જઈ
યજે માતા એની : સદૃશ છવની એા ધરતીમા !

અને એ આકાશે બ્રમણ કંરતા બાનુ, તું ચ તે
દયા હીલો યેને પ્રખર કિરણો ના વરસજે;
ચિરે એને સોલે હીર સમ હજી કેશ-ગુંછળાં,
દઝાયેલો ત્હારા અતલથી વધુ દગ્ધ જતયે !

અને બહારા વાયુ ! તમ પણ હવે સાંચ જનજે,
અડી અંગે એને જનની-કર-રૂપરો ભૂલવજે,
કુલે એને ગાલે ગલીપચી દરી ચૂમી ભરજે,
અરે, એ છે ખુલેલો ચતુર દિશથી : ખ્યાલ ધરજે !

મરજીવાની મહેગણા

રામપ્રસાદ શુક્લ

[સિખરિણી]

મને જાવા ઘો જ્યાં પ્રલયવ્રમસાણે, ગહનમાં
પ્રવાહો ઝંઝાના લથળથ લસે રત્નવનમાં
પ્રવાહોના પુંખેમહી પવનપૂરે પસરતા
મહામેદાનોને મુકુલિત કરે મૌકિતકતણાં.

ચઢે તોફાનો જ્યાં, સઢ પણ ટકે એક પળ ના
કુદે હોડી જાણે વિટપવિટપે મર્કટ મદે
ધસારાના ઘોપે ખડતલ ખલાસીય ખમચે
ધકેલો ત્યાં ભાંડાં અતલ તલનાં ભેરવજલે.

અગાધે ગતોમાં મથત મરજીવા મસ કરે
સદાની શાંતિમાં ચિરશયન, પાછા નવ ફરે
સહસ્રોમાંથી જો સફળ થઈ એકાદ નીકળે
જવાહીરો મોંઘાં જગત પર વેરે થળથળે.

એના આદર્શલબ્ધે પૃથિવી મધમધે માનવીચિત્ત મોહે
લાખો કેરી શહીદી ઉપર જગતની સંસ્કૃતિ લબ્ધ સોહે.

હજી તો એજી શેયવની ફૂલવાડીથી પદને
નવતા મૂક્યા બહારે, ચરણતલ આળાં નવ મટ્યાં,
નહોતી છંખાણી વદન રમતી દીપ્તિ દ્વધની,
તય્યા ઢેરી મીડી ધમરક હજી દેહ ભરતી,
ત્યહાં તેની ઢોટે-ભરી જનની, સહેલી સપનાં,
પણી સ્વર્ગે, રેદું મુદી જગત-ચોટે ફલ-ચિત્ર !

હવે કોને જોળે ચિર નિજ મુદી દેશની છટા
બહેલાવે ? બોલી દલમધુર બોલો રીઝવી રૂઢે
હવે એ કોને, રે ? વદન પર રેખા નિરખીને
સ્વપ્નધુનું એમાં અવધવણુ કહો, સામ્ય પરજે ?
“પરથો છે મોસાળે !” કહી કહી હવે ઢોળુ હરજે ?
નિહાળીને એનું મુખ નમી નમી કોણુ ગલકે ?
હવે જ્યારે નાની હગલી ભરતો, ને ગળડતો
તું ચે ચાલે, કુણા પગ મહી કશી ઠોકર લહી
પડે નીચે ત્યારે, તું પણ ફલ-ફૂળી બની જઈ
યજે માતા એની : સદગણ છવની એા ધરતીમા !

અને એ આકાશે જમણુ કરતા ભાવુ, તું ય તે
દયા દીલો યેને પ્રખર કિરણો ના વરસજે;
શિરે એને ચોરે હીર સમ હજી દેશ-ચુંછળાં,
દઝાગેડો ત્હારા અનલથી વધુ દગ્ધ જનશે !

અને બહારા વાયુ ! તમ પણ હવે સોમ્ય જનજો,
અહીં અંગે એને જનની-કર-સ્પર્શે ભૂલવજો,
ફૂલો એને ગાલે ગલીપચી કરી ચૂમી ભરજો,
અરે, એ છે પુત્રી સતુર દિયથી : ખ્યાલ ધરજો !

મરજીવાની મહેગ્ગા

રામપ્રસાદ શુક્લ

[શિખરિણી]

ગને જાવા ઘી જ્યાં પ્રલયધમસાણે ગહનમાં
પ્રવાહો અંજાના લથળથ લસે રત્નવનમાં
પ્રવાહોના પુંજોમહી પવનપૂરે પસરતા
મહામેદાનોને મુકુલિત કરે મૌકિતકતણાં.

અઠે તોફાનો જ્યાં, સઠે પણ ટકે એક પળ ના
કુદે હોડી જાણે વિટપવિટપે મર્કટ મદે
ધસારાના ઘોષે ખડતલ ખલાસીય ખમચે
ધકેલો ત્યાં ઊંડાં અતલ તણનાં ભૈરવજલે.

અગાધે ગર્તોમાં મથત મરજીવા મસ કરે
સદાની શાંતિમાં ચિરશયન, પાછા નવ ફરે
સહસોમાંથી જો સક્ષ્ણ થઇ એકાદ નીકળે
જવાહીરો મોંઘાં જગત પર વેરે થળથળે.

એના આદર્શલબ્ધે પૃથિવી મધમધે માનવીચિત્ત મોહો
લાખો ફેરી શહીદી ઉપર જગતની સંસ્કૃતિ લબ્ધ મોહો.

હજી તો જોણે શૈશવની દૂલવાડીથી પદને
ન'તા મૂક્યા. ખૂદા, અરણ્યતલ આજાં નવ મટયાં,
નહોતી અંખાણી વદન રમતી દીપ્તિ દૂધની,
ત્યજા કેરી મીઠી ધમરક હજી દેહ ભરતી,
ત્યહાં તેની કોડે-ભરી જનની, સંકેલી સપનાં,
પણી સ્વર્ગે, રેહું મુકી જગત-ચોકે ફલ-શિશુ !

હવે કોને જોણે શિર નિજ મુકી કેશની છટા
ખડેલાવે ? બોલી કલમધુર બોલો રીઝવી રૂઢે
હવે એ કોને, રે ? વદન પર રેખા નિરખીને
સ્વપ્નધુતું એમાં અવકવણ કહો, સામ્ય પરજે ?
“પડ્યો છે મોસાળે !” કહી કહી હવે કોણ હરજે ?
નિહાળીને એતું મુખ નમી નમી કોણ મલકે ?
હવે જ્યારે નાની ડગલી ભરતો, ને ગળકતો
તું ચે ચાલે, કુંણા પગ મહી કશી ઠોકર લહી
પડે નીચે ત્યારે, તું પણ ફલ-ફૂણી બની જઈ
યજે માતા એની : સદૃશ જીવની એ ધરતીમા !

અને જો આજે જમણું કેરતાં લાડું, તું ચ તે
દયા હીણા યેને પ્રણર કિરણો ના વરસજે;
શિરે એને સોહિ હીર સમ હજી કેશ-ચંછળાં,
દઝાયેલો તારા અનલથી વધુ દગ્ધ : બનશે !

અને બહાલાં વાયુ ! તમ પણ હવે સામ્ય બનજો,
અહીં અંજો એને જનની-કર-સ્પર્શી ભૂલવજો,
“કુણે એને ગાલે ગલીપચી કરી ચૂમી ભરજો,
અરે, એ છે ખુલ્લો ચતુર દિશથી : ખ્યાલ ધરજો !

છે—યુદ્ધ એટલે માનવતા, ઉપર અત્યાચાર. ત્યાં સુધી આપણને આ પિશાચનૃત્ય ઉપર ઘણા નયો જાગે, ત્યાં સુધી આપણે સુધરેલા હોવાનો દાવો ન કરી શકીએ. ધર્મરત્ને અને દેશને નામે નિર્દોષ સ્ત્રી, બાલ, શૂદ્ર અને અધર્મી સુદ્ધિને મશીનગન અને ઝેરી વાસુ વડે સંહાર કરી નાખવા તૈયાર છીએ, ત્યાં સુધી પ્રાણીઓ પ્રત્યે થતી ક્રૂરતા અટકાવવાનો અને માંદાઓ માટે ધરિષ્પતાલો અને કળાલો માટે શ્રીમજાનાંઓ ખોલવાનો કશો અર્થ જ નથી.”

ગૂજરાતી સાહિત્યને

એણે કવિતાસમૃદ્ધ કર્યું:

વૈષ્ણવ ભક્તિને

એણે પ્રેમ-લક્ષણ રસ પાચે:

તત્ત્વચિંતનમાં

એણે જીવનના મર્મ લાંબ્યા.

એવા

ગૂજરાતના મહાન

ન્યૌતિર્ધર

હરિના ભક્ત

નરસૈયા

ની ભક્ત જીવનને

‘પ્રકાશ’

રસ-રૂપ-શબ્દના

ઓપ આપી

હિન્દ ભરને

નરસી ભગત

જનાવે છે.

‘પ્રકાશ’

ગૂજરાતના ગૌરવની બદલી કરે છે.

રેડીઓ :

ગ્રીક એજન્ટસ :

કરકી રોક, અધેરી એવરગ્રીન પિક્ચર્સ, મંબઈ.

દરબરગમના ડાવના, તમના સજા વગર તારના પગ લખાં નાખ્ય પડ આવ છે કે
 નર્મિને ભે આપને યુગપ્રતર્ક કરીએ તો દરબરગમ તથા નવસરગમને તે યુગના પ્રતિનિધિ
 મનો સાચા ઉઠતી જુગનીની પ્રથમ ઇએ જીભની વેળા 'રૂપાનીનો ડાવર' સદુ માર્ગને
 પ્રિય કર્મ પડે છે, ખુમારીની ને સત્ક્રમાં પ્રેર, સાધી, સગામ કે સતમ નેવા છઠ્ઠો
 સંસ્કારનાં મોર્મ માર્ગ મિનારન ખરી કર્મ ના છે, બૌદ્ધનમગમાં 'મારવનાં યોદ્ધાં નેટ્યાં
 પ્રેમપ્રાપ્તો વેતની સચા નેવા મોદક જતી ના છે અને પાછળથી એ કાળો સુંદર નાપી
 લાચનાં અને રૂપાનીનાં જીભ વધારે મંજાર મળ્યો તરફ આપણી દષ્ટિ વળે છે એ વાત
 'રૂપાની' વિશેના પદમાં લેખક જદુ સુંદર રીતે રજુ કરે છે. 'તીક્ષ્ણો મમ,' 'અતરપ
 મૃદિણી,' ઉચ્ચ આવનાવળું પેલું મુપરિગિત મમ 'વળાસ' વચ્ચેનું મૂલ્ય પ્રાપ્તી
 મળ્યો મળ્યાં વધારે છે એમ જણાવે છે. રૂપાનીની મંત્રોમાં માર્ગ મળ્યો જ્ઞાતી પ્રમાણ,
 વિષ્ટતા, મંદિતા, ઉપરગાપનું તથા લેલનાં કાળોમાં દરબરગમની વિશ્વ વચ્ચે રોળો
 આપને પેલુ લાચનીના વિજ્ઞાના પ્રદાન અને માર્ગ સંવેત્તોના મોદકમાં મમ વિસાર
 કરીએ હાથે લે-લેખક મ્હટ મી જતાં છે.

‘સૌ. બ્હેન લીલાવતી’ નામના પત્રમાં ‘રેખાચિત્રો અને ખીજ લેખો’ ની સરસ સમાલોચના છે. સૌ. લીલાવતી મુનશીના પુસ્તકમાં જણાતી નવીનતા, પ્રગલ્ભતા, તદ્વારની ધાર જેવી ચમકતી શુદ્ધિ અને એવી જ ટીકાટીત્તિ, નિખાલસતા વગેરે ગુણો તપાસી, તે અંચમાં શુદ્ધ સાહિત્યના ગુણો હોવા છતાં લીલાબ્હેનની ભાષા અને કંપનામાં નૈસર્ગિક માધુર્યની જિણપ જણાય છે તે વાત લેખક સ્પષ્ટ કરે છે. ‘અદ્ભુત પૃથ્વીવલ્લભ’ માં મુંઝવેતા પ્રયાવ છે. તેના પાત્રની અપૂર્વતા સમજાવીને રા. બટુભાઈ મુંઝવે નિરૂપેના ‘સુપરમેન’ સાથે સરખાવે છે. ‘સામયિક પત્રોનો પ્રવાહ’ એક સરસ નિબંધ કહી શકાય. આપણા સામયિકોમાં ‘કોઈ કોઈ વાર’ ઉત્તમ સાહિત્યકૃતિઓ આવે છે અને પછી તે પુસ્તકમાં ન જાય ત્યાં સુધી તે વિશે ભાગ્યે જ કોઈ કંઈ લખે છે તેથી આ રીતનું મૂલ્યાંકન ઉપયોગી ગણી શકાય. તેમાં પૃ. ૧૨૯ પરથી પોતાના જ નાટકની શ્રી. બટુભાઈ એ તદ્વચ્ચતાથી સરસ ચર્ચા કરી છે. છેલ્લા એ પત્રોમાં શ્રી મુનશીના ‘ગુજરાત એન્ડ ઈટ્સ મિટરેયર’ નું અવલોકન છે. પુસ્તકમાં શ્રી. મુનશીએ લખેલી કથાઓ અને રસપ્રદ વિગતોની શ્રી. બટુભાઈએ નોંધ લીધી છે. એ મોટા પુસ્તક તરફ વાચકો આકર્ષાય તેવું સરલ અને સારગ્રાહી એ અવલોકન છે. રા. મુનશીએ વિસારે પાડેલા રાતનાસ, રતો, ખત્તાનંદ, દેવાનંદ વગેરેની યાદ આપીને, નવા લેખકો વિશે રા. મુનશીએ ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાયોમાં કોઈ સ્થળે રહી ગયેલી ખામીઓ દર્શાવી, તેમ જ નવા કવિઓની રા. મુનશીએ પસંદ કરેલ કૃતિઓ કરતાં વધારે ઉત્તમ કૃતિઓમાંથી પંક્તિઓ નોંધીને રા. મુનશીનાં આખા ય પુસ્તકનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યો છે.

પત્રરૂપે અવલોકન લખવાના આ પ્રયોગમાં ઘણાં ભયરચાતો રહેલાં છે. વિષયની જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચા કરવાની સરલતા માટે લેખક જુદા જુદા સ્વભાવનાં પાત્રો કંપનાં પડે છે અને તેમાં એ પાત્રો વિશે વાતો મૂળ વસ્તુનું ગંભીર જોણું કરે છે, તેમની ચર્ચાઓ વિવેચનાને અધૂરી અને ઉપરછક્કી રાખે છે. સમગ્ર વસ્તુનિરૂપણથી વાચકના ચિત્ત પર જે ચિરંજીવ છાપ પડે, તે પત્રોરૂપે લખાયેલા વિવેચનથી ભાગ્યે જ પડે છે. લલપતરામ વિશેની ચર્ચામાં એવું જ-વું છે. અંચની ક્ષતિઓ હોય તેથી વધારે હિમ રીતે બતાવાય તેવો આ વિવેચનશૈલીમાં સંભવ છે, પણ તેથીય માત્ર એકપક્ષી નિર્ણય- ‘પૃથ્વીવલ્લભ’ વાળા લેખની પેઠે-ચાલ તેવો વધારે ભય રહે છે. અને અંગત ચર્ચાને બહાને ખીનજવાબદાર વિધાનો કરવાનું પ્રલોભન જે યદ્ય આવે તેમાંથી બચવું હમેશાં સહેલું નથી. પણ એકંદરે વિવેચનને સર્વભોગ્ય બતાવવાના આ પ્રયોગમાં શ્રી. બટુભાઈને સરસ સફળતા મળી છે. વિવેચન તરોડે નહિ પણ માત્ર પત્રો રૂપે જ જોઈએ તો પણ એ પુસ્તક આકર્ષક ગણાય તેવું છે. શ્રી. બટુભાઈની પછી ઘણા લેખકોએ પત્ર રૂપે અવલોકનો લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે પણ મયાણું અને છેલ્લે નામલેખન પૂરતાં જ તેમાં પત્રલક્ષણો હોવાથી અને વચ્ચેનું ઘણાણુ તો ચોખ્ખેચોખ્ખું નિબંધરૂપે જ હોવાથી એ પત્રલેખનનો આકર્ષક ખાતરી અપડા જેવો જ લાગે તેમ બનતું. એ કરતાં તો સાગસામા વિરુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુ રાખી કરવાની સગવડતાવાળો સંવાદ રૂપે વિવેચન લખવાનો પ્રયોગ શ્રી. વિજયરાય વેલો “અર્ધ શૈલીનાં અવલોકનો” લખીને કર્યો તે વધારે આકર્ષક ચરો છે. અહીં શ્રી. બટુભાઈએ કિશોર,

જાજના દિન પર દિન તુમ એકમાં સંલગ્નતા લાપ છે. અમારા કાર્યકરોની
પ્રજ્ઞ, અમારો લેખક લેખની જલસેવા કરનારો હૃદય અવિરત અને ચાલુ
જો માટેની આગતી પોષ્ટનાઓ લેડ એકિન્ન તથા કાર્ય-
કરો જ્યે તુ સમાર અને કિટ અમરપના કેમની-
વાંડેને હજુ પણ તુ વેગવની બનાવશે

જે કંપનીએ સૂત્રાગ્રમાં વાગતી કાવ કો અગ્રણ્યું
ઉં તેનું કામ કરવાથી આપનું જાણ પણ અગ્રણ્ય
લવશે એ નિશ્ચય છે.

એક-કોની શા હાલે મરે મરે અમારું જ્યે.

ધી વોડેન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

લેડ એકિન્ન નાં ઓફિસ નં. ૮૫ નામવાલ
જે વિશે અને એક-કોની, મરે કિટના તે જ્યે અગ્રણ્ય

ખીડલાં દ્વાર:—કર્તા: શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી, રાણપુર.

(અમેરિકન નવલકથાકાર આર્થન. સિલ્વેસ્ટની Love's Pilgrimage નામની નવલ-કથાનું. ગુજરાતી સંક્ષિપ્ત રૂપાંતર.)

આ પુસ્તકના નાયકનું નામ અજીત છે. અજીત કલાકાર છે. તેને જીવન સામે જે સંગ્રામ ખેલવાનો આવે છે તેનો ચિંતાર મૂળ લેખકે પોતાની સંસારકથાને તેમાં ગૂંથી દ્યોને આલેખ્યો છે. અજીતની પત્ની પ્રભાને બાળક જન્મે છે. તેની પ્રસવવેદના જોઈને સંકુલ્લ થયેલા અજીતને આપણે શરૂઆતમાં જોઈએ છીએ. અજીતને લેખનપ્રવૃત્તિમાંથી પેસા મળતા નથી. તેનું હૃદય ભાવનાવાળું નાટક નિષ્કળ જન્ય છે. જન્મરમાં બપો. તેનું વ્યવહારું લખાણ તે આપી શકતો નથી. માનવજાતીનો વિચિત્ર વાદ તે શોધી કાઢે છે પણ તે પુસ્તક છેવટે તે કાઢી નાખે છે.

તેની પત્ની પ્રભા તેનાં સૂક્ષ્મ સંવેદનોને સમજી શકતી નથી. અજીત અતડો રહે છે. એકાંત શોધે છે. પત્ની તરફ ખેદરકાર બને છે. વચ્ચે પ્રભા જેર પીવા તૈયાર થાય છે. પ્રભાનું હૃદય દીવેશ્વર નામના શાંત શાસ્ત્રીજી તરફ દબે છે. પણ અજીત પરનો તેનો પ્રેમ એટલો ગાઢ છે કે તેને પતિને છોડવાનો વિચાર પણ આવતો નથી; અને દીવેશ્વર જિંદગીમાં આ લોકોને ફરી કદી ન મળવાનો સંકલ્પ કરી જતો રહે છે. અજીત જે ઉદારતાથી પત્નીને સુખી કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા સુધીની તૈયારી કરે છે અને શાસ્ત્રીને તે વિશે પત્ર લખે છે, તે નવલકથાનો રસમય ભાગ છે. કલાકારના દૃષ્ટી જીવનની વિષસતામાંથી ધીરે ધીરે એ પરામર્શ આવે છે. ત્યાં નવલકથાની ઐતિહ્યપૂર્વક સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

નવલકથાના પ્રસંગો છુટાછવાયા છે. દરેક પ્રકરણ એક ખીલ સાથે સળંગ વસ્તુસૂત્રથી સંકળાયેલું ન હોવાને લીધે નવલકથાનો રસ જળવાઈ રહેતો બહુ મુશ્કેલ બને છે. પ્રભા સિવરામનું અન્ધ પાત્ર. પણ સિવરામની અસર પાડી શકતાં નથી. અજીત શરૂઆતથી તે છેવટે સુધી વિચિત્ર રીતે વર્તે છે. તેનો આર્થિક સંક્રામણો નવલકથાને પાને પાને બિહામણી લાગ્યા કરે છે. શ્રી મેઘાણીએ આને ગુજરાતી સમાજની વાર્તા બનાવી છે, તો પછી આ રૂપાંતરમાં મનુષ્યજાતીનો વિદ્યુત વાદ અજીત શોધી કાઢે છે અને દેશભરમાં તેની મોટી ચર્ચા જાગે છે એ વાત કાઈ રીતે બંધનસતી થતી નથી. મૂળ પુસ્તક મોટી કલાકૃતિ નથી, એમ તો શ્રી મેઘાણી પણ કહે છે. " લેખકે વાર્તાના જીવનના નાનામોટા, ગણનાયોગ્ય તેમજ સુદ, તમામ અનુભવોનો સંગ્રહ કરીને ખેશક પ્રભાવપૂર્ણ ભાષામાં આંહી ભંડારિયું બંધ્યું છે. " એમ તેઓ અનુવચનમાં લખે છે. તો પછી આવા સામાન્ય પ્રકારના પુસ્તકને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પરિશ્રમ લેવાની ઉપયોગિતા સમજી શકાતી નથી. મૂળ વાર્તાના " હસો હિપરાંત પાનાં-માંથી ૨૬૦ જેટલાં પાનાંનો જ સંસ્કાર ઉતારી મારી કથાને ખતમ કરી છે " એમ શ્રી મેઘાણી કહે છે અને એ કીક જ કહ્યું છે. મૂળ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં ૬૭૭ વાંચી-શકાય તેવું

આવ [કાલ નિશ્ચય] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૮૬
આવજી

સંચાલક
રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી

૫૫૭૦

વર્ષ ૧૫
અંક ૧૦

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૦

આવણુ : ૧૯૬૬

અંક ૪

લોકજીવનનો પાયો

શ્રી. કાકાસાહેવ કાલેલકર

પ્રખ્યાતિની ઝેરદર્શીને દિવસે દેવો બિંધમાંથી બેઠે છે. ગરીબોના દેવ પણ હવે ભૂત થયા છે અને જનતા ગામડાંઓ પ્રત્યે પોતાનો શો ધર્મ છે તે આજે હજારો વર્ષ પછી વિચારવા લાગી છે. સ્વારાજ્યની ઉપાસના અને સ્વાતંત્ર્યનું ધ્યાન કરતાં કરતાં દેશસેવકોને સાક્ષાત્કાર થયો કે ભારતની સાચી શક્તિ ગામડાંમાં વસતાં હિંદુસ્તાનનાં કૌડો ગરીબો અને એમની હજારો વરસથી ટકી રહેલી સંસ્કૃતિમાં છે. હવે લોકો ગામડાંનાં ગુણગાન ગાવા લાગ્યા છે. ગામડાંની સેવા હજી શરૂ થઈ નથી પણ એના માહાત્મ્ય તરફ તો ચોક્કસ નજર મળે છે.

સત્યાગ્રહની દિશ્યાલક્ષમાં જે લોકો જેલમાં ગયા તેમને અધ્યયન-મનનનો ઠીક મોકો મળ્યો. ધણી લોકોએ એ દિવસોમાં જેલમાં નવી ભાષાઓ શીખી લીધી, આત્મચરિત્ર લખ્યાં, યુરોપીય સમાજવાદ અને સામ્યવાદનું સાહિત્ય વાંચ્યું અને પોતાના દિલના અસંતોષની નવી મીમાંસાઓ પણ બહો કરી. જે લોકોને આપસઆપસમાં ચર્ચા કરવાની તક મળી તેમણે જુદા જુદા વિષયોની ચર્ચા કરીને અને પોતાના કાર્યની યોજના ઘડીને જેલનિવાસનો લાભ ઉઠાવ્યો.

ન્યારે હું બેલગામી હિંદુલગા જેલમાં (સન ૧૯૩૨) હતો ત્યારે શ્રી. પુણ્ડરીકજી મને અનેક વિષયોને લગતા પ્રશ્નો પૂછતા હતા અને એના જવાબ મારી પાસેથી લખી લેતા હતા. ખાસ કરીને ગામડાંનું જીવન, ત્યાંના પ્રશ્નો, તેની મીમાંસા, અને આમોદ્ધારની યોજનાઓ એ વિષે અમે વાતો કરતાં હતા. એક દિવસે મેં કહ્યું કે ' કોઈપણ સમાજ ન્યારે ધરડો ધઈ જાય છે અથવા એથી બચવું તેમાં ચોવન સ્ફુરે છે ત્યારે તેનું કારણ તેની ધાર્મિક પ્રક્રિયા છે. સોડોને બતાવવા માટે જે ધર્મસિદ્ધાન્ત સમાજમાં ' માનવામાં ' આવે છે તેની સાથે મારે નિરખત નથી. જીવનને પ્રેરણા આપનાર, તેને સુધારનાર કે બગાડનાર, એવી જે જીવતી પ્રજા સોડોના જીવનમાં પ્રગટ થાય છે, અથવા વ્યાપે છે તે જ એ સમાજનો અસલી અને અમલી ધર્મ છે. એ ધર્મમાં ન્યારે ક્ષતિ આવે છે ત્યારે સમાજ મૃતપ્રાય

યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોની મર્યાદા

ત્રા. જી. જી. અંબારિયા-
જમ. એ., એમ. એસસી. (લંડન)

૧.

ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર પશ્ચિમનાં અર્થશાસ્ત્ર કરતાં જુદું હોવું જોઈએ, તેમાં પશ્ચિમનું અર્થ અનુકરણ ન હોવું જોઈએ, પણ આપણા ખાસ સંજોગો અને આપણાં પ્રજામાનસને અનુસરીને તે ધ્યાયેયું હોવું જોઈએ એમ સૌ કોઈ સ્વીકારશે. હિંદની સંસ્કૃતિમાં ધર્મની ભાવનાને જે સ્થાન છે તે નજરમાં રાખીને આપણી અર્થવ્યવસ્થાની યોજના અને સુધારાનો કાર્યક્રમ આપણે ધડબો જોઈએ એ સિદ્ધાન્ત લગભગ સર્વમાન્ય છે એમ દેહી શકાય. પણ એ સિદ્ધાન્તના પાયા પર અર્થતંત્રની આખી ધમારત શી રીતે ચલાશે, એ અર્થતંત્રના નિયામક કાયદાઓ કયાં હશે તે વિચારીશું તો અનેક મુશ્કેલીઓ જોવા મળે. આવો એક પ્રશ્ન યાન્ત્રિક ઉદ્યોગોની મર્યાદાનો છે.

૨.

ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રી જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે યાન્ત્રિક શોધખોળોનાં પરિણામ વિષે નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:

“આપાર સુધીની યાન્ત્રિક શોધખોળોએ કોઈ પ્રજા મનુષ્યના દૈનિક શ્રમમાં ઘટાડો કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એ શોધખોળોને પરિણામે વસ્તીની વધારે મોટી સંખ્યાનો નિભાવ એની એ મજૂરી અને બંધનની દશામાં થઈ શકે છે, અને થોડાંક મોટા ભારે ધનસંઘટક કરી શકે છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોને વિશેષ એશઆરામ મળી શકે છે.....જ્યારે માનવજાતનું પ્રજનન વિવેકપૂર્ણ અગમચેતીથી થશે ત્યારે જ વૈજ્ઞાનિકોની કૃદ્ધિ અને શક્તિઓના કુદરત પરના આ વિશ્વસો સમસ્ત માનવજાતની મૂડીરૂપ બની શકશે, અને એ રીતે સાર્વજનિક સુધારણા અને પ્રગતિનાં સાધનરૂપ બનશે.”

ત્યારથી આધુનિક યન્ત્રપ્રગતો ઉદય પશ્ચિમના દેશોમાં થયો ત્યારથી જ યન્ત્રોની ઉપકારિતા વિષે ચર્ચાઓ થતી આવે છે. યન્ત્રોના ઉપયોગથી શરીરશ્રમ ઓછો થાય છે અને કેટલાંક ભારે કામો જે શરીરબળથી બિલકુલ થઈ શકે નહિ તે યન્ત્રબળથી સહેલાઈથી થઈ શકે છે માટે યન્ત્રોનો ઉપયોગ લાભકારક છે એમ સામાન્ય રીતે મનાતું. પણ મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે શરીરશ્રમ બચાવીને અને નવી નવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરીને, ઉત્પન્ન આપણે શું સાધી શકીએ છીએ? વિશેષ ઉત્પન્ન કરી, તેને માટે દેશવિદેશમાં ખજાનો શોધના જવું પડે અને તેમ કરતાં બીજી પ્રજાઓ સાથે અયકામજીમાં જીતરવું, પડે એવો. જે યન્ત્રોના ઉપયોગનો અર્થ હોય તો થોડું ઉત્પન્ન કરી જીવનમાં સાદાઈ કેળવી સતોષી જીવન કેમ ન ગાળવું? યન્ત્રોનું સાચું કેવળ મનુષ્યની ઉત્પાદકશક્તિ વધારવામાં નથી, પણ માનવશક્તિને કેવળ શરીરવાત્રાની સિદ્ધિમાં જ અર્થાર્થ જતાં અટકાવી તેને ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓ માટે અવકાશ આપવામાં છે. જોન સ્ટુઅર્ટ મિલે ઉપરનું વિધાન કહ્યું ત્યાર પછીનાં આ સો

સૌથી મહાન અર્થશાસ્ત્રી હતા. તે સમય અને રચનાની કરકસર કરવામાં હતેમંદ યથો હતો—રચનાગતના બંધનોથી પર યથો હતો. "....." પહેલાં આપણે ઇશ્વરની અને તેના કાયદાઓની સાધના કરીએ તો બીજું બધું આપોઆપ આપણને મળી રહેશે. આ જ આપણું અર્થશાસ્ત્ર છે. "

ગાંધીજીનો આર્થિક કાર્યક્રમ તપાસતી વખતે એમના જીવનનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત વાદ રાખવો જોઈએ. ગાંધીજી અમર્યાદિત ધનસંચયમાં માનતા નથી, અને આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે પ્રજાનો મોટો ભાગ પણ વ્યવહારમાં અમર્યાદ ધનસંચયમાં માનતા નથી, માત્ર ચાલુ અને આવરક મનાતી જરૂરિયાતો પૂરતું ધન હવે છે, અને મુશ્કેલીના કાંઈ સમયને પહોંચી વળવાને સારુ થોડો સંચય હવે છે. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર ને પશ્ચિમનાં અર્થશાસ્ત્રનું કેવળ અંધ અનુકરણ કરી સંતોષ નહિ માને તો આ સિદ્ધાંત પર અવરજ વિશેષ વિચાર કરવાની આવરકતા રહેશે. જે અર્થવ્યવસ્થા નીચે દરેક માણસને પોતાના શારીરિક શ્રમ વડે પોતાની પ્રાયમિક જરૂરિયાતો પૂરતું મળી રહે તે અર્થવ્યવસ્થા ગાંધીજીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંગીન ગણાય. આ નજરે એમણે ખાદીપ્રવૃત્તિ અને સ્વખર્ચ ગામડાંઓની યોજના આગળ ધરી છે, એ યોજનાની કિંમત આપણે ચાલુ ધોરણથી નહિ આંકી શકીએ. ગાંધીજીનાં અર્થશાસ્ત્રની સમીક્ષા કરવામાં "રેટિયો આઉટલુ" ઉત્પન્ન કરી શકે અને યન્ત્રો તેના દરતાં આટલા ગણે" એ દલીલને રથાન જ નથી. વિશેષ ઉત્પાદન કરીને પછી આગળ શું? પશ્ચિમના દેશોએ એ દિશામાં પ્રગતિ કરી તેનાં શાં પરિણામ આપ્યાં?

૪

ગાંધીજીએ આ વિષય પર એટલું બધું લખ્યું છે કે તેનો અહીં સાર પણ આપવો મુશ્કેલ પડે. અહીં એટલું જ કહેવું જોઈએ કે એમના આર્થિક કાર્યક્રમને અપનાવીએ કે અવગણીએ તે પહેલાં તેઓ જે જીવનક્રમ આપણી સમક્ષ મૂકે છે, જે વ્યક્તિગત અને પ્રજાકીય જીવનના અંતિમ આદર્શ આપણને સ્વીકારવા કહે છે તે પ્રજાકિંતની દૃષ્ટિએ અસાધ્ય છે કે કેમ તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. "હિન્દુ સ્વરાજ"માં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે યન્ત્રોએ હિન્દુસ્તાનને ગરીબી આપી છે, યન્ત્રો આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપ છે, અને એ સંસ્કૃતિ પાપગય છે, વગેરે. "આપણે હિન્દુસ્તાનમાં મિલો સ્થાપીએ તેના કરતાં તો માન્ચેસ્ટર પૈસા મેડલીએ અને માન્ચેસ્ટરનું તકલાદી કાપડ વાપરીએ એ વધારે ઇષ્ટ છે." છતાં, જે મિલો આપણા દેશમાં છે તેનો નાશ કરવાની ગાંધીજી ભલામણ કરતા નથી. તેઓએ કહ્યું છે કે "કાંઈ પણ કામનો અનારમ્ભ એ અત્યંત કઠાપણનું ચિહ્ન છે, પણ આપણે મિલમાલેફાને દોષ દર્શ શકીએ નહિ, આપણે તેમની દયા ખાવી જોઈએ. લોકોની દુરજ સંચાની મદદથી બનાવેલી વસ્તુઓ વાપરવાનું બંધ કરવું એ છે." અહીં વિશેષ અવતરણો આપવાને રથાન નથી. યન્ત્રોના ઉપયોગ અને તેની મર્યાદા વિષે ત્યારપછી ગાંધીજીના વિચારોમાં ફેરફાર થયા હોય એ સંભવિત છે. પણ એકંદરે ગાંધીજી યન્ત્રોકરણની વિરુદ્ધ છે એમ કહેવું અપોજ્ય નથી. એમનો આ માન્યતાના મૂળમાં શારીરિક શ્રમની અત્યંત આવરકતા વિષેનો તેમનો આશ્રય રહેલો છે. નાના કારીગરી ઉદ્યોગોમાં શારીરિક શ્રમ છે, એ કામમાં કારીગરને આનંદ આવે છે, તે દ્વારા એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરી શકે

વર્ષમાં યન્ત્રવાદ પશ્ચિમના દેશોમાંથી પૂર્વના દેશોમાં પણ પ્રસર્યો છે. ૧૯૧૪ના વિમલસંધી આપણે એમ માનતા કે દિન્દની આર્થિક ઉત્થતિ ઉદ્યોગીકરણ દ્વારા જ છે, અને તેથી સરકારની નીતિ મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન આપવાની હોવી જોઈએ એવી આપણી માંગણી હતી. ત્યારપછી, કેટલાંક બળોને પરિણામે દિન્દનું ઉદ્યોગીકરણ ઠીકઠીક થયું છે, પણ માત્ર મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો આપણી વિરાટ પ્રગતી અત્યંત ગરીબી અને અર્ધબેકારી ટાળી શકશે કે કેમ તે વિશે ધણાને શંકા થઈ છે, ધણાને અવિશ્વાસ પણ છે. ઉત્પાદનના દરેક ક્ષેત્રમાં યાંત્રિક બળોનો ઉપયોગ કરી પશ્ચિમના દેશો સુખી, યશા, છે એમ કાણ કહેશે ? વ્યાપારઉદ્યોગમાં તેજશ્ન દોનો અદ્યનેમિક્ષમ, અનિચ્છિત બેકારી, અને આંતરરાષ્ટ્રીય વિમલના કડવા અનુભવને લીધે દેશદેશમાં ક્રાન્તિનું વાંતાવરણ ઘેરાયું છે. ત્યારે, દિન્દમાં આપણી નીતિ શી હોવી જોઈએ ? 'ગાંધીજીને પૂછીએ' એ વૃત્તિ આપણને સૌને સ્વાભાવિક થઈ ગઈ છે. અને ગાંધીજીએ પોતાનાં લખાણોમાં તેમજ ચરખાસંઘ અને આગેવાનોગ સંઘ જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા આપણને ચોક્કસ માર્ગ બતાવ્યો પણ છે. આ લેખમાં આપણે ગાંધીજીના આર્થિક પ્રગતિ વિષેના અને યન્ત્રોના ઉપયોગની મર્યાદા વિષેના વિચારોની સમીક્ષા કરીશું.

૩

સરકારમાં જ રપટ કરવું જોઈએ કે ગાંધીજીની આર્થિક પ્રગતિની વ્યાખ્યા પશ્ચિમના વિચારકોએ રજૂ કરેલી વ્યાખ્યા કરતાં જુદી છે. પશ્ચિમની પ્રગતિએ જીવનધોરણ ઉત્તરોત્તર ઊંચું બતાવવા મચે છે. તેમનો અનુભવ એવો છે કે માણસગતની ઉત્પાદન શક્તિ એમ વધે છે તેમ તેની જરૂરિયાતો પણ વધે છે, અને નથી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા નવા પ્રયાસો કરવા પડે છે. આમ નવી શોધખોળોને પરિણામે વિશેષ ઉત્પાદન, તેમાંથી નવી જરૂરિયાતો, અને ફરી વિશેષ ઉત્પાદનની ખાતર નવી શોધખોળો, એમ આર્થિક પ્રગતિનો પ્રવાહ આગળ વધે જાય છે એમ તેમની માન્યતા છે. પશ્ચિમના વિચારકો પણ એટલું તો સ્વીકારે છે કે આર્થિક પ્રગતિ એટલે સામાજિક સ્થાયત્વ કે પ્રગતિ એમ નથી, અને અર્થને સાધવા જતાં સમાજની બીજી પ્રવૃત્તિઓને દાગિ પાડી પહોંચવાનો સંભવ છે, પણ તેમને મન આ સંભવ માત્ર છે. ગાંધીજીને લાગ્યું છે કે આ સંભવ માત્ર નહિ, પણ ચોક્કસ પરિણામ છે, અને એ દૃષ્ટિએ ભેતો તેમણે કહ્યું છે કે આર્થિક પ્રગતિ નૈતિક રિક્ષાસને અપાવકતાં છે. તેમણે કહ્યું છે કે નૈતિક અથવા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ એ જ આપણું મુખ્ય લક્ષ્યનિંદુ હોવું જોઈએ. અર્થ નીતિને-પરમને-અનુસરે. ધર્મસાધનામાં અર્થસાધના એ કેવળ સાધનરૂપ છે. ૧૯૧૬ માં અદ્વાતાપાદમાં એક બાજુ રચનાય તેમણે કહ્યું હતું : "હું માનું છું કે આર્થિક પ્રગતિ અરેખરા નિકાસને બાધક છે. મારે જ પ્રાચીન આદર્શ દ્વયોપાનનની પ્રગતિ પર અંકુશ મૂકવો હોય." એ જ વ્યાખ્યાનમાં બીજી જગ્યાએ તેઓ કહે છે : "હું કહેવાની દિશન છું છું કે અર્થસાધના કાવચોના સંબંધમાં આધુનિક પાકપુરતો કરતાં જનતાં સાચો વિશેષ પ્રમાણભૂત અને સંગીન મળે છે...જસસ પોતાના સમયનો

* ગાંધીજીની વિચારધારાની દૃષ્ટિએ પ્રગતિ એ જીવનની સમાવવાનો પ્રવાહ માત્ર આ છે. કેટલેક વાચક એ વિશેષપણીથી જાણે જાણતા હોઈ માર્ગમૂલ્ય કરશે તો હું આભારી થઈશ. ૧૯, ૧૯, ૨૦.

સૌથી મહાન અર્થશાસ્ત્રી હતો. તે સમય અને સ્થળની કરકસર કરવામાં ફતેહમંદ થયો હતો— સ્થળકાળના બંધનોથી પર થયો હતો. ”.....“ પહેલાં આપણે ઈશ્વરની અને તેના કાપદાં- ઝોની સાધના કરીએ તો બીજું બહુ આપોઆપ આપણને મળી રહેશે. આ જ બહુ અર્થશાસ્ત્ર છે.”

ગાંધીજીનો આર્થિક કાર્યક્રમ તપાસતી વખતે એમના જીવનનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત યાદ રાખવો જોઈએ. ગાંધીજી અમર્યાદિત ધનસંચયમાં માનતા નથી, અને આપણે કબજા કરતું જોઈએ કે પ્રગતો મોટો જાગ પણ વ્યવહારમાં અમર્યાદ ધનસંચયમાં માનતો નથી, માત્ર ચાલુ અને આવશ્યક મનાતી જરૂરિયાતો પૂરતું ધન હજી છે, અને મુશ્કેલીના કાંઈ સમયને પહેાંચી વળવાને સારુ થોડો સંચય હજી છે. ભારતીય અર્થશાસ્ત્ર ને પશ્ચિમના અર્થશાસ્ત્રનું કેવળ અંધ અનુકરણ કરી સતોષ નહિ માને તો આ સિદ્ધાંત પર અવરય વિશેષ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા રહેશે. જે અર્થવ્યવસ્થા નીચે દરેક માણસને પોતાના શારીરિક જમ વડે પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂરતું મળી રહે તે અર્થવ્યવસ્થા ગાંધીજીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંતોષ ગણાય. આ નજરે એમણે ખાદીપ્રવૃત્તિ અને સ્વપર્યાપ્ત ગામડાંઓની યોજના આગળ ધરી છે, એ યોજનાની કિંમત આપણે ચાલુ ધોરણથી નહિ આંકી શકીએ. ગાંધીજીના અર્થશાસ્ત્રની સમીક્ષા કરવામાં “ રેટિયો આટલું ઉત્પન્ન કરી શકે અને યન્ત્રો તેના કરતાં આટલા મળે ” એ દલીલને સ્થાન જ નથી. વિશેષ ઉત્પાદન કરીને પછી આગળ ચું ? પશ્ચિમના દેશોએ એ દિશામાં પ્રગતિ કરી તેનાં શાં પરિણામ આવ્યાં ?

૪

ગાંધીજીએ આ વિષય પર એટલું બહુ લખ્યું છે કે તેનો અહીં સાર પણ આપવો મુશ્કેલ પડે. અહીં એટલું જ કહેવું જોઈએ કે એમના આર્થિક કાર્યક્રમને અપનાવીએ કે અંશભાગીએ તે પહેલાં તેઓ જે જીવનક્રમ આપણી સમક્ષ મૂકે છે, જે વ્યક્તિગત અને પ્રગતીય જીવનના અંતિમ આદર્શ આપણને સ્વીકારવા કહે છે તે પ્રગતિગતની દૃષ્ટિએ ખરાબર છે કે કેમ તેનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. ‘ હિન્દ સ્વરાજ ’માં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે યન્ત્રોએ હિન્દુસ્તાનને ગરીબી આપી છે, યન્ત્રો આધુનિક સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપ છે, અને એ સંસ્કૃતિ પાપમય છે, વગેરે. “ આપણે હિન્દુસ્તાનમાં મિલો રચાવીએ તેના કરતાં તો માન્ચેસ્ટર પૈસા મોડલીએ અને માન્ચેસ્ટરનું તકલાદી કાપડ વાપરીએ એ વધારે ઈષ્ટ છે. ” છતાં, જે મિલો આપણા દેશમાં છે તેનો નાશ કરવાની ગાંધીજી ભલામણ કરતા નથી. તેઓએ કહ્યું છે કે “ કાંઈ પણ કામનો અનારમ્ભ એ અત્યંત હઠાપણનું ચિહ્ન છે, પણ આપણે મિલમાલેકોને દોષ દઈ શકીએ નહિ, આપણે તેમની દયા ખાવી જોઈએ. લોકોની ફરજ સંચાની મદદથી બનાવેલી વસ્તુઓ વાપરવાનું બંધ કરવું એ છે. ” અહીં વિશેષ અનતરણો આપવાને સ્થાન નથી. યન્ત્રોના ઉપયોગ અને તેની મર્યાદા વિષે ત્યારપછી ગાંધીજીના વિચારોમાં ફેરફાર થયા હોય એ સંભવિત છે. પણ એકંદરે ગાંધીજી યન્ત્રોકરણની વિરુદ્ધ છે એમ કહેવું અગોચર નથી. એમની આ માન્યતાના મૂળમાં શારીરિક જમની અત્યંત આવશ્યકતા વિષેનો તેમનો આગ્રહ રહેલો છે. નાના કારીગરી ઉદ્યોગોમાં શારીરિક જમ છે, એ કામમાં કારીગરને આનંદ આવે છે, તે દ્વારા એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરી શકે

છે; જ્યારે મિલઉદ્યોગમાં શ્રમજીવીઓને પોતાને રસ નથી, તેઓ માત્ર મિલમાલેદાના હથિયાર રૂપ છે, વગેરે કારણોએ હિન્દની લાવિ અર્થવ્યવસ્થા મુખ્યત્વે આવા નાના પાયા પરના, ખેતીના ધંધાને અનુકૂળ એવા, ઉદ્યોગો પર ધરી જોઈએ એમ ગાંધીજીની બલામણુ છે. વળી, આવી વ્યવસ્થા નીચે આર્થિક અસમાનતા ઓછી રહેશે અને ગરીબોનું કે કામદારવર્ગનું શોષણ નહિ થાય એ તેનો વિશેષ લાભ ગણાવાયો છે.

૫

આ બધી દલીલો વાસ્તવિક છે ? ગાંધીજી જે અર્થવ્યવસ્થા સૂચવે છે તેમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે એમ ધણાને લાગશે એમાં શંકા નથી. (૧) સાદા જીવનની વ્યાખ્યા શી ? જરૂરિયાતો આવશ્યક કંઈ અને અનાવશ્યક કંઈ ? અન્નવસ્ત્રની જરૂરિયાતો આપણે આવશ્યક કહીએ, પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચે જે શારીરિક અને માનસિક ભેદો છે તેને અંગે આવી આવશ્યક જરૂરિયાતોને સંતોષવાનાં સાધનોમાં ફેર રહેશે, એ બહુ મહત્વની વાત ન ગણીએ તો પણ કેટલીક વસ્તુઓ, જેવી કે પુસ્તકો, વાપરનારનાં જીવનમાં કંઈક અંગત અને વિશિષ્ટ સ્થાન ભોગવે છે, તે કેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તે પર અંકુશ કેમ મૂકાય ? દરેક વ્યક્તિને પોતાની આસપાસ અમુક પ્રકારનું વાતાવરણ જોઈએ છે. તેને માટે કેટલીક એવી વસ્તુઓ જોઈએ કે જે બાહ્યદષ્ટિએ આવશ્યક ન પણ લાગે. આવી પરિસ્થિતિ અપવાદરૂપ છે એમ કોઈ કહેશે, પણ એ બાબતમાં આમાણિક મતભેદને સ્થાન છે એમ સ્વીકારવું પડે.

(૨) અત્યારની સમાજરચનામાં જે આર્થિક શોષણ આવી રહ્યું છે તે યન્ત્રોને લીધે છે અથવા મૂડીદારી વ્યવસ્થાને લીધે જ છે એમ માનવા કારણ નથી. મધ્યકાલીન હુલર ઉદ્યોગોમાં કારીગરની કળા અને વ્યક્તિત્વને અવકાશ રહેતો એ ખરું, અને એટલા માટે જ રત્નિક વગેરે વિચારકોએ એ વ્યવસ્થાને આદર્શ ગણ્યો છે. પણ આ આખીય દલીલ ઝીણવટથી તપાસવાની જરૂર છે. કારીગરી ઉદ્યોગવ્યવસ્થામાં શોષણનીતિની શક્યતા નથી એ ખરું છે ? આને આપણે ત્યાં ખેતીમાં યન્ત્રોનો ઉપયોગ નથી થતો તેથી શું ખેડૂત-વર્ગનું શોષણ નથી ? શ્રી. મહાદેવભાઈએ ચોડા સળય પહેલાં 'હરિજન'ના એક અંકમાં એવી દલીલ કરી હતી કે ત્યાં યન્ત્રો છે ત્યાં શોષણ છે જ, અને એમના મત પ્રમાણે. યુરોપીય દેશોનો ઇતિહાસ એ વિધાનનો સ્પષ્ટ પુરાવો આપે છે. પણ ઈંગ્લંડનો આર્થિક ઇતિહાસ એમ પણ કહે છે કે એંગ્લોસાક્ષી સદીમાં જેટલું શોષણ, જેટલો જુદમ અને જેટલી અમાનુષતા પ્રમાણમાં નાના પાયા પરના (sweated trades) હાથકામના ધંધામાં હતાં તેટલાં કદાચ મોટી મિલો કે કારખાનાંમાં ન હતાં. મોટા ઉદ્યોગોમાં જે શોષણ હોય તે જલદી દેખાઈ આવે એ ખરું, પણ યન્ત્રો એ શોષણ માટે જવાબદાર છે એમ કેમ માની શકાય ? શોષણનું મૂળ માનવસ્વભાવમાં છે, યન્ત્રોમાં નથી. 'શોષણ' કેવળ આર્થિક હોય એમ પણ નથી, સામાજિક કે રાજકીય પણ હોય. જે દરેક વ્યક્તિ સર્વોંશે સ્વાથયી હોય તો શોષણ માટે અવકાશ ન રહે, અથવા માનવસ્વભાવ જેવણુથી એટલો ઉદાત્ત થયો હોય કે શોષણ માત્ર વર્ત્ય ગણાય તો તે અટકે. પણ બાલ્ય કે સ્થૂળ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી કે ઊંડી દેવાથી શોષણ ઉદ્ભવે છે કે અટકે છે એ મને તો ભય લાગે છે. આને સંકાઓથી પુરુષ વર્ગે સ્ત્રીજાતિનું શોષણ નથી કર્યું ? ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમવિભાગ છે ત્યાં શોષણનો

સંભવ છે, અને અમુક મર્યાદામાં શ્રમવિભાગની અનિવાર્યતા તો ગાંધીજી સ્વીકારે છે.

(૩) માણસનું એક વખત યન્ત્રોનો ઉપયોગ શીખી, તેનો સ્વાદ ચાખી, તેને હવે ફેંકી દે એવો સંભવ નથી. મનુષ્યે કુદરતે પર જો વિન્યો મેળવ્યા છે તેનો તે કુરુપયોગ કરે કે સદુપયોગ, પણ કંઈકે ઉપયોગ તો તે કરવાનો જ. જો એમ હોય તો, ખરો પ્રશ્ન ઉદ્યોગો નાના પાયા પર હોવા નેઈએ કે મોટા પાયા પર એ નથી પણ યન્ત્રચળના ઉપયોગથી જો સમય અને શક્તિ બન્ને તેનો સદુપયોગ સમાજહિતાર્થે શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરવાનો છે એમ ન કહી શકીએ ? શ્રી. મહાદેવભાઈએ ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે તે લેખમાં કહ્યું છે કે ગરીબોનું શોષણ કેવળ રાજ્યને ઉત્પાદન સાધનો સોંપવાથી નહિ અટકે, એ શોષણ અટકાવવા માટે રાક્ષસી કદના યન્ત્રોદ્યોગોનો જ નાશ કરવો નેઈશો. કેવળ રાજ્યને ઉત્પાદન સાધનો સોંપવાથી શોષણ નહિ, અટકે એ ખરું; પરંતુ સાથે સાથે કહેવું નેઈએ કે કેવળ કારીગરી ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવાથી પણ તે નહિ અટકે. વળી, દ્રવ્યની અસમાનતા યન્ત્રોનો ઉપયોગથી ઉદ્ભવે છે એ પણ સર્વોંશે સત્ય લાગતું નથી. એ અસમાનતાનું કારણ રાજ્યના કાયદાઓનું અધારણ હોઈ શકે. વળી યન્ત્રોનો ઉપયોગ રશિયા કરે છે છતાં ત્યાં સંપત્તિની અસમાનતા ઓછી છે એ આપણે નેઈએ છીએ. અમર્યાદ હરીફાઈ અને ખાનગી મિલકતના પાયા પર રચાયેલી મૂડીવાદી વ્યવસ્થા સંપત્તિની અસમાનતાની ઉત્પાદક અને પોષક છે, પણ-મૂડીવાદ અને યન્ત્રવાદ એક જ વસ્તુ નથી. વળી, જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે એકંદરે યન્ત્રો હાનિકારક નીવડ્યાં છે, અથવા મોટા પાયા પરના ઉદ્યોગો હાનિકારક નીવડ્યા છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ છે. કોઈ વસ્તુનું એકંદર પરિણામ માપવું બહુ મુશ્કેલ છે. યન્ત્રોએ માનવસંસ્કૃતિનું એકાકરણ કર્યું છે, માનવસહકારનાં નવાં ક્ષેત્રો યન્ત્રોદ્ધાર આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવ્યાં છે. યન્ત્રોનો સદુપયોગ થાય તો આપણી કાર્યશક્તિ, સત્કાર્યશક્તિ અનેક ઘણી વધે એ નિઃસંદેહ છે.

(૪) હકીકતે, શરીરશ્રમ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિને વ્યાધક નથી એ મુદ્દો સમજી શકાય; માણસ શરીરશ્રમમાંથી શુક્તિ મેળવે તો જ તે ઉચ્ચતર પ્રવૃત્તિઓ ખેડી શકે, અને તો જ તે કંઈ સર્જનાત્મક કાર્ય કરી શકે એમ નથી એ મુદ્દો પણ સ્વીકારી શકાય. પરંતુ શરીરશ્રમ વિના આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ ન સંભવી શકે, અથવા શરીરશ્રમ દ્વારા જ વ્યક્તિની સર્જનાત્મક વૃત્તિઓને સંતોષી શકાય એવો કંઈક અર્થ કે આજ્ઞાસ ગાંધીજીનાં લખાણોમાં જણાય છે તે મને ભિન્ન એમ લાગતું નથી.

બુદ્ધિજીવીનું આત્મનિરીક્ષણ

રામપ્રસાદ શુક્લ

[મન્દાકીન્તા]

આ સંસારે બહુ વખત મેં સાંભળ્યાં મદ્દગાણાં.
બાંધ્યાં છોડ્યાં અધિક વસમાં શૌર્યભીનાં ઉખાણાં;
ક્રાન્તિ કેરા ઇતિવૃત પડ્યો, વારતા વિશ્વવોની
શબ્દે શબ્દે ભભકે ભરતી વીરનાં સ્વાર્પણોની.

મારાં તો એ હૃદયમનની હીનતા ના હુણાઈ;
તૈયારી ના જરીય બલિ થાવાતણી રે! જણાઈ
હોમાવાની પણ પ્રગટતાં બુદ્ધિએ ખોડ ન્યાળી.
શબ્દોઘેરી ફિલસુફી વણી, રાજનીતિ ઉખાળી.

મારાથી તો અધિકતર આ દુઃખદારિદ્રધેલાં:
આદર્શોની અણુસમજ, અજ્ઞાનતામાં ફસેલાં,
સ્થૂંધે ધૈર્ય કદમ ભરતાં નિશ્ચયે કાર્યમત્ર.
હોમાતાં એ હસિત વદને લેશ થાતાં ન ભત્ર.

આ બુદ્ધિથી ગત્યું ભડું એથી અબુદ્ધિ સવાઈ,
ઝીલી લેવી બુદ્ધમઝડીઓ વીરની એ વડાઈ.

(ગતાંકથી ચાલુ)

[શ્રી દિલીપકુમાર રાય શ્રી અરવિંદ ગ્રંથ. મહાત્મા ગાંધી, રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, બર્ટ્રાન્ડ રસેલ અને રોમાં રોલાં સાથે પોતાને જુદે જુદે પ્રસંગે જે ચર્ચાઓ થયેલી તે બંધી પુસ્તકાકારે બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ ચર્ચાઓમાં ચર્ચાચલા વિષયો મહત્વના હોઈ તેનો સુન્દરાલીમાં અનુવાદ કરવાનું મને મન થયું. તેમણે પરવાનગી પણ આપી. એ જાહેર હું તેમનો અને તે મેળવી આપનાર મિત્રોનો આભારી છું. આ આખો અનુવાદ સર્જન લેખમાળા રૂપે ‘પ્રસ્થાન’માં આપવા ધારું છું.

મૂળ વાતચીત અંગ્રેજીમાં થયેલી અને પુસ્તકમાં તેનો બંગાળી અનુવાદ આપેલો છે. મૂળનો અર્થ ૨૫૭૪ થાય એટલા માટે ઘણી જગ્યાએ અંગ્રેજી વાક્યો ઉતારેલાં છે. એ વાક્યો જોતાં મને કોઈ કોઈ ઠેકાણે શ્રી દિલીપકુમારે ક્યાં છે એવી જરા જુદી રીતે અનુવાદ કરવાનું મન થયેલું. પણ મેં બંગાળી પુસ્તકોનો અનુવાદ કરવાનું માથે લીધું. એટલે મારે તેને પણ વફાદાર રહેવું જ જોઈએ, આથી સામાન્ય રીતે મેં તેમના અનુવાદમાં ક્યાંય જ ફેર લીધી નથી. મને પોતાને એમની અનુવાદરીતી ખૂબ ગમી છે.]

થોડી વાર પછી મેં પૂછ્યું: “બધું તો સમજ્યો, માત્ર મારા યોગ કરવા વિશે શું?”

“દરેક માણસ કોઈ ને કોઈ પ્રકારનો યોગ કરી શકે છે.”

“હું તો આપના પૂર્ણ યોગની વાત કરું છું.”

“એ તો એમ છે,” શ્રી અરવિંદ જાણે કંઈક વિચારમાં પડ્યા હોય એમ જોતા, “કે મારા યોગની દીક્ષા તમને આપી શકારો કે નહિ તે અત્યારે નહિ કહી શકાય.”

“કેમ, કહેશો?”

“કારણ, હું જે યોગમાર્ગે જઈ રહ્યો છું તેનું ખ્યેય આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાનું છે—આપણા દેહનું સુદૃઢ. એ માર્ગ ખૂબ કડક છે. એનું ખ્યેય સહેલાઈથી મળે એવું નથી—એમાં જોખમો પણ ખૂબ છે. એટલે હું કોઈને જ એ યોગ લેવાને કહેતો નથી—જો તેની તૃષ્ણા એટલી પ્રબળ નથી હોતી કે તે એને માટે પોતાનું સર્વસ્વ છોડવા તૈયાર હોય. * એટલે કે હું માત્ર એવા માણસને જ મારા યોગમાં દીક્ષા આપી શકું જેને મન, એ યોગ સિવાય બીજું કશું જ કરવા જેવું ન લાગતું હોય. તમારામાં હજી એવી તૃષ્ણા કંઈ જાગી નથી. તમારે તો જીવનસમસ્યાનું જરા સમાધાન જોઈએ છે. એટલે કે તમારી જિજ્ઞાસા—seeking—મૂળમાં મનની તૃષ્ણા છે—આત્માની નથી.”

* In fact so great are these dangers that I would not advise anybody to run them unless his call is so strong and urgent that he is prepared to stake everything.”

મને જરા દુઃખ તો થયું. મેં કહ્યું: “સાંભળો, મને લાગે છે કે આપ કદાચ મારી મુશ્કેલી શી છે તે સમજી નહિ શક્યા હો. કારણ, હું સાચેસાચ કહું છું કે મારું આ કોનૂલ કવળ માનસિક નથી—”

“મેં ‘કોનૂલ’ કહ્યું જ નથી, મેં ‘ગિચાસા’ કહી છે. તે ઉપરાંત મેં તમારી ‘અત્યાર’ની સ્થિતિની વાત કરી છે. એવો અર્થ એવો નથી કે પાછળથી તમારામાં આંતર-તુષ્ટ્યા જાગી જ નહિ શકે.”

“સમજ્યો. પણ હું મારી વાત કહું છું. જરા કૃપા કરીને સાંભળો. ૧૯૧૬ થી ૧૯૨૨ સુધી હું યુરોપમાં હતો. અનેક માણસોને હું મળ્યો છું—મનસ્વી, ગુણી, યાની, બાવુક એમ અનેક જાતના માણસો. પાસે હું ગયો છું—સત્ય શી વસ્તુ છે એ જાણવા માટે. કારણ ગીતાના વચનમાં મને દમેશાં થઈ રહી છે કે ‘પ્રતિપાત, પ્રજ્ઞ અને સેવા કરીને તત્ત્વ-દર્શિઓ પાસે સત્યજિજ્ઞાસુ થઈને જવું.’ આમ બધા પાસે જવાને લીધે મને લાભ પશુ ખૂબ થયો છે—મદારમાછ, રસેશ, રોલાં, દુદામેત, રવીન્દ્રનાથ, ચિતરંજન, બાતખડે અને બીજાં પણ અનેક અખ્યાત મદારમાઓના સંસર્ગથી. એ સૌનો હું આથી ખૂબ ગંભીરભાવે કૃતજ છું. આમ જનાં જીવનનાં દુઃખ, શોક, અવિચાર, નિષ્કૃષ્ટતા જોઈને—દબરો ચોકાવદ કર્યો. જોઈને—પ્રકૃતિનું અર્થહીન ઉગાડેપણું જોઈને—માણસને ગણાને બદલે છુટું ઇચ્છ્યો. જોઈને હું દમેશાં ખળમળી જાયો છું. દમેશાં મારા મનમાં પ્રજ્ઞ જાયો છે: ‘આ બધાંની શું કંઈ ઉપાય નથી?’ ને દોષ તો મળતો કેમ નથી—કેમ આટલાટલી બોજ દરવી પડે છે? માણસ ને ‘અમૂનનો પુત્ર જ’ દોષ, તો મુશોના પુત્ર થઈ શા માટે તે વિવશે તરફ આકર્ષાયા કરે છે? તે ઉપરાંત મારા મનમાં વારંવાર પ્રજ્ઞ જાયો—”

“બોલ્યો જાઓ, હું પ્લાન કરીને સાંભળું છું.”

મેં કહ્યું: “જ્યારે જ્યારે હું કેઈ મદાન પુરુષની પાસે જતો ત્યારે ત્યારે મારા મનમાં પ્રજ્ઞ જાયો—શું આમને સત્ય મળ્યું દશે? શાંતિ મળી દશે? અંતરના અતલ જિંજાળમાંથી એક સ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો—ના. આ યુગમાં એક માત્ર શ્રી રામકૃષ્ણદેવને વિશે અંતર કહેતું—હા, તેમને મળ્યું હતું, ‘વં જલ્પાપરને જ્ઞાનં નઃકલે નાથિકં તતઃ’—તેમને તે પરમ ધન મળ્યું હતું જે મન્યા પછી બીજું કોઈ મેળવવાનું રહેતું નથી. કદાચ આ વધારે પાત્ર આત્મકથા જેવું લાગતું દશે—”

“ના ના—બોલો.”

“મને વારંવાર મનમાં થતું કે શી રીતે એવી અવરથાને પમાય—‘નમિન્તુ સિતો ન કુમેત મુદગરિ વિવાસ્તે’—જ્યાં પ્રતિજ્ઞિત થયા પછી જીવનના બધા સ્વનોવિરોધના ઝપટાની બંધનમાંથી છૂટી જવાય—અનંદથી અને શાંતિથી આપૂર્ણાણ અચરપ્રતિર થઈ શકાય. સંજીવ મને ખૂબ મને છે એમ મેં આપને કહ્યું છે. પરંતુ મને દમેશાં મનમાં થતું કે આનું આત્મપર જ્ઞાનના જોડું મન સાટું રાખાય. જ્યારે હું જોઉં છું કે આ જ્ઞાનપ્રવચમાં આટલાટલાં કુખનાં કંટાળન રહેતાં છે? અંતરમાંથી સાચેસાચ મુક્ત ઉઝાળા મારી જાયું—આ જીવનને ખરલી ન શકાય?”

બોલતાં બોલતાં કેઈ એક પ્રકારની 'શરમે' આવીને મારું ગળું રૂંધી દીધું. આટલું બધું ગોઠવી ગોઠવીને બોલતું શું સાડું? રવીન્દ્રનાથનો વિચાર આવતાં જરા હિંમત આવી. ગોઠવીને-બોલવામાં શેા દોષ હોઈ શકે? શ્રી અરવિંદ પણ બોલું ગોઠવીને બોલતા નથી—તો શું માફ નહિ કરે?

શ્રી અરવિંદનાં મુખ ઉપર અને આંખોમાં એક અપરૂપ ચિન્મયતાની છટા પ્રકાશી બીડી. મારા તરફ એકી ટશે નોંધે રહ્યા. આવી કંડુણાભરી દષ્ટિ મેં જીવનમાં કદો નોંધે નથી. અંતરમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ.

તેઓ બોલ્યા: “તમારી વાત હું સમજ્યો. મને પોતાને પણ એક વખતે એવી ઈચ્છા થતી હતી કે યોગબળથી જગતને એક શબ્દમાં બદલી નાખું—માનવપ્રકૃતિને નવા ઢાળામાં ઢાળી દઉં—જગતમાં જે કંઈ ખુરું છે, શોચનીય છે, તે બધાંને અબધડી મારી સાધનાના બળથી લુપ્ત કરી નાખું.”

મારા હૃદયમાં લોહી હેલે ચડ્યું. પહેલી જ મુલાકાતમાં શ્રી અરવિંદ આ પ્રમાણે વાતો કરે છે? અને તે પણ કેની સાથે? મારા જેવા એક અસાતકુલરીત અસાન યુવક સાથે? કૃતચતાથી હૈયું ભારાઈ ગયું. અંગ્રેજીમાં કહે છે તે—drinking in every word?—તે રીતે સંભળવા લાગ્યો.

“હું પહેલ વહેલો અહીં આવ્યો હતો,” શ્રી અરવિંદ બોલ્યા, “એવી જ આશંકા અને એવા જ ઉદ્દેશ્યથી—જે કે મારા પોંડીચરી આવવાનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે મને અહીં જ સાધના કરવાનો આદેશ મળ્યો હતો.”

“હું જાણું છું, આપના સ્ત્રી ઉપરના પત્રોમાં પણ મેં વાંચ્યું છે કે આપ દેશોદ્ધાર કરવા માટે યોગસાધનામાં પડ્યા હતા.”

“સાચી વાત. લેલેને મેં એટલા માટે જ કહ્યું હતું કે યોગસાધના કરવા હું તૈયાર છું પણ કર્મસાધના છોડીને નહિ. દેશ અને કાવ્ય બંને ઉપર મને ખૂબ પ્રેમ હતો.”

“પછી?”

“લેલે તૈયાર થયા, મને દીક્ષા આપી. ચોક્કસ દિવસ પછી મને માત્ર પોતાના અંતરનો આદેશ માર્ગને આવવાનું કહીને તેમણે વિદાય લીધી.

“હું પોંડીચરી આવીને પૂણ્યોગની સાધનામાં બેઠો. પણ સાધના કરતાં કરતાં મારી દષ્ટિ જ ફરી ગઈ. હું નોંધે શક્યો કે અત્યારે ને અત્યારે આ બધું કરી શકાય એમ જે માનતો હતો તે કેવળ મારા અસાનને લીધે.”

“અસાન?”

“હા, કારણ તે વખતે હું આ સત્ય નહોતો જાણતો કે જગતના મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે કેઈ માણસ વિશ્વસમસાના અતિમ સમાધાન ઉપર પહોંચી ગયે એટલું જ બસ નથી—પછી ભલે તે માણસ ગમે તેટલો અસામાન્ય કેમ ન હોય. માત્ર પોતે અંતરલોકમાં પહોંચે એટલું બસ નથી—વિશ્વમાનને પણ અમૃતસાક્ષના અધિકારી થવું નોંધ્યો. ખરી સમસ્યા જ આ છે. માત્ર ઉપરનો પ્રકાશ જીતેલાં તૈયાર થાય એટલું બસ

નથી—તે તો અવારનવાર જિતે પછી ખરો—પણ તેને આપણે સુપ્રતિષ્ઠિત નદિ કરી
 યજ્ઞોએ જો નીચેતો આધાર—અદિતા આધાર ધારણ ન કરી શકે તો. x એટલે આપણે
 તો માત્ર એટલું કરી યજ્ઞોએ કે જે કાર્ષ્ણ અનુભવ આપણને થયો હોય તે કેટલેક વચો
 વહેતી યજ્ઞોએ—એટલે કે જેઓ થોડે ઘણે અંગે પ્રતિષ્ઠા (receptive) હોય તેમને જ
 આપી યજ્ઞોએ—જો કે આ પણ ખટ્ટ સહેલું ન માનવું. તમે પોતે મેળવી શક્યા એટલે
 કાર્ષ્ણ જે મેળવ્યું તે વહેતી શક્યા એમ નથી હોતું. કારણ કે મદ્યુરી સહિત જુદા પ્રકારની
 હોય છે, અને દાનની સહિત વળી જુદા જ પ્રકારની હોય છે. આપણે કહેવું હોય તો એમ કરી
 યજ્ઞોએ કે આપી યજ્ઞોએ એ એક વિશેષ સહિત જ છે. કાર્ષ્ણ માણસ દેહમાં ધારણ કરી શકે,
 પણ જે મદ્યુરી હોય તે વહેતી નદિ શકે—કાર્ષ્ણ વળી એવો હોય છે જે કાર્ષ્ણ મેળવવા માટે
 તો જે ધારણ ન કરી શકે. દુઃખમાં, જે માણસો મદ્યુરી પણ કરી શકે અને દાન પણ કરી
 શકે એવા માણસોની સંખ્યા ખૂબ ઓછી હોય છે. એટલે જ દરે તમને સમગ્રમાં દરો
 કે સમસ્ત મુદત સહેલી નથી. તમે કરો પણ શું ? બધા જ થોડા આનંદ કે જ્ઞાન છાંટે
 છે કે તમે આશયો ? બધાનો આંતરવિકાસ અથવા જ્ઞાન સરખાં નથી હોતાં. એટલે આ
 વિશ્વજગતના દુઃખનું કાર્ષ્ણ સમપ્રધાન અથવા રામચાણ ઔરધ ચમત્કાર કરીને ઝટપટ જતાવો
 તેનું અસંભવિત છે. ઇતિહાસને પાને પાને આ વાતની સાક્ષી મળશે. ”

શ્રી અરવિંદની વાત સાંભળનાં સાંભળનાં મને જુદની એક વાત યાદ આવી. એક
 સંઘથી તાર્કિકે આવીને તેમને પૂછ્યું : “નિર્વાણ જો આધિવ્યાધિની એવી રામચાણ ઔરધ
 હોય તો બધાને શું કામ જો વરદાન નથી આપી દેતા ?” જુદે એનો જવાબ ન આપનાં
 હજુ : “ઘેર ઘેર જઈને એક વાર પૂછી આવ—જાને શું જોઈએ છે !” તે કરી આરીને બોલ્યો :
 “કાર્ષ્ણે રૂપિયા માગ્યા, કાર્ષ્ણે વસ માગ્યો, કાર્ષ્ણે ઓ માગી, કાર્ષ્ણે ખુબ માગ્યો,
 કાર્ષ્ણે આરોગ્ય માગ્યું—” જુદે કહ્યું : “નિર્વાણ કાર્ષ્ણે માગ્યું હતું ?” “ના, કાર્ષ્ણે નહિ.”
 એટલે જુદે દરોને બોલ્યા : “જે વસ્તુ કાર્ષ્ણે માગ્યું નથી તે વસ્તુ તેને શી રીતે આપવી,
 કહો વાત ?”

મેં જ શાંતિનો જાગ કર્યો. કહ્યું : “પણ આ આપક દુઃખચોક, તાપ, કંટ—”

“એ બધાનું કારણ જો અજ્ઞાન હોય, અને માણસ જો જ્ઞાન ન છાંડનાં હોય,
 તો તેમનાં દુઃખનું નિવારણ તમે શી રીતે કરવાના દત્તા ? જ્યાં સુધી તેઓ અંધ આસન્નિવા

* “No real peace can be till the heart of man deserves peace; the
 law of Vishnu cannot prevail till the debt to Rudra is paid... Teachers of
 the law of Love and Oneness there must be, for by that way must come
 the ultimate salvation, but not till the timespirit in man is ready, can
 the inner and ultimate prevail over the outer and immediate reality.
 Christ and Buddha have come and gone but it is Rudra who still holds
 the world in the hollow of His hand.... (Sri Aurobindo's Essays on the
 Gita—Vision of the World-spirit).

જડામાં જ રહેવા માગતા હશે ત્યાં સુધી તેમણે ભોગવવું જ પડશે—એના ઉપાય શો, કહો? કર્મ કર્યા પછી તેના ફળમાંથી શી રીતે છુટી શકાય?”

“તો પછી તમે સાધના શા માટે કરો છો? પોતાની મુક્તિ કે સિદ્ધિ માટે?”

“ના, તેમ હોત તો મને આટલો બધો વખત ન લાગત. હું જ્ઞાની સાધના કરું છું એ કહીશ તો એ તમે અત્યાર સમજી શકવાના નથી, અથવા ખોટું સમજશો. પણ આટલું જાણી મૂકો કે હું ઊર્ધ્વતર લોકોના કાંઈ એવો પ્રકાશ આ જગતમાં લાવવા માગું છું, એવી કાંઈ શક્તિ અહીં ક્રિયામાં કરવા માગું છું—એને પરિણામે માનવ-પ્રકૃતિમાં બારે ફરફાર ઉચલવાયલ થઈ જશે. એ એવી કાંઈ દિવ્ય શક્તિ હશે જે આજ સુધીમાં કદી પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ રીતે ક્રિયામાં થઈ નથી.”

“આપના જુદા જુદા લેખોમાં શું એ શક્તિને જ આપે અતિમાનસ—Supramental—શક્તિ કહી છે?”

“હા, પણ અહીં નામની વાત નથી કરતો. મૂળ વાત એ છે કે એ એક એવી દિવ્ય શક્તિ છે કે આજ સુધી એ આપણી વચ્ચે અનેક કારણોસર કામ કરી શકી નથી.”

“યુગ અનુકૂલ+ હતો કેતી?”

“તે પણ ખરું. બીજાં પણ અનેક કારણો છે, પણ તે બધાં કહીશ તો ફરી ગેરસમજ ઊભી થશે, કારણ હું જોને ‘સુપ્રામેન્ટલ’ કહું છું તેને મન વડે પહોંચી શકાય એમ નથી, એટલે જ કાંઈ વડે તેને વિષે કંઈ બોલવા જઈએ એટલે તે ઊભાણા જોડું લાગે.”

“પહેલાના મુગના યોગીઓને પણ શું એ અતિમાનસ શક્તિની ખબર નહોતી?”

“કાંઈ કાંઈ જાણતા હતા. પણ—શી રીતે તમને સમજાવું—તેઓ એ શક્તિ સાથે મિલન સાધતા પોતે તેના પ્રદેશમાં ચડીને—તેને આપણા પ્રદેશમાં ઉતારી લાવીને નહિ. એ શક્તિ આપણી, ચેતનાની અંગારી થઈને રહે એવો પ્રયત્ન પણ કદાચ તેમણે નહિ કર્યો હોય. પણ આ બધા વિષે હું જાણું કહેવા માગતો નથી, એટલા માટે કે આવી જાતની ચર્ચા એ કેવળ ગદાવૈતરું જ હોય છે, કારણ મન વડે એ બધી બાબતોને પહોંચવું તો દૂર રહ્યું, તેનો આભાસ મેળવવો પણ સંભવિત નથી.”

“પણ જગતના દહાડે દિવસે શા હાલ થવા બેઠા છે! હું આ બાબતમાં જરૂર મુક્તિવાદી—Rationalist—હું, ક્ષમા કરશો ને?”

શ્રી અરવિંદ જરા હસ્યા, બોલ્યા : “કરીશ, કારણ હું પોતે પણ જગતની શૈથનીય સ્થિતિની વાત કહી ગયો છું, અનેક વાર. એટલું જ નહિ, સ્થિતિ હજી ખરાબ થવાની છે એ પણ હું જાણું છું. ધણા મોટા મોટા શુદ્ધવિદ યોગીઓ કહે છે કે જગતની સ્થિતિ જેમ જેમ ખરાબ થતી જશે, તેમ તેમ ઉપરથી આ પ્રકાશ અથવા અવતરણની ક્ષણ પણ પાસે આવતી જશે. પણ આપણું લૌકિક મન એ બધું જાણી શકતું નથી. એણે કાં તો માનવું રહ્યું, કાં તો ન માનવું રહ્યું—જોડું રહ્યું કે ચાલ છે કે નથી થતું.”

+ અહીં ‘અનુકૂલ’ શબ્દ જોઈએ એવું મને લાગે છે.—નં.

* The usual idea of the occultists about it is that the worse they

ગીતાનાં વચન મને યાદ આવ્યાં: યઞ યઞ દિ ધર્મસ્ય રક્ષામિર્ભક્તિ ભક્ત, અમુત્યાન-
નધર્મસ્ય તરત્નાનં યુગ્મમ્મદમ્ ” (ત્યારે ત્યારે ધર્મની રક્ષાનિ થાય છે, અધર્મનું અમુત્યાન
થાય છે, ત્યારે ત્યારે હું અવતરું છું). પણ એ વિશે પ્રશ્ન પૂછવાનું રહેવા હર્ષ હું માન
એટલું જ બોલ્યો: “એ સક્રિય કેના ઉપર કાર્ય કરશે ?”

“આપણા રાષ્ટ્રના જીવનમાં—ફિઝિકલ (physical) જગતમાં વસ્તુ (matter) ઉપર.”

“આ પ્રયત્ન પહેલાંના યોગીઓએ કર્યો નહેતો ?”

“અતિમાનસ સક્રિયની મદદથી નહિ. તેમજો દેહ અને વસ્તુ સંબંધે ઝાઝો વિચાર
કર્યો નથી, કારણ કે આધ્યાત્મિક સક્રિય દ્વારા દેહનું વસ્તુનું રૂપાંતર કરાવવું એ સીધો
કામ્ય છે, પણ એ જ કારણે એ કામ કરવું નોંધ્યું એ.”

“શું ભગવાન ખરેખર એવું છાંટે છે કે આવી કંઈક મદદાન થતના બને ?”

“જરૂર છાંટે છે. હું એ પણ એકસ મનુષ્ય છું કે અતિમાનસ સત્ય છે, અને તેનો
આવિર્ભાવ પણ સઘા સઘો થશે. પ્રશ્ન માન એટલો જ છે કે ક્યારે અને શી રીતે થશે.
એ પણ ઉપરવાગાઓએ નક્કી કરી રાખ્યું છે—અને હતાં નીચે આપણે એટલા માટે દબ્બરા
વિરુદ્ધ સક્રિયો વચ્ચે લડી રહ્યા છીએ.” +

“બરાબર સમજાયું નહિ—માફ કરજો.”

શ્રી અરવિંદ બોલ્યા: “વાત જરા અધરી છે. થયું છે એવું કે આ પાર્થિવ જગતમાં
જો થવાનું હોય છે તે ધણી વાર પ્રચ્છન્ન રહે છે, આપણે જો નજરે નોંધ્યું છીએ તે
તો બધું દબ્બરા સંજ્ઞાવનાઓની તૈયારી હોય છે—આપણે નોંધ્યું એ છીએ કે જુદી જુદી
સક્રિયો કંઈક અને એટલા માટે અથવા કંઈક મળે એટલા માટે પ્રયત્ન કરી રહી છે—
જો કે એ બધાનું લક્ષ્ય પરિણામ શું છે, તે આપણી દૃષ્ટિ નેવા પામતી નથી. તો પણ
એટલું કહી સકાય કે આ યુગમાં એવા અનેક માણસો જન્મ્યા છે—જેમને મોક્ષવામાં
આત્મ્યા છે—એટલા માટે કે એ અલિહટ્ટ સ્વા. યુગમાં જ સિદ્ધ થાય. પણ આમ છે. આથી

are the more is probable the coming of an intervention or a new reve-
lation from above. The ordinary mind cannot know: it has either to
believe or disbelieve—wait and see—” શ્રી અરવિંદ સ્વદરશને કહ્યું દર્શ.

+ શ્રી અરવિંદ પોતાને દાયે ને કહ્યું દર્શ તેનો અનુવાદ હનનમ અસમ્ય છે એટલે અર્થ
અર્થ જ ઉગાર્યું છે:

As to whether the Divine seriously means something to happen,
I believe it is intended. I know with absolute certitude that the supra-
mental is a truth and that its advent is in the very nature of things
inevitable. The question is as to the when and the how. That also is
decided and predestined from somewhere above; but it is here being fought
out amid a rather grim clash of conflicting forces. ”

શ્રદ્ધા અને ઇચ્છા કહે છે કે આ યુગમાં જ આ અઘોરિક બનાવ બનશે. ખેડાકે હું અત્યારે શુદ્ધિની પરિભ્રામમાં જ વાત કરું છું—મિસ્ટિક રેશનલ રીતે.” *

“પણ જરા વધારે નં કહો તો—”

શ્રી અરવિંદ દસ્યા : “હવે વધારે બોલીશ તો વધારે પડતું કહી નાખ્યું કહેવાશે.” x

“પણ આ મહાન બનાવ ક્યારે બનશે ?”

“હું જોવાબોની પેઠે વાત કરું એમ તમે ઇચ્છો છો ? રેશનલ થઈને તમને એ શોભતું નથી.” +

મેં કહ્યું : “એટલે જ કદાચ આપે આપના ‘સિન્થસિસ ઓવ યોગ’ પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે વાસ્તવ જગત આધ્યાત્મિકતાના માર્ગમાં આડખીલી રૂપ છે એટલા માટે વાસ્તવ જગતને વિદ્યા આપી જોઈએ એવું નથી, કારણ અદૃશ્ય નિયંત્રિતા વિધાનને હીથે આપણી સૌથી મોટી મુશ્કેલી જ આપણી સૌથી મોટી સગવડ થઈ પડે છે.”

શ્રી અરવિંદ એ વાતનો જવાબ આપ્યો નહિ—માત્ર સહેજ દસ્યા.

મેં કહ્યું : “પણ આ વાસ્તવ જગતનું જે આ આમૂલ રૂપાંતર થાય એમ કરવા ઇચ્છો છો, એ પ્રયત્ન કોઈ પણ યુગમાં કોઈએ કર્યો નહોતો ?”

“પ્રયત્ન કદાચ થયો પણ હશે, પરંતુ કંઈ પરિણામ આપ્યું નથી.”

“શી રીતે જાણ્યું ?”

“જો પરિણામ આપ્યું હોત તો ત્યાર પછી જે સાધકો આવ્યા તેમને કંઈ ને કંઈ ફળ મળ્યું જ હોત. કોઈ પણ આધ્યાત્મિક અનુભવ જો એકવાર માનવ એતનામાં પૂરે-પૂરો જાંતર્યો હોય—તો તે ફરી ગૂમ થઈ જતો નથી.”

“તો તો એ શક્તિના પહેલાં આપે પોતે અનુભવ કરવો પડે ?”

“એ તો છે જ. પ્રત્યેક યુગમાં સહુ દેશમાં જ નવો ભાવ કહો, પ્રકાશ કહો, આકાશિયા કહો કોઈ એક માણસમાં જ જિતે છે. ત્યાંથી પછી એ જાણુ, ચાર જાણુ, દસ જાણુ—એમ કરતો કરતો ફેલાય છે. ગીતા પણ એ જ કહે છે કે ‘અર્થ વત્ત આચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તાત-દેવેતરો જનઃ’—શ્રેષ્ઠ પુરુષો જે કરે છે તેનું જ અનુસરણ કનિષ્ઠો કરે છે. પરંતુ મારા

* શ્રી અરવિંદે પોતાને હાથે આ પ્રમાણે લખ્યું હતું : “For in the terrestrial world the predetermined result is hidden and what we see is a whirl of possibilities and forces attempting to achieve something with the destiny of it all concealed from human eyes. This is however certain that a number of souls have been sent to see that it shall be now. That is the situation. My faith and will are for the now. I am speaking of course on the level of human intelligence—mystically—rationally, as one might put it.”

x “To say more would be going beyond the line.”

+ “You don't want me to start prophesying? As a rationalist, you can't.”

યોગમાં વ્યક્તિગત વ્યવસ્થાથી મારા કામની શરૂઆત થઈ છે. બીજા અનેક યોગમાં વ્યવસ્થા—realisation—એ જ ચરમ લક્ષ્ય હોય છે. મારા યોગમાં પ્રકાશ—manifestation—એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. એટલે, હું કહું છું કે, પહેલાં આ અતિમાનસ શક્તિનો પત્તો મારે મેળવવો જ નોઈશે. એટલે કે મારે ત્યાં પહોંચવું નોઈશે—માત્ર તે જીએ જ્યાનો અર્થ ને શક્તિને ઉતારવી એટલો થાય છે. આરોહણ અવતારણને માટે હોવું નોઈએ.”

“ એ અવતારણનું કળ કઈ રીતે આવશે ? ”

“ આપણી સત્તામાં એ શક્તિનો સ્પર્શ થતાં જ આપણી ચેતના તેજઅધારમય માનસની બૂમિશ છોડી ધીરે ધીરે અતિમાનસના મુક્ત પ્રકાશની બૂમિશમાં ચડશે. પરિણામે તેના પ્રભાવથી મન, પ્રાણ અને દેહનું રૂપાંતર થશે. કારણ તે તેના વસ્તુગત ઉપર પ્રભાવ પાડી ધીરે ધીરે મુગ્ધાંતર આણશે.

“ પણ આનો તમે જોધો અર્થ ન કરશો. હું એવું નથી કહેતો કે આ શક્તિનું અવતરણ થતાં વેંત જ આ જગત અતિમાનસ જગત થઈ જશે અથવા બધાં માણસોનું સંપૂર્ણ રૂપાંતર થઈ જશે. એ અસંભવિત છે. ” *

“ આપણે પૂર્ણ રૂપાંતરને માટે હજી તૈયાર નથી એટલે ? ”

“ માત્ર એ જ કારણે નહિ—પણ એ રૂપાંતરના માર્ગમાં અનેક દુસ્તર મુશ્કેલીઓ રહેલી છે એટલે. જડજગત, વસ્તુજગત એ અધારનું અચક્ષાપતન છે—દુર્ગમ દુર્ગ છે, ત્યાં યુગ યુગ થયાં તામસિકતા રાજ કરતી આવી છે—ત્યાં પ્રકાશ પહોંચાડવો એ સહેલી વાત નથી. આ અતિમાનસ શક્તિ પોતાનો માર્ગ પોતે કરી લઈ ચકે ખરી ને તે એક વાર જીતવા પામે તો—એટલે કે ને પાર્થિવ ચેતના તેને એકવાર પારણ કરી ચકે તો. ”

“ ધારો કે એ શક્તિ કાર્યકરી થવા પામી તો પહેલાં તે કયાં કાર્યકરી થશે ? ”

“ પહેલાં તો થોડા માણસોમાં—એવા બેચાર માણસોમાં, જેઓ કંઈક અંશે તૈયાર થયેલા દર્શી, એ શક્તિનું વાહન થવાનું સામર્થ્ય જોમણે મેળવ્યું દર્શી. તેઓ જગનને અતાવશે કે માણસની સત્તાનું રૂપાંતર થાય તો તે કેવો થઈ ચકે. તમને સમજાય છે ને ? ”

“ જરા જરા સમજાય છે એમ લાગે છે. હું એક વાત પૂછું ?—એ શક્તિની અસર આ મૂડીભર માણસો ઉપર જ થશે કે બધા માણસો ઉપર થશે ? ”

* શ્રી અરવિંદે કવુ દનું : “ What I want to achieve is the bringing down of the supramental to bear on this being of ours so as to raise it to a level higher than the mental and from there charge and sublimates the workings of mind, life and body. ” વળી તેમણે અને લખ્યું દનું : “ What we propose just now is not to make the earth a supramental world, but to bring down the supramental as a power and established consciousness in the midst of the rest—to let it work there and fulfill itself, as Mind descended into life and matter has worked as a power there to fulfill itself in the midst of the rest. ”

“ ઘણા ઉપર તો યશો જ. ” પૂર્ણયોગ જો મારો જેવા માત્ર એકએ જાણને માટે જ હોત તો તેનું મૂલ્ય પણ ખૂબ ઓછું હોત. કારણ હું કંઈ આ વાસ્તવ જીવનને ઊંડાના માંગે નથી—હું તો એનું આમૂલ ગંભીર પરિવર્તન માગું છું. ”

“ પણ, એ પરિવર્તનને માટે આપની પાછળના માણસોએ પણ આપની માફક અમાનુષિક સાધના કરવી નહિ પડે ને ? ”

શ્રી અરવિંદ હસ્યા : “ ના. પછી નહિ કરવી પડે. એટલે જ તો હું ઘણા સમય પહેલાંથી કહેતા હતો કે મારો યોગ માત્ર મારે માટે નથી—બધાં માણસો માટે છે. જેને અંતર્યામી જગતમાંથી પહેલ વહેલો રસ્તો કાઢી આપવાનું આવે છે તેને ઘણાં દુઃખો વેઠવાં પડે છે, પાછળ આવનારાઓનો રસ્તો સુગમ કરવા માટે. ”

મને પરમદસદેવની ઉપમા યાદ આવી : જે અગ્નિ ચેતાવે છે તેને ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડે છે—પરંતુ તે અગ્નિએ જે લોકો તાપે છે તેઓ કહે છે, કેવી મજા !

મારા મનમાં એકાએક જાગેલા સંશય જાગ્યો. મને થયું આવા મોટા એક મહાપુરુષ આપણી વચમાં રહે છે પણ કેટલા જણ એમને ઝોળાયે છે ? પરમદસદેવના જમાનામાં પણ તેમને કેટલા જણે ઝોળાપપા દત્તા ? ફરી પ્રણામ કરવાની એકાએક ઇચ્છા થઈ આવી. પણ હારે પ્રયત્ન કરી તે જીભરાને દયાવી દીધો. શ્રી અરવિંદ એકી ટશે મારી તરફ જઈ રહ્યા હતા.

મને સમજાયું નહિ કે શાથી પણ ફરી મનમાં સદેહ જાગ્યો, હું બોલ્યો : “ પણ શું એ ખરેખર સંભવિત છે ? ”

“ એકાદ જાણને માટે એ સંભવિત છે. જે એ વસ્તુ અત્યંત અનુભવી છે, ” એમ કહીને શ્રી અરવિંદ જોર આપવા માટે હાંચતો એક અભિનય કર્યો, “ કે શી રીતે પ્રજાના વિનંતી શક્તિની ક્રિયા કણે વારમાં આત્માને દેહના તાબામાં રાખવા ઇચ્છનાર બધી અસરોને દૂર કરી દે છે. દાખલા તરીકે, જે કોઈ યોગી બહારના શક્તિજગતમાંથી ચેતાને અલગ કરી એકાંતમાં રહે તો અજબરી તેઓ બધી જાતના રોગોથી મુક્ત થઈ શકે. ”

“ પણ બહાર આવે ત્યારે કેમ મુક્ત ન રહી શકે ? ”

“ કારણ બહાર સર્વત્ર રોગનાં ચિહ્નો—રોગનાં મૂલ્યો પ્રસરેલાં પડેલાં છે. ” *

“ પણ તમે શું એમ માનો છો કે આ એક મહાન સિદ્ધિ છે ? જો તેમ હોત તો માપણા આધિઆધિ અને ચોકતાપની દૈહિક બાબતોને, દાખલા તરીકે ભુદેવ જેવા શાપુરુષ પણ આટલી બધી હુલ્લક ગણત ખરા કે ? ”

“ તમે ભૂલી જાઓ છો કે ભુદ્ધ જીવનને તદ્દન નુદી જ દષ્ટિએ ભેતા હતા, એટલે તેમનું લક્ષ્ય પણ ભુદ્ધ હતું. તેઓ નિર્વાણ ઇચ્છતા હતા—એટલે કે આ ઇન્દ્રિય જગતમાંથી કુટકારો. બેશક, એવું હોઈ દશે કે તે જમાનાની પરિસ્થિતિમાં માણસ નિર્વાણ કરતાં વધારે મહાન અનુભવનો અધિકારી ન હોય. પરંતુ હેતુ ગમે તે હોય, તેમણે જીવન લીધાના

* Because of the universal suggestion of disease when he stirs out of his isolation “—એમ શ્રી અરવિંદ જોર દત્ત. ”

પ્રકાશયકમાંથી મુક્તિ જ ઇચ્છી હતી. હું જીવનનું પૂર્ણ રૂપાંતર ઇચ્છું છું. મારું ધ્યેય વાસ્તવ જીવનનો પરિહાર કરવાનું નથી, મારું ધ્યેય તે વસ્તુને આધ્યાત્મના પ્રકાશમાં રૂપાંતરિત કરવાનું છે. આપણે આ જ દેવ આજે પણ આત્માનુભવને અંતરાયરૂપ છે. તેણે સદાય ચતુર્થ પડશે. પૂણ્યચોરનું એ જ એક મુખ્ય લક્ષ્ય થશે.”

થોડીવાર સુધી હું બોલી ન શક્યો. મનમાં એક પ્રકારનું આત્સુક્ય જોર કરી ઊઠ્યું પણ તેની સાથે સાથે જ એક પ્રકારનો સંકોચ પણ ડોકિયું કરવા લાગ્યો. ના—એક પ્રકારનો ગાય પણ.

‘છતાં મેં કહ્યું’ : “ પણ—મારે વિશે ? ” શું બોલવું તે નક્કી ન કરી શક્યો. મને થવા લાગ્યું કે સાથે જ હું કંઈ જાણવા ઇચ્છું છું ખરો ! હું કયો ચોક્કસ નિર્ણય ન કરી શક્યો.

શ્રી અરવિંદ એકી ટોચ થોડી વાર જોઈ રહ્યા પછી વધુ રિનગ્ધ સ્વરે બોલ્યા : “ તપાસે દહ સમય પાક્યો નથી. તમારામાં જે ગિજાસા જાગી છે તે મનની ગિજાસા છે—પણ કંઈ નહિ તો એ મારા યોગમાં દીસા મેળવવી હોય તો એના કરતાં કંઈ વિશેષ જોઈએ. દહ થોડા દિવસ જવા દો. ”

દુઃખ તો થયું—પરંતુ તેની સાથે જ એક પ્રકારની સ્વરચના એક પ્રકારના આનંદનો આવ પણ મેં અનુભવ્યો નહિ, એમ કહું તો સત્યનો ભંગ ક્યોં કહેવાય.

હું બોલી ઊઠ્યો : “ મારો સમય જો મોડો પાકવાનો હોય તો આપની થોડી મદદની આશા રાખી શકું ખરો ? ”

શ્રી અરવિંદ શ્રદ્ધ દારપ કરી માત્ર સહેજ ડોકું ઢલાંયું.

" Amid the warriors
His was the lightest heart,
Amid the conquerors
His brow was dark with thought—
He was a fate poised on his destiny :
Unbending, casting thought into the past
And future, such was he."

—Nietzsche

હું આલમમાં જે નાઝીવાદને નામે ઓળખાય છે, જેના વટાણમાં આજે જર્મની ફનાગીરીને પથે જઈ રહ્યું છે, તે નાઝીવાદના પ્રણેતા નિત્શેના બચકર કહેવાતા ખ્યાલોનો પગિચા પામવો એ ધર્મ, નીતિ, રૂઢીનાં બંધનો વગેરે સામાજિક પૂર્વગ્રહોના અત્યાચારોથી પીડાતા સામાન્ય મનુષ્ય માટે જરૂરી આઘાત પામવા જેવું છે. સત્તા આગળ શાણપણ નકામું છે, એ વાત તો સૌ કાંઈને સામાન્ય લાગે એવી છે. પણ સત્તા એ જ શાણપણ છે એમ કહીએ ત્યારે જરૂર સાંભળનાર આઘાત પામે. સર્વોચ્ચ શક્તિની ઉપાસના દ્વારા વધુ ઉચ્ચત માનવગતતા સર્જનમાં નિત્શેના તરવચાનનું સર્વ સમાર્પણ છે.

તરવચાનીના પારિભાષિક અર્થમાં નિત્શે તરવચાની કહેવાય કે કેમ એવી ચર્ચા ઉડાવનારાએ નિત્શેની તરવચાનીની વ્યાખ્યા જાણવી જોઈએ. નિત્શેના મત પ્રમાણે, 'સાચા તરવચો હુકમ કરનારા અને કાયદા ધરાવનારા છે.' તેઓ તેમના કાળની સામે ઝઝૂમનારા છે.

નિત્યેનો જન્મ ૧૮૪૪ ના આશ્ટોજરની પંદરમીએ મુશિયાના રાગ ક્રેડરિક વિલિયમ પાંચમાના જન્મદિને શુક્રવાર થયો હતો. તેનો પિતા પાદરી કાલે લુડવિગ નિત્યે ૧૮૪૩ ની ૧૦ મી આશ્ટોજરે એક પાદરીની પુત્રી ફ્રાન્ઝીસ્કા આદલેર સાથે પરણ્યો હતો. તેના બે પુત્રો અને એક પુત્રીમાં ફ્રિડરિશ સૌથી મોટો હતો. નાનો પુત્ર તો બે વર્ષે મરણ પામ્યો અને પુત્રી ફ્રિડરિશના મૃત્યુને જોવા સુધી જીવતી રહી હતી.

ત્યારે ફ્રિડરિશ ચાર વર્ષની ઉંમરનો હતો ત્યારે તેના બાપ સોડી પરથી ગયડ્યા અને પરિણામે તેનું મગજ અરિયર બન્યું. વર્ષ પછી તે મરણ પામ્યા પછી બાળક પર આ કુરુણ બનાવની ઊંડી અસર રહી ગઈ. ૧૮૫૦ માં તેની વિધવા માતા તેને લઈ નામબર્ગમાં તેનાં આત્મજનો પાસે રહેવા આવી.

નિત્યે નાનપણથી જ ગંભીર હતો અને તેને પાદરી બનવાની ઈચ્છા હતી. શાળામાં તેને બીજા બાળકો 'પાદરી' કહીને ઓળખતા. એક દિવસ ધોધમાર વરસાદ વરસ્યો અને માતા ચિંતાવુર થઈ બારીએ નિશાળથી પુત્રનાં પાછા ફરવાની પ્રતીક્ષા કરવા લાગી. તેણે કાલ કે છત્રી વિના પાદરીની ગંભીરતાથી વરસાદમાં ધીમે ચાલીને પુત્રને પાછો આવતાં જોયો અને તે આશ્ચર્ય ત્યારે તેની વિચિત્ર વર્તણૂક મટે ઠપકો દીધો. નિત્યેએ તેને જવાબ દીધો, “પણ બા, અમારી શાળાના નિયમ પ્રમાણે પાછા ફરતાં છોકરાઓએ રસ્તામાં દોડવું જોઈએ નહિ.”

તેને એકાંતમાં બાઈબલ વાંચવાનો ખૂબ શ્રોષ્ઠ હતો. તે એટલું મૂરસ વાંચતો કે સાંજનાંરતી આંખમાં પછી આંસુ આવી જતાં. તેની નિશાળના મિત્રોએ એક દિવસ મ્યુનિખસ સ્કિવોલોની વાત વિશે શંકા ઉઠાવી ત્યારે તેણે હથેલીમાં કેટલીક દિવાસળીઓ પૂરી સળગી રહી ત્યાં સુધી રાખીને તેમને ઉઘાડરણ આપ્યું!

ચાર વર્ષના થતાં તો તે પોતાનો હાથ કવિતાઓ લખવામાં ચલાવવા લાગ્યો અને કુટુંબીજનોના જન્મદિને તેમને કવિતા પાઠવતો! તેના પરમાં બહુધા તેને સ્ત્રીઓનો જ સંસર્ગ મળતો. તેની માતા, બહેન, મામી અને બે માસીઓના વર્તુળે તેના જીવન પર ખૂબ અસર કરી છે.

મુશિયાના રાગ વિલિયમની મદદથી નિત્યેને ૧૮૫૮માં ફાટાની શાળામાં ચૂકવામાં આવ્યો. આ શાળામાં જ રૂપ્પનસિદ્ધી કવિ તોચાલીસ, રોકસપિયરનો અભ્યાસી ભાષાશાસ્ત્રી ર્લેવેન્થ અને મહાન તત્ત્વજ્ઞ અને ગ્રામ્યપ્રેમી ફ્રિડરે બણી ગયા હતા. આ જાતલાવવાળી શાળામાં નિત્યે અને તેના મિત્રોએ ‘જર્મનિયા’ નામનું સાહિત્યચર્ચા મંડળ સ્થાપ્યું હતું. નિત્યે ગણિતના વિષયમાં કાચો હતો. તેણે ૧૮૬૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં શાળા છોડી અને તેના મિત્ર હુસેન સાથે થોડા વખત બાદ બોનની વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ કર્યો.

વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશ કરતાં થોડો વખત તો નિત્યેએ બીજા વિદ્યાર્થીઓ : જેમ શિયિસ, જીવન ગુન્નર્થ, પછી તેના ધર્મોપદેશક અને શિક્ષકનો આત્મા જામત થયો અને તેણે સિબેલ, યહાન, અને રિત્શન નામના વિદ્વાન અધ્યાપકો તથા ભાષાશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેના સંગીતપ્રેમને લીધે તેને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ‘સર ગ્રુક’ કહેતા. રિત્શનની નિત્યે પર ગાઢ છાપ પડી હતી.

મિકાસે જ્યારે સિલેનસને પૂછ્યું, 'માનવનું પરમ ભાગ્ય શેમાં છે?' ત્યારે સિલેનસે 'કેવલાર્થને કહ્યું', 'દયાળનક, ક્ષણજીવી ક્ષુદ્રજાત, અકસ્માત અને શોકનાં બાળકા! તું શા માટે મને જે ન જાણવામાં જ સાર છે તે કહેવા આમદ કરે છે? સૌથી 'સારું' તો અપ્રાપ્ય છે—જન્મનું જ નહિ, અસ્તિત્વ જ ન પામવું તે. એથી જીતરતી શ્રેષ્ઠતા વહેલા મરણ પામવામાં છે.' જીવનમાં સુખના ભામક ખ્યાલોના ધ્વંસથી જીવજતી આવી અતલ નિરાશાને ઢાંકવા ઝીકાએ કલાના હીરણ્યમય પાત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. આથી નિત્યે કલા વિષે કહ્યું છે, 'Art supplies man with the necessary veil of illusion which is required for action. For the true knowledge as to the awfulness and absurdity of existence kills action.'

'આ કૃતિથી વેગ્નર અને તેની પત્ની ખૂબ ખુશ થયાં, પણ ખીજ કટલાકે તો તેને 'કેવળ વાદિયાત' જ કહી. નિત્યે પાસે વિદ્યાથીઓએ બાપારાસ્ત્ર બાણવા ન જવું એવો પણ પ્રચાર થયો. આથી નિત્યે કંઈકે નિરાશ થયો અને બપુથી અઝાણ સિગ્નિફિક સમો, કલાનો સાચો પૂજારી, તેનો મિત્ર વેગ્નર ત્રીજાન ઝોડી બેયરુથમાં રાષ્ટ્રીય સંગીતરંગભૂમિ બંધાતી હતી ત્યાં ગયો, તેથી વધારે થયો. છતાં એ નિત્યેને બાપારાસ્ત્રી તરીકે બે વિદ્યા-પીઠોએ આમંત્રણ આપ્યાં. તે તેણે નકાર્યો તેથી બેલ વિદ્યાપીઠે તેના પગારમાં વધારો કર્યો.

૧૮૭૩ ૭૬ ના અરસામાં *Thoughts out of Season*, નામે પ્રગટ થયેલ ચાર નિબંધો તેણે લખ્યા, અને ડેવિડ સ્ટ્રેસ નામના તે વખતના લોકપ્રિય નેતા સામે નિબંધ લખી તેમાં જર્મનીને સંતોષમાં સંસ્કૃતિ માનનારા 'અરસિક સંસ્કૃતો' કલા. 'ઈતિહાસનો ઉપયોગ અને ગેરઉપયોગ' નામના નિબંધમાં ઈતિહાસને માનપૂજની મૂર્તિ બનાવવા સામે પોકાર ઉઠાવ્યો અને કહ્યું, 'આપણે ઈતિહાસની સેવા તે જીવનની સેવા કરે એટલી જ કરવાની છે.' ખીજ બે નિબંધોમાં શોપનહોર અને વેગ્નરના ખૂબ વખાણ કર્યાં છે. પણ તેનો 'બેયરુથમાં વેગ્નર'નો નિબંધ એ વેગ્નરની વિદાય હેતાં વિવેક સમો થઈ પડ્યો. વેગ્નર નિત્યેને તેનું ખુશમાન હતો, છતાં નિત્યે સાથે તેની મૈત્રી ટૂટ્યા પછી તેણે એક વખત નિત્યેની બહેનને કહ્યું હતું, 'તારા ભાઈ વિના મને એકલતા લાગે છે.'

૧૮૭૫ ની નાતાલમાં નિત્યે આદે પડ્યો. તેણે વેગ્નરની સલાહ—'પરણીને પ્રવાસ કર!'—માની નહિ, છતાં થોડા પ્રવાસ પછી તેની તબિયત સુધરી ગઈ. ઐપ્રિલમાં તે એક ક્વે સુન્દરીના પ્રેમમાં પડ્યો, પણ એ સુન્દરીનું હૃદય ખીજએ કબજે કર્યું હોવાથી તે નિત્યેની પત્ની થઈ શકી નહિ. નિત્યે આ આઘાત જલદી ભૂલી શક્યો નહિ.

બેયરુથમાં વેગ્નરના સંગીત નાટક *The Ring of the Niebelungs*ને બેવા ઠાકોરો, અમીરો અને ઠકરાણીઓનાં ટોળાં વળતાં હતાં અને વેગ્નરની કૃતિ દેલાતી જતી હતી. પણ નિત્યેને તેના નાટકના ઠકારો જેવાં બપકાદર દરયો એઈ કંટાળો આવ્યો. પણ વેગ્નરના 'પાર્સીફાલ' નાટકે તો તેને વેગ્નરનો કહો વિરોધી બતાવ્યો. તેને વેગ્નરની ભક્તિ માટે પસ્તાવો થયો. વેગ્નરે ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ બતાવ્યો માટે તેણે લખ્યું : 'Richard Wagner—a decrepit and desperate romantic, collapsed suddenly before the Holy Cross.' ૧૮૮૮ માં તે વેગ્નરને 'a clever rattlesnake,

a 'typical decadent !' કહેતો. તેણે *Thus spoke Zarathustra* ' નેમરના ' પાર્સીશ્વર ' નો જગ્યા વાળવા લખ્યું હતું. પણ તે પ્રગટ થયું ત્યારે નેમર ફુનિયા ઊંડી પરલોહમાં ચાંચ્યો ગયો હતો !

નિરોની તબિયત ફરી પાછી બગડી અને તે રિ નામના એક મિત્ર તથા ખીન એકની સાથે નેપથ્સમાં કુમારી મેસનઅરને ત્યાં છએક મહિના સુધી રહી પાછો એકમાં આવ્યો. તેની નાદુરસ્ત તબિયતને અંગે તે દરે સર્ગંગ પુસ્તક ન લખતાં છૂટક વિચારો નોંધતો. એ વિચારો વિશે તે કહેતો કે તે પર્વતનાં શિખરો છે અને પર્વતમાં ટૂંકામાં ટૂંકા રસ્તો એક શિખરથી ખીન પર જવાનો છે, પણ તે મારે ખૂબ લાંબા, મોટા અને જાંચા પથની જરૂર છે. આ વિચારો ' લાગણીઓનું રસાયણશાસ્ત્ર છે. ' એક વાદકાપના નિષ્ણાન દાસ્તર માફક તે સૌથી મધુ લાગણીઓનું અને સૌથી ખારી માન્યતાઓનું જરા થે અનુકંપા દર્શાવ્યા વિના પૂથકરણ કરે છે. એ ૧૮૭૮માં પ્રગટ થયેલ તેના *Human, All-too-human* ના પ્રથમ ખંડમાં જ હોયો ઉપગંત સૂચો સંગ્રાહો છે તેમના ' કલાકારો અને ભેખોના આત્મા વિશે ' નો ભાગ રોગટ ' હુર્બરટીવન્સનના - *Art of Writing* અને ફિલિપ સિમ્પ્સની - *A Defence of Poetry* પુસ્તકોની કક્ષામાં મૂકાય એવો છે. આ પુસ્તકના ખીન ખંડમાં સાતમો ઉપગંત વિચારો છે. પૂર્વમુદોથી મુક્ત માણસો મારે લખાવેલ આ પુસ્તકો જાદુઈ શેતરંજી માફક વાચકને મનુજ્વળા વિચારોનાં મુંગો અને ખીજો બતાવે છે.

પણ એ માનવ વિચારોના ચોમિયાના નચીગમાં માનસિક સ્થિતિ કે સુખ લખાવાં જ ન હતાં. આંખો, હોઝરી અને મસ્તક તેના ભેરી બન્યા હતા. ૧૮૭૯માં તેણે એવેરીએટીક પીકાને વય ઈર્ષ નોકરીમાંથી રાહબાંધું આપ્યું. તેને મોત સમીપ આવતું લાગતું હતું, છતાં તેના નસીગમાં હજુ ખૂબ દુઃખ વેડવાનું લખાણ હતું. સેન્ટ મેરિઝ, ઓખર એનગ્રોર્મન, વેનિસ, હોનોઆ, નાર્થસ વગેરે સ્થળો તે થોડો થોડો વળાન ગાળતો હતો. તેણે તેની બહેનને કહ્યું હતું, ' મને લચન આપ કે હું મરું ' ત્યારે મારી સરખેરી પાસે ગાંઠા મિત્રો સિવાય તું કોઈકમિત્ર ટોળાને નહિ આપવા દે. જોજી, મારી કચર પાસે નું મારી જાનનું રસણ કરવા અસમર્થ બનું ત્યારે, પાદરી કે ખીલું કોઈ જુઠાણું ન બોલે. પ્રામાણિક અપ્રદાવાન તરીકે મને કચરમાં પ્રવેશ કરવા દેજી. '

જિનોઆમાં ત્યારે તે રહેતો ત્યારે ખૂબ સાફુ' છવન ચુલરતો. સિપરિટના ચૂલા પર તે સાફુ' જોગળા દાથે જ તૈયાર કરતો અને સાંજે તેને મરનશની વેદના સ્વાવર્તી એટલે સોફા પર દીવો મેનાવ્યા વિના જ લાંબો પડતો. ' વિચારો એટલે ગરીબ છે કે મીઠુજાતી પણ બાળો રાહતો નથી, ' એમ ધારી તેના પડોશીઓએ તેને થોડી મીઠુજાતીએ આપી, ત્યારે તેણે તેમનો આભાર માનીને પેતાની વત સમજાવી. એ સોફા તેને ' સંત ' કહેતા. સ્વારે તે દરિયા કિનારે અથવા પર્વતોમાં ફરવા જતો અને મરનશના તાપમાં વિચાર કરતો પડી રહેતો. તેની મોંપેથી તેની સદાની સદચારિણી હતી.

૧૮૮૧માં તેનો *The Dawn of Day* નામનો વિચારમંદક બહાર પડ્યો. તેમાં તેણે ખિસ્તી ધર્મ પોતા નીનિવરમાં પરિવર્તેલો છે એમ કહી એ ધર્મ પર પ્રદોષ કર્યો. ' સરીરશાસ્ત્ર અને પદકથાશ્ત્ર જેવાં વિજ્ઞાનો : જ નૂતન આશંકા પડે : નાંખે ! '

આટલું તમે જાણો છો?

તમારા પહેલી વખતના અગર તો વધારાના જિંદગીના વીમાનો જ્યારે પણ તમે વિચાર કરો ત્યારે આટલું તો તમે જરૂર જ્ઞાન રાખશો કે કાઉન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ એ તેની સફરતાથી તમને સંપૂર્ણ સલામતી આપે છે એટલું જ નહીં પણ પ્રિમિયમના દરો ઘણા ઓછા હોવા છતાં એની પોલિસીઓ માફિની અત્યંત ઉદાર યોજનાઓથી ત્રણ વર્ષ બાદ જ્યારે તમે નાણાં ન બરી માટે ત્યારે પણ તમારી પોલિસીઓ અનેક વર્ષો સુધી પૂરેપૂરી રકમ માટે જાળવી રાખે છે. મોટા જાગતી ઉંમરોમાં પાંચ જ પ્રિમિયમ વીસ વીસ વર્ષ મુઠી વીમો આપુ રહે છે અને એ સમય દરમિયાન અવસાન થાયતો ન હરથેલાં પ્રિમિયમો બિલકુલ બાદ કરવામાં આવતાં નથી. તમારી ઉમરની વિગતો માટે નીચેનું કુપન ભરી મોકલાવો તો જ તમને એથી જરૂર જ લાભ થશે.

અસહયામત-

ડાહર

૩૮,૫૮૮,૦૮૨.૨૬

CROWN LIFE

INSURANCE CO.

આલુ બીમા-

ડાહર

૨૦૩,૩૩૬,૬૯૮૦૦

કાઉન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કું.

દિંની વડી ઓફિસ:- ૧૨, રામપાટી રો. કોટ,

મું બ ઈ

કુપન
ધી કાઉન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કું,
૧૨, રામપાટી રો. કોટ, મું બ ઈ.
વંદાવા સાહેબ,
મારો ઉંમર — વર્ષ છે.
હું તમારી યોજના પસંદ પડે
તો વાર્ષિક પ્રિમિયમ રૂ.
ભરવાનું વિચારી રાખીશ. આપનું
સાહિત્ય મોકલશો.

નામ

સરનામું

[પ્ર]

Wise Men Insure With "Crown Life"

સિલ્સ મેરીનાં કાવ્ય ઉત્તર શિખરે પર તેને 'અનંત યુતરાવનન' નો સિદ્ધાંત રજૂયો. પણ આ વિવાદમય આધિભોતિક વિચાર તેને સતાવવા લાગ્યો. તેમાંથી તેને 'કારમેન'ના સંગીતે મુક્ત કર્યો અને તે મુક્તિની ભેટ તરીકે નીચેયો જન્મતે તેના પ્રાણુપિયુષ સમું *The Joyful Wisdom* નામનું પુસ્તક આપ્યું. આ જ પુસ્તકમાં આપણે તેના અતિમાનવનું પ્રથમ દર્શન કરીએ છીએ. તેમાં નિત્યેનો પ્રાણુ આનંદની મરતીમાં આલાપે છે :

"Dance, oh dance on all the edges,
Wave—crests, cliffs and mountain ledges,
Ever finding dances new !
Let our knowledge be our gladness,
Let our art be sport and madness,
All that's joyful shall be true !"

કુમારી મૈસનખગ નિત્યેના જીવનમાં વાતસલ્યમય રસ લેતી હતી. તેને નિત્યેના અદુલ્લા જીવનમાં કાઈ સાથીની જરૂર જણાતી હતી. એટલે તેણે નિત્યે માટે એક કન્યા શોધી કાઢી હતી. નિત્યેએ પણ તેને પહેલાં લખ્યું હતું, 'હું તમને ખાનગીમાં કહું છું. મારે એક સારી સ્ત્રીની જરૂર છે.' કુમારી મૈસનખગનું આમંત્રણ સ્વીકારી નિત્યે રામ ગયો અને વીસ વર્ષની લૌ-સલોમીને જોતાં જ પ્રેમમાં પડી ગયો. થોડા વખત બાદ નિત્યેએ તેની સાથે લગ્નથી જોડાવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પણ તેમાં તે હતાશ થયો. તેને મળેલી નિષ્ક્રિયતા પાછળ તેનાં શક્તિ મનને મિત્ર રીતી બેવફાઈ ભરેલી વર્તણૂક લાગી અને તેણે રી-સાથેની મૈત્રી-તોડી નાંખી અને સ્ત્રી વિરુદ્ધ કેટલાંક સરો લખી ત્યાંથી વિદાય લઈ તે આદ્યેસ પર્વતમાં સિલ્સ-મેરિયા જઈ વસ્યો. કાગળ, 'માણસો વચ્ચે રહેવું' મુશ્કેલ છે, કાગળ 'મૃગ' રહેવું મુશ્કેલ છે.' સાગી વાત માણસને ગમતી નથી, સાચું કહેનાર તેને કંઈ એર જોવો લાગે છે, તે સત્યને સુવર્ણના પાત્રમાં ઢાંકી જુકાણીની ને ખુશામતની દુનિયામાં જ રાગે છે. આ વખતે જ તેણે તેના શક્તિની ઉપાસના અને અતિમાનવનો સદેશો જગતને આપનાર મહાન પુસ્તક, *Thus spake Zarathustra* ની (૧૮૮૩) પ્રેરણા મળી; તેનો અર્થ આ હલકાવા લાગ્યો, તેને નવો પથગમ્યર મળ્યો હતો:

'હું રાહ ભેટો ખેડો-અર્થહીન રાહ ભેટો;
સદાચાર અને દુરાચારથી પર, આનંદ માણતો,
યદી પ્રકારમાં, યદી હાથમાં;
દિવસ હતો, સરોવર હતું, મંથાહન હતો, અનંતકાળ હતો.
ઐશ્વર્યામાં, મારા મિત્ર, અચાનક એકમાંથી બે થયા,
અને અચુરત્ર મારી પાસેથી પસાર થયા.'

કોવ્યમાં મદેલ તત્ત્વજ્ઞાનની ઝળકતી ઉત્સાહભરી પ્રેરણાને તેણે કાળમાં રાખવા ન ઇચ્છતાં કહ્યું છે, 'હું ગાઈ રહું છું અને ગાઈશ. હું સૂના ધરમાં એકલો પડ્યો છું, તોપણ હું મારો કાનમાં ગાઈશ.' 'ઓ મહાન તારા ! તું જેને પ્રકાશ આપે છે, તેમના વિના તું શું સુખ પામત ?...ઓ ! મધ એકઠું કરીને કંઠાળી ગયેલી મધમાખ ! જમ હું

મારા જ્ઞાનથી કંટાળ્યો છું. મારે એની સામના કરતા દામોની જરૂર છે. ' પોતાના આ અપૂર્વ અંધની પ્રસંસા કરતાં તેની આત્મસાધા અતિશયોક્તિમાં સરી પડે છે. તે કહે છે :

' If all the spirit and goodness of every great soul were collected together, the whole could not create a single one of Zarathustra's discourses. '

ઓઝ્ઝીસમી સદીનું આ એક મહાન પુરતક ચાર ખંડમાં લખાયું હતું. તેનો ચોથો ખંડ તો પ્રકાશકે પ્રસિદ્ધ કરવા જ ના પારી, એટલે નિતીએ પોતાના ખર્ચે તે પ્રગટ કર્યો. તેની ચાલીસ પ્રતો વેચાઈ, સાત બેટ આપવામાં ગઈ; એકે તેનો લેખિત સ્વીકાર કર્યો અને કાંઈએ પણ તેની પ્રશંસા ન કરી ! આમ એકલાની પરાકાષ્ઠા અનુભવનારા થોડા જ હશે. તેને કાંઈ વખત હેનરિચ ફોન રટેન અને પોલ લાન્ઝકી જેવા કાંઈ મળવા આવતા, છતાં એ તે અદ્રશ્ય જ હતો.

ધ્રિની પચમઅર એરોરટર જેમ ઝર્યુસ્ત્ર, ત્રીસ વર્ષની વયે પર્વત પરથી ખ્યાનહોડી લોકોને ઉપદેશ આપવા નીચે ઊતરે છે. પણ લોકો તો તેના તરફ ધીક ફેરવે છે અને દોરકા પર આસતા નહોતો ખેડ લુએ છે. નહ પડે છે અને ગાયુ પામે છે. ઝર્યુસ્ત્ર તેને ખભે ઊંચકી લાઈ જાય છે અને કહે છે, ' તે' જોખમનો ધણો કર્યો છે, તેથી હું' તને મારા હાથે જ રક્ષાવીશ. ' તે ઉપદેશ આપે છે, ' જોખમમાં જીવો, જ્વાલામુખી પાસે તમારું નશ્વરો વસાવો. અજીએડામેલ દરિયામાં તમારા નાથો હંકારો. લગાઈના વાતાવરણમાં વસો. '

અને અત્રહાનું સમરણ કર્યો. ઝર્યુસ્ત્ર પર્વત પરથી નીચે ઊતરતાં એક વૃદ્ધ સાધુને મળે છે. સાધુ તેને પ્રજા વિશે વાત કરે છે. એકલા પડતા ઝર્યુસ્ત્રને વિચાર આવે છે, ' હું એ ખરેખર કંઈય છે ? ' આ સાધુએ વનમાં રહી ધ્રિર મરી ગયો છે એ દલ્લુ સુધી નથી આંખડું ? મારા બાઈઓ, પૃથ્વીને વફાદાર રહેલો. અને તમને પૃથ્વીથી પરલોકની આશા આપનારને જ્ઞાનતા નહિ. તે જાણે કે અગ્નિ જે આપનારાનું કામ કરે છે. ' કેટલા મે જાંડખોર મળાતા માણસો, આખરે જીવનની કઠોરતાનું વિરમરણ કરવા આ મીઠા ઝેરને વચ ચાખ છે. ' ઉચ્ચ માનવો ' ઝર્યુસ્ત્રની શુદ્ધમાં તેના ઉપદેશનો પ્રચાર કરવા એના ચાખ છે ત્યારે ઝર્યુસ્ત્ર તેમને હોડી ચોડીવાર ફર જાય છે. પાછા આવી તેમને તે એક ગયેલાને પૂછતા લુએ છે. એ ગયેલાએ ' પોતાની પ્રતિભૂતિ સમી દુનિયા પેઠા કરી છે-જેટલી મૂર્ખતા-ભરેલી ર્ષક થકે તેટલી. ' નવ સર્જન માટે જુવાના ખંડની જરૂર છે. માણસ એ ' અનિ-માનવ 'ના ખ્યેવ તરફ જવાનો પય છે. ક્ષામીરીમાં જ જીવન માનવારો માણસ પ્રગટિ સાધી શકે છે.

પત્તીપ્રેમનો અમલ જાતિનીના પ્રેમથી તત્ત્વજ્ઞાની ટાળી શકે છે. નિર્દોશના જીવનમાં પણ તેની ખરેખર જાતિ સુધી જોવા બાજુ બાજુના જીવનમાં આપણે પણ જીવનનો દારો આપ્યો હતો. પણ દેવે તે અચાનક જ ' એન્ડી-એમિટ્ટમ્ ' ને નિતી નિહારને દત્તો, તેમાંના એકની સાથે પરજીવે પેરામ્ને જાઈ. ત્યાં તેજે એ સામવાતી શાફ રક્ષાધું અને નિતી ને ત્યાં તનિવન સુધારવા માટે રહેલો આમંત્રણ આપ્યું. પણ નિર્દોશને મન

શરીરની તંદુરસ્તી કરતાં માનસિક જીવન વધુ કિંમતી હતું. સ્વર્ણના તાપ તેની આંખો ખમી શકતી નહિ. તેથી તે પડદા હાળી લગભગ અધાર કાટડીની સખ જોગતો. હવે સજગ પુસ્તક લખતું શક્ય નહોતું, એટલે વિચારકણિકાઓ જ લખાતી હતી. આવે! વિચારકણિકાઓનો સંગ્રહ *Beyond Good and Evil* ૧૮૮૬માં પ્રગટ થયો. તેમાં તેણે શેક્સપિયરને, કાર્લમાર્ક્સને અને અંગ્રેજોને ધૂતકારી કાઢ્યા છે. 'They are a fundamentally mediocre species.....ponderous, conscience-stricken, herding animals...herd of drunkards and rakes...the plebeianism of modern ideas is England's work and invention.'

સામાન્ય રીતે નિરો નમ્ર અને માયાળુ હતો. છતાં એક વખતે એક નાજુક તળિયતવાળી અંગ્રેજ બાઈએ તેને કહ્યું, 'હું જાણું છું કે મિ. નિરો, તમે એક લેખક છો. હું તમારાં પુસ્તકો વાંચવા પ્રયત્નું છું.' ત્યારે નિરોએ તે બહી બાઈને જણાવ્યું, 'ના, હું તમે એ વાંચો એમ પ્રયત્નતા નથી. જો હું લખું છું તે સાચું હોય તો તમારા જેવી નખખી સ્ત્રીને જીવવાનો અધિકાર નથી.'

૧૮૮૭ના અરસામાં તેના *The Will to Power*, અને *Genealogy of Morals* નામનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. ૧૮૮૭ની શરૂઆતમાં નિરોને કાંઈ નવીન સ્ત્રી સાથે પિછાન થઈ અને તેની સાથે તે સાન રમેા અને મોન્ટે કાર્લો ગયાં. પણ આ સ્ત્રી વિશેનું રહસ્ય હજી અણબકાયું છે.

૧૮૮૭ના એપ્રિલમાં તેને જૂના મિત્ર ઍરવિન રહોડ દ્વારા બે મહાન મિત્રો અને તેનાં પ્રશસ્ત્રો-ડેનમાર્કના જ્યોર્જ બ્રાન્ડેસ અને ફ્રાંસિસો છતિદાસકાર રેઇન-ની પિછાન થઈ. ૧૮૮૮ના એપ્રિલમાં તેણે ટૂરીનમાં સમાચાર મળ્યા કે જ્યોર્જ બ્રાન્ડેસ 'નિરોનું લવ-સ્ટોન' વિશે લખણો આપનાર છે. આ વખતે તે મનુસ્મૃતિ વાંચી રહ્યો હતો. તેનાથી તે એટલો તો મુગ્ધ થઈ ગયો કે તેને તે બાઈગલ કરતાં વધુ મહાન મળ્યુંવા લાગ્યો અને પોતે લખેલું એની આગળ કાંઈ વિસાતમાં નથી એમ જાણી તેને ઉદાસીનતા થઈ આવી. જૂનમાં તેણે વેનરને ઉતારી પાડતું *The Case of Wagner* નામનું ચોપાનિયું બહાર પાડ્યું.

થોડા સમય બાદ નિરોએ પાછું પોતાનું મહાન કાર્ય હાથમાં લીધું અને તે મહાન કાર્યના પ્રથમ પગલે *The Antichrist* લખી ખ્રિસ્તી ધર્મની વિકૃત અસર પર ધુણા દર્શાવી. આ જ અરસામાં તેને બ્રાન્ડેસ દ્વારા સ્વીડનના મહાન લેખક સ્વીડનબર્ગની સંત્રો થઈ. આમ તેની કીર્તિ હવે વ્યાપી રહી હતી, પણ હવે ખૂબ જ મોડું થયું હતું. તેના આ સમયના પત્રો વાંચતાં ધસી આવતાં દિવાનાપણાની આપણને આગાહી મળે છે.

તેનું આખરી પુસ્તક *Ecce Homo* થોડા અઢવાડિયામાં લખી કાઢેલ પોતાનું આત્મજીવનકથન, વિચિત્ર શેલીમાં લખાયેલ આત્મકથન છે. તેનાં પ્રકરણોનાં સિર્ષકો પણ વિચિત્ર છે : 'હું આટલો કાલો કેમ છું?' 'હું આવો હોશિયાર કેમ છું?' 'હું આવા

હજુ પણ ભાગ્યે જ કોઈ તેને ટપી શકે એમ છે. તેને અંગ્રેજિ અર્પતા Emily S. Hamblen નામની એક સનારીએ લખ્યું છે :

‘It is however as a seer rather than as an apostle of culture that Nietzsche’s greatness has come home to me. And I discover no other method of appraising his intuition and his vision than to compare with the wisdom and the vision of Jesus.’

પ્રસિદ્ધ અમેરિકન લેખક નિત્યેને જિરંદાઈનો ભાઈ અને કારવીનનો પુત્ર ગણાવે છે. પણ તેના વિશે ગમે તે ખ્યાલ બાંધતાં પહેલાં આપણે એટલું ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે,
‘As naturally as a flower turns toward the sun this young self-styled ‘immoralist’ turned toward high and noble things. With all the sensitiveness of a delicately nurtured woman he shrank from contact with the carnal and the mean.’ (Emily S. Hamblen.)

સિગારને !

કાન્તિસાલ હ. પરીખ

(ચલચક્ર)

ધીરે લપાઈ આવતી તું એક કાર બેસતી
પ્રસંગ જો કદી મળે તું નર્તતી ઉભી થતી.
પ્રલોભનો અનેક ત્યાં ઉભાં કરી તું હાસતી
કરે મદે તું અંગભંગ લાજ ત્યાં છૂટી જતી :
અને જહીં જ માત તાત આત્મ કો સગા તણું
પડે સુચિન્દ સુંબને સુબહાલના નિશાનનું
વળી જહીં પ્રિયા તણા પ્રવાલ આપ સુંબતો
તહીં ધીરે ભૂલાવો સર્વ, આપે પ્રયુગતી.
પતંગિયા સમી તું પ્રેમમાં બળી જતી
અને વળી જતાં જહીં જલાવી તું જતી.

બદ્ધમ ગીતાવલિ

બલવંતરાય કલ્યાણરાય દાંડે

બદ્ધમ, પયસર બચ બચ પીએ.
મુખખાલી ભરિ ભરિ ઘટિ^૧ ઠલવે: —બદ્ધમ
ઠલવે ઝટપટ અધિર, મેદ, વળિ
પહાર જુવે, વળિ સ્તનગમ વળતો;
સ્તન અવરે કર લઘુક પસરતો,
મુદિ હથુક વળિ સાથુ ભરવતો:
પયસર પમરત, બદ્ધ ય પમરતો,
માઘટ પિધ પિધ શિથુધટ બઢતો:—બદ્ધમ

૨

બદ્ધમ, રુમઝુમ રુમઝુમ પગલે
આવ સુહાઈ કર લધુ લધુ અંશુલે: —બદ્ધમ
આવ આવ તજ ભય સજ સાહસ,
હસત હસત, —અરિ, ધપ પડતો ણસ!
ઊક! વળગ વળિ અંશુલકે^૨ કર,
દષ્ટ પડે તરિ^૩ પદ પછિ પદ ધર.
બદ્ધમ, રુમઝુમ ઉચલ ધવળ પદ,
ડાળા જમણી (ર), લધુ લધુ ડગલે: —બદ્ધમ

૩

બદ્ધમ, ચિહર છ કિંહાં નિંદરમાં ?
સ્મિત તુજ અંખિ ગંધતરિ સુહાં ! બદ્ધમ
ભગત સ્મિત તુજ કલ કલોલત
નાચરંગ વચિ માતા મોહત :
નિંદરલેકમંહિ^૧ ખેલ કયા તુજ ?
માત રાચતી ત્યાં ય કોઇ તુજ ?
બદ્ધમ, ચિહર છ કિંહાં જાવાને ?
સ્મિતે કર છ ત્યાં કવણુ જ તાણે ! બદ્ધમ

૧ ઘટિ : પોતાના ઘટમાં. ૨ અંશુલક : ન્દાતી અમથી
અંખિળી. ૩ તરિ : તોપણ (આ મરાઠી ભાષાનો શબ્દ
ગુજરાતી કવિતામાં પણ ભલે વપરાતો થઈ ગયો.)

૪

ખટુંમ, હાં ભઈ રહે સાંસતો
 હોણુ ભૂત - અરિ અપ્યો ઝાંપડો ! ખટુંમ
 નિકળ નિકળ સમ છે મેલીનાં
 ચિસે ચિસે રે ખટુંમ થકવ ના !
 ના પીટવા, સુકું ચોક મંલીદા
 મૃદુલ કુંઠ રહવી કરકવ ના.
 ખટુંમ, હાં ભઈ ધાવ સાંસતા,
 આવ, ધાવ, શું રોલું અમસ્તા ! ખટુંમ

૫

ખટુંમ, નવલ ધવલ તુજ ખાની,
 અઠાણિ^૪ તરિ રસઝર સુદિયાની. ખટુંમ
 માર્દવ મોટા કવિચિ વધારે,
 સૂઝકાર લાધવ થકિ હારે;
 ફરિ ફરિ તે જ પદત નિમ સાધક^૫,
 સિદ્ધ ગવે શો લોકાવત ગત :
 ખટુંમ, સુર તાલે તુજ ખાની
 અગળ ડેકતી, સદા મઝાની. ખટુંમ

૬

ખટુંમ, ના તું તો ભઈ આડો,—
 વેરત, ફેદત, ફેડત, તોડત,
 જોંચત, ખૂંદત, ગૂંદત, ચૂંચત;
 અટક થતાં કર્યવાઈ રિસાઈ
 ગુસ્સે ગુસ્સા લત લગાવત;
 આઘાતે નતેજ ઘવાઈ
 સુકે લેકંડો નાણે પાડો !
 ખટુંમ, રમતું ખાસી સીધી
 છોડિ છોડિ તું ગડપે લાંધી,
 ખટુંમ, નો તું તો ભઈ આડો !

૪ અઠાણિ (અનન્યાય) : અણપક. ૫ સાધક : મંત્રના.
 જપ, વડે કાઈ ધિટ : દેવને રીઝવવાની સાધના કરનાર.

૭

ગદુમ, શું તું મથ છ પકડવા,
સરે ઉચલી, ઘિર : કરિ-ચલ ઐખવા ? ગદુમ
તરુપાને રસગીત પવનડા,
સર રર ! ખડ ડડ !
મંદ કદી, કદિ ડોલત લેટત,
કદિ સેલત, ઉચ્છલત ગગનવા :
ગદુમ, શું તું ચહ છ મથ છ એ
અનિલ રમતુંની ગમતું પકડવા ? ગદુમ

૮ હાલરડું

રામ રામ લીને આરામ ઘડિ ગદુમા :
ખેલ ગેલ હાસ હોડ હોડ ઘડિ હાલમા,
પોઢને હું ગૂલો ડોલાવું છું, ગદુમા નમ્રવ.

- ૧ રવિ પોઢે દરિયાજીવે ગગનગાદલી માંદ્ય,
દિશાકરે ચમ્મર કરે, રાતતળાંસે પાય,
રામ રામ પોઢને જીલાવું છું, ગદુમા : -રામ
- ૨ મૃગ પોઢે આંદાજીવે તારા હાલા ગાય,
વનદેવી ચમ્મર કરે, ગિરિવર ડોળે પાય,
રામ રામ આબ્યાં ગગાસાં ગદુમા : -રામ
- ૩ સૂડા માળે પોઢિયા કપોત નેવાં હેક,
ઉઘડત કૂલ ગિડાય છે દલપુટ લાલ લપેટ,
રામ રામ પોપચાં લળે ઢળે ગદુમા : -રામ
- ૪ ઘર શેરી મંદિર મહલ નવે ખંડ નિધિ સાત
દિશા દિશાના પાર પણ જોળે નીંદરમાંત :
રામ રામ પોઢી ગયાં સૌ ગદુમા : -રામ
- ૫ તારા તારાથી સરી મંદાકિનોજલ ન્હાઈ
નવલખ સમણાં સાદ્યલી તારકે તારકે માંહિ,
રામ રામ પેસે સલણી ગદુમા : -રામ
- ૬ નિંદરખરસ કૂળે ચિતળ ગાત્રો તાન્ન કૂલ !
સમણાંપર્શો મલકે મુળે-શુલ મુજ અહો અમૂલ !
રામ રામ પોઢો નિચંતે ગદુમા-રામ

૬ અંખવા : આખો. ૭ દલપુટ પાંખડીઓ પાંખડીઓ બીડાય તેના પુટમાં લાલ (પોતાના બાલક) નેવાં બહારાં ગમર કીટ આદિ છેક જ ઝીણાં શ્રવણગુને પેતે બીડાતાં લપેટી લે છે (ગાતા જોળે બાળક લપેટાય એમ). ૮ તારક : આંખની કીડીઓ.

ગીતાસાર

શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકર

[ગયા અંકથી ચાલુ]

અધ્યાય ૧૫ મો

(૧) સંસારરૂપી અવત્ય વૃક્ષને અસંગ અથવા અસહકાર રૂપી શસ્ત્ર વડે છેદીને આ તમામ પ્રવૃત્તિનું મૂળ એવો જે પરમાત્મા એને શોધવો નોઈએ. માન અને મોહ જેમણે છોડ્યા છે, સંગદોષ જેમણે ત્યજ્યા છે, વાસનાઓમાંથી જેઓ નિવૃત્ત થયા છે, સુખ-દુઃખ રૂપી દ્વંદ્વોમાંથી જેઓ બચ્યા છે, તેઓ એ અવ્યય પદને પામે છે.

(૨) એ પરમ પદને પામ્યા પંછી માણસને પાછા આવવાપણું નથી હોતું. એ પરમ તત્ત્વનો એક અંશ જીવરૂપે અવતરેલો છે અને પ્રવૃત્તિનાં મન અને ઇન્દ્રિયોને આકર્ષે છે. મૂઠ લોકો એ વસ્તુ માણતા નથી, યાત્રી જાણે છે. યોગીઓ એને પોતાના હૃદયમાં વસેલો જાળખે છે. જેમણે પોતાના હૃદયને કેળવ્યું નથી તે એને જાળખી શકતા નથી.

(૩) સૂર્યઅંશાદિ જ્યોતિષો જે તેજ પ્રકારો છે તે પરમાત્માનું જ તેજ છે. તે પરમાત્મા-તત્ત્વ જ સોમ બની તમામ ઔષધિઓને પોષે છે; વૈધાનરૂં બની ચતુર્વિધ અન્ન પચાવે છે, સ્મૃતિ, યાન અને વિસ્મૃતિ બધું એનામાંથી જ ઉદ્ભવે છે. બધાંનાં હૃદયમાં એ વસેલો છે.

(૪) હર પુરુષ અને અક્ષર પુરુષ બન્નેને જાળખી એથી એ પર એવો જે પુરુષોત્તમ છે એને જે જાણે છે, તે મારો (પરમાત્માનો) સાચો ભક્ત બને છે. ભૂતમાત્ર તે હર પુરુષ એમના અધ્યક્ષ તરીકે જે રહે છે તે કૃત્સ્ન અક્ષર પુરુષ. અને એ બન્નેથી બુદ્ધો ત્રિલોકીને ચક્રાવનારો અવ્યય પુરુષ તે મધ્યર. એને જ પુરુષોત્તમ કહે છે. એને જ શરણુ જવું નોઈએ.

અધ્યાય ૧૬ મો

(૧) નેવમા અધ્યાયમાં જે દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી પ્રવૃત્તિનો ઉલ્લેખ છે તેમાંથી રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ છોડી ઈર્ષ કેવળ દૈવી અને આસુરી એવી બે જાતની સંપત્તિ એટલે કે સંસ્કૃતિ સ્વીકારી, એમનું સ્વરૂપદર્શન આ સોળમા અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(૨) આ કુનિયામાં બે જાતની જીવનપદ્ધતિ અથવા ભૂતસર્ગ છે. એક છે દૈવી સંપત્તિ; બીજી છે આસુરી સંપત્તિ. દૈવી સંપત્તિમાંથી મોક્ષ પરિણમે છે. આસુરી સંપત્તિ બંધનનું કારણ બને છે.

(૩) દેવી સંપત્તનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે : નિર્ભયતા, ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગ પ્રમાણે જીવનની ગોઠવણ, દાન, આત્મસંયમ, સામાજિક જવાબદારીરૂપી યત્ન, સરેકારો ટકાવવા માટે ચક્રાવેલું અધ્યયન, શક્તિ વધારવા માટે કરેલું તપ, આત્માના સ્વભાવરૂપી સરળતા, સંસ્કૃતિના પાયારૂપ અહિંસા અને સત્ય, માણસા-ધર્મનાં લક્ષણરૂપી અક્રોધ અને ત્યાગ, જીવનની સુવાસરૂપી શાંતિ, આર્થિકવને સહજ એતું અપેક્ષનમ (કાઈની ચાંડીચૂગલી ન કરવી તે), ધર્મના મૂળરૂપી ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની દયા, હિનતાને અભાવે ઉત્પન્ન થતું અલોભપત્વ, ઠરેલ સરેકારિતાને લીધે દેખાઈ આવતાં માર્દવ, લજ્જા અને ચાંચલ્યનો અભાવ, તેજ અને ક્ષમા, સમાજને સંગઠિત, રાખનારી ધૃતિ, સ્વચ્છતા, સામાજિક સંગઠનના પાયારૂપ અદ્રોહ, અને મિલનસારપણું આ બધાં તરવા જ્યાં છે ત્યાં સમાજ ઉજાતો થાય છે.

(૪) દંભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, કંઠારતા, અજ્ઞાન એ બધાં આસુરી સંપત્તનાં લક્ષણ છે. એ સંસ્કૃતિમાં જીહરેલા લોકો પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિની મર્યાદાઓ નજીક નથી. એમનામાં નથી હોતું સત્ય કે નથી હોતો શૌચાચાર. તેઓ માને છે કે આ દુનિયામાં સત્ય જેવું કશું છે જ નહિ. સમાજ માટે કશો આધાર જ નથી. ધર્મમાં તેઓ ક્યાંથી માને ? તેઓ માને છે કે આ જગત કશા હેતુ વગર જેમ તેમ ચાલે છે. આવી દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ પોતાના આત્માનો નાશ કરે છે. એમની શુદ્ધિ દૂંદી થઈ જાય છે. તેઓ ગમે તે ઉગ્ર કર્મ કરવા તૈયાર થાય છે અને દુનિયાના આ શત્રુઓ એનો નાશ કરવા ઉદ્બુદ થાય છે. કાઈ કાળે તૃપ્ત ન થાય એવી પ્રાસનાને વેશ થઈ દંભ, માન અને મદ તેઓ કેળવે છે. અને ખોટા ખોટા આગ્રહો પકડી લઈ મલિન કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અમર્યાદ ચિંતા કરીને તેઓ પ્રલય સુધી પહોંચે છે અને છતાં કામોપભોગને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે. કામલોધની ઉપાસના કરવાથી આરાના પાયામાં તેઓ બધાયેલા રહે છે અને અન્યાયથી મેળવેલા અર્થ વડે સુખ અને સ્વચ્છ ભોગવવા માગે છે.

(૫) આટલું તો મેં મેળવ્યું, હવે આટલું મેળવીશ; આટલું ધન મારી પાસે છે, થોડા જ દિવસમાં આટલું મારા હાથમાં આવશે; આ એક ચતુરતા મારી, બીજાઓને પણ મારીશ; હું રાજા છું, ભોગસમર્થ હું છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું; મારું જ કુળ ઉચ્ચ છે, મારા જેવો બીજો છે કાણ; હું યત્ન કરીશ, લોકોને દાન આપીશ અને આનંદ કરીશ એવા એવા વિચારો કરતા અને અજ્ઞાનથી વિમોહિત થયેલા એ આજીમુ લોકો મોહજાળમાં સપડાઈ અશુચિ એવા નરકમાં પડે છે.

(૬) આ લોકો યત્ન કરે છે તેમાં ધર્મરક્ષિત નથી, હોતી પણ. પોતાની જ પ્રતિષ્ઠા હોય છે, ધનનો ગર્વ હોય છે અને તેઓ વિધિવિધાનની નિષ્ઠા વગર કેવળ દંભથી

જય કરે છે : અહંકાર, દુષ્ટ, બળ, કામ, ક્રોધ એથી હારપૂર એવા આ લોકો પીત્તઓમાં પણ હું જ વસેલો છું એ બૂલી નઈ એમની મારફતે મારો દેવ કરે છે. એવા લોકોને હું એ જ નિષ્કામાં રહેવા દઉં છું. નથી એ તેઓ નવી નવી આસુરી યોનિમાં જન્મ લઈને અધમ ગતિએ જાય છે.

(૭) માણસે જાણવું જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો ઉઘાડનાર ત્રણ પ્રકારના દરવાજા છે : કામ, ક્રોધ અને લોભ. એટલા માટે જે પોતાનું હિત ચાહે છે તેણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રણમાંથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનું હિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોંચે છે.

(૮) એથી બિચકું જે કેવળ પોતાની વાસનાને વશ થઈ, કામથી પ્રેરાઈને ગમે તેમ વર્તે છે, જીવનની સંસ્કારિતા જતી કરે છે એનું જીવન વ્યર્થ થાય છે. એને નથી મળતી જીવનસિદ્ધિ, નથી મળતું સુખ અને નથી એ પહોંચતો શ્રેષ્ઠ ગતિને.

(૯) માણસે શું કરવું અને શું ન કરવું એ નક્કી કરતી વખતે પોતાની વાસનાને આધીન ન થવું પડે, પણ મનુષ્યગતિનું હિત શામાં રહેલું છે એ બતાવનાર જીવનશાસ્ત્રને સમજી લઈ એની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ.

અધ્યાય ૨૭ મો

(૧) એમ તો દેખાવે બધાં માણસો સરખાં હોય છે પણ એમની શક્તિમાં કેટલો ફેર ! આકર્ષનશક્તિ, કાર્પશક્તિ, સહનશક્તિ, ધટનાકૌશલ્ય દરેકમાં જમીન આસમાનનો ફેર પડે છે. એ ફેર શાથી થાય છે ? એ ફેરનું મુખ્ય કારણ બદા છે.

જેવી માણસની બદા તેવો એ બને છે. પુરુષ બદાનો જ બનેલો છે. જેનું માણસનું સત્ત્વ તેવી એની બદા.

(૨) જેવો માણસનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે એ સારા અથવા દીન દેવોની પૂજા કરે છે એટલે કે તેવો આદર્શને સેવે છે.

(૩) જેઓ વગર વિચાર્યો શરીરને કષ્ટ દે છે અને શરીરમાં રહેનાર અને એટલે કે ચૈતન્ય તત્ત્વને, પીડે છે તેઓ આસુર સંકલ્પવાળા તપસ્વી છે. આહાર, યત્ન, તપ, દાન, કર્મ, જ્ઞાન, કર્તો, શુદ્ધિ, ધૃતિ, સુખ, દરેક બાંધતોમાં ત્રણ ગુણને કારણે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે. અને આમાંથી કેટલીક બાંધતોમાં ચારીરિક, વાચિક અને માનસિક એવો પણ ભેદ કરવો રહ્યો.

આહાર

(૪) સાત્ત્વિક લોકોને આહુ, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને રુચિ વધારનારો આહાર પસંદ પડે છે. અને એ આહાર રમ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને હૃદય હોય છે.

રન્નેશુણી માણસને તીખા તમતમતા અને બળતા આહારનો સ્વાદ મમે છે અને અંતે એમાંથી દુઃખ, શોક અને રોગ જ પેદા થાય છે.

તમેશુણી લોકોને વાંસી, નીરસ, ગંધાતું, અસ્વચ્છ, એકું અને ઉપાર્ધિ ગમેલું ભોજન વિશેષ મમે છે.

યજ્ઞ

(૫) સાત્ત્વિકા જ્યારે યજ્ઞ કરે છે ત્યારે વિશ્વહિતની, દૃષ્ટિએ ડળાકાંડા ઊડીને કર્તવ્ય સુદ્ધિ કરે છે. રન્નેશુણી લોકો ડળની આંકડા મનમાં રાખી અથવા દંભ વધારવા માટે યજ્ઞ કરે છે. તમેશુણી લોકોના યજ્ઞમાં નથી હોતો વિધિ, નથી હોતું અન્ન સંતર્પણ, મંત્ર, દક્ષિણા, શ્રદ્ધા, કથું જ એમાં હોતું નથી. તેઓ ફક્ત યજ્ઞ કરી નાંખે છે એટલું જ.

તપ

(૬) તપ તેમજ કર્મ શારીરિક, વાહ્યમય અને માનસિક એવા ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે અને એ ત્રણેના સાત્ત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે.

(૭) એમાં દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ અને વિદ્વાન ઇસાદિતું પૂજન, શૌચ, અભ્યુત્થા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા આદિ વસ્તુઓ શારીર તપ ગણાય છે.

(૮) ઉદ્વેગ ન કરનારું વાક્ય જે સત્ય હોય અને પ્રિય તથા હિતકર પણ હોય તે વ્રાહ્મણ તપ છે. સ્વાધ્યાય રૂપી અભ્યાસ પણ વાહ્યમય તપ જ છે.

(૯) મન પ્રસન્ન રાખવું, સ્વભાવમાં સૌમ્યતા ધારણ કરવી, મન કાબૂમાં રાખી મૌન સેવવું અને ભાવસંશુદ્ધિ માટે હંમેશાં મધ્યા કરવું એ માનસિક તપ છે.

(૧૦) આ ત્રણે પ્રકારનાં તપ જો શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી અને ડળાકાંડા ઊડીને કર્યાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ગણાય; સત્કાર-માન-પૂજા મેળવવા માટે દંભથી પ્રેરાઈને જો કર્યાં હોય તો તે રાજસ છે. એ અધ્રુવ અને ચલ હોય છે.

(૧૧) મૂઠ જાડીપણાથી પોતાની જાતને હેરાન કરીને અથવા ખીજ કાઢીને નાશને અર્થ જે તપ કરાય છે તે તામસ તપ છે.

દાન

(૧૨) જે દાન કરવામાં બધી રીતે હિત જ છે એમ લાગતું હોય અને એટલા જ ખાતર દાન અપાતું હોય, પ્રત્યુપકારની દૃષ્ટિના સરખી મનમાં ન હોય અને દેશ-કાળ તથા પાત્ર જોઈને અપાયું હોય તો તે સાત્ત્વિક દાન છે.

(૧૩) પ્રત્યુપકારની અપેક્ષાએ અથવા કોઈ ડળનો ખ્યાલ રાખી જે પરાણે અપાયું હોય છે તે રાજસ દાન છે.

(૧૪) દેશ-કાળ અને પાત્ર જોયા વિના તેમજ તિરસ્કાર અને અપમાન કરીને જે અપાય છે તે તામસ દાન છે.

(૧૫) સત્ શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. સદ્ભાવ, સાધુભાવ અને પ્રશસ્ત કર્મ એ ત્રણે માટે સત્ શબ્દ વપરાય છે. સત્ ભાવ, સારી દસ્તી ચાલવે છે, સાધુ ભાવ કસ્યાણુ કામના બતાવે છે અને પ્રશસ્ત કર્મ લોકકયાણુકારી પ્રવૃત્તિનો અભિપ્રાય ધરાવે છે. (The true, the good and the beautiful in action.)

(૧૬) અનદ્વાયી ને કાંઈ કરીએ છીએ તે અસત્ છે. એ ઈલ્લ લોકમાં પણ કામનું નથી અને પરલોકમાં પણ કામનું નથી. (પરલોક એટલે સનાતનકાલીન સામાજિક જીવન)

અધ્યાય ૧૮ મો

ત્યાગમીમાંસા

(૧) બધાં કામ્ય કર્મો છોડી દેવાં એ સંન્યાસ છે. તમામ કર્મોનાં ફળનો ત્યાગ કરવો એ ત્યાગ છે.

(૨) કર્મભાવનો ત્યાગ કરવો નોઈએ, કેમકે દરેક કર્મ સદૌષ છે એમ કેટલાક કહે છે, ત્યારે બીજા લોકો માને છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ માણુસથી છોડાય નહિ.

ગીતાની શિખામણુ છે કે યજ્ઞ, દાન અને તપ માણુસને પવિત્ર કરનાર હોવાથી એમનો ત્યાગ ન કરવો ધરે એટલું જ નહિ પણ એ કર્મો સંગ એટલે આસક્તિ છોડી અને ફળનો પણ આમદ જતો કરી કરવાં નોઈએ. ને કર્મો વિદિત છે, નિયત છે તેનો ત્યાગ તમોચુણી લોકો જ કરે છે.

(૩) અમુક કર્મો કરતાં તકલીફ પડે છે, શરીરને કષ્ટ વેડેવાં પડે છે એ બીકે મનોચુણી વૃત્તિથી ત્યાં કર્મો છોડી દેવામાં આવે છે, તે માર્ગસ્ત્ર લાગથી ત્યાગનું ફળ મળતું નથી. અમુક કર્મ કરવું એ આપણો ધર્મ છે એમ સમજી ને નિયત કર્મો કરાય છે તેની સાથે ને આસક્તિ અને ફળ એ છોડી દીધાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે.

(૪) દેહધારી તમામ કર્મોનો ત્યાગ ન જ કરી શકે એટલે કર્મફળનો ત્યાગ કરવો એ જ ત્યાગ છે.

(૫) માણુસ શરીરથી, વાણીથી કે કર્મથી ને કાંઈ કર્મ કરે છે તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, એનાં પાંચ કારણો હોય છે : અધિજ્ઞાન, કર્તા, જાતમતનાં સરસ સાધનો (કરણ), સિત્ત સિત્ત બંધાપાર અને દૈવ. આવાં પાંચકારણો હોવાં છતાં ને પોતાને જ કર્તા માની જોસે છે તે માણુસ અસંસ્કારી શુદ્ધિવાળો છે, એની મતિ બંગાં છે.

(૬) જોનામાં કશા અહંકાર રહ્યો નથી, જેની શુદ્ધિ નિર્મળ છે એને હાથે દિસા થાય જ શી રીતે? એવા માણુસને હાથે ત્રણે લોકોની હત્યા થઈ જાય તો એ એણે કાંઈ ને માર્યો ન કહેવાય અને એ કર્મનું એને બંધન પણ નહિ થાય. માણુસ પોતાના જ શરીર ઉપર ને આપરદાન કરે તો એણે હત્યા કરી એમ નથી થતું.

જ્ઞાન

- (૭) જ્ઞાનના જે ત્રણ પ્રકાર જતાવ્યા છે તે મહત્વના છે. તે બરાબર સમજી લેવા જોઈએ. જગતમાં અનંત વ્યક્તિઓ છે, અનંત વસ્તુઓ છે. એમની વચ્ચે અમુક ભેદનાં તરવો હોય છે અને અમુક અભેદનાં તરવો હોય છે; એમ ભોવામાં આવ્યું છે કે અભેદનાં તરવો મહત્વનાં, રથાથી અને ઘણાં હોય છે. જ્યારે ભેદનાં તરવો થોડાં, છીછરાં અને અરથાથી હોય છે. એટલું જોવા પછી જે જે વસ્તુઓમાં ભેદ અને અભેદ બન્ને છે, તેમાં ભેદનાં તરવો તમ્ક દુર્લભ થવું અને અભેદનાં તરવા તરફ ધ્યાન જવું એ સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું લક્ષણ છે.
- (૮) સર્વબૂતોમાં જે અત્યથ બાવ એતપ્રેત છે, વિભક્તોમાં જે અવિભક્ત તરવ છે તે જ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે.
- (૯) જે જ્ઞાનમાં ભેદ એટલે કે પાર્થક્ય, ભુદ્ધપણું અને વિવિધતા તરફ વધારે ધ્યાન મળ્ય તે જ્ઞાન રાજસ છે.
- (૧૦) અને જ્યાં અંશને જ સંપૂર્ણ મનાય છે, એકાંગી વસ્તુને સર્વાંગીય મનાય છે અને એવા અભિપ્રાય વગર કારણે પકડી રાખવામાં આવે છે એવું તત્ત્વાર્થશૂન્ય અને અસ્થ જ્ઞાન એ તામસ છે.

કર્મ

- (૧૧) જે કર્મ કર્તાત્વ તરીકે આસક્તિ વગર કરાય છે, જેની પાછળ રાગદ્વેષ નથી હોતો અને ફળની આશા નથી હોતી, તે સાત્ત્વિક કર્મ છે.
- (૧૨) જે કર્મ વાસનાથી, અહંકારથી અને મદામહેનતે કરવામાં આવે છે, તે રાજેશુથી હોય છે.
- (૧૩) જે કર્મ કરતાં આગળ પાછળનો સંબંધ ધ્યાનમાં નથી લેવાતો, જે કરવા માટે પોતાની કેટલી શક્તિ છે એનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો તેમજ એમાં દ્વિસા કેટલી છે, દુનિયાનો નારા કેટલો છે એનો પણ વિચાર નથી હોતો અને કેવળ મોહથી ચાલ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ છે.

કર્તા

- (૧૪) જે કર્તા સંગ્રહિત છે, અહંકારરહિત છે, મૈયં અને હિસાદથી બારપૂર છે અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિની બાજતમાં નિર્વિકારી છે, તે કર્તા સાત્ત્વિક ગણાય.
- (૧૫) જે કર્તાનાં દર્શોક ગયાં નથી, જે દ્વિસાત્મક છે, મસિન છે, આસક્ત છે અને કર્મફળનો લોભી છે, તે કર્તા રાજસી છે.
- (૧૬) જે કર્તા મોગ્યુક્ત નથી, સંસ્કારી નથી પણ અભિમાની, શક, આગમુ, વિપાદી અને દીર્ઘમુત્રી છે, તે તામસી કહેવાય.

શુદ્ધિ

સત અને અસત એ બે વચ્ચે જે વિવેક કરે, ભેદ ઓળખે તે શુદ્ધિ.

- (૧૭) પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય તેમજ અકાર્ય, લાભ અને અલાભ, બંધ તેમજ મોક્ષ આ બધાં વચ્ચેનો ભેદ જે બરાબર જાણે છે, તે શુદ્ધિ સાર્વત્રિક કહેવાય.
- (૧૮) જે શુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજે તે છે પણ બરાબર રીતે નહિ, તે શુદ્ધિ રાજસી છે.
- (૧૯) અને જે શુદ્ધિ તમોગ્યુલ્કથી ઘેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજે છે અને બંધી વસ્તુઓ બંધી સમજે છે, તે તામસી છે.

ધૃતિ

- (૨૦) લોકમાં કણકને એકત્ર રાખનાર જેમ ધી હોય છે, પથરાને એકત્ર બાંધનાર જેમ ચૂનો કે સીમેન્ટ હોય છે, તેવી જ રીતે જે શક્તિ વડે વ્યક્તિઓ એકબીજાને જોડીને રહે છે, અને તમામ વસ્તુઓ મળીને સંગઠિત બને છે તે શક્તિનું નામ ધૃતિ છે. ધારણા ધૃતિઃ ।
- (૨૦) જે ધૃતિથી મન, પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય એ બધાંની ક્રિયાઓ અન્યમિત્રારી યોગથી એકસામઠી આવે છે, તે ધૃતિ સાર્વત્રિક છે.
- (૨૧) જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ અર્થ અને કામને બંધી રાખે છે અને જે ફળની આકાંક્ષા રાખે છે, તે ધૃતિ રાજસી છે.
- (૨૨) અને જે ધૃતિને કારણે માણસ સ્વપ્ન, લાભ, શોક, વિવાદ અને મદ છોડતો જ નથી અને દુર્જીવિથી એમને પકડી જ રાખે છે, એ ધૃતિ તામસી છે.

સુખ

- (૨૩) ફરી ફરી અનુભવ કરવાથી જેમાં રસ પડે છે અને જેથી દુઃખનો અંત આવે છે, તે જ સાચું સુખ.
- (૨૪) જે પ્રારંભે ઝેર જેવું કડવું લાગે છે પણ જેનાં ફળ મીઠાં હોય છે અને જે આત્મા અને ચોતાની શુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય છે, તે સાર્વત્રિક સુખ છે.
- (૨૫) ઇન્દ્રિયોના એમના વિષયો સાથેનાં સંયોગને છીંધે જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રારંભે અમૃત જેવું મીઠું લાગે છે પણ પરિણામે ઝેર જેવું નીવડે છે, તે રાજસી સુખ છે.
- (૨૬) અને જે નિદ્રા, આલસ્ય અને પ્રમાદમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને પ્રારંભમાં તેમજ તેનાં તમામ અનુબંધોમાં આત્માને મોહમાં નાંખે છે, તે તામસ સુખ છે.
- (૨૭) આમ ધૃત્યેષાકમાં કે પરમેષ્ઠીમાં આ ત્રણ ગુણોથી સુખ એવું કશું જ નથી.
- (૨૮) આત્મજ્ઞ, જ્ઞાનિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર આદિ વર્ણોમાં જે જે સ્વભાવનો ઉત્કર્ષ છે, તે તે પ્રમાણે તેમનાં કર્મો વહેંચી આપેલાં છે.

(૨૮) બ્રાહ્મણોનાં પકનપાકન, યજ્ઞનયાજ્ઞન અને દાન-પ્રતિગ્રહ એ ૭ કર્મો આપવાને બદલે ગીતાએ બ્રાહ્મણોના ખાસ સદ્ગુણોનો, ચારિત્ર્યનો અથવા-ટેકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગીતાકાળના બ્રાહ્મણો યુદ્ધ પશુ કરતા અને રાજ્ય પશુ ચંદ્રાવતા. ગાયો પાળતા પશુ ખરા અને ક્ષત્રિયો સાથે બાળીને લૂંટતાં પશુ ખરા. તમામ વર્ણોના શુર હોઈ એઓ બધાં જ કર્મોમાં અને કુન્નરોમાં કુશળ હશે. બ્રાહ્મણો વૈદ્ય તો કરતા જ હતા. એટલે ગીતાએ કેવળ બ્રાહ્મણોના ટેકની વાત કરી છે.

શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા અને આર્જવ, જ્ઞાન, વિદ્યા અને આસ્તિક્ય એટલા શુભો બ્રાહ્મણ માટે સ્વાભાવિક છે. આને જ ગીતાએ બ્રહ્મકર્મ કહ્યું છે !

(૨૯) ક્ષાત્રકર્મ નીચે પ્રમાણે છે: શૌચ, તેજસ્વિતા, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ટકવાની શક્તિ, કોઈ પણ ટેકાણે ગાફેલ ન રહેતાં દક્ષ રહેવાનો સ્વભાવ, યુદ્ધમાંથી કાયરતાથી નાસી ન જવાની ટેક, દાનશીલતા અને રાજત્વના (પ્રભુપણના) શુભો એ બધું ક્ષત્રિયોમાં હોવું જોઈએ.

(૩૦) કૃષિ, ગાપાલન અને વણઝારાનો ધંધો એ વૈશ્યો માટે સ્વાભાવિક છે, જ્યારે યદ્રો માટે ખીજતી સેવા અથવા પરિચર્યા એ જ સ્વધર્મ સ્વર્ગ છે.

(૩૧) વ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાને લાગે જે કામ આપ્યું હોય તેમાં જ પરોવાયેલા રહેવાથી માણસ જીવનનું સાકલ્ય મેળવી શકે છે.

(૩૨) તે ક્ષવી રીતે તે નીચે આપ્યું છે :

માણસ સ્વધર્મનું પાલન કરે એ જ એને હાથે થતી માણસમતના પ્રભુની પૂજા છે. જોનામાંથી આ જૂતમાત્ર ઉત્પન્ન થયું છે અને જેણે આ આપ્યું વિશ્વ બ્રાહ્મું છે તે વિશ્વપ્રભુની સ્વધર્મપાલનરૂપી પૂજા કરવાથી માણસને સિદ્ધિ મળે છે.

(૩૩) વ્યવસ્થામાં પોતાને લાગે આવેલ કામ સુચ્છ હોય, સદૌષ હોય તો યે તેનું જ પાલન કરવું જોઈએ. ખીજતું કામ આપણને સરસ રીતે કરતાં આવડે તો યે તેના લોભમાં ન પડવું. પોતાને લાગે આવેલું કામ સ્વધર્મ સમજીને કરવાથી એમાં દોષ હોય તો યે એનું પાપ આપણને લાગતું નથી.

(૩૪) આ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં એક કર્તવ્યનું પાલન કરવા જતાં ખીજે ક્યાંક દ્રોહ થવાનો સંભવ છે. જોમ અગ્નિ સાથે ધૂમાડો છે જ તેમ સામાજિક કર્મ સાથે ક્યાંક દ્રોહ રહેલો છે જ, એવો દોષ દેખાતો હોય તો યે સામાજિક કર્તવ્ય છોડાય નહિ. સમાજને અર્થે વિશ્વહિતને અર્થે ધર્મ સમજીને કરેલું કામ કરતાં પાપ નથી થતું.

(૩૫) જે માણસે પોતાનું મન જીત્યું છે, બધી જગતની વાસના છોડી છે, છુદ્ધિ નિર્લેપ કરી છે, તે માણસ સંન્યાસ વૃત્તિને કારણે નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે. (કર્મ કરતાં છતાં એના બંધનમાં ન સપડાવું એને નૈષ્કર્મ્ય મિદ્ધિ કહે છે, એ જોને પ્રાપ્ત થઈ તે હંમેશાં નિષ્પાપ રહે છે.)

(૩૬) આની સાધના હવે આપે છે : શુદ્ધ શુદ્ધિ કેળવીને, ધીરજ સાથે પોતા ઉપર કાબૂ મેળવીને, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આદિ વિષયોનો ભાગ કરો, રાગદ્વેષને પરદરી, જે માણસ એકાંતમાં જાય, ખાવામાં સંયમ રાખે એટલે કે ફરેક જાતના વિષયસેવનમાં મર્યાદા રાખે, શરીર અને મનને કાબૂમાં રાખે, ધ્યાનમાં મગ્ન રહે અને હમેશાં વૈરાગ્ય ધારણ કરે, અદઃકાર-અસ-દર્પ-કામ-ક્રોધ અને પરિગ્રહ એ બધાં છોડીને લોભરહિત શાંત ચર્ચા જાય, તો એને અહમ્પ્રાપ્તિ થાય જ છે.

(૩૭) આવી રીતે જે અહમ્પ્રાપ્ત થયો છે તે હમેશાં પ્રસન્ન હોવાથી ન કશાની આશા કરે છે, કે ન કશાનો શોક કરે છે. તમામ બૂતો પ્રત્યે સમાનતા ધારણ કરવાથી એ મારી નિબંધન ભક્તિ કરી શકે છે.

એ ભક્તિ વડે એ મને પૃથ્વીપણે તત્ત્વતઃ ઓળખે છે અને મને ઓળખી

શકવાથી યથાકાળે મારામાં એ પ્રવેશ કરે છે.

આવી રીતે મારો આશ્રય મળ્યો એટલે પોતાનાં બધાં વિદિત કર્મો કરતો છતો

મારો કૃપાથી શાશ્વત અને અચ્ચય એવું સ્થાન એ પામે છે.

(૩૮) જે માણસ પોતાનું ચિત્ત મારામાં પેરોવે છે તે મારા પ્રસાદને કારણે બધાં સંકેટો તરી જાય છે.

માણસ જે અદઃકારને લીધે ઈશ્વરની પ્રેરણાને અનુકૂળ ન થાય તો એનો નાશ થાય છે.

(૩૯) ઈશ્વરની યોજનાને અનુકૂળ ન થવાનો માણસ પ્રયત્ન કરે તો યે એનું કર્યું આશરું નથી. એનો સ્વભાવ જ એને એના સ્વકર્મ તરફ ધસડી લઈ જાય છે. માણસ જીવે લીધે કે મોહને લીધે જે કરવાની ના પાડે છે તે સ્વભાવને કારણે લાચાર થઈને કરે જ છે.

(૪૦) ઈશ્વર બધાંના હૃદયમાં વસીને લોકો પાસેથી તેમનાં કામો કરાવે છે. જેમ કળાસૂત્રનાં પૈડાં ઉપર બેસાડેલી મૂર્તિઓ એની મેળે ચક્રચક્ર કરે છે તેવી જ રીતે માણસ સ્વભાવથી બાંધેલો પોતાનાં કામો મન હોય કે ન હોય કરે જ છે.

(૪૧) આવી રીતે બધા પાસેથી એમનાં કામો કરાવનાર ભગવાનને જ આપણે શરણુ જઈએ તો એની કૃપા વડે આપણને શાંતિ પણ મળશે અને શાશ્વત સ્થાન પણ મળશે.

(૪૨) માણસને એનું કર્તવ્યકર્મ પૂરેપૂરું સમજાવ્યા પછી, કેમ વર્તવું એ બાબતમાં ઈશ્વર એને પૃથ્વી સ્વતંત્રતા આપે છે. એટલે જ ગીતાને અતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે : આ શુભમાં શુભ જ્ઞાન મેં તને આપ્યું એનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.

- (૪૩) ગીતાને આંખો બોધ આંખ્યા પછી જે મહત્ત્વની વાત અર્થે રસે એટલે કે નવમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને કહી હતી તેજ ફરીવાર કહે છે : તારું મન મારામાં પરાવ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યત્ન કર, મને નમસ્કાર કર. તું મને પ્રિય છે એટલે તને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહું છું કે આમ કરવાથી તું મારામાં સમાઈ જઈશ.
- (૪૪) બધા ધર્મોને છોડી દઈને મારે એકજાને શરણે આવ. હું તને તમામ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. તું ચિંતા કરીશ નહિ. (બધા ધર્મો એટલે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ વગેરે ધર્મો નહિ પણ દેશધર્મ, કુળધર્મ, જાતિધર્મ, વયોધર્મ, શરીરધર્મ, કાળધર્મ, આપદધર્મ ઇત્યાદિ.) એ બધા ધર્મો છોડી એક શરણાગતિનો ધર્મ રાખ્યો હોય તો માણસનો ઉદ્ધાર થયો જ છે.
- (૪૫) ગીતાશાસ્ત્ર જેવું રહસ્ય જ્ઞાન અને કર્તવ્યની સમજણ ગમે તેવા માણસ આગળ મુકાય નહિ. જે તપસ્વી નથી, ભક્ત નથી, શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવાની જેની દાનત નથી એવો માણસ આવા શાસ્ત્રનો બંધો જ અર્થ કરવાનો. જે પોતાના ગુરુની અસૂચા કરે છે તેને પણ ધર્મશાસ્ત્ર સદતું નથી. એ દરેક વાતનો અવજો જ અર્થ કરે છે.
- (૪૬) ગીતાને અતિ ભગવાન અર્જુનને પૂછે છે કે આ બધું એકાગ્ર મનથી તે સાંભળ્યું ? તારો અજ્ઞાનજનિત મોહ નષ્ટ થયો ? અર્જુન કબૂલાત આપે છે કે મારો મોહ નષ્ટ થયો છે, મને જ્ઞાન આબ્યું છે. તારી કૃપા વડે હું સદેહમાંથી મુક્ત થયો છું. હવે જેમ કહીશ તેમ કરીશ. અર્જુનનો વિષાદ ગયો અને એને ઠેકાણે એને પ્રસાદ મળ્યો.
- (૪૭) ગીતાને અતિ ગીતાકાર વ્યાસજી કહે છે : જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને ધનુર્ધર પાર્થ છે ત્યાં શ્રી, વિજય, કલ્યાણ અને દુષ્ણ નીતિ હોવાનાંજ, એવી મારી શ્રદ્ધા છે.

ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું

મૂળ લેખક : શ્રી. રમેશકુમાર બોઝ
અનુવાદક : રા. માણેકલાલ જોશી

[ગત્રાંકથી ચાલુ]

ડૉ. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનું એક મહાન લેખક પણ છે. તેમણે લગભગ તેર કરતાં પણ વધુ પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં પ્રસિદ્ધ પણ થઈ ચૂક્યાં છે. એ પુસ્તકો ઉપરાંત તેમણે 'Philosophy of Rabindranath Tagore,' 'Indian Philosophy (બે ભાગમાં),' 'East and West in Religion,' 'The Religion We Need,' 'The Reign of Religion in Contemporary Philosophy' વગેરે પુસ્તકો વધેષ્ટ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. તેમણે હમણાં જ વળી એક નવું પુસ્તક 'Religion in Western Thought' નામે લખ્યું છે. તદુપરાંત અનેક તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મવિષયક સંકલિત કરેલાં પુસ્તકોમાં પણ તેમણે અનેક લેખો લખેલા છે. કેટલાંય માસિકોમાં પણ તેઓ લેખો લખે છે. 'Mind' નામના માસિકમાં તત્ત્વજ્ઞાન પર એમણે અનેક લેખો લખ્યા છે. એ માસિકમાં એમ. વર્નસન વગેરે અનેક જગપ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓના તત્ત્વજ્ઞાન પર લખેલા લેખ વાંચવા યોગ્ય હોય છે. તેમના એ બધા લેખો 'The Reign of Religion in Contemporary Philosophy' (૧૯૨૦) નામક પુસ્તકમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આ પુસ્તક ખૂબ ફેલાવો પામ્યું છે અને સમાલોચકોએ પણ તેની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. જે. એચ. મ્યૂરહેડ, જે. એસ. મેક-ઇ, જે. ઈ. સી. મેકડોગર્ટ વગેરે દુનિયાના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ એ અંધની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રો. હીનમને તો અમેરિકન ફિલોસોફિકલ એસોસિએશનના અધ્યક્ષપદેથી ભાવજી માટે 'Two Representative Idealists: Bosanquet & Radhakrishnan' એ વિષય પસંદ કર્યો હતો. બોઝાંકની સાથે રાધાકૃષ્ણનની તુલના થાય એ કાંઈ નાનીસની વાત નથી અને તે પણ આરી એક મહાન જગપ્રસિદ્ધ સંસ્થાના અધ્યક્ષ દ્વારા. યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોના અધ્યાત્મ-વિજ્ઞાનના વિષયમાં જે પુસ્તકો અભ્યાસક્રમમાં રાખવામાં આવ્યાં છે, તેમાં આ પુસ્તકનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એ એની વિશેષતા છે. ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણનને આ જ પુસ્તકે તત્ત્વજ્ઞાનના એક લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે.

૧૯૨૬માં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું અમેરિકાના શિકાગો વિશ્વવિદ્યાલયમાં તુલનાત્મક ધર્મના 'હાર્વેકેન્સ આપ્રમાતા' નિમાવા હતા. આ પણ કાંઈ જોતા તેના સન્માનની વાત નથી. એ પછી એઓ આન્દ્ર વિશ્વવિદ્યાલયના કેટલાંય વર્ષ સુધી કુલનાયકપદે રહ્યા. ૧૯૨૬થી ૧૯૩૧ સુધી એઓ કમકતા વિશ્વવિદ્યાલયના 'પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ઇન ફાઉન્ડેશન ઈન આર્ટ્સ' વિભાગના અધ્યક્ષપદે હતા. પ્રજાસંઘની International Committee on Intellectual Cooperation ના પણ એઓ સભાસદ થઈ ચૂક્યા છે.

યુરોપ અને અમેરિકામાં શ્રી રાધાકૃષ્ણનનાં વ્યાખ્યાનો લોકોને ખૂબ જ ગમી ગયાં હતાં. ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય દેશોની ખ્રિસ્તી જનતાને હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધર્મશાસ્ત્ર પરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો ખૂબ જ પસંદ આવ્યાં હતાં અને આમાં જ એમની સફળતા રહેલી છે. તેમનાં ‘હિયર્થ’ વ્યાખ્યાનો ‘ની મોટા મોટા વિદ્વાનોએ પ્રશંસા કરી છે. ઓક્સફર્ડ અને બરમિંગહામનાં ખ્રિસ્તી વ્યાસપીઠો પરથી એમણે આપેલાં હિંદુ ધર્મ પરનાં વ્યાખ્યાનો ખ્રિસ્તી લોકોને ખૂબ જ પસંદ પડ્યાં હતાં. તેમના ‘Revolution through Suffering’ ની બાબતમાં ઓક્સફર્ડના એક આગેવાન આંગ્લ દૈનિક પત્રે નીચે મુજબ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો:

“ Though the Indian preacher had the marvellous power to weave a magic web of thought, imagination and language, the real greatness of his sermon resides in some indefinable spiritual quality which arrests attention, moves the heart and lifts us into an ample air. ”

[વિચાર, કલ્પના અને ભાષાના પ્રભુત્વ સાથે આ પ્રવચનોનાં ઉદાહરણ અવશ્યનીય તો છે જ, સાથે જ તેમની આધ્યાત્મિકતા પણ અત્યંત ઉચ્ચ કોટિની છે. શ્રોતાજનો બ્યારે તે સંકળિતતા, ત્યારે તેમનો આત્મા એક મુક્ત વાતાવરણમાં વિહાર કરવા લાગતો હતો.]

હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન તથા હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયો પર ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનું જેટલું પ્રભુત્વ છે, તેટલું જ પ્રભુત્વ તેમનું પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાન પર પણ છે. અને એ જ કારણસર પૂર્વીય તત્ત્વજ્ઞાન પરનાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો યુરોપ અમેરિકામાં આંટલી બધી સફળતા પામ્યાં હતાં. હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ અત્યંત પુરાતન અને વૈભવશાલી છે, પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તેવી નથી. પણ આપણી સંસ્કૃતિ અને આપણું તત્ત્વજ્ઞાન નિર્જીવ થતાં ચાલ્યાં છે; તેમનાંમાં જીવન હુમ યતું ચાલ્યું છે. ક્યારેક ક્યારેક તો આપણને એવું લાગે છે કે જાગે હિંદુ ધર્મ યાદી ગયો છે અને ગમી રહ્યો છે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ભલે ગ્રામીન અને વૈભવ-શાળી ન હોય, પરંતુ તેનામાં ચૈતન્ય છે, એ તો કબૂલ કરવું જ પડશે. તેનામાં જીવનશક્તિ છે, અપૂર્વ બળ છે. અને તેથી જ યુરોપના લોકોને હિંદુ સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન આપી તેમની સંસ્કૃતિને સંપન્ન કરવાનું તથા આપણી સંસ્કૃતિમાં જે હાલ ચૈતન્યશક્તિની ખેટ છે, તે તેમની સંસ્કૃતિમાંથી મેળવી આપણી જીવનશૈલી સંસ્કૃતિને નવજીવન આપવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય ડૉ. રાધાકૃષ્ણન કરી રહ્યા છે. તેમના જ પ્રયત્નોથી પાશ્ચાત્ય લોકો હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનમાં રસ લેતા થયા અને તેઓ તેના મહત્ત્વથી ચાતુ થયા. અને તેથી જ ‘એન્સાઈક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા’ જેવા વિશાળ ગ્રંથની ચૌદમી આવૃત્તિમાં હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન પર ડૉ. રાધાકૃષ્ણનનો એક લેખ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે.

ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન જેમ વિદેશોમાં એક તત્ત્વજ્ઞાની તથા વિદ્વાન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ એક સારા વક્તા પણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એ બાબતમાં તેમના જેવું સન્માન ખીલ કોઈ પણ હિંદી વ્યક્તિને નથી મળ્યું. હિંદુસ્થાનમાં પણ વિશ્વવિદ્યા વિશ્વવિદ્યાલયોએ પદવીદાન સમારંભ વખતે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનને જેટલી વાર આમંત્રણ આપ્યાં હશે, તેટલાં ભાગે જ ખીલ કોઈ વિદ્વાનને મળ્યાં હશે. તેમના વિચારો બહુ ઉચ્ચ કોટિના

હોય છે. વ્યાખ્યાનનો વિષય ગમે તે હોય, આ તો શ્રોતાવર્ગ ગમે તે પ્રકારનો હોય, છતાં એઓ પહેલેથી લખી લાવ્યા વિના જ વ્યાખ્યાન આપે છે. "તેમનું અંગ્રેજી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ એટલું તો જાણ્યું પ્રકારનું છે કે બલભક્ષા વિદ્વાન અંગ્રેજોને તેમની સમક્ષ લક્ષ્મણી: શિર ઝૂકાવી લેવું પડે છે" એવું એક અંગ્રેજ લેખકે પોતાના એક પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, નીતિ વગેરે ગંભીર વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપતી વેળાએ વચ્ચે વચ્ચે વિનોદ પણ તેઓ કરી શકે છે. અને આ વિનોદ કરવાના સ્વભાવને લઈને જ એમનાં ગંભીર વિષયો પરનાં વ્યાખ્યાનો લોકાદર પામી શક્યાં છે. તેમની લખવાની તથા બોલવાની ભાષા સરળ અને સુંદર હોય છે, પરંતુ સાથે જ એમાં ઉપમા, રૂપક વગેરે પણ હોય છે. તે જ પ્રમાણે હિન્દુ અને જુદી જુદી વાકચર્યનાઓ પણ એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં જોવા મળે છે: "To be ignorant is not the special prerogative of man; to know that he is ignorant is his special privilege." આ પ્રકારનાં અનેક સુંદર વાક્યો, તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં ઠેર ઠેર મળી આવે છે.

જેમ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન એક મહાન વક્તા છે તે જ પ્રમાણે તેઓ એક સુંદર સંભાષણ-કર્તા (talker) પણ છે. સામાન્ય વાતચીતમાં પણ એમની વિદ્વાતાની ઝળકે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હોય છે. ટૂંકમાં, આપણે એમને 'પ્રભોધક સંભાષણકાર' (stimulating conversationalist) કહી શકીએ. કેટલીય વાર એઓ એકબીજાની વાતચીત દરમિયાન મોટા ભાગે શ્રોતા જ બની રહે છે, પછી બલેને એમની સાથે વાતચીત કરનાર વ્યક્તિ ગમે તેવા દરજ્જાની ન હોય! કદાચ એમની યશસ્વી થવાની આ જ કુચી હશે! પરંતુ તેઓ પોતાના પરિચિત અને મિત્રો સાથે ખૂબ વાતો કરે છે. બાકી તેમની સાથે નવે પ્રસંગ પાડનાર તો એમ જ માની ખેરી છે કે એ બહુ થોડું બોલનારા છે. મારો તો ખાસ કરીને એ જ મત છે. મને તેમની સાથે મળવાનો ખેત્રણ વાર પ્રસંગ પડ્યો હતો અને ત્યારે તેમણે મને થોડા ગપડાગાંઠ્યા શબ્દોમાં જ નવાજ આપ્યા હતા.

એકવાર ડૉ. સર રાધાકૃષ્ણન પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક મિ. એચ. જી. વેલ્સને ત્યાં તેમની સાથે બોજન પર બેસા હતા. સાથે મિ. સી. ઈ. એમ. જોડ તથા મિ. જે. ડગ્લસુ એન. સલિવાન પણ હતા. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન સિવાય ત્રણે જણા અંદર અંદર રાજનીતિ, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિષયો પર વાર્તાલાપ કરતા હતા. પરંતુ રાધાકૃષ્ણન તો શ્રોતાની જેમ મૂંઝે મોંઝે એ વાતચીત સુપ્રસાપ સાંભળ્યા કરતા હતા. વારંવાર પીરસવામાં આવતી વાંનીઓને ના પાડતા અને વચ્ચે વચ્ચે પાણી પીતા એ સુપ્રસાપ આ ત્રણે જણુનો વાર્તાલાપ સાંભળ્યા કરતા હતા. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન એક સરસ વાર્તાકાર છે એવું જણાતા હોવાથી આ ત્રણે જણા તેમની આ નિરાશાવાદી આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. પરંતુ તેમની આ સુપકીદીએ તેમના પર અજાણ પ્રભાવ પાડ્યો હતો, એનો મિ. જોડે પોતે સ્વીકાર કર્યો છે: "It was the silence of a completely integrated personality..... deliberately absorbing an atmosphere. To suggest an idea to the ordinary man is like dropping a stone into a deep well. One hears the splash of the impact and the silence. What happens thereafter is unknown." પરંતુ તેઓ પોતાનાં મિત્રમંડળમાં ખુલ્લા દિલથી વાતચીત કરે છે.

ડો. રાધાકૃષ્ણન સાથે જ એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની છે. એમના મુખ્ય પ્રતિ ખૂબ વાર ઝીણવટથી જોઈ રહેતાં તેના પરતી ગંભીરતા તરત જ નજરે ચડી આવે છે. તેમની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ આ ગંભીરતાને વધુ આકર્ષક બનાવે છે. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, મેં તેમની બેત્રણ વાર મુલાકાત લીધેલી છે, પરંતુ એક પણ વાર મેં એમને હસતા નથી જોયા. એથી મને આશ્ચર્ય થયું હતું કે વ્યાખ્યાનોમાં વિનોદ કરનાર સર રાધાકૃષ્ણન મુલાકાત વખતે આટલા ગંભીર શી રીતે રહી શકતા હશે !

ડો. રાધાકૃષ્ણન શાકાહારી છે. યુરોપાદિ દેશોની મુલાકાત લેવા છતાં, એ સંપૂર્ણ શાકાહારી જ રહ્યા છે. તેમની રહેણીકહેણી પણ સાવ સાદી અને સરળ પ્રકારની છે. તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન અગાધ છે. સવારમાં બેઠાં જ એઓ કંઈક સંસ્કૃત શ્લોકો બોલી જાય છે. એ ઈશ્વરભક્ત છે, પરંતુ દાંબિક ઈશ્વરભક્તોની જેમ એ રાતદહાડે ઈશ્વરભક્તિમાં મગ્ન નથી રહેતા.

‘ નવો હિંદુ ધર્મ ’ (New Hinduism)ની ચળવળના એઓ જનક છે. કેટલાક માણસોને આથી પ્રશ્ન થશે કે આ વળી કઈ ચળવળ છે ? આ નવી ચળવળનો ઉદ્દેશ છે હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિને છે એમને એમ રાખી, તેમાં તનું ચેતન અને શક્તિ પૂરવાનો. ડો. રાધાકૃષ્ણનને કેટલીય વિદ્યાપીડાના પદવીદાન સમારંભનાં આપણોમાં આ વિષય પર પોતાનો સ્પષ્ટ મત પ્રગટ કર્યો છે. અને આને લઈને જ એક દષ્ટિએ એઓ ‘ બળવાખોર ’ (rebel) છે. એમની આ બળવાખોર વૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે પુરાતન કલ્પનાઓને નષ્ટ કરી તેને રચાને નહું ચેતન ઉત્પન્ન કરવાનો. પરંતુ એ કલ્પનાઓનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાનું એ સૂચવતા નથી. એ પુરાતનતા તો ઇચ્છે છે, પરંતુ તેમાં ચેતન્ય ઉત્પન્ન કર્યા પછી જ. પ્રાચીન પરંપરાગત કલ્પનાઓમાં નવીન વિચારપ્રવાહ ફેલાવવાનું જ કામ એ હમેશાં કરતા આવ્યા છે.

ડો. રાધાકૃષ્ણન એક ઉચ્ચતમ કાટિંગા તત્ત્વવેત્તા છે, એ વિશે તો હવે જેમત છે જ નહિ. પરંતુ બીજા અનેક તત્ત્વવેત્તાઓની જેમ એઓ પોતામાં જ મસ્ત નથી રહેતા. એઓ રાજનીતિ પર નથી બોલતા, પરંતુ જ્યારે એ ઉપર તેઓ બોલે છે, ત્યારે તેમના વિચારો જરૂર સાંભળવા જેવા હોય છે.

બ્રિટન સાથેના પોતાનો સંબંધ હિંદે તોડી નાખવો જોઈએ કે નહિ, એ વિષય પર ઘણા તત્ત્વવેત્તાઓએ પોતપોતાના વિચારો પ્રકટ કર્યા છે. પરંતુ ડો. રાધાકૃષ્ણન આ વિષય પર શા વિચાર ધરાવે છે ? એ તો જાણે છે કે હિંદે બ્રિટન સાથેના પોતાનો સંબંધ તોડી ન નાખવો જોઈએ. એઓ લખે છે : “ બ્રિટન સાથેના સંબંધ તોડી નાખીને હિંદમાં સત્યયુગ (millennium) સ્થાપિત કરી શકાય, વધુ નહિ તો હું તેને અસંભવિત તો નથી માનતો. રાજનૈતિક સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું પહેલું સાધન અને તે પ્રાપ્ત કર્યા બાદ તેને રચાવી રાખવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે ‘ યોગ્ય સમાજ વ્યવસ્થા. ’ માત્ર બ્રિટન સાથેના સંબંધ તોડી નાખવાથી હિંદમાં ‘ રામ-રાજ્ય ’ની સ્થાપના નહિ થઈ જાય. સત્ય, સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા આ તત્ત્વો પર સમાજવ્યવસ્થાની રચના કરવી જોઈએ. ”

“ શાંતિ, શાંતિ ” ના નામનો પોકાર સાદુ જગત કરી રહ્યું છે. પરંતુ એક બાલુ સૈન્ય વધારતા જવું અને બીજા બાલુ ‘ શાંતિ, શાંતિ ’ની બૂમો પાડ્યા કરવાથી શું જગતમાં

શાંતિ રથપાઈ જવાની છે ? આ શાંતિ કેવા પ્રકારે રચાવી શકાય તે વિષે પોતાના વિચાર દર્શાવતાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે: “માનવવ્યવહારમાં શાંતિ કરતાં વધુ મહત્ત્વની બીજી કંઈ વસ્તુ નથી. જગતમાં શાંતિની અત્યંત આવશ્યકતા છે. જગતના સુપ્રસિદ્ધ સામ્રાજ્યો ધરતીકેન્દ્ર જેવા નૈઋત્યિક પ્રદેશમાં કારણે શોધવા માટે આપું છવન બ્યતિત કરી દે છે, કે જેના પર વિજય મેળવવો એ માનવશક્તિની બહારની વાત છે, પરંતુ યુદ્ધ જેવી માનવ-નિર્મિત વિપત્તિનાં કારણે કંઈ શોધવું નથી ! એટલે વર્તમાન સમાજરચનામાં જરૂર કેયાંક કંઈ ખામી તો છે જ. આ ખામી દૂર કર્યાં સિવાય જગતમાંથી યુદ્ધો દૂર થવાનાં નથી કે ન તો સંસારમાં શાંતિ રથપાઈ શકવાની છે. વર્તમાન સમાજવ્યવસ્થા પ્રગતંત્રના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પર દૃઢ કરવામાં નથી આવી અને એ જ આ વર્તમાન અશાંતિનું મૂળ કારણ છે. માનવીના સાચા અધિકારોનું મૂલ્યાંકન કરવું, તેમનો સ્વીકાર કરવો, એ જ પ્રગતંત્રનું મુખ્ય તત્ત્વ છે. પરંતુ વર્તમાન સમાજરચના-રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય-બંને પ્રકારની ‘બળિયાતો બે ભાગ’ (Strong do what they want and weak suffer what they must) એવા અન્યાયો આધાર પર રચાયેલી છે. એટલે, જ્યાં સુધી આ અન્યાયો તરવેતો નાશ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી, જગતમાં શાંતિની સ્થાપના એ માત્ર એક સ્વપ્ન જ રહેશે.”

સરમુખત્યારી નિરાશામાંથી જન્મી છે, એ વર્તમાન રાજનૈતિક ક્ષેત્રની ચાલુ દલીલ છે, એમ શ્રી. રાધાકૃષ્ણન માને છે. અને એ જણાવે છે કે જેઓ નેમાં મદદ કરી રહ્યા છે તેઓ દુઃખ અને યુદ્ધનાં વાતાવરણમાં વધારો કરી રહ્યા છે.

આ સરમુખત્યારોને માત્ર આર્થિક પ્રશ્નોનો જ સવાલ નથી હોતો. તેમને પ્રતિધાનો પણ સવાલ હોય છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે “પોતાની પાસે જે હોય તે દુખાવીને બેસી જવું અને ગમે તે પ્રકારે તેનું સંરક્ષણ કરવું અને બીજા રાષ્ટ્ર પાસેથી તે પડાવી લેવાની હિંમત કરવી, એ જ યુદ્ધનું મુખ્ય કારણ છે. યુદ્ધ થવાની સંભાવના થતાં મોટાં રાષ્ટ્રો જો થોડી સ્વાર્થત્યાગની ભાવના અપનાવી લે તો વિશ્વમાંથી આ આધુનિક સુધારા-એને વિનાશ તરફ ધસડી જતી પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન થતી અટકાવી શકાય છે. અને આ માટે સૌથી પ્રથમ ક્ષિટને જ આગેવાની લેવી જોઈએ.”

“ક્ષિટિય સામ્રાજ્યમાં હિંદુસ્થાનનું ગૌણ સ્થાન હોવું એ જ ક્ષિટન સ્વાર્થત્યાગ માટે તૈયાર નથી તે પુરવાર કરી આપે છે.” શ્રી. રાધાકૃષ્ણનને તેમના એક પુસ્તકમાં આવેા મત પ્રતિપાદન કર્યો છે. વળી તેઓ આગળ વધતાં જણાવે છે: “અને જ્યાં સુધી ક્ષિટિય સામ્રાજ્યમાં હિંદને આદરસ્થાન નહિ મળે, જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાન ગુલામ રાષ્ટ્ર બન્યું રહેશે, સ્વતંત્ર નહિ થાય, ત્યાં સુધી જર્મની અને ઈટાલી ક્ષિટિય સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર થવાની ક્ષમ્બા રાખ્યા જ કરશે.”

“જ્યાં સુધી હિંદુસ્થાનને ક્ષિટિય સામ્રાજ્યમાં ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત નહિ થાય, ત્યાં સુધી જાપાને ચીનમાં અને જર્મનીએ યુરોપમાં જે અત્યાચારો થઈ રહ્યાં છે, તે વિષયમાં પૂછવાનો ક્ષિટનને જરા સરખો વ અધિકાર નથી.” ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જોરદાર ભાષામાં આ શબ્દો વારંવાર નિર્ઘય રીતે કહ્યાં કરે છે,

પ્રજનસંઘની આંતરરાષ્ટ્રીય બૌદ્ધિક સહકાર સમિતિમાં એઓ કેટલાંક વર્ગો સુધી સમાસદ તરીકે રહ્યા હતા; અને તેથી જ પ્રજનસંઘ પર તેમણે કરેલી દીકાઓ યોગ્ય અને સમર્થક હોવી જોઈએ.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણનુ પોતાના એક પુસ્તકમાં જણાવે છે કે “પ્રજનસંઘ આજકાલ મોટાં અને શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોના હાથમાં છે. નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રોની ફરિયાદો ત્યાં કોઈ નથી સાંભળતું. પ્રજનસંઘ દેખાવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય છે, પરંતુ સત્યતઃ જોઈએ તો એમાં ઉત્કટ રાષ્ટ્રીય વૃત્તિના લોકો જ હારાયેલા છે. છતીસગઢ આજના કર્ણધાર અને જૂના સમયનો નાદિરચાહ એ જ અન્યાયી નીતિના પુરસ્કર્તા છે. તેમના હાથે ન્યાય અને સ્વતંત્રતા પર રચાયેલી નવા જગતની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થશે, એવી આશા રાખવી ફાગટ છે.”†

“પ્રજનસંઘ, શાંતિની આડમાં ખલિજ રાષ્ટ્રોના અધિકારની રક્ષા કરનારું, તેમને માટે લડનારું, એમના એ અધિકારોને કાયમ સુરક્ષિત રાખનારું એક મંડળ છે. પોતાનાં સરચમો કેમ પોતાના કબજામાં રાખ્યાં કરવાં, નાનાં નાનાં રાષ્ટ્રો પર પોતાની ધાક કેમ જમાવી રાખવી, એ જ રાષ્ટ્રસંઘના સભાસદોનું કામ હોય છે. આવી રીતિમાં વિશ્વમાં શાંતિ થી રીતે સ્થપાય ?”

“સમાજનું રાજનૈતિક ધ્યેય શું હોતું જોઈએ ?” એ વિશે ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના વિચારો નીચે મુજબ છે :

“એક જ જાતિની સંસ્કૃતિ, એક જ જાતિ હોવાનું ધ્યેય અને એક જ સામ્રાજ્ય, એવું રાજનૈતિક ધ્યેય ન હોતું જોઈએ. પરંતુ રાષ્ટ્રીય જંધુત્વ એ જ ધ્યેય હોવું આવશ્યક છે. એવાં રાષ્ટ્રો પોતપોતાની યોગ્યતા મુજબ જો યોગ્ય માર્ગનું અનુસરણ કરે તો તો કશો વધો નથી, પરંતુ તેમણે આપસઆપસમાં મિત્રભાવ રાખી વિશ્વમાં શાંતિની સ્થાપના કરવી જોઈએ. અંદર અંદર એકતા અને સહકારના ભાવ તેમનામાં હોવા જરૂરી છે. અને આ પ્રમાણે પોતાના સદ્ગુણ એક રાષ્ટ્રે બીજા રાષ્ટ્રને આપવા જોઈએ, અને પોતાનામાં જે ખામતની-જે ગુણની ખોટ હોય તે બીજા પાસેથી મેળવીને તે ખોટ પૂરી કરવી જોઈએ. અદારથી સદીના વિશ્વજંધુત્વ અને ઓગણીસમી સદીની રાષ્ટ્રીયતાને જગત્યાપી સંઘટનાના ધ્યેયમાં સમાવી લેવાં જોઈએ. દારણ કે આ રીતે જ વિશ્વકુટુંબનો પ્રત્યેક સભ્ય માનવ જગતમાં સ્વતંત્રતા, સુરક્ષિતતા અને આત્મસિદ્ધિ (self realization) વગેરે સદ્ગુણોની સારી રીતે ઉપયોગ કરી શકશે.”

હિંદુધર્મ એટલે શું ? તેમના મત મુજબ, ‘હિંદુધર્મ’ એ કોઈ પંથ નથી, પરંતુ સત્યને શોધનારો અને ‘ન્યાય’નાં તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓનું એક પ્રકારનું જંધુમંડળ છે. ‘ધી હિંદુ વ્યુ ઓફ લાઇફ’ નામના પોતાના એક પુસ્તકમાં તેઓ જણાવે છે કે, “હિંદુ ધર્મ કેવળ બાહ્ય વિચારોનો એક આકંઠર માત્ર જ નથી, બલકે અંતર્ગત જગતજીવનની તે એક શૈલી છે. વિચારોની જાગતમાં બંને હિંદુ ધર્મ સ્વતંત્રતા આપે છે, પરંતુ આચારોની

† The high priests of Geneva are like the patriarchs of the past, conservative, dogmatic defenders of established injustices, and not re-shapers of the world in the light of justice and freedom for all,

આખતમાં તેનું દૃષ્ટિગિંદુ સખત પ્રકારનું છે. આ આચાર જ હિંદુધર્મનો પાયો છે. ધાર્મિક અનુરૂપતા પર હિંદુધર્મની અધિક સખતાઈ નથી, પરંતુ આધ્યાત્મ-નીતિમત્તા પર હિંદુધર્મ સવિશેષ જોર આપે છે. ”

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન માને છે કે જો માનવજીવનને સદ્ગ જાને સરળ બનાવવું હોય તો પ્રત્યેક વ્યક્તિને ધર્મની અત્યંત આવશ્યકતા છે. સત્ય અને શાંતિની અનવરત યોજ, એ જ કાર્થ પણ ધર્મની સાચી વ્યાખ્યા છે. ડૉ. રાધાકૃષ્ણે પોતાના આ વિચાર તેમના *Contemporary Indian Philosophy* નામક પુસ્તકમાં રજૂ કરેલા છે. સત્તા અને વૈભવ પાછળ દોડવું એનું નામ ધર્મ નથી. ધર્મનો અર્થ છે—ધૈર્ય અને સાહસ; દૈવવાદ યા પરતંત્રતા, એવી એની વ્યાખ્યા તો હોઈ જ શકે નહિ. ”

“ પ્રાર્થના યા ઉપવાસ કરવા એનું નામ સાચી પૂજા નથી, સાચી પૂજા તો સાચો પ્રેમ, પૂજ્ય અને ઉજાવવલ હૃદયદ્વારા થાય છે. કસ્તૂરી હરણની નાભિમાં રહે છે, પરંતુ એ એમ માને છે કે આ વાસ કર્યાંક બહારથી આવે છે અને એમ તેની શોધમાં રજબ્યા કરે છે. ઈશ્વર તો આપણામાં જ છે, આપણે તો કેવળ સત્ય શોધવા માટે ‘ અંદર ઝાળીને જોવું જોઈએ ! ’ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે, “ સંસ્કૃતમાં એક કહેવત છે કે અવિચારી મનુષ્ય ઈશ્વર-પૂજન માટે કૂલ લેવા જીંડા પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે, જંગલે જંગલ રખડે છે, પહાડો પર ચડે છે, પરંતુ સત્યતઃ દેવપૂજનને કામ લાગે એવું કમલ તો તેના હૃદયમાં જ વાસ કરતું હોય છે. ”

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન પંડિત જ્વાહિરલાલની જેમ એકાન્તપ્રિય છે. તેમને એકાન્તવાસ ખૂબ ગમે છે. એઓ જરા શરમાળ પણ છે. પુસ્તકો જ એકમાત્ર એમનાં મિત્ર છે. એમના મિત્રોની સંખ્યા બહુ મોટી નથી અને તેમાંય ધનિષ્ઠ મિત્રોની સંખ્યા તો ખૂબ જ ઓછી છે. કામી સંસ્થાઓ પ્રતિ એમને શ્રદ્ધા નથી. હિંદુધર્મ પર કલંકરૂપ અસપૃશ્યતા નષ્ટ થઈ જતી જોઈએ, એવી એમની દૃઢ માન્યતા છે. તેઓ સાહસિક અને મહત્વાકાંક્ષી છે. તેમના જેવા મહત્વાકાંક્ષી માણસો ધણા ઓછા જોવામાં આવે છે.

ભાવિ (Luck) પર એમને શ્રદ્ધા છે. અને તેથી જ પોતાે આવડી મોટી યોગ્યતા, પદવી અને સન્માન પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે, એમ તેઓ માને છે. હાલમાં જ તેમણે મને લખેલા એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું કે, “ આ જીવનમાં જે યશ મને પ્રાપ્ત થયો છે, તે મારી યોગ્યતાને લીધે નથી થયો, પરંતુ તેમાં મારા ભાગ્યે અને બીજા અનેક સમર્થ વસ્તુઓએ મને સહાયતા કરી છે. એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં કાર્થ પણ પ્રકારની નયજાઈ રહેલી છે, એવું હું નથી માનતો. પરંતુ ‘ અકસ્માત ’ (Chance) પર એમને શ્રદ્ધા નથી. તેમના મત સુજ્ઞ જગતમાં ‘ અકસ્માત ’ કશું જ બનતું નથી.

તેમને એકાન્તવાસ વધુ પ્રિય હોવાથી બહુ હળવું મળતું તેમને ગમતું નથી. સામાજિક યોજાવાઓમાં સમ્મિલિત થવું તેમને બહુ કંઠજી લાગે છે.

ટૂંકમાં, આપણે એટલું જરૂર કહી શકીએ કે ડૉ. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન ભારતના એક સુપુત્ર છે. ભારતમાતાના કંઠનું એ એક અમૂલ્ય રત્ન છે. હિંદુસ્થાનના વિદ્વાન વર્ગના જો કોઈ અગ્રેસર થઈ શકે તેમ હોય તો તે કેવળ ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જ છે. ઘણાં દેશો તેમ જ

ગાંધીના આગમન પછી, ગૂજરાતની લોકજનતામાં શિષ્ટસંગીત ફેલાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમવાસીઓએ કરેલ છે. આ - સમયમાં પંડિત વિષ્ણુ દિગંજરના ગાંધર્વ વિદ્યાલયની સ્થાપના પણ થાય છે. અને તેના શિષ્યોમાં પંડિત ખરે, પ્રો. પાંકજ, પ્રો. વ્યાસ, પ્રો. ઠંકર વગેરેએ ગૂજરાતમાં વસવાટ કર્યો. આમના સંસર્ગથી ગૂજરાતની જનતાને કાને શિષ્ટસંગીત મને-કમને અથવા લાગ્યું. ખીજી તરફથી વડોદરાના સ્વ. મહારામ શ્રી સયાજીરાવે વડોદરામાં ગાયનવાદનશાળા શરૂ કરી હતી, અને મૌલાબક્ષ જેવા નામાંકિત સંગીતકારોને સખી લોકોમાં સંગીતનું મક્ત શિક્ષણ આપવા માંડ્યું. આ પછી તો આમોદેશ, રેડિયો અને ટોકીઝ આવ્યાં. તેમનો ફળો સંગીતને આમજનતામાં ફેલાવવા માટે બહુ મોટો છે. આથી શિષ્ટસંગીત તરફ જનતાનું કીકીકી ધ્યાન જોવાયું છે.

આ બધાનું પરિણામ એ આવ્યું કે ગૂજરાતની શિષ્ટ જનતામાં સંગીત પ્રત્યે માન થવા લાગ્યું, અને આજે જોઈએ છીએ તો ગૂજરાતમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ, સર વીનુભાઈ બેરોનેટ વગેરે નામાંકિત અને ખીન્ન શ્રીમંત કુટુંબોમાં સંગીતને શિક્ષણ તરીકે સારું સ્થાન મળવા લાગ્યું છે.

ગૂજરાતે સંગીત પ્રત્યે અક્ષય ઉદારસીનતા રોવેલ છે તે વાત નિર્વિવાદ છે છતાં પણ આજે ગૂજરાતમાં યોજાવા જરૂં તો હિંદના મશહૂર સંગીતકારોની પંક્તિમાં પ્રથમ ત્રયના લઈ શકે તેવા સંગીતકારો મળી શકે તેમ છે. આજે ગૂજરાત પાસે સંગીતમહોદય પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુર જેવા અનેક સંગીતકાર અને સંગીતશાસ્ત્રી છે. જેઓ ૧૯૩૮માં કલકત્તાની રિપબ્લિક હિંદ સંગીત પરિષદના પ્રમુખ હતા. આ સિવાય ઈંદોરના પ્રસિદ્ધ ખીનકાર બુન્દે અલી ખાનના ધરાણાના જ્ઞાનલાળા ધરમપુરના કુમારશ્રી પ્રકાશદેવજી હિંદમાં જૂઠું રહેલા ખીનકારોમાંના એક છે, મહાગૂજરાતના લોકપ્રિય સંગીતકાર મારતર વસંતના નામથી તો લાગ્યે જ કેઈ અપરિચિત હશે. આજે પણ શરતવાસી મારતર દિનાનાથ, મિ. હીરાલાલ તથા નવસારીના મા. અમૃતલાલ રેડિયોદારા જનપ્રીત તથા જન્ય છે. ઉછરતા નવયુવાને શિષ્ટ સંગીતકારોમાં ગોઠવતા શ્રી. શિવકુમાર શુક્લ, વડોદરાના શ્રી. રજનીકાંત દેસાઈ, જસદણના શ્રીમંત શેઠ શુભામચલી, અમરેલીના શ્રી. ચાંતિલાલ દેસાઈ, ગોંડલના શ્રી. પુત્રસીદાસ તથા શ્રી. મહેન્દ્ર શુક્લ સારા સંગીતકારો છે. તેઓ પાસેથી ઘણાં બિજાના બંધિખની આશા સેવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત બેત્રણ નામો રહી જાય છે, અને તે બધા બિગ સંગીતશાસ્ત્રકોવિદો છે. પહેલા શ્રી. વાડીલાલ શાસ્ત્રી જેઓ પહેલાં ધરમપુર સંગીતશાળાના આચાર્ય હતા અને હાલ શ્રી. અંબાલાલ શેઠને ત્યાં સંગીતશિક્ષક છે. શ્રી. વાડીલાલ શાસ્ત્રી સ્વ. પંડિત ભાતખડેના પૃથ્વિજી છે. પંડિત ભાતખડેના પ્રસિદ્ધ ચણેલાં સંગીતનાં પુસ્તકોમાં કંચનના કેટલાક ભાગોમાં સ્વરરોપન તેમજે કરી આવેલ છે. ગુજરાતી ભાગોના સંપાદક પણ તેઓ છે. તેઓનું સંગીતજ્ઞાન ઘણું જ બિંદુ અને અભ્યાસપૂર્ણ છે. ખીન્ન રવા તે ગરતના શ્રી કંચનલાલ મામાવાળા અને અમદાવાદના શ્રી. નરેન્દ્ર શુક્લ. શ્રી. કંચનલાલ મામાવાળા પોતે શ્રીમંત છે એટલે સંગીત પ્રત્યે બહુ દરકાર સેવના નથી. પરંતુ તેમનું જ્ઞાન બેટનું તત્ત્વસ્પર્શી અને બિંદુ છે તેટલો જ તેમનો હારમોન્યમ પરનો કાબૂ ઘણો ભારે છે. ધારે તો મોટા

સંગીતશાસ્ત્રી થઈ શકે તેમ છે. અમદાવાદવાસી શ્રી. નરેન્દ્ર શુક્લનો સંગીત અભ્યાસ પણ ખણે બીડા છે. માન-કવચિત જ તેનો જનતાને તેઓ લાલ આપે છે.

ગુજરાત શિષ્ટ સંગીત પ્રત્યે બેદરકાર નથી તે બતાવવા ગુજરાત પાસે ગૂઝરાતી ભાષામાં જ સંગીતશાસ્ત્ર પર લખાયેલા લગભગ ૧૮ જેટલા સપ્રમાણ ગ્રંથો છે, જેમાં વાંકાનેરવાળા નથુરામ સુંદરજી, જટાશંકર ઝોઝા તથા આદિત્યરામ વ્યાસનાં પ્રકાશનો ચિરંજીવ છે. આધુનિક સમયમાં સંગીત ઉપર અંગ્રેજીમાં એક સપ્રમાણ ગ્રંથ ગૂઝરાતમાં લખાયેલ છે, અને તે ગ્રંથના લેખક તથા પ્રકાશક ધરમપુરના મહારામ શ્રી વિજયદેવજી છે. મહારાણા વિજયદેવજીની સંગીતસેવા માટે ગૂઝરાત કદાપિ પણ બેદરકારી સેવી શકે તેમ નથી.

આમ બધી રીતે તપાસથું તો સંગીતમાં પણ ગૂઝરાત પાછું પડે તેમ નથી. છતાં એક વાત કહેવી પડે છે કે ગૂઝરાતમાં હજી શિષ્ટ સંગીત જોઈએ તેવું લોકપ્રિય થયું નથી. મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, મદ્રાસ, પંજાબ વગેરે પ્રાંતોએ શિષ્ટસંગીતમાં પોતાની છાપવાળા સંપ્રદાયો આપ્યા છે, પણ ગૂઝરાત પાસે હજી શિષ્ટસંગીતને કાંઈપણ લાક્ષણિકતા આપવાનું નથી. આમ થવાનું કારણ ગૂઝરાતી કાવ્ય અને સંગીત વચ્ચેનું અંતર છે. આજે ગૂઝરાત પાસે કૃત્ય કાવિના કવિઓ છે પણ તેઓ સંગીત સામે પૂરેપૂરા અસહકાર સેવે છે. ગૂઝરાતના શિષ્ટ સાહિત્યમાં સંગીત ગરબા અને ગઝલોથી આગળ જઈ શક્યું નથી. ત્યાંસુધી આપણા કવિઓ સંગીતકારો, અને સંગીતકારો કવિઓ નહિ અને ત્યાંસુધી કાવ્ય અને સંગીત બન્ને એકબીજાની પરાક્રમ્ય રહેશે તે ચોક્કસ છે. આજે ગૂઝરાત પાસે શ્રી ન્હાનાલાલ અને ઉમાશંકર જેવા કવિઓ હોય, શ્રી રવિશંકર રાવળ અને કનુ દેસાઈ જેવા ચિત્રકારો હોય, શ્રી. મુન્શી અને રમણલાલ જેવા નવલકથાકારો હોય, શ્રી ચંદ્રવદન અને શ્રીધરાણી જેવા નાટ્યકારો હોય, પં. ઝોમકારનાથ અને મારતર વસંત જેવા સંગીતકારો હોય, છતાં પણ ગૂઝરાત માટે એ કંઈક શા માટે રહે કે ગૂઝરાત કલા અને સંગીતશૂન્ય છે? હા, એટલું ચોક્કસ કે ગૂઝરાત પાસે કલાકારો છે પણ તેમને સમજે તેવો જનસમાજ નથી. આજે ગૂઝરાતને જોઈએ છીએ સાહિત્ય, સંગીત અને કલાનો લોકસંપર્ક. ત્યાંસુધી શિષ્ટસંગીત આપણી શાળાઓ અને કોલેજોમાં દાખલ નહિ ચાલે ત્યાંસુધી સંગીતસંપર્ક આપમેળે સધાય એ અશક્ય છે.

છેવટે, મહાગૂઝરાત સંસ્કારી, ભાવનાશાળી, શિષ્ટ, અને જગતપ્રગતિને ઝીલે તેવું સંગીત પ્રાપ્ત કરે અને હિંદની કલાસંસ્કૃતિમાં પોતાનો લાક્ષણિક ફાળો આપે, અને ગૂઝરાતીઓમાં શિષ્ટસંગીત સર્જનની નહિ તો તે સાંભળવાની શક્તિ સત્વર સાંપડે તે જ પ્રાર્થના.

ગ્રામીન ગુજરાતની બે વીરગાથા

વનેન્દુ ઝવેરી

ચલ્લિયાપુત્ર કલ નિકલ્લક, ગિસિલ પૂનમ તણ મયકે—પદ્મનાભ

દેશની પરિસ્થિતિ

તેરમી સદીના અન્ત સુધી ગુજરાત સ્વતંત્ર, ને પરિણામે બહુ જ સુખી, સુધરેલું, સમૃદ્ધ અને સ્વસ્થ હતું.

દશમીથી તેરમી સદી સુધીનું સંસ્કૃત ને અપભ્રંશ સાહિત્ય

તે સમય સુધી ગુજરાતનું સાહિત્ય મધ્યકાલીન હિંદના જૂના સાહિત્યના આદરોને અનુસરતું ને તેમ કરી કાલિદાસ કે ભવશ્યુતિનાં જેવાં મહાકાવ્યો રચવાનું મૂક્યું, બાણનું કવિત્વ બાણુએ મૂક્યું, એની શૈલીનું વૃહું અનુસરણ કરતું, કે રાગ કે મોટા સરદારોને ખૂબ છાપરે ચડાવતું.

અથવા તો જૈન મુનિઓ દલિલે સુંદર અને ધણી વાર મધ્યમ વાર્તાઓ—રાસા—રચતા, જેમાં અંતે ધણે ભાગે નાયકનાવિદ્યા અનેક દુઃખોમાંથી પસાર થઈ થોડા જ સમયથી સુખ પામ્યા હોવા છતાં, કેઈ જાની અને ત્યાગી જૈન સાધુના ઉપદેશથી એમની જેમ જ દીક્ષા લઈ લેતા.

પણ આ બધું સાહિત્ય એકંદરે ઉત્સાસનું હતું, આનંદનું હતું, સ્વરચનાનું હતું, વિલાસનું હતું. એ સાહિત્યમાં શબ્દભગ્નનો જૂઠો છતાં મોહક ઓપ હતો, એ કીર્તિ-કથાઓમાં 'અતિથયોક્તિ'ભરી છતાં પ્રેરક અરિમતા હતી, એ ધર્મકથાઓમાં અંત બહુધા સાધુત્વમાં હોવા છતાં ધણીવાર ગુજરાતના પરદેશગમી વેપારીઓની સાદસકથા ગવાતી, વિજયગાથા આલેખાતી.

ને એટલેથી બસ ન હતું. એ સમૃદ્ધિસભર ગુજરાતમાં વસન્તમાં પૂજન થતાં, અપૂર્વ ઉત્સાસ વાળા ફાણ ને હોરી રચાતાં. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ, વીરધવલ અને વરતુપાલના ગુજરાતમાં સાહિત્ય રચતું નહોતું, હસતું હતું—ધાર્મિકતાનું નહતું, મસ્ત જીવનનું હતું. પ્રાન્તનું માનસિક પરિવર્તન

પણ ૧૨૯૭માં અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના ભાઈ અલુધખાને પતનના મુખ તરફ ઝડપગેર ધસ્યે જતા ગુજરાતનું અધૂરું રહેલું પતન પૂરું કર્યું. એણે ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ પર ચડાઈ કરી કાળો દેર વર્તાવ્યો, અને પાટણને હંમેશ માટે સર કર્યું.

પરિણામે આનંદ અને ઉત્સાહનાં જે પૂર ઓસરતાં હોવા છતાં દરકોઈ શોકને હજારી દે એટલાં ઘેરાં હતાં તે એકદમ ઓસરી ગયાં, ને તેને રચાને બે વૃત્તિઓએ જન્મ લીધો :

૧. ઈસ્લામીઓ સામે બને તેટલા ઝનનથી લડી પોતાનો દેશ બચાવવો; એને
૨. આનંદ ઉત્સાહ પડતાં મૂકી, મૂર્તિલંબક અને વ્યભિચારી ધર્મધ અને સિનમગર મુસલમાનોએ પ્રવર્તાવેલા ત્રાસ અને લશ્કરી દબાઈ જઈ મધ્યસ્થો આદરો શોધનાં સંરક્ષણવાદી બની જવું.

આમાંની પહેલી વૃત્તિએ જે મુઢો ઉપજાવ્યાં હશે તેની કોઈ કોઈ વીરગાથાઓ લખાઈ હશે, પણ એમાંની બે તો આપણા સુધી પહોંચી જ છે.

રણમલ્લ છંદ

એમાંની પહેલી ગાથા છે શ્રીધર વ્યાસે લગભગ ૧૩૬૮ માં લખેલ રણમલ્લ છંદ. એમાં ઈશ્વરના શરવીર રાવ રણમલ્લ રાઠોડે આશરે ૧૩૯૭ માં પાટણના તે સમયના સુબેદારને આપેલી શિકસ્તનું વર્ણન બહુ ભવ્યતાથી, રણમલ્લની ભવ્યતા બહુ રાચક રીતે આલેખી, કરવામાં આવ્યું છે.

વસ્તુ

રણમલ્લે ગુજરાતના સુબેદાર ઝફરખાનને ખૂબ ત્રાસ આપ્યો, અને ગુજરાતનો ખજાનો લૂંટ્યો. એટલે એને કહેવામાં આવ્યું:

સિરિ કુરમાણુ ધરવિ સુરતાણી ધરદય હાલમાલ દીવાણી—

સુલતાન (સુબેદાર ?) ના ફરમાનને તાબે થઈ ખજાનો પાછો સોંપી દો. પણ, પાછો આપવો હોત તો કામખર્જ કુળનો વીર એ લૂંટત જ શા માટે ? અને પરિણામે એના પર અઝાઈ થઈ. પણ

સાહસ વરી સુરતાણુ ફલ સમુદરિ નિમિ અમકન્ત,

તિમ રણમલ્લહ રોસ વસિ મૂહ સિહરિ ફરકન્ત—

જેમ જેમ સુલતાનનું સૈન્ય વીરતથી એપવા લાગ્યું તેમ તેમ રણમલ્લની મૂંછા કોંધના ઝનૂનથી ફરકવા લાગી. અતે મુઢ થયું, અને સુલતાનનું સૈન્ય હારીને પાછું ગયું.

મહત્તા

આ સિતેર ચોપાઈ કે દોહા જેવા છંદમાં, બહુ જૂની અને અસ્પષ્ટ છતાં ઝમકભરી અને ખારોટશાઈ ભાષામાં લખાએલ કાવ્યની ખરી મહત્તા, શ્રી કૃષ્ણલાલ ઝવેરી કહે છે તેમ, એની ભવ્ય અને શૂરાતનુભરી, ઝડઝમકવાળી અને પ્રાસાનુપ્રાસથી ઊભરાતી શૈલીના બલવન્ત પ્રવાહમાં અને એના વર્ણનની વિષદતા અને વસ્તુને અનુરૂપ ઘેરાં ચિત્રો ઊભાં કરવાની શક્તિમાં સમાએલી છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ

શ્રી ઝવેરી કહે છે તેમ, આટલાં મહેલાં પણ આપણી ભાષામાં ફારસીમાંથી કંઈ નહીં તો લશ્કરી અને ખજાનાવિષયક અનેક શબ્દો આવી ગયા હતા એ પણ આ કાવ્ય સારી રીતે બતાવી આપે છે. આટલી નાની કવિતામાં પણ નીચેના શબ્દો બહુ છૂટથી વપરાયા છે:

કુરમાણુ, સુરતાણુ, માલ, હલાલ, પાન, ખિજમત, આલમિ, હૈરાણુ,

મુદાલમ, ફોજ, સિહર, લસકર, તેજ, ખાનજુદ, હાલ, દીવાણી, અશી.

છતાં, કોઈ એમ કહી શકે ખરું કે કવિને ફારસીનો અભ્યાસ સારો હતો, અને આમાંના કેટલાક શબ્દો તો એણે દેશભાષામાં, એને માટે ખીજા શબ્દો પ્રચલિત હોવા છતાં, શોખ માટે, વિદ્વત્તા બતાવવા, ઝડઝમક અને આસ કરીને અવાજમાં નાવીન્ય લાવવા, કે તે સમયની ભોક્ષામાં નહીં પણ આગળ પડેલાઓની સંસ્કારી ગણાતી ભાષા બતાવવા તેના

આવરયક અંગ તરીકે વાપર્યા હોય. જેમ એક બાબુ કાન્ય નાનું હોવાથી આટલા બધા શબ્દો દેશબાષામાંથી જ આવે, તેમ બીજી બાબુ નાના કાન્યમાં પ્રવલ્નપૂર્વક આમ કરી શકવાની સુઝગતા બહુ વધુ હોય છે એ પણ વિચારવાનું છે.

કાન્દહરેઅખંધ

પણ વિસલનગરા નાગર બ્રાહ્મણ પદ્મનાભે ૧૪૫૬માં મારવાડમાં આવેલા જાલોરમાં લખેલ 'કાન્દહરેઅખંધે' રણમંડલ છંદને અધારમાં મૂકી દીધો. આ કવિ જાલોરના રાજ્યકર્તા અખેરાજનો રાજકવિ હતો, એટલે એણે અખેરાજના પૂર્વજ કાન્દહરેએ સવાસો દોડસો વર્ષ પહેલાં બતાવેલી વીરતાની કરુણમન્ય ગાથા આ અખંધમાં આલેખેલી છે.

ખરી રીતે જોતાં ગુજરાતે પોતાની જાતને જીતી અને સંપીલા મુરિલગ્નોના પ્રારંભિ દમણઓમાંથી બચાવવા જે પ્રયત્નો કર્યા એની આ એક કરજાન્ત છતાં વાંચતી ગમે એવી ઉત્તમ, એકાંગી પ્રશસ્તિ છે.

પરંતુ

ગુજરાતના રાજા કરણ મેલાએ કેશવને મારી એની પત્નીને પોતાના અંતઃપુરમાં બોક્સી* તેથી કેશવનો ભાઈ માધવ, જે કરણનો પ્રધાન હતો, તે વંરના જીવનથી દિલ્લીના સુલતાન અલાઉદ્દીન ખોજહને ગુજરાત પર ચડાઈ કરવા સમજાવે છે, અલાઉદ્દીન તૈયાર થાય છે, અને જાલોરના પ્રદેશમાંથી જતા માટે ત્યાંના રાજકર્તા કાન્દહરે પાસે રજા માગે છે. પણ એ ચાદમાન (ચોદાણુ-ચોદાણુ) વીર ના પાડે છે. સુલતાનનું સૈન્ય મેલામાંથી પસાર થઈ પાટણ પાડે છે, દક્ષિણમાં રહેલ ને સુરત સુધી ફર વર્તાવે છે, ને કાઠિયાવાડને રીજાવી, પ્રભાસના મંદિરને તોડી પાછા વળતાં કાન્દહરે પર ચડાઈ કરે છે. રાજપૂતોની વીરતાથી એ સૈન્ય દારીને નાસી જાય છે. એની પાસેથી સોમનાથના શિંગના ટુકડા કાન્દહરે પકાવી લે છે, અને એ સૈન્ય સાથે ધસડવામાં આવતા નવ સાબ દિંદુ કેદીઓને છૂટા કરે છે.

ભાગેશે મુસલમાન સેનાપતિ અલદખાન ફરી જાલોરની સીમા પરના કિલ્લા પર દમરો લાવે છે, અને ફરી દારે છે. આનાથી બીકાઈ અલાઉદ્દીન જાતે એ કિલ્લાને ઘેરા પાડે છે, પણ સાત વર્ષ સુધી એ ધડો નથી. એટલે એ એમાંના તળાવના પાણીમાં ગાવનું માંસ ફેંકી એના રક્ષકને પાણી ચિનાના કરી મૂકે છે. રાજપૂતો બોળે કાઈ રસ્તો ન જોવાથી જમદર—ઈંદર—કરે છે.

પછી પોતે અલાઉદ્દીન જાલોર પર ઘેરા પાડે છે. એની પુત્રી પીરાજનને કાન્દહરેનો પુત્ર વીરમ પોતાના આજલા બળનો પતિ હતો એવું (જૈન શાસ્ત્રો અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં બનતું તેમ) જ્વલિતમરણવાન થાય છે, પણ વીરમ તુરંતે પરજીવાની ચોખ્ખી ના સંજ્ઞાવે છે. પીરાજનના પ્રવલ્નથી એકે પછી વચ્ચે સમજૂતી થાય છે અને સુલતાન પાછો

* આ પરથી મળવામાં આવે છે કે કરણ દેશમાં આવેલું છે તેમ માનવતી પત્નીનું નહીં પણ કેશવની પત્નીનું હરણ થયું હશે. આ જુદું પુનઃ જ વધુ વિચારનીય છે. અત્યંત જવાં પત્ની માટે મરતું એ વધુ રવાનાઈક છે, કેમ પણ આવજો કરી રહ્યો. પણ આમ થયું હશે તે વિશ્વમ દેશવની પાછાં કરતું ૨૨૫ અપવા અને કુવુમુંદરીના જેવી અથાથી સતી પણ કેવું રણ દોડી બિસારો!

દિલ્લી જાય છે. પીરોળએ ભવિષ્ય લાખ્યું છે કે ચોતે, સુલતાન, કાન્હડે અને વીરમ બધાં અમુક સમય પછી મરશે.

એ સમય આવતાં ફરી અલાઉદ્દીન ઝાલોર મળેને ઘેરા ધાલે છે, પણ બાર વર્ષ સુધી એ પડતો નથી. બાદશાહ પાછા ફરવાનો વિચાર કરે છે, પણ આખરે એક ખવાસ ફૂટતાં રાજપૂતોને જોઈને ગેરહર કરી પોતાનો સર્વનાશ કરવો પડે છે.

સંયમ અને શિરસ્તો

એ હજાર લીલીના આ કાવ્યમાં પદ્યનાબે બીજા જોડા રાસાઓ કરતાં બાપા અને વર્ણુન બેઉમાં ખૂબ વધુ સંયમ રાખ્યો છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે ઉપદેશ, x તુક અને રાજપૂત સેનાપતિઓની નામાવલિ, પૂર્વજન્મની લાંબી વિગતો વગેરેમાંથી એ દૂર રહી શકતો નથી, કારણકે એ તે સમયનો અને તે સ્વરૂપનો શિરસ્તો છે.

બાપા અને શૈલી

બાપા નથી આડંબરી ને આલંકારિક કે નથી રૂઢિની ધરેડમાં ગવાએલી. સાદી અને સીધી ભાષામાં બાલેખન કરે જતો કવિ વખત આવે તેમ જોયો ચડે છે, નીચે જોતરે છે, નાનુક અને છે, કડવતા દાખવે છે એ પ્રસંગે પ્રસંગે આપણા મનને હલાવી નાંખે છે, કે આપણી રંગોમાં લોહીને વહેતું કરી મૂકે છે.

ધણી જગાએ એ શાન્ત કરણથી આપણા માનસચક્ર આગળ ભવિત્યતા સાદા સંબોધનાં પ્રત્યક્ષ કરે છે.

એની ભાષાનું અતિદાસિક મહત્ત્વ છે એનું સચવાઈ રહેલું જૂનું સ્વરૂપ. ગુજરાતી ભાષા પંદરમી સદીમાં કેવી હતી તે જાણવામાં પદ્યનાબના આ કાવ્યે ખૂબ જ મદદ કરી છે. પાત્રાલેખન

અત્યાર સુધી રચાતી આવી દીર્ઘકથાઓમાં પાત્રાલેખન બાબે જ આવતું. ધણીવાર તો જોડા સાધુઓ વાર્તાવિક વાર્તાઓને બદલે ફરકો લખતા. એવે સમયે માધવ અને સુલતાન, પીરોળ અને વીરમ, કાન્હડે અને એનો પુરોહિત, સુલતાનો અને રાજપૂતો—એ બધાનાં ખરાં અને સ્વાભાવિક ચિત્રો દોરનાર પદ્યનાલ પહેલો જ કવિ છે. આ વાન એને ખૂબ જ મહત્ત્વ અપાવનારી છે.

આપણી વીરગાથા

કાન્હડેપ્રબંધ આપણી વીરગાથા છે. એ વાંચતાં આપણને જેમ આપણી એકત્ર સામનો ન કરવાની અને છૂટા છૂટા કપાઈ મરવાની મૂર્ખોઈનો ખ્યાલ આવે છે તેમ આપણી

x જેમકે,

લોભિ એક વિદ્યાધિ આપ, લોભિ એક કરિ ધણુ પાપ,
લોભિ એક નર લોભિ ધર્મ, લોભિ કરમ પાંદૂઆં કર્મ;
લોભિ મિલિ માલ અપહર, લોભિ એક નર વાદલિ ચરઈ.
લોભિ એક વિદેસિ વસઈ, લોભિ એક નર પાત્રા પલઈ,
લોભિ એક દાખવિ અણુમિ, લોભિ જૂરાં જાલિ દામિ.

લોભ વિદુલ જે નર સરઈ, પદ્યનાલ તેહ પૂન કરઈ.

રાજપૂત વીરતાનો ય ખ્યાલ આવે છે. વાંચનારને ગુજરાત, મારવાડ અને રાજપૂતાના કેવા બહાદુર દત્તાં એનો આ પ્રત્યક્ષી પૂરો ખ્યાલ આવે છે, અને એનું હૃદય માન અને વિભાવ બેઠેથી નમી પડે છે.

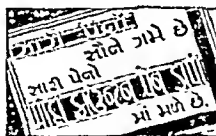
કથાકાવ્ય

પણ મૂલે તો આ પ્રજન્ય એક કથાકાવ્ય જ છે. આપણે આજે એમાંથી જમે તે બોધ તારવીએ કે જમે તે જનજીવનો પ્રમાણ કરીએ, પદ્મનાભે તો એમાં એના રાજના પૂર્વજોની કથા આલેખેલી છે—વીરત્યુક્ત અને જોમઝરી, જન્ય અને ઉત્તમ, કરુણ અને સુંદર.

એ એવી કથા છે કે જે વાંચનાં વાચકના દિવમાં જોમ સૌવર્ણ સંચાર થાય છે તેમ સાથે સાથે એ કથારસનું પાન પણ કરતો જાય છે. અને વળી આધુનિક વાચકને તો એ કથાકાવ્ય બીજાં પ્રાચીન કથાકાવ્યો કરતાં વધુ આનંદ આવે છે, કારણકે એમાં અતિશયતા બહુ ઓછી છે.

હુંકર્મા, એ છે, જૂના મહાગુજરાતનું, આજે ય આનંદ આપતું, એક ઉત્તમ વીરકાવ્ય. *

* એક અપ્રકટ સાહિત્યકવિદાસનું અર્ધપ્રમાણ

કેવી બૈરી ગમે ?

ગોવિંદલાઈ રા. અમીન

રવિવારનો દિવસ હતો. સાંજનો સમય હતો. ઠંડો પવન આવતો હતો. પગ પર પગ ચઝવી ચાર મિત્રો ચોપાટી પર બેઠા હતા.

બેળ-ચેવડાને હમણાં જ ન્યાય અપાયો હતો, વાવડીવાળો ખાલ્યો હતો, દરેકના મોંમાં પાનપટ્ટી આવી ગઈ હતી, જે બીડી પીનારે બીડી સળગાવી હતી. આજનો ઉત્સાહ પૂરો થાય એવી કાઈ વાતચીત શરૂ કરવાના વિચારમાં સૌ હતા.

એક રૂપવતી યુવતીએ ત્યાંથી પસાર થઈ તેમને વાતચીતનો વિષય આપ્યો.

“શું આપણે જીવન છે ?” યુવતીને જોતો એક બોલ્યો. “આપણી ઉપર નસીબે બારદાન મદયાં છે તે ખસવાનાં છે ! બૈરી ધારી મળે તો જીવનમાં રસ રહે, નહિ તો બધું પાણી !”

“જરી વાત છે : આમાં આપણે બધા કમભાગી. ઠીક છે એકને સારી મળી હોત તો સંતાપ રહત કે આપણે નથી તો મિત્રને છે !”

“ઠીકો બળવો કરવાની વાત કરે છે તેમ આપણે બળવો કરીએ તો !—આમને કાઢી બીજી લાવીએ !”

“આપણને બીજી મળે કેણુ ?—યોર મોટા થઈ ગયા !”

“મુરકેલી છે ચાર !—મુરકેલી છે !—જીવન આપું મુરકેલી છે !—નહિ તો બસ એક...” ત્રીજો બોલતો હતો.

“હા !”

“શું ?”

“હા...બોલ, તારે કેવી જોઈએ ?”

“મૂરખ બનાવવો છે ?”

“મૂરખ બનાવવાનો હોય !—ધડી ગમ્મત ! ચાલ, હું કહું; પછી તું કહેજે.”

“દરેક કહેવાનું.”

“કબૂલ ન-કબૂલ ! કેવી બૈરી જોઈએ એ કોને કહેવું ન ગમે ? હું તેના વિચાર કરું છું, ત્યારે મને ધાય છે કે જાણે તે મારી પાસે છે ! હમણાં જ યુવાન બ-ચો હોઉં તેમ લાગે છે !” પહેલો રંગમાં આવતો હતો.

“ચાલ, તો તું—પહેલો કહે.”

“સાંભળો.....ઓછા કાડાની—”

“બગલમાં માથ—”

“શું...શું.....આજુબાજુ કાઈ સાંભળશે !—રીતસર વાત !”

“બૂલો, હાં. પછી ?”

“ નમણી, ”

“ હં. ”

“ પાતળી કેક, ”

“ હં. ”

“ નીચી દણિ, ”

“ સતી જેવી ? ”

“ હા, અને સંગીતમાં ઉત્તાદ ! ”

“ તેં જૈરી સારી કરૂપી !—અમને કેઈ દિવસ સંખીત સાંભળવાની તક મળે...હં...”

હવે કાણુ કહે છે ? ”

“ હું. ”

“ બોલ. ”

“ લંબગોળ મોં, ”

“ હં. ”

“ અણીઆળું નાક, ”

“ વાદા ! ”

“ મોટી આંખ, ”

“ લોંબુની ફાડ જેવી ? ”

“ બહુ મોટી પકે !—સોપારીની ફાડ જેવી. ”

“ હં. ”

“ મેં શું કહ્યું ?...લંબગોળ મોં, અણીઆળું નાક, મોટી આંખ...હં...વારે વાન ! ”

“ બરાબર, ચાલે ત્યારે જમીનમાં પાની ખૂપી જાય ! ”

“ અને ધીમી ચાલ ! ”

“ ખીલું કંઈ જોઈએ ? ”

“ જરા ઘરકામમાં પાન આપતું જોઈએ. ”

“ એ તો જોઈએ જ, આપણે સાધારણ માણસને... હવે કોનો વારો છે ? ”

“ મારો. ”

“ બોલો. ”

“ ગૌર વધુ, ”

“ અથવા આપણે તે બૂલી ગયા !...કંઈ નહિ, અમારામાં તે ઉમેરવાનું... હં પછી. ”

“ જાંચી કાળા, ”

“ બહુ જાંચી ? ”

“ આપણાથી જાંચી નહિ. ”

“ હં...પછી ? ”

“ શુકું જોળ મોં, ”

“ લાકવા માફક તરત ખાઈ જાય ! ”

“ એક વખત કશું બસવતા નહિ !—કેઈ સાંભળે ! ”

“ હવે નહિ બોલું, માફ કરો !.....હું...હાથી, ગોળ મોં...પછી ?”

“ અણીઆળી આંખ, ”

“ એ સરસ, જુવે તે મર્યો પડ્યો છે !...હું ”

“ બરેલા હાથપગ, ”

“ કેળતા થંભ જેવા ? ”

“ હા, અને ડોલતી આંધ ! ”

“ વાહ, નાચ કરાવોશ કે શું ? ”

“ નહિ, રહેવાની મારી પાસે, અને વ્યાખી દુનિયા અદેખાઈ કરે ! ”

“ અમે સુદ્ધાં ! ”

“ તમે મારા મિત્રો એટલે એટલો આત્મસંતોષ થાય ને ? ”

“ બરાબર છે દોસ્ત !—બરાબર છે !...હવે કોણ રહ્યું !...તું !...બોલ. ”

“ હું.....હું, ” ચોથો માથું ખંજવાળતો, યાદ હાવતો હોય તેવો દેખાવ કરી,

“ હું...હું...હું...સાલું કંઈ યાદ.....હા, આગ્યું !—આપણે, છે તેવી ! ” તે ખડખડ હસવા લાગ્યો.

બાકીના ત્રણેય ઊભા થઈ ગયા અને અંધાર કાઢ્યાં, “ શું અમે મૂરખા છીએ !... સાલા, લે...!! ”

’ પેલો હસતો હતો અને પેલા મારતા હતા.

જોડણીના બે ચાર સંશોધ્ય નિયમો

કેશવરામ કા. રાસી

આજ ૮૦ વર્ષ થયાં ગૂજરાતી ભાષાની જોડણી વિશેનો પ્રશ્ન ગૂજરાતી ભાષા-શાસ્ત્રીઓના હૃદયમાં અટવાયા કર્યો છે. ગાંધી મુનિર્વસા મતે ન મિન્નમ્ એ પ્રાચીન ધર્મ-શાસ્ત્રીય પ્રકારનાં દર્શન ઉત્પન્ન ૮૦ વર્ષમાં મૂર્ત સ્વરૂપમાં અપભ્રંશ જોઈ શક્યા છીએ. બેશક આ ક્ષેત્ર જોટલું વિકટ છે કે તેમાં અણુબળ વ્યક્તિનું કદાચ કંઈ ન ફાવે, પણ જોટલું તો ખરું જ કે એનાં હાંધણાં સર્વજન ઊડતાં હતાં અને તેથી જાણ કે અણુબળ સૌ કામ જોડણીના વિષયમાં ફાવે તેમ કરતું હતું. લેખક આ વિષયમાં નિપજાત છે કે નહિ એ તો એનું મન જ જાણતું હશે; પણ પૂર્વની સાકંચાલમાં એને પણ અંપસાવવાનું મન થઈ ગયું હતું અને મુરારેસ્વરૂતીયઃ પત્ન્યાઃ એ પ્રાચીન ઉક્તિને સાર્થક કરતાં કેટલીક કૂદાકૂદી કરી મૂકી હતી.

પણ આ વિષયમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ રસ લેતી વ્યક્તિએ દરેક સમયે ટચલી આંગળીનાં ત્રણ ટેરવાંથી આગળ વધતી નહિ હોવાથી જે કંઈપણ લખવા-ચર્ચવામાં આવે તેની રીતિ પ્રાયઃ અરણ્યકુદનથી ખીજ કાઢી થવા જાય જ નહિ. અને પરિણામે આ વિષયમાં વૈરાગ્ય એ જ જાણે કે એક ધ્રુવ વસ્તુ હોય તેવી રીતિ અનુભવાઈ. આ લેખકને અરાજકતા બદ્ધ સાક્ષતી હતી, એટલે જ એનાથી રહી ચકાચું નહોતું, પણ અમદાવાદ ખાતે મા. ગાંધીજીના પ્રમુખપદે બરાબેલા ખારમા ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની વિષયવિચારણીમાં 'જોડણીશાસ્ત્ર' ની જોડણીને સર્વમાન્ય સ્વીકારવાના કારણમાં આ લેખકના તરફથી સુધારો રજૂ કરવામાં આવ્યો અને તે ૭ વિરુદ્ધ ૪ મતે ઊડી ગયો, તે વખતે મા. ગાંધીજી તરફથી "ભવિષ્યમાં આથી કાંઈપણ પ્રકારના ફેરફાર ન જ થઈ શકે તેનું ખંદન નથી, યોગ્ય સૂચનાનાં દ્વાર સદા ઉઘાડાં છે." તેવો ખુલાસો આપવામાં આવેલો અને સંમેલન સમયે કારણ રજૂ કરતી વેળાએ શ્રી. અંબાલાલ જાની તરફથી તે જાતની જાહેરાત જાહેરમાં પણ કરવામાં આવેલી, ત્યારથી આ લેખકે સંતોષ અનુભવ્યો છે. અને આનાંદનો વિષય છે કે દર નવી આદત્તિએ ધ્રુવ અને નવા આવસ્થક સુધારાઓ થતા રહે છે, જે આજુ રહેશે એમાં શંકા જ નથી. બાઈ થી મગનબાઈના એક લેખમાંના નીચેના ચબ્દોમાં હતું તો "શિદ્ધાંતિનો અમરો ટળે તે સારુ, બહુમાન્ય ચર્ચ થઈ એ ટળે કામ કરીને જોડણીશાસ્ત્ર તે પરત્વે પણ નિર્ણય કરીને એક રૂપ યા વિકલ્પ રાખવો ધટે ત્યાં વિકલ્પ યોજીને રસ્તો કરી આપ્યો છે."

(શિક્ષણ અને સાહિત્ય, વર્ષ ૧, ૪. ૧૪૧)

તેમણે જે મન બતાવ્યો છે કે "પછીથી ક્યાંક કશું નવું કરતું જ નોંધ્યું એમ લાગે તો ત્યાં નવો વિકલ્પ ઉમેરીને તેનો રસ્તો કઢાવ છે. પ્રાગમન એ વિકલ્પમાંથી હેવટે જેને અપનાવે તે રૂપ રહે, ધસાઈ ગયેલું જીર્ણ રૂપ આગળ પર કાચકાર રદ કરે." (એન.ન. ૫. ૧૪૦) એ મત કાંઈપણ બાળાશાસ્ત્રીને સતેષ ન આપે તેવો નથી.

જોડણીશાસ્ત્રના નિયમોમાં મોટે ફેરફાર ન થઈ શકે, તેનું સામાન્ય ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેજેવાજાની નથી. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે નિયમ તરીકે તો તે જ

વસ્તુ સ્વીકારાય; જ્યાં કાંઈ ફેરફાર કરવો પડે ત્યાં તે શબ્દો પરત્વે નિયમમાં કે ટોચમાં આપઃ-વિદ્વદ્ગણી દાખલ કરવો, જેથી ઓટી અરાજકતાનો ભય ન જ રહે. આઃ વસ્તુથી સતોષ થવાને કારણે જ આ લેખકે તરફથી આરમા સાહિત્ય સંમેલનના ઠરાવના પાલનને એક સમય તરીકે જાળવવાનો આયઃ-અચલ ઠરાવમાં આવ્યો છે. આમાણિક મતભેદ હોઈ શકે, ખેલુ તેને લેખનના દેહમાં મૂર્ત કરી “૧ છુદ્ધિભેદ” ઉત્પન્ન કરવો એ કૃત્ય કીકઃ ન ગણાય, એ વસ્તુમાં કયા સુત્રને મતભેદ હોઈ શકે? “પોતાના મતના તેવા આમદોઓ પણ જે શુદ્ધિનો આમદ નહીં રાખે, પોતાના ફરકને જ ગર્વાદિત્ત કરીને નહિ રહે, તો તેઓ તો કયું ધોરણ નથી પાળતા એ તો સ્પષ્ટ થયું, પરંતુ અન્યને એકવાક્યતામાંથી ઉતારી પાડી પોતાની શિયલતાનો ચેપ લગાડી અસેવા કરશે એમાં શંકા નથી.” (એજન, પ. ૧૪૧) આ શ્રી મગનભાઈના શબ્દોમાં અરાજકતા તરફ અણગમો છે, તે સાથેસાથ હું એકદેશી અરાજકતા (એટલે કે વિશિષ્ટ વિદ્વાન પોતાની જોડણી વાપરી સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક અકારની જે અરાજકતા તરફ અન્યને અજાણતાં દોરે છે તેવી અરાજકતા) ને પણ દબે-ઉમેરવા ચાહું છું. હું મારા મતમાં મક્કમ હોવા છતાં, અને મારા બાવાના બંધારણવિષયક ગ્રંથોમાં અસાગ્ર શાસ્ત્રીય જોડણીને સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરવા છતાં, લોકે તુ ફેરફાર એ ન્યાયે લોકમતને સમાદરવાતું સુચ્ય જતું ન જ કરી શકું. અને એ એટલું જ સ્પષ્ટ છે કે યોગ્ય સુધારાનાં જોડણીકારના નિયામકોએ દ્વાર કયાં બંધ જ રાખ્યાં છે?

અને તેથી જ આજે તથા વર્ષે તદ્દન યોગ્ય સુધારા સૂચવવાની ઢિંમત કરું છું. એ સુધારા નિયમોમાં સુખ્યત્વે કરવાના છે; જે કે તેમાં કોઈ ઓટા ફેરફાર થવાનો ભય નહિ જ થવા દઉં.

મૂળ નિયમ

સુધારણા નિયમ

૧. સંસ્કૃત તાત્પર્ય શબ્દોની જોડણી મૂળ પ્રમાણે કરવી.

પ્રથમના નિયમમાંથી “સંસ્કૃત” શબ્દ એ માટે કાઢી નાખવા મારું નમ્ર સૂચન છે કે આપણી ભાષામાં માત્ર સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દો જ નહિ, પણ અરબી-ફારસી-અંગ્રેજી વગેરે ભાષાના શબ્દો પ્રયોજાય છે, એ એના એ ઉચ્ચરિત સ્વરૂપમાં આપણે ત્યાં પ્રયોજતા હોય તો તે બધા જ તત્સમ છે. આ સંસ્કૃત શબ્દ કાઢી નાખવાથી નિયમમાં કાંઈ પણ સ્થિતિ ન રહેતાં એ નિયમ અવ્યાપ્તિ દોષથી મુક્ત થશે. ઉદાહરણોમાં ત્યાં પરભાષીય શબ્દો ઉમેરી દેવા એટલું જ બાકી રહેશે.

મૂળ નિયમ

સુધારણા નિયમ

૧૩. અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ સંયુક્ત હોય એવા તદ્ભવ શબ્દોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ કરવું.....પણ ચૂ. વયા છનો યોગ્ય હોય તો ચ્હ લખવું.

૧૩. તદ્ભવ શબ્દોમાં આવતા સંયુક્ત અક્ષરોમાં મહાપ્રાણનું દ્વિત્વ કરવું. ઉદા. ચોખ્ખું, સિક્કી, પચ્ચર, અમો, સલ્લર, પણ ચૂ તથા છ નો અને દ વયા ધ નો યોગ્ય હોય તો અનુક્રમે ચ્હ અને દ્હ લખવું, છ્હ અને વ્હ નહિ. ઉદા. અચ્ચર, પચ્ચમ, અચ્ચ્હ, એવ્હો, સુદ્ધાં.

સંસ્કૃત ભાષામાં આ નિયમ વૈકલ્પિક છે, પ્રાકૃતોમાં પણ વૈકલ્પિક છે, આમ છતાં આપણે માનેલી અરાજકતા દૂર કરવાપૂરતું નિયમમયન કરવું આવશ્યક માન્યું છે. અહીં નોંધણીકારો સ્વીકારેલા ‘અ’ ઉપરાંત હું અત્યંત વ્યાપક અને સર્વત્ર નિરપવાદ સ્વીકારાતા ‘દ’ને ધરવું છું. એવું બીજું પણ તૈયાર જ મળે છે. એટલે આટલો ફેરફાર સ્વીકારવામાં અગત્ય નહિ આવે. બધા જ સંસ્કૃત તત્ત્વો સંપ્તોમાં આપણે ‘દ’ જ લખીએ છીએ; માન ગૂજરાતીપૂરતું ખાસ ધ્યાન રાખવું પડે છે; અને આ મૂલ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. સરક્ષતા ખાતર જ આ સૂચના છે. (જો કે સ્વાભાવિક તો એ જ છે કે આ નિયમ જ વૈકલ્પિક બને.)

મૂળ નિયમ

મુધારેશો નિયમ

૧૮. તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઈ તથા ઉ, સાનુસ્વાર કે નિરનુસ્વાર, એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને દૂસ્વ લખવા.

૧૮. તદ્ભવ શબ્દોમાં અંત્ય ઈ તથા ઉ, સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક, એ અનુક્રમે દીર્ઘ અને દૂસ્વ લખવા.

સૂચના: એના અપવાદમાં “નિરનુસ્વાર” શબ્દ છે ત્યાં “નિરનુનાસિક” શબ્દ યોજાવો.

અહીં સૂચનાતો ફેરફાર વ્યાખ્યાની પરિભાષાનો છે. આ નિયમમાં “સાનુસ્વાર” અને “નિરનુસ્વાર” શબ્દો પારિભાષિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય નથી; સમજ કે ત્યાં ત્યાં જે ઉચ્ચારણ છે કે નહિ તે “અનુસ્વાર”નું નહિ, પણ “અનુનાસિક” નું છે કે નહિ. શ્વ. નરસિંહરાવભાઈને આ વસ્તુ પ્રથમ ન સમજાયેલી એટલે તેમણે “અનુસ્વાર”નો પોપો ઉચ્ચાર એને માની. પણ પછીથી એમને એમની મૂલ સમજાયેલી; અને આ ઉચ્ચારણ છે વૈદિક કાળ નેટનું જૂનું છે, તે તેમણે ત્યારે જાહેર કરેલું. (જુઓ Gujarat Language and Literature, Vol. I નું પ્રોલેપ્સ, પૃ. ૪૭૦-૭૧) જેને આપણે અનુસ્વારનો પોપો ઉચ્ચાર કહીએ છીએ તે અનુનાસિક છે. આ ઉચ્ચારણથી સ્વરની માત્રા વધતી નથી, ત્યારે “અનુસ્વાર”થી વધે છે. આ વિષયમાં પૂર્વે “વસંત” (વર્ષ) ૨૨, પૃ. ૧૩૬-૪૬, ૧૮૦-૮૮) માસિકમાં “અનુસ્વાર અને અનુનાસિક” ઉપર મારા તરફથી વિસ્તૃત ચર્ચા આપવામાં આવી. છે, તે તરફ તદ્દિદાનું ધ્યાન ખેંચવા રમ્મ લઉં છું.

આ જ દૃષ્ટિએ ૧૯ મો નિયમ નીચે મુજબ મુધારી વાંચવો જોઈએ:

૧૯. અંત્ય ઈ તથા ઉ સાનુનાસિક ઉચ્ચારના દોષ ત્યારે ઈ કે ઉ દીર્ઘ લખવા.

અપવાદ—કુંવારું—કુંવારું, કુંભાર—કુંભાર, કુંબર—કુંબર, કુંબરી—કુંબરી, મુંવાળું—મુંવાળું એ વિશેષ નોંધણી કરવી.

આ મુચન અત્યંત સ્વાભાવિક છે. સાનુનાસિક ધાતુઓનાં સાધિત રૂપો બનાવનાં આવા જ સંયોગોમાં સાનુનાસિક સ્વરમાં કંઈપણ ફેરફાર નોંધણીકારને થઈ નથી, તેનાથી ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ અહીં કંઈ તફાવત નથી. છતાં વ્યાપકતા નહ ન થાય એ ઉદ્દેશો જ ઉપર વિરૂપ સૂચવું છું. અને ઉંદર—ગંદર વગેરે નોંધણીકારો વિરૂપે સ્વીકારેલ છે જ. (ઉંબરો—ગંબરો એ વિરૂપ સાયોગ્રાથ ગંબરો રૂપ રહો જ ગયું છે, તે તરફ ધ્યાન દેરવા રમ્મ લઉં છું.)

એક અત્યંત સ્વાભાવિક વાત તરફ “નોંધણીકાર” ના સંપાદકોનું ધ્યાન દેરવા રમ્મ લઉં છું: ગૂજરાતી ભાષામાં સાનુનાસિક (અનુસ્વારના દેવનાના પોપો ઉચ્ચારવાળો)

અને નિરનુનાસિકં (તેવા કહેવાતા યોગ્યા ઉચ્ચાર વિનાના) ઇ-ઈ અને ઉ-ઉની રચિતિમાં કાંઈપણ તફાવત નથી. દાખલા તરીકે ઉતારવું, નીંગણવું તે ઉપરથી સાધિત ક્રિયાંપદો ઉતારવું, નીંગણવુંમાં ઉચ્ચારણુની દૃષ્ટિએ સાધિત દશામાં સ્વરભાર પછીની શ્રુતિ ઉપર જતાં ઉચ્ચારણુમાં પ્રથમ શ્રુતિ હ્રસ્વ બને છે. ચાર અક્ષરના શબ્દોમાં ઉતરડ અને મૂંઝવણમાં પ્રથમ શ્રુતિનું ઉચ્ચારણુ સદાય હ્રસ્વ છે, છતાં આપણે લેખનમાં નિર્ણયક ભેદ નોંધીએ છીએ. ભાષાશાસ્ત્રનાં સ્વાભાવિક નિયમોના આ અતિક્રમ ભાષાપ્રેમીઓથી તો ચલાવી ન લેવાવો જોઈએ. અને એ યાદ આપું છું કે નિરનુનાસિક તેવા ઇ-ઉ માટે “ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ” ના જોડણીના નિયમોના કાચા ખરડામાં ચિહ્નસ્પ સ્વીકારવામાં આવેલો. (ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર, પુ. ૨ , પૃ. ૨૧૯).

૨૨ મા નિયમના અપવાદમાં ઉપર શબ્દમાં હું ચિહ્નસ્પ સૂચવના ૨મ લઉં છું. હિંદીમાં તો દીર્ઘ ઊકાર જ સ્વીકારાયો છે. એનું કારણ રપષ્ટ છે : સંસ્કૃતમાંથી એ કાંઈ સીધો હિંદી અને ગૂજરાતીમાં નથી આવ્યો. કાંઈ કારણે અપભ્રંશમાં એ ઉપરિ તરીકે જ સ્વીકારાયો છે. (એનું કારણ તો એ કે ઝઘર્નું ઝમ્મ થયા કેડે ર અગુગમથી ઝમ્મરિ=ઝળરિ=ઝળિરિ એ ક્રમ છે) જેના ઉપરથી એ સ્વરૂપના અનેક શબ્દોની જેમ ઉપર તરીકે જ મુખ્ય-તો ગૂજરાતની શિષ્ટ લઢિયાએને હાથે લખાયેલી લાઘવતોમાં સ્વીકારાયો છે. મારો આગ્રહ નથી કે દીર્ઘ જ સ્વીકારવો; ચિહ્નસ્પથી તેને અપનાવો. એ જ રીતે ઉપરવું વગેરે શબ્દોમાં પણ ચિહ્નસ્પ રાખવો.

૨૪ મા નિયમમાં જો ચિહ્નસ્પ સ્વીકારાય તો-એટલે કે ધાતુનાં પ્રેરક અને કર્મણિ રૂપોપરતો જ ચિહ્નસ્પ સ્વીકારાય તો ઘણી અગવડો દૂર થઈ જશે. “ મુકાવવું ” “ મુકાય ” એ સાધિત શબ્દોથી “ મોકું ” ની કાંઈ જુદી રચિતિ નથી. છતાં આ નિયમ પ્રમાણે પૂર્વનાં એમાં હ્રસ્વ અને છેલ્લામાં દીર્ઘ જ સ્વીકાર્ય છે. છતાં આ વિષયમાં સુધારો કરવો હીક લાગે તો જ કરવો. અને નામ અને વિશેષણો ઉપરથી સંધાતા તેમ જ ધાતુઓ ઉપરથી સંધાતા સર્વ કૃદંત શબ્દોમાં પ્રુદ “ જોડણીકાર ” ને પણ ફેરફાર છટ નથી, એ અત્રે યાદ આપવું યોગ્ય થઈ પડશે, (જો કે આ સર્વ કિસ્સામાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણુ તરફ જવા નિયમોમાં ચિહ્નસ્પ અપેક્ષિત છે.)

નિયમ ૨૫ થી ૨૭ ક-લ-ન માં લઘુપ્રયત્ન યકાર અને વકારના વિષયમાં નિર્ણય આપવામાં આવેલા છે. ૨૬ મા નિયમમાં વિકૃતિ કે વચનના પ્રત્યયો લગાડતાં કે સમાસ બનાવતાં શબ્દની મૂળ જોડણી કાયમ જખવાનું વિધાન છે. સરળતાની દૃષ્ટિએ એ વસ્તુની અત્યંત આવશ્યકતા છે. અગાઉની (ખીજી) આવૃત્તિમાં આ જ નિયમને (જ્યાં તે ૨૭ જ હતો તેને) અનુસરી “ કરીએ છીએ ” માં દીર્ઘ ઈ સ્વીકારવામાં આવેલો. (૨૭ જ ને રચાને) નવી આવૃત્તિમાં ૨૭ નો નિયમ સ્વતંત્ર બનાવી તેનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં પ્રત્યય જ ઈએ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે : માત્ર મનિહી રૂદિ સિવાય આમાં ખીજું કાંઈ પણ કારણ નથી. ૨૫ મા નિયમમાં બતાવ્યા મુજબ જ અહીં રચિતિ છે, એટલે કે પ્રત્યય જ ઇય છે. (કચિયે છિયે, વચેરે), છતાં આપણે ઈએ ને પણ રાખવા ચાહતા હોઈએ તો અહીં ચિહ્નસ્પ સ્વીકારી શુદ્ધ અને સ્વાભાવિક રૂપને અપનાવી લેવું જોઈએ. દીર્ઘ ઇ લેખનમાં અત્યંત

સરળ છતાં અને દીર્ઘ છ લેખનમાં અત્યંત સરળ છતાં આપણે શુદ્ધિ ખાતર તેનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે; તો આનો પૂર્ણ સ્વીકાર નહિ તો ચિદ્રૂપથી અર્ધ સ્વીકાર થાય તોયે ઘણું છે. લોકો જે સરળ હશે તે સ્વીકારી લેશે. પ્રત્યયો લાગતાં સ્વરમાં ફેરફાર ન કરવો, તેમાં આને રથાન નથી, જેનું ગયેલું-કરાયેલું વગેરેને અપવાદ તરીકે રથાન હોઈ શકે, એ સ્પષ્ટ છે.

૨૭ ગમાં 'સુ' નાં સૂચે-સૂચે રૂપ અપવાદ તરીકે આપવામાં આવ્યાં છે, ધુએ, ખુએ, જુએ એ ઉચ્ચારણોથી આમાં કયાં ભેદ મળે છે? સ્પષ્ટિ એ સં. શબ્દ તરફ નજર પહોંચાડવામાં આવતી હોય તો તેમાં ગૌરવ દોષ છે, કેમકે સ્પષ્ટિ-મુવર-મુમર-મુદ-મુર-મુએ આ ક્રમ છે, કે જેમાં સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર જતાં (જુદ-જુમમાંથી) જુએ, ધુએની માફક પ્રથમ શ્રુતિ દ્વરવ જતી જાય છે. આ જ ધોરણે પીએ-પીએ પણ પિએ-પિએ અને વિકલ્પે પિએ-પિએ તરીકે સ્વીકારાય એ સ્વાભાવિક છે.

૨૮ મા નિયમમાં સમજમાં વિકલ્પ અપેક્ષિત છે. વસ્તુરિચિતિએ મૂળમાં ધ્ય દોષ તેવા શબ્દોમાં ગૂંચવતીમાં ઝંઝીતરી આવ્યો છે. આ મહાપ્રાણને કારણે જ આપણે રહુમજ એવી જોડણી પણ પૂર્વે જોઈ છે. સાંજ-સાંઝ, અખૂજ-અખૂઝ એ વગેરેના જેવી જ સમજ-સમજની રિચિતિ છે; એટલે આ શબ્દપૂરતો વિકલ્પ સ્વીકારાતાં એ શબ્દના સ્વાભાવિક મૂળ તરફ આપણે વધુ આવી જઈશું.

જોડણીકાંચે વિકલ્પને રથાન આપી ધણો સરસતા કરી આપી છે. તે જ રીતે ચૂંચા-ચેલા ઉપરના થોડા વિકલ્પોને પણ અપનાવવામાં આવે તો તેથી કશી હાનિ થવાની નથી; શબ્દ વધુ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો લેખનમાં વ્યક્ત થશે.

મુ. શ્રી મનભાઈને તેમ જ અન્ય સમગ્ર વિદ્વાનોને મારી વિનંતિ છે કે એક પછી એક આદૃતિમાં વાળખી જે ઔદાર્ય સ્વીકાર્યું છે, તે જ પ્રમાણે ઉપર ક્ષયના કરવામાં આવી છે તે તે વિકલ્પોની રિચિતિ ઉપર સંપૂર્ણ વિચાર કરી વાળખી લાગે તો નવી આદૃતિઓમાં સ્વીકારી વધુ સરસતા અને સ્વાભાવિકતાને મૂર્ત થવા દે. મુગેપુ કિં યદુના ?

(૧) અમેરિકાનો મુશિક્ષિત વર્ગ

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના એક નિષ્ણાત શિક્ષણશાસ્ત્રીએ, ત્યાંના એક હમર ગ્રેન્યુએરો અને અંદર ગ્રેન્યુએરોને, એક લાંબી પ્રજાવલી મોકલી હતી. તેના જે ઉત્તરો મળ્યા, તેનાથી લાખ મળે છે, કે તેઓમાંના મોટા ભાગ ૧૮૦૦ થી ૨૫૦૦ ડોલરની વાર્ષિક આવક ધરાવે છે. તેઓમાં વધારે ભાગે પોતાના જ બાપિકા ધંધાને પસંદ કરે છે, અને પોતાના શેક અને અમલદારથી ખુશ છે. જો કે અધાથી વધારે પોતાની ભાવિ પ્રગતિથી સંતોષી નથી. તેઓમાંના મોટા ભાગ, વ્યાપારી પત્રવ્યવહાર, પોતાના ધંધાની હકીકત અને બજેટ-તૈયાર કરવામાં પ્રતીક્ષતા ધરાવતો નથી, અને માત્ર ૧/૪ વર્ગ જ બાપણ કરી શકે છે. તેઓમાંથી ૧/૨ પોતાના મુકરર કરેલા બજેટની અંદર રહીને જીવન વ્યતિત કરે છે. ૩/૪ જુદાવરચા માટે આર્થિક નજરે કંઈક સંતોષી છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે મતભેદ ધણે ભાગે શુદ્ધ-ખર્ચના આગે ઉપરિચિત થાય છે. લગ્ન પછી પતિ-પત્ની વચ્ચે મકાનના શણગારની પ્રાકૃતિકપણે જ હચા જાગે છે, અને તેઓ ધરને સગવડવાળું અને ખૂબસુરત બનાવવાની કોશિશ કરે છે. બાળકોને ૬૫ ટકા સારું-નરમું સમજાવીને તથા ૫૦ ટકા હમદાદી આપીને કાશુર્મા રાખવાનો યત્ન કરવામાં આવે છે. ૮૦ ટકા ધરોમાં માખાપ બને, પોતાના બાળકોની ઉછેરના જવાબદાર હોય છે. કુરસદ વેળાની તેઓની પ્રવૃત્તિઓમાં વધારે ભાગે વર્તમાનપત્રોનું વાચન, કુટુંબીજનો જોડે લિખ લિખ પ્રશ્નો ઉપર વાર્તાલાપ, મિત્રોથી હસી-મજાક અને રેડિયોથી દિલચસ્પી હોય છે. રેડિયોના પ્રોગ્રામમાં તેઓ વધારે ભાગે ખચરોથી રસ ધરાવે છે, અને ફુટબોલના ખેલો જોડે દિલચસ્પી લેવામાં આવે છે. માસિકો અને સામયિકો પણ ખૂબ વંચાય છે, જેમાં 'Life' અને 'Digest' ધણાં જ માનીતાં છે. સામાન્યપણે રમત-ગમત, પ્રવાસ અને જાનપિપાસા સંતોષે એવા લેખો પ્રત્યે તેઓ વિશેષ અનુરાગ ધરાવે છે, પણ એ વસ્તુઓ માટે તેઓની કોઈ વિશેષ સમય ફાળવ નથી.

પુરોહીની હચાઓ વિશેષતઃ એ હોય છે, કે તેઓ રંગીલી અને પરિણિત નિહારી વ્યતિત કરે, આર્થિક દષ્ટિએ સંતોષી જીવન ગાળે, અને ધણપણમાં આર્થિક મૂંઝવણોથી પર રહે. તેમની રહેવાની દબ આરામજનક હોય અને તેમના ધરનાં લોકો ખુશહાલ અને તંદુરસ્ત હોય. સ્ત્રીઓ પણ સામાન્ય રીતે સુખી સાંસારિક જીવન, આરામજનક રહેણું કરણી, અને સંતોષી કુટુંબજીવન જીવવાની વાંચ્છુ હોય છે. પણ તેની સાથોસાથ જ તેઓ એવી સંતતિની ધણી હોય છે, કે જેને માટે તેઓ ગર્વ લઈ શકે. તેઓ પ્રવાસમાં કે પોતાના જીવનમાં કોઈ અસાધારણ અને રોમાંચક ઘટનાને ધણી પસંદ કરે છે.

તેઓ સેકંડે ૮૨ ટકા મત આપવાના હકદાર છે. રાજકીય અને સામાજિક સવાલો

પર ૮૫ ટકા પોતાનાં પદોણાઓથી, ૬૯ ટકા પોતાનાં કુટુંબીજનોથી, અને ૬૩ ટકા પોતાની જોડે કામ કરનારાઓથી વાદવિવાદ કરે છે. કેવળ ૧/૪ રાજકારણમાં જાગ રહે છે. મત આપવા સિવાય તેઓ બીજાં કોઈમાં સાથ આપવા ઈચ્છતા નથી, અને મુખ્ય રાઈ તથા બીજાં સ્થાનિક પ્રશ્નો પ્રતિ પશ્ચ તેઓ વધુ ધ્યાન આપતા નથી.

સરકાર નિષ્ણાત શિશુલુદાઓને મત છે, કે આ વસ્તુશક્તિ જોતાં અમેરિકામાં વિશ્વ-વિદ્યાલયોનું શિશુલુ તદ્દન પાંગળું અને નિરુપયોગી નથી. જો કે એ વિચિત્ર વાત છે, કે ગ્રેજ્યુએટો અને અંડર ગ્રેજ્યુએટોની વચ્ચે, કેવળ મોટાકે આર્થિક દુરસ્થ અને શ્રેષ્ઠતા સિવાય બૌદ્ધિક કે માનસિક નજરે કોઈ અંતર નથી. એ જ દેશિયત તે લોકોની પશુ છે, જે કોલેજના કેળવણી-કાળમાં સારા તથા નરસા વિદ્યાર્થીઓ તરીકે ઓળખાય છે. દૈનિક અને વ્યાવહારિક જીવનમાં બન્ને એક જ સપાટી ઉપર આવી જાય છે. બન્ને એક જ પ્રકારના રેડિયોનો કાર્પકમ સાંજળવાથી ટેવાયેલાં છે, ટેવાઈ ગયેલાં છે. બન્ને સિનેમામાં એક જ પ્રકારની ફિલ્મો જોવાનું પસંદ કરે છે. બન્ને એક જ પ્રકારનાં સામયિકો વાંચે છે. પોતા પોતાના ધંધા સંબંધી બન્નેનું એક જ દર્ષિનિદુ હોય છે. બન્ને પોતાના શુદ્ધજીવન અને સંસારમાં એક જ પ્રકારના ચિન્તનમાં મગસૂય રહે છે, અને બન્ને સામાજિક અને શહેરી પ્રશ્નોમાં જાગ લેવો એ તે તદ્દન અરસિક અને બીનજરૂરી વાતો સમજે છે.

(ઉદ્ધૃત 'મન્નારિફ' માંથી)

ઇમામુદ્દીન રાહુદ્દીન દરગાદુવાળો

(૨) વાસજોની પરાંદગી

મદ્રાસના આરોગ્યખાતાના પ્રધાને જનતાની જાણ ખાતર વાસજોની પસંદગી અને વપરાય સંબંધી ઉપયોગી અને માહિતીપૂર્ણ પરિપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

દિન-દિન જીવન વ્યવહારમાં રહેવા માટે અને ખોરાક સંબંધના માટે વાસજોની ચતિચર્ચા ઉપયોજિતા છે. માટે પોસ્ટેલેન, એનેમલ, કામ અને પાત્રનાં વાસજો વપરાયમાં લેવાય છે.

મારીનાં વાસજો

મારીનાં વાસજો ફક્ત સસ્તાં નહીં પણ આરોગ્યસંરક્ષક છે. દરબાની અસરથી રાંધેલી વખતે તે જાણનાં નથી. પાત્રનાં વાસજોની પેઠે આમાં ખોરાકનાં તત્ત્વોનું રાસાયણિક સંમિશ્રણ થતું નથી કે ખોરાકની સેવકમ દરબાની નથી. જરા અપમાનનાં જાંઘી જલ તથા કાળજીપૂર્વકને વપરાય અને ખતપૂર્વક સાર્વ કરવાં જોઈએ. આ જે મેરફાવા, જે મજીએ તો, એવના વપરાયમાં છે. આ વાસજોબરાયર સાફ કાળાં બાદ ફરીથી વપરાયમાં લેનાં મુખી તાપમાં કે ખુદામાં સુકાયા રહેવા દેવાં જોઈએ.

એનેમલ પોસ્ટેલેન અને કાચનાં વાસજો

પોસ્ટેલેનનાં વાસજો તાપ પર મૂકી ના યશન જેટલે એવેલો વપરાય અદ્યક છે. એનેમલનાં વાસજો એવી જાનનાં અને મે.ધાં ખરીદવાં જોઈએ. આ વાસજોની જાણનાં પાત્રની જાનવટમાં એન્ડીમની પાત્રના એવી કામ સમિપિત દેવાં છે, જેટલે આવાં વાસજો

વાપરવાં હિતાવહ નથી. આપણા જીવનવ્યવહારમાં કાચનાં વાસણો નિરૂપયોગી અને ઉપ-
દ્રવી થઈ પડે. જરાવારમાં ભાંગી જાય અને ભાંગેલા વાસણોની તીવ્ર ધારો બાળકોને ઈજા
પહોંચે. એટલે કાચનાં વાસણોનો વપરાશ આપણા માટે નફામો છે. ભાંગેલા કાચના કકડા
હાથથી એકઠા ના કરતાં, બીના દુવાલ કે કપડાવતી સાંભરી લઈ, બહાર નાંખી દેવા જોઈએ.

ધાતુનાં વાસણો

જેમ અને તેમ ફક્ત જરૂરિયાત પૂરતાં જ ઓખમાં ઓછાં ધાતુનાં વાસણો વાપ-
રવાં જોઈએ. હવા અને પાણીની અસરથી આ વાસણોને કાટ ચડે છે. આવાં વાસણોમાં
પાણી કે ખાવાનું રાખવાથી એમના પર ખરાબ અસર વહેલી થાય છે. રાંધતી વખતે
અગ્નિતાપથી ધાતુના ચોડાક અંશે પ્રવાહી રૂપમાં પરિણમી ખોરાકમાં ભળે છે. આવો
ખોરાક તંદુરસ્તી ખરાડે એમાં નવાઈ નથી. આવાં વાસણો કલાઈવાળાં અને તદ્દન ચોક્ખાં
હોય તો પાણી, ખોરાક કે અગ્નિતાપ એમના પર ખરાબ અસર ઉપજાવી શકતાં નથી.
ધાતુનાં વાસણો ચૂસા પર મૂકતાં પહેલાં માટીનો કંટેવાળો કરવાની રીતમાં અને ઊંટકતી
વખતે આમલી અને રખા વાપરવાની પ્રથામાં અનેક ધણું વૈજ્ઞાનિક સત્ય સમાયેલું છે; અને
ધાતુનાં વાસણો આવી રીતે જ ઉત્ક્રાવવાં જોઈએ. જે વાસણોની બનાવટમાં સીસું (lead)
હોય તેવાં વાસણો કદી ના વાપરવાં જોઈએ. સીસું ધીમે ધીમે શરીરમાં ઝેરી અસર પેદા
કે છે અને આની અસરરૂપે રક્તક્ષય, બંધકોષ, પેટમાં દરદ ને ચૂંક વગેરે થઈ આવે છે.
તાંબા, પિત્તળ અને કલાઈનાં વાસણો ચોક્ખાં હોય તો પાણી ભરવા માટે અને સંધરવા
માટે સારાં છે. તાંબા પિત્તળનાં વાસણો રાંધવાના ઉપયોગમાં બહુધા વપરાય છે. તાંબાના
વાસણમાં દૂધ ઉતું કરવામાં આવે તો તેની સોડમ અને જ વીટામીનનો નાશ થાય છે.
પિત્તળનાં વાસણોને કલાઈ કરવાની રીત ઉત્તમ છે. પણ કલાઈ ચોક્ખાં હોવી જોઈએ.
સીસાના બેળવાળાં ના હોવી જોઈએ, કારણકે ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સીસાથી શરીરમાં
માડી અસરો થાય છે. કલાઈ કરનારાઓ સીસાના બેળવાળાં કલાઈ વાપરે છે. માટે કલાઈ
કરાવતી વખતે આપણે ચોક્ખાં કલાઈ એમને આપવી જોઈએ. વાસણને કલાઈ ગિતરી
ગયા બાદ આપણે ફરીથી કલાઈ કરાવીએ છીએ. આ ખોટું છે. આથી ખોરાકની અસર
વાસણ પર થાય છે; ખોરાકના રસોથી ધાતુના અંશે પ્રવાહી રૂપમાં પરિણમી ખોરાકમાં
ભળે છે. આવો ખોરાક તંદુરસ્તીને હાનિકર્તા છે. આ માટે પિત્તળનાં વાસણોને વારંવાર
કલાઈ કરાવવી હિતાવહ છે.

એલ્યુમીનિયમનાં વાસણો ફક્ત દૂધ અને પાણી ગરમ કરવા વાપરવાં જોઈએ. બીજાં
ધાતુનાં વાસણો કરતાં આ વાસણો ઓછાં ઓછી 'માડી' અસર ઉપજાવનારાં છે. આમલી
અને મીઠાવાળો ખોરાક આ વાસણોમાં રાંધવામાં આવે તો તરત એમના પર 'માડી' અસર
થવા પામે છે; અને ચળકાટ સહાને માટે જલો રહે છે.

ડૉ. શિવપ્રસાદ ક. ત્રિવેદી

(૩) ઓરિસાના 'અલેખ' લેકા

ઓરિસામાં હિંદુઓની એક અગત્યની જાતિ 'અલેખ' લેકા છે. તેઓ 'કુંબ
પટિયા' પણ કહેવાય છે. તેઓ પોતાનાં ફાટેલુટૂટેલ કપડાંથી તથા તડકા અને વરસાદથી પોતાનું

રક્ષણ કરવા માટે મોટા પંખા લંછ નય છે તેથી ઓરિસા પ્રાંતના બધા વાગેશમાં તથા ઓરિસાનાં રાજ્યોમાં તેઓ સત્વર ઓળખી શકાય છે. તેઓ જે પ્રકારનાં કપડાં પહેરે છે તે પરથી તેમનું નામ 'કુંભપટિયા' પડ્યું છે. 'કુંભ'ના અર્થ 'હિંદીમાં' 'પીળા કપાસનો છાંડ' થાય છે તથા 'પટિયા'નો અર્થ 'છાલ' થાય છે. તે છાલનું દોરકું તેઓ કમર આસપાસ વીંટાળે છે. બીજું કંઈ તેઓ પહેરતા નથી. તેઓનું બીજું નામ પડ્યાનું કારણ એ છે કે તેઓ ચૂસ્તપણે માને છે કે ઈશ્વર નિરાકાર છે અને તેની મૂર્તિસ્વરૂપે પૂજા અથવા વસ્તુનું ચર્ચ થકે નહિ. તેઓ યાત્રિભેદમાં માનતા નથી. તેઓનું મુખ્ય રમળ ઓરિસા પ્રાંતનું સંજલપુર પરગણું છે. તેમનાં દેવો ઓરિસાનાં રાજ્યોમાં આવેલ સોનેપુરમાં કલિંગાપાને તથા ધેનકનલમાં પણ છે. ઉપરાંત કટક પરગણામાં બંકી ખાતે તેમનો મંદિર છે. તેમની સંખ્યા નક્કી કરવાનું કાર્ય કુશ્કર છે કેમકે વસતીપત્રમાં તેઓ 'હિંદુ' લખાવે છે.

બુદ્ધનાખોરો

ગયા સેકાના જિલ્લા બે દશક સુધી તેમના અસ્તિત્વની કોઈને ખબર નહોતી, પણ પછી તેઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેવું કંઈક બન્યું. લગભગ તે સમયે જગન્નાથની મૂર્તિને બાળી દેવાના મહત્તમ નિશ્ચયથી તેમનું એક ટાણું સંજલપુરથી પુરી ગયું. પુરીથી થોડા માર્ગસ દૂર હતા ત્યારે ૧૨ પુરુષો તથા ૩ સ્ત્રીઓ ટાળામાંથી ભુલ પડીને મંદિર તરફ આવ્યાં. જીભ તેમની પાછળ પાછળ જતા હતા. મુખ્ય મકાનમાં બળભેરીથી પ્રવેશ કરીને આગળ ગયેલ મંદળીએ ભોગમંડપ (ત્યાં ભકતોના ભોગ સામાન્યતઃ બતાવવામાં આવે છે)નું દાર તોડી નાખ્યું. ત્યારપછી તેઓ અંદરના મંદિર તરફ ગયા પણ ત્યાં તેમને પ્રવેશ મળી શક્યો નહિ. દરમિયાન મંદિરના અધિકારીઓ તથા તેમની વચ્ચે હાથોહાથની લડાઈ થઈ. પરિણામે તેમનાં એકને એવી સખત ઈજા થઈ કે તે દરત જ મરણ પામ્યો. આ કિસ્સો પૂરે થયો, પરંતુ તેથી ઉત્પન્ન થયેલ રસ તો ચાલુ રહ્યો.

બાતિનું મૂળ

ત્યારપછીની શોધખોળથી અલેખ લોકોના મૂળ તથા માન્યતા પર ખૂબ પ્રકાશ પડ્યો છે. એ લોકોનો નેતા કોઈ મુકુંદદાસ કરીને હતા. તેણે પુરીમાં આચારી વૈષ્ણવ તરીકે થોડો સમય ગાળ્યો હોય તેમ જણાય છે. પાછળથી તે ૧૮૪૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં ધેનકનલ રાજ્યમાં જઈને રિયર ચર્ચને બેઠા જણાય છે. થોડો સમય તેણે એકાંતમાં તપ કર્યું હોય તેમ જણાય છે. પછી તે નવા પંથના સ્થાપક તરીકે બહાર આવ્યા હાથે છે. તેણે એવી જાહેરાત કરી કે હિંદુઓ જે મૂર્તિઓને પૂજે છે તે બધી પથ્થર તથા લાકડું છે અને જે વસ્તુઓને વિનાશ થાય તેની પૂજા કરવી ન જોઈએ. એક સાચો ઈશ્વર તો અલેખ સ્વામી છે. તે નિરાકાર, સર્વવ્યાપી તથા સર્વજ્ઞ છે. તે યાત્રિભેદને માનતા નહોતા અને રાજ, પ્રાદેશ, જાડારી (હજમ) તથા ધોળી સિવાય ગમે તેના ઘરનું ખાતા હતા. આ ચારનું ન ખાવાનું તે એ કારણ આપતા કે રાજ, ચોતાના રાજ્યમાં ચર્તા પાયો માટે જોખમદાર હોય છે, પ્રાદેશ પાપી લોકો પાસેથી પણ દાનનો સ્વીકાર કરે છે, જાડારી પાપી લોકોની હજમત કરે છે તથા ધોળી તેમનાં કપડાં ધુવે છે.

મુકુન્દદાસ કાઈના ઘરમાં જતા નહિ પરંતુ જાહેર રેસતા પર ભગિણી ઠીમમાં જોળન લેતા હતા. તે હમેશાં દુર્ધા કરતા. કાઈ પણ સ્થળે એક રાતથી વધારે સમય રહેતા નહિ. સવારે સાંત વખત જમીન પર લાંબા થઈને, તથા સાંજે પણ તે જ પ્રમાણે, પાંચ વખત આલેખને પ્રણામ કરવાની તેના અનુયાયીઓને તેણે આજ્ઞા કરી હતી. અલેખ લેટિડા સુરોદ્ધ પહેલાં એવવા સૂચિત પછી જોળન લેતા નથી. મુકુન્દદાસ ઇ. સ. ૧૮૭૫માં ધેનડનલમાં આવેલ જોરડામાં મૃત્યુ પામ્યા. ત્યારથી તે સ્થાન યાત્રાધામ થઈ પડ્યું છે.

ભીમલાઈ

આ પંથમાં નૂતન પ્રાણ અર્પનાર બીજા આગેવાન ભીમલાઈ હતા. તેમનો જન્મ ૧૮૫૫ માં સોનેપુર રાજ્યમાં બરવાડને ત્યાં થયો હતો. જન્મથી અધિળા હોઈ વાંચવાને અશક્ત હોવા છતાં તેનામાં અસાધારણ કુદરતી અભિસ હતી. દેવને પ્રાર્થનાના સ્વરૂપમાં સહેલી ઉડિયા બાધામાં તેણે કવિતા રચી છે. તેના ભક્તોએ તે સાચવી રાખી છે અને તે ઈશ્વરપ્રેરિત હોવાનું માને છે. મુકુન્દદાસના મૃત્યુ પછી તે પંથના આગેવાન થયા અને તેની પ્રેરણાથી જ જગજાયતી મૂર્તિ પર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. ભીમલાઈની આગેવાની હેઠળ, આ પંથમાં બ્રાહ્મણો સિવાય બીજા બધા વર્ગોમાંથી અનુયાયીઓની મોટી સંખ્યા મેળી, પણ શેઠાધણા સાહજો પણ જનોઈના ત્યાગ કરીને એક સમયે અલેખ પંથમાં બળ્યા હતા.

અત્યારે આ પંથના અનુયાયીઓના ત્રણ વિભાગ છે: કુંભપટિયા, કામપટિયા તથા ગૃહી. પહેલા વર્ગમાં એવા અલેખ મંન્યાસીઓને સમાવેશ થાય છે કે તેઓ ફક્ત એક જાલ પહેરવાની રિવાજને પહેંચ્યા હોય. બીજા વર્ગમાં પણ મંન્યાસીઓને સમાવેશ થાય છે, પણ તેઓ પહેલા વર્ગ જેટલા ઉચ્ચ કોટિએ પહેંચ્યા હોતા નથી. તેઓને કૌપીન પહેરવું પડે છે. ત્રીજા વર્ગના બધા મનુષ્યો ગૃહસ્થો હોય છે, તેઓ અલેખ પંથમાં માનતા હોય છે. પહેલા બે વર્ગોમાં જાતિભેદ હોતો નથી, જ્યારે ત્રીજામાં હોય છે. ગૃહી માટે બ્રહ્મચર્ય ફરજિયાત નથી; પહેલા બે વર્ગો માટે બ્રહ્મચર્ય ફરજિયાત છે.

વિદ્વાનો

અલેખની ફિલસૂફીનો પૂરો ખ્યાલ આપી શકે તેવા અલેખ વિદ્વાનો ગણ્યાગાંડ્યા છે. તેઓ ભાગવતને માને છે પણ હિંદુઓ કરતાં તેનો જુદો અર્થ કરે છે. તેઓ હિંદુઓના તેશીસ કરોડ દેવદેવીઓને માને છે પણ તેમની આજ્ઞા માનવાની તેમને જરૂર જણાતી નથી. એક પરમેશ્વરની જ આજ્ઞા માનવાની હોય છે. તે નિરાકાર છે. એટલે કાઈ મૂર્તિરૂપે તેની કલ્પના થવી જોઈએ નહિ. પિતાનો આત્મા પ્રત્નમાં પુનર્જન્મ લે છે. મોક્ષ મેળવવા માટે પુનર્જન્મની જાળમાંથી મુક્તિ મેળવવી જોઈએ. જન્મ આપવાની વૃત્તિ જ બધાં અનિશ્ચિનું મૂળ છે. જે મનુષ્ય કામેચ્છા પર પૂર્ણ પ્રભુત્વ મેળવે છે તે 'સંપૂર્ણ' મનુષ્ય છે. આ હેતુથી કુંભપટિયાઓએ દરરોજ સવારે પ્રભોત્પત્તિનાં અવયવોનું જરા પણ ચલિત થયા સિવાય, આન ધરવાનું હોય છે કે જેથી કરીને આખરે કામેચ્છામાંથી સંપૂર્ણ વિરક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. અલેખ પંથમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો હોવાનું કેટલાક માને છે. વસ્તુતઃ ભીમલાઈ

પોતાના ગુરુ મુકુંદદાસને જીવના અવતાર ગણતા હતા. બીજા લોકો પ્રભોત્પત્તિનાં અવયવોનું ધ્યાન ધરવાની રીતમાં બૌદ્ધ ધર્મનાં તત્ત્વો કરતાં કુદરતની ઉત્પાદક શક્તિની પૂજા તરફ વધણુ જુએ છે. ગમે તેમ, ઉપર કહી ગયા તેમ, અલેખ લોકો હવે પોતાને હિંદુ ગણે છે. આ પંથનો વિસ્તાર વધે છે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જો અટકળ કરવાનું જોખમ માથે વહેરીએ તો તેનો વિસ્તાર વધતો ન હોવાથી તે જાતિમાં આપણે ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ રસ લેવો જોઈએ.

એસ. પી. રામાના લેખ કપરથી)

(૪) થોડી વ્યાખ્યાઓ

‘ધી વૉલરફીટ જર્નલ’ માં નીચેની વ્યાખ્યાઓ આપેલી છે:—

‘ઓશિયાસિઝમ’ નો અર્થ એ કે તમારી પાસે જે ગાયો દોષ તો એક ગાય તમારે તમારા પાડોશીને આપી દેવી.

‘ક્રોમ્યુનિઝમ’ હેઠળ તમારે જન્મે ગાયો સરકારને સોંપી દેવી જોઈએ. સરકાર તમને થોડું દૂધ તેના જઠરામાં આપશે.

‘ક્રેસિઝમ’ મુજબ, તમે ગાય રાખી ચકો છો, પણ સરકારને દૂધ આપી દેવું પડે છે. સરકાર તમને થોડું દૂધ પાણું આપે છે.

‘ન્યુટ્રીઝ’ મુજબ તમારે એક ગાયને ગોળીથી મારી નાખવી, ખીછનું દૂધ દોઢવું અને પછી તેને ખાઈમાં દોળી નાખવું.

છારાનાસ માનસિંગ દામદાર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૧૬

પડતી નથી. લેખક દર્શાવે છે કે રાજકુમાર અને અનંગી મુખર્ષિ લગ્ન કરવા નાસી જાય છે. પણ જયતની દૃષ્ટિએ તો એક જ પિતાનાં પુત્ર-પુત્રી ગણાતાં આ ફિરીરકુમાર અને અનંગીનાં લગ્ન થી રીતે યાદ ચકો? કાણ એ લગ્ન કરાવી આપે? ગોપાલપુરની પ્રજાને એ વાત થી રીતે ગમે બનરે? એ પ્રશ્નો તરફ લેખક ધ્યાન જ આપ્યું નથી. અને લેખક વર્ણવેલ છે તેવા તેમના સંબંધ પછી, લગ્નવિધિની ખાસ આવરણના પણ રહેની નથી. નવલકથાના આરંભમાં જ એ ઉપસંદારનું પ્રકરણ મૂકવામાં આવ્યું છે તેથી પણ દાંર્ષ અર્થ સરતો નથી.

રાજાઓનાં ખર્ચો, પ્રજાની નિરાધારી, અભિપ્રાયોનો સ્વાર્થપ્રતિષ્ઠા એ સર્વનું શ્રી ચંદ્રવદને કટાક્ષમય દૈવીમાં જે આલેખન દર્શાવે છે તે જટિલ વાસ્તવિક અને સચોટ છે. રાજરાખી ધરોધરા, મિનગજ મોરડે, આગાહ અજવાળી, મરીચ સરસવતી, કુનેદનાજ નવમંડી સાદેજ અને મહારાજા ઈન્દ્રેશ્વરેજી વગેરે પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ સુરેખ અને છત્રાંત આલેખાયું છે. વસ્તુરમનામાં ઉપર દર્શાવી તેવી બીજો ન દોન તો શ્રી ચંદ્રવદનની આ પ્રથમ નવલકથા ખૂબ આકર્ષક બની રહ્યું.

નાથાનાસ દવે

નવેન્દતમાં કર્તા જણાવે છે કે “આના બેટલી
જ આડી રહેલી સામગ્રીને અંચરથ કરીને
ખીજો ખંડ આપીશ ત્યારે જ હું માનીશ કે
મારા પ્રિય વિધવતું કીક કીક માર્ગદર્શક અવ-
ગાહન હું અભ્યારીઓને આપી શક્યો છું.”

આ પ્રથમ ખંડમાં સંગ્રહાયેલ તોર
લેખોમાં રાજઆત્મના ત્રણ ‘રહિયાળી રાત’
ના ત્રણ પ્રવેશકો છે. ‘પહેલો પરિચય’ એમાં
રાસોનાં ગાનાર, તેમનાં હૈયાનાં સુખદુઃખ,
આશા નિરાશા, ઉમંગઆધાતની ભિન્નિઓ,
એ રાસો ગાનારીઓનાં પહેરવેશ, ગરબાની
તાલુક અને અન્યેઃ કદપના-વગેરે બાબતો.
કર્તાએ ગયાં છે. ‘લોકસૃષ્ટિ’માં જળાશય,
કુસો, કાંપો, આકાશ વગેરે આમજીવનનાં
રોજનાં દરેક, લોકજીવનના આનંદો અને
વહોમો, દામપત્ત્યના રંગો, કુટુંબીઓ, બાળકો
વગેરેથી ઘસાયેલા આપણા લોકજીવનનું
કોન્દ્ય રાસોમાં કેવી સ્વાભાવિક રીતે યંજ
પડે છે તે શ્રી મેઘાણીએ સમજાવ્યું છે.
લોકગીતોની બાંધણી’ એ અભ્યાસપૂર્ણ
ખ છે. તેમાં પર્સી, રકોટ, જેમ્સ ચાર્લ્સ
ગેરના અગ્રિજ લોકસાહિત્યના સંગ્રહો તપાસી
શ્રી મેઘાણીએ લોકગીતોના પ્રદેશનો સીમા-
વિસ્તાર દર્શાવ્યો છે અને લોકગીતોનાં લક્ષણો
સ્પષ્ટ કર્યા છે. ‘યુદ્ધીના રંગો’, ‘વિવિધ-
તામાં એકતા’ અને ‘લોકગીતોની પ્રવાહિતા’
એ ત્રણે લેખો ‘યુદ્ધીના’ ના પ્રવેશક તરીકે
પહેલાં લખાયા હતા. તેમાં લગ્નની ભાવના,
લગ્નની વિધિ, વરગંધાની પસંદગી, જીવનમાં
સંયમની પાળ બાંધવાનાં સૂચન, મસ્કરીલખો
ફાટણાં, વગેરે પરથી સમાજજીવનનો વારતવિક
ખ્યાલ આવે છે. લગ્નગીતોનું સંગીત, પંજબી
ગીતો, રાજપૂતાનાં ગીતોની વિશિષ્ટતાઓ,
વગેરેની ગયાં કરતાં શ્રી. મેઘાણીએ પોલેન્ડ,
હોલેન્ડ અને ગ્રેનના લોકગીતોની પણ રસપ્રદ
નોંધ લીધી છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યને
એણે કવિતાસમૃદ્ધ કર્યું:
વૈષ્ણવ ભક્તિને
એણે પ્રેમ-લક્ષણ રસ પાયાં:
તત્ત્વચિંતનમાં
એણે જીવનના મર્મ લાંબ્યા.
એવા

ગૂજરાતના મહાન
જ્યોતિર્ધર

હરિના ભક્ત

નરસૈયા

ની ભક્ત જીવનીને

‘પ્રકાશ’

રસ-રૂપ-શબ્દના

આપ આપી

હિન્દ ભરનો

નરસી ભગત

બનાવે છે.

‘પ્રકાશ’

ગૂજરાતના ગૌરવની બઢતી કરે છે.

રુદ્રીઓ : ચીક એન્ટરસ :
કુરલા રોડ, અંધેરી ● એવરગ્રીન પબ્લિશર્સ, મુંબઈ.

‘હાલરડાં અને બાલગીતો’ તથા વાત્સલ્યના સુરોમાં હાલરડાંનું સંગીત અને ઘસતર, તેનાં નાલ, નૃત્ય અને લહેકા, સાદાં જોડકણાં, હાલરડાંના પ્રકારો, ‘વગેરેની અંગ્રેજ Nursery rhymes મહારાષ્ટ્રનાં હાલરડાં વગેરેનાં વિપુલ દૃષ્ટાન્તો-સાથે. લેખકે ચર્ચા કરી છે. એ કણાં, ગીતો, કલ્પનાનીતરતાં હાલરડાંનાં મનોરમ સુરો શિશુપ્રેમની મૃદુલ લહરી જગાડી જાય છે. ‘કંકરથ ઋતુગીતો’ એ લેખમાં મારણી કાવ્યો તથા ‘ગીતો’ ગીતોમાંથી ઋતુ-ઝોનાં સૌન્દર્યની લોકજીવન પર જણાતી અસર શ્રી મેઘાણીએ તર્કસી છે. તેમાં વર્ણવેલું-નનાં ચારણીગીતોમાંના દૃષ્ટાન્તો સુંદર છે. કવિશ્રી ન્હાનાલાલની કાષ્ઠ કાષ્ઠ મનોરમ કાવ્ય. કંઠિકા વચ્ચે વચ્ચે થી. મેઘાણીએ પૂકી છે. પણ તેમાં કવિવર રવીન્દ્રનાથનું ‘હૃદય આમાર નાચે રે આજી મધુરેર મતો નાચેરે’ એ ઉલ્લાસભર વર્ણનગીત તો કાઈ અજ્ઞાન સંવેદનો જગાડી જાય છે. એ સર્વાંગસુંદર નિબંધને અંતે દોદામાં ઉતરેલ ઋતુકાવ્ય તથા ઋતુઝોના વર્તારવાળાં લગ્નલીલાકાવ્યોની લેખકે ચર્ચા કરી છે.

છલ્લે, ‘પ્રાંતપ્રાંતનાં લોકસુરો’માં આપણાં ખાપણાં જેવાં જ મિતાહરી હળવી રચનાવાળાં મહારાષ્ટ્રી ખાપણાં, કાનડી લોકગીતો, શ્રી દેવેન્દ્ર સત્યાર્થનાં વ્યાખ્યાનમાંથી વીણીને બિહાર, નેપાલ, કાશ્મીર, આસામ, બર્મા, બંગાળ, ગુજરાતના વગેરે દેશોનાં ગીતોની પાન-ગીતો લેખકે આપી છે. ‘વિશ્વસુરો’માં કર્તા આપણને તેથી પણ વધારે વિશાળ પ્રદેશમાં લઈ જાય છે. રસિયા, યુગોસ્લોવિયા, ફિન્લેન્ડ, સ્પેન, ઇંગ્લેન્ડનાં લોકગીતો અને પેલા અમેરિકન હબસીઓનાં સાદાં પણ વેધક જેવાં ગુજાઓનાં લોકગીતોનો થોડાં અવતરણોથી લેખકે પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

લોકસાહિત્યના સંશોધનનો આ નિષ્કર્ષ શ્રી મેઘાણીએ રજૂ કર્યો છે તે સ્વાભાવિક રીતે લોકપ્રિય અને તેવો છે. પ્રણય, વાત્સલ્ય, બાઈબ્લેનનો રુદ્ધ, શૌર્યકથાઓ, ઋતુઝોનાં સૌન્દર્ય વગેરેનાં આ ગીતોમાં સર્વપ્રાણ સાદા બાવોની વાતો છે. તેથી સામાન્ય કાટિના વાચકને પણ એ સદૃશ રીતે સ્પર્શી શકે તેમ છે. શ્રી મેઘાણીએ પોતાના વિષય સાથે અજ્ઞાન તાદાત્મ્ય સાધ્યું છે. પરંતુ તેમજ પર પ્રાન્તોના લોકસાહિત્ય વિષયક ગ્રંથોનો શ્રી મેઘાણીએ બહોળો અભ્યાસ કર્યો છે.—અને નિર્ણય વિષયને સ્પષ્ટ કરવા પુષ્ટકળ દૃષ્ટાન્તો અને અવતરણો તેમણે આપ્યાં છે. જે વાત તેઓ કહે છે તે એવી ઉત્કટ મમતાથી અને ઉલ્લાસથી રજૂ કરે છે કે તેમનું વક્તવ્ય લાગણીની ઊંચામાં બીજાનાં તેમાં નવું આકર્ષણ ઉમેરાય છે. પ્રવાહી ઊર્મિભરી ગદ્યશૈલીને લીધે આ વિવેચનકથા કાષ્ઠ પણ વાચક યાકયા વગર વાંચી શકે તેમ છે. આપણે આશા રાખીએ કે શ્રી મેઘાણીના લેખોનો બીજો સંગ્રહ પણ મુજરાતને વહેશે મળશે.

ગુજરાતને જોયે આ વિપુલ અભ્યાસસામગ્રી ધરતી વખતે શ્રી મેઘાણી કહે છે : “મારા મનની ઊંડી વ્યથાભરી એક જ વાત કહી નાખું છું. યથાશક્તિ મેં મારા એક જ પ્રાન્તની લોકવાણીનું આટલું સંશોધન ને રોઢન કર્યું. મનોરમ તો ગુજરાતભરના જૂના વાણી-પોપડા ઉકેલવાનો હતો. પણ તે તો મનની ગતમાં જ રહી. હવે હું યુનિવર્સિટીના મહાલયમાં વિગરનારા દાનશે ગુજરાતી મુલાને આ સાદ પાડું છું કે થોડાક તો નીકળે, કાંઈક તો કમર કસો ! આપણાં રાનીપરજ ને કાળીપરજ, આપણા બીજો ને ધારાજાઓ,

આપણી સુવિશાળ રત્નાકરપદ્મીના કંઠાળવાસી નાવિકો અને નાપુલાઓ, તેમની પાસે હજીય સમવાઈ રહેલી લોકવાણીને વીણી લાવી, યુનિવર્સિટીને દારે હાજર કરે. સાચો સુખશ તો જ સંશે—આપણને તે આપણો વિલાપીક.”

શ્રી-મેઘાણીની એ વાત યુગરેતે માઠ રાખવી પડશે.

ખેમા બાપુ ! લેખક:—શ્રી ચંદ્રવંન ચીખનસાલ મહેતા. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઈ મૂલ્ય. ૨-૮-૦૦

શ્રી. ચંદ્રવંન ગોપાલપુર નામના નાના દેશી રાજ્યની ભૂમિકા પર આ નવલકથાનું નિર્માણ કર્યું છે.

ગોપાલપુરના સર્વવંશી, મહારાજા ઇન્દ્રદેવસિંહજી યુરોપનો પ્રવાસ પૂરો કરી પાછા આવે છે. ગાદીએ બેઠાય તેટલો સમય તેઓ ખરીદતા આવે છે. મિસ એવરેસ્ટ નામની મહત્તે પછી સાથે લાવે છે. તાજમહેલમાં ખર્ચીય ખાણું અપાય છે. પ્રમુખને તેમનું લાવવાનું સ્વાગત કરે છે, કન્યાઓનાં ગીતો, ચારંગોનાં કવિત, અમલદારોની સલામો, નાચ-ગાન, તોપોનાં અવાજ, હારતોરાના વરસાદ અને ખાનપાનની મિજલસો વચ્ચે ઇન્દ્રદેવસિંહજી ગાદીએ બેસે છે.

દિવાન નવલકંઠીસાહેબ બહુ કુતેહયાળ માણસ છે. રાજ્યનું દિલ રાજ્યવાની કળા તેમણે હસ્તગત કરી છે. જુગતરામ મહેતાછની દીકરી, ગાય જેવી ગરીબડી સરસ્વતીને તેમણે પકડી મંગાવી બાપુને સોંપી દીધી છે. સીનેમાંની નદી તરીકે પછી સપડાવતાં કેઈ વાર લાગતી નથી. કલમમાં જેવી પ્રશંસા કરતા અમલદારો યાદતા જ નથી એ રમણ-વિલાસ મહેલ નવલકંઠીસાહેબ બધાની આંખે છે. એ રમણવિલાસની પુતળાઓ પછી બાપુનાં રાજનાં નવાં નવાં પરાક્રમેની વાતો કરવા લાગે છે.

બોળી યશોધરા પટરાણી છે. ચાલોક નવલકંઠીસાહેબે વખત જોઈ ગોરાદે નામની પોતાની મિત્રતા સાથે મહારાજાનાં લગ્ન કરાવી નાખ્યાં છે, અને એ રીતે પોતાનો અને ગોરાદેનો સંબંધ ચાલુ રહી શક્યો છે. રાજમહેલમાં પ્રચલિત સમયે પછી દીવાનસાહેબે ખૂબી કરી છે. માલખુ અજવાળાને મદદમાં લઈ તેમણે ગોરાદેના પુત્રને યશોધરાના પુત્ર તરીકે પાટવીકુમાર તરીકે, જાહેર કર્યો છે, અને યશોધરાની પુત્રીને તેમણે ગોરાદેના પલંગમાં ઝૂકાવી દીધી છે. ભારે ધામધુમ, રોશની અને સાકરની દહાણ વચ્ચે ગોપાલપુરના બાવી ગાદી-પતિનો નંનમદિવસ ઉજવાયો છે.

એ રીતે રાજવાડાના લખલૂટ ખચો રાજમહેલમાં ચાલતી પારાવાર ખટપટ, અદ્ય-બક સંપૃદ્ધિ વચ્ચે ચાલી રહેતા નિરંકુશ ઇન્દ્રિયવિલાસ, પ્રમુખની કન્યાઓને લાવવાની સમ-વડ કરી આપી રાજ્યની કૃપા મેળવતા અમલદારો, અમર્યાદિત પુશ્યમંતપોરી વગેરેનું શ્રી ચંદ્રવંન વાસ્તવિક ચિત્ર દોરે છે. બાપુ-વાનરમિલાડીનાં ધામધુમથી લગ્ન કરે છે. પોતાના મહેલમાં ખાનગીમાં બતાવાય તેવી ફિલ્મો ઉતારે છે, અને વિલાસતેથી આવેલાં મિસ એવરેસ્ટ અને તેમના મિત્રમંડળને હાથે ઉજરતાં રાજ્યાળકો કિરીટકુમાર, અનંગી વગેરેમાં પછી એવાં જ કુશંસ્કાર અને ચારિત્ર્યહીનતાનાં બીજ વચાવ છે. રાજ્યની પ્રમ્ન નિઃસત્વ, મતઃપ્રાય બનતી જાય છે. બોળી રાણી યશોધરાનું જીવન અસંતોષમાં પ્રગ્ન છે, અને

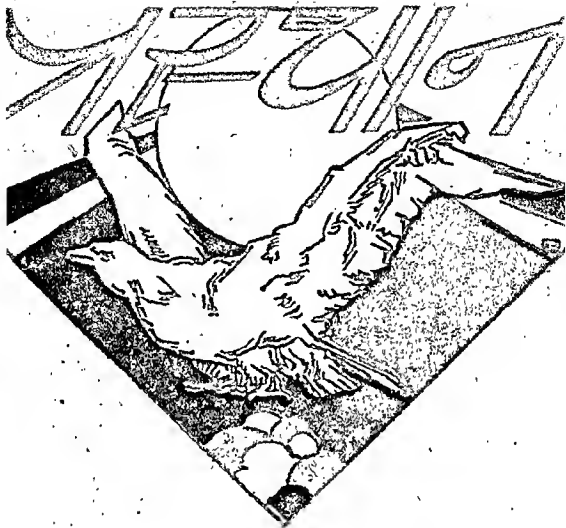
અમવાળી જેવી માણસ આગળ એ આંસુ ઢાળે છે. રાણીનું હૃદય જેમાં પ્રગટ થાય છે એ “સહીઆરી રે” એ સરસ પ્રકરણ છે.

આપું વાતાવરણ એવું સહેલું અને નિઃખાણ છે કે એનો ઉકેલ શાધવા જતાં લેખકને ભારે મુશ્કેલી નહીં છે. રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાય તો જ આ પ્રશ્નનો ઉકેલ થાય. પણ તેવું તો આપણા દેશમાં બન્યું છે એમ લખી શકાય નહિ. બાપુને પ્રજાએ પસંદ કર્યા એમ કહેવામાં આવે તો વાર્તા અવાસ્તવિક બની જાય. એમજ સરકાર તેમને પદ્મશ્રી કરે તો પ્રજાની યુલામી તો તેની તે જ રહે. એટલે શ્રી. ચંદ્રવદને ત્રીજી રીતે પ્રશ્નનો તોડ કાઢ્યો છે અને તેમ કરવાથી નવલકથા નિર્ગળ બની ગઈ છે.

એક નમોદાયન નામનો સાધુ આવે છે. આપણી ધણી નવલકથાઓના સાધુઓ જેવો જ તે તેજસ્વી અને વિશ્વશ્રુ છે. તેને વિશે વધારે કુતૂહલ થાય તે પહેલાં તે પોતે જ જણાવે છે કે તે ગોપાલપુરનો પહેલાનો રાજા છે, લોકોએ તેને મુરેલી માન્યો હતો. પણ તે રમણના માંથી જન્મ્યો યદ્યપાછો આવ્યો છે. હવે રાજ્યવ્યવસ્થા બદલાવવાં નમોદાયન દીવાનના પુત્ર ધનંજયને ચલાવે છે. રાણી. યશોધરાનો તે મદદ લે છે. પણ એ નમોદાયનનો પૂર્વધર્મિ હાસ અકસ્માત પર રચાયેલો હોઈ અવાસ્તવિક અને અપ્રતીતિકર લાગે છે. તેના પ્રપત્ની પણ દંગધા વગરના છે. ધનંજય સાવ નિર્જળ મનનો છે. બહુ થાય છે. ત્યારે ધનંજય ફક્ત દરજીઓની હકાલ પકાવી શકે છે. નમોદાયન ગોરાં બાપણો કરીને ધનંજયને ઉશ્કેરે છે, પણ એકાદ માણસને ખાતુગીમાં ઉપદેશ કરીને કાન્તિ કરાવી નાખવાની તેની રીત જ બોદી છે, અને ધનંજય ઉપર તેની ખંડુ અસર થતી જ નથી. હાલે ધનંજય તમચો ફાડે છે અને ગોળી વાગી જવાથી બાપુ. મૃત્યુ પામે છે. પણ તે ગોળી તો તેણે ધ્યાનિ લીધે ફિરીટકુમાર પર છોડી હતી. ત્રાપ વચ્ચે આવવાથી તેને વાગી જાય છે એટલું જ. એ કાંઈ કાન્તિ ન કહેવાય.

નવલકથાને અતિ ઉતાવળમાં લેખકે ધણી બૂલો ફેરી ખાંપી છે. અતિ બધું વિગતવાર ન કહેવામાં આવે અને જીવનમાં બને છે તેમ વાર્તામાં ધણી વસ્તુઓ અપૂર્ણ રહે છે એ સમજી શકાય તેવી વાત છે. પણ નવલકથાનો સુખ્ય બનાવો પણ અસ્પષ્ટ અને અધૂરો રહે એવો અતિ કલામય ન હોઈ શકાય. ધનંજયના હાથે રાજનું ખૂન થાય છે. પછી ધનંજયનું શું થયું તે રાગ કહેવા નથી. પેલા સાધુ નમોદાયનનો યોગના અધૂરી જ રહી જાય છે. તેથી તેના ભેદભર્યા અસ્તિત્વની વાતો નકામી નીવડે છે. દીવાન સાથે તેની મુલકાતનો પ્રસંગ લેખક વધારે અસરકારક રીતે આલેખી સમજા દેતો, પણ અહીં તો એ બંને પ્રતિરૂપણો સામસામાં વિવેકનાં વાક્યો બોલ્યા કરે છે, ખોલું કર્યું બનતું નથી. રાગ દરતાં પણ વધારે અનાયાસ કરનાર એ દીવાન તો તેમને તેમ જ રહે છે. ધનંજયનો પિતા માટેની લાગણી વિશે પણ લેખકે સખ્તમુદાં લખ્યો નથી.

અનાયાસના અસંપ્રધામ સર્ગો પેલા રમજીવિલાસ મહેલ, તેમાં રહેલી સરસ્વતી, ત્રીજી અને એવી અન્યેક સ્ત્રીઓ, ગોઝારું કેદખાનું, રાજ્યમાં અગ્ને જમાવીને પડેલાં મિત્ર એવેરેટ અને તેમનાં મિત્રોની ફાજ, એ સર્વનું શું થયું તેની નવલકથાને અતિ ફેરી ખજર.

આલ [દાસ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિદ્યનાથ પાઠક

૫૩૦

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૩૦

ભાદ્રપદ : ૧૯૨૬

અંક ૧૧૧

૧	ગાયત્રી મંત્રનો અર્થ	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૩૧૭
૨	વરદાન [કાવ્ય]	રત્નહરશિખી	૩૨૦
૩	શ્રી. અરવિંદ	શ્રીદિલીપકુમાર રાય	૩૨૮
		નગીનદાસ પારેખ	
૪	વિજ્ઞાનનાં ૧૯૩૬નાં નોબેલ પારિતોષિકા	ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ	૩૩૪
૫	સમસંવેદન	ઉમાશંકર જોષી	૩૩૯
૬	પ્રિયને પ્રશ્ન [કાવ્ય]	અશોક હર્ષ	૩૪૭
૭	એક દુચકો	રામનારાયણ વિ. પાંડક	૩૪૮
૮	તારે માટે! [કથિકા]	દરિદ્ર ભટ્ટ	૩૪૮
૯	સંસ્કૃત [વાર્તા]	શ્રીમતી કૃષ્ણાબાઈ	૩૪૯
૧૦	તાઝે, બ તાઝે નૌ બના [કાવ્ય]	રામનારાયણ વિ. પાંડક	૩૫૫
૧૧	'નેશનલ ઍનિંગ' યાને રાષ્ટ્રીય નિયોજન	બી. કે. મનુમદાર	૩૫૭
૧૨	અમૃત દર્શનો [કાવ્ય]	ગોવિંદ સ્વામી	૩૬૪
૧૩	બાલકનની રાત્નચરમત	કુમરશી ધરમશી સંપદ	૩૬૫
૧૪	ભાગવતના સમવની ચર્ચા	કુર્ગીશંકર કે. શાસ્ત્રી	૩૭૦
૧૫	સખાને [કાવ્ય]	પ્રભુરામ ન. રાવળ	૩૭૫
૧૬	પુરાણોમાં ઇતિહાસ અને ભૂવિદ્યા	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	૩૭૬
૧૭	સંસ્કારોની શોધમાં [કાવ્ય]	રામપ્રસાદ શુક્લ	૩૮૫
૧૮	બાકરેણુચર્ચા	કુબ્જન્ટરાય પંડ્યા	૩૮૬
૧૯	પુસ્તક પરિચય	કુર્ગીશંકર કે. શાસ્ત્રી; રા.	૩૮૮

આ અંકમાંની જાહેરખબરના પહેલા પાના ઉપર એક પુસ્તકની જાનખ. છે તે જોશાલ.

મુબંધના એજન્ટ : સી. જમનાદાસની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુબંધ-૨

જવાજમ : હિદમાં ૫-૦-૦; બર્મા : સયા પર્વતમાં ૬-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેમરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૧-૧૦-૪૦

॥ प्रथम ॥

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ३० .

भा. ५६ : १८८६

अंक ५

गायत्री मंत्रो अर्थ

श्री. काकासाहेब काळेकर

ॐ तत् सवितुर् वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

(अ. सं. अ. ३. अ. ४ व. १०)

बौद्धिक संस्कृतभां आ न मंत्रनां नीचे प्रमाणे स्वशेषो छे :

(१) यो देवः सविताऽस्माकं धियो धर्मादि गोचरः ।
प्रेरयेत्तस्य तद्गर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे ॥
पाठनेद २ गोचरे ।

(२) यः सूर्यः प्रेरयति नो बुद्धिर्दोषस्य तस्य वै ।
ख्यातं स्वरूपं ध्यायेम गैर्व्यं पापादिमर्जयन् ॥

(३) बुद्धीः कर्माणि वाऽस्माकं यः प्रेरयति तस्य तु ।
देवस्य सवितुः ख्यातं वरेण्यं चिन्तये महः ॥

विद्यारथ्य स्वाभीष्टे गायत्री मंत्रं विदरेषु नीचे प्रमाणे अर्थ छे :

तदित्यवाहननोगम्यं ध्येयं यत् सूर्यमण्डले ।

सवितुः सकलौत्पत्तिस्थितिसेदारकारिणः ॥

घरेण्यमाश्रयणीयं यदाधारमिदं जगत् ।
 भर्गः स्रस्ताश्चात्स्नरेणाऽपि वा सत्कार्यदाहकम् ॥
 देवस्य चोत्तमानस्य ह्यनंदब्रह्मोऽपि वा ।
 धीमहि हं स एवेति तेनैवामेदसिद्वये ॥
 धियोऽन्तःकरणवृत्तीः प्रत्यक् प्रवणचारिणीः ।
 य इत्यल्लिङ्गधर्मं यत् सत्यं ज्ञानादि लक्षणम् ॥
 नोऽस्माकं बहुधाभ्यस्त भिन्नमेददशां तथा ।
 प्रचोदयान् प्रेरयतु आर्थनेयं विचार्यते (ताम्) ॥

आ भजन्तां नीयेना शृणोतेन व्यापकं अर्थं अशुभं सभज्यते ये नृपते उ.
 तत्, सविता, घरेण्यम्, भर्गः, देवस्य, धीमहि, धीः, प्रचोदयात् ।

तत्=प्रसिद्धं, ख्यातं स्वरूपं देवस्य सवितुः (तत्=तस्य) ब्रह्मवाचि ।

= गुणैः तत्तं व्याप्तं (तनोति इति)

= तं घरेण्यं अवाहनो गम्यम् ।

सवितुः (स) जगत्प्रसवितुः । प्रेरकस्य अंतर्गताभिः वा (पु प्रेरणे)=छष्टपाण्डित्यः
 नारायणस्य [पु, प्रसवैश्वर्यययोः इत्यस्य रूपं] सूते नानोपासना फलानीति । सूते
 जगन्तीति वा । सविता प्रसवानामपि पतिः ।

= सूते सफलजननिर्बृत्तिहेतुं श्रुतिमिति

“यामिरादित्यस्तपति रदिमभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्पति” इति श्रुतेः

= सकलोत्पात्तस्थितिराहारकारिणः

घरेण्यं=(यत् एष्यः) घरयितुं योग्यं । श्रेष्ठं । भजनीयं । सेव्यं । आश्रयणीयं । पुष्टार्थ-
 कामभिः घरणीयं, अभ्यर्चमानं वा सुखैकतानरूपं सर्वैः सुखस्यैव प्रार्थनीयम् ॥

भर्गो=अविद्या पापादिभर्जकं (तेजः) । अविद्याकामकर्मादिमर्जनात् स्वरूपात्मकं ज्योतिः ।
 शृजिन भर्जनात् । तमस्कण्डं हन्तीति । भर्गः तेजोवचनः । सदाशिवः । भरण,
 गमन, दाह, शान गमनकर्तृत्वं संसारदाहक । ज्ञानपूर्ण । भारतीज्ञानं वा भरण
 गमनकर्तृ वा सकलपापभर्जकं ।

देवस्य=दीप्तस्य, क्रियादिगुणविशिष्टस्य । दिव्यति नंदतीति देवः अखंडानन्दैकरसः ।
 ध्यातृत्वात् हृदयादिचिन्दमध्ये क्रीडति इति देवः । दिव्यति उदयास्तंगमनाभ्यां
 लोकयात्रां प्रवर्तयन् देशान्तरं यातीति देवः ।

धीमहि=ध्यायेम, चिन्तयामः, ध्यायेमहि । अहं स एव इति तेनैव अमेदसिद्वये । सोहमिति
 प्रत्यगलक्षणतया । तदेवाहमिति, तदासोहमिति वा ध्यायेमहि ।

(तद् यदर्थं तदाह परमेश्वरना त्रेष्ट स्पर्धुषु ध्यानं या भाटे धरीये छाये ते हवे उहे छे.)

धियः=बुद्धिवृत्तीः । सद्बुद्धीः । अंतःकरणवृत्तीः । सद्बुद्धीः । (द्वि, बहु.) बुद्धोः
 कर्माणि वा [धी शब्दस्य प्रधानात्मसु कर्मानामसु च निष्पद्यु पाठः]

યઃ=સવિતા, દેવઃ સવિતૃમણ્ડલમધ્યવર્તી નારાયણઃ । પ્રત્યગ્નહ્ન ।

નઃ=એસ્માકં વહુધાભ્યસ્તમિત્રમેદદશાં ।

પ્રત્યોદયાત્=પ્રેરયતિ, પ્રેરયેત્ [ધર્માદિગોચરે इति શ્રેયઃ] પ્રકર્યેણ પ્રેરયતિ । પ્રકાશયતિ ।

પ્રેરયેત્ સ્વવિધ્યાણિ કુર્યાત્ । જીવાત્માના પ્રવિરય પ્રત્યોદયાત્ ।

સઘેલકર્માનુષ્ઠાનપ્રવૃત્તા, દુષ્કર્મવિમુક્ત્યાથ હસ્મદ્ વૃદ્ધોઃ કરોતિ તત્ત્વ સવિતુઃ તેજો વ્યાયેમાહિ इति સંવેધઃ ।

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, અને લય ત્રણેપણે અધિકૃતા દેવ એક જ છે. તે તેજોરૂપ છે, જ્ઞાન રૂપ છે, અંતર્યામી પ્રેરક છે. શુભ કામનાનો પક્ષપાતી છે. એને જ શરણ જવું ચોગ્ય છે. એની કૃપા વડે કુશુદ્ધિનો નાશ થાય છે, પાપો બળી જાય છે, અને આપણી શુદ્ધિ શુદ્ધ કરી એ ધર્મકાર્ય તરફ આપણને પ્રેરે છે. તેનું જ ધ્યાન ધરવું જોઈએ. તેની સાથે ધોતાનું અનુસંધાન સાધવું એ માણસનો, વ્યક્તિનો, તેમ જ સમાજનો પરમધર્મ છે. એવી દૃઢ ભાવના આ મંત્ર આપણને પ્રેરે છે.

સદાશિવ પરમાત્માની આ પ્રાર્થના બહુવચની છે, એટલે આખા સમાજે તે સાથે બોલવાની છે. એ પ્રાર્થના સામુદાયિક હોવાથી હિંદુધર્મનું દાર્દ એમાં આવ્યું છે. ધિયા એટલે શુદ્ધિ અને કર્મ. જ્ઞાન કર્મનો સમુચ્ચય નહિ પણ બન્નેનું એકાત્મ્ય સ્વીકારી આ મંત્ર પ્રવર્ત્યો છે.

જ્ઞાન (સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જ્ઞાન) એ જ સર્વોપરિ છે એ તત્ત્વ હિંદુધર્મમાં વિશેષ રૂપમાં સ્વીકારાયેલું છે. જ્ઞાન એટલે જીવનવ્યાપી જ્ઞાન એમાં કર્મ તો આવી જ જાય છે. ધર્મજ્ઞાન-તત્ત્વજ્ઞાન-કૌશલસાધક જ્ઞાન તરફ આપણી મતિ, આપણો સંકલ્પ અને આપણી કૃતિઓ એ પરમાત્મા પ્રેરે એ હેતુથી આપણે એના કલ્યાણકારી, પાપહારી, સદાશિવ, દિવ્ય સ્વરૂપનું હૃદયમાં ધ્યાન ધરીએ. એ ગાયત્રી મંત્રનો ભાવાર્થ છે.

આ મંત્રના સાર્થજાપથી કિરિજાબ બળી જાય છે અને માણસને આરોગ્ય, જ્ઞાન અને શક્તિ મળે છે, એવો અનુભવ છે.

[આઠસલેન્ડની એક લોકકથાને આધારે]

[શિખરિણી]

ગલીરે એકાન્તે, જલધિ ઉર કો નાવડી સમો,
ઝુલે નિદ્રા ગાઢે યુગ યુગ થકી શૂન્ય નિધિના
તરંગોને દેયે, અબુધ લઘુ કો છવ અદુલો—
તરે જલે સ્વાતિ ગહન જલમાં સાન્ધ્ય નભના !

નિહાળીને તેને ચર અચરના એક પ્રભુને
ઉરે ઇન્છા જાગે સરજન તણી, ને પુલકથી
જગાડે તેને તે, ન્યમ જગવતો ગાયક અહો !
સુતેલી વીણામાં લહર કુંણી કો સ્પર્શસુખથી.

[અનુક્રુપ]

જાગીને છવ તે મુગ્ધ શેમાંયે જગ પેખતો
પેખે તારામદયું જેમ પહેલી વાર જ બ્યોમ કો.

૧૦

[શિખ૦]

પછી બેસાડીને ધમ ધમ થતા છવનરથે,
અહો ! ઇશે તેને જનમધરી ચોર્યાસી લખના
બધા ફેરા ખાવા, જગત ઉપરે પાઠવી દીધા !
અને આશાઓથી ધગડી ઉર વિશેષનું રહ્યું.
સુધા જલે પીવા ઘન તિમિર કો પૂર્ણ વિધુની
પણે જે ઉડાસે-પળતી અથવા જેમ લરતી
અદીકા ઘાટોની ઉરધડકમાં લીન ગનવા,
પણ્યો તેવી રીતે યનગન થતો છવ જગતે.

[પૃથ્વી]

પણ્યો યનગનાટ સાય-ગીડી જેમ કો કન્યકા
ઉરે વસી રહેલ મુગ્ધ નિર્જ કાન્તને પામવા
રહે યનગની, સમીપ ઘડી લક્ષ્મી પેખતાં—
પણ્યો અવનવી જ ભૂમિ થકી તેમ તે છવ ત્યાં
જગે મનુજને—જતો સુવક જેમ કો છન્ડગી
તણે પ્રથમનો પ્રવાસ કરવા મીઠા કોડથી !
ઘડી વીતી ન એક બે વિધુ તણી તહીં તો ચરે !
શિકારી કુતરા પડે જ્યમ દી પુકે કાગ ચા,

૨૦

અને ભયથી ત્રસ્ત કો હરણી જેમ જોનાકળી
રહે છવ ઝાઝાવવા મરણધી શકે ભાગતી,
ઘવાયું અથવા પળે વ્યથિત જેમ કો તેતર
થપાટ સહી જાળની અંધસુવું સમું પાંગળું—
અમે વ્યથિત, હાંકતો, તડકતો, મૂંગો તેમ ત્યાં
હતાથ, જાની લોથપોથ ભયત્રસ્ત ને ખડાવરો
કને શિવની આવીને ઢગ સમો પડ્યો છવ તે !

૩૦

[અનુ૦]

ઢગ જેવો પડ્યો છવ ચરણે નિજ દેખતાં
ચિન્તા યાતાં પ્રભુ તેને પૂછે વત્સલતા થકી—
“શયું તને કહે શું આ ? મૂળે તું કેમ આવડો ?
પાઠવ્યો તુજને તો મેં હતો સુભગ વિશ્વમાં !”

[પૃથ્વી]

“હતો સુભગ વિશ્વમાં પ્રભુ, તમે મને પાઠવ્યો,
હતું સુભગ વા હતું વિકટ કિન્તુ એ બાણું ના—
મને જામર એટલી જ વિભુ, કે નથી માહરે
હવે જવું તહીં, મને ફરીથી જાંઘમાં નાખી દે !
કરી શકું ન હું હવે, કરીશ ના કદાપિ પંજી
પ્રલો, સફર છાંદગીની—તટ જેહના ડારતા
મને, જયમ ડરાવી રહે સભર મત્ત ઉન્માદિની,
પ્રથડ જલપૂરથી છલકતી નદી, દુસ્તરા,
થપાટ જલની થકી ડુળવતી કદી કાફલા,
કદી નગર, આમ, વા અસતી દેશ કેં પૂરમાં—
મને ડર રહે પ્રલો, વમળમાં હું દાનિયના
જઈશ ડુળી વા કઠોર, ખડકે છુપા વૈરના,
તરંગ પર મોહના, અગર દેલમાં લોભની
કુટાઈ, અફજાઈ હું જઈશ રે ! ડુળી છાંદગી
તણા વિવચ-પૂરમાં—કરી શકું ન એ અન્યથા !

૪૦

૫૦

[અનુ૦]

અન્યથા એ ન હું કેમે પૃથ્વી પર કરી શકું,
તો મારે ત્યાં જવું ચાને ?—કહેને ઇશ તે મને !”
“કહેને તે મને ઇશ !”—જોહીને છવ મીનને
રહ્યો ભણ ! અને વાણી મીઠી ત્યાં શિવ તો વહે :

“અન્યથા બનશે એ ચે, હુબશે ન તું સર્વથા,
તને જીવનના યેષ આજે આપીશ હું વર.”
“ક્યા?” ઔત્સુક્યથી પૂછે જીવ ને ભયરે શિવ:
વાણી માંગત્ય શોભીતી કૌમુદી જેમ પૂનમે : ૬૦

[૫૨થી]

“હું પુરુષ હું તને, નયન કૌમુદી જેવી ને
હઉં લલિત અંગના સકલ સ્વપ્નની સિદ્ધિ શી ।
બની તવ પ્રિયા અહો ! સુતનુ તે મીઠી તાહરી
થશે સકલ ભર્મિ કેરી અધિદેવી ને તેહના
સુચીષ્ઠ થકી વાણી નિત્ય સુષુત્તાં તને લાગશે
બજી નહિ થકે વધુ મધુર એ થકી કોઈ દી
સરસ્વતી તણી સુંધા સ્વરંવહા સુવીણા ય તે !
સુહાજ વળી તેહના લલિત દેહ-લાવણ્યને
નિહાળી મદુ અંગ ભંગ, નયનોની લીલાય તે
તને મનુજ સ્વપ્નની પરમ સિદ્ધિ શી ભાસતી ૭૦
વધુ પ્રિય થશે જ તે જયમ ઉપા તણી દેહરમાં
સુહાગી મદુ ડોલતી કુસુમથી લચી વેલને
નિહાળી, પૃથિવી-ઉરે સુખદ ધાય સંવેદન ।
અહો ! અણુધતા ય તેની તુજને સદા ભાસશે
અખૂટ રસથી ભરી, સરળ ભોળી નિર્બાજતા,
મીઠાં ગલરૂ બાળનાં હૃદયના જરી, ને વળી
પ્રલાપ પણુ અર્ધહીન રાહુ તેહના લાગશે
તને સુકવિતા સમા મધુર, દિવ્ય સંગીત શા ।
અરે ! દિવસ રાત્ર કે સપનમાં, સુતાં, જાગતાં
ભર્યું ભર્યું બધું ય જીવન જનાવી તે તાહડું ૮૦
સુધન્ય ઠરશે તને મધુર નેક આલિંગને ।”

પુણાવી નિજ ગ્રીર્ષ જીવ વહેતો : “અરે ! પ્રેમ તો
જતો નિમિષમાં ઉડી-જતી જ જેમ ઉડી નલે
મીઠી સુરખી રંગની રજની કેરી છાયા કુકરે ।
વીત્યે વરસ હું જરૂર ઉર માહડું થાકશે,
અને અવર કોઈ યાત્ર મહી લગ્ન તે તો થશે
બને યદિ ન આણું તો પુરુષ ના મને જાણવો-

મનુષ્યજંગમાં દીકું બનતું એણે મેં સર્વદા !-
વૃથા પ્રણય સર્વ છે—ન મુજ થાય નિદ્રા વૃથા !
ઉઘાડી મુજને જ દે ! શિદ મને જગાડયો વિલો ?” ૯૦

વદે વચન એ સુણી શિવ : “ બનાવું તો હું તને
સુધાવદન અંગના વિરલ રૂપની વેલ શી;
અને પુરુષ હું તને દઉં ગંધીય તારી કુંણી
ઉરોર્મિ મહી પ્રેમછેાળ ઉછળાવતા ચંદ્ર ચો !

તને અવર કાંઈ ના કરવું સૂઝશે જે ન હો
સદાય નિજ કાન્તના જીવન-અગ્નિમાં સ્નેહની
પ્રચંડ લહરો જગાડી છલકાવતું ચોદિશે !
અને ઉદધિને રહે જ્યમ વીંટી કિનારા ગધે,
રહે ગગન જેમ વા સકળ અંગથી સર્વદા
શુથી પૃથિવીને મીઠા પ્રણય ગાઠ આલેખમાં, ૧૦૦
તું ચે ત્યમે સદા .

અહો ! પુરુષ તેહને સકળ અંગ . આલિંગને
સુદાવી સુખસિન્ધુમાં ધરમ ધન્યતા માણશે !

માણશે ધન્યતા નિત્યે, ન અસત્ય જ બાંધું હું,
આપું છું દાન આં મોંધું રહેજે જે ન મળે જગે !”

ધુંધાવીને પાછું શિર નિજ વદે જીવ ઝટ ત્યાં,
“ સુવા દેને જાણે, રસે નથી મને વાત મહી એ !

મને તો લાગે એ જ્યમ ધરણીને કાળ વસમે
ઘણું ગાજી ગાજી વગર વરસ્યે તે વિગરતા
ઘનો કેરી લીલા અઢય, દહતી રંગ રમણે— ૧૧૦
દહે વા જેવી કેં યુગયુગ ભુખ્યા રંક જગને
પ્રભુપ્રીતિ કેરી ધનિક જગની ચંદ્રપટ્ટા !

ઘડી માની લે કે તુજ વરણવી નારી બનું હું,
અને પાસું પેલો પુરુષ પણુ જે તે વરણ્યો—
ઉઠી કિન્તુ જ્યારે મુજ મહીથી તેવું ઊર જશે,
રડી, ઝૂંડી, આંસુ વહવી નિત મારે અફળ ત્યાં

[અનુ.]

[શિખ.]

પ્રતીક્ષા તેની રે ! કરવી હુખીને હુખદરિયે !

‘ળને ના જો આપું નહિ પુરુષતે, નારી નહિ હું,
અને ના તે પૃથ્વી મનુજની-કથું સ્વાનુભવ હું !

[અનુ.]

જવા દે વાત જો ખાલી, ને દે જાંઘાડી તું મને, ૧૨૦
અપૂર્વ વર જો તારા આપજે કોઈ અન્યને !”

“ દુરારાધ્ય અરે ! જીવ, જે ના આપું હું કોઈને
તેણું ઘણું તને આપ્યું, તો ય ના મનમાં વસે !
છતાં આપીશ હું જીને જોધી ચે અદકો વર,
રીઝાવાને તને મારો આજ છે પૂર્ણ નિશ્ચય.
અદ્ભુત પ્રેમ કો દેવી માનવ માત્ર કાજ હું
તને આ આજ જાણું જે મત્યેનિ અતિ દુર્લભ !
સંજીવની અહો ! જોની ભરશે ‘કેયું’ તાંકરું,
ભરતું વારિ વર્ષાતું પૃથ્વીતું જેમ અન્તર.
અને જો ત્યાં થકી પાછું ફરતું કોટિ ધારમાં, ૧૩૦
પ્રેમ કેશ નવાહોમાં નીતરી, માનવી ઉરે
સીંચશે ઉતનાં વારિ જંખતું સર્વતું શુભ !

સારાય વિશ્વનું નિત્યે તું તો કટ્યાણુ જંખશે,
વિના જો કે જીભું તારે દેયે સ્થાન ન પામશે !
ઉકતાં, જસતાં, સાંજે, ઉપાજે, નિશિવાસરે
કરવા સર્વને સાધુ, સર્વને ખુધ અન્તરે
તારે ઇચ્છા સદા રેશે, જેમ રે’ વૃક્ષ જીજમાં !

અને તે શુભ વાંછાની વસન્ત ખીલશે યદા
આત્મવત્ સર્વ જૂતોને—શક વા મૂઠ, હુર્જન,
યોગી કે લોગી, શ્રીમન્ત, દીન, હીન, અભાગી વા, ૧૪૦
સહુને ચાહશે કોડે, તેમને કાજ સર્વદા
ત્યાગશે નિજ મોંઘેડું સર્વસ્વ, ઉર ચાન્તિ ચે,
રે ! સર્વનાં મુખાર્યે તું જાતને નિજ હોમશે !”

સુણી જો પૂછતો જીવ : “હું ચે પાગીશ તેમ કે
સ્નેહ સા મનુજે કેરો સમસંવેદને ભર્યો ?”

“ હવે તો તું ટપે જીવ, સીમા સર્વ વિવેકની,

મર્ત્ય દોઢે તને હું તો પાંકવું છું—ન નન્દને !—
ભૂલીને એ તું એવું તો માગે જે ખુદ ઇશને
સુદાં દુર્લભ, ના તે એ જગાડી પ્રેમ તો થકે
વહતું પ્રેમ હંથું જે તે કાજે પ્રેમ-લાગ્નને । ૧૫૦

ચાહ્યે મનુજેને તું જેમ જેમ વધુ વધુ
તેમ તેમ પ્રતીતિ તે સૌ-જનોને દાદા થયે
કે છે કાં તો તું મેધાવી પૂર્ત કો સાધુ-સ્વાંગમાં,
વા બુદ્ધિશ્રમ્ય કો કીર્તિ-વાંચુ મૂઢ-ન અન્યકો !

ને પછી તે તને નિન્દા-શબ્દો થકી નવાજતાં
ન ધરાઈ અરે ! તારાં અંગ પે જે હશે રહ્યાં
ચીધરાં દીન ને કાટયાં તેને એ નહિ સાંખશે !
ભૂલથી કેાઈ તારું જો જાય બોલી બહુ કદી
મારવા મથ્યરે તેને દોડશે ખની અન્ધ સૌ !

અને તને યે તે જો ના ચઢાવે સહુ કાંસીએ ૧૬૦
તો રખેને તું માને તે દયા તેમની-કિન્તુ—એ
અશકિત, ડર, ધંધા સૌની લીરુંતાને જ કારણે ।
વેઠવાનું બધું આ ત્યાં તારે રેશે, અને વળી
છરવી જગનાં ઝેર, દેવાનું હસતે મુખે
રહેશે ભાગ્ય તારે તો સહુને પ્રેમનું અંગી । ”

“રહેવા કે પ્રભો શાને કાંતતો ! લાંબું એહને ?
પયગમ્માર એવો તો અન્ય કોને બનાવજે !
મારે તો નીંદ તે સારી-મને જટ ઉઘાડને ! ”—
બગામું ખાઈને છવ બલે કંટાળીને વદે.

ઠરણાના નિધિ ! જેવા ઇશને વઢને સુધી ૧૭૦
વચનો છવનાં આવાં છાયા વિપાદની દળી.
દુર્લભ વસ્તુઓ જે જે કેડે તેને મુખે ધરી
કિન્તુ તે ઠેલી સી તેણે, ઠેલતો જેમ વેગથી
ખાંચો કેાઈ નદી કેરો, દોડતાં પાણ તોડવા,
પ્રચંડ ભર્મિથી બેઠતાં વર્ષાનાં મત્ત પૂરને ।
અને ઠેલાર્થ તે પાછાં વળતાં જેમ ગર્જને,

વમળે ધુમરી ખાતાં, તેમ ઇશની ભિન્નિઓ
વળી પાછી મહાવેગે ગ્તાનિને વમળે ભરી !

[૫મી]

વિપાદભરી વાણીમાં ચિવ પછી કહે જીવને :
“ તને કશું ચ ના ગમે ! ક્ષત એક સત્તા તણે ૧૮૦
‘રહો’ છ વર શેષ ને દઉં તને વસે જો ઉરે !—

પ્રભાવ તવ લવ્ય ને વિપુલ અગ્નિનાં વારિશો
દિગન્ત મહીં વ્યાપયે મનુજ-ચિત્ત કાંઠા ભરી ।
તને નીરખી લોક લોક થકી તેજ ને વીર્યની
વહી સકલ આવયે તુજ પ્રતિ નદી દોડતી—
જતું જ્યમ વળી જ તેજ નવજાળ તારા તણું
સહસ્ર લખ અજ્ઞ અંડ કિરણો થકી સૂર્યનાં
અરે ! ક્ષત એકને ચ કુટું નણે પેખતાં !

નથી વિબુ જ તું છતાં જગ બધું તને ઈશને
અજ્ઞય પદ સ્થાપીને ચરણ સેવયે તારા । ૧૯૦
અને તવ પયે સદા સુમનની કરી વૃદ્ધિ સો
તને નિજનું અર્પી સર્વ જગ ધન્યતા લેખયે ।
ગિરા તવ પ્રમાદી વા વિશુધ, મૂઢ વાં આકરી
પ્રમુખ જનચિત્તમાં અગ્રહણાટ પ્રસા તણે
કરાવતી જરૂર સૌ મનુજને સદા, ભાસયે—
રહે અગ્રગાવી ગૂન્ય નહને યથા વીજળી
પ્રચંડ ચમકારયો, કરતી સ્પષ્ટ રેખાં બધી
વિશાળ જગની અને જગતની બધી શ્રીતણી,
વિદારી તમ ગાદના પ્રગળ પોર દેવાયારને ।

અહિંતુક અરે ! સર્વ વચન દોઈ તારા સુખે ૨૦૦
સ્થયે જળ અને જળે રચય કરી ફણે મૂકયે !

કૃપા જ તવ પામવા મરણને ય જો લેટું
પડે, જન અનેક તો સ્મિતમર્ચે સુખે હામયે
બધું ય નિજનું, અને વિજયમાર્ગે પે તારા
ગુપ્તી પયની ધૂળ પોર રચયક તારા નીધ
દબાઈ મરતાં અહો ! સદા જીવંતી લેખયે !

અરે ! પીઠ પરે કહી સમસમી રહે આળખા
અકારણ અને કઠોર તવ, તો ય લોકો સુખે
ખૂંટા ય તવ પૂજશે, અદ્ય લાલ તારી ચુમી !

થવા જ નિત કોળિયા તવ જયેષ્ઠા ચાંડીના ૨૧૦
અરે ! જનની જે અનેક નિઝ પુત્રને અર્પશે !—
અને ચરણરેણુ તારી મહીં નિત્ય આળોટતાં
અનેક જન તુલ્ય જન્તુ સમં હૃદયી ગાળશે.

દિગન્ત મહીં ગાજશે વિજય ઘોષણા તાહરી,
અનન્ય પ્રભુ તું થશે જન અનેકના લાગ્યનો,
વશીકરણ તારું તો સકળ ચિત્તમાં વ્યાપશે.
અને—”

હરણથી રહ્યો યનગની અહો ! છવ તે
ગિરા વિલુની રાક્ષીને અધવચે ‘હડયો શન્યમાં
થકે જયમ જ ભડી છવ—નહિ અન્યકો—તેમ તે ૨૨૦
હડયો જ ગતિ શીઘ્રથી “વરજ એ ચહું—એ જ હું”
વહી પુલક કંપથી ગગનનો ભરી ગુમ્મજ !

ગુમ્મજ બોમનો ગાજે પ્રસ્થાને છવના અને
નિઃશ્વાસે વિલુ ફેરે ત્યાં જાંબી સર્વ દિશા બને—

“અરે ! એટલું ચે ફરેલા ઘોષ્યો ને હોત છવ તે
કે ધારે કરવા શું તે સત્તાનું તો ય અન્તરે
ધારતે તોપ કે અન્તે જુદો સૌ છવથી બીજા
લાધ્યો છવ મને કિન્તુ આથા એ વ્યર્થ તો ગઇ !
લીધો છે માર્ગ ને એણે લેતાં માનવી રા જગે !”
નિઃશ્વાસે શોચતાં એવું ભજતો ઇશ મૌનને ! ૨૩૦
ભજતો મૌનને ઇશ ને પૃથ્વી રંક બીડતી,
બીકથી પહાવરી આંખો જન્મતો દેખી છવને !

શ્રી અરવિંદ

[લેખાંક ૩ ને]

મૂળ લેખક : શ્રી દિલીપકુમાર રાય

અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

(ગતાંકથી આણું)

[શ્રી દિલીપકુમાર રાયે શ્રી અરવિંદ વેષ. મદાત્મા બાંધી, સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુર, બર્ટોન્ડ રોડ અને રોમાં રોલાં સાથે પોતાને જુદે જુદે પ્રસંગે જે ચર્ચાઓ થયેલી તે બધી પુસ્તકાકારે બંજારીમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ ચર્ચાઓમાં ચર્ચાવિષય વિષયો મદસ્વના ઢોઈ તેનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું મને મન થયું. તેમણે પરવાનગી પણ આપી. એ બદલ હું તેમને અને તે મેળવી આપનાર મિત્રોને આભારી છું. આ આખો અનુવાદ સર્ગજ લેખમાળા રૂપે 'પ્રસ્થાન'માં આપવા ધારું છું.

મૂળ વાતચીત અંગ્રેજીમાં થયેલી અને પુસ્તકમાં તેનો બંજારી અનુવાદ આપેલો છે. મૂળને અર્થ સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે પાછી વચ્ચે અંગ્રેજી વાક્યો ઉતારેલાં છે. એ વાક્યો બેતાં મને કોઈ કોઈ ઠેકાણે શ્રી દિલીપકુમારે કર્યો છે એવી જગ્યા જુદી રીતે અનુવાદ કરવાનું મન થયેલું. પણ મેં બંજારી પુસ્તકનો અનુવાદ કરવાનું માથે લીધું, એટલે મારે તેને પણ વફાતર રહેવું જ લેઈએ, આથી સામાન્ય રીતે મેં તેમના અનુવાદમાં ક્યાંય છૂટ લીધી નથી. મને પોતાને એમની અનુવાદસીદ્ધી ખૂબ ગમી છે.]

તે વખતે આશ્રમમાં બધા મળીને પંદર સોળથી વધારે સાધકો નહોતા. એમાંના કેટલાક જાણીતા સાથે શ્રીઅરવિંદ ખૂબ વાત કરતા હતા. અરવિંદના લખેલા કેટલાક પત્રો પણ એમની પાસેથી જ મને મળ્યા હતા. તેમાંના એક તે દિવસે મારું વિશેષ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે દેશજયુ ચિત્તરંજનને લખેલો હતો. પણ શ્રીઅરવિંદે તેમને ૧૯૨૨ ના નવેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે લખેલો હતો. તે પત્રમાંથી થોડો ભાગ અહીં ઉતારવો અપ્રાસંગિક નહિ લાગે.

Dear Chitta,

I think you know my present idea and the attitude towards life and work to which it has brought me. I see more and more manifestly that men can never get out of the futile circle the race is always treading, until he has raised himself on to a new foundation. I have become confirmed in a perception which I had always, less clearly dynamically then, but which has now become more and more evident to me, that the true basis of work and life is the spiritual; that is to say, a new consciousness to be developed only by Yoga. But what precisely was the nature of the dynamic power of this greater consciousness? What was the condition of its effective truth? How could it be brought down, mobilised, organised, turned upon life? How could our present instruments—intellect, mind, life, body—be made true and perfect channels for this great transformation? This was the problem I have been trying to work out in my own experience

and I have now a sure basis, a wide knowledge and some mastery of the secret.....I have still to remain in retirement. For I am determined not to work in the external field till I have the sure and complete possession of this new power of action—not to build except on a perfect foundation."

(ભાવાર્થ :

પ્રિય ચિત્ત,

અત્યારની મારી ભાવના અને તેને પરિણામે મારામાં આવેલી બદલાઈ ગયેલી જીવન અને કર્મ સંબંધીની દૃષ્ટિ તમે જાણો છો. જેમ જેમ દિવસ જાય છે તેમ તેમ એ વસ્તુ મને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દેખાતી જાય છે કે, માણસ જે વ્યર્થચક્રમાં સનાતન કાળથી બમતો આવ્યો છે તેમાંથી તે કદી મુક્તિ પામવાનો નથી—ત્યાં સુધી તે એક નવા જ સત્ય પાયા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત ન થાય. મારા મનમાં હવે દૃઢ પ્રતીતિ જન્મી છે—પહેલાં પશુ એવી ખાત્રી મને હતી જ, માત્ર આટલી સ્પષ્ટ અને કાર્યકરી નહોતી—કે જીવનનો અને કર્મનો સાચો પાયો આધ્યાત્મિક છે, એ એવી એક નવીન ચેતના છે, જે કેવળ યોગ મારફતે જ મેળવી શકાય. પશુ એ મહત્તર ચેતનાની પ્રકૃતિ અને સાધનાશક્તિ કેવા પ્રકારની છે ? તે સત્ય સફળ થવાની શરતો શી ? શું કરીએ તો તેને ઉતારી આણી, સંહત કરી, સુસંબદ્ધ બનાવી જીવનમાં પ્રયોજી શકાય ? શી રીતે આપણા આજના આધાર—ભુદ્ધિ, મન, પ્રાણ, કેહ—ને એ મહત્તર ચેતનાનાં વાહન બનાવી શકાય ? આ બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ જ હું શોધું છું મારા ચેતાનો અનુભવથી. આટલે વખતે એ બધાના પાયા વિષે હું ચોક્કસ ચર્ચ શક્યો છું, એનું રહસ્ય કંઈક પામી શક્યો છું.....તોપણ હજી મારે એકાંતમાં રહેવું પડશે. કારણ જ્યાંસુધી મને આ નવી સાધનાશક્તિ ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત થાય નહિ ત્યાંસુધી હું બહિર્ગતમાં કાર્ય શરૂ કરવાનો નથી, ત્યાંસુધી પાયો સંપૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી ચલવાનો નથી.)

બીજા પશુ યોગ પત્રો હતા. તે પશુ રાતે પોંડીચરીની એક હોટેલમાં બેસીને મેં વાંચ્યા. આનંદ, નસા અને ઉત્સાહને કીધે જરાખર બંધ ન આવી. વારે વારે શ્રીઅરવિંદની જ્યોતિર્મયી મૂર્તિ અને દેશબંધુને લખેલો આ પત્ર મન આગળ ચમકી બેઠો હતો.

*

*

*

બીજો દિવસે સવારે તેમની પાસે પાછો ગયો.

મેં કહ્યું : “ દાલે રાતે ~ દેશબંધુને લખેલો આપનો પત્ર મેં વાંચ્યો હતો. જો આપને વાંધો ન હોય તો એ વિષે મારા મનમાં એકબે ચંકા બેઠી છે તેને વિષે—”

શ્રીઅરવિંદે હસીને માત્ર હાથ વડે ઈર્ષારા કર્યો.

મેં કહ્યું : “ દેશબંધુને આપે લખ્યું છે કે યોગશક્તિને પરિણામે એક નવીન ચેતના મળે છે. મારો પ્રશ્ન એ છે કે, એ ચેતનાનું શું કંઈ પ્રત્યક્ષ ફળ આવે ખરું ? જો આવતું હોય—એટલે કે યોગ કરવાથી જો કંઈ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય—તો શું એવું સાબીત કરી શકાય કે અમુક અમુક અસૌકીક ઘટના કેવળ એને જ પ્રતાપે બનવા પામી છે, નહિ તો બનત નહિ ? ”

શ્રીઅરવિંદ જરા દસ્યા: " એટલે તમારે પ્રત્યક્ પ્રમાણ જોઈએ છે કે યોગજયથી અમુક અમુક શક્તિ કાર્યવતી થઈ તેને લીધે બહિર્જગતમાં અમુક અમુક કાર્ય થયું. એમ જ ને? એવું પ્રમાણ યોગજયતમાં શોધવા જવું એ જુદા છે. એ બાબતમાં દરેક જણ પોતપોતાની ધારણા અનુસાર જ ચાલવાનો. દારણ એ વાતમાં વિશ્વાસ દલીલ કે પ્રમાણથી મથી આવતો—અનુભવ મળવાથી આવે છે, અથવા શ્રદ્ધાથી આવે છે, અથવા અંતરમાં જે અંતર્દૃષ્ટિ હોય છે તેને લીધે આવે છે, અથવા દસ્યગાનના પદ્મ પાછળ જે જે જતી રહ્યું છે તે જોતાં ચીખવાનાર જંબીર જુદાના પ્રકારને લીધે આવે છે. આધ્યાત્મિક ચેતના કંઈ પોતાને બહાર કરવા માટે હોકાગાબકારા કરતી નથી—તે તો સત્ય થું છે એટલું જ કહે છે—તેને દરેક જણે માનવું જ જોઈએ એમ કહી તે ક્ષમાતી નથી. "x

" બીજે એક પ્રશ્ન મને ઊડ્યો હતો, યોગની પ્રેરણા વિના આપણા જીવનમાં આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તેનું કંઈ સ્વાધી મૂલ્ય હોઈ શકે કે નહિ! "

" તમારો પ્રશ્ન હું બરાબર સમજી શકતો નથી. "

" મારો પ્રશ્ન 'આદેશ' વિશે છે. પરમદાસદેવ કહેતા કે આદેશ મળ્યા વિના કોઈ પણ ખરેખરું મદાન કાર્ય થઈ શકતું નથી પરંતુ દરેક યુગમાં, દરેક દેશમાં આદેશ વિના પણ માણસોએ હજારો યોગમાં—દાખલા તરીકે વિજ્ઞાનમાં, કળામાં, દર્શનમાં, કાવ્યમાં, કીર્તિ સંપાદન કરી છે. તે બધાનું શું કશું સાચું મૂલ્ય જ નથી, એમ આપ કહેશો? "

શ્રીઅરવિંદ બોલ્યા: " જે કોઈ યોગમાં માણસે સાચું સર્જન કર્યું છે, તેનું કંઈ ને કંઈ મૂલ્ય રહેશે જ. એ વસ્તુ કોઈ રીતની છે જરા સમજાવીને કહું છું. "

શ્રીઅરવિંદે કાબો દાખ લાંબાંરે સોધો કર્યો. પછી બોલ્યા: " મારો કે આપણે આ બૂમિકા ઉપર કંઈક કરીએ છીએ, સમજ્યા ને? જ્યારે આપણું એ કામ સાચે જ કંઈક સર્જન થવા પામે છે, ત્યારે એવું બને છે કે એની પ્રવર્તના કોઈ એના કરતાં ઉચ્ચ બૂમિકાની કોઈ ચેતનામાંથી આવે છે—(જમણો દાખ કાબો દાખની સદેજ ઉપર લાંબાંરે) એટલે કે અહીંથી—એ કે જે વસ્તુ સરખાઈ છે તે તો આ (જમણો દાખ અહીંરે) નીચેની બૂમિકા ઉપર રહી છે. એટલે પ્રત્યેક સર્જનના કાર્યને આપણે યોગ કહી શકીએ—એટલે કે ઉપરની બૂમિકાની કોઈ ચેતનાની સાથે નીચલી બૂમિકાની મદિતા ચેતનાનો એક પૂર્વ અંશનો. મનના પ્રદેશમાં મનથી ઉપરના પ્રદેશની કોઈ જ્ઞાનમર્તિનું આવાદન કરવું—પ્રતિષ્ઠા કરવી. "

x " It is no use trying to prove that such and such a result was the effect of spiritual force. Each must form his own idea about that—for if it is accepted it cannot be as a result of proof and argument, but only as a result of experience, of faith or of that insight in the heart or the deeper intelligence which looks behind appearances and sees what is behind them. The spiritual consciousness does not claim in that way, it can state the truth about itself but not fight for a personal acceptance. "

મને યાદ આપ્યું કે ‘ક્યુચર પોયેટ્રી’માં શ્રી અરવિંદે લખ્યું છે :

“The voice of poetry comes from a region above us, a plane of our being above and beyond our personal intelligence, a supermind which sees things in their innermost and largest truth by a spiritual identity. It is the possession of the mind by the supramental touch and the communicated impulse to seize this sight and word that creates the psychological phenomenon of poetic inspiration and it is the invasion of it by a superior power to that which it is normally able to harbour that produces the temporary excitement of brain and heart and nerve which accompanies the intrush of this influence.”

(ભાવાર્થ : કવિતાનો સ્વર આપણી ઉપરના કાઈ પ્રદેશમાંથી આવે છે—આપણી વ્યક્તિગત શુદ્ધિની ઉપરના કાઈ પ્રદેશમાંથી—જ્યાં એક અતિમાનસ ચેતના પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતરેતમ અને ગુહતમ સત્ય અધ્યાત્મ અભેદથી જોઈ શકે છે. ત્યારે આ અતિમાનસનો સંપર્ક મન ઉપર અધિકાર જમાવે છે—તેનો આવેગ આ દૃષ્ટિ અને શબ્દને પોતાનાં કરી કાવ્ય પ્રેરણાની આંતર અનુભૂતિને સરજે છે. આપણા મગજમાં, હૃદયમાં, સ્નાયુમાં જે તરંગાલપૂરતી ઉત્તેજના આ પ્રેરણાની અનુપંખી યદને આવે છે તેનું મૂળ આ મહત્તર શક્તિનું સંપર્કનું હોય છે, જેને આપણું મન સ્વાભાવિક ક્ષણોમાં ધારણ કરી શકતું નથી.”)

મનમાં ક્યાંક જાણે એક પ્રકારનો આત્મપ્રસાદ જગી જાગ્યો હોય. એકાએક ચમક જાગી—નજર કરતાં જોઈ હું તો શ્રી અરવિંદની શાંત દૃષ્ટિના પ્રકાશ જાણે મારા માથા ઉપર, આંખો ઉપર અને મુખ ઉપર પથરાઈ રહ્યો છે. શું બોલવું તે સંગ્રહું નહિ એટલે મેં કહ્યું : “તો તો—એટલે કે—કલાકૃતિનું સર્જન પણ તદ્દન મૂલ્યહીન નથી?”

“મૂલ્યહીન શું કામ હોય? કળા જો સાચી કળા હોય તો તો તે આ ઇન્દ્રિયલોકમાં અતીન્દ્રિયની ઝાંખી કરાવે છે—વાંણીમાં, મંત્રમાં, ધ્યાનમાં. અર્થાત્ જે જીવનમાં ગૂઢ જ રહે છે તેને પ્રગટ કરવું એ મહાન કલાનું કાર્ય છે.”

મને શ્રી અરવિંદની ‘ક્યુચર પોયેટ્રી’ નું બીજું એક સુંદર વચન યાદ આપ્યું :
“Poetical speech is the spiritual excitement of a rhythmic voyage of self-discovery among the magic islands of form and name in the inner and outer world.”

(ભાવાર્થ : આંતર અને બાહ્ય જગતના નામ રૂપાત્મક અલૌકિક દ્વીપોમાં આત્મ-દર્શનાર્થે થતી જોડામણી યાત્રાનો ભાવાર્થેય તે કવિતાની વાણી.)

“તે સિવાય,” શ્રી અરવિંદ બોલ્યા, “દરેક સાચા સર્જન કાર્યમાં એમ જ હોય છે—તે માણસને નીચેની દૃષ્ટિમાંથી જીવંતીને ઉપરના ધ્યાનલોકમાં લઈ જાય છે. એ મુક્તિનું કામ છે—ચેતનાની મુક્તિનું—યોગમાં પણ એમ જ બને છે.”

“એનો અર્થ એવો ખરો કે રોમને લીધે ચેતનાની જે મુક્તિ થાય છે તેને પરિણામે બધા માણસો જ સદા યદ્ય શકે છે!”

“એક રીતે જોઈએ તો એ ખરું છે. કારણ યોગ દરેકની શ્રેષ્ઠ સંભાવનાઓને પ્રગટ કરે છે—જે ધણી વાર આપણામાં નિષ્ક્રિય રહી જાય છે. એનું પરિણામ એ આવે છે કે દરેક જણુ જોઈ શકે છે કે તેને શું કરવાનું છે.”

“એના અર્થ એવો થાય ખરો કે યોગ ન કર્યો હોત તો જે જે વસ્તુ હું કરી ન શક્યો હોત તે બધી યોગ કર્યા પછી હું કરી નાખી શકીશ !”

“એટલું બધું તો ન કરી શકાય—જે કે અસામાન્ય પાત્ર હોય તો યોગજળથી અસંભવિત પણ સંભવિત થાય છે—પણ એવું પાત્ર ખૂબ વિરલ હોય છે. આમ છતાં યોગ-શક્તિ અષ્ટાદશતનપટ્ટીયસી હોવા છતાં પૂર્ણ યોગનું મૂળ ધ્યેય કાર્ધ ‘મિરેકલ’ (અમત્કાર) કરવાનું નથી—તેનું ધ્યેય તો આપણી પ્રત્યેક જીવનશક્તિને શુદ્ધ નિર્મલ કરી તેને અંતિમ પરિણતિએ પહોંચાડવાનું છે.”

“એમ જો હોય તો તો યોગજળથી કલાકારની કલાનો ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ.”

“જરૂર, અને થાય પણ છે—જે દલા તેની સાચી વાણી હોય તો. તમને હું દમણાં કહેતો નહોતો કે યોગ એટલે આત્મસાક્ષાત્કારની પૂર્ણચેતના, જેના પ્રકાશથી તે પોતે શા માટે જન્મ્યો છે તે જોઈ શકે છે—પોતાનો ખરો સ્વાધિકાર જાણી શકે છે.”

“એ શું માણસ હમેશાં જાણી શકતો નથી—ભુદ્ધિના વિરલેપણ દ્વારા ?”

“હમેશાં નહિ. કારણ વાસનામુક્તિ યથા વિના, અધિકાર ગથા વિના, ભુદ્ધિ શુદ્ધ થતી નથી. યોગથી એ શુદ્ધિ આવે છે—કારણ તેના મૂળમાં જ વાસના અને અહંકારની અધતામાંથી મુક્તિ રહેલી છે.”

“હવે માત્ર એક પ્રશ્ન રહ્યો છે—જે અભય આપતા હો—એટલે કે હું કેશનાંશિરદ હું એટલે મારી શંકા માફ કરતા હો તો.”

શ્રી અરવિંદ હસ્યા. “ઓહો.”

“વારુ, યોગ વિષે હમેશાં જાતજાતની વાત સાંભળવા મળે છે કે યોગ અમત્કાર—મિરેકલ—કરી શકે છે, તે નહોતાનું દર્શ કરી શકે છે, એ બધું શું સાચું છે, કે પછી ઉત્તર-પિંડી છે—માત્ર કાયા જાનતા લોકોની વેવલી કંપના છે ! ખોટું લગાડ્યો નહિ, મારા ઉપર કદાચ પશ્ચિમની અસર થઈ હશે—”

શ્રી અરવિંદ સિંગ્લ કહે બોલ્યા : “હું પોતે પણ પશ્ચિમથી થોડાપણે માદિનગાર રહ્યું છું, તમે જાણતા હશે કદાચ. તે લોકો આ બધી બાબતમાં બાબદળની સાથે બેબીને પણ ફેંકી દેવા માગે છે. ઉત્તરપિંડી છે એટલે તેઓ બધાને જ ઉત્તરપિંડી માની બેસે છે અને પછી કહે છે કે લાંબી કાટો.”

“પણ કહો, નક્કી, જુદું ક્યાં નથી આ જગતમાં ? પણ જુદું છે એટલે એવું સાબીત થયું કે સાચું કંઈ છે જ નહિ ! લોકવાયકા હોય એટલે સત્યવાયકા માનવાની જ નહિ ! એમ જો જોઈએ તો કદાચ એ સત્યનિર્ણય થઈ શકે નહિ. યોગવિદો જાણે છે કે એ બધો શક્તિઓ. કેટલી પ્રત્યક્ષ અને કેટલી સાચી છે. એની સાબીતી પણ એટલી જળવાન હોય છે કે એના અસ્તિત્વ વિષે કાર્ધ જાતની ચિંતા કરવાનું પણ એમને સ્વપ્ન નથી.”

“પણ પશ્ચિમના પ્રમાણસાઓ—”

“તે માત્ર વસ્તુને જ પ્રમાણ માને છે. વસ્તુવાદની ધિપરી દ્વારા જેને પહોંચી ન શકાય તેને એ લોકો ટિસમિસ કરી નાખે છે. બધા નહિ એ ખરું—પણ ધજાખરા

આમ છતાં હમણાં-હમણાં એ લોકો પણ સમજવા લાગ્યા છે કે જીવન એટલું બહુ-
વિચિત્ર અને વિચીત્ર છે કે તેનો આ રીતે વિચારે ન થઈ શકે અને એ રીતે તેને માપી
પણ ન થાય. વળી જે બધી શક્તિઓને તેઓ આજુ બાજુમાં ચમત્કાર (બદ્) કહે
છે તે મૂળ કંઈ બદ્ ચમત્કાર નથી, એટલે કે ન જ બને એવી વસ્તુ નથી—તે તમે
એટલું સ્વીકારો કે આપણી અંતઃશક્તિ ઇન્દ્રિયના માર્ગ સિવાય બીજા માર્ગે પણ કાર્ય કરી
શકે છે. મુરોખમાં હું પણ એક વાર અવિશ્વાસી હતો. પણ આ બધી અમટન
વસ્તુઓ ન્યારે પહેલવહેલી પ્રત્યક્ષ અનુભવી. ત્યારથી જ મેં એમની રીતે આ બધી
વસ્તુઓનો વિચાર કરવાનું છોડી દીધું.

“વળી મેં એવું પણ સાંભળ્યું છે કે એ બધી શક્તિઓનો પ્રયોગ કરીએ તો
આધ્યાત્મિક જીવનને હાનિ પહોંચે છે ?”

“સતિ હાનિ થાય જ એમ ન કહેવાય. કાશ્ય પ્રયોગ કરે છે, અને કઈ પ્રેરણાથી,
તેના ઉપર બધી આધાર છે. વાંત એમ છે કે આત્માભિમાનથી, અથવા પોતાનો કોઈ
સ્વાર્થ સાધવા માટે અથવા દેખાડ કરવા માટે ને કોઈ યોગવિમૂતિને અગદ કરે છે તો
તેથી બારે નુકસાન થાય છે. પરંતુ જે બધા યોગીઓ વાસનારહિત, અભિમાનરહિત,
મીતાની-બાજુમાં સર્વભૂતહિતેરતા હોય તેઓ એ બધી શક્તિનો પ્રયોગ કરે છે, પણ
તે ઉપરના આદેશથી, નીચેના આદેશથી નહિ. તેથી જ સ્વદાત્મક મુરુઓ શિષ્યોને
દોષો આપતી વખતે કહે છે કે સૌથી પહેલાં અહંકારમુક્તિ, માસનામુક્તિ હોવી જોઈએ—
નહિ તો બધી વિમૂતિઓ આકૃત જ નોતરી આવે છે—હમણે શુદ્ધ શક્તિનો દુરપ્રયોગ
કરીને, પણ કાંઈપણ શક્તિનો વ્યભિચાર થાય છે એટલે તે શક્તિ જ વર્જનીય છે એમ ન
કહેવાય. તેમ ને હોત તો તો વિજ્ઞાનની બધી શોધો જ વર્જનીય થાત. વૈજ્ઞાનિક શક્તિ
વડે જ વૈજ્ઞાનિકો ધણી ખરાબ કામ કરે છે—પણ તેટલા માટે એ શક્તિને જવાબદાર
ગણવી એમણે છે. યોગવિમૂતિની ખામતમાં પણ એ જ સાચું છે. અદ્ય યોગીઓ એ બધી
વિમૂતિઓ ભગવાનના કામમાં ન વાપરતાં સ્વાર્થ સાધવામાં વાપરવા માગે છે. પણ
મુક્ત યોગીઓ કદી પણ એવું કરતા નથી. તેમની શક્તિ માથુસંત્ર ધ્રુવ જ કરે છે—
અનિદ્ર કદી કરતી નથી. કારણ મુક્ત યોગીને કંઈ વાસના હોતી નથી, અહંકાર હોતો
નથી—તે ને કંઈ કરે છે તેની પ્રેરણા બગવત ચેતનામાંથી આવે છે, માનુષી ચેતના-
માંથી નહિ.”

પ્રણામ કરીને હું ચાલ્યો આવ્યો. રાત્રે મદ્રાસની ગાડી પકડી. શેકસપ્તિયનું એક
પત્રન વારે વારે નગર સામે તરવું હતું :

When he shall die,

Take him and cut him out in little stars,

And he will make the face of heaven so fine

That all the world will be in love with night,

And pay no worship to the garish sun.

(બાવાર્થ: જ્યારે એવું અવસાન થાય ત્યારે એના દેહના અણુ આયુમાંથી નાના નાના તારાઓ
બનાવશે; એથી નબોમકા એવું ઉત્તર જનશે કે જગત રાત્રિના એ નવપ્રાપ્ત સૌંદર્યથી
મુગ્ધ બની જાય. આથી દેનાર મૂર્ખને પૂજવાની પણ પરવા કરશે નહિ.)

વિજ્ઞાનનાં ૧૯૩૬નાં નોબેલ પારિતોષિકો

ડૉ. નરસિંહ મુ. શાહ એમ. એસ.સી., પાંચમી ડિગ્રી ભાગ્યગ. એકાદી પૂર્વે ઈ.સ. ૧૮૪૬માં સોએશ નામના એક રસાયણિક બ્લીસિરીનને સુરાખારના તેમજ સાથે રાસાયણિક પ્રક્રિયા વડે મેળવેને નાઇટ્રોબ્લીસિરીન નામનો પદાર્થ બનાવવામાં સફળતા મેળવી. આ પદાર્થ દારૂની મોઢક બહુ સાથે સજળી બીકતો. તેને સહીસલામત સાચવી રાકાય અને દારૂની મોઢક તો પાંચ ઇંચાદિમાં વાપરી શકાય એવી કાઠ સફળ યોજના શોધી કાઢવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. એ યોજના ફોટોમંદ કરી બતાવવાનું માન રવીન્ડના એક રાસાયણિક ઇન્જિનેરને પ્રાપ્ત થયું. તેમનું નામ નોબેલ (Nobel) હતું. એ પદાર્થને ઉપયોગ દારૂગોળાની બનાવટમાં કરવાની રીત નોબેલે શોધી કાઢી. આથી તેમને અઢળક હોલત પ્રાપ્ત થયેલી. એનો સંવ્યય કરવા માટે તેમણે એક મોટી રોકમ જુદી કાઢી. તેનો યોગ્ય વહીવટ કરવા એક સમિતિ નીમી. તેમાંથી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં આસ નોંધવા લાયક મહત્ત્વપૂર્ણ શોધખોળ કરનારને દર વર્ષે મોટું ઇનામ નોબેલ પ્રાપ્ત કરવાનું નક્કી કરવામાં આવે છે. દુનિયાભરના સાહિત્યકર્તા અને વિજ્ઞાનિકોમાંથી શ્રેષ્ઠ શોધકર્તા કરનારનું નામ-વિધવિધ ક્ષેત્રોમાંથી જાહેર કરવામાં આવે છે. દરસાલ ઈસ. ૧૯૨૨ માં સની દશમી તારીખે ઈટાલિયનમાં ત્યાંના જાનમંદિરના સભામંડપમાં દુનિયાનો સુવિખ્યાત શોધકર્તા એક મંડળ મળે છે. ઇનામ મેળવનાર વિજ્ઞાનિક પોતાની શોધખોળનો અહેવાલ રજૂ કરે છે અને તે પારિતોષિક એનાયત થાય છે. પ્રત્યેક વિષય માટે આ ઇનામની રકમ આશરે ચાલીસ હજાર ડોલર જેટલી હોય છે. આપણા કવિવર રવીન્ડનાથ ટાંગોરને ૧૯૧૩માં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં 'ગીતાન્જલિ'ની શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે અને સર અંદોશપ્રસાદ શર્માને ૧૯૩૦માં ભૌતિકશાસ્ત્રમાં 'રમિન' ક્રિસ્ટાની શોધ માટે આ પારિતોષિક મેળવ્યાનું અહીં પ્રાપ્ત થયું છે.

હમણાં જ ૧૯૩૬ ની સાલનાં નોબેલ પારિતોષિક વિજ્ઞાનનાં જુદાં-જુદાં ક્ષેત્રોમાં નીચે મુજબ જાહેર થયાં છે.

- ભૌતિકશાસ્ત્ર માટે—પ્રોફેસર ઈ. આ. લોરેન્સ
- રસાયણશાસ્ત્ર માટે—પ્રોફેસર એ. બ્યુનાન્ડટ અને પ્રોફેસર એલ. રુસિકા
- શરીરવિજ્ઞાન માટે—પ્રોફેસર જી. ડામાગ્ક
- આ આંતરરાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાનના મહારથીઓનો તેમના કાર્યની સામાન્ય રૂપરેખા સહિત, દરેક પરિચય આપવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

પ્રોફેસર ઈ. આ. લોરેન્સ

૧૯૩૬નું ભૌતિકશાસ્ત્રમાં નોબેલ પારિતોષિક જીતનાર અડધાગી પ્રોફેસર ઈ. આ. લોરેન્સ વિજ્ઞાનની દુનિયામાં સાઈકલોટ્રોન (cyclotron) ના શોધક તરીકે ખ્યાતિ મેળવી ચુક્યા છે.

પોતે મૂળ નોર્વેના વતની; પણ સેમના પિતાને વતન છોડવું પડેલું અને અમેરિકામાં આશરો શોધેલો, ત્યારબાદ ત્યાં જ કાયમનો વસવાટ કર્યો હતો. પિતાની હાડમારીઓમાં નોર્વે લોરેન્સને શરૂઆતમાં દુઃખી દિવસો આપ્યા પડેલા; અત્યારે તેઓ ક્લીફની આની વિશાળીમાં ભૌતિકશાસ્ત્રના પ્રોફેસરનો પદની પ્રાપ્ત કરી ચકાયા છે. ૧૯૩૨માં, તેમણે સાઈકલોટ્રોન શોધી કાઢ્યો.

પણ આ સાઈકલોટ્રોન શું છે? એ સુવિદિત છે કે દ્રવ્યપદાર્થની રચના અત્યંત સૂક્ષ્મ અણુઓ, વડે થયેલી છે. આ અણુઓ પણ પ્રોટોન (proton), ઇલેક્ટ્રોન (electron) પ્રત્યાદિ સૂક્ષ્મતર રચકણોના બનેલા છે. આ રીતે દ્રવ્ય-રચનાના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, રચકણોને લક્ષકાંટી વિજળીક દબાણ (volts) ની વચ્ચે ગ્રાખી શકાય અને તેની શક્તિ આપી શકાય એ માટે રચેલ સરંજામ, એનું નામ સાઈકલોટ્રોન એટલે આ સાઈકલોટ્રોન એક સાધન (apparatus) છે. પણ આટલી તપ્તી શક્તિવાળા રચકણો ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર શી છે? આ દૃષ્ટિબિંદુ બરાબર સમજાય નહીં, તેમાં સુધી; પ્રો. લોરેન્સની શોધની અગત્યતા બરાબર સમજી શકાય નહીં.

એ સાઈકલોટ્રોનનાં નામમાં છે કે પરમાણુમાં મધ્યસ્થી અંશ—એટલે ન્યુક્લીઅસ (nucleus) કહેવાય છે—અને તેના ફરતા, વિદ્યુત-કણ (electron) નો નાબતેસા પડે આવેલા છે. ઘણા તરીકે, મોડામાં આવેલ સોડીઅમ નામની ધાતુમાં ૧૧ વિદ્યુત-કણોનો નાબતેસા વર્તેલ એટલા જ ઊંચા વિજળીક ચાર્જવાળા અંતર્ગત ન્યુક્લીઅસ ફરતો આવેલો છે. સોડીઅમ પરમાણુનું સર્વ વર્તન આ અંતર્ગત સમજીને આભારી છે. દુઃકામાં, ન્યુક્લીઅસ એટલે પરમાણુનું હૃદય. તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે અને પરમાણુનો માત્ર એક દશલક્ષીયમો ભાગ જ રોકે છે. દ્રવ્યના રાસાયણિક અને ભૌતિક ફેરફારો બહાર આવેલ વિદ્યુત-કણોની સંખ્યાના ફેરફારને આભારી છે. ન્યુક્લીઅસનો તેના પર કાણુ રહે છે પણ તેમાં તે ભાગ લેતું નથી. યુરેનીઅમ જેવા સારા પરમાણુવાળા તત્ત્વોનાં ન્યુક્લીઅસ સ્વતઃ વૂટે છે એટલે તેમાંથી રચકણો નોરપૂર્વક બહાર છૂટે છે. આ ક્રિયા 'રેડીઓએક્ટિવિટી' તરીકે મચાઈ છે.

હાં આ સમયથી ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ પરમાણુનું ન્યુક્લીઅસ થી તો 'હૃદય' તોડવા મંચતા આયા છે, પણ તેમાં પૂર્ણ ફેલ મેળવી શક્યા નથી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો, પરમાણુનું ન્યુક્લીઅસ અગ્રે કિલ્લા જેવું છે. આવો કિલ્લો તોડવા જખ્ખર તોપની જરૂર પડે તેવી રીતે પરમાણુનું ન્યુક્લીઅસ તોડવા સમગ્ર સાધનોની જરૂર છે. આ સાધન પ્રોફેસર લોરેન્સની શોધ પૂરી પાડે છે. સાઈકલોટ્રોન એક જાનની તોપ છે, જેમાંથી કાર્બપણુ તત્ત્વના ન્યુક્લીઅસને તોડવા નોરપૂર્વક વિજળીકે ગોળાઓ છોડી શકાય. આવા મારાને પરિણામે ન્યુક્લીઅસથી કિલ્લામાં સૂક્ષ્મ ગાળક પાડી શકાય. પરિણામે, એક તત્ત્વમાંથી બીજું તત્ત્વ પેદા થઈ શકે. પારામાંથી સોનું બનાવી શકાય. કોમિયાંગરોનું જન્મ સ્વપ્ન લોરેન્સે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. સાઈકલોટ્રોનના બીજા ઉપયોગો રથગસકોસને લીધે અહીં આ વર્ણવ્યા નથી—કાર્બ બીજા પ્રસંગે આપવાની તક લઈશું. પરંતુ સાઈકલોટ્રોન ખૂબ મહત્ત્વ

પૂર્ણ શોષ છે એ નિઃશંક છે. એ આસ નોંધવું એકમાત્ર પ્રો. હોરમોન્સની પ્રયોગશાળામાં દિહી. વિદ્યાર્થીઓ આ વિષયમાં કામ કરે છે.

પ્રોફેસર એ. બ્યુટેનાન્ડટ

પ્રો. એલ. સ્લિસકાની સાથે રસાયનનું નોંધેલ પારિતોષિક મેળવનાર પ્રોફેસર બ્યુટેનાન્ડટ હુનિયાભરના રાસાયનિક મંડળોમાં સુવિખ્યાત છે. પિત્તમાં આવેલા લુહાલુહા પિત્તમય ખાટા, પદાર્થો (bile acids) ની રાસાયનિક રચના અને બંધારણ સ્પષ્ટ કરવા માટે નોંધેલ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર સુવિખ્યાત જર્મન પ્રોફેસર એ. વિન્ડાઉસના મદદનીશ તરીકે લાંબો વખત પ્રો. બ્યુટેનાન્ડટ ગટીન્ગન વિદ્યાપીઠના રસાયનખોતામાં કામ કરતા હતા, અને પોતાના આચાર્ય પ્રો. વિન્ડાઉસની દેખરેખ નીચે રાસાયનિક સંશોધનની શરૂઆત કરી હતી :

પ્રો. બ્યુટેનાન્ડટનું સંશોધનકાર્ય બરાબર સમગ્ર એ માટે પ્રાથમિક ભૂમિકા તરીકે થોડી માહિતી આપવી જરૂરી લાગે છે. પચેદ્રિય જીવોની શરીરરચના એટલી છે. આપણા શરીરમાં હાડ, માંસ, ચામડી ઉપરાંત માનવજાતિમાં હૃદય તથા લોહીવાહિનીઓ ધૃત્વાદિ તે હોય છે જ. પણ એ સર્વ ઉપરાંત અમુક લાગે એવા છે કે જેને લગતી માહિતી અત્યાર સુધી અધૂરી હતી. શરીરમાં કેટલીક એવી અર્થોર્થો (hormones) આવેલી છે કે જેમાંથી નીકળતા પ્રવાહીઓ સીધા લોહીમાં ભળી જાય છે. આ પ્રવાહીઓમાં અત્યંત જુજ પ્રમાણમાં અમુક પદાર્થો હોય છે. આ પદાર્થોના અસ્તિત્વ કે ગેરહાજરી પર મનુષ્યના વિકાસને આધાર રહે છે, એટલું જ નહીં પણ શરીરના બીજાં ભાગોની ક્રિયાઓ પર તેના કાબુ રહે છે. સ્ટારલીંગ (Starling) નામના શરીરવિજ્ઞાનીએ આવા પદાર્થોને હોરમોન્સ (hormones) તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આવા વિકટ વિષયમાં સંશોધન કરવાનું મનુષ્યમાં વર્ષના નોંધેલ-ધનામ પ્રાપ્ત કરનાર પ્રો. બ્યુટેનાન્ડટને મળે છે.

હોરમોન્સનું સંશોધન ખૂબ મુશ્કેલી ભરેલું છે. કારણ કે હોરમોન્સનું પ્રમાણ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે, અને તેને શુદ્ધ સ્થિતિમાં લાવવા માટે બીજા પદાર્થોમાંથી લુહા પાડવાના કાર્યમાં પુષ્કળ અનુભવ અને બાહોશીની જરૂર પડે છે. આ કાર્ય પ્રો. બ્યુટેનાન્ડટે ફેલ્ડ મંદ પાર ઉતાવળે છે. આ ફેલ્ડ તેમને ગટીન્ગનની પ્રયોગશાળામાં મળેલા અનુભવ અને ત્યાંના કાર્યકરોના સહવાસની શુભ અસરને અમુક અંશે આભારી છે એમાં શંકા નથી.

મનુષ્યશરીરમાં અંતઃસ્ત્રાવી પાંચ મર્યાદા હવે જાણીતી છે: (૧) થાઈરોઈડ—Thyroid; (૨) પીટ્યુટરી—pituitary, (૩) પેન્ક્રીઆસ—pancreas, (૪) એડ્રીનલ—adrenal અને (૫) ટેસ્ટીસ—testes (અને ઓઓમાં અંડ—ovaries). પ્રો. બ્યુટેનાન્ડટનું કાર્ય ટેસ્ટીસ અને અંડમાંથી નીકળતા પ્રવાહીઓમાં જે હોરમોન્સ આવેલા છે તેને શુદ્ધ રૂપમાં લુહા પાડવું અને તેનું રાસાયનિક સ્વરૂપ અને બંધારણ નક્કી કરવું—એને લગતું છે. આ હોરમોન્સને જાતીય હોરમોન્સ—sex hormones કહેવાય છે. ગટીન્ગનમાં ત્યારે બ્યુટેનાન્ડટ સંશોધન કરતા હતા ત્યારે આસ્ચાઈમ (Aschheim) અને ઝોન્ડેક (Zondek) નામના વૈજ્ઞાનિકોએ એક મદદરતી શોધ પ્રગટ કરી : ગર્ભિણી ઓઓના મૂત્રમાં ઓસ્ટ્રોન (Oestrone) નામનો હોરમોન્સ સારા પ્રમાણમાં (સરખામણીમાં) હોય છે. આ પદાર્થની રાસાયનિક

રચના તથા તેના ગુણો પર ફોલ્કમંદ સંશોધન પાર ઉતારવા માટે બ્યુટેનાન્ડને વૈજ્ઞાનિકોએ નોબેલ પારિતોષિકથી નવાંજના છે. આ પદાર્થ મોટા પ્રમાણમાં એકઠો કરતાં પુષ્કળ વખત ગળેાં. '૧૯૨૮' સુધીમાં કામ ચાલુ કરી સંકલ્પ એટલે જરૂરી જથ્થો તેઓ ભેગો કરી શક્યાં. એક વર્ષ પછી તેને શુદ્ધ કરી પાસાદાર રૂપમાં લાવી શક્યા. પછી તેમણે તેની અભ્યુદયના પર કામ દ્વાય થયું અને કાર્બોના કામરમાંથી શીનાન્થ્રીન (Phenanthrene) નામનો પદાર્થ નીકળે છે તેની અભ્યુદયના અને ઇસ્ટ્રોનની અભ્યુદયના મળતી આવે છે. એમ પુરવાર કરી બતાવ્યું: ૧૯૩૩માં આ બીના રાસાયનિક મંડળોમાં પ્રગટ કરવામાં આવી. પછી તેમણે પુરુષના જાતીય હોરમોન પર કામ આદર્યું. હોરમોનના રસાયનમાં તેમણે ફેલ્લીય મહત્વની શોધો કરી છે. ત્યાર બાદ તેઓ કાન્ડીગની વિદ્યાપીઠમાં પ્રોફેસર નીમ્યા. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યા બાદ તેમની નિમણૂક બર્લિનમાં કવસર વિદ્યેમ આર્થિક-કેમિકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટના નિયામક તરીકે થઈ દાલ તેઓ ત્યાં કામ કરે છે.

પ્રોફેસર એલ. રુત્સિકા

તેઓ શુરિશની ફેડરલ રેકિનકલ હાઈસ્કૂલમાં રસાયનશાસ્ત્રના આચાર્ય છે. કાર્બનિક રસાયનના ક્ષેત્રમાં તેમણે કાર્બ, ઉચ્ચ ઓક્સિડેશન અને અનેક કિસામાં વિરતરેલું છે. તેમ અને સ્વરૂપીમાં જુદા પ્રમાણમાં આવેલ સ્ટેરોલ (Sterols) નામના પદાર્થોને નિયમિત રાસાયનિક ક્રિયાઓ વડે તોડતા હોરમોન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે એ રીતની સિદ્ધિ માટે ખાસ કરીને તેમને બ્યુટેનાન્ડની સંગાથે નોબેલ પારિતોષિક એનાયત થયું છે.

તેમના કાર્યની કદર સામાન્ય જનતાને કદાચ નહીં થાય, પણ રાસાયનિક દ્રષ્ટિએ, સ્ટેરોલમાંથી હોરમોનની ઉત્પત્તિ એક અત્યંત મહત્વનું પગલું છે. શરીરમાં આવેલા સ્ટેરોલમાંથી હોરમોન પેદા થતાં હશે એ પ્રશ્ન પર રુત્સિકાની શોધ ખૂબ ઉપયોગી થશે. વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો બાલુએ રાખીએ તો પણ હોરમોનની બનાવટના એક મોટા પ્રશ્નનો ઉકેલ આમાં આવી જાય છે. આ ઉપરાંત તેમણે બીજા અનેક વિષયોમાં સુંદર ફાળો આપ્યો છે. પ્રો. રુત્સિકાનું રાસાયનિક સંશોધન ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચી શકાય: (૧) તેમનું 'સુચ્યાતનું' કાર્ય: મેસેરીઓ તાવના નિવારણમાં ઉપયોગી થાય તેવા પદાર્થોનું સંશોધન તેમણે quinafloxin જેવા પદાર્થોનો ઊંચો તૈયાર કરે પરંતુ વૈદકીય તપાસમાં મોલમ પડ્યું કે તેમાં દર્દ-નિવારણ ગુણો નથી. (૨) ટરપેનોઈડનું તેમણે આવેલા પદાર્થો (Terpenes) અને તેનાં જેવાં બીજાં સંબંધિત પદાર્થો: આ વિભાગમાં પ્રો. રુત્સિકાએ ખૂબ સંશોધન મહાર પાડ્યું છે. આદુમાં આવેલા સર્પ પર તેમની શોધબોળ; પેટમાંથી નીકળવા માટે વપરાતાં સાન્ડોનીન અને તેનાં પર તેમનું કાર્ય. સ્ટેરોલ અને બીજાં એવાં પદાર્થો પર તેમનું મહત્વપૂર્ણ સંશોધન. (૩) પુષ્કળ કાર્બન અણુઓની સંકલિત રચનાવાળા પદાર્થો પર તેમનું કાર્ય: કુદરતી કટ્ટરીમાંથી ૦.૫-૨.૦ ટકા સુધી સોફ તેલ નીકળે છે, તેનું બંધારણ તેમણે લગભગ નક્કી કર્યું છે. તેમાં ૧૫ કાર્બન અણુઓની સંકલિત રચના છે એમ પુરવાર થયું છે.

રુત્સિકાનું નામ રસાયનના વિદ્યાર્થીઆલમમાં ખૂબ જાણીતું છે. તેઓ એક સાચા વક્તા પણ છે અને તેમનાં ભાષણો રપટ અને હાસ્યરસથી ભરપૂર હોય છે. પ્રો. રુત્સિકાનું કાર્ય આજના મુલાન રાસાયનિકોને પ્રેરણારૂપ છે.

પ્રોફેસર ઇ. ડોમાગ્ક

તેઓ બેપર-મેઈસ્ટર-લ્યુસિયસ કંપનીના મેડિકલ બાયોલોજિસ્ટ પ્રોજેક્ટમાં પેથોલોજિસ્ટ તરીકે કામ કરે છે. વેલ્કમાં મદતાપૂર્ણ સંરોધન-કર્તા તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા છે. થોડાં વર્ષો થયાં બહાર ફેલાયેલી છે.

૧૯૦૬માં પૉલ એર્લીચ (Paul Ehrlich) સાલ્વરસનની શોધ કરી ત્યારથી વેલ્કીય સંરોધકો એવી દવાઓ-શોધવા પાછા મંડ્યા છે કે જે લેવાથી 'ચીરને' પારખી જતની અરાજ્ય અસર વિના દર્દના સૂક્ષ્મ જંતુઓ નાશ પામે. આ વિભાગને chemotherapy કહેવાય છે.

આ ક્ષેત્રમાં પ્રો. ડોમાગ્ક નવી પગલીઓ માંડી છે. અત્યાર સુધી એકોષી (protozoal) તરીકે ઓળખાતા સૂક્ષ્મ જંતુઓ જે દર્દો પેદા કરે છે તેના નિવારણ અર્થે પ્રયોગ ઉપયોગી દવાઓ શોધાઈ છે. પણ ખીજ જતના સૂક્ષ્મજંતુઓ સામે તેમ દર્દો ફેલ મળી નહોતી. ૧૯૩૫માં પ્રો. ડોમાગ્ક 'સ્ટ્રેપ્ટોસીસ' નામનો પદાર્થ ખીજ સૂક્ષ્મ જંતુઓ (streptococcal) થી થતાં દર્દો મટાડવા ફેલમંદ રીતે વાપર્યો. પોતાની દીકરી પર 'સ્ટ્રેપ્ટોસીસ' વાપરીને તેની જિંદગી બચાવી-ખીજ અનેક ઉપાયોથી કંટાળ્યા પછી, કુખી અનુભવજનકને માટે ડોમાગ્કની શોધ આથી વધારે રૂપ છે.

[નોંધ—૧૯૩૫નું મુલેદ-સાંતિનું નોબેલ પારિતોષિક કામ' ફ્રાંસ ઓરિસ્ટ્રાકોને એનાથત થયું હતું. ઓરિસ્ટ્રાકો જર્મનીમાં વિશ્વ-વિરોધી દિલ્લચાલના અમણી નેતા જે. નાટ્ઝી સરકારે તેને ઠાઈ પણ જાતનું કાયદેસર કામ ચલાવ્યા વિના જેલમાં પૂરી રાખેલેલે ઈનામ જાહેર થયું ત્યારે જેલની ઇરિખનાલમાં તે પધારીરસ હતો. આથી નાટ્ઝી સરકારનો પિત્તો ઊઠ્યો. ૧૯૩૭ ના જાન્યુઆરીની ૨૦મી તારીખે નાટ્ઝી સરકારે દરેક જાહેર પાઠ્યો કે જર્મનીમાં નોબેલ પ્રાપ્ત સ્વીકારવાની સ્પર્ધા કરવામાં આવે છે. તેને બદલે એ લાખ માઈનમાં એવાં તથા ઈનામ નાટ્ઝી સરકાર પોતાના વેદાનિર્ધારે આપશે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ ફતવા અનુસાર, પ્રો. બ્યુરનાન્ડ અને પ્રો. રુસિન્કાએ નોબેલ પારિતોષિક સ્વીકારવાની ના પાડી દીધી છે.]

આજને પ્રસંગે આપની સન્મુખ અવારૂં જોવા રહી હૃદયની કૃતગ્રણ્થિ વ્યક્ત કરી બેસી જવાની અંતરની ધ્રુવિષ્ણુ તો હતી. જોનની મહાવાણી જ એ બાવ વધારે સારી રીતે વ્યક્ત કરી શકત. છતાં શિષ્ટચાર આ પ્રયત્ન કરવા પ્રેરે છે. આપ સર્વેનો—ગૂંચરાત સાહિત્ય સમાનો. હું હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું અને જે સાહિત્યકારના નામથી આ પ્રસંગ અંકિત છે તેની પુણ્ય સ્મૃતિને ગર્વભરે હૃદયમાં ધારણ કરું છું. આટલા શબ્દો ઉપચાર માટે—અને નહિ કે સખા પ્રતિનેા મારો ઉપકારભાર વહન કરવા માટે—કદાચ પૂરતા ગણાય. પણ જે સાહિત્યવીરના સ્મરણને મારા જેવાં નિમિત્તોથી આપ સૌ ક્ષીલું રાખો છો તેનું અને વિદ્યાવ્યાસગણીલ આ સમાનું ગુરુત્વ સમજી, બિલકૂલ ખાલી હાથે—રક્તપાણિ અહીં આવતાં મિત્ર સહજ સંક્રાંત થયો અને એને ઝોડે એક બીજો—વિદ્યોધિ આગળ વાડપ્રચાર કરવાનો સંકેતે કંઈક શમી ગયો. પરિણામે હું આપની સમક્ષ મારા કસબ (કલા બદ્ધ મોટો શબ્દ છે) કાચ વિશે અને કલામાત્ર વિશે અત્યારસુધીમાં જે કંઈ વિચાર બાંધી શક્યો છું તે રજૂ કરવાની રમ્મ લઉં છું.

ઉપર સૂચન કર્યું તેમ, આવા પ્રસંગે યોજાને આપ પ્રધાનપણે તો આપણા એક સદગત સંસ્કારપ્રેરકને બાવનાની અંજલિ સમર્પો છો, પણ સાથે સાથે ગૌણપણે એ નિમિત્તે આપના વિશાળ હૃદયમાં એક નવીન સમકાલીનનો સમાવેશ વિશેષ પ્રકારે કરવાની પણ યોજના હોય છે. એ સિવાય પણ આપ એ દ્વારા શણું કરતા હશે, પણ પેલા નવીનને લાગે વળગે છે ત્યાંસુધી તો એને મૂંઝવતો પ્રશ્ન એ જ હોય છે કે આ બધું શું કંઈ રહ્યું છે, આ પ્રકારના નિમિત્ત થવા પાછળ શું ઔચિત્ય હશે દુકામાં કહું તો, એને માટે આ એક આત્મશોધનનો પ્રસંગ બની રહે છે, એના માનસમાં કંઈ કંઈ તરંગ લીડે છે: સર્જન પાછળ કદી શે જાંની કે અજાની આવી અપેક્ષા હતી? સમકાલીનો પાસે એક કલાકાર તરીકે કંઈ વિશિષ્ટ અપેક્ષા રાખવાની હોય ખરી? અને સૌ પ્રશ્નોનો એક પ્રશ્ન એ કે સર્જન શા માટે? અને એ પ્રશ્નોનો વિકટ પ્રતિધ્વનિ: સર્જન કોને માટે?

આ બધા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત અને યથાર્થ ઉત્તર વિચારવામાં આપને હું રોકીશ એમ રમે બપ રાખશો. અને જ બપ છે કે મારી પાસે બધાના ઉત્તરો નથી. છતાં પ્રસંગોચિત વિવરણ માટે એ પ્રશ્નો અહીં મૂક્યા છે. ઉપરાંત ઉત્તરો મળવા એ ઘણી સંતોષકારક વાત છે, પણ કેટલીકવાર પ્રશ્નો મળવા એ પણ જોજા સંતોષની વાત નથી.

બીજી લલિત કલાઓના સર્જન કરતાં કવિતાકલાના સર્જનની એક વિશેષતા છે. તત્ત્વ એકલા માણસની કલા નથી. પત્રો, પુષ્પો, લતાઓ, ધાવેલાં વાછાંચાં અને બેલડીએ રમતાં સારસો, હરણાંઓ અને ઝરણાંઓ, તેમ અને પાણી, અદીક હવા અને નિષ્ઠલ લાગતા તારાઓ—સૌ કંઈ નાચે છે. સંગીત માટે કદી શકાય કે પંખીઓ ગાય છે, નિર્જીવો ને નદીઓ ગાય છે, નદી, સમુદ્રો અને જે સાંભળી શકે છે તેમને માટે

ઉદા આકાશનાં ઉકમંડલો પણ ગાય છે. ચિદ્રૂપ માટે કહી શકે કે પેલો કુચર સિદ્ધી પેઠે ગર્વભરી ડાંક એક તરફ નમાવીને બેઠો છે અને આ ટેકરીમાં મનુષ્યની મુખાકૃતિ જ અંકારી છે. કૃષ્ણાસ કે અન્ય કાઈ દિગ્ગમ - ચિખરમાં મહાદેવને સાધ્વાત મુર્તિમંત બેઠો શકે. ચિત્રકલા પણ પ્રકૃતિની ઝોછી લાડીલી નથી. પતંગિયાની પાંખમાં, ને વનસ્પતિના સાંજમાં કુદરતે છૂટે હાથે રંગો વેધ્યાં છે. કૃષ્ણસની પાંખડીએ, આકાશમાં અંખની વાદળીએ વાદળીએ કાઈ અદૃશ્ય પોછી અદર્શિ શરૂ કરી રહો દેખાય છે. આકાશના ફક્ક ઉપર પોતાના જેવી આકૃતિ વાદળમાંથી રચાતી બેઠી એની તરફ વનનું કાઈ પશુ ઉદ્દમીર લાકી રહેતું હોય તો એ તદ્દન અસંભવિત નથી. આમ, કવિતા સિવાયની કલાના નમૂનાં કાઈ ને કાઈ રૂપમાં કુદરતમાંથી મળી શકે એમ છે. કવિતા એક એવી કલા છે જે સર્વોચ્ચ માણસની સરજત છે. માણસની જૂથભાવના-ટોળામાં રહેવાની વૃત્તિને કાલે-એકે પિરસર વિચાર-વિનિમય માટે અવાગ્નિને તિશ્ચિત રૂપ આપી ભાષા ઉપજાવી, તેને પરિણામે કવિતાને અવતાર શક્ય બની શક્યો. માણસની આ સમુદ્ધવનની વૃત્તિ બળવંતર બનીને સંમાજ રચનાને માટે આવશ્યક એવું બાધાનું સાધન ઉત્પન્ન કરી શકી ન હતી ત્યાંસુધી કવિતાકારનું અસ્તિત્વ કમવું મુશ્કેલ છે. જે કે ઉપર બેસું તેમ, તે પહેલાં અન્ય કળાઓ તો કાઈ ને કાઈ રૂપમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. તો, કવિતા એ મનુષ્યની વિશેષતા છે અને મનુષ્યનું એક વિશેષ લક્ષણ-સામાજિક વૃત્તિ તેનું પરિણામ છે. આ સામાજિક વૃત્તિએ મનુષ્ય પાસે ધણી ધણી વસ્તુઓ કરાવી છે. મામો, નગરો, માર્ગો, સંસ્થાઓ, રાજ્યો, સામ્રાજ્યો અને સંસ્કૃતિઓ બાંધવાની પ્રેરણા આપી છે. મામો, નગરો ને સંસ્થાઓ, સામ્રાજ્યો અને સંસ્કૃતિઓ નાશ પામ્યાં એમ સામાન્ય રીતે કહેવાય છે. પણ તે માત્ર કાળને બોલે માથું મૂકીને સર્પ ગયાં જ છે અને એના આસોમ્મૃશિસ હજુ ચાલુ છે. એ આસોમ્મૃશિસ તે આજ સુધીના કાલે પ્રવાહ. મનુષ્યગતિના સર્વોત્તમ પ્રવલોનું ફળ જે કપાય પણ સચવાયું હોય તો તે ઐતિહ્યિક પણ કવિતામાં સચવાયું છે. સર્વનાશ જેવી લાગતી પરિસ્થિતિમાં પણ કવિતા ટકી રહે છે. મનુષ્યની સામાજિક વૃત્તિના ઉત્તમોત્તમ ફળરૂપે કવિતાને યોગબાવી શકાય.

કવિતા પોતાના વાદન માટે ચબ્દ (સાર્થ અવાજ) નો ઉપયોગ કરે છે એ હકીકતમાં ઉપરની વાતનું યાદાથ્થ સંમજશે. ચબ્દ એ માણસની સમાજમાં રહેવાની પ્રબળ ઈચ્છાથી જન્મે છે તો, ખરું જ, પણ તેનું જીવનમુળ પણ સતત મનુષ્યના પરસ્પર વ્યવહારો પર અવલંબનું રહે છે. આજનો ગૂંચરાતી દેવિ પોતાની રચનામાં અંગેદાકાલથી જે જૂના એવા કેટલાંક ચબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે, અર્થાત્ એ પોતાની રચનાનાં અવલંબને હંજરો વંગેના સદયાંતરી ભાવો ઉદ્ભોધીને રસી શકે છે. ચિદ્રૂપકારને પોતાના વાદન-પથ્થર તરફથી આવો અસાધારણ લાભ મળતો નથી. કવિનું વાદન એ રીતે અત્યંત સમૃદ્ધ છે. જે કે કહેવું બેઠોએ કે ચિદ્રૂપ ચિત્ર નૃત્ય આદિ કલાઓમાં બુનકાલનો લાભ કલાકારોને પ્રાપ્તિનાએ યોગેલાં વિવિધ લાવમતીકા દ્વારા મળે છે જ. પણ કવિ ને પ્રત્યેક ચબ્દે, ચબ્દે, ચતાબ્દોએ જૂના ભાવોત્ક્રોધ જગાડી શકે છે, તે એની કલાની આગવી સંસિદ્ધિ છે. કીડસ જેવા કલાકારોમાં એનો સમીચીન ઉપયોગ પણ આપણને જોવા મળે છે.

પણ કવિના આ વાદનની શક્તિ એ જ એની અર્પણ પણ છે. ગૂંચરાતી ચિત્રકારનું ચિત્ર કે નૃત્યકારનું નૃત્ય અન્ય દેહવાસીઓ પણ સમજ શકે. કવિતાને એ લાભ નથી. પણ એમ તો

પ્રત્યેક કલાને પોતપોતાની મર્યાદાઓ હોય છે. સંગીત પૂરું થવાની સાથે જ હમેશ માટે પૂરું થયું ગણવું પડે એવી, સ્વરચિંતન (રેકર્ડિંગ) શોધાયા સુધી, રિયલિટી હતી. ચિત્રનું આયુષ્ય પણ કાગળ, કાપડ, ધાતુ કે દોવાલના આયુષ્ય ઉપર, ફોટોગ્રાફી વગેરેની શોધ ચર્ચ ત્યાંસુધી, આધાર રાખવું. ત્યજ્ય પણ સંગીતની પેઢે એકવાર પૂરું થયું કે હમેશ માટે થયું, સિવાય કે હમણાં એનાં ચલચિત્રો લેવાય છે તે દ્વારા તે કાંઈક ટકી રહે એ. પણ આ ચલચિત્ર, ફોટોગ્રાફ, કે સ્વરચિંતનમાં અસહની દુઃખદ રેખાઓ સચવાવી અશક્ય છે. સોમાલાલના 'ડેકિયું' ચિત્રમાં પુરુષને અદેહીને સ્ત્રી ખીણમાં જુએ છે તે જાણે સંસારની ગહનતામાં ડેકિયું ન કરતી હોય એવું આપણને ખીણના આલેખનથી થાય છે. પણ તે અસહ ચિત્રમાં, યંત્રે કરેલી અનુકૃતિમાં એ ગહનતાનું આલેખન સર્વાંશે સચવાઈ રહેવું સુશક્ય ખરું ? મં. અખંડ સ્ત્રીમખાનું ગળું એ જુદી વાત, એમના સંગીતની રેકર્ડ એ જુદી વાત. કવિતામાં તો આંટલી સફળતા મળતી પણ દુર્લભ છે. એક ભાષા છોડીને ખીણમાં અનુવાદ કરવા જાઓ એટલે વસ્તુ જ ફરી જાય છે. મૂળ કૃતિમાં અર્થ શબ્દ સાથે અર્થનારીશ્વરનાં શિવ-પાર્વતીવત્ સંપક્ત હતો, તેમાંથી શબ્દને રહેવા છતાં અર્થમાંથી અર્થ ઉતરડી કાઢી ખીણ ભાષામાં મૂકવા પ્રયત્ન કરતાં ખીણું શું થાય ? કવિને જે કહેવું હતું તે તો એણે વાપરેલા શબ્દો વડે જ કહેવાવું શક્ય બન્યું હતું. બીજા શબ્દો પછી તે એ જ ભાષાનાં કે અન્યનાં વાંચકો એટલે એ કૃતિ જ પસંદાઈ ગઈ. હજી કદાચ સામાન્ય લખાણનો અનુવાદ તમે કરી શકો પણ કાવ્યકૃતિ હોય તો તો અનુવાદમાં તેનો માત્ર અર્થ તમે આપી શકો, તેનો પ્રાણ રસ નહિ. કવિતાકલાની આ મર્યાદા છે અને તે પણ એણે પોતાના વાદન હેતુ મનુષ્યની સામાજિક વૃત્તિના પરિણામરૂપ ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો એમથી જ જન્મેલી છે.

કલાસર્જનના હેતુઓ અનેક ગણાવવામાં આવે છે. કાંઈ કહે છે કે નિગૂનંદમાં મસ્ત કલાકાર મનની વાત મનમાં સમાવી શકતો નથી. એ જિજ્ઞાસુ છે અને જગતને કલાકૃતિ મળે છે. બીજા કહે છે જગતની પણ કલાકારને પડી નથી. એ તો માત્ર પોતાનો આત્માનો આલેખકારને મૈટિ જ મથે છે. તો વળી અમુક પક્ષને આત્માના આલેખકારણ કરતાં આત્મ-ગોપન જ કલાનો હેતુ જાણે છે. તેઓ કહેશે કે વિશ્વની રચના કરીને રચનારો તેની પાછળ છુપાઈ ગયા છે તેમ જ શેક્સપિયર કે કાલિદાસે પોતાની કાવ્યસૃષ્ટિની પાછળ છુપાઈ જવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો હશે. બીજો પક્ષ તો પણ આગળ જઈ આત્મવિસ્મરણને કલાનો હેતુ માને છે. નિગૂને છુપાવવાનો જ કલાકારનો પ્રયત્ન હોતો નથી. પોતાને સૂલી જવા એ મથતો હોય છે. અંદરે તો પણ વિશેષ એની ઈચ્છા હોય છે, એમ કદલાકા પ્રતિપાદન કરે છે અને કહે છે કે કલાકાર આત્મલોપન ઈચ્છતો હોય છે. પોતાની જાતને, નિજ વ્યક્તિત્વની મર્યાદાઓને એ ખૂંસી નાખવા કલા દ્વારા વલખાં મારતો હોય છે. પણ સામેથી બીજાઓ તદ્દન ઊંઘેલી જ વસ્તુ ઠોકીઠોકીને કહેવા માગે છે : કલાકાર નિજ વ્યક્તિત્વને ખૂંસી નાખવા તે શેનો માગે ? ઊલ્ટો એ તો આત્મવિસ્તાર—આત્મવચાર્ણ વાંછે છે. અને કદાચ આ બધા વાદોથી કંટાળીને જ તો 'કલા ખાતર કલા' કહેનાર વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહિ હોય ?

આ બધા વાદોના-જોત્રોદ્ભવ કરવા પણ અત્યારે રોકાઈ શકાય એમ નથી. પણ એક વાત તો, ઉપર કવિતાના વાદનની ચર્ચા કરી છે તે પછી સ્પષ્ટ થઈ દરો કે બીજા કલાકારોની વ્યાખ્યાનમાં ધારો કે ગમે તેમ હો, પણ કવિ જે પોતાની કલાના વાદન તરીકે સમાજવ્યક્તિત શબ્દનો-ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે તે તો માત્ર આત્માના આવિષ્કરણ અર્થે જ કવિતો હોય એમ માની શકાય નહિ. એણે પસંદ કરેલું વાદન-ભાષા જ નેરશોરથી કહી દે છે કે એને સમૂહ સાથે સંબંધ છે. બીજી કલાઓ વિશે પણ એમ નહિ કહી શકાય કે તે સમૂહ અર્થે સર્જાઈ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે કોઈ પણ કલાકૃતિના અસ્તિત્વ માટે જોઈએ તેની બેની જરૂર છે : રચનાર સર્જક અને આસ્વાદનાર ભાવક. વીજળી જેમ 'પોઝિટિવ' અને 'નેગટિવ' હોય મળ્યા વગર ચાસંભવિત છે તેમજ આ સર્જક અને ભાવકનું યુગલ રચાયા પહેલાં કલાકૃતિના અસ્તિત્વની સંભાવના હટપતાતીત છે. શિર્ષ્ય શિષ્ય કરીને તેને સંતાડી રાખી તેની સામે ટગરટગર જોવાં કરે, સંગીતો નિર્જન રણમાં જઈ એકલો એકલો ગાવાં કરે, કવિ કાવ્યને મનમાં મનમાં જ ગુંથ્યાં કરે, તોપણ ઉપરની વાત સાચી જ છે. આપણે કહીશું કે આવા દાખલાઓમાં સર્જક તે જ ભાવક છે. સંગીતી ગળાથી ગાય છે ને કાનથી સાંભળે છે. એના હિદય હૃદયનો એક અંશ સર્જક છે, બીજો આસ્વાદ લે છે. બીજો દાખલો. ચોપડીમાં કાવ્ય લખેલું પડ્યું છે, એ કાગળચાહીના સંયોગને બ્યવહારમાં બંધે કાવ્ય કહીએ, પણ કોઈ કવિએ અમુક પ્રકારની શાહી પાથરવાની યેજના કરી આપી એથી જ એ કાવ્ય બનતું નથી; એ કાવ્ય તો બને કપારે કે ન્હારે કોઈ એ જોખાને પોતાની મહાશક્તિથી, હૃદયની ભાવકતાથી પુનર્જીવિત કરે. દરેક કલાકાર આવા માહકોને માટે જ કલાકૃતિનું સર્જન કરતો હોય છે. સર્જનની સાથે જ ભાવકવર્ગની અપેક્ષા છે. એટલે મનુષ્યકૃત કલામાત્ર સામાજિક ધ્યેયથી સર્જાઈ હોય છે. કલાકાર પોતાની પાસે કંઈક છે તેને અન્યમાં સંક્રાન્ત કરવા માગતો હોય છે. કલાકારમાં વચ્ચે હોય તો તેને એ અન્ય (-ભાવક) મળી રહે જ છે.

હવે આપણે ગૂજરાતીમાં કાવ્ય સર્જનારનો દાખલો લઈએ. ગૂજરાતનો કવિ કોને માટે સર્જે છે? કાવ્ય તે યજ્ઞ-યજ્ઞખાતર, યજ્ઞેન્દ્ર-પેસા ખાતર, એમ વિવિધ સર્જન-પ્રયોજનો આપણા સાહિત્યચાર્યોએ ગણાવ્યાં છે. આપણે જોઈએ કે એક ગૂજરાતી કવિના દિલમાં આવા પ્રયોજનો હોય તો તે કેટલે અંશે સિદ્ધ થઈ શકે. દુનિયાની દોડ બે અગળ વસ્તીમાં ગૂજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા માંડ એક કરોડની, એટલે કે માનવ-જાતના દોડસો બસોમા ભાગની. તેમાં કેળવણી માંડ દસ-દસ. એટલે શિક્ષિત વર્ગની સંખ્યા દુનિયાના દળર-બે દળરમા ભાગની. તે કેળવાયેલામાં પણ, પૂરું પૂરું, કવિતા-રસિક કેટલા? અને આ જોખા જેટલા સમુદાય આગળ યજ્ઞ અને અર્થ મેળવવાની ઉર્ફદા આપણે માની લેવું જોઈએ કે જોખા કાવ્ય કરવાની શક્તિવાળા દરે એમનાં પ્રતિભામયુથી આ સમુદાયની અંતરતા, અદ્યાદ્યતા, નદિવત્તા છૂપી નહિ જ રહી શકતી હોય. ખુદ યજ્ઞ વિશે એ સમમુક્ત નહિ થયા હોય તો આ સમુદાય પાસેથી મળતા યજ્ઞ-પુજના મંળવર-પણાથી તો એ જરૂર નિર્જાત થવા જોઈએ. અને જેવું યજ્ઞનું તેવું જ અર્થનું પણ. આ સમુદાય કવિને કેટલો પેસો આપી આપીને આપી શકે? યજ્ઞ કરતાં અર્થને દલકો પણ ગણવામાં આવે છે. કલા જેવી લોખંતર વસ્તુનું પ્રેરક તત્ત્વ દ્રવ્ય હોય, તેના વળતરની આશા

પણ મુખ્યતઃ દ્રવ્યથી જ રખાતી હોય, તો એ ખ્યાલ સહજોતે ડાંગે છે. પણ તો કલાકારના મૂલ્ય પછીના સમુદાય-પાસેથી મળે તો એ એની સંભાવના આધાસનનું કારણ થઈ શકે. અર્થ તો જીવનઅવધિમાં મળ્યો તે જ કામનો કળાકાર પણ એક માણસ છે અને એક નાગરિકનું જીવન જીવવા માગતો હોય તો તે શક્ય બનાવવા માટેનું ઓછામાં ઓછું દ્રવ્ય તો એને સુપ્રાપ્ય હોવું જોઈએ. પણ કલાકાર તરીકે એ કદી દ્રવ્યને મહત્ત્વ ન આપે. કલાકારોએ દ્રવ્યને મહત્ત્વ આપ્યું પણ નથી. શોએ દુનિયાનું મોટામાં મોટું પારિતોષિક એને મળતું હતું ત્યારે એનો યશોલાભ પોતે સ્ત્રીકાર્યો અને અર્થલાભ જતા કર્યો. છેલ્લું પ્રલિટ્ઠર પ્રાઈઝ મેળવનાર અમેરિકન નાટકકાર સોર્યાને કલાકાર તરીકે અર્થલાભની કીમત કાંઈ ન ગણી. પણ એક ઈનામ તરીકેની નહિ છતાં પ્રામાણિકપણે પોતાની કૃતિના પ્રકાશન વગેરેમાંથી મળતી રકમો સ્ત્રીકારતાં એ જ કળાકારોને આંચકો આવ્યો નથી. અને જૂના વખતમાં કાવ્યપ્રકાશનની મૌખિક પાઠ સિવાય બીજી રીત ન હતી ત્યારે કવિએને ભેટરૂપે પણ યોગક્ષેમ ખાતર કાંઈ ને કાંઈ લેવું રહેતું. (જો કે એક એક મ્લોકના લાખ સવાલાખ અપાતા એમ હંતકથાઓ છે, પણ જોનો આરતી માટે બોલેલા ઘીના પૈસા ચૂકવતી વખતે અકબરબાદશાહના સમયના સસ્તા દર નાખે છે એ રીતે વસ્તુતઃ પૈલા સવાલાખ માં મહિના છમહિનાની ખરચો કરતાં વધારે હોય! સવાલાખ મળ્યા પછી ફરી એ કવિને બીજી સલામાં એવી ભેટ સ્ત્રીકારવાવારે રહ્યો નહિ એવું કોઈ હંતકથા કહેતી નથી.) દૂંધામાં, કલાકાર ધણુંબણું તો મનુષ્ય તરીકેની યોગક્ષેમની વ્યવસ્થા માગી શકે. એ યોગક્ષેમ પણ એક નાગરિક તરીકે સામાજિક શ્રમમાં પોતાનો હિસ્સો આપીને અથવા પોતાની કૃતિઓને જ એક મતનાં સામાજિક કાર્યો ગણી તેના વ્યવહારિક રીતે મળતા વળતરમાંથી અક્ષાવધું જોઈએ. 'દાંપ ન દેશો કવિવરને જો લતાકુંજ આરામ કરે' એમ કાંઈ કવિવર સમાજને નહિ કહી શકે, સિવાય કે એ આરામ એ જ એક ઉત્તમ કલાકૃતિ રચાવાનું કામ હોય. હું કલાકાર છું માટે મારી સંભાળ લો, એવી આર્તવાણી એ કદી બોલશે નહિ, કેમકે એની અંદર જે કળાકાર છે એને તો, તે પોતાની મનુષ્ય તરીકેની હસ્તી પર અવગંબીરતા છતાં, અર્થલાભથી કોઈ જ નિસ્ત્યત નથી. અત્યારે આપણા કળાકારો મિલોમાં, કારખાનામાં, છાપખાનાં ને કેળવણીનાં કારખાનાંમાં, કચેરીઓમાં ને વેપારી પેઢીઓમાં, પ્રામાણિકપણે કામ કરી પેટિયું કાઢી લે છે ને દીનતા ધારણ કરી પોતાની અંદરના કલાકારને નીચાળોણું ધાવ એમ કરતા નથી એ સંભાળવની વાત છે. છતાં ઇતિહાસ અને વિવેચનમાં કોઈ કોઈવાર અમુક સાહિત્યકાર (જી. ત., નર્મદ કે મોટાદકર) અકિંચન હતો કે એશમાં હતો તે કારણે એના કાવ્ય તરફ પક્ષપાત થતો દેખાય છે. ધનિકોના મુલક છે એટલે સંસ્કૃતિના માણસોને અકિંચનતામાં રપેશિયલાઈઝશન-એકાંગી નિપુણતા મેળવી ગણાવવાની આક્રંક્ષા રહેતી હશે. કદાચ એ આત્મદવાનું નિર્દર્શન પણ હોય. આ જૂનામાં કલાકૃતિઓ પણ બઝારુ 'ચીજ' તરીકે ગાલી શકે છે ભારે સૌથી ઉત્તમ તો એ છે કે સાહિત્યકારોએ એકઠા મળીને (જો એ શક્ય હોય તો), એક સહકારી પ્રકાશનમંદિર રચાવી તે દ્વારા પોતાની કૃતિઓ પ્રગટ કરી તેમાંથી પ્રામાણિકપણે જે મળે તેનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આવી કાંઈ સખાના સહકારથી પણ એ થઈ શકે. આપણે ત્યાં આવા સહકારી પ્રકાશનમંદિરની

સ્થાપનાની અગત્ય જેટલી માનીએ તેટલી ઓછી છે. કલાકારના જીવન દરમ્યાન યોગ્યેશમાં મદદરૂપ થઈ પડે એવો પ્રામાણિક પ્રયત્ન એ દિશામાં જ થઈ શકે એમ છે.

ગૂજરાતી જેવી ભાષામાં જ્યાં કલાસૈધિક વર્ગ બિલકુલ નાનકડો ત્યાં યશ અને અર્થના લાભથી પ્રેરાઈને કલાકાર સર્જનમાં પ્રવૃત્ત થાય તો તેમાં શો ફસા એ આપણે ભોંયું. આ 'મુશ્કેલી બીજી ભાષાઓના કવિઓ માટે પણ એ રૂપની જ સમજવી. તે પછી સર્જકને સર્જન કરવા પ્રેરનાર એવી શી વસ્તુ હશે? એક ગાયકનો દાખલો લઈએ. એ બહુ સુંદર ગાય છે. આપણે એની ગાયકો ઉપર બહુ જ ખુશ થઈ ગયા અને એને સારી દુનિયાની સાલખી, માનો કે, આપણે આપી. એને માનપાન આપ્યાં, ગાડીઘોડે ફેરવ્યો તે એની ઉચ્ચ સમાજમાં ઉચ્ચોચ પદે સ્થાપના કરી. તો 'પણ' એમાં એને—કલાકારને—શું મળ્યું? એ તો ગાયે જ નય છે, પહેલાંની જેમ જ સરળતાથી, 'સમુદ્ધાસંથી' અને શિશુની સહજતાથી. આપણું માનપાન, દ્રવ્ય, કશું જ એના સુધી—એની અંદરના કલાકાર સુધી પહોંચતું નથી. આપણે મૂંઝાઈએ છીએ. આપણે કેમ એને કશું જ આપી શકતા નથી? છેવટે આપણને સમજાય છે કે આપણે એને માટે બે કાંઈ પણ કરી શકીએ એમ હોય તો તે એ જ છે કે એનું સંગીત સાંભળવું, અને તે પણ આપણું હૃદયતંત્ર, સમગ્ર સંવિત્તંત્ર એના ઉદ્ગારને તત્કાલપૂરતું પણ અનુકૂળ રીતે ગ્રાહ્યને સાંભળવું. આ સિવાય એ સંગીતી માટે—એ કલાકાર માટે આપણે ભાગ્યે જ કાંઈ કરી શકીએ. બીજું કાંઈ પણ આપણું આપ્યું એને કલાકારને તો નકામું જ છે.

આમ વિચારતાં આપણે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર કાંઈક મેળવી શકીશું. સર્જન પાછળ કલાકારનો બે કાંઈ હેતુ હોય તો તે એ હોવા સંભવ છે કે એ સામાન્ય માણસમાં સમ-સંવેદન માગે છે. કલાકારની કાંઈ એપણા હોય તો તે એટલી જ કે કાંઈ મને સમજે. પોતાના મનની વાત એ સંકાન્ત કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તે એ આશયથી કે પોતાને બીજાઓ સમજવા પ્રયત્ન કરે. અને આ માત્ર અંગત આશય નથી. કલાકારને—કવિને કદપતાળને જીવનના અનુભવો સહજમાં યાય છે અને એની પાછળનું સત્ય પણ એને સહજમાં પ્રતીત થાય છે. જીવનની આ સમજણ (અથવા આપણો બીજો સુંદર શબ્દ વાપરું તો સજ્જ) જેવી પોતાને છે તેવી બીજાઓ પણ સમજે એવી એની હૃદયની વાંછના હોય છે. ખરું કહીએ તો, માત્ર કલાકારને જ આ સારું?—માણસ માત્રને આ જાતની—પોતાને કોઈ સમજે એવી એપણા હોય છે. પણ પોતાને જે સત્ય મુજે છે તેને સૌન્દર્યમંડિત કરી અન્ય માણસમાં પહોંચાડવાની કવિ પાસે વિશિષ્ટ રીત છે અને કવિ જે સંકાન્ત કરે છે તે સામાન્ય માણસની માફક પોતાની અંગત વસ્તુઓ નહિ પણ જીવનનો સર્વત્રાદી અનુભવસાર હોય છે એ પણ કવિની બાબતમાં બીજી વિશેષતા છે. બાવક કવિનું કાવ્ય ગ્રહણ કરી સમસંવેદન પામી શકે ત્યારે એના આત્માની સંતૃપ્તિ પણ કવિના જેવી જ હોય છે. પોતાને કાંઈ સમજનાર છે અથવા હોતો એવા ભાનથી, પોતાનો અન્ય કાંઈ સમજે એવી એની વૃત્તિ પણ પોતાય છે. સર્જકભાવકના આવા હૃદય સમોગ અત્યંત વિરલ નહિ, તો યે જનતાઆપી તો કદી ન પણ હોય. સર્જકને ભાવકોના અસ્તિત્વનું ભાન અત્યંત આવશ્યક છે, પણ ભાવકોની સંખ્યાથી એને નિરુગત નથી, કારણ

કે એ તો જાણે છે જ કે પોતાના કાવ્યાનુભવમાં પોતે સમગ્ર પદ્યપદ્ધતિમનુષ્યની એતન તેમ જ જડ સૃષ્ટિ સાથે તાદાત્મ્યમાં રમતો હોવા છતાં ઉદ્ગાર તો ધણું ધણું ત્યારે મનુષ્યોને જ પહોંચાડી શકે છે. અરે, પોતાના કાવ્યને ગ્રેષ્ઠતા દેનાર કાકિલ કે કમલને પોતે એક શબ્દ સમગ્રની શકે એ સ્થિતિમાં નથી હોતો. મનુષ્યોમાં પણ આગળ જોયું તેમ, ભાષાજ્ઞાન વગેરેને લીધે ધણા જ અદ્ય સમુદાયને એ સંબોધી શકે છે અને તેવા સમુદાયમાંથી પણ જૂતકાલનાને તો એને ચૂપચાપ આદળ કરવા પડે છે. દયારામ નરસિંહને કે ન્હાનાલાલ દયારામ અને નરસિંહને એક શબ્દ પણ સંભળાવી શકે નહિ એવી અફર સ્થિતિ હોય છે. સમ-કાલીનોમાંથી કે ભવિષ્યનામાંથી સૌને જ પોતે પહોંચી ન શકે તો કલાકાર એનો આરતો રાંખે નહિ. એ કારણથી. એક તો રુચિભેદને લીધે આદર્શ-સિદ્ધિ સમાજમાં પણ પોતાની કલાને માટે રુચિ જ નહિ એવા માણસો થોડા ધણા પણ રહેવાના જ એ સંભવ એના ખ્યાલ બહાર હોતો નથી. અને બીજું: આ નિરવધિ વિવિધતાવાળા જીવનમાંથી પોતે બધાના જ આત્મિક અનુભવને સમૃદ્ધ કરી શકે એટલું આપો શકે કે કેમ એને વિશે પણ એના નમ્ર (કારણ કે જાણકાર) હૃદયને હમેશાં સંશય રહે છે. એ જેમ જાણે છે કે તળાવમાં પડેલી ભેંસ કે ધૂંસરીમાં જોતરાયેલા બળદનું, કિલોલતા છુલછુલ કે રડતાં લવારાનું મનોગત પોતે પૂરેપૂરું સમજી શકે એમ નથી, તેમ માણસની પણ આનંદ કે વિષાદની સર્વ કાંઈ પરિસ્થિતિએ પોતાને મનોગમ્ય નથી એ પણ એની જાણમાં છે. છતાં કવિતા હમેશાં, માણસને લાગે વળગે છે લાંસુધી તો, અનુભવનું સર્વસાધારણ ધોરણ સર કરવા ઉપર જ હોય છે. તેમ છતાં બધામાં જ સમસંવેદન ન જાગે તો તેથી કવિ હતાય યતો નથી, કેમકે હમણાં જોયાં તેવા કારણોથી એમ થવાનું જ. ઉપરાંત જગતની રચના જ એવી છે કે પરસ્પરને સમજનાર તો ઠીક પણ સમજવાની દાનત રાખનાર પણ ઓછા જ હોય. (પ્રેમ અને કવિતા જેવાં લોકોત્તર તરવો અબેદ સ્થાપવા નિરંતર પ્રવૃત્ત હોવા છતાં.) કવિની બાબતમાં, કેટલીકવાર સમકાલીનોમાં પોતાને યોગ્ય પ્રતિશબ્દ મળતો નથી તો એ નિરવધિ કાળ અને વિપ્રજ્ઞા પૃથ્વી પર વિશ્વાસ રાખી ભવિષ્યમાં કાંઈ સમાનધર્મી પાકશે એ જાદા પર જીવે છે. ભવમૃતિની સમાનધર્મીની અંખના પાછળ મને તો સમસંવેદન માટે કલાનો સિદ્ધાંત ખનિકે એણે મુક્યો ન હોય એમ લાગે છે. ભવમૃતિને કાવ્ય વિશે સિદ્ધાંતો ધરાવાની ટેવ પણ છે, 'એકા રસકરુણ એવ' કહેનાર પણ એ જ કવિચિંતક... પ્રસ્તુત વાત કરીએ તો સમકાલીનો વિશે કવિ પ્રતિશબ્દ માટે લાપરવાહ રહે પણ પોતાના સર્જનમાં તો સમકાલીનો પાસેથી ધણું સ્વીકારે છે. અંતીતના વારસાનો પણ એ ઉપયોગ કરે છે. પણ જૂતકાળમાંથી સારવેલાં સત્યોનો તાજો મેળવવા માટે—આંતરપ્રતીતિ મેળવવા માટે એને સમકાલીનોના જીવન તરફ દૃષ્ટિ કરવી પડે છે. એ રીતે, સમકાલીનો પોતાને કલાકારના ઝણી ગણવા ન ગ્રેરાય તો બમ્મે કલાકાર તો પોતાને સમકાલીનોના નૃણી ગણે જ અને તેમની પાસેથી મળતા બિંદુએ બિંદુનો કંલુસની પેઠે સંચય કરતો કરતો વ્યવિનિર્ગના શબ્દોમાં કહે છે :

O human faces, hath it spilt, my cup ?

What did you give me that I have not saved ?

અવગત માણસો ખાલો એ રીતે ભરી લોધા પછી એમાંના પદાર્થને પોતાની પ્રતિભાને બળે

અમૃત સ્વરૂપ. આપી પાછા જગતને અરણ્યે ધરે ત્યારે જ કવિધર્મ પૂર્ણપણે પૂર્ણ થાયો. ગણાય.

તો, કલાકારને સમકાલીનો કે બાવિ રસિકો ને કાંઈ પણ અનુકૂળતા આપી શકે એ હોય તો તે એને સમજવા પોતે પ્રયત્ન કરે; સમસંવેદનશીલતા દાખવે, એ સિવાય બાકી જ બીજી કાંઈ હોય. યથા, અર્થ, બધું જ કળાકારને તો નિરર્થક છે. એનો અર્થ એ નર્થ કે સમાજે એને એ વસ્તુ ન જ આપવી, અથવા એને ન પહોંચે એની સંભાળ રાખવા અથવા કળાકારે પણ અનાયાસે અને પ્રામાણિકપણે મળે તો જતી કરવી. એનો અર્થ એટલે જ છે કે કળાકારને પોતાને સમકાલીનો કે બાવિ રસિકો પાસે સમસંવેદનશીલતા સિવાય બીજું કશું માગવાનો હક્ક નથી; એનો અર્થ એટલો જ કે રસિકો પણ કળાકારને કાં આપવા જ માગતા હોય તો તેઓ આપી શકે એવી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ પણ ખેરાકે એ જ એક છે. સમસંવેદનશીલતાથી સુદ્રિત એવું પ્રતીક હું આપની પાસેથી આજે મેળવવા ભાંગ્યરાળ થાઉં છું એ અદ્વાયી આપનો ફરીથી હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું. અને છેલ્લે : કવિ ત્યારે કોઈ એક કાવ્યમાં જીતરવા મથે છે ત્યારે તે સર્વોચ્ચ જીતની શક્તી નથી. કવિ સમાધિઅવસ્થાનું દર્શન તે વર્ણન વખતે સંજોગો રેખાંકિત થવું સર્વથા શક્ય નથી. એટલે વ્યક્તિગત રીતે કોઈ કલાકારનું મહત્ત્વ ન કરવું એ જ ઉચિત છે. આ અર્હના કાવ્યકાર દ્વારા અને જે સાહિત્યવીરના સ્મરણ માટે એને અહીં બિર્હા રહેવાની તક આપી છે એની દ્વારા રાજશેખર જેને કાવ્યપુરુષ કહે છે અને જે સૌ ભાષાઓમાં રસનું સિંચન કરી રહ્યો છે તે કાવ્યપુરુષને જ આપણું અભિવાદન હજો.*

* ગુજરાત સાહિત્ય સભાના ૧૯૩૯ ના સ્વ. સુવર્ણચંદ્રક પ્રદાન પ્રસંગે આપેલે ઉત્તર—તા. ૨૫-૮-૪૦

પ્રિયને પ્રશ્ન

અશોક હર્ષ

પછી નહિ વસંત પ્રાણ પુલકાવશે નેહથી,
નહીં જ નહિ શ્રીખ ગિંદુ ટપકાવશે સ્વેદનાં,
ન ગર્જન, ન વીજરેખ, નહિ ધાર વર્ષા તણી,
નહીં શરદનો ય સ્વચ્છ નભરંગ જોવા મળે,
નહીં શિશિરગાત્રકંપ પણ હોય રે, માત્ર હું
પડ્યો તુરળતે હર્ષશ લહતો ચિરા પાનખર.

તદા મદ્દને તું આવી ગત યાદ તાજ કરી
ગુલો તણી શું વેરશે જ શબનમ પીધી પાંખડી ?
'સુનેરી સપનાં સમીપ રહી જોયલાં જોડલે,
બધાં શું નિરખીશ અસ્ત થતી સાંધ્ય લીલામહી ?
અને પ્રણયનો સુમિદ છલકેલ કલ્પોલ તે
સુણી વિહગગીતમાં તું પરિતપશે આત્મને ?
કહે પ્રિય ! વિશેષ સ્નેહ દૃઢ એ જ રીતે કરી
રહીશ, અથવા દર્દશ વહવી શું સ્નેહાશ્રુમાં ?

૧

પુરખત=કવ્ય. મદ્દન=દ્દનનું સ્થાન, કવ્યસ્થાન.

શબનમ=સાતનાં અસિ, આકળ.

એક રાગનાં દરબારમાં એક વખત એક ચિતારો આવ્યો અને તેણે રાગને પોતાનું ચિત્ર બેટ કયું. રાગને દરબારીઓને જોવા આધ્યુ, અને બધાએ તારીફ કરી અને ચિત્રકારને હજાર સોનામહોરની બક્ષિસ જાહેર કરી. ચિતારાએ કહ્યું : “તમે તારીફ તો કરી પણ મને કહો કે તમે ચિત્રમાં શું સમજ્યા !” કોઈ જવાબ આપી શક્યું નહિ, અને ચિતારો ચિત્ર પાછું લઈ દરબાર છોડી ચાલ્યો ગયો.

વાત શહેરમાં ફેલાઈ ગઈ અને તે ઉપરથી શહેરની એક ગણિકાએ તેને જોલાવ્યો અને હકીકત બની હતી તે પૂછી. ચિતારાએ તે કહી અને ગણિકાએ જોવા માગતાં ચિત્ર બતાવ્યું. ગણિકાએ કહ્યું કે ચિત્ર ખૂબીવાળું છે. ચિતારાએ ફરી એ જ સવાલ પૂછ્યો : “તમે ચિત્રમાં શું સમજો છો ?” ગણિકાએ કહ્યું : “આ ચિત્રમાં રાધા કૃષ્ણના પગમાંથી કટિ કાઢે છે. કૃષ્ણના મોં પર સીતકાર પણ ક્યાં વિના સોય ખમવાનો માનસિક નિશ્ચય દેખાય છે, અને રાધાના મોં પર કૃષ્ણને સોય ઓઝામાં ઓછી વાગે એવી ચિંતા, ચીવટ અને હાથમાં નાજુકતા દેખાય છે.”

ચિતારાએ એ ચિત્ર ગણિકાને બેટ આપી દીધું.

તારે માટે !

તારે માટે રણડી રણડી કેંક મેં રચાન જોયાં,
તારી શોધે મુજ જીવનનાં કેંક મેં વર્ષ જોયાં,
પૂછ્યા તારા ખજાર સઘળા પાન્યને ધાઈ ધાઈ,
તું તો જોઠો મુજ લવનના માળિયામાં લપાઈ !

અસંતોષ થિતે દરિયાકિનારે સુર્યાસ્તની શોભા નિહાળતા બેઠેલા વિનાયકને કાને અચાનક 'ઇવનિંગ સ્ટાર' વેચનાર ફરિયાનો અવાજ સંભળાયો, અને આમ છાપું ખરીદવાની ટેવ ન હતી છતાંય તે દિવસે તેણે ખિસ્સામાંથી એક આની કાઢી 'સ્ટાર'નો એક ખરીદ્યો.

છાપું વાંચનારની લહેરની વૃત્તિથી વિનાયકે 'સ્ટાર' ખોલીને તેના ઉપર નજર નાંખી. 'કિસ્મદાબાદમાં રમખાણ' એવા મોટા ટાઈપિમાં છપેલા મથાળા ઉપર તેની નજર પડી. વિનાયક એકદમ ચોકચો-ગભરાયો. ધક્કતી છાતીએ તેણે ખાતમી આગળ વાંચી. કિસ્મદા-બાદમાં રમખાણ થયું હતું. રમખાણ એટલે કેવા પ્રસંગ હોય છે તેની એને પૂરી કલ્પના હતી.

જેમ તેમ કરીને વિનાયકે ખાતમી છેવટ લગી વાંચી. કિસ્મદાબાદમાં સળગેલા રમ-ખાણની જ્વાલા જાણે તેના જ અંતઃકરણમાં ન સળગી બિડી હોય! વિનાયક વિહ્વળ થયો, બેચેન થયો; દરિયાકિનારે બેઠેલો હતો, છતાં પોતાનો છત્ર ગૂંગળાય છે એમ તેને લાગ્યું.

ધમપછાડા કરતો તે ઘેર આવ્યો, સાંજે ને સાંજે જ પોતાની વેપારી પેટીના મેનેજરને મળી આક્રંદસ દિવસની રજા મેળવી ઘેર આવ્યો અને તરત બેચાર કપડાં મળે તેમ તેણે બેગમાં ભર્યા અને સોધો સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો.

ગાડીના કબાના ઉપરના એક પાટિયા ઉપર વિનાયકે પડ્યો હતો. ટિકિટ વગેરે લઈને ધ્રુષ્ટ તે જ ગાડીમાં બેસીને તપાસે તે બેઠો હતો એ જ તેનું અહોભાગ્ય, એટલું તેનું ચિત્ત અરિયર થયું હતું! તેની દિલ્લયાલ ઉપરથી તેના મનની ક્રમિતાવરયા સ્પષ્ટ જણાય તેવી હતી. ધડીકમાં આ પડ્યે તો ધડીકમાં પેલે પડ્યે એમ વલખાં મારતો, હાથ કપાળે મૂકી શ્વપ્તમનસ્ક થઈ દીવાં તરફ જુએ. સાંજથી અત્યાર સુધી તેના સરીરને એકસરખી દોડધામ કરતી પડવાથી વિચારને માટે ભાગ્યે જ અવકાશ હતો, પણ હવે ગાડીમાં નિરાંતે સ્થિર થઈ બેઠા પછી તેના દુઃખાવેશને ફરી પાછી ભરતી આવી. પડ્યાપડ્યા અસહાયપણે હકપચી પોલીસે જાણી કરીને તદ્દન વિદ્વંસ સ્વરે તે બોલ્યો—જાણકે તેના મોઢામાંથી, તેની જાણ બહાર, રબ્બ નીકળી પડ્યા—“ત્રિવેણી, તારું શું થયું હશે?”

ગાડી એક પછી એક સ્ટેશન વટાવ્યે જતી હતી, અને વિનાયકનાં મોઢાની અશ્રુ તેની પથારીના પ્રવાસી આશીર્વાદ ઉપર વહે જતાં હતાં. વીસ વર્ષના કાલાવધિનો વિસ્તૃત ચિત્રપટ તેની આંખ આગળ પસાર થતા લાગ્યો—આઠ વરસની ત્રિવેણી, અગિયાર વરસનો પોતે; પિતાની બદલીને નિમિત્તે એક જ ગામડામાં એક બીજાની પડોશમાં રહેવા આવ્યાં. પડેડી જ વખતે ધાધરી પોલકું પડેરી કાનમાં મોતીનાં એરિંચ બાલી બા સાથે પોતાને ઘેર આવેલી સાલાક ત્રિવેણી પોતાને એકદમ ગમી ગઈ. ત્રિવેણી સાથે પોતે હોકરાઓની

નિશાળ, છોકરીઓની નિશાળ, ત્યાંનાં શિક્ષક શિક્ષિકાઓ, ગામનું નાનકડું બજાર, ગામ-
ગાંવું એક ભૂતિયું ઘર વગેરે મહત્ત્વના વિષયો વિષે કેટલી બધી વાતો કરી, કેટલાં બધાં
ગપ્પાં માર્યાં. ત્રિવેણી માંડ મરાડી પહેલા ધોરણમાં ત્યારે પોતે ચોયામાં હોવાથી અનિમાન
સાથે 'સદ્ગુતમ' 'દદ્દાબાજ' જેવા ભારેખમ શબ્દો વાપરી પોતાના અભ્યાસક્રમનું વર્ણન
કેર્યું ! તે 'પણુ' બિચારી 'તેની' વિદ્વત્તાથી દમ્ભાર્થ ગઈ.

અને તે પંછીનાં ચારે વરસ—ત્રિવેણીનાં નિકટ સહવાસમાં, ગાળેલાં ચાર વરસ !
ગ્રાહક ઉપર જઈ ગમે તેટલું રમ્યો હોય તોય ઘેર આવ્યા પછી યા તો રંગને દિવસે
ત્રિવેણી સાથે પત્તાં, ફૂકા રમ્યા પિતા એવ જ ન પડે. તેના સ્વાધ્યાયનો મોટો આધાર
પોતે જ; અને તેની ગુણકાર ભાગાકારની મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ લાવતાં ન આવડે તો
પોતાને પોતાની જ ઉપર ભારે ચીડ ચડતી.

પણુ તે દિવસો ય વહી ગયા. ત્રિવેણીની બાએ તેને માટે નવી સાડી આણી હતી અને
હંમે સાડી પહેરેલી ત્રિવેણી કેવી દેખારો તેનાં ચિત્રો કલ્પનામાં ચીતરતો હતો એટલામાં
અચાનક પ્લેથરી પોતાના પિતા ગુજરી ગયા. અને મામા આવીને પોતાને મોસાળ
લઈ ગયા. એક દિવસમાં પોતે જાણે પ્રીટ બની ગયો. મામાને ત્યાં જા પોતાને પોતાની
અભ્યાસની જવાબદારી સમજાવે, પોતે પણ પૂરી દાનતથી અભ્યાસમાં મંડી પડ્યો. પપ્પુ, પણુ
ત્રિવેણી યાદ આવે જ ! પોતાની પાસે ન મળે પરથીડિયું કે ન મળે ટિકિટ; કાંઈની પાસે
માગવાની હિંમત ચાલે નહિ. કારણ પાસકાને કામળ લખવાનો એ ઘરમાં રિવાજ ન મળે.
ત્રિવેણી પોતાની સ્મૃતિમાં ધર કરી બેઠી છે એની પોતાની ગરીબ બિચારી બાને કલ્પના
સરખી ય આવી નહિ અને એ જ સ્વાભાવિક હતું. પોતે બહુતો હતો, મૈત્રિક થયો, હોમસ
કોલેજમાં દાખલ થયો. દર અવારનવાર તેને મળવાની ભારે ઉત્કંઠા થતી, પણુ મળે
ક્યાં ? અને એવી મનઃશિયતિમાં હતો ત્યારે જ રસ્તામાં એકાચિત ત્રિવેણીનો મોટો થયો.
આઠ વરસની બાલિકા ત્રિવેણી અને અઢાર વરસની નવોદા ત્રિવેણી—એમાં ફેરનો અંધો
તફાવત ! હવે તેણે એટલી નહિ પણુ જરી કિનારનો લીલા રંગનો સાડલો પહેર્યો હતો.
તેના હાથમાં મોતીની ગંગડીઓ હતી અને ગળામાં મંગળાચૂર. તે એકલી જ હતી. પોતે
પોતાની ઓરડીની નજીકમાં જ હતો તેથી સ્વાભાવિકપણે જ તેને પોતાને સાં આવવા
આમંત્ર કર્યો. તે થોડો વખત વિચારમાં પડી અને કંઈક નિશ્ચય ઉપર આવતી હોય તેમ
'ઠીક, ચાલ આતું છું' એમ એકંદમ કહ્યું અને આવી. પહેલાંની જેમ ખુલા દિલથી તે
વાતચિત કરે તે માટે પોતે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણુ તેમાં સફળતા મળી નહિ. થોડા જ દિવસ
ઉપર ઐત્રિકતા વર્ગમાં હતી ત્યારે જ તેનાં લગ્ન થયેલાં, પણુ તેના મોઢા ઉપર નવવધૂના
આનંદનું કે પ્રસન્નતાનું ક્યાંય નામનિશાન ન મળે. પોતે તેના પતિનું એળખાણ કરવાની
મુશ્કિલ બતાવી; પણુ એ વાત તેણે સફાઈથી ઉઠારી દીધી. કલાક પછી તે જવા નીકળી.
'ફરી ક્યારે મળીશ ?' પોતે કંઈક અધીરાઈથી તેને પૂછ્યું. મનમાં ચાલી રહેલું તુમ્મય
પ્રશ્ન : એકાં ઉપર ન જણાય તે માટે ખાસ કાગળ લઈ વિષયજ્ઞ દારૂ દમી તે બોલી,
'વિનુ, હવે શું નાનપણનાં દિવસ રહ્યા છે કે આમ વારે વારે મળી શકાય ?' તોય તેનાથી
રહેવાયું નહિ. કેડ બારણા પાસે જઈ તે પાછી ફરી અને પોતાના તરફ ધ્યાનપૂર્વક
નિહાળતી બોલી, 'વિનુ, તને કાંઈ વખત મળવા બોલાવું તો આવીશ ને ?' પોતે સાં

દિક્ષમૂલ્ય થઈ ગયો. તેના વર્તનની કંઈ સમજ જ ન પડે, પૃથ્વી પણ ન શકાય. તે સુખી નથી એટલે સાર પોતે કાઢ્યો; પણ તેથી તે પોતાને કાંઈ ન સમજાય તેવી તાલાવેલી લાગી.

તે પાછી જતી રહી. પોતાના મનમાં વિચાર આવ્યો: નાનપણની ત્રિવેણીમાં કેવળ ગંગાની વિશુદ્ધતા હતી; હવેની ત્રિવેણીમાં જમનાની ગંભીરતા સાથે સરસ્વતીની હૃદયતા પણ આવેલી છે અને તેથી તે સાર્થનામા થઈ છે.

આ બનાવ પછી બીજાં ત્રણ વરસ વીત્યાં. પોતાનો તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ન હતો તોય તેના સમાચાર મળ્યા કરતા અને તે પૂનેથી અનેક વખત મુંબઈ આવતી હતી તેથી અવારનવાર કેટલીયે વાર તેની મુલાકાત પણ થતી. પેસાદાર પણ વ્યસની પતિના સકંજમાં સપડાઈ તેના સુખની હોળી થઈ ગઈ હતી. એવા જીવનમાં તેણે પાંચ વરસ ગાળ્યાં. છેવટે એક દિવસ એવિંતો તેનો કાગળ આવ્યો: “હું તો ખૂબ ધરાઈ ગઈ છું આ સંસારથી; મારે હવે લખવું છે, એમણે મને ફાવે તેમ કરનાની રજા આપી છે તેનો લાભ લઈ, તેમને છોડી દઈ હું હવે મુંબઈ આવનાર છું. બાને તથા પિતાને મારું આ વર્તન ગમવાનું નથી અને એમને ત્યાં જઈ તેમના કુખનું કારણ થવું એ પણ મને દીક નથી લાગતું. હું મુંબઈ આવું તો તું મને મદદ કરીશ ને?”

પોતે તેને ટરેશન ઉપર લેવા ગયો. તે એટલી બધી કૃશ થઈ ગઈ હતી કે તેના પૂર્વેના રૂપસાદર્શનું નામનિશાન પણ તેનામાં દેખાતું ન હતું. સાગરની ગંભીરતા તથા પ્રક્ષુબ્ધતા એ બંનેને તેની વૃત્તિએ પોતાનામાં સમાવી દીધી હતી. પોતાની આંખમાં આંસુ ભીરાઈ આવેલાં પણ તેણે પોતાની ગંભીરતા જરા સરખી છોડી નહિ.

તેણે જે ‘જે’ રૂઢાં આક્ર આટીમાં દાખલ થઈ અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને પોતે એમ કામની ઉપાધિ મેળવી નોકરી કરવા લાગ્યો. એટલે કન્યાનાં માર્ગાં આવવા માંડ્યાં. પોતે નિર્વિકાર અનકરણે કન્યાઓનું પરીક્ષણ કરતો હતો; પણ દરરોજ સાગરનું સાદર્શ આંખ ભરીને જોતારને નદીનાળાંએ કેમ કરીને આકર્ષી શકવાનાં હતાં? પોતાને જ્ઞાન થયું-પૂરેપૂરું જ્ઞાન થયું કે પોતાનો ગ્રેમ ત્રિવેણી ઉપર છે. તેના મનનો તાગ માત્ર પોતે કદી પામી શક્યો નહિ. ત્રિવેણી એ એક વ્યક્તિ બાદ કરીને, આક્રની આખી દુનિયા વિષે પોતે ગપ્પાં મારતો હતો અને જેમ જેમ તેના મનનો પોતાને પત્તો લાગતો ન હતો તેમ તેમ તેના વિષેના કાંઈક ન કઠાય એવા ગૂઢ આકર્ષણથી પોતે જાણે મુગ્ધ થઈ જતો હતો. તેનામાં ગ્રેમાળપણ હતું પણ તેની સાથે જ વિચિત્ર લાગે તેવો અલિપ્તપણનો બાવ હતો અને તેને લીધે જ તે પોતાને તેના વ્યક્તિગત જીવનથી દૂર રાખી શકતો હતો. પોતે સાવ ગોંડા થઈ જશે કે શું એવું એને લાગવા માંડ્યું!

આખરે એક દિવસ પોતે પોતાની લાવના તેની આગળ વ્યક્ત કરી અતાવી. પણ તેને જરાય નવાઈ લાગી હોય એમ જણાયું નહિ, ન તેને ચીક ચડી. તે પછી એ વરસ મુંબઈ તે મુંબઈમાં રહી હતી અને તેના સાંનિધ્યની તે કષ્ટપાતે આધાર પોતે દિવસ વિતાવતો હતો! એક દિવસે પોતે એ વાત પણ તેને કહી, પણ તેથીયે તેને નવાઈ લાગી નહિ! ‘હે’ એમ કહીને તે કટાક્ષમાં હસી, અને જે વાત પોતે તેની આગળ અજ્ઞાત બ્યક્ત કરી તેજ વાત તેણે પોતાની પ્રેમાળ સ્મિત અને નિર્ભય દૃષ્ટિથી પોતાને કહી!

અને છતાં ય તેના અલિપ્તપણાથી પોતાને ક્યારેક ક્યારેક તેના ડર લાગતો.

તેના સહવાસનાં તે ચાર વરસો — પોતે જાણે તે કાળ સ્વર્ગસુખમાં નહિ ગાળ્યો હોય તેમ ગયાં ! ત્રિવેણી પાસ થઈ તોફારી મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવાં લાગી. એક દિવસ ઓચિંતા કિસ્મદાબાદની જગ્યાની ખબર લાવી. પોતાના હોંસકાસ ભડી ગયા. કિસ્મદાબાદ જવા બાબત પોતાનો અભિપ્રાય જાણુવા તે આવી હતી.

“તું આ પૂછી પણ કેમ શકે છે, ત્રિવેણી ?” બોલતાં બોલતાં ત્રીણ જીવનવેગમાં તણાઈ પોતે તેની પાસે ગયો. “ક્યાં જાય છે ? આટલે દૂર અજાણ્યા મુલકમાં એકલી કેમ કરીને રહીશ ? ત્રિવેણી, દુનિયાની આફતોથી તારું રક્ષણ કરવા જોઈશે. અધિકાર પણ મને નથી શું ?” પોતે દેહલાન જુદી ગયો, પોતાના બે હાથમાં તેના બે હાથ સજ્જડ પકડ્યા, પછી તે ગાળા હાથમાં લઈ જમણે હાથે તેની હાથથી બાંધી કરી, અને તેની આંખમાં એકાગ્રપણે જોયું. પોતાને લાગ્યું કે તે દૂર ખસી જવાનો પ્રયત્ન કરશે, પણ તેણે તેમ ન કર્યું ! તેના માથું તેની આંખમાં બેગા થયા હતા; તેની નિશ્ચલ નિર્ભય દષ્ટિ પોતાની ઉપર ચોંટી હતી.

—પોતે જ દૂર ખસી ગયો.

બીજા દિવસે પોતાને મળ્યા ક્યાં વિના ત્રિવેણી કિસ્મદાબાદ બિપદી ગઈ.

અને ત્યાં જઈ એક લાંબોચોડો કામળ લખી તેણે કામળની પામના કરી. “વિન્દુ હું આમ એકદમ નીકળી આવી, તેથી તું ચિદાયો હઈશ. પણ કેમ આવી—ના, હું તે નહિ કહી શકું.” પણ તું મને કામળ કરજે—અલોક કરીશ જ.” અને તે પછી તેની સાથે પોતાનો નિયમિત પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો—વિનાયકરાવની વિચારધારા ઉપર હેવટનો પડદો પડ્યો; પણ આખી રાત પડ્યા પડ્યા તેની તાલાવેલી આંખ જ હતી.

ત્રીજા દિવસે વિનાયક કિસ્મદાબાદ રોશને બીતર્યો. રમખાણ હવે ઢીક ઢીક શરૂી ગયું હતું. એક હિન્દુ કુટુંબની પડોશમાં ત્રિવેણી એકલી જ રહેતી હતી. ગાડી બીકો રહી વિનાયક ગાડીમાંથી એકદમ ફેરી જ પડ્યો અને દોડતો દોડતો દાદર ચડીને ઉપર ગયો.

માતા, પિતા, પતિ બધાં સગાંવહાલાં દયાત હોવા છતાં માત્ર પોતાના સ્વમાનના કારણે અસહાય, નિરાધાર એવી ત્રિવેણી એક જારી આગળ ચિંતાગુર થઈને બેસી હતી. એકબે સેકન્ડ વિનાયક ચાંબી ગયો. આઠ વરસની આલિકા ત્રિવેણી તેને ગમતી હતી; અદાર વર્ષની નવોદા ત્રિવેણી માટે તેને આકર્ષણ થતું હતું; પણ આ જ અઠાવીસ વર્ષની યુવતી ત્રિવેણીને જોઈ તેના ગાદ પ્રેમે ઉજળો માર્યો. તેને થયું કે દોડતા જઈ ત્રિવેણીને હૃદય સાથે ખૂબ જોરથી ચાંપું અને ધીમે રહીને તેના કાનમાં કહું કે ‘દુનિયામાં તું એકલી નથી. તારી સાથે હું છું.’

પણ દુર્દૈવી વિનાયકને એવા સુખનો દર્ક ન હતો. એકદમ તેને તેની પહેલાંની મુલાકાત યાદ આવી. હતો ત્યાં જ તે સતપ્થ જની બિભો રહ્યો.

ત્રિવેણીએ પાછું વળીને જોયું અને પૂછ્યું, ‘વિનાયક, તું આવ્યો ?’ આટલું બોલતાંની સાથે તેની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ! બીંતને અદેલીને બીબો રહી ત્રિવેણી ફરકે ફરકે ધરાઈને રહી.

આવ્યો ત્યારથી વિનાયક 'તું મુંબઈ ચાલ' કહી એકસરખો ત્રિવેણી પાછળ પડ્યો હતો. ત્રિવેણી કહેતી, "અરે હવે તું બહારગામ જવાનું? રમખાણ તો ક્યારનું થશેમી ગયું છે!"

ખપોરે વિનાયક ત્રિવેણીના ત્રણ ઓઢાનું નિરીક્ષણ કરતો હતો. તેના સવાના ઓરડામાં રિપરિટની એક મોટી બાટલી તેની નજરે પડી. તેના મનમાં એક લચાનક કલ્પના ચમકી ગઈ. તેણે પૂછ્યું, 'ત્રિવેણી, આ બાટલી અહીં શા માટે રાખ્યો છે?'

'શા માટે?' ત્રિવેણીએ જવાબ વાળ્યો. 'તને ખબર નથી પડતી શું વિનાયક? રમખાણના દિવસે, પ્રસંગ આવ્યો જ હોત તો એ બાટલો જ મને બચાવી શકત ને?' ત્રણ દિવસ ઉપરનું રમખાણનું દશ્ય ત્રિવેણીની નજર આગળ ખડું થયું. તેણે આંખ મીચી લીધી અને તેનું આખું સંસ્કાર દ્રવ્ય બેઠ્યું.

વિનાયક સાવ વ્યાકુળ બની ગયો. ત્રિવેણીની તદ્દન નજીક જઈ તેની તરફ મોટ માંડી બેતો. તે બોલ્યો:

'કુનિયા છોડી જવાનો વિચાર હતો? કોની રમથી? મને મળ્યા વિના તું મુંબઈથી નીકળી આવી! કટલી કઠોર છે તું ત્રિવેણી!'

તેની તરફ અર્ધપૂર્ણ દૃષ્ટિથી બેઠેલ ત્રિવેણી ધીમે રહીને બોલી 'હું કઠોર છું વિનાયક? કે કમનસીબ?'

વિનાયક તો કંડો જ થઈ ગયો.

પણ 'મુંબઈ ચાલ'નો આગ્રહ તેણે એકસરખો સાક્ષુ જ રાખ્યો. થોડા વખત પછી તેણે "ક્યારે ઊપડીશું?" એમ પૂછવા માંડ્યું.

'અરે અહીં બાટલાં બધાં હિન્દુ-કુલ્લો છે તે બધાં કંઈ બહારગામ જતાં રહ્યાં છે શું?' ત્રિવેણી બોલી.

વિનાયક ખૂબ ખિન્નગો અને બોલ્યો, 'આમ શા માટે પૂછે છે ત્રિવેણી! તારે આવતું નથી એમ ચોખ્ખું જ કહી દે ને!'

'તેમ કહું તો તું પાછો જતીય?' થોડું હસવાનો પ્રયત્ન કરી ત્રિવેણી બોલી.

'નથી જવાનો' વિનાયકે એકદમ નિશ્ચયાત્મક અવાજે કહ્યું. 'તને સાથે લઈશ ત્યારે જ જઈશ, નહિ' તો અહીં જ રહીશ. પણ તને આવી પરિસ્થિતિમાં મૂકીને જવાનો નથી.'

'વિનાયક, મેં બાટલાં વરસ કુનિયામાં કાઢ્યાં, હજી હું પોતાની સંભાળ લઉં શકતી નથી એમ તને લાગે છે?' કંઈક પછી બોલવા ખાતર તે બોલી પણ તેનું મન ઠેકાણે ન હતું. અગાધ સાગર ઉપર લારે તોફાન ચડ્યું હોય તેવો વિનાયકને આભાસ થયો. ત્રિવેણી બોલવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી, પણ મનની ક્ષુબ્ધતાને કારણે તેના શબ્દો તૂટક તૂટક બહાર પડતા હતા.

'વિનાયક, તું મારું સંસ્કૃત કરવાની જવાબદારી લેવા માગે છે? અને તેટલા માટે તું અહીં આવ્યો?'

'અચ્છત!' વિનાયકે જવાબ આપ્યો. તેના શબ્દોમાં આત્મવિશ્વાસ હતો.

આસપાસની પરિસ્થિતિનું સંપૂર્ણ આકલન કરેલા કોઈ કિલસદ્દની જેમ ત્રિવેણી કિંચિત્ હસીને બોલી, 'તું, તું મારું સંરક્ષણ કરવાનો ?'

'કેમ ? આમ શા માટે પૂછે છે, ત્રિવેણી ?'

'વિનાયક, સાચું કહું તને ? મને નથી પરદેશનો ભય, નથી રેમખાણનો ભય. દુનિયા આખીમાં એક વ્યક્તિથી મને જોખમ છે ! તે વ્યક્તિથી તું મારું રક્ષણ કરી શકીશ ?'

'કાનાથી ? કાનાથી, કહે મને.' વિનાયકે અધીરા ચર્ષ સવાલ પૂછ્યો. તેના જવાબ સાંભળવા તે કાન માંડીને બેઠો.

'કાનાથી ?' ત્રિવેણી એકદમ બોલી બીડી : 'તારાથી !'

આરામ ખુરશી ઉપર બેઠેલો વિનાયક પાછળ ટળી પડ્યો. બંને હાથે મોઢું ઢાંકીને તે બોલ્યો, 'ત્રિવેણી, હું એટલો બધો ખરાબ છું હું ?'

ત્રિવેણી થોડુંક હસી. 'તું ખરાબ નથી વિનાયક, બિલકુલ વધારે પડતો સારો છે, પણ હું પ્રેમી છું...' તેના શબ્દો હવે તદ્દન સ્પષ્ટ અને અરખસિત આવવા લાગ્યા. આજ આટલાં વરસ સુધી પોતાને હાથે પોતાની લામણીઓ દરતી બાંધેલી પથ્થરની પાળ તેણે જાણે પોતાને હાથે દદતાપૂર્વક તોડી નાખી. 'વિનાયક, કેટલો ગાંડો છે તું ? તને એમ લાગે છે કે મારા સૌંદર્યને લીધે દુનિયાની મને ધાસ્તી છે. તું એટલું નથી સમજતો કે દુનિયામાં ખીન્ને કોઈ અતિપ્રસંગ કરે તો તેનો દર મને નથી, કારણ તે વખતે મારી પ્રતિકારની શક્તિ કાયમ હોય છે, મગજ જગૃત હોય છે, હૃદયના ધંપકારો નિયમિત પડતા હોય છે. પણ વિનાયક, તારા સ્પર્શમાં મારી શારીરિક તેમજ માનસિક પ્રતિકારશક્તિનો લોપ કરવાનું સામર્થ્ય છે તે તું નથી જાણતો ! થોડાંક વરસ દુનિયામાં સ્વતંત્ર રહીને ખીન્ન અનેક સંકટોને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય મેં કેળવ્યું છે; પણ તું પાસે આવતાં, પોંચ વરસના વિવાહિત જીવનમાં પણ જે જીવનસર્વસ્વ મેં બીજાના હાથમાં જવા દીધું નહિ તે તને અર્પણ કરી દેવાનો મોહ થાય છે !

'તું દર હોય ત્યારે સહરાના રણ જેવી શુષ્ક દેખાતો મારી લાગણીઓ તારા સહ-વાસમાં ચૈતન્યથી પ્રકુલિત થાય છે. દુનિયાને લાગે છે કે હું પતિવ્રતા ધર્મ પાણું છું, પણ તારી આગળ હજારો વરસોની સંસ્કૃતિના પાશ દીક્ષા ચર્ષ જાય છે, -પાતિવ્રત્યની પરવા રહેતી નથી. એમ થાય છે કે તારી ને મારી વચ્ચે કોઈ આવી જ ન શકે—ધર્મ નહિ, નીતિ નહિ, દુનિયા નહિ, કોઈ, કોઈ પણ નહિ ! !' બોલતાં બોલતાં ત્રિવેણી બાવનાવિવશ થતી જતી હતી. લામણીના આવેગમાં તણાતી હતી ! વિનાયક તરફ પ્યાનપૂર્વક મીટ માંડીને તે બોલી, 'હવે કહે જોઈ વિનુ, દુનિયાથી મારું રક્ષણ તું કરીશ, પણ તારાથી-અથવા મારાથી જ, મારું રક્ષણ તું કેમ કરીને કરી શકવાનો હતો ? કરવું તારે માટે શક્ય છે ?'

વિનાયક સાવ દિઃમૂઠ ચર્ષ ત્રિવેણીની નિર્ભય મુદ્રા તરફ જોઈ જ રહ્યો. પોતાની તન્ત્રામાંથી બહાર આવતાં તેને કેટલોય વખત લાગ્યો. થોડો વખત રહી ત્રિવેણી તરફ નિશ્ચય દૃષ્ટિથી જોતો આખરે તે બોલ્યો, 'ત્રિવેણી, ઈન્દ્રધનુષ્યની રંગજાંઘાઓ નિર્માણ કરી કસાયેલે હાથે તો પરમેશ્વરે તારું મન નથી ધડ્યું ને ?' *

તાએ બ તાએ નૌ બ નૌ*

રામનારાયણ વિં પાઠક

[અહીં ઉપરની રદીફવાળી હાફિઝની પ્રખ્યાત ગઝલના પછળાદ અનુવાદનો પ્રયત્ન કરેલો છે. અલગત, એ ગઝલ અને ખાસ કરીને એની ઉપરની રદીફ-પંક્તિ લગભગ અનનુવાદ્ય છે. છતાં આવા પ્રયત્નોમાં સામાન્ય રીતે નહિ ધ્યાનમાં આવેલ આર્યાની રચના અને તેના હુંકારા અત્યંત બેફાળા અને સ્થિતિ બતાવવા આ પ્રયોગ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે છે. સંદેશ: અનુવાદનો આ પ્રયત્ન નથી. —રા. વિ.]

[આર્યા]

ગાજે સુકંઠિ ! તાંનો, તાજ ને તાજ ને નવી જ નવી !
લેજે મનોહર સુરા, તાજ તાજ નવી જ નવી !
પ્રતિમા શી પ્રિયતમને, સુખથી એકાન્ત બેસીને કરજે
ચુંચાત અંકિત મનહર, તાજ તાજ નવી જ નવી !
ક્યમ માણે જિંદગીનું ફળ જો જન ના સુરા હમેશ પીએ !
પી તેની યાદગીમાં, તાજ તાજ નવી જ નવી !
મારું મન હરનારી માશુક હું કાજ અંગ નિજ સજ્જતી
વાનો સુગન્ધ અળતો, તાજે તાજે નવો જ નવો !
પ્રસાદની અનિલલહરી ! માશુકની ગદગીમાં પસાર થતાં,
હાફિઝનો વાત ફેરવે, તાજ તાજ નવી જ નવી !

1

ૐ દ ગી નો વી મો

એક જ સાધન છે જેને લોધે મનુષ્ય અગવડભર્યા હતા લરીને પોતા માટે, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં અગર પોતાના આશ્રિતો માટે યોગ્ય નાણાંકીય સ્વાતંત્ર્યની ખાત્રીપૂર્વકની જોગવાઈ કરી શકે.

પ્રતિવર્ષ પસંદગીનું મૂલ્ય સમજનારા હજારો માણસો પોતાના માટે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને અથવા પોતાની પછી પોતાના આશ્રિતો માટે “આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય” નો પાયો—

“ઓરીએન્ટલ”

જે સહુથી સફર અને સહુથી લોકપ્રિય હિંદી વીમા કંપની છે—તેમાં પોતાની જાંઘોનો વીમો ઉતરાવીને મજબુત બનાવે છે.

વિલંબ ન કરો.

આજે જ ‘ઓરીએન્ટલ’ની પોલિસી લો.

વિગતો માટે લખો:—

ઓરીએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યોરન્સ કું. લીમિટેડ.
સ્થાપિત: ૧૮૭૪ હેડ ઓફિસ:—મુંબઈ

: અથવા :

ઇન્ડિવિદુઅલ યુનીલાલ મહેતા ળી. એ., એલએલ. ળી.

પ્રાંચ સેક્રેટરી

ઓરીએન્ટલ લાઈફ ઓફિસ

ઈલેક્ટ્રીસિટી લાઈસ : લાલ દરવાજા

અ મ દા વા દ.

‘નેશનલ પ્લેનિંગ’ યાન રાષ્ટ્રીય નિયોજન

બી. કે. મનુભદ્રાર

રશિયાના સફળ પ્રયત્ન પછી, ‘નેશનલ પ્લેનિંગ’ અથવા ‘રાષ્ટ્રીય નિયોજન’ એક ધરમય શબ્દ થઈ પડ્યો છે. તેમાં ય નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીની નિમણૂક પછી, આમર્શ તેમજ જાપણે. વેપારી વર્ગ આવા નિયોજનમાં વધુ રસ લેવા લાગ્યો છે. એટલે આ ‘નેશનલ પ્લેનિંગ’ શું છે તે જાણવું અરથાને નહિ ગણાય.

‘પ્લેનિંગ’નો સાધારણ અર્થ કોઈપણ જાતનું નિયોજન થાય છે. કોઈપણ પ્રવૃત્તિનાં અનુક્રમનાં પગલાં નક્કી કરી, તે કામ પાર પાડવાને રસ્તા નિયત કરવા, એ ‘પ્લેનિંગ’નું સાધારણ સ્વરૂપ છે. દા. ત. ‘ટાઉન પ્લેનિંગ’ પણ એક જાતનું ‘પ્લેનિંગ’ જ છે. પરંતુ અત્યારે ‘પ્લેનિંગ’ સાધારણ રીતે આખા રાષ્ટ્રના નિયમનને અંગે વપરાય છે. જે આપણે સમાજના કોઈપણ બંધારણનું પૃથક્કરણ કરીએ તો તેના બે વિભાગ માલમ પડશે : એક, એવા બંધારણના અંગેઅંગમાં રહેલું, અને બીજા એ લીધે એ અલગ બને છે તે શુદ્ધ તત્ત્વ; અને બીજું, તેનું બાહ્ય અને સ્થાપિત સ્વરૂપ. એટલે જે આપણને કોઈપણ જાતની પુનર્ગઠના કરવી હોય તો આપણે પ્રથમ ચાલુ બંધારણનું મૂળ તત્ત્વ ખરું છે કે નહિ, તે નક્કી કરવું જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તેની જગ્યાએ બીજું તત્ત્વ મૂળ તરીકે મૂકવું જોઈએ. તેમજ પછી, તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ ફેરવવા અથવા ઉપજાવવા નિયમનનાં પગલાં લેવાં જોઈએ. ‘પ્લેનિંગ’ની સાધારણ વપરાશમાં આ બે પગથિયાંઓ છૂટાં પડતાં નથી; અને ધણુંખરું એનો ઉપયોગ માત્ર બીજા પગથિયને ઉદ્દેશીને જ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે રશિયા સિવાયના ‘પ્લેનિંગ’ના બીજા પ્રયત્નો, સમાજના અમુક અંગને વિશેષ થયા છે, અને તે ચાલુ અને જોતજોત થઈ ગયેલા પોષક અપ્પાહાર ગણીને જ થયેલા છે. એટલે એવા પ્રયત્નોમાં આ બે પગથિયાંઓના અસ્તિત્વ તરફ ધ્યાન દોરવાની જરૂર જણાઈ નથી. પણ જે આપણે આખા સમાજની પુનર્ગઠના કરવા માગતા હોઈએ, તો આ બંને પગથિયાં નક્કી કરવાં એ આપણે માટે આવશ્યક છે.

જનસમાજની રચનાનું અંતિમ પ્લેય શું હોવું જોઈએ એ એક જીડો અને ગહન પ્રશ્ન છે. પદાપૂર્વથી એ વિષય ઉપર ચર્ચા ચાલી આવી છે, છતાં સર્વમાન્ય એવું એક પણ પ્લેય નક્કી નથી થઈ શક્યું. એમ છતાં, થોડે અથવા વતે અંશે, બધા એમ કહી શકે છે કે એવા પ્લેયમાં મનુષ્યના સર્વશુભના વિકાસ અને સમન્વયને સ્થાન મળવું જોઈએ. બીજે જનસમાજ સાસ્ત્રિક શુભોને જ અનન્ય ન ગણે, પરંતુ જે કોઈ મનુષ્ય ચાહે તે દિશામાં જવા માગે તો તે માટે કોઈપણ રીતનો અવરોધ ન હોવો જોઈએ. સમાજની બધી પ્રવૃત્તિઓ એવી હોવી જોઈએ કે જ્યાં મનુષ્યને એવા તત્ત્વસ્પર્શી અંશોનો અનુભવ મેળવવા અવકાશ રહે. આવું એક વિસ્તૃત પ્લેય સ્વીકારી આપણે જાણે ચાલીએ તો ‘પ્લેનિંગ’માં જન-સમાજની બધી પ્રવૃત્તિઓ આવી ગય.

પરંતુ, અત્યારની જનસમાજની રચના ધ્યાનમાં લેતાં એક પણ પ્રવૃત્તિ એવી નથી કે જે મૂડી વિના માર પડી શકે. અને તેથી મનુષ્યને પોતાના બીજા શુભોના વિકાસને માટે પણ અર્થલક્ષી થવાની જરૂર પડે છે. ભૂખે-મરતા માણસને કળા અથવા કેળવણીની વાતો

કરવી એ અરધાને છે. પ્રથમ તેની બૂખની તૃપ્તિને સતોપરી જોઈએ, એટલે પછી બીજા દિશામાં એના ચિત્તને અવકાશ મળે. આ રીતિ જનસમૂહના મોટા ભાગની હોવાથી 'પ્લેનિંગ' માં અર્થલાભ ઉપર વધારે ધ્યાન આપાય છે અને સાધારણ વ્યવહારમાં પ્લેનિંગનો અર્થ, 'આર્થિક નિયમન' છે એમ માની લેવામાં આવે છે. જે આપણે અત્યારની જ રીતિ ઉપર ધ્યાન રાખીએ, તો આપણાથી એમ ન કહી શકાય કે અર્થેષજ્ઞાનું આ પ્રાધાન્ય જોઈતું છે.

અર્થને અવગંજી રહેશે સમાજ ક્યારે પૂરેપૂરો અર્થલક્ષી થઈ જાય તે કહેવું મુશ્કેલ છે; અને અર્થલક્ષી થઈ ગયેલા સમાજ પાસે એ લક્ષ્ય મૂકાવી દેવું એ પણ મુશ્કેલ છે. અત્યારના સમાજનાં અંગે એક બીજાં જોડે એટલાં સંકળાયેલાં છે, અને અત્યારે આપણા વિચારોને ફેલાવવા અને સમાજના અંગે ઉપર તેને લાદવા એટલાં બધાં સાધનો છે, કે સમાજ જે ખોલે તદ્દલ કરે તે તેના અંગેઅંગમાં અને બધી સંરચામાં જાનરી મળે. સારાનરસાની આખ્યા, કાષ્ટકાઓ, અને મનુષ્યનું અદર્શિયનું ખોલ એ બધું બદલીએ ત્યારે સમાજનું લક્ષ્ય બદલી શકાય. અત્યારનું રાજ્યતંત્ર આવાં સ્થાપિત દ્વિતોને એટલા બળથી ટકાવી શકે છે, કે એકવાર અર્થલક્ષી થઈ ગયેલા સમાજને બદલવો મુશ્કેલ છે. એટલે જીવનનિર્વાહની નિમિત્તતા આખ્યા પછી, અર્થનું પ્રાધાન્ય એની મેળે જોઈતું થશે એમ માનવું બૂધભરેલું છે. તો પછી પહેલેથી જ આપણે એ રસ્તે ન વળીએ તો કેમ? આપણે પહેલેથી જ જનસમાજમાં એ વિચાર કેમ ન ફેળવીએ કે સંપૂર્ણ અર્થવિકાસ વિચાર પણ મનુષ્યહૃદયનો વિકાસ થઈ શકે છે? આ ઉપરથી એ સમગ્ર શકારો કે આ પ્રથમ મૂડીવાદી અથવા સમાજવાદી, બંને રચનામાં એકસરખો ઉપરિચિત થાય છે, બંને સમાજવાદી રચનામાં વધારે અગત્યનો છે.

હવે, જે આપણે 'પ્લેનિંગ'ની સંકુચિત આખ્યા સ્વીકારીએ, તો આપણે આર્થિક નિયમન કરવાનું રહ્યું, એટલે આપણે એ નિયમનનું શું ખોલ દોઈ શકે તે જોઈએ. આજ આર્થિક અંધારણનાં કેટલાંક ખાસ તરતો છે. એ અંધારણનું મૂળ, મનુષ્યહૃદયમાં રહેલો સ્વાર્થ, તેનાથી ઉત્પન્ન થતી ઇર્ષ્યાઓ, અને તે ઇર્ષ્યાઓ પૂરી પાડવાનું નાલું છે. આવી અર્થલક્ષી માગો કષ્ટ સ્વીકૃતું ઉત્પાદન કરવું, જેટલું કરવું, અને કેવી રીતે કરવું તે નક્કી કરે છે. એનો એક વાર સ્વીકાર થાય, અને એના વિકાસને અનુકૂળ વાતાવરણ થાય, એટલે જેમ સુસ્વાસ્થ્યજનના ગૃહ નિયમને લીધે આખી ઘટ્ટિ ફરે છે, તદ્દલ એના ફેરફાર આવે છે, અને દિવસ પછી રાત થાય છે, તેમ આર્થિક અંધારણનું તંત્ર સતિમાન થાય છે. અવગત, એમાં બધાં જ સહી એકસરખાં સતિમાન નથી થતાં, પરંતુ આખું અંધારણ રતપજી અને સ્વેરે છે એમ આભાસ જણે થાય છે. પરંતુ એના રતભાવે જ એમાં ધગ્યા દોષો દાખલ થઈ જાય છે. અર્થલક્ષી માગેનું મૂલ્યાંકન માત્ર નિર્જીવ વસ્તુઓને જ વગમી રહેવું નથી, એ જ મૂલ્યાંકન સજીવ મનુષ્ય અને પ્રાણીને પણ પહેંચી જાય છે. અને તેને લીધે, અમુક સ્ત્રી જનારવા જેમ મૂડીનું પ્રમાણ વળીએલું કરવામાં આવે છે, તેમ અને તેટલી જ નિરપદાથી, મનુષ્યજનનું પ્રમાણ પણ એટલુંવળું કરવામાં આવે છે. તેનું પરિણામ કામચલાવી છત-અજીવમાં આવે છે, અને મેશરીને જન્મ આવે છે. વસ્તુ જમવની શક્યતા, મનુષ્યોની આર્થિક રીતિમાં તકાવને કમી કરે છે. એ ફેરફાર એટલો મહત્વનો થાય છે કે અમુક દર પછી, આર્થિક અંધારણનો પ્રકાર બિચકુલ બદલાય જાય છે, એ

સ્વયંભૂ નથી રહેતું; અને આવકના ફરકો સાથે માગેને એવી બદલી નાખે છે, કે મૂકી-વાદની દૃષ્ટિએ પણ અમુક પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન ખરું છે કે ખોટું તે કહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એટલે એ બંધારણ પરખરું કસરથી ચાલે છે, અથવા તો તેમ ચાલવાનો માત્ર આભાસ આપે છે એ કહેવું પણ અપર્યાપ્ત થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત આપા બંધારણનો સૌથી મોટો દોષ તો એ છે કે એની આખી દૃષ્ટિ, માત્ર વર્તમાન મૂલ્યાંકનમાં જ સમાઈ જાય છે અને ભવિષ્યને માટે એને વિચારની જરૂર જણાતી નથી.

આપા બંધારણમાંથી આપણે નીકળતા માગતા હોઈએ, તો આપણું ધ્યેય સાધારણ શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે દરેક મનુષ્યને તેના જીવનનિર્વાહને માટે સંપૂર્ણ નિશ્ચિતતા હોવી જોઈએ, અને એ જીવનનિર્વાહ જોયા દરજ્જાનો હોવો જોઈએ. આમ કહેતાં, આપણે મનુષ્યને પ્રધાનપદ, આપોએ છીએ, અને ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિને ગૌણપદ આપોએ, છીએ. જ્યારે અસાર તો સ્થિતિ એનાથી હોય જ છે. આ ધ્યેયનું જે આગળ પૃથક્કરણ કરીએ, તો એ સમજી શકાશે કે એમાં દરેક મનુષ્યની સતત કામગીરી, અને કામ મેળવવાનાં પૂરતાં સાધનો અને તકનો સમાવેશ થાય છે. જ્યાં સુધી દરેક મનુષ્યને પોતાની મહેનત મનૂરી વડે આજીવિકા મેળવવાની તક ન મળે, અને તે મળ્યા પછી જ્યાં સુધી તે સતત ચાલ્યાં ન કરે, ત્યાં સુધી આપણા ધ્યેયની નિશ્ચિતતા પ્રાપ્ત ન થાય. આ ઉપરાંત એમાં જનસમાજના મોટા ભાગની જે પશુતંત્ર સ્થિતિ છે, તેનો પણ આપણે નાશ કરવા માગીએ છીએ. એટલે કે દરેક મનુષ્યનો જીવનનિર્વાહ એટલા જોયા દરજ્જાનો હોવો જોઈએ, કે તેને પોતાની જરૂરિયાતો પૂરા પ્રમાણમાં મળી રહે, એટલું જ નહિ પણ, તેથી આગળ જઈ, તેને આરામનાં બીજાં સાધનો પણ મળી રહે. ટૂંકમાં, આપણા ધ્યેયના જે વિભાગો થાય; (૧) ચાલુ કમાણી; (૨) વધુ અને વધતી જતી કમાણી.

ચાલુ બંધારણમાંથી આ ભૂમિકાએ પહોંચવું એ લગભગ અશક્ય છે. જે દરેક મનુષ્યને સતત કમાણી આપવી હોય, તો વર્તમાન અને ભવિષ્ય ઉપર સરખી નજર રાખી આવકને યોજીએ તો જ તે ઈચ્છા પૂરી થાય, કારણકે આવકનાં ધણાં સાધનો એવાં છે કે જેમાં જમીન અને બીજી કુદરતી સમૃદ્ધિઓ પર આધાર રાખવો પડે છે. તેજ પ્રમાણે જે બજારમાં આવતી અર્થલક્ષી માંગોનું ધોરણ બદલાય તો બેકારીનો જન્મ ન થાય. પણ એ માંગો ત્યારે જ બદલાઈ શકે, કે અત્યારના ગરીબ અને તવંગરના ભેદો દૂર થાય. એ સ્પષ્ટ છે કે આ બધું ચાલુ બંધારણના બધા સિદ્ધિતોથી વિરુદ્ધ અને પર છે. આટલા જ માટે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું હતું કે, આપા રાષ્ટ્રનું ‘પ્લેનિંગ’ કરવું હોય તો પહેલેથી-તેનું અંતિમ ધ્યેય શું છે તે નક્કી કરવું જોઈએ. જે ‘એમ. ન. યાંચ’ તો એક તબક્કા એવો જરૂર આવવાનો કે કયાં તો આપણે સમાજની અર્થેષણા મૂકાવવી પડે, અથવા પ્લેનિંગ મૂકી દેવું પડે, અથવા ચાલુ બંધારણના સિદ્ધિતો બદલાવા પડે. અર્થેષણા વિના પ્લેનિંગ અર્થ શકે, અને ચાલુ બંધારણથી ત્યાં પહોંચી શકાય; ચાલુ બંધારણ વિના, અર્થેષણા રાખી શકાય અને પ્લેનિંગ અર્થ શકે. પણ ત્રણે ચીજોનો સાથે સમાવેશ ન થાય. આ ઉપરાંત, બીજો એક મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. આચારના બંધારણનો નિર્ણય અર્થલક્ષી માંગ છે; એને લીધે બૂલો જરૂર થાય છે, પરંતુ આખું યંત્ર બહારની કાર્ષ મદદ અથવા નિવમન વિના ચાલે છે; એટલે એને આપણે ‘અસેડી લાઈ’ એ તો એની જગ્યાએ આપણને બીજો કાર્ષ નિર્ણય મૂકવો પડે, એ નિર્ણયની

સત્તા એટલી વિશાળ અને સખત નેઈએ કે 'રાજ્ય' સિવાય બીજા કોઈથી એ જગ્યા નહિ લઈ શકાય. લોકશાસનની અત્યારની ખામીઓ જોતાં 'રાજ્ય'ને આ પ્રમાણે સમમ સત્તાધીશ બનાવવું કે કેમ એ શંકા ઊભી થાય છે.

આ ઉપરથી એમ સમજી શકાશે કે 'પ્લેનિંગ'ની ચાલુ કદપનામાં એના ખરા મર્મ ઉપર ભાર નથી મૂકતો. કેટલેક અંશે, આ 'પ્લેનિંગ' કરનારની અણસમજને લીધે છે, અને કેટલેક અંશે, તેમની નીતિને લીધે છે. પણ એ ચોક્કસ છે કે એને લીધે 'પ્લેનિંગ'ની અંદર રહેલાં અસંગત બળો તરફ પૂરતું ધ્યાન નથી એવાનું. બધા સમાજવાદીઓ માને છે કે સમાજવાદ આવ્યા પછી, 'રાજ્ય'ની જરૂર નહિ રહે. ઉપર જણાવ્યું તેમ એ શૂંચ છે, અને ભવિષ્યની રચનામાં 'રાજ્ય'ની જરૂર વિશીષ્ટ રહેશે. એમ થાય તો મનુષ્ય અત્યાર કરતાં કેટલે અંશે વધુ સ્વતંત્ર દશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સમાજ પણ આર્થિક ચિંતાઓમાંથી છૂટવા કદાચ શક્તિમાન ન થાય. જલ્દી અગાળે 'પ્લેનિંગ' એક એવી સ્થિતિ કલ્પે છે કે જ્યાં વિકાસ હોય અને સમન્વય પણ હોય, અને જે શુભંત હોય પરંતુ સિધર લાગે. પરંતુ આખી સંદિગ્ધ અંચલ છે; મનુષ્યનું ચિત્ત ચંચલ છે, તેની સાથે પ્રકૃતિ પણ તેટલી જ ચંચલ છે. એટલે એ સમન્વય એક વાર બાંધેલા ટકો શકતો નથી, તેમ ન થાય, તો આર્થિક ચિંતાઓમાંથી પણ છૂટા ન થવાય. પરિણામે 'પ્લેનિંગ' ક્યાં પછી પણ નિર્મિતતા કદાચ ન મેળવી શકાય.

'પ્લેનિંગ'નાં મૂળ તરત્વેને માટે આટલું કહ્યા પછી, એ કબ્જ કરવું પડશે કે સાધારણ રીતે આ પ્રશ્નો ઉપરિચિત થતા નથી અથવા ઉપરિચિત કરવાની જરૂર જણાતી નથી. જ્યારે 'પ્લેનિંગ'ના ઉપયોગ સમાજની કોઈ એક છટી પ્રવૃત્તિને અંગે અથવા એક છટા અંગે વિશેષ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેવી પ્રવૃત્તિ અથવા તેના બંધારણનાં મૂળતરત્વો અખંડિત રાખીને જ આગળ ચાલવાનું છે એમ માની લેવાય છે. એટલે કે 'પ્લેનિંગ'માં રહેલા નિયોજન અને નિયમનનાં તરત્વોમાંથી માત્ર નિયમન એકલું જ જરૂરી માની લેવાય છે. દા. ત., કાપડના ઉદ્યોગનું છટું 'પ્લેનિંગ' કરવું હોય, તો તેની મૂળ પગથાર સ્થાપિત રહેશે એમ જ માની આગળ ચાલી શકાય. તેથી એવું પ્લેનિંગ કરનાર માત્ર અત્યારની અને ભવિષ્યની કાપડની માંગ, તેને પહોંચી વળવાને માટે વર્તમાન સાધનો, અને નવાં સાધનોની જરૂર એટલા અથવા એવા વિષયો ઉપર ધ્યાન આપે; પરંતુ કાપડના ઉદ્યોગમાં શેઠાતી જનસમાજની સંસ્કૃતિ અને મૂડી, એ ઉદ્યોગના એકબીજા અંગોનો અસપરસનો બાવદાર, અને સમાજની કાપડ પર અરચાતી આવક એ બરાબર જ છે એમ ગંખી લે. જે માણસ સમાજના એક જ અંગના વિકાસનો વિચાર કરતો હોય તેને માટે આ દૃષ્ટિબિંદુ બરાબર છે. કારણકે કોઈ પણ જાતના સમાજમાં-મૂડીવાદી અથવા સમાજવાદી સમાજમાં-કોઈ પણ પ્રસ્તુત ઉદ્યોગ ચલાવનારનો સામે પ્રથમ જણાવેલા પ્રશ્નો તો ઊભા જ રહેવાના; તે ઉપરાંત આનું 'પ્લેનિંગ' માત્ર ટૂંક મુદતનું હોય છે, એટલે એમ સારી રીતે માની લેવાય કે ઉદ્યોગના સમાજ જોડેના બીજા અંગોમાં એ સમય દરમિયાન કોઈ ફેર પડશે નહિ.

આટલું આપણે 'પ્લેનિંગ'ના શ્વેદ પરત્વેના પહેલાં પગથિયાને માટે ક્યું. હવે એ શ્વેદને બાકી સ્વરૂપ આપવા શાં પગલાં લેવાં જોઈએ, તે જોઈએ. આમાંનાં કેટલાક પગલાં, ચાલુ અધ્યક્ષની ખામીઓની ચર્ચા કરતી વખતે આપણે જોઈ ગયા. દા. ત., જે 'પ્લેનિંગ'ને શ્વેદ આપણે ઉપર દર્શાવ્યો તેવો હોય, તો દરેક મનુષ્યની ગમે તેટલો સુધીની જાણ ઉપરની

માલિકી, વારસાદાર, માલિકીના હકો વગેરેમાં આપણને ફેરફાર કરવો પડે. પણ એટલું કહે’ આપોઆપ સમાજના બધા મનુષ્યોની સ્થિતિ સુધરી ન જાય. તેમ કરવો માટે, પહેલી જરૂર એ છે કે જનસમાજની મનુષ્યશક્તિ અને કુદરતી સમૃદ્ધિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય. જો એમ થાય, તો આપણું એક પણ સાધન વેડફાઈ ન જાય, અને તેનો સંપૂર્ણ લાભ આપણે જોઈતી રીતે જીવી શકીએ. આથી ‘પ્લેનિંગ’નું બીજું પગથિયું બહુ અસૈદ્ધિક નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, એ ક્ષેત્ર નિષ્ણાતોનું છે, ફિલસફોનું નથી; અને છતાં એ નિરસ નથી.

અત્યારે આપણું ‘બજેટ’ કેવી રીતે બને છે, એ સમજાવે તો એ પગલાંનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવશે. બજેટ બનાવતાં પહેલાં, નાણામંત્રીની સામે એ મુખ્ય પ્રશ્નો હોય છે : એક તો, ભૂડાં ભૂડાં ખાતાઓની ચાલુ માંગ, અને તેમના વિકાસને માટે વધુ નાણાંની જરૂર; બીજું, આવકના રસ્તાઓ અને તેમાં થવાની વધુ અથવા ઘટ. એટલે કે મંત્રી, આવકના કાચા અડસટા ઉપરથી, પોતે કેટલે અંશે, ક્યાં અને કેટલો ખર્ચ કરી શકશે તેનું એક આધું ચિત્ર કહ્યે છે. એ કિયામાં પ્રધાનમંત્રી ખર્ચના ખાતાઓનું છે, પરંતુ આવકના અડસટાઓને અંગે, બધાં ખર્ચોની અરસપરસની અગત્યતા-તર્તમાન અને ભવિષ્યતાની અગત્યતા-વગેરે ચીજોમાં ફેરફાર થાય છે. આટલે સુધી માત્ર આવક અને ખર્ચનો કાચો અડસટો રહ્યો, અને ચિત્ર આધું રહ્યું. પરંતુ સાથે સાથે, દરેક ખાતામાંથી, અને દરેક દિશામાંથી, નાનામાં નાની અને મોટામાં મોટી આવકોના વધુ ચોક્કસ આંકડાઓ આવતા જાય; તેમ જ ખર્ચના વધુ આવતા જાય. એ આવ્યા, એટલે પ્રથમના અડસટાનાં ઝાંખાં ચિત્રોની રેખાઓ વધુ પૂર્ણ અને સ્પષ્ટ થતી જાય, અને અંતે એસેમ્બલી સામે મૂકવામાં આવતું બજેટ જન્મે.

‘પ્લેનિંગમાં’ પણ આ જ પ્રમાણે છે. મનુષ્યને પૂરતો જીવનનિર્વાહ આપવો, એટલે એને પૂરતું અનાજ, ઘી, શાક, ખાંડ, કાપડ, જોડા, દવા વગેરે ચીજો આપવી. આ માટે એક તરફથી આપણી જરૂરિયાતોનો અડસટો કરવો પડે. એક સાધારણ ધરમાં માંત્ર અનાજ જેવી ચીજમાં દસબાર વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે, તે ઉપરથી સમજશે કે કેટલી ચીજોનો એમ અડસટો કરવો પડે. તે ઉપરાંત માત્ર વાપરવા લાયક મિલકત તૈયાર થયેલી ચીજોના અડસટાથી કામ ન ચાલે. સાથે સાથે એ ચીજોની બનાવટમાં વપરાતી ચીજોનો પણ વિચાર કરવો પડે. દા. ત. કાપડને માટે કે, તેમ જ વપરાશના બીજા મસાલાના આંકડા પણ ગોળવા પડે. એવા આંકડા તૈયાર થાય તો ખરલે આવે કે જો આપણે જીવનનિર્વાહમાં અમુક ચીજો, અને તે અમુક જગ્યામાં આપવા માંગતા હોઈએ તો તેના ઉત્પાદનમાં દરેક તબક્કે કેટલી ચીજોની અને કયા જગ્યામાં આપણને જરૂર પડે. આ આપણા સમાજના ખર્ચની બાજુ થઈ. આવકની બાજુમાં આ જ પ્રમાણે દરેક તબક્કે અડસટો કરવો પડે. દા. ત. કેટલું કે તૈયાર થશે, કેટલું દેશવર જશે, કેટલું કાપડના ઉદ્યોગને મળશે વગેરે. આવા અડસટાઓ થવા પછી, કંઈક અંશે ખર્ચની બાજુના, એટલે કે વપરાશના આંકડાઓ ફેર થાય; અને કંઈક અંશે આવકની બાજુએ એટલે ઉત્પાદનમાં ફેર થાય, જો કે પ્રધાન ખ્યાલ તો વપરાશનું જ રહે. અત્યારે આપણી ઘણી શક્તિ ઉપયોગ વિના વેડફાઈ જાય છે. તે ખાનમાં લેતાં એ સમજશે કે જેમ જેમ એ શક્તિઓનો વધુ ઉપયોગ થાય તેમ તેમ, ઉત્પાદન પણ વધે અને વપરાશને વધવાને અવકાશ મળે. આને લીધે જો અડસટાઓ થાય, તે કમેકમે વધતા થાય. દા. ત. એમ નકી થાય કે પાંચ વર્ષમાં અત્યારની સાણસ દીઠ

કાપડની વપરાશ જે ૧૬ વારની છે, તે વધારીને પાંચ વર્ષમાં ૨૫ વારની કરવી એને પહેંચી વળવા, દર વર્ષે વધતી જતી ઉત્પાદન શક્તિને અસરો દ્વારા અને નક્કી થાય, કે તેમાંથી કાપડના ઉદ્યોગને કેટલો ફાળો આપવેલ.

દૂકાંમાં, 'પ્લેનિંગ' કરનાર મધ્યસ્થ સત્તા ઉત્પાદનની ક્રિયાને દરેક તબક્કે આવક અને વપરાશને સમતોલ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એક તરફથી એને વપરાશ વધારવી છે; પરંતુ તે ચાલુ ઉત્પાદનની મર્યાદામાં રહીને જ થઈ શકે, એટલે સાથે સાથે ઉત્પાદનની શક્તિ વધારવાનો પ્રયત્નો પણ કરવા પડે. સ્વાભાવિક રીતે આ કામમાં એને પોતાના અતિમ ધ્યેયની, અને વ્યાવહારિક શુદ્ધિની મદદ લેવી પડે. કઈ વપરાશ વધુ અગત્યની છે, કઈ ઓછી અગત્યની છે, તે નક્કી કરવું પડે, અને તે મુજબ આગ્રહો ફાળો વહેંચી આપવો પડે. ઉપર જણાવ્યું તેમ, ચાલુ આર્થિક બંધારણમાં એ વહેંચણી અસરકારક, માંગ પોતે કરી લે છે. જે ચીજોની માંગ આવે, તે ચીજો ખત, અને તેમાં સમાજની શક્તિ માંગ પ્રમાણે વધતી અથવા ઓછી વહેંચાઈ જાય. પરંતુ 'પ્લેનિંગ'માં સાર્થકતાનું ધોરણ રહે નહિ. તે વખતે મધ્યસ્થ સત્તાને કેટલીજવાજદારી આવી પડે, અને કેટલી શુદ્ધિ વાપરવી પડે, તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે. અલગત આમાં મધ્યસ્થ સત્તાને પૂરતી વિગતો તૈયાર મળે છે. દા. ત. આપણે યોરાકનો પ્રશ્ન નોંધીએ, પાંકસાત્રના વિદ્વાનો એ નક્કી કરે કે શરીરને સારી રીતે ટકાવી રાખવા માટે કયા કયા યોરાકની કેટલા પ્રમાણમાં જરૂર પડે. દરેક વિભાગના આંકડાશાસ્ત્રીઓ એમ નક્કી કરે, કે આ આદર્શ આંકડાઓની સામે, પોતાનાં વિભાગમાં ખરેખરે કયા યોરાક લેવાય છે, અને તેને લીધે કેટલી તૂટકા પડે છે. સાથે સાથે એ પણ દર્શાવે કે એ તૂટકા, એ વિભાગમાં એ જાતના અનાજ અથવા બીજી ચીજોને અગાવે છે કે કેમ, અને એ અગાવ છે તો તેને કેવી રીતે પહેંચી વળવું? કદાચ સારી સરકાર ન હોવાને લીધે એ ચીજો પહેંચી શકતી ન હોય; કદાચ તે વિભાગના, લોકોની આવક એવી હોય કે એવી ચીજોના ખર્ચને ન પહેંચી શકાય વગેરે. આ બધા આંકડાઓ મધ્યસ્થ સત્તાને મળે છે. અને તેના ઉપરથી તે પોતાનો નિર્ણય કરે છે.

જો મધ્યસ્થ સત્તા આ કામ સતોષકારક રીતે પૂરું કરે, તો એ બની શકે કે દરેક વસ્તુની આવક અને વપરાશ સમતોલ થાય. પરંતુ તેમ ખરેખરું ક્યારે બને કે કોઈપણ વ્યક્તિને અથવા પ્રવૃત્તિને નિર્માણ કરેલી વપરાશથી વધારે જરૂરો લેવાની તક ન મળે તો. સાધારણ રીતે ઉદ્યોગપતિઓ પણ આવા અસદા કરે જ છે, અને તે પ્રમાણે માલ બનાવે છે. દા. ત. જાપાનમાં માટે કેટલાં પતરોની જરૂર પડશે એ તાતાના વ્યવસ્થાપકોના ખ્યાનમાં તો હોય છે જ. છતાં પણ એમનાં ઉત્પાદન અને વપરાશ સમતોલ નથી થતાં તેનાં અનેક કારણો છે. એ કારણો દર ન થાય તો 'પ્લેનિંગ'ની મધ્યસ્થ સત્તાના અસદાઓ પણ ખોટા પડે. એક દારણ અસરના આવક અને મૂડીના તફાવતોનું છે. જેની પાસે વધુ નાણાં હોય તે વધુ ચીજો માગી શકે અને આખા 'પ્લેન'ની અખુલરીઓને જાણી વાળી શકે. આને માટે આપણે ઉપર જણાવ્યું હતું કે અત્યારના બંધારણના મરીચ અને તવંગરના બેંકો પણ અંશે દૂર કરવા પડશે. આમ થાય તો જનસમાજનો કોઈ એક ભાગ એવો ન રહે, કે તેને બીજા કરતાં વધુ વપરાશને માટે તક મળે. પરંતુ એ કોઈ એ સિદ્ધ નથી થતું કે આખા જનસમાજને એક વર્ગ કરતાં બીજા વર્ગમાં આવી ખોટી રીતે વપરાશ વધારવાની તક ન મળે. આપણે વપરાશની ચીજો નાણાંની મારફતે ખરીદીએ છીએ.

એટલે દરેક મનુષ્યને સરખી આવક મળે, પરંતુ નાણાંના જગ્યામાં ફેરફાર થાય, તો પણ વપરાશ ઓછી વત્તી શક્ય છે. આને માટે પોતાનું ‘ પ્લેનિંગ ’ ફેલોમંદ થાય તે સારું મધ્યસ્થ સત્તાને નાણાંના જગ્યા ઉપર એટલે કે ચલણી ચીજો ઉપર સંપૂર્ણ કાબુ રાખવો પડે. આ આપણા પોતાના સમાજને માટે થયું. પરંતુ બીજા સમાજમાં આવા ફેરફારો હંમેશા થયાં કરે છે, અને થયા કરવાના. એવા ફેરફારોને લીધે, સ્વાભાવિક રીતે આપણા દેશની આયાત અથવા નિકાસમાં ફેરફાર થાય. દા. ત. આપણે અહીં એવી ગોઠવણ કરી હોય કે આપણો ઘઉંનો પાક સારી રીતે દરેક પ્રાંતમાં અને જિલ્લામાં વહેંચાઈ જાય; પરંતુ જો આસ્ટ્રેલિયામાં ઘઉંનો દુકાળ પડે, તો દુનિયાના બીજા દેશો, વધુ પૈસા આપી, આપણો ઘઉં ખરીદ કરી જાય. આવી રીતે ‘ પ્લેનિંગ ’ માં ખલેલ ન પહોંચે તેટલા માટે મધ્યસ્થ સત્તાને બીજા દેશો જોડે ચાલતા આપણા વેપાર ઉપર પણ સંપૂર્ણ કાબુ રાખવો પડે.

અત્યાર સુધી, વપરાશના એક મહત્વના ભેદ ઉપર આપણે ધ્યાન નથી આપ્યું. આપણે એમ માની લીધું કે બધી વપરાશ, મનુષ્યના ઉપભોગને માટે જ છે, પરંતુ તેમ નથી. આવકમાંથી અમુક વપરાશ ઉપભોગ માટે થાય છે; ત્યારે અમુક ભાગ ભવિષ્યની વપરાશને માટે ખચત તરીકે રાખી મૂકવામાં આવે છે. એટલે કે અમુક ભાગ આપણે તરત વાપરી નાખીએ છીએ, ત્યારે અમુક ભાગ ભવિષ્યને માટે સંઘરી રાખીએ છીએ. કાષ્ટિક્ય પ્રવૃત્તિ વ્યક્તિ અથવા સંસ્થાની આવક નાણાંમાં હોય તો આ વિભાગો કરવા તેને માટે સહેલ છે. પરંતુ ‘ પ્લેનિંગ ’ કરનાર મધ્યસ્થ સત્તાની આવક બધી ચીજોમાં જ છે; એને તો દર વરસે અમુક મહુ ઘઉં મળવાના, અમુક ચોખ્ખા વગેરે. તો પછી એણે આ ખચત કેવી રીતે કરવી ? અચખત એને ખચત કરવાનાં કારણો સાધારણ મનુષ્યનાં નથી. સાધારણ માણસ ખચત એટલા માટે કરે છે કે ભવિષ્યમાં પોતાને કામ આવે; ત્યારે મધ્યસ્થ સત્તાને પ્રશ્ન એ છે કે પોતાની આવક સતત ચાલુ કેમ રાખવી. એ આવક ઉત્પન્ન કરવામાં મશીનરી વગેરેનો વ્યય થાય છે; તે ઉપરાંત આવક વધારવા વધુ સાધનોની જરૂર પડતી રહે છે. એટલે સાધારણ મનુષ્ય કરતાં પણ મધ્યસ્થ સત્તાને ખચતને માટે ગોઠવણ કરવાની વિશેષ જરૂર રહે છે. આથી ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબના ‘ પ્લેનિંગ ’ ના આંકડાઓ તૈયાર થાય, ત્યારે મધ્યસ્થ સત્તાને એ દરિયો દુઝા ધ્યાનમાં રાખવાં પડે છે. એક તો આવકને એવી ચીજોમાં વહેંચવી કે જેથી જનસમાજને અનાજ ખૂદ વગેરે ઉપભોગની ચીજો મળે; અને બીજી એવી રીતે વહેંચવી, કે આ ચીજો બનાવવાનાં સાધનો ટકી રહે, અથવા તેનો જથ્થો વધે. હવે આપણે એ ધ્યાનમાં લઈએ કે અત્યારે જનસમૂહના મોટા ભાગની એવી રિયલિટી છે કે તેને ખાવાને અનાજ, જિંદગીની બીજી જરૂરિયાતો અને રહેવાને ઘર પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતાં. એ ચીજો આપણે પૂરી પાડવી જોઈએ. પરંતુ તેમ કરવા જઈએ તો, એ ચીજો બનાવવાનાં આપણાં સાધનો આપણને ઘણાં વધારી દેવાની જરૂર પડે. એનો અર્થ એ થાય કે પોતાના હાથમાં આવતી આવકમાંથી મધ્યસ્થ સત્તાને વધુ આવક આવી કામો માટે રાખવી પડે, અને પ્રમાણમાં થોડી આવક ઉપભોગને માટે રાખવી પડે. સાધનો સંપૂર્ણ થયે, ઉપભોગની ચીજોની આવક એકદમ વધી જાય, પરંતુ ત્યાં સુધી જનસમાજને જાણીસુજાને થોડી ચીજોથી પોતાનું મન રીઝવવું પડે. ‘ પ્લેનિંગ ’ ના કાર્ડ પણ પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાં આ જ પ્રમાણે થાય; અને રસિયાના લોકોને પણ આ દશામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું.

અમૃત દર્શનો

ગોવિંદ સ્વામી

[૫મી]

પ્રભાત કૂટતાં—

સલજ્જ પ્રગટે ઉપા અરુણરંગી પાને તરે
વિટેલ તનવેલ; હેલ જગતેજ કેરી ધરી
શિરે, હસતી નીસરે, જગત તેજ-વર્ષા ઝીલે.

૧

જાપોર ખીલતાં—

પ્રસન્ન રવિરાજ સ્વચ્છ નલકેરી ગાદી પરે
ધરે ચરણ, કુલ્લ યૌવન પ્રભા પ્રજાળી રહે.

૨

પ્રદોષ ઢળતાં—

વિદાય થતી સાંધ્યના મણકરંગી માફા ફડા
પ્રતીચિમહી ફેલતા; ધુધરિયાળ કે-વેલના?—
સુરમ્ય રણકાર કણ પડતાં રજઝાદિતા
દિશા ઝળહળી ઉઠે; સ્મરણ શુક્રીયા ફટતાં.

૩

નિશા વિલસતાં—

પ્રસન્ન પગલાં ધરે રજની યૌવનોદલાસમાં
વિલાસગૃહમાં; ચરન્નલ ઝિણત નીલી ધરે.
ઢળેલ દિનપાંપણે જીવન-સ્વપ્નશાં કૂટતાં
અનેક ઉડુ-ફલકાં, નભપયારીમાં ફેરતાં
શશાંકઉર કોમળું ધવલ તેજગુંગા દ્રવે.
અને પ્રણયઆર્દ્ર હૈયું મુજ ઊર્મિસોતો સવે.

૪

સમુદ્ર ગરજે અહીં વિકૃતિ ઘોરં ઉન્મત્તના;
ત્યાંહીથી પ્રસરી રહ્યા પ્રજાળ કૂટ હાલાહલો.
તેઠા પ્રકૃતિ રમ્યના અમૃત દર્શનો અર્પતી
અમૃદ્ય ક્ષણને ઉરે શુચિર હું નિષેવી રહું :
અનનુભૂત શાંતિ લહું.

૫

બાલકનની રાજ્યરમત અને હંગેરીને પડેલા તકાકો

હંગેરીની ધરમશી સપટ

યુરોપનાં લગભગ તેર રાજ્યોએ પોતાની સ્વતંત્રતા ગોઈ છે. બીજાં બધાંખરાં રાજ્યો પોતાના અસ્તિત્વ માટે ચિંતામાં છે. એ મોટાં વિજયી રાજ્યો પોતાના વિજયો કેવી રીતે સાચવવા તે માટે ચિંતાતુર છે. આ યુદ્ધમાં માત્ર એ રાજ્યોને ફાયદો મળ્યો છે : રશિયા અને હંગેરી. રશિયાને પોલાન્ડનો અર્ધો ભાગ, લિથુનીયા, લેટવીયા, એસ્થોનીયા મળ્યાં છે. હમ્બર્ગ અને બ્રેસ્લોવોના અને લુબોલીના એ ૪૦ લાખની વસ્તીવાળા એ પ્રાંતો મળ્યા છે. તે સિવાય ફિનલેન્ડ અને બલ્ગેરીયા એનાં આશ્રિત બન્યાં છે. બીજાં લાલ હંગેરીન રાજ્યને મળ્યો છે. એના ઉપર જર્મની અને ઇટાલીની કૃપા જિતરી છે. લુંડોરો પોતાના સહકારીઓને રાટલાના દુકડા અવારનવાર ફેંક્યા કરે છે તેમ, વિજયી જર્મની અને તેનો મિત્ર ઇટાલી પોતાના આશ્રિત હંગેરીને વારંવાર લાભો અપાવ્યા કરે છે. અલગત, બીજાં રાજ્યોને બોલે એ લાલ અપાય છે.

હંગેરીની વસ્તી સને ૧૯૩૧ પ્રમાણે ૯૦ લાખની હતી. તે પછી એકારસોવેકીયા પાસેથી એક નાનો પ્રાંત જર્મનીએ એને અપાવ્યો છે. હમણાં જર્મનીએ રુમાનિયા પાસેથી ૩૦ લાખ માથુસોની વસ્તીવાળો મોટો ટ્રાન્સલેવેનીયાનો પ્રાંત અપાવ્યો છે. આથી હંગેરીની વસ્તી હવે ૧૧ કરોડની થઈ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮૭૫ ચોરસ માઈલનું હતું, હમણાં ૨૫૦૦૦ ચોરસ માઈલનો દેશ મળ્યો છે, એટલે હવે હંગેરી યુરોપમાં મોટું સરખું રાજ્ય બન્યું છે. હંગેરીમાં મેગ્યાર જાતના લોકોની બહુમતી બહુમતિ છે. લગભગ એક કરોડની એમની સંખ્યા છે. તે સિવાય રોમાનીયન ૧૨ લાખ, જર્મનો ૭ લાખ અને બીજા પ્રજાઓ છે. એનું મુખ્ય શહેર બુદાપેસ્ટ એ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. એની વસ્તી ૧૫ લાખની ગણાય છે. આ મેગ્યાર લોકો બારે સ્વદેશભક્ત ગણાય છે. દેશ માટે તેઓ જન કુરબાન કરવા તૈયાર હોય છે.

હંગેરીના ઇતિહાસ

હંગેરી પ્રથમ સ્વતંત્ર હતું. પાછળથી એ ઓસ્ટ્રિયા સાથે હુબ્સબર્ગનાં શહેનશાહોના સામ્રાજ્યમાં બેઠાયું. પરંતુ તે સમયે પણ, એણે પોતાના જુદાં વ્યક્તિત્વને કાયમ રાખી સારા હક્કો મેળવ્યા હતા. ઓસ્ટ્રિયા હંગેરીનું મહારાજ્ય મિત્રરાજ્યો સાથેનાં યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યું. સને ૧૯૧૮ની તા. ૧ ઓક્ટોબરના રાજ હંગેરીમાં બળવો થઈ પ્રજાતંત્રની સ્થાપના કરવાની હીલચાલ ચાલી. નવા સમ્રાટ આર્સે રાજ્યમુકુટનો સ્વીકાર કર્યો. એટલે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય તરીકે હંગેરીએ જાહેરાત કરી. એટલામાં રશિયામાંથી બેલાકુન હંગેરીમ આવ્યો. એણે ત્યાં મોટી પાર્ટી જમાવીને વિરોધીઓનો ખંસ કરીને સને ૧૯૧૯માં ત્યાં રશિયન સામ્રાજ્યોએનું સોવિયેટ સ્થાપ્યું. એટલામાં રુમાનિયાનું સૈન્ય હંગેરી ઉપર ચડી આવ્યું. એણે હંગેરી પાસેથી ટ્રાન્સલેવેનીયાનો પ્રાંત લીધો. હંગેરીમાંના સોવિયેટ તંત્રનો ખંસ કરીને તે ઠેકાણે ફરી પ્રજાતંત્ર સ્થાપ્યું. ત્યાર પછી હંગેરીમાં સને ૧૯૨૦ થી સમ્રાટ-

તંત્ર રચાયું છે. સમ્રાટની જગ્યા ખાલી રાખવામાં આવી છે. એમિરલ નિકાલસ દોષી સમ્રાટની જગ્યાએ રિજેન્ટ તરીકે કામ કરે છે. છેલ્લાં વીસ વરસ થયાં એનું રિજેન્ટપદ ચાલુ છે.

રાજ્યખંધારણ, ધર્મશિક્ષણ

બે રાજ્યસભાઓ અસ્તિત્વમાં છે. ઉપરની સભામાં ૩૮ ઉમરાવો, ૫૦ મુનિસિપાલિટીના ચૂંટણી સભ્યો, ૩૧ ધર્મગુરુઓ અને મોટા ન્યાયાધીશો તેમજ ૪૦ વેપારી, વિદ્વાન વગેરેના સભ્યો છે. નીચલી સભાના ૨૪૫ સભ્યો છે. એમને પ્રત્યે ચૂંટી કાઢે છે. રિજેન્ટને પાર્ટીમેન્ટને વિખેરી નવી ચૂંટવાનો અધિકાર છે. હમણાં મુદ્દના સમયમાં રિજેન્ટના હાથમાં ખૂબ સત્તાઓ અપાઈ છે. ધર્મની બાબતમાં રાજ્ય તદ્દન નિષ્પક્ષપાત છે. એમાં રાજ્ય વિરોધ નાખતું નથી. લગભગ ૬૪ ટકા રોમન ક્રેસોલિકા અને બાકીના પ્રોટેસ્ટન્ટ જુદા જુદા સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલા છે. રૂઝવણીનો ખૂબ ફેલાવો છે. સને ૧૯૩૦ માં ૭ વરસની ઉપરની ઉમરની પ્રજામાં માત્ર ૯ ટકા જ અક્ષરજ્ઞાન વખરનાં હતાં. ૬ થી ૧૨ વરસ સુધી શિક્ષણ ફરજિયાત છે. ૧૧૨૨ બાળવર્ગની પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં ૧૫૭૪ સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓ હતી. એમાં ૧,૧૧,૯૬૬ બાળકો શીખતાં હતાં. સ્ત્રી શિક્ષિકાઓને રૂઝવણીના ચાર કોલેજો છે. સને ૧૯૩૨-૩૩ માં ૬૮૭૫ શરૂઆતની શાળામાં દર લાખ વિદ્યાર્થીઓ શીખતાં હતાં. ૨૦ હજાર શિક્ષિકા એમને શીખવતા હતા. હંગેરી ખેતીનો દેશ છે. એમાં ૧૦૩૭ ખેતીની શાળાઓ છે. ૧૦૦૦ ઔદ્યોગિક સ્કૂલો છે. હંગેરીમાં ૪ મુનિવર્સિટીઓ અને મોટી સંખ્યામાં દાર્ષનિકો છે. ન્યાયખાતું કારોબારીથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે. લોકોના માટે સાધારણ રીતે બેકારીનો વિમો સરકાર ઉતારે છે. તે પાછળ મોટી રકમ સરકાર ખર્ચે છે.

પેદાશ, અર્થશાસ્ત્ર, સૈન્ય

સને ૧૯૩૪-૩૫ માં ૧ અબજ પેન્ઝોસની પેદાશ હતી. પેન્ઝોસ સોનાનો નાનો સિક્કો છે. ખર્ચ પણ તેટલો જ છે. બે અબજ પેન્ઝોનું દેણું તમા પરદેશનું કરજ છે. હંગેરીએ સાધારણ ૩૫૦૦ નું સૈન્ય રાખ્યું છે, પરંતુ હમણાં ખાસ સંજોગો જોતાં, લગભગ ૨ લાખનું સૈન્ય એ દેશે બેશું કર્યું છે. એણે હમણાં જ વિમાનો લીધાં છે. દરિયાઈ કાફો બિલકુલ નથી. ખેતીવાડીનો દેશ હોવાથી ધઉં વગેરે અનાજની પેદાશ મોટી છે. લગભગ ૪૦ લાખ એકરમાં ધઉં વચાય છે. ૨ થી ૨૫ ક્રોડ ક્વાટર ધઉં પેદા થાય છે. તે સિવાય રાઈ, જવ, મકાઈ, બટાટા, ખાંડના કંદ અને દ્રાક્ષોનું વાવેતર પણ મોટી રકમ થાય છે. હંગેરી ખેતીવાડીમાં મુશોપના બીજ દેશના પ્રમાણમાં પછાત ગણાય છે. ત્યાં ૮ લાખ ઘેડાં, ૧૭ લાખ ગાયો, ૧૦ લાખ મેંદાઓ અને ૨૫ લાખ કુકરો હતાં. હંગેરીમાં દર વરસે ૬૮ લાખ ટન કૉલસો નીકળે છે. બોક્ષાઈટ ધાતુ ઉત્તમ જાતની નીકળે છે. કંદમાંથી મોટી રકમ ખાંડ બને છે. માછલીઓનો વેપાર પણ મોટો છે. યજ્ઞ મોટી રકમ થાય છે. ચાનું લોડું અને પોલાદ પણ બને છે. એ દેશમાં ૪૦૦૦ કારખાનાં છે. તેમાં બે લાખ મજૂરો કામ કરે છે.

વેપાર

માથના નિકાસ અને આવક બંને સારા પ્રમાણમાં છે. આમદાની માલમાં કૉલસો, મુતરાઉ વસ્ત્રો, ડનનાં વસ્ત્રો, વંચામ, તેજ, રેશમ, ધાતુઓ વગેરે છે. નિકાસમાં જનવરો,

ધઉં, આટા, વિજળીના સાંયાઓ, આગકુંડા, ફળો વગેરે છે. મુખ્ય વેપાર જર્મની સાથે છે. હંગેરી જર્મનીની સાથે ખૂબ નિકટનો વેપારી સંબંધ ધરાવે છે. હંગેરીમાં ૨૬૪૨ માઈલના પાકા રસ્તા, ૧૦ હજાર માઈલમાં મ્યુનિસિપલ રસ્તા, અને પાંચ હજાર માઈલના કાચા રસ્તા છે. રેલવે કુલ ૫૪૭૨ માઈલોમાં હતી. ધણીખરી રેલવે રાજ્યની માલેકીની છે. બોજી દેશો સાથે પેસેન્જર વ્યવહાર માટે ૬ વિમાનનો લાઇન છે. ૨૩૯૯ યોસ્ટ ઓફિસો અને ૫૪૭૨ માઈલ લાંબા તારો તે ધરાવે છે.

રાજ્યનીતિ

હંગેરી પછાત રાજ્ય ગણાય છે. કુલ સત્તા ચોડાં વચીર કુટુંબોના હાથમાં છે. એ આ પ્રજાને ચૂસે છે. એની રાજ્યનીતિની વલણ જર્મનીની તરફેણમાં છે. જ્યારથી હિટલર જર્મનીનો સર્વોચ્ચ થયો છે ત્યારથી જ હંગેરી એનું આશ્રય શોધતું રહ્યું છે. મુસોલિની સાથે પણ એણે નિકટનો સંબંધ આપ્યો છે. આથી પ્રજાસંઘમાં હોવા છતાં હંગેરી હમેશાં આ બે ફેસિસ્ટ રાજ્યોની તરફેણમાં હતું. જ્યારે હેર હીટલરે ઝેકાસ્લોવેકીયા લીધું ત્યારે હંગેરીએ પોતાનો દાવો રજુ કર્યો હતો. ત્યારે (સને ૧૯૩૯) એને પાંચેક લાખની વસ્તી-વાળો પ્રદેશ હેર હીટલરે ભેટ કર્યો હતો. હમણાં યુદ્ધમાં હંગેરી બહારથી તો પોતાની તદ્દરૂપતા જાળવતું હતું, પણ અંદરખાનેથી અનાજ અને બીજી પુષ્કળ વસ્તુઓ જર્મનીને પૂરી પાડતું હતું. જર્મની અને ઇટાલીની બરાબર વચ્ચે આવેલાં અને એ બે રાજ્યોનાં મહાન બળ પાસે મગતારાં જેવાં હંગેરીને માટે બીજી રાજ્યનીતિ શક્ય નથી. જરા મરકાટ કરે તો આ બે ડાઘીઆ એને ખાઈ જ નાળ. જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયાને બરખી ખાધું, પરંતુ હંગેરીને રહેવા દીધું એ એની કૃપા. હંગેરી પાસે એને સામનો કરવાનાં બળ અને શક્તિ નથી. હંગેરી ઇટાલી સાથે પણ મૈત્રી રાખે છે.

રમાનિયાની પાંખો ખંખેરાય છે

રમાનિયાએ સને ૧૯૧૮માં રશિયા પાસેથી ગેસારેબીઆનો પ્રાંત (વસ્તી ૩૦ લાખ) લઈ લીધો હતો. રશિયામાં સોવિયેટ શાસન નબળું અને ડગમગતું હતું આથી રમાનિયાએ સહજ બાવે એ પ્રાંત લઈ લીધો. એ જ વરસના નવેમ્બર માસમાં રશિયા પાસેથી શુક્રાખિના પ્રાંત (વસ્તી ૬ લાખ) લઈ લીધો. તે પહેલાં બલ્ગેરીયા પાસેથી ડોબ્રુજા પ્રાંત લેવાયો હતો. ડીસેમ્બર ૧૯૧૮માં હંગેરીનું આક્રમણ કરી ટ્રાન્સેલ્વેનીયા પ્રાંત (વસ્તી ૩૦ લાખ) રમાનિયાએ પચાવી લીધો. રમાનિયા મિત્રરાજ્યો (અંગ્રેજ અને ફ્રાન્સ) ની સાથે મૈત્રી ધરાવતું હતું. છેલ્લા મહાયુદ્ધમાં રમાનિયાએ મિત્રરાજ્યો માટે ભયંકર ભોગો આપ્યા હતા. બદલામાં આ પ્રાંતો મિત્રરાજ્યોએ રમાનિયાને લઈ લેવામાં આપ્યાં જ કરી હતી. સને ૧૯૩૯ની તા. ૩ સપ્ટેમ્બરે જ્યારે હમણાંનું મહાયુદ્ધ જાહેર થયું ત્યારે રમાનિયા બહારનું. એની પાસે પુષ્કળ કિંમતી ખારકી જમીન હતી. રમાનિયન શક્તિ અને સૈન્ય સાધારણ પ્રકારનાં હતાં.

રમાનિયા અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચોનો સહકાર શોધે છે

રમાનિયાને પોતાના દેશના રક્ષણ માટે બાલ્કનની જોડતી હતી. કુદરતી અને કલાકારી

વાળાં એ સામાન્ય ઉપર રશિયા, હંગેરી અને બલ્ગેરીયાની ચાલુ નજર હતી. તુર્કી, ગ્રીસ, યુગોસ્લોવીઆ અને રૂમાનિયાએ મળીને બાલ્કન સંઘ રચાવ્યો. પરંતુ બલ્ગેરીયા અને હંગેરી તેમાં બાળ્યાં નહિં. જર્મની રૂમાનિયાનું મોટું ધરાક હતું છતાં એણે બોઈતી બાલ્કનિયો આંખી નહિ. પરંતુ મિત્રરાજ્યોએ રૂમાનિયાની ખીડ યાબડી. એને બોઈતી રક્ષણની જમીન-ગીરીનું લખત કરી આપ્યું. રૂમાનિયાને નિરાંત થઈ. હવે એની લૂંટ પચી જશે એવી ખાતરી એને થઈ. જર્મન રાજ્યનીતિ રૂમાનિયામાં પહોંતી પડી. જર્મન લાગવગ ઓછો થયો, પરંતુ મહાધુર્યમાં રૂમાનિયાએ યોગ્ય રીતે તટસ્થતા જાળવી રાખી. એ ચારે તરફ ભયંકર શત્રુઓથી ઘેરાયેલો દેશ હતો. એનો રાજા, કેરોલ બીજો, જગતમાં અનેક ખત્તા ખાઈ પાકો મુસ્લિમ બન્યો હતો. પાર્લામેન્ટ હોવા છતાં બધી સત્તા રાજાના હાથમાં હતી.

રૂમાનિયા ઉપર આફતની પરંપરા

મિત્રરાજ્યોના વિજય ઉપર જગતના મોટા બાગને શ્રદ્ધા હતી તે જૂઠી પડવા લાગી. ઝંઝાવાતની પેઠે જર્મનીનાં ટેંકાં, વિમાનો અને મોટર સૈન્યો વિજ્ઞાની ઝડપે પોલાંડ ઉપર ધસ્યાં અને તેને પંદર દિવસની અંદર છતી લીધું. ડેન્માર્ક, નોર્વે, બેલ્જિયમ, લક્સમબર્ગ અને હોલાન્ડના પશુ એ જ હાલ થયા. બજવાન ફ્રાન્સ પણ પડ્યું. ઘિટનનું સૈન્ય ડેન્કર્કના અંદરથી જીવસ્ટોસ્ટ જીવ બચાવી નાહું. રૂમાનિયાએ પોતાને મળેલી બાલ્કનિયોની કંઈ કિંમત બોઈ નહિ. એણે એ જમીનગીરીના બહેર ત્યાગ કર્યો. પરંતુ રશિયાએ તે પહેલાં જ રૂમાનિયા પાસેથી બેસારેખીઆ અને છુકોવીના પ્રાંતો માંગ્યા. માગવાની સાથે જ સરહદ ઉપર સૈન્ય પણ મોકલ્યું. રૂમાનિયાએ જર્મનીને આજીજ કરી, પણ જર્મનીએ એને ઉત્તેજન આપ્યું નહિ. રાક્ષસ સાથે એકલે હાથે લડવાનું એનામાં બળ નહોતું. આધુનિક યત્રો નહોતાં. એણે નમતું આપી બને પ્રાંતો રશિયાને સોંપી દીધા. પરંતુ આથી એની તકલીફો અત આવી નહિ. બલ્ગેરીયાના સ્થાવ જતનના લોકો રશિયન જાતિના છે. બલ્ગેરીયાએ રશિયાની સહાનુભૂતિ મેળવી. રશિયાની લાલ આંખ બોઈ રૂમાનિયા ડરી ગયું. ઘરમેળે વાટાઘાટો સ્થાપી દોલુમ પ્રાંતનો મોટો ભાગ રૂમાનિયાએ એકી કાઢ્યો.

હંગેરી-યુદ્ધની તૈયારીઓ કરે છે

હંગેરીને ટ્રાન્સિલ્વેનીઆ પ્રાંત (વસ્તી ૩૦ લાખ, ક્ષેત્રફળ ૨૩૦૦૦ ચોરસ માઈલ) બોઈતો હતો. રૂમાનિયા દાંતીઆ કાઢી હસતું હતું. એક સવારે રૂમાનિયાને જર્મની અને ઇટાલીનો પેશામ મળ્યો; બર્લિન આવી જ્યો. અજતની વાત છે. રૂમાનિયાનું પ્રતિનિધિ મંડળ ત્યાં ગયું. તે દરમિયાન રૂમાનિયાએ પોતાની બાજુ બદલી નાખી હતી. એણે જર્મનીની પ્રુથામત કરવા માંડી. અંગ્રેજો ઈંગ્લિશ્વરો તરીકે કામ કરતા હતા તેને કાઢી મૂક્યા, એમનાં તેજનાં કારખાનાં અને કુવાઓ ઘેરી લીધાં. જર્મનીને છૂટકી તેલ તથા અનાજ પૂરાં પાડવા માંડ્યાં. ફ્રેંચો તો પડ્યા હતા, પણ અંગ્રેજો સામે ચોખ્ખો વિરોધ દેખાડવા માંડ્યો. જર્મની અને ઇટાલીએ હંગેરી અને રૂમાનિયાને આપસઆપસમાં સમજી લેવા જણાવ્યું. એ યુવના આઠારૂપ હતી. રૂમાનિયા અને હંગેરીના પ્રતિનિધિઓ અનેકવાર મળ્યા. ગરેના દરિયાકાંઠે સિત્તિસિત્ત હતા.

રૂમાનિયાને ફ્રે ભાગ આપવો હતો. હંગેરીને આખો પ્રાંત જોઈ તો હતો. જેવડે યુદ્ધનાં વાજાં વાજવા લાગ્યાં. આ પ્રદેશમાં યુદ્ધ જર્મનીને ઈષ્ટ નહોતું. એથી એને મળતાં કોયાં દ્રવ્યો બધે થઈ જાય.

જર્મની અને ઈટાલી લવાદો તરીકે

‘યુદ્ધ કરે નહિ. અહીં આવો. અમે પતાવી દેશું.’ એવી આદા જર્મની અને ઈટાલીએ મૂકી. બંને પ્રતિનિધિ મંડળો વિગેનામાં જર્મન અને ઈટાલિયન પરદેશખાતાઓના પ્રધાનોને મળ્યા. રૂમાનિયા જર્મની અને ઈટાલીના લવાદોને એ પ્રથમ સોંપવા તૈયાર નહોતું. પણ જર્મનીએ લાલ આંખ દેખાડી. એટલે સહી કરી આપવી પડી. લવાદોએ પોતાનો ચુકદો બહાર પાડ્યો. એમાં લગભગ આખો દ્વાન્સેલ્વેનીઆ હંગેરીને અપાવ્યો છે. એમાં ૧૨ લાખ રૂમાનિયનો વસે છે તેનું નસીબ પણ હંગેરીને સોંપાયેલું છે. આઠ લાખ જર્મન વસ્તીને ભાષા, શાળા, મ્યુનિસિપાલિટી અને સ્વાયત્ત શાસનની છૂટ અપાઈ છે. રૂમાનિયાની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. ખેડૂત પ્રજા તોફાને ચડી. લાંબા રાત્રીએ મને કમને ચૂકદો સ્વીકારી લીધો. હંગેરીનું શાસન સારું નથી. લઘુમતિને ચૂસવાનું છે. રૂમાનિયા હમણાં તો મહા શોકમાં છે. રૂમાનિયાને પોતાની પ્રજાને જનાવવા બળજબરી વાપરવી પડી છે. રૂમાનિયાને જર્મની અને ઈટાલીએ બાંહેધરી હમણાં આપી છે. પરંતુ યુરોપમાં કાગળનાં કટકાંની કિંમત નથી. યુરોપમાં છિટતનો લાગવગ થયો પડી ગયો છે. ત્યાં શેતરંજના દાવો ખેસાય છે. હજી અનેક નવાં નવાં મિત્રો રંગમૂમિ ઉપર આવશે.

બાલકનમાં અશાંતિ

..

ઈટાલીએ ઓસ ઉપર લાલ આંખ કરી તેની છાતી શોધે છે. ઓસને અંગ્રેજોની બાંહેધરી છે. તુર્કીનું પણ એને રક્ષણ છે. છતાં ઈટાલી ઓગિંતા આક્રમણ કરે એ સંભવિત છે. તેથી તુર્કી પણ યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી બેઠું છે. અંગ્રેજો પણ સાગરમાર્ગે મદદ કરે તેવો સંભવ રહે છે. જર્મનીએ યુરોપ આખામાં લાગવગ સ્થાપી છે. પરંતુ ચોવીસ માઈલની અંગ્રેજ ખાડી ઓળંગતાં એને દિવસે તારા જોવા પડશે. અંગ્રેજ મનવારોનો કાફો ખૂબ બળવાન છે. હમણાં જ એને પચાસ વિનાશિકાઓની મદદ અમેરિકાએ થોડા મેટા લઈ બલ્કામાં આપી છે. અંગ્રેજોએ જર્મની અને યુરોપના સાગર બળહારને ધેરા લાલ્યો છે. હમણાં મોટાં વિમાની યુદ્ધો ચલાવે છે. વિમાનો બોમ્બો ફેંકીને જનમાલનું પરસ્પર મોહું તુકસાન કરે છે. હજી ભવિષ્યમાં મોટા વિમાની યુદ્ધો લખાંડ પ્રમાણમાં ચલાવે સંભવ છે. જર્મનો અને અંગ્રેજોએ મરણપર્વત લડી સેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. અંગ્રેજોએ પણ ભારે મોટી તૈયારીઓ કરી છે. અમેરિકા એને ખૂબ મદદ આપે છે. જર્મની છિટત ઉપર ત્રણ માસ ચલાવે આક્રમણ કરી, રાકથું નથી. પરંતુ હેર હિટલર કહે છે કે આક્રમણ જરૂર કરીશું. છિટતનો હમણાં તો બધો ખ્યાલ પોતાના મેટના જવાબનો છે. ઈટાલીએ રેણુ જેવું છિટિશ સોમાલીલેંડ લીધું છે પરંતુ ચાર માસ ચલાવે બીજું કંઈ કરી શકે નથી. એનું અર્થશાસ્ત્ર ખર્ચાઉં છે. જાપાન ફેદા મારે છે. તે વિષે આગલા અંકમાં.

ભાગવતના સમયની ચર્ચા

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

‘પુરાતત્ત્વ’ ત્રૈમાસિક પુ. ૫ માં મારા ‘ભાગવતનો સમય’ નામનો લેખ છપાયો ત્યારે ‘પુરાતત્ત્વ’ના સંપાદક શ્રી. રસિકલાલ પરીખે એ લેખના અન્તે (પૃ. ૧૨૪) ટીપમાં “નન્દીસૂત્રમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે અને એ સૂત્રગ્રન્થના કર્તા દેવર્ધિગણિનો સમય ઈ. સ. ૪૫૪ ના અરસામાં છે. આથી ભાગવત પાંચમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ હતું એમ જણાય છે. આ ભાગવત તે હાલનું ભાગવત કે ખીલું કોઈ ભાગવત કે હાલના ભાગવતની મૂળ આવૃત્તિ એ કહેવું શક્ય નથી.” આ મતલબની સાવચેતી બરી નોંધ કરી છે.

ભાગવતપુરાણના સમયને મારા ઉપરના નિષ્કર્ષથી પ્રાચીનતા તરફ ખેંચી જનાર નન્દીસૂત્રના આ ઉલ્લેખ ઉપરાંત માકરવૃત્તિનો પુરાવો પણ રજુ કરવામાં આવે છે. એટલે એ બેબનો વિચાર અહીં કરી લેવો યોગ્ય છે.

પણ ભાગવતના સમયના વિચારમાં અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે ઉપલા લેખમાં ભાગવતની રચના શંકરાચાર્ય પછી ઈ. સ. નવમા શતકમાં થઈ હોવા બાબતમાં મેં જે જે પુરાવા આપ્યા છે તે નિર્ણાયક છે કે નહિ ?

એ પુરાવાઓ ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) શ્રીભાગવતની બારમા શતકની પહેલાં સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ જોવામાં નથી આવતી. ભાગવત જેવા જાકિતમાર્ગમાં ખાસ ભાત પાડનાર અને પ્રથમ કોટિના ગ્રન્થની પ્રસિદ્ધિ ન હોવી એ ઘણું સૂચક છે.

(૨) રામાનુજાચાર્ય (૧૧ મું શતક) અને નિમ્બાર્કાચાર્ય (૧૨ મું શતક) પુરુષોત્તમ ભાગવત વિષે મૌન બારમા શતક પહેલાં વિષ્ણુવધર્મના પ્રમાણગ્રન્થ તરીકે ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ ન હોવાનો પુરાવો છે.

(૩) વાયસ્પતિમિત્ર (ઈ. સ. ૮૫૦) જામતીમાં વિષ્ણુપુરાણમાંથી નામ વગર ઉતારો કરે છે, એ ઉપર નોંધ્યું જ છે. અને યોગસૂત્રના લાખ્યની ટીકામાં વિષ્ણુપુરાણમાંથી નામ સાથે ઉતારો કરે છે.^૧ જ્યારે ભાગવતનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

(૪) શંકરાચાર્યે ગીતા, મહાભારત, ઉપરાંત પુરાણમાંથી ઉતારો કરેલા છે જે વિષ્ણુ, માર્કણ્ડેય, વાયુ અને બ્રહ્માંડમાં મળે છે.^૨ અને જે સ્થળે અદ્વૈતપ્રતિપાદક પૌરાણિક વચન ઉતારવાની શંકરાચાર્યને જરૂર પડી છે ત્યાં પણ (ખ. સ. ૨-૧-૧) વાયુપુરાણમાંથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે, જ્યારે તે કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મક્ય પ્રતિપાદક વચનો ભાગવતમાં મળતાં હોવા છતાં ઉતાર્યાં નથી એ ભાગવતની અપ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે.^૩

૧. જુઓ ‘યોગસૂત્ર’ ૨-૧-૧ ની વાયસ્પતિની ટીકા. ૨ જુઓ માર્કે ‘પુરાણવિવેચન’ પૃ. ૮-૧૪. વળી ગીતા અ. ૧૫. શ્લોક ૧ ના ‘સાંકર્યાખ્ય’માં પુરાણમાંથી શ્લોકો ઉતાર્યા છે તે ‘બ્રહ્માંડપુરાણ’ અ. ૫ માં મળે છે. ૩. જુઓ માર્કે ‘પુરાણવિવેચન’, પૃ. ૧૨

(૫) ખાણકર્મિએ કૃષ્ણનાં ખાલચરિતને ઉદ્દેશને પુષ્કળ ઉલ્લેખો કાઢીશ્રીમાં કર્યા છે પણ એમાંથી એક પણ એવાં નથી કે જેનું મૂળ હરિવંશમાં ન હોય અને ભાગવતમાં હોય. હરિવંશનું અને વાલ્યુનું તો ખાણે નામ લીધું જ છે.^૧

આ નિષેધાત્મક પુરાવાઓ જ એકલા હોત તો એ નિષ્કૃષ્ટિક કદાચ ન મળ્યાત. પણ સાધક પુરાવાઓ થે છે.

(૬) શંકરાચાર્ય અને ગૌડપાદના વિચારોની ભાગવત ઉપર ૨૫૪ અક્ષર હોવાના એટલું જ નહિ પણ એ એવાં શબ્દો અને વચનો ભાગવતમાં ઉતાર્યાં હોવાના દાખલા 'પુરાતત્ત્વ'ના ઉક્ત લેખમાં આપ્યા છે.

(૭) માધના 'શિશુપાલવધ' માંથી અમુક પ્રસંગ ભાગવતમાં લીધા હોવાનું અનુમાન 'પુરાતત્ત્વ' માં મોંઘ્યું છે. પણ નીચેના દાખલામાં માધના શબ્દો ભાગવતે ઉતાર્યા છે.

(૮) યુગાન્તકાલપ્રતિસંદ્ધતાત્મનઃ
જગન્તિ યત્યાં સધિકાશ્માસત્ ।
તનામમુક્તત્ર ન હૈદ્રમાદિપઃ
તવોધનાભ્યાગમસંભવાનુદઃ ॥

શિશુપાલવધ સ. ૧, શ્લો. ૨૩

એ સાથે સરખાવો :

ચમાહુરયં પુરુષં સદૃશંદ્રધુર્યાહુકમ્ ।

યત્ર વિથ દમે લોકાઃ સવિકાશ્મા સમાસતે ॥

ભાગવત ૩-૭-૨૨

ભાગવતના સધિકાશ્મા સમાસતે શબ્દો માધમાંથી લીધેલા છે. એથી જલદું શા માટે નહિ ? જલદું નહિ, કારણકે 'શિશુપાલવધ'માં પ્રલય વખતે ત્રણેય લોકને પોતામાં સમેડી લેતાં જે શરીરમાં જગ્યા વધી તે શરીરમાં તવોધન (નારદ)ના આવવાથી ઉદ્ભવેલો આનંદ ન સમાશે એમ કહેવામાં ચમત્કાર હોવાથી એ શબ્દોનું ઔચિત્ય છે, ન્યારે ભાગવતમાં એવું નથી, માટે ભાગવતે તે શબ્દો માધમાંથી ઉપાડી લીધા છે.

(૯) ભાગવત (૧૧-૫) માં 'દ્રાવિઢ દેશમાં ન્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે ત્યાં પવિત્ર હૃદયવાળા વાસુદેવ ભક્તો ચરે' એમ જે કહેલું છે તે સાતમાંથી નવમા શતકમાં એ પ્રદેશમાં થયેલા આલવાર-ભક્તોને લક્ષીને જ સંભાવે છે.^૨ એ જોતાં સાતમા આઠમા શતક પહેલાં ભાગવતનું એ વચન સંભવિત નથી.^૩

(૧૦) પાણ્ડેટર કલિરાજવંશના બિલ્લિજિત પુરાણોમાં આપેલાં પાઠોત્તરોના ક્રમ ઉપરથી ભાગવતને નવમા શતકમાં મૂકે છે.

માધની તથા શંકરાચાર્યની જે અક્ષર દર્શાવી છે તે એકલી જ ભાગવતનો સમય

૧. જોતન પૃ. ૧૫-૨૬. ૨. જુઓ 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ', પૃ. ૧૬૪. ૩. શંકરાચાર્યના અને ગૌડપાદના કહેવાતા અમુક ગ્રંથોમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા હોવાની દલીલ તથા એ ગ્રંથોનું કૃત્વ સંદિગ્ધ હોવાથી એ દલીલની અનિર્ણયકતા 'પુરાતત્ત્વ'ના લેખમાં મોંઘી જ છે.

શંકરાચાર્ય પછી ઠરાવવા માટે મારે મારે મને પૂરતી નિર્ણયિક છે. સંસ્કૃતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં આટલી કે આથી ઓછી પણ અસર ઇતિહાસવિદોએ પૂરતી ગણવાના અનેક દાખલા મળે.

અને બારમા સતકમાં જેની સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ યદ્ય છે તે બાગવત વિષે દશમા સતકનો યામુનાચાર્યનો એક ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ અને નવમા સતકનો કુલદીપરનો સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ મળે છે એટલે બાગવત પ્રસિદ્ધિ પહેલાં જસો નણસો વર્ષ ઉપર ઈ. સ. નવમા સતકમાં રચાયું માની શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિર્ણયની સામે બે પુરાવા અપાય છે: (૧) માકરવૃત્તિનો, અને (૨) નંદીસૂત્રનો. આ બે ગ્રંથોમાં બાગવત વિષે શું છે તે પહેલાં જોઈએ.

સાંખ્યદર્શનના મુખ્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથ સાંખ્યકારિકા ઉપર ગૌડપાદ લાખ્ય અને વાચસ્પતિની તત્ત્વકૌમુદી દીક્ષા એ જૂના કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પણ એ કારિકાઓ ઉપર જ એક માકરવૃત્તિની ચે હાથપ્રતો મળે છે. પણ એ ઉપર ડો. જેસ્વેલકરે બાંકારકર કૌંગેમોદેશન નોટ્સમમાં ઈ. સ. ૧૬૧૭માં એક લેખ લખ્યો ત્યારથી એની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ યદ્ય. એ લેખમાં તથા તે પછી ઈ. સ. ૧૬૨૩માં પ્રો. એ. હિલ્લેન્ડની ૭મી જયન્તી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલા નિજંધસંગ્રહમાં માકરવૃત્તિ ઉપર લખેલા નિજંધમાં એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે પરમાર્થ (ઈ. સ. ૫૫૦) સાંખ્યકારિકાની જે દીક્ષા ચીનમાં લઈ ગયેલ અને જેનું ચીનાઈ લાવાનંતર મળે છે પણ મૂળ સંસ્કૃત વિલુપ્ત યદ્ય મળેલું. મનાવું હતું તે જ આ માકરવૃત્તિ છે.^૨ જો આ અનુમાન સાચું હોય તો એથી, અને શ્રી. રસિકલાખનાઈ તથા ડો. જેસ્વેલકર પણ ૧૬૨૩ના નિજંધમાં કહે છે તેમ, બે ગ્રાચીન જૈનગ્રંથો અનુ-યોગદ્વારસૂત્ર અને નંદીસૂત્ર જેનો સમય અનુક્રમે ચોથા અને પાંચમા સંક્રમાં ગણાય છે તેમાં માકરનો ઉલ્લેખ હોવાથી એ ચોથા સતકના આરંભનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ.

આ માકરવૃત્તિ ચૌખખ્યા સંસ્કૃત સીરીઝમાં એક જ હાથપ્રત ઉપરથી છપાતાં તે સાથે ૩૫. સાક્ષરશ્રી તનઃસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીએ એક વિદ્વાતબદેશી ભૂમિકા લખી છે જેમાં એમણે લખ્યું છે કે “આ વૃત્તિમાં યદ્ય પદ્મે ન પદ્મમ્: એ શ્રી બાગવત (૧-૮-૫૨) માંથી છે અને એવ બાનુરચિત્તાત્ત્વ એ સ્લોક યોગ પાદમેદ્યી બાગવત (૧-૬-૩૫) માંથી છે. માટે બાગવત એથી જૂનું છે એવું અનુમાન માય છે.”

(૨) બાગવતનો બીજો ઉલ્લેખ નંદીસૂત્રમાં જેનેતરગ્રંથો ગણાવતાં નામગુહમં, કાળ-રાત્રી, વદસેગિજં, કુપ્પાનવ, તિગિગિજં, કથિલિગ, જોગયમં, સદ્વિતેજ, ગારં, પુરાન, માગરં, માગવં, વાવેલલી એ રીતે છે.^૪ આમાં ‘બાગવ’ એ બાગવત.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે બાળ, શંકરાચાર્ય અને વાચસ્પતિ જેવા સંસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ પરિચયવાળા વિદ્વાનોના મોનની તથા માધ અને શંકરની રૂપરૂ અસંગત પુરાવાની

૧. આ નિજંધ ‘એનક્સ એન્ડ બાંકારકર ઇન્ડીયન’ ગ્ર. ૫ સં. ૨માં ૧૬૨૪ માં છપાયે છે.

૨. ‘પુરાનવ’ પુ. ૧ પ. ૧૫૨ થી ૧૬૧ માં બી. રસિકલાખ પરીખે ‘માકરવૃત્તિનો સમય’ નામનો લેખ લખ્યો છે જેમાં ડો. જેસ્વેલકરના બાંકારકર નો. વાગા લેખની દલીલો દતારવા સહે

ચોતે નવી પણ દબેરી છે. ૩. જુઓ ‘પુરાનવ’ પુ. ૧. પ. ૧૫૪-૧૫૫. ૪. જુઓ ‘પુરાનવ’

પુ. ૫. પ. ૨૭૦ ની રીપ ૩૦ તથા વીન્ડસ્નીટ્ઝની ‘દિસ્કવરી એન્ડ ઇલિપ્સ ઓફ ઇન્ડિયન લિટરેચર’ ગ્રં-૨. ૫. ૨૭૩. ૬૫ જે પાઠ વચ્ચે યોગ પાદમેદ્ય છે.

વિરુદ્ધ જઈને ભાગવતને નવગામાંથી ચોથા શતકમાં ખેંચી જવા જેટલી ઉપરનાં બે ઉલ્લેખોમાં શકિત છે. ૧. ૬ એની બીજી કાંઈ ગતિ સંભવિત છે ?

પહેલું તો માઠરવૃત્તિ એ જ પરમાર્થવાણી દીક્ષા હોવા વ્યાખ્યતમાં થી બેદ્વેલકરનાં લખાણો વાંચ્યા પછી પણ કીધું જોવો વિદ્વાન સારાંક છે. ૧ છતાં, અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં તથા નંદીસૂત્રમાં માઠરવૃત્તિ નામ મળે છે. ૨ એના બોરે માઠરવૃત્તિને ચોથા શતકનો અન્ય માનીએ તો પણ એથી ભાગવતના સમયને કશો લાભ થતો નથી કારણ કે ઉપલબ્ધ માઠરવૃત્તિમાં ભાગવતમાંથી જે ઉતારા મળે છે તે મૂળ માઠરમાં હોવામાં શંકા છે. કારણ કે થી બેદ્વેલકર માઠરવૃત્તિની જૂનામાં જૂની ઈ. સ. ૧૪મી સદી તથા બીજી હાથપ્રતો તપાસ્યા પછી ઉપર કહેલા નિબંધમાં જ કહે છે તેમ, માઠરવૃત્તિની બધી હાથપ્રતોમાં વિદ્યાર્થીઓને હાથે હાંસિયામાં ચર્ચેલા ઉતારાઓ મૂળમાં પેસી ગયા છે. ૩ સંસ્કૃત હાથપ્રતોમાં આ પ્રકારનો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પુષ્કળ હોવાના દાખલાઓ હાથપ્રતોના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે. માઠરવૃત્તિમાં આવેલાં અનેક ઉદાહરણો આ પ્રકારનાં પ્રક્ષિપ્તો છે એમ શ્રી. બેદ્વેલકર કહે છે અને હસ્તામલકરોતોમના મયા દર્વળમાલ્સ આભાસદ્દનો એ ઉદાહરણનો દાખલો આપીને તો શ્રી. બેદ્વેલકર પેઠે સ્વ. તનુસુખરામ મનુસુખરામ ત્રિપાઠી પણ માઠરવૃત્તિમાં પ્રક્ષિપ્તો હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. ૪ માઠરવૃત્તિની હાથપ્રતોની આવી પ્રક્ષિપ્ત પ્રચૂર સ્થિતિ જોતાં એમાં ભાગવતના જે બેદ્વેલકર મળે છે તે પણ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ છે. જ્યાં એ મ્લોકો મળે છે ત્યાં એની ખાસ આવશ્યકતા નથી અને હાંસિયામાંથી પેસી ગયા છે એ વસ્તુ એ સ્થાનોને એટલે કારિકા ૨ તથા ૫૨ ઉપરની માઠરવૃત્તિને એ જ કારિકા ઉપરનાં શ્રીકૃષ્ણદ્વાપ્ય તથા વાસ્યસ્પતિ વિરચિત સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી સાથે સરખાવીને વાંચવાથી દેખાશે. ભાગવતના આ મ્લોકો ગૌડપાદબાધ્યમાં કે સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં નથી.

દ્વેકામાં, માત્ર વક્તાએ એ છે કે ભાગવતનો સમય ઈ. સ. નવમા શતક પહેલાં જે બીજા પુરાવાથી ન જઈ શકતો હોય તો માઠરવૃત્તિના પુરાવાથી નહિ જઈ શકે. કારણ કે ભાગવતનાં બે ઉદાહરણો પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ એ પુરાવાને નિરર્થક કરી નાખે છે.

ભાગવતને ઈ. સ. નવમા શતકથી પ્રાચીન કાળમાં ખેંચી જનાર બીજા પુરાવો નંદીસૂત્રનો અપાય છે એ ઉપર કશું જ છે. એમાં ખાલી 'ભાગવત' અને 'પુરાણ' એમ બે જુદાં નામ છે. અને 'ભાગવત પુરાણ' એ રીતે સાથે નથી. હવે પુરાણ નામના એક કરતાં વધારે અન્યો ઈ. સ. પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમાં વિદ્યમાન હોવા બોધ્યે એ બે

૧. જુઓ કીધ્યું 'સાંખ્ય સીસ્ટમ' ૧૬૧૮, પૃ. ૭૦ અને તેનું 'હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર' ૧૯૨૮, પૃ. ૪૮૮.

૨ આ જૈનસૂત્રોમાં કેવળ સાંખ્યદર્શનના જ ચાર અન્યોનાં નામ છે : (૧) કનકસ્પતિ (એટલે સાંખ્યકારિકા. (૨) કાપિલ (કથાઃ અથવા હરોઃ અત્યરિ તો કાઈ મળતો નથી) (૩) ષષ્ઠિતન્ત્ર અને (૪) માઠરવાળી મૂળકારિકા અને તેની માઠરદીક્ષા એમનો સિત્ત લક્ષ્ય જણાવેલો વિચિત્ર લાગે છે.

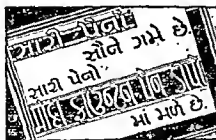
૩ જુઓ "માઠરવૃત્તિ" નામનો નિબંધ 'એનકેય' એક ધી ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યુટ 'અ' ૫, સં ૨, પૃ. ૩૩-૩૪

૪. જોનન, પૃ. ૩૪ તથા ચી. સી. સી. માં પ્રકાશિત માઠરવૃત્તિની ભૂમિકા પૃ. ૫.

‘પુરાણ વિવેચન’ (પૃ. ૯૬-૯૭)માં બતાવ્યું છે એટલે નન્દીસૂત્રમાં પુરાણનો ઉલ્લેખ હોવા અસ્વાભાવિક નથી. બાકી રહ્યું “ભાગવત”. ‘ભાગવત’ શબ્દથી ભાગવત પુરાણ જ ઉદ્દિષ્ટ છે કે ભાગવતધર્મોચ્ચોનો બીજો કોઈ અન્ય એ સમજવું નથી. ભાગવતધર્મ ઇ. સ. પૂર્વે બીજી શતકમાં પ્રચલિત હતો અને એ ધર્મ પ્રચલિત હોય તો એનું કંઈક સાહિત્ય પણ હોવું જોઈએ. જો કે અત્યારે એ ભાગવતસાહિત્યનો મહાભારત-નારાયણીય પર્વમાં જે અંશ જળવાઈ રહ્યો છે તે જ પ્રાચીનતમ અંશ છે.^૧ પણ એનું છૂટું સાહિત્ય પણ જૂના કાળમાં હશે, એ સાહિત્યનો સંગ્રહ થઈને જ વૈષ્ણવ પુરાણ ઇ. સ. પૂર્વે જ રચાયોનો સંભવ મેં ‘પુરાણ વિવેચન’ (પૃ. ૧૦૧, ૧૦૬)માં માન્યો છે. આ વૈષ્ણવ પુરાણનું નામ ભાગવત હોય એ સંભવિત છે. જો કે ચોક્કસ પુરાણો નન્દીસૂત્રના ઉપલા ઉતારા સિવાય બીજા નથી. એ પ્રાચીનતર ભાગવતમાં શું હતું અને શું ન હતું એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી. એ જૂના ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈને એમાં ધણા ઉમેરા-સુધારા-વધારા થઈને હાલનું ભાગવત પુરાણ રચાયું હોય એ બનવાજોગ છે.

હાલનું પુરાણ એક જ કર્તાની કૃતિ છે એવો મારો મત પહેલાં તો હતો, પણ એથી જુદો એક કર્તા વધારે અને જુદા જુદા કાળમાં થયેલાં લેખકોનો ભાગવતની રચનામાં હાથ હોવાનો પણ મત છે. બહું જોતાં પુરાણની વર્તમાન સ્થિતિમાં મારા મતે એટલો જ નિર્ણય થાય છે કે ભાગવતની સહિતા કે પુરાણ નામનો ભાગવતધર્મોચ્ચોમાં પ્રચલિત અન્ય ઇ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઇ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં રચાયો હશે. પણ પછી એ કુપ્ત થઈ ગયો છે અને એમાંથી ભાગવત-વૈષ્ણવ વસ્તુ, કવચિત્ શબ્દો પણ લઈને શંકરાચાર્ય પછી ઇ. સ. નવમા શતકમાં એ મૂળથી ધણો મોટો અને ધણા સુધારાવધારાઓ નવેસરથી જે અન્ય રચાયો તે હાલનું ભાગવત પુરાણ.

૧. જુઓ મારો ‘વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ દ્વિતીયાવૃત્તિ. પૃ. ૪૦ તથા પૃ. ૯૩.
૨. એનન, પૃ. ૯૪.

[રથોદ્ધતા]

સ્વચ્છ સ્વચ્છ મૃદુ આલ અંતરે
મંદ મંદ મલકાટ વેરતા
લિગતા ઉડુગણે રૂડા, હીરા
શામળા મખમલે મહેલ શા.

ઉઘડત મધુરા પ્રભાતમાં
જાગતાં કુસુમગાલ હાસતાં:
મંદ વાયુ લવ શીત સ્પર્શતાં
મસ્તીમાં ચિપ રૂડાં ધૂણાવતાં !

નીલ, મસ્ત ઋતુરાંજ આપતાં
દોડતાં ઝરણ કેં ઝીણાં ઝીણાં:
મંદ, મુક્ત, મધુ હાસ ગાજતાં;
ઉલ્લસી ઉઠતી આ વસુધરા !

રમ્ય રમ્ય કંઈ તાહરાં, સખે !
ફૂટતાં સ્મરણસૈન્ય અંતરે;
સ્પર્શથી શીતળ વ્યાંહની સમા
શાન્તિ કેં અજળ અંતરે ભરે !

ભારતીય પ્રાચીન ઇતિહાસની અવિનાશી શીલાસામગ્રી જેવાં પુરાણો અલગ પર્વત આધુનિક પડિતો સંપૂર્ણપણે વાંચી શક્યા નથી. હાલના તર્ક કિંવા યુક્તિવાદના જમાનામાં આપણા મોટા ભાગના શિક્ષિત વર્ગને પુરાણો કપોલકલ્પિત કથાઓથી ભરેલાં લાગે છે. પુરાણોમાં વિશ્વાસપાત્ર કંઈ પણ નથી, અને હોય, તો પણ તે અતિશયોક્તિના રંગે રંગાયેલું હોવાથી તેમાંથી સત્ય તારવવું મુશ્કેલ છે, એવી તેમની ધારણા હોય છે. આ ધારણા સત્ય નથી, પરંતુ તેના મૂળમાં આપણી છીછરી અભ્યાસવૃત્તિ; અને ઊંડી ગવેષણાની વૃત્તિનો અભાવ રહેલો છે.

અહાર પુરાણો તેમ ખીન્ન ઉપપુરાણો પણ રચાયાં છે. તે બધાં જુદા જુદા સમયે રચાયેલાં છે. કોઈ પ્રાચીન તો કોઈ ધણું અર્વાચીન પણ માલમ પડી આવે છે. એક જ પુરાણમાં પણ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન બનેલો અંશ માલમ પડી આવે છે. હાલનાં પ્રચલિત પુરાણોમાં વાયુપુરાણ તથા વિષ્ણુપુરાણ સૌથી વધુ પ્રામાણિક અને પ્રાચીન લેખાય છે. પુરાણમાં શું-શું હોવું જોઈએ તે ગ્રંથમાં વાયુપુરાણમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે:

સર્ગથ્વ પ્રતિસર્ગથ્વ વંશો મન્વન્તરાણિ ચ ।

વંશવાનુચરિત્યેતિ પુરણં પંચલક્ષણમ્ ॥ (૪-૧૦)

સૃષ્ટિ અને પ્રલયનું વિવરણ, મન્વન્તરનું વિવરણ, જુદા જુદા રાજવંશોનું વિવરણ અને તે બધા વંશમાં જન્મેલી વ્યક્તિઓનું વિવરણ પુરાણમાં હોવું જ જોઈએ. તદુપરાંત મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનું વર્ણન, તથા વર્ણાશ્રમધર્મ અને મોક્ષ-પ્રતિપાદક આખ્યાયિકાઓ પણ પુરાણોમાં હોય છે. 'સૂત' નામક ખાસ સંપ્રદાયના માણસો પુરાણ-વક્તા તરીકે ગણાતા હતા. વાયુપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે: "પ્રાચીન પડિતોએ નિર્દેશ કરેલો છે કે, અંમિત તેજવાળા દેવતા, ઋષિ, રાજા અને અન્યાન્ય મહાત્માઓનાં વંશવૃત્તાંત જાણી વાદ રાખ્યાં એ 'સૂત'ની ફરજ છે" (વાયુ ૩-૩૧-૩૨). ધણે રચેલ સૂતને 'સત્યવ્રતપરાયણ' એ વિશેષણથી વિશૂષિત કરેલો છે.

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષ ધણાં નાનાં નાનાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલો હતો. પ્રત્યેક રાજની સભામાં એક માગધ રહેતો. માગધ લોકો પોતપોતાના રાજનું વંશવિવરણ અને કીર્તિકથા જાણી રાખતા. હાલ આપણે જેને સ્ટેટ હિસ્ટોરિયન (State Historian) કહીએ તે સ્થાન તે વખતે માગધનું હતું. ઉપર જણાવેલા સૂત લોકો જુદા જુદા દેશના માગધ લેખ પાસેથી સમસામયિક ઇતિહાસનો સંગ્રહ કરતા. કોઈ માગધ પોતાના રાજનો કોઈ દોષ છુપાવતો કિંવા કાંઈક અતિશયોક્તિ કરતો તો સૂત તેમાં પોતાના સંશોધન દ્વારા ફેરફાર કરી લેતો હતો. તેથી જ સૂતને 'સત્યવ્રતપરાયણ' કહેવા છે. સૂત તમામ રાજ્યોનાં વંશવિવરણ જાણતા હતા. પૂર્વ કાળે રાજા અને ઋષિ લોકો યજ્ઞ અનુષ્ઠાન કરતા હતા, તે યજ્ઞોમાં જુદા જુદા દેશોમાંથી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ અને વિદ્વાન ઋષિઓ આમંત્રણથી આવતા હતા.

યજ્ઞોમાં સતગણુ આવીને પોતપોતાનાં સંગૃહીત વિવરણ વાંચતા. એ સતલોકોની કથાને લિપિબદ્ધ કરવાનું કાર્ય એક ખાસ ઢેઢીના નકષિ લોકોને સોંપાયેલું હતું. અરસ્પરસ પ્રાપ્ત થયેલી સતકથાઓ નકષિઓનાં હાથે અંધરવરૂપ પામી પુરાણ નામથી ઓળખાવા લાગી.

પુરાણસંગ્રહનું કાર્ય બહુ જ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે. પુરાણકર્તા અને નકષિગણુ જુદા જુદા સમયે પુરાણને પરિવર્ધિત કરતા રહ્યા છે. અને મુખ્ય મુખ્ય બનાવોનો મન્વંતર નિર્દેશ પણ તેમણે કરેલો છે. આ મન્વંતર નિર્દેશ એ જ કાલનિર્દેશ છે. તે વડે અભ્યાસીઓ પૈરાણિક ઘટનાઓનો ચોક્કસ કાળનિર્ણય કરી શકે તેમ છે. પુરાણ-કર્તા નકષિઓના મતાનુસાર જગતની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને હવ વારંવાર થયેલ કદે છે. બહુ બહુ લાંબા કાળ પછી એવી જાતનું એક આવર્તન પૂરું થાય છે. પુરાણ રચનાર નકષિઓ, સૃષ્ટિના આદિથી આરંભ કરી પ્રલયકાલ પર્યંતની મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓનું વર્ણન કાલનિર્દેશ સાથે કરવા ઇચ્છતા હતા. તેથી જ તેમણે પુરાણમાં સૃષ્ટિ અને પ્રલયની સ્થિતિની આલોચના કરેલી છે. પુરાણનાં 'પંચલક્ષણમ્' ધ્યાનમાં લેતાં તેને ઇતિહાસ તરીકે ગણવામાં કાંઈ પણ હરકત નથી. પુરાણકાર ઇચ્છતા હતા કે, તેમનો અંધ ક્રમશઃ નવીન નવીન ઘટનાઓના વિવરણ દ્વારા પરિપુષ્ટ બની પ્રલયકાળ પર્વત ટકી રહે. પુરાણને કાળના માસમાંથી બચાવવા ખાતર પુરાણકારે એક અભિનવ ઉપાયનો આશ્રય લીધો હતો. તેણે ઇતિહાસરક્ષાને માટે શિલ્પલિપિ, લાક્ષણિક, લોહના પટારા, ઇમ્પીરિયલ રેકર્ડ્સ વગેરે કાઢીને આશ્રય લીધો નથી. તે જાણુતો હતો કે રાષ્ટ્રીય ઉપલપાયક અને કુદરતી ઉપલપાયકો થતાં એ બધાનો નાશ થઈ જાય છે. પુરાણકારે પુરાણ માટે એક અવિનાશી આશ્રય શોધી કાઢ્યો હતો. નકષિઓએ જોયું કે માનવીની ધર્મશુદ્ધિ ચિરંતન છે. ન્યાં મુખી પૃથ્વીમાં મનુષ્ય વસતો હશે ત્યાં મુખી તે કાંઈ ને કાંઈ ધર્મનો આશ્રય લેવાનો જ. સર્વ-સાધારણને માટે ધર્મ એ સુક્તિવાદનો વિષય નથી હોતો. ધર્મનું મૂળ અલૌકિક છે. પુરાણકાર નકષિઓએ પુરાણ-કથાઓને સાધારણ રૂપ ન આપતાં તે કથાઓને ધર્મશુદ્ધિપ્રાસ રૂપ આપ્યું. પરિણામે પુરાણમાં અતિશયોક્તિ તથા અતિપ્રાકૃતપણાનો ભાગ દાખલ થયો અને પુરાણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાવા લાગ્યાં. હાલ પણ પુરાણનું શ્રવણ, પઠન, લેખન, મુદ્રણ તથા પ્રાજણને પુરાણદાન કરવું એ મહાપુણ્ય લેખાય છે. આ કારણને લીધે જ પ્રાચીન જ્યોતિષ વગેરે ઘણા વિજ્ઞાન-અથો તદ્દન નાશ પામ્યા છે, છતાં પુરાણો જનસમાજમાં અતિ પ્રચાર પામેલાં છે. પુરાણો-માંની નકષિકૃત અત્યુક્તિઓ વગેરેનો સામાન્ય અર્થ સહેજે સમજી શકાય. તેમ છે. પુરાણાર્થજાતા વિચક્ષણુ ઇતિહાસકારને માટે પુરાણ પ્રકૃત ઇતિહાસ અને સંપૂર્ણ વિશ્વાસયોગ્ય પુરાણ તરીકે જ ગણાય તેમ છે.

આધુનિક ઇતિહાસલેખકો મુખ્ય મુખ્ય વ્યક્તિઓ તથા તેમના વંશ અને વંશની વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રો આપીને જ ખેસી રહેતા નથી, પણ પ્રાકૃતિક મુખ્ય ઘટનાઓનું પણ વિવરણ કરે છે. તેથી જ રીતે પુરાણકારોએ પણ અનેક નૈસર્ગિક ઘટનાઓનું વર્ણન પુરાણોમાં ગૃહ્યું છે. પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે, ચાક્ષુષ મન્વંતર પૂરો થતાં બીપણુ જળપ્રલય થયો હતો. (મત્સ્ય ૨-૧૩) એ જળપ્રલયની કથા ઘણા દેશોની દંતકથાઓમાં પણ પ્રચલિત છે. પૂર્વકાળમાં થયેલા ભૂમિકંપનો પણ પુરાણમાં ઉલ્લેખ છે.

પુરાણોમાં સૂક્ષ્મ આકાશમય વિશ્વમાંથી પૃથ્વીની ક્રમશઃ ઉત્પત્તિનું વિવરણ છે. સૂક્ષ્મ-
માંથી સ્થૂળતર પંચમહાભૂતો ઉદ્ભવ્યાં ત્યારે છેવટે પૃથ્વી ઉદ્ભવી. પૃથ્વી વિશાળ જળરાશિમાં
બહુ કાળથી નિમજ્જિત થયેલી હતી. એ જળના અધિષ્ઠાતા દેવતાનું નામ નારાયણ. મત્સ્ય.
એ જળનું સુપરિચિત પ્રાણી છે, તેથી ભગવાનનો પ્રથમ અવતાર મત્સ્યરૂપી નારાયણનો
ગણાયો. જળમગ્ન પૃથ્વી મહા પ્રાકૃતિક ઉચ્ચપાચલને પરિણામે જળમાંથી ઉત્થાન પામી.
વિષ્ણુપુરાણમાં તે ઉચ્ચપાચલનું વર્ણન છે (વિષ્ણુ ૧, -૪-૨૫). જે શક્તિએ પૃથ્વીનો
જળમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો તે શક્તિના અધિષ્ઠાતા દેવતાનું નામ વરાહરૂપી વિષ્ણુ. કર્મભક્ષિ
જલોદિયત મહાકાય વરાહની પેઠે પૃથ્વી દેખાતી હતી તેથી વરાહ અવતારની કલ્પના થઈ.
એ ઉત્થાન સમયે ચારે બાજુ જલરાશિ બિછળતા હતા, મહાવાયુ વાયો હતો, પૃથ્વી ધન
ધન ફરતી કપી બેસી હતી અને ઘેર શબ્દ સાથે જલસમૂહ ભૂગર્ભમાં અદશ્ય થઈ ગયો
હતો. તે વખતે બ્રુપૃષ્ઠ, પર્વત વગેરે દૃષ્ટિગોચર થયાં.

વરાહવતારકૃત પૃથ્વીના ઉદ્ધારનું વર્ણન પાંચતાં એમ લાગે છે કે, પ્રાચીન પુરાણકારોએ
એવો કોઈ પ્રાકૃતિક વિપર્યય નજરે નોંધ્યો હશે; અને તેનું વ્યાપક લાભે આદિ સૃષ્ટિકાલની
ઘટનામાં આરોપણ કર્યું હશે. આવાં જળપ્લાવન, અગ્નિ-ઉત્પાત, ભૂમિકંપ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ
વગેરે નજરે નોંધેલી પ્રાકૃતિક પર્યાયક ઘટનાઓ પરથી તેમણે પ્રલયકાળની અવસ્થાનું અનુમાન
કર્યું હતું. પ્રલયકાળ એટલે ધ્વજ્જાનો શયનકાળ. ધ્વજા એટલે સૃષ્ટિના દેવતા. પુરાણોમાં ઉદ્દેશ્ય
છે કે, સત્ય વગેરે મહર્ષિઓએ મહર્લોકમાં રહીને પર્વતમાન કલ્પની અગાઉની પ્રલયાવસ્થા
નજરે નોંધી હતી. વિષ્ણુપુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે, પ્રલયકાળ આવતાં મહર્ષિઓએ નાસીને
જનલોક વગેરેમાં આશ્રય લીધો હતો. ધણીકના માનવા પ્રમાણે જનલોક એ ચીનદેશનું
પ્રાચીન નામ છે.

પુરાણમાં પ્રલયકાળનું વર્ણન છે. દેવમાનના અત્યુર્ગ સહસ્ર વ્યતિત થયાં બાદ
નિમિત્તિક ધ્વજપ્રલય ઉપરિચિત થાય છે. પ્રથમ સો વર્ષ સુધી અત્યંત ઉમ્મ અનાવૃષ્ટિ થઈ
રૂદ્રરૂપી ભગવાન સૂર્યકિરણ દ્વારા પૃથ્વી પરનું તમામ જલ બાળી મૂકશે; સૂર્યનાં સાત
કિરણો સાત સૂર્યનું રૂપ ધારણ કરશે અને ભૂગંડળ દગ્ધ થઈ જશે. મહાધર્માત્મ સુકાઈને
પૃથ્વી કૂર્મપૃષ્ઠ જેવી બની જશે. તે પછી પાતાલવાસી સર્વભૂતાત્મક રૂદ્ર પાતાળમાંથી
આરંભ કરીને પૃથ્વીતળ ભસ્મસાત્ કરશે. સ્વર્ગ વગેરે લોક પણ દગ્ધ થઈ જશે. તે પછી
રૂદ્રમુખ નિશ્વાસમાંથી વિદ્યુત તથા વજ્રધ્વનિ સાથે બીજણ મેઘસમૂહ ઉત્પન્ન થશે અને
સોથી પણ અધિક વર્ષો સુધી વરસાદ વરસ્યા કરશે. અગ્નિ શાંત થઈ ભૂગંડળ જલપ્લાવિત
થઈ જશે. તે વખતે સો વર્ષ સુધી પ્રચંડ વાયુ વાયો કરશે અને ભગવાન નારાયણ રૂપે
નાગશય્યામાં શયન કરશે. એ અવસ્થા ચાર સહસ્ર યુગ સુધી ચાલુ રહેશે. તે જ સ્વલ-
રાત્રી. રાત્રીના અંતે ધ્વજા ભગૃત થઈ ફરી સૃષ્ટિનો આરંભ કરશે. વરાહ અવતાર તે
વખતે જળમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરશે. પૃથ્વીના પર્વતાદિ વિભાગ પરિસ્પૃટ થશે અને
ધ્વજાત્રી વૈકારિક સૃષ્ટિ વા વિસર્ગના આરંભ થશે. પ્રથમ ઉદ્ભવીજ, પછી ક્રીટ, પતંગ,
પક્ષી, પશુ વગેરે તિર્થંકરોનિ, તે પછી અસુર, તે પછી દેવતા, અને સર્વ છેવટે મનુવંશીય
માનવ ઉત્પન્ન થશે. આ જ પુરાણોક્ત સૃષ્ટિક્રમ.

પ્રતિદિન અનુસૂચ્ય જે જીવાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ નિત્યસર્ગ, જીવોની સ્થિતિ વૃદ્ધિ તે નિત્ય સ્થિતિ, તે જ રીતે જીવના મૃત્યુમાં નિત્ય ક્ષય સંબંધિત થયેલો છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં કહેલું છે કે, એક પ્રાણીમાંથી બીજું પ્રાણી પ્રગટતાં જન્મમૃત્યુ પ્રાણીને સૃષ્ટિ વિષયમાં હરિનો અવતાર ગણવો જોઈએ. તે જ રીતે એક પ્રાણીના બીજું પ્રાણી વધ કરે તો વધકર્તા પ્રાણીને રૂદ્રનો અવતાર ગણવો જોઈએ. x x દક્ષ મનુ વગેરે ધ્વજાના માનસપુત્ર ગણાય છે. કારણ એ બધા પ્રકૃત માણસો હોઈ એક સમયે માનવવંશનો વિસ્તાર કરનાર હતા. દક્ષ માણસે વંશવિસ્તાર કરેલો હોવાથી દક્ષ પ્રજનન શક્તિના દેવતા કલ્પવામાં આવ્યા. વળી તેથી જ દક્ષ ધ્વજાના એક માનસપુત્ર ગણાયા. પ્રજાસૃષ્ટિ કરવાના કારણથી તેઓ પ્રજાપતિ કહેવાયા.

પૌરાણિક અવતારકલ્પના તથા અધિષ્ઠાતા દેવતાની કલ્પના સમજવામાં આવે તો પુરાણની અતિશયોક્તિ કિંવા કાલ્પનિકતા નજરે પડશે નહિ. અને અતિશયોક્તિ તો ધર્મિક વાર વિગ્નાન-અનુમોદિત સાત્ત્વ જેવી પશુ લાગશે. વારંવાર સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને ક્ષય થાય છે કે નહિ તે આધુનિક વિગ્નાની કદાચ ન કહી શકે. પણ પુરાણોક્ત સૃષ્ટિવ્યાપારને તો વિગ્નાન અનુમોદન આપશે, એમાં શંકા નથી.

સંકર્ષણાત્મક રૂઢિ પુરાણોમાં જે વિવરણ મળી આવે છે તેનો પણ પૌરાણિક કલ્પનાના ધોરણે વિચાર કરતાં, સ્પષ્ટ પ્રકૃત અર્થ મળી આવે છે. સંકર્ષણ રૂઢિ પાતાળ-વાસી. પાતાળ શબ્દના અર્થમાં ભૂ-વિવર વા ભૂગર્ભ તથા દક્ષિણ દેશ એ બંને અર્થ સમજાય. સાપ પાતાળમાં રહે અર્થાત સાપ માટીની અંદરરૂઢિમાં રહે. જગીન નીચે જે પાણી વહે છે તે પાતાળમંથા છે. બીજી રીતે પુરાણ કહેશે કે, પાતાળમાં બહુ સુંદર નગર અને ઉપવન વગેરે છે. પૂર્વકાલે પાતાળમાં બહી રાજા હતા. અંગ, બંગ, દક્ષિણ વગેરે બધીનું રાજ્ય હતું. વિદ્યાવત્સલી દક્ષિણે પાતાળ ગણાતું. પુરાણનાં વર્ણનોનાં એક આશ્ચર્યકર સ્ત્ર એ છે કે, કોઈ શબ્દના બે અર્થ થતા હોય છે ત્યાં તે બેઉ અર્થ સરખા લાગ પડે છે તથા બંને અર્થ કથનની દૃષ્ટિએ સાત્ત્વ પણ હોય છે. “ પાતાળમાં નાગલોક રહે છે ” તેનો એક અર્થ: માટીની નીચે સાપ રહે છે; બીજો અર્થ: દક્ષિણાત્મ પ્રદેશ નાગગતિનો વાસ છે. નાગગતિનો રાજ્ય સર્પના રાજ્ય તરીકે ઓળખાય છે. વાસુકિ નામે એક નાગરાજ્ય હતો. ઇતિહાસમાં વાસુકિને સર્પ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. સંકર્ષણ આખત વિષ્ણુપુરાણ નીચે પ્રમાણે કહે છે :

પાતાલસમૂહના અધોભાગે વિષ્ણુની જે શેષ નામની તામસી મૂર્તિ છે, તેના ગુણ દૈવ દાનંત્રી પણ વર્ણવી શકે તેમ નથી. તે સિદ્ધ રજોથી અનંત નામો વડે સ્તવાય છે. તે દેવ અને દેવર્ષિગણથી પૂજિત છે. તે સદસ ચિર અને નિર્મળ સ્વસ્તિક ભૂષણોથી શોભે છે. તે સદસ કુણા-મણી દ્વારા દિક્ષમુદને પ્રકાશિત કરે છે. જગત્ત્રિવિને માટે તેજ સમસ્ત અમુરોને નિર્વાર્ણ કરેલા છે. તેનાં મર્યદાં લોચન છે તથા સદા એક કુંડલ ધારણ કરી રાખે છે. તે કિરીટ અને માલા ધારણ કરીને અમિયુક્ત ચેત પર્વતની પેડે શોભા પામે છે. x x તેના એક હાથમાં દળ તથા બીજા હાથમાં ઉત્તમ સુચળ રહેલું છે. કાન્તિ અને

મહિરાદેવી વારણી મૂર્તિમંત બની તેની ઉપાસના કરે છે. કલ્પાન્તે તેના મુખસમૂહમાંથી ઉત્તરવળ વિપાનત્ર શિખાપુકત સંકર્ષણ નામના રૂદ્ર પ્રગટ થઈ તરણે જગતનું બક્ષણ કરી તે અરોપ ક્ષિતિમંડળ મસ્તકે ધારણ કરી પાતાલમૂળમાં અરોપ સુરમણ વડે અર્ચિત થઈ, શેષરૂપે અવસ્થાન કરે છે. દેવતાગણ પશુ તેનાં વીર્યપ્રભાવ, સ્વરૂપ અને રૂપવર્ણન કરી શકે વા જાણી શકે તેમ નથી. સમસ્ત પૃથ્વી જેની કૃણા-મણીશિખા પર અરણિ વર્ણની બની કુસુમમાળાની પેઠે (મસ્તકે) ધારણ કરાઈ છે તેનું વીર્ય વર્ણવવા કાળ સમર્થ હોય ? અનન્ત જ્યારે મહાકર્મા લોચન સહ અંગ મરોહરો ત્યારે સમુદ્ર-જળ અને કાનન સમૂહ સહિત આ ભૂમિ કંપિત થશે. ગંધર્વ, અપ્સર, સિદ્ધ કિન્નર અને આરણ્યગણ તેના ગુણોનો પાર પામી શકતો નથી, તેથી તેને અભ્યષ અને અનંત કહેવો છે. તેના ગાત્ર પરથી નાગવધૂઓએ લેપન કરેલા હરિચંદનની વાસ ઉદ્ધિષ્ઠ બની સકળ દિશાઓને સુવાસિત કરે છે. તેની આરાધના કરીને પુરાણમુદ્રિ ગર્ભ જ્યોતિઃતત્ત્વ તથા સકલ નિમિત્ત તત્ત્વ (શુભાશુભ જીવજાની વિદ્યા)નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા. તે નાગવર દ્વારા મસ્તકે ધરાયેલી પૃથ્વી દેવાસુર-મનુષ્ય-સમન્વિત લોકસમૂહની માળા ધારણ કરી રહી છે. (વિષ્ણુ ૨/૫: ૧૩-૨૭)

વિષ્ણુના તામસી દેહમાંથી સંકર્ષણ ઉત્પન્ન થયા. પ્રલયકારી હોવાથી તે તામસી દેહના ગણ્યાયા.* તેમને શેષ કહેલા છે, કારણ પ્રલયકાલે તે ત્રિલોકને શેષ (બાક) કરે છે. તે નાગવર ગણ્યા છે, કારણ તે પાતાળ સમૂહની પશુ નીચે રહે છે. તે અતિ વીર્યશાલી તથા તેના ગુણોના અંત નથી તેથી તે અનંત કહેવાય છે. તેને અગ્નિમયી સહસ્ર કૃણા છે. તે કૃણા-મણિની જ્યોતિર્વડે તે પૃથ્વીતળ અરણ્ય લોકથી ઉદ્ભવસિત કરી રહે છે. તેનું બીજણ અને ચંચળ સ્થાઈ—કાન્તિ અને મહિરાદેવી તેની બે ઉપાસિકાઓ છે. તે નીલવર્ણવાળા અને મંદેયેયી નયનોવાળો છે. તે સ્વસ્તિક દિવા વજ્ર તથા મૂષળને ધારણ કરે છે. આ બધાં વિશેષણો પરથી તથા વાસુપુરાણોક્ત-સંજ્ઞા નૈઋત્યહરેણ દિગુણેન વિરાજતા । વાસુદેવ્યમિતિત્ત્વ જોમતે સ્તિગયમણ્ડલઃ ॥ તથા સ જિહ્વામાલયા દેવો સ્ત્રીલજ્વાલનચાંચિપા ॥ જ્વાલામાલ્યરિક્ષાઃ કેલ્યાસ દ્વ લક્ષ્યતે ॥ વગેરે વર્ણનો પરથી સ્પષ્ટ સમગ્રાય છે કે, સંકર્ષણ (શેષ) એ ભૂગર્ભરથ અગ્નિ છે. ભૂગર્ભની દરેક દિશામાં એનો કૃણાવિસ્તાર છે. અર્ચિતોદ્ધાએ ઘણાં સ્થળોએ ભૂગર્ભરથ અગ્નિનો ઉત્પાત જોઈને આ કલ્પના કરી દશે એમ લાગે છે. તેમના

* વાસુ પુરાણમાં પશુ શેષજ્ઞ એક સ્થળે નીચે મુજબ વિવરણ છે:

પ્રણ પોત્તનના વિસ્તારવાળા પાતાળના છેલ્લા ભાગમાં રાતા કમળ સરખાં નેત્રવાળો અનંતમર મહાત્મા શેષ રહે છે. તે રૂપ અને રાખના જેવા જ્યેષ્ઠ દેહવાળો. લીલા વર્ણનાવસ્થાને ધારણ કરનારો, મોટા દાંતવાળો, વિશાળ કૃણાવાળો, તેજસ્વી, ચિત્રવિચિત્ર માથાને ધારણ કરનારો અને બજવાન છે. કુંદલને ધારણ કરનારો તે સમર્થ-ગૃહસ્થ મુવર્ણન ચોર્ગ્રામી મનોહર પ્રકારના દબાર મુખવડે શોભે છે. તે શેષદેવ ચંચળ જ્વાળામિત્રી કાન્તિ જેવી ગિદ્ગાની પશ્ચિમવડે જ્વાળાના સમૂહથી ઘેરાયેલા દેવાસ જેવો જાણાય છે. તે દેવ ઉદય પામતા સૂર્યના જેવાં રાતાવર્ણવાળાં અને પ્રકાશમાન એ દબાર નેત્ર વડે ચર્મકંઠા મંદેગવાળો શોભે છે. કુંદુપુષ્પ (માત્રા) અને ચંદ્રના જેવાં નેત્રવર્ણવાળાં એ નાવ-પતિની અક્ષમાળા અવેશવર્ણના શિખર ઉપર રહેલી યુવાલ સૂર્યની માથાની પેઠે શોભે છે. તે શેષ નામે પણ તેજવાળો નાગપતિ સર્વ નાગનો રાજા છે. વિષ્ણુનો તે સર્વદેહ મર્યાદામાં રહેલો છે.

(અધ્યાય ૫૦, શ્લોક ૪૫-૫૩)

મત પ્રમાણે એ અમિગત શક્તિ જ પૃથ્વી ઉપરના કકીનતર રતરને ધારણ કરી રહેલી છે. પૃથ્વીનું અવ્યંતર અક્ષિમય, અવ્યંતરરચ અક્ષિતા પ્રકોપથી કિંવા કણાઓના સંક્રાંચન-પ્રસારણથી ભૂમિકંપ તથા જ્વાળામુખીઓના ઉત્પાત ચાલ છે, એવો જ પુરાણોનો મત છે. વાસુકિનાગે પૃથ્વી ધારણ કરી છે તથા તેની કણા હાસવાથી ભૂમિકંપ થાય છે, એ જ એનો પ્રકૃત અર્થ. ગામકામાં ઘેરેઘેર આ અર્થ લોકગમ્ય થઈ ગયો છે. જ્વાળામુખીના ઉત્પાતથી ભરમરાશિ ચારે તરફ પથરાઈ જતો, તે પણ ઋષિઓની જાણમાં હતું. એ ભરમરાશિની તેમણે સુવાસિત દરિદ્રા કિંવા કપિલવર્ણના દરિયકંઠની રેણુ સાથે તુલના કરેલી છે. પથરેણુનું નામ પણ દરિયકંઠ. ભૂકંપ અને જ્વાળામુખીની સાથે થતો વજ્રધ્વનિ સંકર્ષણના સ્વસ્તિક ચિહ્નદ્વારા સૂચિત થાય છે. મૃત્તિકા વિદારણ અને ધ્વંસશક્તિ હળ અને મુશળ વડે સૂચિત થાય છે.

પણ આ ભારતીય ઋષિઓએ જળતા પર્વતોના ઉત્પાત કયાં જોયો હશે, તે વિચારનું પડશે. પ્રથમ જ કહ્યું છે કે, પુરાણની કોઈ કથાના એકથી વધુ અર્થ હોય ત્યાં બધાય અર્થ મહણ કરવા યોગ્ય હોય છે. પુરાણ કહે છે કે, બધાં પાતાળની પણ નીચે સંકર્ષણ છે. સાત પાતાળની નીચેના પ્રદેશનું નામ પણ પાતાળ. તે ભારતવર્ષનો સર્વથી દક્ષિણ અંશ છે. તેની પણ દક્ષિણે ઋષિઓએ જ્વાળામુખી પહાડ જોયા હતા. ધણ જ જૂના વખતથી મલય, યવદ્વીપ વગેરે સ્થાનો જાણવામાં હતાં, એમ લાગે છે. તે પ્રદેશોમાં જ્વાળામુખી પર્વતો છે. વાયુપુરાણના ૪૮મા અધ્યાયમાં તથા બ્રહ્માંડપુરાણના પરમા અધ્યાયમાં જોર્નિયો, મક્લય વગેરે દ્વીપોનું અતિ કૌતુહલપૂર્ણ વર્ણન છે. એદરિન દ્વીપોની દ્વીપમાળામાં બહુ દ્વીપો આવેલા છે. અંગદ્વીપ, યમદ્વીપ, મલયદ્વીપ, ચંપદ્વીપ, કુશદ્વીપ, વરાહદ્વીપ વગેરે નામો મળી આવે છે. એ બધા દ્વીપોમાં રહેલો વગેરે જાતિઓનો વાસ હતા. ત્યાંની પ્રજા વિશે વાયુપુરાણમાં વર્ણન છે. તે પરથી તે દ્વીપોનાં નામકામને પુષ્ટિ મળે છે:—

સીર્ષનધુષરણનો સોલ મેષતન પ્રમા : ।

જાતનાઘાઃ પ્રજાસ્ત્ર જયીતિપરનાયુષ : ॥

દાત્રાનૃગસપ્તર્ષ્ણઃ ફલમૃત્યુશિનસ્તવા ।

ગોષર્માણો વ્હાનિરિંદ્યાઃ સૌન્દ્યચારવિવર્નિતા : ॥ (વાયુ ૭ અ. ૪૮. ૮-૧)

ત્યાંની પ્રત્યેક પ્રજા કાંખી મુછવાળો, મેઘના જેવી સ્થામ કાન્તિવાળી અને એથી વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવનારી છે. તે પ્રજા વાનરના જેવા ધર્મવાળી, કૃણમૂળ ખાનારી, પશુ-ધર્મવાળી અને સૌચાચારથી રહિત છે. બ્રહ્માંડપુરાણમાં પણ આવો જ સ્તોક છે. તેમાં જાતનાઘાઃ ને બદલે જાતુસજ્ઞા શબ્દ છે. તેનો અર્થ એક જાતુ નોટલી દેવવાળા એવો થાય છે. આ વર્ણન સુમાના વગેરે દ્વીપોનાં ઉત્તમ-ઉદ્ધાગોને માટે છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

હાલ જેમ વિજ્ઞાનનેતાઓ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું અધ્યયન તથા શોધખોળ કરવામાં લુહાલુહા વિભાગોને પોતાના કરી બે છે, તેમ તે વખતે લુહા લુહા ઋષિઓ લુહા લુહા વિજ્ઞાન વિભાગોની ઉપાસના કરતા હતા. મર્ગઋષિએ સંકર્ષણની આશાધના કરીને જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા નિમિત્તવિદ્યા અર્થાત ભૂમિકંપ વગેરેનાં પૂર્વજ્ઞાણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આધુનિક બાપામાં એમ કહી શકાય કે, મર્ગ ભૂમિકંપવિદ્-*Seismologist* હતા. પૂર્વકાળમાં ભારતમાં નાના પ્રકારનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોની અભ્યાસના થતી, તેનાં વધેટ પ્રમાણો મળી આવે છે.

સંકર્ષણ ધ્વંસશક્તિ તરીકે રૂપેનો અવતાર છે. પુરાણમાં સંકર્ષણના અવતારની પણ કલ્પના છે. પુન્ડ્રુ નામે અસુર સંકર્ષણનો પ્રથમ અવતાર તથા કૃપ્તજંધુ બલરામ કિંવા

બલભદ્ર સંકર્ષણનો બીજો અવતાર છે. ધુન્ધુ શબ્દ ધૂમમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. 'ધુ' ધાતુનો અર્થ કંપન થાય છે. સંકર્ષણના અવતારની સાથે ધૂમ અને કંપનનો સંબંધ વિચિત્ર નથી. બલરામ ખંસકારી પ્રબલ યોદ્ધા હતા. હજી તેમનું અચ્છ છે. કીર્તિના સમાન-પણથી હલધર બલરામ હલધર સંકર્ષણનો અવતાર ગણાયા. બલરામના પછીના કાળમાં જે બધા ભૂમિકંપ થયા છે, તે બધાય બલરામની કીર્તિ તરીકે વર્ણવાયેલા છે. બલરામની બહુ કાળ પહેલાં એક ભૂમિકંપ થયેલો. તેનો ઉલ્લેખ પુરાણમાં છે. એ ભૂમિકંપ ધુન્ધુની કીર્તિ તરીકે લેખાયો છે.

વિષ્ણુપુરાણના ચોથા ભાગમાં બીજા અધ્યાયમાં કથા છે કે, ઇક્ષ્વાકુ વંશના બૃહ-દશ્વના પુત્ર કુવલાશ્વે, એકવીસ હજાર પુત્રો સાથે મહાર્ષિ ઉત્તકના ઉપકાર માટે ધુન્ધુ નામના અસુરનો વધ કરી ધુન્ધુમાર નાગ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેના બધા પુત્રો ધુન્ધુના મુખના નિઃવાસજનિત અમિથી બળી ગયા હતા ને માત્ર ત્રણ જ પુત્ર બચ્યા હતા.

વાયુપુરાણના ઉત્તરાર્ધના ૨૬ મા અધ્યાયમાં આ પ્રસંગની સ્પષ્ટ કથા છે. બૃહદશ્વ વાનપ્રસથ યજ્ઞ વનમાં જવા લાગ્યો તે વખતે ઉત્તક ઋષિએ તેને કહ્યું: "હે રાજન, મારા આશ્રમ પાસે એક મોટો રેતીનો સમુદ્ર છે. ત્યાં દેવોને અવધ્ય એવો મનુષ્ય મહાબલવાન અને મોટી દેહવાળો ધુન્ધુ નામે નિર્દય અને ભયંકર પુત્ર લોકના નાશને માટે ભયંકર તપ રેતીની અંદર રહી કરી રહ્યો છે.* વર્ષને અંતે તે ન્યારે શ્વાસ છાડે છે ત્યારે વનસહિત પૃથ્વી ચલાયમાન થાય છે. તેના શ્વાસના વાયુથી ઘણી ધૂળ ભીડી આકાશ છવાઈ જાય છે. અને સાત દિવસ સુધી ભૂકંપ થાય છે. તેના ભયંકર નિઃશ્વાસને લીધે હું મારા આશ્રમમાં રહી શકતો નથી. માટે હે મહાબાહુ, લોકોના હિતને માટે તું તેના નાશ કર." ઋષિના અનુરોધથી વનમાં જતા રાજાએ પોતાના કુવલાશ્વ નામના પુત્રને ધુન્ધુનો નાશ કરવા આજ્ઞા કરી. કુવલાશ્વે ૨૧૦૦૦ પુત્રો સાથે ત્યાં આવી રેતીનો સમુદ્ર ખોદવા માંડ્યો. પરંતુ પશ્ચિમ દિશામાં રહેલા ધુન્ધુના મુખમાંથી નીકળતા અગ્નિ વડે લોકો બળવા લાગ્યા તથા જેમ ચંદ્રોદય વખતે સમુદ્ર ચંચળ થાય છે તેમ પ્લવમાન જલરાશિ ઉછળવા લાગ્યા. પછી કુવલાશ્વના ત્રણ સિવાયના તમામ પુત્રોને ધુન્ધુએ દગ્ધ કરી નાંખ્યા. પછી કુવલાશ્વ રાજાએ યોગબળથી તે જળદ્વારા અગ્નિને થાંત કર્યો અને ધુન્ધુને પરસ્ત દોધો. એમ લાગે છે કે કુવલાશ્વ ૨૧૦૦૦ માણસો સાથે ભૂકંપપીડિત રથાને પુનરુદ્ધારના કામ માટે રોકાયો હશે. તે માટે જ તે રેતીનો સમુદ્ર ખોદતો હશે અને તે સમયે કરી ભૂકંપ થવાથી તેને લીધે પ્રગટેલા જળલાવનથી રાજાના માણસો મરણ પામ્યા હશે. ગિદાર પ્રાંતના છેલ્લા ભૂમિકંપની ચેડે તે ભૂમિકંપમાં પણ જલરાશિ ઉછળતા હતા અને ઘણે ભાગે પૃથ્વીના ગર્ભમાંથી ધુમાડો તથા અગ્નિ પ્રગટતા હતા. પુરાણ વાંચતાં સમજાય છે કે એ ઉત્તકનો આશ્રમ સિંધુદેશમાં હતો. સિંધુદેશમાં અનેકવાર પ્રલયકારી ભૂમિકંપ થયેલા છે. શ્રીકૃષ્ણના મૃત્યુ પછી ચૌદા જ સમયમાં નિકટવર્તી દ્વારકાનગરી સમુદ્રના ગર્ભમાં ભતરી ગઈ હતી. એ પણ ધરતીકંપને લીધે જ થયેલું હોય એમ લાગે છે. સને ૧૮૧૯ માં કર્ણ પ્રદેશમાં ૨૦૦૦ વર્ગમાઈલ જેટલો પ્રદેશ સમુદ્રમાં લુપ્ત થઈ ગયો હતો. સિન્ધુપ્રદેશ ભૂમિકંપ પ્રવણ છે. ઉત્તકે કહેલું કે દર વર્ષે ધુન્ધુ મહા આત્માચાર કરે છે. કુવલાશ્વનો રાજત્વકાળ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૬૦૦ વર્ષનો મનાય છે. તેની પહેલાંના કોઈ પણ ભૂમિકંપનું લેખિત વર્ણન મળી આવતું નથી.

* સંવત્સરસ્ય પર્યન્તે ચ નિદાતં પ્રમુચતે ॥ ચદા તદા મહો તત્ર ચલિતાસ્મ સઘાનના ॥૩૮॥ તસ્ય નિશ્વાસવાતેન રજ ડહ્મૂચતે મહત્ ॥ આદિત્યચમારત્ય સપ્તાહં ભૂમિકમ્પનમ્ ॥૩૯॥

*યુગ અધ્યાય, ૨૬ ઉત્તરાર્ધ)

પુરાણમાં કયા છે કે, એક સમયે બલરામ વૃંદાવનમાં મદિરાપાનથી વિહવજ તથા ધર્મક્રિત જની સ્નાન કરવા બિસ્મક બન્યા હતા. તે યમુનાને ઉદ્દેશીને બોલ્યા : “ હે યમુના, તું આ રથને આગમન કર.” પણ નદીએ બલરામના તે કથનને માન્ય નહિ. તેથી હળધર કોધાયમાન ચર્ધ હાથમાં હળ લઈ તે વડે યમુનાને ખેંચતાં ખેંચતાં બોલ્યા : “ હે પાપિષ્ઠા, તું નહિ આવે? નહિ આવે એમ? હવે તારી ઇચ્છા પ્રમાણે કેવી રીતે આવે છે તે હું બેઠું છું.” બલભદ્રથી ખેંચાયેલી નદીએ બલભદ્ર જે વનમાં હતા તે વનમાં આવી વહેવા માંડ્યું. તથા તે વખતે યમુના મૂર્તિમાન પ્રગટ ચર્ધ બોલી : “ હે મુશ્કાલુધ, મને છોડી દે.” પછી બલભદ્રે તેને છોડી દીધી. તે પછી કાન્તિકેરીએ બલભદ્રને અવતરોત્પલ એક કુંડળ અને બે નીલ વસ્ત્ર આપ્યાં. તે વખતે કૃતાવતંસ ચારકુંડલસૂષિત, નીલાંબર અને માત્યધારી બલભદ્ર કાન્તિયુક્ત બનીને અતિશય શૌભવા લાગ્યા (વિષ્ણુ ૫-૨૫). બલભદ્ર પૂર્વવર્ણિત સંકર્ષણની પેઠે નીલવસ્ત્રધારી, એક કુંડલ, માલા, મુરળ અને હળને ધારણ કરનાર છે. તે પણ મધ્યેથી નયનવાળા છે. બૂલથી કોઈ બલભદ્રની કથાનો પ્રકૃત અર્થ ના સમજે તે માટે પુરાણકારે આ બહુ સચિત કરેલું છે. પુરાણમાં બીજે રથને ૨૫૯ કહેલું છે કે, બલભદ્ર સંકર્ષણનો અવતાર છે. ધરતીકંપને લીધે યમુનાની ગતિ બદલાઈ ગઈ હતી એમ માનવામાં આવે છે. આ ભૂમિકંપન પહેલાં વૃંદાવન યમુનાથી બહુ દૂર આવેલું હતું. વિષ્ણુપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે કે, કંસના કહેવાથી અહૂર વૃંદાવનમાંથી કૃષ્ણ તથા બલરામને સાથે લઈ મથુરા ગયા હતા. શુભ પ્રજાતમાં અહૂર, કૃષ્ણ અને બલરામ અતિવેગવાન અશ્વ-સમૂહ યુક્ત રથમાં બેસી નીકળ્યા હતા. મધ્યાહ્ન સમયે તેઓ યમુનાતટે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સ્નાન વગેરે કરી પુનઃ રથમાં બેઠા. અહૂર વાયુગતિવાળા અશ્વોને બહુ વેગથી ચલાવતા હતા. સંધ્યાકાળ પછી તેઓ મથુરા પહોંચ્યા. વેગવાન અશ્વરથ કલાકે સાતઆઠ માર્હલ જઈ શકે. એ દિસામે વૃંદાવનથી યમુનાનું અંતર અંદાજે ચાળીસ માર્હલ થાય છે. તથા ત્યાંથી મથુરા બીજા ચાળીસ માર્હલ દૂર હશે. હાલ ટાંગામાં બેસી મથુરાથી વૃંદાવન એક કલાકમાં જઈ શકાય છે. આથી હાલનું વૃંદાવન એ પ્રાચીન વૃંદાવન નથી એમ સમજાય છે. યમુનાની ગતિ બદલાઈ તે જ વખતે પ્રાચીન વૃંદાવન યમુનામાં ડૂબી ગયેલું એમ અનુમાન થાય છે. અને મથુરાની પડોશમાં જ નવું વૃંદાવન પાછળથી વસેલું હશે. વૃંદાવનમાં ક્યારે જળપ્રલય થયેલો તે ૨૫૯ જણાતું નથી. બલરામનો જન્મકાલ અનુમાન પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૬૦ હશે. આ ભૂમિકંપ બલરામની હવાતિમાં થયેલો કે કેમ તે પણ ૨૫૯ કહી શકાય નહિ. કારણ પાછળથી થયેલા ધરતીકંપ પણ સંકર્ષણાવતાર બલરામની કીર્તિ તરીકે ગણાયેલા છે.

બલરામની કીર્તિસ્વરૂપ બીજા પણ એક ભૂમિકંપની હકીકત પુરાણમાં મળી આવે છે. વિષ્ણુપુરાણમાં કયા છે કે કૃષ્ણયુક્ત જાંબુવતી પુત્ર વીર સાંબે દુર્યોધનની કન્યાનું બલપૂર્વક દરણ કપું હતું. તેથી કહ્યું દુર્યોધન વગેરે કૌરવસૌરો સાંબને યુદ્ધમાં દરાવી કેદ કરી લઈ ગયા હતા. બલભદ્રે દુર્યોધનને સાંબને છોડી દેવા જણાવ્યું, પણ તેના જનાબમાં કૌરવોએ બલભદ્રને અપમાનગળનક શબ્દો કહેવપ્રત્યા. તેથી હલાયુધ કોપથી પ્રમત બન્યા અને રાંધથી પૂરવીને પ્રહાર કર્યો. મહાત્મા બલભદ્રના પદપ્રહારથી ધરણી ધ્રુજ ઊઠી. ઘોર અવાજથી દિશાઓને ઝરી દેતા બલરામે મલ્લોલાપૂલ કંઠે કહ્યું : “કરકુંડળી હસ્તિનાપુર

નગરીને કુરુગણ સહિત ઉચલાવો ભાગીરથીમાં ફેંકી દઈશ. " મુશળાચુધ બલરામ કર્ણજીપો-મુખ હળને હસ્તિનાપુરના મૂળમાં ભરાતી નગરીને ખેંચવા લાગ્યા. પછી નગરીને કંપતી જોઈ કૌરવો, 'રામ! ક્ષમા કર, ક્ષમા કર' બોલતા ચિત્કાર કરવા લાગ્યા. કૌરવોએ શાંબને તેની પત્ની સહિત પાછો સોંપ્યો ત્યારે બલરામ સાંત થયા. હે દિવ્ય, તે કાગળાથી હસ્તિનાપુર નગરી આધૂણિતાકારે આજ પણ દેખાય છે. બલરામના બલ અને શૌર્યની એવી હકીકત છે.

છેલ્લા ધરતીકંપ વખતે બિહારનું મોતિહારિ નામનું નગર હચમચી ઊઠ્યું હતું. પશ્ચિમ જવાહરલાલ નહેરૂએ વર્તમાનપત્રોમાં લખેલું કે, મોતિહારી શહેર 'twisted' બની ગયું છે. પૌરાણિક ભાષામાં તેને જ આધૂણિત થયું કહે છે. બલભદ્રે હસ્તિનાપુરને ગંગામાં ફેંકીશ એવો ભય બતાવ્યો હતો. ખરેખરી રીતે સુધિષ્ઠિર પછીના સાતમા પુરુષ નિયંત્રના રાજ્યકાલમાં હસ્તિનાપુરી ગંગામાં ડૂબી ગઈ હતી (વિષ્ણુ ૪: ૨૧-૩). નિયંત્ર રાજધાની કૌશાંબીમાં લઈ ગયો હતો. નિયંત્રને આનુમાનિક કાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૫૧નો ગણાય છે. પ્રથમના ધરતીકંપને કારણે ગંગાની ગતિ બદલાઈ, તેથી પાછળથી હસ્તિનાપુરનો નાશ થયો કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. પરિશિતના સમયમાં પણ હસ્તિનાપુરી આધૂણિત (twisted) આકારે દેખાતી હતી. ભૂમિકંપ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૬ સાલ પહેલાં થયો હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૧૬ પરિશિતનો જન્મકાલ છે. કૃષ્ણજન્મ પછી સો વર્ષથી કંઈક વધુ સમય બાદ દ્વારકા નગરી સમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ હતી. શુક્રયજન અનુસાર ઉપરનો સમય કૃષ્ણ જન્મ પછી ૧૨૫ વર્ષ પછીનો ગણાય, અર્થાત આનુમાનિક ઈ. સ. પૂર્વે ૧૩૩૩ નો ગણાય. ગંગા તથા યમુનાની ગતિનું પરિવર્તન તથા દ્વારકા પ્લાવન જુદા જુદા સમયે થયાં હશે, છતાં તે કદાચ એક જ ભૂમિકંપના પરિણામે પણ થયાં હોય. આ બાબત કંઈ પણ નિશ્ચિત મત બાંધી શકાય તેમ નથી.

આક્ષુસ મન્વંતર પછી થયેલ મહાજળપ્રલયનું વર્ણન મત્સ્ય પુરાણમાં છે. તેમાં નર્મદાતીરને પ્રદેશ ઢૂંચ્યો ન હતો. મનુ અને માર્કન્ડેય નૌકામાં બેસી બચ્યા હતા. આક્ષુસ મન્વંતર ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૧૪ માં પુરા થાય છે. તે પછી યોગ સમય બાદ આ જળપ્રલય થયેલો. ઔદિકર્ષ વિશ્વવિદ્યાલયના ભૂવિદ્યા (geology) ના અધ્યાપક ડૉ. સોલાસના મત અનુસાર મહાપ્લાવન (Deluge) ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ ની પહેલાંની ઘટના છે.

આ હકીકત ઉપરથી પુરાણોની પુરાતત્ત્વ તરીકેની ક્ષાયકાતનો સડળ ખ્યાલ આવે છે. પૂર્વ કાળજીપૂર્વક પુરાણોનું વાચન થાય તો ભારતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉદ્ધાર પામે એમાં જરા યે શંકા નથી.

કાળને સુમાવરથામાં જોનાર (પ્રાકૃત ભાષામાં કહીએ તો, કાળને ઘોડિયામાં દિગ્ગતો જોનાર) ત્રણજોએ ભારતનાં પ્રાચીન ભૂગોળ અને ઇતિહાસનો અમૂલ્ય અને અમર વારસો આપણને પુરાણોદ્ધાર આપેલો છે. તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો કિંવા તેને અવગણી ફેંકી દેવો એ આપણા હાથની વાત છે. ભારતનો શિક્ષિત સમાજ હવે તેની અવગણના કરવી છોડી દઈ, તેને પોતાના અજ્ઞાસનો ગ્રિપ વિધવ બનાવે એ ઇચ્છનાયોગ્ય છે. *

સંસ્કારોની શોધમાં

રામપ્રસાદ શુક્લ

[મન્દાકીન્તા]

મેં જાણ્યું આ જગતપર જે જીવતા ધન્ય જીવો
છોળાછોળા, સુખની ભરતી, સ્નેહનો રમ્ય ઢહાવો
જેને કાળે રસકસ ધરા ફૂંજતી ઘેન જેવી
સંસ્કારોની વિરલ વરસે વાદળી ત્યાં જ દેવી.

“આવો, બેસો, પુનઃ મળજો, વા પધારો ગિરાજો
મીઠાં વેણું મધુર રણકો ચિત્તહારી મલાજો
માયા રેલે વદનસ્મિત ને વન્દનોની છટાથી
હૃદય રાગે બદન પુલકે ઓંકટરોની અઢાથી ”

ત્રાસ્યો, નાઠો ધરધર ભમ્યો રો દરિદ્રો જનોનાં
કૂડાં કૃત્યો કુટિલ કળિયા કારમાં મન્થનોના
સંઘર્ષો, અંતરદરદ ને કૂરતા કેરી ઢહાણી
દેખી દાઝ્યો દિનદિન કહું કેટલી રામકહાણી.

ત્રાસું દંભે, અધિક પ્રજ્ઞું દર્દનાં દુઃખભાને
અંખું ક્યારે જગવિષમતા તૂટશે સત્યસાને ?

ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગ.

શુન્દરાતી ભાષામાં કર્તરિ અને કર્મણિ પ્રયોગો વિશે એકબે મુદ્દા વિચારવા લેવા છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો તપાસીએ :

કર્તરિ

રામ કામ કરે છે.

રામ કામ કરશે.

રામે કામ કર્યું.

કર્મણિ

રામથી કામ કરાય છે.

રામથી કામ કરારશે.

રામથી કામ કરાયું.

આ દૃષ્ટાન્તોમાંથી ભૂતકાળનો કર્તરિ પ્રયોગનો જે દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે તેને આપણા બધા વૈયાકરણીઓ કર્મણિ પ્રયોગનો દાખલો ગણે છે. એમ શા માટે હોવું જોઈએ? જો એને કર્મણિ પ્રયોગનો ગણીએ તો ભૂતકાળમાં કર્તરિ પ્રયોગ લગભગ નહિ રહે.

વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ઉપરનાં વાક્યો વિચારી જોઈએ. ‘રામ કામ કરે છે,’ ‘રામ કામ કરશે,’—આ બે વાક્યો કર્તરિ પ્રયોગમાં છે. એ બેઉ વાક્યોને કર્મણિ પ્રયોગમાં ફેરવીએ છીએ ત્યારે ‘રામથી (અથવા ‘રામ વડે’) કામ કરાય છે,’ ‘રામથી (અથવા ‘રામ વડે’) કામ કરારશે’ એમ ચાલે છે. આ વાક્યો પરથી એટલું જણાઈ આવે છે કે (૧) ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ફરતાં મૂળ ક્રિયાપદના કર્તાને કહી વિભક્તિનો પ્રત્યય ‘વડે’ અથવા ‘થી’ લાગે છે; અને (૨) કર્મણિ કૃદંતની રચનામાં ધાતુના અન્ત્ય ‘અ’નો ‘આ’ ચાલે છે. એટલું કે ‘કરવું’ કર્તરિ અને ‘કરાવું’ કર્મણિ પ્રયોગનો ધાતુ બને છે.

ક્રિયાપદના કર્મણિ ભૂતકૃદંતની રચનામાં આ નિયમ લાગુ પાડતાં ‘કર્યું’ નહિ પણ ‘કરાવું’ એવું રૂપ થવું જોઈએ. આમ ચવાયો આપણાં ક્રિયાપદોને—કેટલાક અપવાદોને બાદ કરતાં—ભૂતકાળમાં કર્તરિ પ્રયોગ જ નથી તે મળશે.

‘રામે કામ કર્યું’ જેવાં વાક્યોને કર્મણિ ગણવા સામે બીજો પણ એક વાંધો છે. એવાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદો કર્મણિ સ્વતંત્ર રહેવા લેતાં હોય પણ એમને અર્થ તો કર્તરિ જ છે. ઉદાહરણથી આ વાતની પ્રતીતિ થશે. Rama did this work : આ વાક્યનું શુન્દરાતી આમ થશે—‘રામે આ કામ કર્યું.’ અંગ્રેજી વાક્યમાં કર્તા Rama છે તો ‘રામ’ પદને શુન્દરાતીમાં આપણે કર્તરિ તૃતીયામાં જ ગણીએ છીએ. ‘કામ’ને ‘કર્યું’નું કર્મ જ ગણીએ છીએ. બીજી બાજુ કર્મણિ પ્રયોગમાં તો કર્મ કર્તા થઈ જાય છે ને મૂળ કર્તાને તૃતીયાનો પ્રત્યય લાગે છે.

‘This work was done by Rama.’

‘રામેન કર્યં કૃતમ્’

‘રામ વડે આ કામ કરાયું.’

અહીં ‘Rama,’ ‘રામેન’ કે ‘રામ વડે’ કર્તા છે જ નહિ. કર્તા છે work, કાર્ય કે ‘કામ’.

‘રામ કામ કરે છે’ અને ‘રામ કામ કરશે’; આ બે વાક્યોમાં તફાવત માત્ર કાળનો જ છે, અર્થનો નહિ. તો એ જ ક્રિયા ભૂતકાળની બનતાં શા માટે એનો અર્થ ફરી જવો જોઈએ એ વાત સમજાતી નથી. આમ ‘રામે કામ કર્યું’, એ વાક્ય કર્તારિ પ્રયોગમાં જ છે.

વૈત આટલી સરળ છે તો આપણાં વૈષાકરણીઓએ એની નોંધ કેમ નહિ લીધી હોય ? કારણ સ્પષ્ટ જ છે. આપણાં ભૂતકાળનાં રૂપો સંસ્કૃત કર્મણિ ભૂતકૃદંતમાંથી ઊતરી આવ્યાં છે.

રામેણ કાર્ય કૃતમ્ ।

રામે કામ કર્યું.

રામેણ ફલં લાદિતમ્ ।

રામે કૃણ ખાધું.

સંસ્કૃતમાં બન્ને વાક્યો કર્મણિ પ્રયોગમાં છે. સામેનાં બે શુજરાતી વાક્યો એ મૂળ સંસ્કૃત પરથી ઊતરી આવ્યાં છે. સંસ્કૃતમાં તેમજ શુજરાતીમાં કર્તનિ તૃતીયાનો પ્રત્યય લાગ્યો છે. ક્રિયાપદો કર્મનાં જાતિવચન લે છે. સંસ્કૃત વાક્યો કર્મણિમાં છે માટે શુજરાતી વાક્યો પણ કર્મણિ પ્રયોગમાં ગણવાં. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની આ દલીલ છે ને એ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ બાબતો પણ છે. પણ આ દલીલ કરતી વખતે એટલું જ જૂલી જવાય છે કે આપણે એ રૂપો કર્મણિ ભૂતકૃદંત તરીકે નહિ પણ ભૂતકાળનાં રૂપો તરીકે કરીએ છીએ. ક્રિયાપદને કર્મનાં જાતિવચન લાગતાં હોવા છતાં એ રૂપ ભૂતકાળનું જ અને એ અર્થ કર્તારિ જ એ બાબતમાં ચંકાને રચાન નથી. તો પછી કર્તારિ અર્થ ને કર્મણિ પ્રયોગ જોઈ વિચિત્ર સ્થિતિ શા માટે ઉપસ્થિત થવા દેવી ? અને એક વખત એવી બૂલ ચર્ષ થઈ તો તરત જ એ બૂલ સુધારી લેવી જોઈ એ.

આત્મારની પ્રયોગવ્યવસ્થામાં નીચેની મુશ્કેલીઓ આપણને નડે છે :

- (૧) અમુક અપવાદોને બાદ કરતાં ભૂતકાળમાં ક્રિયાપદોને કર્તારિ પ્રયોગ જ નથી મળતો;
- (૨) કાળભેદ ચતાં નિરર્થક અર્થભેદ કરવો પડે છે;
- (૩) કર્તારિ અર્થ અને કર્મણિ પ્રયોગ એવી બેદલી રચના થાય છે.

આ મૂંઝવાડાને દૂર કરવો જોઈએ એમાં ચંકા નથી. એ માટે આપણે આપણી પ્રયોગવ્યવસ્થા નવસરથી કરવી જોઈશે. એ રીતે વિચારતાં ‘રામે કામ કર્યું’ જોવાં વાક્યોના પ્રયોગને કેવળ કર્મણિ ન કહેતાં ‘કર્ત્ત્વકર્મણિ’ નામ આપવાથી આપણો અર્થ સરો. કર્ત્ત્વ-કારણકે એવી રચનામાં કર્તનિ અર્થ છે; કર્મણિ-કારણકે ક્રિયાપદને કર્મનાં જાતિવચન લાગે છે. x

શ્રીમદ્ ભાગવત (ગુજરાતી જાપાનુવાદ):—સંપાદક : શ્રી. ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ. પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન-મંદિર, અમદાવાદ તરફથી જન્મનાદાસ ભગવાનદાસ સ્મારક ગ્રન્થમાળાના ૨૧મા ગ્રન્થ તરીકે આ ગ્રન્થ ડિસેમ્બર ૧૯૭૯માં પ્રકાશિત થયો છે. કિંમત રૂ. દોઢ.

શ્રી. ગોપાલદાસ પટેલ નિવેદનમાં કહે છે તેમ, ઘણું મિત્રની “જેમ તમે જેન આગ-મોના જાપાનુવાદો કરો છો. એમ સાદાજી ગ્રન્થોના થવા જોઈએ; તેમાંય રામાયણ, મદા-ભારત અને ભાગવત આગ પશુ આપણા ઉત્તમોત્તમ લોકપ્રિય ગ્રન્થો છે.” એ જાતની સૂચનાનું આ પુસ્તક-પરિચય છે.

રામાયણ, મદાભારત અને ભાગવત હિન્દુઓના ઉત્તમ ગ્રન્થો છે. એ ગ્રન્થોએ હિન્દુઓનાં સંસ્કારશરીરને ધડવામાં ધજો મોટો ફાળો આપ્યો છે એ નિઃસંશય છે. આ ગ્રન્થોનો સોદમાં પ્રચાર થાય એ જરૂર પડે છે. અને એ હેતુથી આ ‘જાપાનુવાદ’ આપ્યો છે.

આ ગ્રન્થને કતોએ, એ પોતે ઉપોદ્યાતમાં કહે છે તેમ, ‘જાપાનુવાદ’ એટલા માટે કહ્યો છે કે એમાં “દર્પણમાં પડેલી જાણ જેમ નાની હોવા છતાં સંપૂર્ણ હોય છે, માત્ર પ્રાપિન્દ્ર રૂપ નથી હોતી તેનું આમાં પણ છે; આમ છતાં જે સંક્ષેપ થયો છે તે મૂળ ગ્રન્થને જુદી પદ્ધતિએ રચી કરવા માત્રથી જ થયો છે.” આ ખુલાસો વાંચ્યા પછી પણ આ પ્રકાર માટે ‘જાપાનુવાદ’ શબ્દ તદ્દન બંધમેસંતો હોવા વિશે મને શંકા છે.

ભાગવતની લોકપ્રિયતાને લીધે એના અનેક સંપૂર્ણ ગુજરાતી અનુવાદો ધણી વર્ષોથી પ્રસિદ્ધ થયા છે અને ખૂબ પ્રચારમાં છે. છતાં આ જાપાનુવાદને સ્થાન છે ‘નવી ભજુતી પેરી’ને સંપૂર્ણ અનુવાદ કરતાં સંક્ષેપના કારણથી તથા કેટલેક રચણે શેલીમેદના કારણથી આ જાપાનુવાદ વધારે રુચે એ સંજ્ઞાવિત છે. વળી આ ગ્રન્થ નવજીવન પ્રકાશન મંદિરનું પ્રકાશન દોહાને સરતો અને એ કારણથી સામાન્યજનમુલક ગ્રન્થો છે. દૂકામાં, આ ભાગવતનો ખૂબ લાભ લેવાશે એવો આશા રહે છે.

ધાર્મિક ગ્રન્થ તરીકે, એક પુરાણ તરીકે અથવા સંસ્કૃત સાહિત્યના એક હિમ ગ્રન્થ તરીકે મૂળ ભાગવતની મદદોનું કે ખૂટીએનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. એ ઉત્તમ પુરાણનાં થોડાં ગુણગાન મેં અન્વય કર્યાં છે એટલે અહીં આ જાપાનુવાદનું જ અવસોદન કરવું યોગ્ય છે.

અનુવાદકર્તાએ, મૂળ ભાગવતનો એટલો સંક્ષેપ કર્યો છે કે એ પોતે કહે છે તેમ આ ગ્રન્થ-મૂળના પાંચમા ભાગ એટલો લગભગ થયો છે. વળી મૂળ ભાગવતમાં અધ્યાયોની ઓછી વધુ સંખ્યાવાળા બાર રકંધો છે, પણ આ ગ્રન્થમાં એ રીતે વિભાગો ન પાડતાં ચાર ખંડો કર્યા છે અને ખંડો રકંધવાર નથી પણ પહેલા ખંડમાં માત્ર રકંધોનો સાર સમાવ્યો છે, બીજામાં એટલો અલ્પ રકંધ છે, ત્રીજામાં નવમો અને ચોથામાં છેલ્લા ત્રણેય રકંધો છે. અગ્રજાત "મૂળની સાથે સંખ્યા સૂચવતા રહેવાને ઇરાદે ગ્રન્થમાં ભાગવતના રકંધનું વરતુ ન્યાં સમાપ્ત થાય છે, ત્યાં સમાપ્તિ દર્શાવી છે, અને વચ્ચે તે રકંધોનો અંધાધા દાંકી કયા સ્થોકનું તે ભાગ કયનું, કહે છે તે "નોંધ્યું છે." આ ગ્રન્થની યોજના આવી શા માટે કરી એનો ખુલાસો કરતાં લેખક કહે છે કે "ભાગવત મંવંતરોને ક્રમે પોતાની કથાઓ ગોઠવે છે. એની એ ગોઠવણી પરથી સૂચતા લઈને મેં મંવંતરો પ્રમાણે આ ગ્રન્થના ખંડો પાડ્યા છે. ચોથા ખંડમાં કૃષ્ણચરિત્ર જુદું આપ્યું છે."

આ ખંડવાર વિભાગની યોજનામાં રકંધને બદલે સાદું ખંડ નામ મૂકવામાં કરો વધી નથી, પણ ખંડ ચાર જ શા માટે? ખંડની સંખ્યા ઓછી વધારે રાખવાથી ગ્રન્થના સ્વરૂપમાં ઝાંઝૂ ફેર પડવાનો સંભવ નથી. પણ એ વિભાગો મહત્ત્વના નથી. ખરી રીતે ખંડનાં જ પ્રકરણો એમણે પાડ્યાં છે તે આધુનિકોને વાંચવામાં આકર્ષક થાય એ પ્રકારનાં છે. દાખલા તરીકે, વરાહાવતાર, કપિષ્ઠ અવતાર, તથા અવતાર યત્ન-દત્ત-નરનારાયણ, દક્ષ પ્રભવતિ, કુવાખ્યાન, પૃથુ અવતાર, પ્રાચીન બર્હિષ રાજ, ઋષભઅવતાર, ભરત ચરિત્ર, પદ્માસુર કથા, નૃસિંહ અવતાર, વામન અવતાર,

ગૂજરાતી સાહિત્યને

એણે કવિતાસમૃદ્ધ કર્યું.

વૈષ્ણવ સંક્રિતને

એણે પ્રેમ-લક્ષણ રસ પામ્યા:

તત્ત્વચિંતનમાં

એણે જીવનના મર્મ લાંબ્યા

એવા

ગૂજરાતના મહાન

ન્યોતિધર

હરિના ભક્ત

નરસૈયા

ની ભક્ત જીવનીને

‘પ્રકાશ’

રસ-રૂપ-શબ્દના

ઓપ આપી

હિન્દ-ભરનો

નરસી ભગત

બનાવે છે.

‘પ્રકાશ’

ગૂજરાતના ગૌરવની બઠતી કરે છે.

નટુડીઓ : ચીફ એજન્ટસ : ફરકોશ, અંધેરી ● એવરશ્રીન પિક્ચર્સ, મુંબઈ.

સર્વધર્મસારસંબંધ વગેરે પ્રકરણનામો જરૂર આકર્ષક છે અને ક્ષતિએ તે તે પ્રકરણનો વિષય અનેક અધ્યાયોમાંથી સંક્ષેપમાં ખેંચી લીધો છે. એટલું જ નહિ પણ કવચિત્ એક વિષય એક સ્થળે જ સંપૂર્ણ કરી દેવાના ઉદ્દેશથી ક્રમ એટલેને પણ લુપ્ત લુપ્ત રકષોમાંથી વાંચી લીધું છે. દા. ત., ખ. ૧ના આક્રમ પ્રકરણમાં ચતુર્થ રકષમાંથી યત્નાવતારનું વર્ણન ઉતારતાં ૧૨મો અટક રકષમાંથી એને લગતી વાત થોડી ખેંચી લીધી છે (જુઓ પૃ. ૭૭-૭૮). એ જ રીતે એ જ પ્રકરણમાં દત્તાવતારના વર્ણનમાં ચતુર્થ રકષના જ પ્રથમ અધ્યાયમાંથી દત્તાત્રેયની જન્મકથા દ્વંકમાં કરી તેમજ અનેક યુદ્ધો પાસેથી ઉપદેશ લીધે એકાદય રકષમાં આપેલી કથા ત્યાં જ લેડી લીધી છે (જુઓ પૃ. ૮૦). આ રીતે વાંચનારને એક વિષય કે પ્રસંગને લખતું બધું એકસાથે વાંચવા મળે છે, એ મોટો લાભ છે. આ ગોઠવણથી કેટલીક પુનરુક્તિ પણ છુટી જાય છે.

અન્યક્ષતિએ સંક્ષેપ અર્થે વર્ણનોમાંથી વધારે પડતાં વિશેષણો જેમ છોડી દીધાં તેમ વારંવાર આવતી સ્તુતિઓને ટુંકાવી છે કે છોડી દીધી છે. અને જાગવનમાં લંબાણ કરેલી કથાઓ દ્વંકમાં કરી છે. સ્તુતિઓ માટે જે ધોરણ રાખ્યું છે તે જ દ્વારારક્ષાએ માટે રાખ્યું જણાય છે. રાસ પંચાધ્યાયીના પાંચ અધ્યાયોની વાત સાકા જગૃ પાતળી કરી છે. અને પછી ૩૪મા અધ્યાયમાંથી પહેલા ૧૭ શ્લોકો તદ્દન છોડી દીધા અને પછીના ૧૫ શ્લોકોનો સાર સાત લીંટીમાં આપી સંમચ્છ વધતી કથા મંદી છે.

આ એકમે દાખલાઓથી જ કેટલો સંક્ષેપ છે તે સમજશે. જાગવનનો કથાર અને કાવ્યરસ એવ આદર સાંક્ષેપમાં કેટલાં બિનરી રાક્યાં છે એ પ્રશ્ન છે. પણ જ એક પ્રભાવ છે, ઉપયોગથી એની આકર્ષકતા પરખાશે અને સમય લેવા ઉચ્ચત્તર મા આપાના પૂરા અનુવાદો છે જ.

હાવાનુવાદકર્તાએ આ પ્રકારના સંક્ષેપ ઉપરાંત આ અન્યની ગોઠવણીમાં બીજી ૫ વિશેષતાઓ યોજી છે. જેમાં વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી ક્રમપરિવર્તનની છે. પ્રથમ વર્ણનનું સંગ્રહણ સાધવા માટે પાછલા શ્લોકોનો અર્થ પહેલાં અને આગલા શ્લોકો પછી આપ્યો છે. દા. ત. જુઓ પૃ. ૧૧-૧૨ માં પૃટમાંના અધ્યાયનો ક્રમ પણ ફેરવે છે. ૧૭ માં અધ્યાયના શ્લોકોનો ચોથો અનુવાદ આપ્યા પછી ૧૬ માં અધ્યાયમાંથી ૨૨ શ્લોકોનો અનુવાદ આપ્યો છે. આ રીતે શ્લોકો અને અધ્યાયોનો જ ક્રમ ફેરવે છે એ નથી, રકષોનો ક્રમ પણ ફેરવે છે. દા. ત. આરંભમાં મંગલાચરણના ત્રણ શ્લોકો અનુવાદ આપી પ્રથમ રકષના ચોથા અધ્યાયથી સરૂઆત કરી છે, અને પ્રથમ રકષ ૧૬ માં સમાપ્ત કરીને દ્વિતીય રકષનો આરંભ કર્યો પછી ૧૨મો પૃ. ૧૯ માં પ્રથમ રકષ અંકમાંથી એક શ્લોકનો અનુવાદ આપ્યો છે. અને આગળ આવતાં પૃ. ૨૩ થી ૨૫ પ્રથમ રકષના આ. ૨ માંથી ૫ થી ૨૫ શ્લોકોનો અનુવાદ આપ્યો છે.

આ રીતે મૂળના ક્રમમાં પરિવર્તન કરવાથી મૂળનું વજનન કેટલું સરલ અને સ્પષ્ટ થયું છે તે નો એકલા હાવાનુવાદનો ઉપયોગ કરનાર કરી શકે. પણ ક્ષતિએ કાંઈક વેળા પુરઃસર ક્રમબંધ કર્યો છે એ ચોક્કસ છે.

એક બીજી વિશેષતા પણ જે ખાસ નોંધવી જોઈએ તે એ છે કે અનુવાદકર્તા

અનુવાદ સાથે કવચિત્ વિવેચન પણ કર્યું છે. દા. ત. જુઓ પૃ. ૧૩, * ૯૯ વગેરે. પછી કવચિત્ મૂળ સાથે લાંબું ટિપ્પણ ઉમેરીને વિવેચન કર્યું છે. દા. ત. પૃ. ૫૫માં ટિપ્પણ છે તે જુઓ. એમાં ભાગવતમાં જુદે જુદે સ્થળે વિષ્ણુના અવતારો ગણાયા છે તેમાં જે સંખ્યાનો વિરોધ આવે છે તે નોંધ્યા પછી શ્રી. અમરનાથ ગાવનાં 'દિસ્ટોરિકલ ક્વોર્ટર્સ'માં ગુલેલા એક લેખને અનુસરી બીજા સ્કંધની લીલાવતારોની ગણતરી સિવાયની બાકીની— ભાગવતના બીજા સ્કંધોમાંની ગણતરીઓને પાછળથી ઉમેરાયેલી ગણે છે. આગળ ચાલનાં એ જ ટિપ્પણમાં વરાહાવતારની વાતમાં (પૃ. ૬૧ માં) કહે છે કે " વરાહાવતાર વિશે જે જુદી જુદી કથાઓને ભાગવતકારે કહી રીને ભેગી કરી છે એમ જ કહેવું નેહિયે અથવા તો તે જે કથાઓ જુદે જુદે પ્રસંગે મૂળ ભાગવતમાં જુદે જુદે હાયે ઉમેરાય છે અને પછી તેમને આવી રીતે જોડી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, એમ માનવું નેહિયે. "

વિવેચનના વધારે દાખલાઓ ઉતારવાની જરૂર નથી. અને આટલા અવલોકનથી આ ગ્રન્થના સ્વરૂપનો વાંચનારને જરૂર ખ્યાલ આવશે.

બધી રીતે જોતાં, ભાગવતનો આ હામાનુવાદ જરૂર અમુક વાંચનાર વર્ગને આકર્ષક થશે

* ટિપ્પણીઓમાં કેટલીક વાર ટીકાઓમાંથી તથા બીજાં પુરાણો વગેરેમાંથી ખુલાસા ઉમેર્યા છે તેને વિવેચનમાં નથી ગણ્યો.

સહકાર તથા સમભાવના

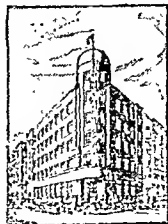
વોર્ડનની મુખ્ય ઓફિસના તથા સમસ્ત દેશભરમાં ફેલાયેલ તેના ચુનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અત્યેક પ્રગતિના પાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૯ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પોણા બે કરોડ રૂપોઆના કામકાજના પહોંચેલા આંકડા આ પ્રગતિની સાબીતીનો ડંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ડંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ જોશમાં સંભળાતી જાય છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જનસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને ચાલુ વર્ષ મઠિની અવનવીયોજનાઓહિંક ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના કેળવી-વોર્ડનને હજી વધુ વધુ વેગપ્રતી પનાવશે.

જે કંપનીએ ભૂતકાળમાં યથાસ્વી કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તેવું કામ કરવાથી આપનું ભાવિ પણ ઉજ્જવળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર ચરતો માટે મળે અથવા લખો:-

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હિંક ઓફિસ:- પો. બોક્ષ નં. ૮૫, અમદાવાદ
ઓફિસો અને એજન્સીઓ: સર્વત્ર દિદગરમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં

એમ દુ માનું છું. ભાગવત કક્ષિત-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય પોષક પુરાણ હોવા છતાં એમાં સરસ કથાઓ અને મનોહર કાવ્યો છે. આ કાવ્યભાગનો કાવ્યગુણ આવા સંક્ષેપમાં બાંધે જ જળવાય અને કથાઓનો રસ કોઈ વાર સંક્ષેપમાં કદાચ એમ છતાં આ ગ્રન્થમાં સંક્ષેપ સાથે સુવાચ્યતા, આપણી પ્રવાહિતા અને સરસતા તથા ગોઠવણની ઝળજળતા વગેરે ગુણો એવા છે કે ભાગવતને આ હાયાનુવાદ લોકપ્રિય થશે નોંધીએ, એમ મને લાગે છે.

ભાગવતના આ હાયાનુવાદ સાથે કર્તાએ ૫૯ પાનાંનો એક ઉપોદ્ધાત લેખ્યો છે. જેમાં આરંભમાં પૌરાણિક સાહિત્યની સામાન્ય નોંધ અદ્યાર પુરાણોનાં નામો સાથે કરી છે. પછી ભાગવતાદિમાં આવતી કૃષ્ણ ગોપીઓની ઝૂંઝાર કથા વિશે લેખકે પોતાને એકે વિચાર આપ્યા તે સંદેહ નોંધ્યા છે. પછી ભાગવતના કર્તા અને સમય ઉપર નોંધ છે. x ભાગવતના કર્તા કાવિ હોવા નોંધીએ એવા મારા જૂના મતને નવા દાખલાઓ વડે આ લેખકે પુષ્ટિ આપી છે.

ભાગવતના સમય વિશે મેં આ માસિકમાં જ (આ અંકમાં) જુદો લેખ લખ્યો છે. એટલે અહીં એનો નિર્દેશ જ જપ્ત છે. ભાગવત પુરાણનું ભાગવત ધર્મમાં વિલિપ્ત સ્થાન છે એ ખ્યાનમાં રાખી લેખકે ઉપોદ્ધાત (પૃ. ૩૭ થી ૫૮)માં ભાગવત ધર્મના ઇતિહાસનું દૃઢમાં અવલોકન કર્યું છે જે મોટે ભાગે મારા 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' (આવૃત્તિ ૨)માંથી એવેરો સાર છે એ કહેવાની બાંધે જ જરૂર છે.

ઉપોદ્ધાતના છેલા પાનામાં ભાગવત માહાત્મ્ય છે. અલગત પ્રમાણિત 'ભાગવત માહાત્મ્ય' સાથે એને કશો સંબંધ નથી. પણ ભાગવતની મહત્તા વિશે પદ્યપુરાણમાંથી એક દૃષ્ટા ઉતારો કરીને લેખકે બે શબ્દો કહ્યા છે.

હેવટ ઉપોદ્ધાતના અંતમાં લેખકે કહે છે કે " જેટલા દિવસ આ પવિત્ર ગ્રન્થના સેવનમાં આ અનુવાદને નિમિત્તે ગયા છે તેટલા દિવસ કોઈ અનેરા આનંદમાં ગયા છે અને એ અનુભવ સંક્રાંતિથી આપણા પૂર્વજોનો છે. "

ભાગવતના હાયાનુવાદના કર્તાનો આ અનુભવ એના સર્વ વાંચનારને પણ આછા વધુ પ્રમાણમાં થશે એવી મને તો થતા છે.

દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી

Your Diet in Health and Disease:—by Harry Benjamin.
Published with permission by Juthabhai Amarshi Shah, Harijan
Ashram, Sabarmati. Price Rs. 0-12-0

મૂળ પુસ્તક રૂ. ૨-૧૦-૦ નું થાય, પણ ઉપયોગી છે માટે શ્રીયુત જુઠાભાઈએ લેખકની પરવાનગી માગી તેની સોંપી આવૃત્તિ કાઢી છે. પુસ્તકમાં ખોરાક વિશે વેદક દૃષ્ટિથી વિચારો આપેલા છે. આના લેખક તેજસાધીને મીનતારા છે, પણ એ નહિ માનનારને પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી છે, કારણ કે વિદ્યાર્મિત્ર (પ્રજ્વલક તરતો), ખોરાકમાં આવતી રસાઈ, તેમાંથી થતા એસિડો વગેરે તો સર્વમાન્ય વિજ્ઞાનનો ભાગ છે. જે ઉદેશથી પ્રકાશ્યો આ સોંપી આવૃત્તિ કાઢી છે તે સફળ થશે એવી આદા રાખીએ છીએ.

x લેખકે પૃ. ૩૩ ની કીપમાં કહ્યું છે તેમ, આ વિષયને લગતી કલ્પિત કથાને પુરાતત્ત્વ (પૃ. ૫, ૫. ૧૧૨)માં ઉપાંચલો 'ભાગવતનો અર્થ' નો મારા લેખમાંથી લીધો છે.

॥ ૐ શ્રી. ૧ ॥

લાઘવ્રેરીઓના

સેક્રેટરીઓ એટલું જાણી લે કે ગુજરાતભરમાં પ્રગટ થતી કોઈ પણ અંથાવલિ કરતાં સંસ્કાર અંથાવલિ અને વિરાટ અંથાવલિના પુસ્તકો અનેક રીતે અદિયાતા છે તો તેઓનું પુસ્તકાલય આ પુસ્તકોથી જરૂર સમૃદ્ધ બનશે તેની ખાતરી કોઈ પણ પુસ્તક દાયામાં લેવાથી યરો જ.

ફક્ત એક જ વખત રૂપિયો એક પ્રવેશ ફી બરીને જિંદગી સુધીના આહક થવાથી બધા જ પુસ્તકો ચોણી કિંમતે મળે છે.

સંસ્કાર અંથાવલિ

૧૯૪૦

ના વર્ષમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોની યાદીના વર્ષમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોની યાદી

સને ૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં અપાયેલાં
૧ થી ૨૦ પુસ્તકો માટેની જાહેરાત
પછવાડે જુઓ.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી કૃત પાટણની પ્રજ્ઞતા,
ગુજરાતનો નાય અને રાજધિરાજના
પુરઃસંધાન રૂપે

૨૧ જય સોમનાથ

જેની વાંચકો તરફથી દરરોજ માગણી થાય છે તે
રૂ. ૩-૦-૦

શ્રી. સુદર્ભનો નવી જ જાત પાડતો
નવો નવલિકા સંગ્રહ

૨૨ પિયા સી

રૂ. ૨-૮-૦

૧. જવેરચંદ મેઘાણી કૃત તદ્દન નવી જ નવલકથા

૨૩ તુળસી ક્યારો

(૭ પાંચ છે)

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત બદ્ધ જ
વખણાયેલી નવલકથાનો બીજો ભાગ

૨૪ સિતિજ ઉત્તરાધ

રૂ. ૨-૮-૦

વિરાટ અંથાવલિ

૧૯૪૦

ના વર્ષમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોની યાદીના વર્ષમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકોની યાદી

સને ૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬ સુધીમાં પાંચ
વર્ષમાં અપાયેલાં ૧ થી ૨૫ પુસ્તકો
માટેની જાહેરાત પછવાડે જુઓ

શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કૃત તદ્દન નવી જ
જાત પાડતી નવલકથા

૨૬ લા વણ્ય

રૂ. ૧-૧૨-૦

શ્રી. ગોફ્રેસર કામદાર કૃત સાહિત્યવિવેચક ચિંતનગ્રંથ

૨૭ રવાઈયાય

રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી. ચારલ્સ ડ્રોઇડોનાથ કૃત છેલ્લી નવલકથા

૨૮ નવી વહુ

રૂ. ૩-૮-૦

શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા કૃત પહેલી જ રજવાડી નવલકથા

૨૯ ખમા બાપુ

રૂ. ૨-૮-૦

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ કૃત
આમજીવનને લગતા લેખોનો સંગ્રહ

૩૦ આમોન્નતિ

રૂ. ૨-૦-૦

આહક થવા માટે આજે જ લખો:

આર. આર. શેઠની કંપની

શુક્રસેલસં ૫૬ પ્રિન્સેસ રોડ
પબ્લિશર્સ મુંબઈ ૨

આનંદ ગ્રંથાવલિ

શ્રી. વેરા સ્વેચ્છ દંપતી તરફથી બહાર પડેલા “આનંદ ગ્રંથાવલિ”ના તમામ પ્રકાશનો અમે ખરીદી લીધેલા હોવાથી તે ગ્રંથાવલિ હવે આરંગ ચાલુ કરવામાં આવે છે. સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના માલક ધનારાને આ “આનંદ ગ્રંથાવલિ”ના પુસ્તકો પણ પોણી કિંમતે મળશે. “વિરાટ ગ્રંથાવલિ”ના ૧૯૪૧ના પુસ્તકો પણ તૈયાર થઈ ગયા છે.

આનંદ ગ્રંથાવલિ

અગાઉ બહાર પડેલાં ચાર પુસ્તકો

- ૧ શ્રાવણી મેળો ઉમાશંકર ભેષી ૧-૮-૦
- ૨ હીરાકળી મુન્દરમ્ ૧-૮-૦
- ૩ ગણુ અર્ધું બે ઉમાશંકર ભેષી ૧-૮-૦
- ૪ કલ્યાણુ યાત્રા દર્શક ૧-૮-૦

૧૯૪૦ માં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો

- ૫ યુગદુઃખના સાથી પન્નાલાલ પટેલ ૨-૦-૦
- ૬ આશાવરી રમાકાંત ગૌતમ ૨-૦-૦
- ૭ પ્રેક્ષણા શુ. આશાચં ૨-૦-૦
- ૮ મસ્તકંકરીની

હાસ્ય મસ્તી મસ્તકંકરી ૨-૮-૦

વિરાટ ગ્રંથાવલિ

૧૯૪૧ માં નીચેના પુસ્તકો બહાર પડી ગયાં છે તે મંગાવી લેજો.

- ૩૪ ચાર અધ્યાય અને માલંચ
- બે નવલકથાઓ ટાગોર ૧-૧૨-૦
- ૩૨ ગોદીની દિવેદીઆ ૩-૦-૦
- ૩૩ મનોરમા બંકિમચાણુ ૨-૦-૦
- અનુ. ચુમ્બી
- ૩૪ કૃષ્ણકાંતનું વીત બંકિમચાણુ ૨-૦-૦
- ૩૫ દેવલાંક રેખાચિત્રો ર. વ. દેસાઈ છપાય છે

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી રચિત પુસ્તકો

નવાં બહાર પડેલાં તેમજ અન્ય પુસ્તકો

વેવિચાગ	૧-૪-૦
વસુંધરાના વહાલું દવસાં	૧-૮-૦
સમર્ગમણુ	૧-૮-૦
રાંગગાજળિમે	૧-૮-૦
સુમત્રાતનો જય	૧-૮-૦
ધરતીનું માવજ્ય ભાગ-૧ (લોકસાક્ષિ) ૨-૦-૦	
પુરાતન જ્યોત (સોરઠી સંતો ભાગ ૨) ૧-૮-૦	
ગુલસીકયારો (છપાય છે.) ૩-૮-૦	
યુગવંદના ૨-૦-૦	
સોરઠીની રમધાર ભાગ ૧ થી ૫ દરેકના ૧-૮-૦	
સોરઠી બહારવટીઆ ભાગ ૧ થી ૩ ૩-૮-૦	
રટીયાળી રાત ભાગ ૧ થી ૩ ૨-૦-૦	
ચુંદડી ભાગ ૧ થી ૨ ૧-૬-૦	
નિરંજન ૨-૦-૦	
સોરઠ તારાં વરેતાં પાણી ૨-૮-૦	
કંઠવતી ભાગ ૧ થી ૨ ૧-૬-૦	
શબ્દો પ્રતાપ ૧-૪-૦	
અલ્પની શોધમાં ૧-૦-૦	
સોરઠી સંતો ૦-૧૨-૦	
સોરઠી ગીત કથાઓ ૧-૦-૦	
પૂરનાનીની કથાઓ ૦-૬-૦	
ઉદયીઆની વાતો ૦-૮-૦	
માદગીની વાતો ૦-૮-૦	
ગિરેલાં દાર ૨-૦-૦	

આજે ન લખો :

આર. આર. શેઠની દંપતી

સુકમેશ
પબ્લિશર્સ

૫૬

પ્રિન્સ રીડ
મુંબઈ-૨

હુનિયાબરના સિદ્ધહસ્ત લેખકોના જ પુસ્તકો આપતી

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

સને ૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬ સુધીનાં પાંચ વર્ષમાં નીચેનાં ૨૦ પુસ્તકો આપાયાં છે તે ઉપરથી આખા જોઈ શકશે કે ઉત્તમ લેખકોનાં જ પુસ્તકો આ ગ્રંથાવલિમાં આપાયાં છે.

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના પ્રકાશનો

૧ ભારેલો અગ્નિ	૨. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦
૨ ભેરવી	શરદ્બાળુ	૨-૮-૦
૩ કુમુદિની	દાગોર	૩-૦-૦
૪ પંકજ	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૫ સાવલીમા	શરદ્બાળુ	૨-૮-૦
૬ પ્રેમાશ્રમ-૧	પ્રેમચંદ્ર	૩-૦-૦
૭ પ્રેમાશ્રમ-૨	પ્રેમચંદ્ર	૨-૮-૦
૮ વિપ્રદાસ	શરદ્બાળુ	૩-૦-૦
૯ ઠગ (આયેશા)	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૦ અનુરાધા	શરદ્બાળુ	૩-૦-૦
(બીદીદી અને બીજા ત્રણ વાર્તાઓ)		
૧૧ ચરિત્રહીન	શરદ્બાળુ	૩-૮-૦
૧૨ શુભદા	શરદ્બાળુ	૨-૦-૦
૧૩ પ્રભાતકિરણો	પ્રભાતકુમાર	૨-૮-૦
	સુખોપાધ્યાય	
૧૪ નવીના (શિવપ્રજ્ઞ)	શરદ્બાળુ	૩-૦-૦
	પૂ. ઉ. સાથે	
૧૫ ક્ષીતિજ	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
	(પૂર્વાર્ધ)	
૧૬ દંભી હુનિયા	અડાલજી	૩-૦-૦
૧૭ દરિદ્ર નારાયણ-૧	આચાર્ય	૨-૮-૦
૧૮ દરિદ્ર નારાયણ-૨	આચાર્ય	૩-૦-૦
૧૯ બિડેલાં દ્વાર	મેઘાણી	૨-૦-૦
૨૦ શોભના	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૨૧ ધીરજ પુસ્તકો માટે જુઓ પહેલું પાનું		
આ બધાં જ પુસ્તકો ૨૫ ટકા કમીઘનથી મેળવવા માટે સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના આદક બનો.		
આજે જ લખો:—આર. આર. શેઠની હું. લુકસરસી પ્રિન્સેસ રીટ		

વિરાટ ગ્રંથાવલિ

આ ગ્રંથાવલિ મરજિયાત છે. તેના પુસ્તકોમાંથી આખરી સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના આદક થનારને કોઈપણ અવસરે પુસ્તક પોણી કિંમતે મળે છે.		
૧૯૩૫ થી ૧૯૩૬ સુધીનાં પાંચ વર્ષમાં ૨૫ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.		
૧ રવર્ગ અને પૃથ્વી	સ્નેહરશ્મિ	૨-૦-૦
૨ જીવનવાત્રા	શરદ્બાળુ	૧-૪-૦
૩ રત્ન કરણો	દાગોર	૩-૦-૦
૪ હાન બંધન	દિવેદીઆ	૨-૦-૦
૫ જીવન અને સાહિત્ય-૧	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૬ સુવર્ણરજ	૨. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦
૭ ઘેરાતાં વાદળ	આચાર્ય	૨-૬-૦
૮ પુરાતન ન્યોત	મેઘાણી	૧-૮-૦
૯ વહેતી મંગા	આચાર્ય	૨-૦-૦
૧૦ ઊંધા ચરમા	બ. સુ. ગાંધી	૨-૮-૦
૧૧ હતા	શરદ્બાળુ	૨-૦-૦
૧૨ નારી હજી	કલાપી	૧-૮-૦
૧૩ અનુપતી	રમાકાંત ગોતમ	૨-૮-૦
૧૪ હતા અને બીજા બાતો શુભાબદાસ	જો. ૧-૮-૦	
૧૫ જીવન અને સાહિત્ય-૨	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૧૬ પરી અને રાગકુમાર	૨. વ. દેસાઈ	૧-૮-૦
(સામાજિક નાટકો)		
૧૦ સોરઠી ગાથા	મધર	૨-૦-૦
૧૮ ઉપજીવિની	શ્રીકાંત દ્વાલ	૨-૮-૦
૧૯ પ્રેમવાત્રા	રમાકાંત ગોતમ	૨-૮-૦
૨૦ જળસમાધિ	આચાર્ય	૩-૦-૦
૨૧ અનુભવી	૨. વ. દેસાઈ	૨-૮-૦
૨૨ અપૂર્વ-ભારતી	શરદ્બાળુ	૩-૮-૦
(પચેસદાનો ૧-૨)		
૨૩ કોલેરિઅન	દિવેદીઆ	૨-૦-૦
૨૪ દુર્ગેશનંદીની	બંકિમ બાળુ	૨-૦-૦
૨૫ કપાલકુંડલા	બંકિમ બાળુ	૧-૮-૦
૨૬ થી ૩૦ પુસ્તકો માટે જુઓ પહેલું પાનું		
૩૧ થી ૩૫ પુસ્તકો માટે જુઓ બીજું પાનું		
આ બધાં જ પુસ્તકો ૨૫ ટકા કમીઘનથી મેળવવા માટે સંસ્કાર ગ્રંથાવલિના આદક બનો.		
આજે જ લખો:—આર. આર. શેઠની હું. લુકસરસી પ્રિન્સેસ રીટ		

શરદ્યાત્રુ કૃત

અત્યાર સુધીમાં બહાર પડેલાં ગુજરાતી ભાષાતરોની સંખ્યા યાદી નીચે આપી છે. તેના અનુવાદકો પણ તેની સામે જ લખ્યાં છે. આમાંના ઘણા ખરાં પુસ્તકો અમારી સંસ્કાર તથા વિરાટ ગ્રંથાવલિમાં આવી નથી છે તે આપ જાણ લેશો.

નામ	અનુવાદક	કિંમત
૧ પરણિતા	નગીનદાસ પારેખ	૦-૮-૦
૨ પદ્મી સમાજ	નગીનદાસ પારેખ	૧-૪-૦
૩ છબી	ગોપાળદાસ છ. પટેલ	૧-૦-૦
૪ ચંદ્રનાથ	નગીનદાસ પારેખ	૦-૧૪-૦
૫ સ્વામી	રમણલાલ સોની	૧-૪-૦
૬ કાશીનાથ	રમણલાલ સોની	૧-૮-૦
૭ દેવદાસ	‘ જયભિખુ ’ : ૨. દી. દેસાઇ	૧-૦-૦
૮ લૈરવી	કિસનસિંહ આવડા	૨-૮-૦
૯ જીવનવાત્ર }	અને રમણલાલ સોની	૧-૪-૦
૧૦ સાવકી મા	રમણલાલ સોની	૨-૮-૦
૧૧ વિપ્રદાસ	રમણલાલ સોની	૩-૦-૦
૧૨ દત્તા	ભોમીલાલ ગાંધી	૨-૦-૦
૧૩ શુભદા	રમણલાલ સોની	૨-૦-૦
૧૪ અનુરાધા-મડીદિદિ	રમણલાલ સોની	૩-૦-૦
દેરાણી જેઠાણી અને નારીનું મૂલ્ય		
૧૫ નવીના (શિવ પ્રજ્ઞ પૂ. ઉ. સાથે)	રમણલાલ સોની	૩-૦-૦
૧૬ શ્રીકાંત ભા. ૧-૨	રમણલાલ સોની	૩-૦-૦
૧૭ શ્રીકાંત ભા. ૩	સુશીલ	૨-૦-૦
૧૮ શ્રીકાંત ભા. ૪	સુશીલ	૨-૦-૦
૧૯ ગૃહદાદ	ભોમીલાલ ગાંધી	૩-૦-૦
૨૦ ચરિત્રહીન (૫૭૬ ૬૪૦)	ભોમીલાલ ગાંધી	૩-૮-૦
૨૧ અપૂર્વ-ભારતી (પથેર દાખી ભા. ૧-૨)	જયભાઈ શુક્લ	૩-૮-૦
૨૨ ત્રિરાજ વહુ	મદાદેવ દેસાઈ	૦-૧૦-૦
૨૩ ત્રણ વાતચિત્તો	મદાદેવ દેસાઈ	૦-૧૨-૦
૨૪ નવવિધાન	કિસનસિંહ આવડા	૦-૧-૦
૨૫ હેમા બહેન	કિસનસિંહ આવડા	૦-૫-૦
૨૬ અરક્ષણિયા	કિસનસિંહ આવડા	૦-૬-૦
૨૭ નરી વહુ	જયભાઈ શુક્લ	૩-૮-૦

આજે જ લખો:-

આર. આર. શેઠની કંપની

શુક્રસેલસ પબ્લિશર્સ ૬ પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ બ્રુબાઇ-૨

અર્વાચીન કાવ્ય ગ્રંથાવલિ

મહાશુદ્ધરાતના ભાગીતા કવિઓના અમારા તરફથી
પ્રકાશિત થયેલા સોલ એનન્સીના કાવ્ય સંગ્રહો

*૧ કાવ્ય મંગલા	સુન્દરમ	૧-૮-૦
*૨ ગંગોત્રી	ઉમાશંકર જોષી	૧-૮-૦
*૩ યુગવંદના	અવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦
*૪ અર્ધ્ય	સ્નેહરશ્મિ	૨-૦-૦
૫ નિકારિકા	રમણલાલ દેસાઈ	૨-૦-૦
૬ ઇલા કાવ્યો	ચન્દ્રવદન મહેતા	૨-૮-૦
*૭ રતન	ચન્દ્રવદન મહેતા	૧-૦-૦
૮ કાશ્મીરનાં કાવ્યો	કાશ્મીરન	૦-૮-૦
૯ દીપશિખા	અમીતાસ કાણકિયા	૧-૮-૦
૧૦ રસીકનાં કાવ્યો	આવસત્યી	૧-૮-૦
૧૧ ખંડિ મૂર્તિઓ	ઈન્દુલાલ ગાંધી	૧-૦-૦
૧૨ લલિતાનાં ખીન્નાં	કાવ્યો લલીતજી	૦-૧૨-૦

*૧૩ હૃદયવીણા
નરસિંહરાવ દોવેટિયા ૧-૪-૦

૧૪ વસુધા	સુન્દરમ	૨-૦-૦
૧૫ નિશીથ	ઉમાશંકર જોષી	૨-૦-૦
૧૬ ઇન્દ્રધનુ	સુન્દરજી ખેટાઈ	૨-૦-૦
૧૭ આરાધના	મનમુખલાલ અવેરી	૨-૦-૦
*૧૮ ન્યૈતિરેખા	સુન્દરજી ખેટાઈ	૧-૦-૦
*૧૯ પૂર્વાભાષ	કાન્ત	૨-૦-૦

બાલકો માટે

*૨૦ નવાં ગીતો ભા.૧ ત્રિભુવન બ્યાસ	૦-૬-૦
*૨૧ નવાં ગીતો ભા.૨ ત્રિભુવન બ્યાસ	૦-૮-૦
૨૨ ટૂંકાકા	દેશજી પરમાર ૦-૫-૦
*૨૩ પંખલાં ભા.૧ થી ૪ રમણલાલ સોજી	(દરેકના) ૦-૫-૦

*૨૪ સોમાલાઈનાં કાવ્યો સોમાલાઈ ૦-૫-૦

રાસનાં બે અમૃદય પુસ્તકો	
૨૫ ગીત મધુરી	મનુભાઈ દેસાઈ ૧-૪-૦
૨૬ રાસકુંજ	શાંતિ બરડીવાળા ૧-૮-૦

• રૂઢીવાળાં કાવ્યસંગ્રહો રૂઢીઓ તથા કાવ્યજ્ઞો
શિક્ષકશ્રી તરીકે ચલાવાય છે.

સોલ એનન્સી :

આર. આર. શેઠની કંપની

જાણીતા કવિઓના નવાં
ચાર કાવ્ય સંગ્રહો

ગયે મહિને જ બહાર પડ્યાં

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી કૃત

૧. નિશીથ

૨-૦-૦

શ્રી. સુન્દરમ કૃત

૨. વસુધા

૨-૦-૦

શ્રી. સુન્દરજી ખેટાઈ કૃત

૩. ઇન્દ્રધનુ

૨-૦-૦

શ્રી. મનમુખલાલ અવેરી કૃત

૪. આરાધના

૨-૦-૦

શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી કૃત

રાજાધિરાજ

શ્રી. ૩-૮-૦

નવી આવૃત્તિ બહાર પડી ગઈ છે

શ્રી. ચન્દ્રવદન મહેતા કૃત

નવી રજવાડી નવલકથા

અમાબાપુ

શ્રી. ૨-૮-૦

શુક્રસેતર્સ-પબ્લિશર્સ
મુંબઈ-૨

શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ

પ્રકાશન મંદિરના આદકારને જણાવવાની રૂઝ લખ્યો છોએ કે તેમણે પ્રકટ કરેલા લગભગ તમામ પુસ્તકો અને ખરીદી લીધેલા હોવાથી તે પુસ્તકો માટે હવેથી અમને લખવું.

શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિરનાં

બાલસાહિત્યનાં તેમજ બીજાં પુસ્તકો

૧ બાલસાહિત્યમાળા પુ. ૧ થી ૮૦ના
સેટના ૬-૪-૦

૨ બાલસાહિત્યચુચ્છ પુ. ૧ થી ૨૫ના
સેટના ૨-૨૨-૬

૩ બાલસાહિત્યવાટિકા પુ. ૧ થી ૩૫
દરેકના ૦-૫-૦

૪ બાળવાર્તા બા. ૧ થી ૫
શ્રી. ગિજુભાઈ દરેકના ૦-૬-૦

૫ કિશોરકથાઓ બા. ૧-૨ " ૦-૬-૦

૬ રખડુ રેણી ખંડ ૧-૨ " ૦-૮-૦

૭ ધર્મોત્તમાનાં ચરિત્રો શ્રી ગિજુભાઈ ૦-૮-૦

૮ ધસપનાં પાત્રો : ગંધકા " ૦-૫-૦

૯ બાળ લોકગીતસંગ્રહ બા. ૧થી૨
દરેકના ૦-૩-૦

૧૦ પ્રાસંગિક મનન ૦-૮-૦

૧૧ મહાભારતના પાત્રો બા. ૧થી૧૨
શ્રી. નાનાભાઈ ૪-૦-૦

૧૨ રામાયણના પાત્રો ૧થી૫ " ૧-૭-૦

૧૩ હિંદુધર્મની આખ્યાયિકાઓ
ખંડ ૧થી૨ શ્રી નાનાભાઈ દરેકના ૦-૮-૦

૧૪ શરણ્યા પરથી ૦-૬-૦

૧૫ બાલરામપંથ ૦-૧૦-૦

૧૬ ભગવાન, શુદ્ધ ૦-૩-૦

૧૭ સો કે નાં પ્રશ્નો ૦-૩-૦

૧૮ રંગરેખા સોમાલાલ શાહ ૨-૮-૦

અન્ય બાલસાહિત્યનાં મુંદર પુસ્તકો

૧ બાલકુચ ના. ઇ. પટેલ ૦-૮-૦

૨ બાલકથાવલિ ના. ઇ. પટેલ ૦-૮-૦

૩ બાલવાર્તા વિનોદ ના. ઇ. પટેલ ૦-૮-૦

૪ નાની બહેન ના. ઇ. પટેલ ૦-૮-૦

૫ પુરુષિકના પરાક્રમો ૨. ના. શાહ ૦-૧૦-૦

૬ વિકરાળ વન ૨. ના. શાહ ૦-૮-૦

૭ હિંદુસ્તાનની બાળ : ૨. ના. શાહ ૧-૦-૦

૮ વાણિયાની વાર્તા ના. ઇ. પટેલ ૦-૮-૦

૯ બાલમંજરી ના. ઇ. પટેલ ૦-૮-૦

૧૦ કેટલાંક પદ્યો શ્રી. ગિજુભાઈ ૦-૧૨-૦

૧૧ નવાં ગીતો બા. ૧થી ગિરુવન બાસ ૦-૬-૦

૧૨ નવાં ગીતો બા. ૨થી ગિરુવન બાસ ૦-૮-૦

૧૩ મોલીની માળા મકનદાસ મહેતા ૦-૧-૦

૧૪ નીર જગદેવ તા. પા. અડાલજ ૧-૮-૦

૧૫ મલગોઠા દેરાજી પરમાર ૦-૧૦-૦

૧૬ ટહોકા દેરાજી પરમાર ૦-૫-૦

૧૭ કુરબાનીની કથાઓ મેધાણી ૦-૬-૦

૧૮ દાદજીની વાર્તા મેધાણી ૦-૮-૦

૧૯ ડે.શીમાની વાર્તા મેધાણી ૦-૮-૦

૨૦ પમલાં બા. ૧ રમણલાલ સોની ૦-૫-૦

૨૧ પમલાં બા. ૨ રમણલાલ સોની ૦-૫-૦

૨૨ પમલાં બા. ૩ રમણલાલ સોની ૦-૫-૦

૨૩ પમલાં બા. ૪ રમણલાલ સોની ૦-૫-૦

૨૪ સુદામ અને રીવડી પ્રદીપ પારેખ ૦-૧૦-૦

૨૫ પોપટની વાર્તા શાંતિલાલ ઓઝા ૦-૬-૦

૨૬ સોફ્ટીસની સફર બેઝન ૧-૪-૦

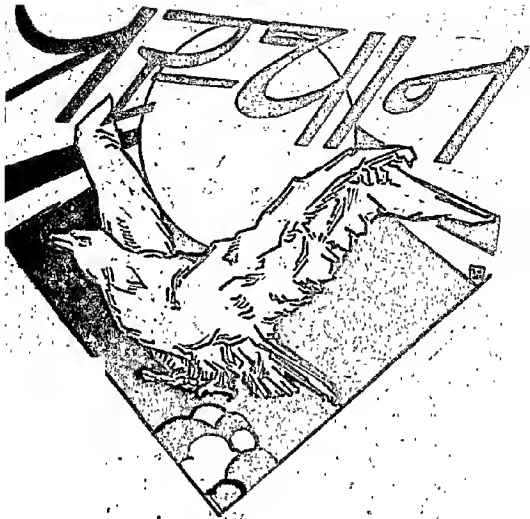
૨૭ પંચમુક્યાઓ રમણલાલ સોની ૦-૧૨-૦

ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈપણ પુસ્તકો અમારે ત્યાં સસ્તે ભાવે મળવાનું સુખ્ય કારણ છે એ કે શ્રેષ્ઠ સાહિત્યના લગભગ તમામ પુસ્તકો કાં તો અમારા પ્રકાશનો છે અથવા તો સોલ એજન્સીનાં છે અને બીજાં પણ મોટા જગ્યામાં હંમેશાં તૈયાર હોય છે. એક જ વખત ખાત્રી કરો.

સોલ એજન્સી :

આર. આર. રોઠની કંપની

ચુક્રસેસર્સ-પબ્લિશર્સ
મિન્સેસર્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

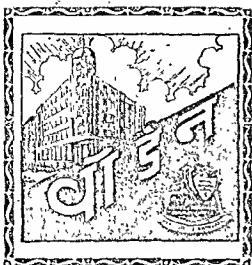
५३०

आम [दास निश्च] वत्री
रामनारायण विश्वनाथ भाठक

१९६६
आदिन

संभाषक
रघुछोडण डेसुरभाष मिस्री

वर्ष १५
अंक १२

વૉ
ડ
ન

વૉડન-ચિસ્થાથી, નક્કર ને
યશસ્વી હવનવીમાનું પ્રતીક,
ન્યાય અને ધૈનીના સિદ્ધાંતોને
વળગી રહી એણે પોતાની
કારકિર્દીની ઉમર/વય, ભવ્ય
રૂપા દોરી છે.

વૉડન એના પાંચિસી ધરા-
વનારાઓ અને તેમનાં કુટુંબી-
જનોને ઉમદા રક્ષણ આપે છે.

થોડાં વરસોની સિદ્ધિનું ફળ !

ચાલુ કામકાજ ...	રૂ. ૧,૦૦,૦૦,૦૦૦
મિલકતનો પૂરવઠો ...	રૂ. ૭,૦૦,૦૦૦
ત્રિમિષમ આવક ...	રૂ. ૫,૦૦,૦૦૦
લાઈફ ફંડ ...	રૂ. ૪,૫૦,૦૦૦
સરકારી જમીનગીરીઓમાં રોકાણ...	રૂ. ૩,૫૦,૦૦૦
દાવા ચૂકવ્યા ...	રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦

- ☆ એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઉપર યોગદાન રૂ. ૧૨-૮-૦ ની જાહેરાત.
- ☆ વૉડનનો ભૂતકાળ એ એના ગૌરવોર્જનવળ લાવિનું સૂચક હોય તો એક મહાન
કંપની સરખાઈ રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.
- ☆ આજે વૉડન મુખાન છે, છતાં પચીસીજી કેટલી યે જિંદગીના વીમાની કંપનીઓ કરતાં
પોતાનું એક કરોડ રૂ. નું કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે એણે ઓછાં વરસો
લીધાં છે. એણે એની ભવ્ય તવારીખમાં દરેક વરસે વીમા ને મિલકતો વધારવામાં
પ્રગતિ જ સાધી છે.
- ☆ વૉડનની પ્રગતિ નક્કર, સાબૂત ને એકધારી વધી રહી છે.
- ☆ પ્રગતિનું જોમ વધતું હોય ત્યારે વિકાસની તકા.....તમારા પોતાના વિકાસ
માટે પૂરતી હોય છે. જુઓ, તપાસો, તવારીખનું પુનરાવર્તન થતું જ હોય છે.

ધી વૉડન ઇન્જિનિયરિંગ કં. લિ.

હેડ ઓફિસ : અમદાવાદ.

શાખાઓ અને એજન્સીઓ : સર્વત્ર સિદ્ધિલભમાં.

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૦

આશ્વિન : ૧૯૯૬

અંક ૬

હૃદયની ઉઝાણી

ઉમાશંકર જોષી

નમી ત્યાં સંધ્યા, ને
સરી સૃષ્ટિ ધ્યાને, કલરવ પડ્યો શાંત ખગનો.
જરી થંભી જીલો ઘડીક ચરખો છર્ણ જગનો.

ચક્રિત સહુ જીભાં તરુવરો,
ચક્રિત વિરમે બ્યોમ તિમિરો:—
સમાથે ક્યાં ને આ હૃદયદયનો મીનઉલરો !

સ્મિતોલ્લાસોની ના
રણી જીડી વીણા,
ન રંગો, છૂલંગો, નયનઅણીનાં કે નરતનો.
વહ્યો મૂંગોમૂંગો પ્રવહ રસચતન્યધનનો.

રજનિ છલકી તારકફલે,
અવનિ પુલકી અંગ સધળે;
નવા વેગે પાછો શ્રમિત જગચર્ખો પણ મૂલે.

સમાધિ ને લાધો,
લલેને હો આધો કણ્ણી, પણ આનન્દસભર;
અમે માણી માણી હૃદયની ઉઝાણી મનભર.

અહિંસાનાં કેટલાંક પાસાં

શ્રી કાકાસાહેવ કાલેલકર

હિંસા-અહિંસાનો સવાલ આપણા બધાપણમાં ખાવાપીવાના સંબંધમાં જ ઊઠતો હતો. બ્યારે વૈષ્ણવોનો દ્વાધર્મ અને ત્રેમધર્મ આપણા જીવનમાં દાખલ થયો ત્યારે, કાઈ પણ વ્યક્તિને કોઈથી કઠાર વચનથી દુઃખ પહોંચાડવામાં પણ હિંસા છે અને ત્રિષ અને હિતકર વચનથી તથા સેવાથી સૌને રાજી રાખવામાં અહિંસા છે એટલું સ્પષ્ટ સ્વરૂપે આપણે સમજી ગયા.

ત્યારપછી આ પ્રશ્ને એક નવું જ સ્વરૂપ પકડ્યું:

જનહિમને દંડ દેવા માટે, ગુનેગારને સજા કરવા માટે પણ આપણે અહિંસાનો આશ્રય ન કરીએ—આ ખ્યાલ ગાંધીજીએ આપણી સામે રજુ કર્યો. જલિયાનવાલા બાગના પ્રસંગ પછી જે રાષ્ટ્રવ્યાપી આદોલન ગાંધીજીએ શરૂ કર્યું તેમાં ખાસિયત એ હતી કે ગાંધીજી જનરલ કાયરને સજા કરાવવા આહતા નહોતા. હિંદુસ્તાનના પૈસામાંથી જે પેન્શન જનરલ કાયરને મળતું હતું તેટલું બધું કરવામાં આવે અને સરકાર કાયરને દોષિત જાહેર કરે તેટલાથી ગાંધીજીને સંતોષ હતો. આ જ દષ્ટિ અને વૃત્તિ ગાંધીજીએ દેશ પાસે પણ સ્વીકારાવી.

અહિંસાનાં ચાર પાસાં

નિરામિષાહાર કરીને પશુપક્ષીઓની હિંસા ન કરવી એ અહિંસાનો એક પ્રકાર હતો. કઠારતા છોડીને બધાની સાથે કામળતાથી વર્તવું એ એનો બીજો પ્રકાર હતો. અત્યાચારી અને ગુનેગારને સજા ન કરીને કેવળ એને દોષિત જાહેર કરીને સંતોષ માનવો એ ત્રીજી સ્થિતિ હતી. પછી ગુનેગારે ગુનો કર્યો, હત્યા કરવામાં તે સફળ થયો કે નિષ્ફળ, પણ છેવટે તે રાજપુરુષોના હાથમાં આવી ગયો પછી કાયદાનો આશરો લઈને આપણે એનો બદલો લઈએ એ ઉચિત છે? કે કેવળ તેને દોષિત ઠરાવીને છોડી દઈએ એ ઉચિત છે? આ એક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્ન કે સમસ્યા આપણો સામે આવી.

એથી આગળ જઈને આત્મરક્ષા માટે પણ આપણે કાઠમી પણ હત્યા કરીએ કે ન કરીએ, કયાંય જવાબરૂપે હિંસાનો ઉપયોગ કરીએ કે ન કરીએ, એ મહત્વનો સવાલ છે.

આત્મરક્ષણ અથવા હિંસા

કેટલાક લોકો કહે છે કે પેટ પાળવા માટે જે હિંસા કરવી પડે છે તેને સહાય સમજવી ન જોઈએ, જોખામાં જોણું એને ક્ષમ્ય તો સમજવી જ જોઈએ. આ દષ્ટિ ધણા લોકોની છે. એ વાતનો સ્વીકાર કર્યા પછી 'જે બરણપોષણને માટે હિંસા યોગ્ય છે તો આત્મરક્ષણ માટે તે યોગ્ય કેમ નથી?' એ સવાલ સ્વાભાવિક રીતે જ ઊઠે છે. અને આત્મરક્ષાનો સવાલ એટલો ગૂઢ છે કે આત્મરક્ષણ કોને કહેવું અને આક્રમણ કોને કહેવું એનો નિર્ણય મોટામોટા પંક્તિો પણ નથી કરી શકતા. જે મારા ઘરમાં કે બગીચામાં એક સાપ ધસી આવે તો હું તેને

મારું કે નહિ ? નથી એ કાઈને કરડ્યો કે નથી એણે કાઈ ઉપર આક્રમણ કર્યું. તો પણ લોકો એને મારી નાખે છે અને કહે છે કે કદાચ એ કરડે કે આક્રમણ કરે.

આ વાત તો એવી છે કે કદાઈની દુકાનની સામે જે બાળકો બેઠાં છે તે મીકાઈ ઉઠાવીને ખાઈ જશે એવો સંભવ છે માટે એમને પકડીને કેદમાં મોકલી દેવામાં આવે ! આજે ઇંગ્લંડ અને જર્મની બંને આત્મરક્ષાને માટે લડી રહ્યાં છે. જાપાન પણ કદાચ ચીન સાથે આત્મરક્ષાને માટે જ લડી રહ્યું છે !

ગાંધીજી કહે છે કે આત્મરક્ષાનો પ્રયોગ પણ અહિંસક પદ્ધતિએ કરવો જોઈએ. અપવાદ રૂપે એમનું એટલું જ કહેવું છે કે કાયર ધર્મને નાસી જવું અને મનથી હિંસા કરતા રહેવું એ વધારે ખરાબ છે. એના કરતાં નિર્ભય અને બહાદુર ધર્મને હિંસા કરવી વધારે સારી છે. કેમકે એ રસ્તે મનુષ્ય કદાઈને કદાઈ દિવસ અહિંસા સુધી પહોંચી જશે.

જીવનમાં હિંસા અને અહિંસાનું સ્થાન

ન્યારે હું અહિંસાનો વિચાર કરવા માંડું છું ત્યારે મને ગીતાનું એક વચન યાદ આવે છે : ભગવાને કહ્યું છે કે, આખી દુનિયા સત્ અને અસત્ બંને તરફની બની છે, બંને ભગવાનની વિમુક્તિએ છે. એવી જ રીતે જીવનમાં હિંસા અને અહિંસા બંનેનું સ્થાન છે. પણ બંનેમાં એક એ છે કે હિંસાને જીવનમાં સ્થાન હોવા છતાં પણ જીવનની કૃતાર્થતા એમાં નથી. હિંસાને સ્થાન મળેલું હોવા છતાં તેનું સમર્થન કરી શકાતું નથી.

Violence is the fact of life, Non-violence is the law of life. Violence sometimes make for life, Non-violence is the fulfillment of life (હિંસા જીવનની એક વાસ્તવિકતા છે, અહિંસા જીવનનો ધર્મ છે. હિંસા કદાઈ કદાઈ વખત જીવનને નિભાવે છે, અહિંસામાં જીવનની પરિપૂર્ણતા છે.)

આવી સ્થિતિમાં, જેમ આપણે, એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ “હે પ્રભુ ! અમને અસત્સાથી સત્ તરફ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ, અને મૃતમાંથી અમૃત તરફ લઈ જા, ” તેવી જ રીતે આપણે એવી પ્રાર્થના પણ કરવી પડશે કે “હે ભગવાન ! અમને હિંસા તરફથી અહિંસા તરફ લઈ જા. ” પ્રાર્થના તો હિંસામાં જ છે. એના ઉપર વિજય મેળવીને જ આપણે અહિંસા તરફ આગળ વધવું છે.

અહિંસાનો પ્રથમ સૂત્ર

ન્યારે હું વિચાર કરું છું કે ઇતિહાસ-પૂર્વકાળમાં ન્યારે મનુષ્યપ્રાણી અગ્નિ સળગાવવાનું પણ નહોતો જાણતો અને ન્યારે હાથી કરતાં યે મોટી છીપ દુનિયામાં મળુની હતી અને ન્યારે મોટા મોટા અજગર ત્રાપ જળદ જેવાં મોટાં જનાવરોને ખાઈ જતા હતા ત્યારે મનુષ્ય પોતાની રક્ષા કર્ષ અહિંસાથી કરી શકતો હતો ? ત્યારે જીવવા માટે હિંસા અપરિહાર્ય જ હતી. અહિંસાનો ખ્યાલ પણ લોકોને નહોતો. એ જમાનામાં એક જ વાત દરેકના દિલમાં દિનરાત બેસતી હતી કે આપણે પોતાની મતનું શી રીતે

રક્ષણ કરીએ ? આપણને ખાવાનું શી રીતે મળે ? ખીજનો વિચાર કરવાનો તે સમય જ નહોતો. પણ એવા વાતાવરણમાં પણ માતાના દિલમાં પોતાનાં બાળકો પ્રત્યે પ્રથમ અહિંસાનો ખ્યાલ પેદા થયો, પછી સ્વાર્થત્યાગ અને બલિદાનનો. એ જમાનામાં જો આપણે સાપ, હાથી, સિંહ, વગેરેથી બચવા અહિંસાનો પ્રયોગ કરત તો કાણ જાણે શું એ પરિણામ અપૂવત ?

આજ આપણે માંસાહાર વિના છવી શકીએ છીએ એક સમય હતો જ્યારે મનુષ્યને એ વિશ્વાસ જ નહોતો કે માંસાહાર વિના પણ છવી શકાય છે. આજ આપણે માનીએ છીએ કે વનસ્પતિને મારીને ખાધા વિના આપણે છવી જ નથી શકતા અને એટલા માટે વનસ્પતિની હિંસાને હિંસા ન માનવો જોઈએ.

હિંસાનાં કેટલાંક સમાજમાન્ય રૂપ

એ જ રીતે આજ આપણે સામાજિક જીવન સુરક્ષિત કરવા માટે પ્લેગ જેવા રોગનાં જંતુઓનો નાશ કરવામાં કોઈ દોષ નથી જોતા. મચ્છરોને અને માકણોને પણ ભારતી વખતે કોઈને ખ્યાલ પણ નથી આવતો કે એમ કરવાનો પોતાને કોઈ જ અધિકાર નથી.

ગાંધીજીએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે કે રાષ્ટ્ર વચ્ચેના બ્યવહારમાં અહિંસાનું પાલન કરવાનો આદર્શો આગ્રહી પ્રચાર કરતા છતાં પણ ચોર અને લૂંટારાઓના ઉપદ્રવથી બચવાનો અને એમના ઉપર પણ અહિંસાનો પ્રભાવ પાડવાનો એમની પાસે કોઈ ઉપાય કે તરકીબ નથી. માથુસો જ્યારે ગાંડા ચર્મને રાહરમાં ખાનાખરાખી કરે છે કે મકાન બાળવા માટે છે ત્યારે પણ ગાંધીજી એમના ઉપર ગોળી ન ચલાવવાની સલાહ આપે છે અને કહે છે કે એવી હાલતમાં કેટલાક શરૂવીરોએ પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતાં ગાંડી થયેલી જનતાની સામે પોતાનું બલિદાન આપવા જનું જોઈએ ત્યારે તે જ ગાંધીજી ચોર અને ડાકુઓની સાથે એવું કરવાની સલાહ નથી આપતા. ઉન્માદવાળા જનતા ગમે તેટલી પાગલ કેમ ન હોય, પણ તે આખરે સમાજની પ્રતિનિધિ છે. જ્યારે ચોર અને ડાકુ સમાજની કેવળ વિકૃતિ જ છે. એટલા જ માટે ચોર અને ડાકુઓને સમાજના પ્રતિનિધિ રૂપ સરકાર દ્વારા સજા અપાવવી એ યોગ્ય ગણાય છે.

સ્વાભાવિક હિંસાનો નિગ્રહ

હવે જ લોકો ચોરીલૂંટનો જ ધંધો કરે છે તેમ જ બાહ્યવિકાનું બીજું સાધન જાણતા જ નથી, તેમના દ્વારા જ હિંસા ચાલે છે, તે જિલ્લાડી ઉદ્ધર ભારતી વખતે કરે છે એ પ્રકારની હિંસા છે. જિલ્લાડીને ખ્યાલ સુધ્ધાં નથી હોતો કે પોતે ઉદ્ધરને દુઃખ દર્શ રહી છે. એ જ રીતે ચોરી લૂંટ કરનારા લોકો અને મનુષ્યનું અપહરણ કરીને તેનું ધન વગેરે છીનવી લઈ તેને છોડી દેનાર પકાણોને અહિંસાનો ખ્યાલ સુધ્ધાં નથી આવતો.

જેની સમજમાં હિંસાનો દોષ આવી શકે છે, જેના મનમાં અહિંસાનો ઉદ્વેગ થઈ શકે છે તેને માટે જ સત્યાગ્રહનો માર્ગ છે. હિંદલર, મુસોલિની અને સ્ટેલિન પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે વહેને ચલાવે પણ તે અહિંસાને સમજી શકે છે. એટલું જ નહિ પણ અહિંસાથી પ્રભાવિત પણ થઈ શકે છે. પણ વાધ કે રીંછની સાથે આપણે ગમે તેટલો સત્યાગ્રહ કરીએ તો પણ તે આપણી વાત સમજી જ નહિ શકે.

ધરમાં જ્યારે ખિલાડી પેસી જાય છે ત્યારે આપણે તેને બહાર જવાનું જોગ્યેથી પણ નથી કહેતા, કાઢના દ્વારા સૂચના પણ નથી દેતા, પણ એને પ્રયત્નપૂર્વક નસાડી દઈએ છીએ. એવા જ રીતે જે લોકો, સ્વભાવે જ દુરાચારી છે અને જેને માટે બીજાને ધંધો જ નથી, એવા લોકોને સામાજિક સંગઠન દ્વારા રોકવા બહુ જ જરૂરી છે અને એ રીતે રોકવામાં થોડી હિંસા થઈ જાય તો પણ આપણે તેને અહિંસા જ સમજવી જોઈએ.

સરહદમાં શો ઇલાકા કરીએ ?

સરહદમાંથી આપણે જ્યારે મનુષ્યના અપહરણની, જગરહસ્તીથી ધર્માન્તર કરાવવાની અને ખૂન વગેરેની ખબર સાંભળીએ છીએ ત્યારે વિચાર આવે છે કે આનો શો ઉપાય કરીએ ?

લોકોના જાનમાલનું રક્ષણ કરવાનો બોલો જેનો છે તે સરકાર કાં તો એનો ઇલાકા કરી નથી શકતી અથવા તો કરવા નથી આહતી. અને આહતી હોય તો પણ તેને માટે પૂરો પ્રયત્ન નથી કરતી. એવી હાલતમાં આપણે શું કરવું જોઈએ ? જવાબ સ્પષ્ટ છે : જો આપણે આપણું બલિદાન આપી શકતા હોઈએ તો શુદ્ધ અહિંસક રહીને પ્રસન્નતાથી આપણું બલિદાન આપી દઈએ. જો એ આપણાથી ન બને તો જાનને હાથમાં નાખીને પણ જે રીતે ધર્મ શકે તે રીતે એ અત્યાચારોનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ કરતાં શીખીએ. અને જો એ પણ જ કરી શકીએ અથવા રાજકીય પરિસ્થિતિને લીધે એમ કરવામાં સફળ ન થઈ શકીએ તો હિંજરત કરીને પોતાની સંસ્કૃતિ વધારવી અને સાથે સાથે સરકારને પણ ઠીક કરવાની કોશિશ કરવી.

ત્યાં સુધી એવો ઈર્ષા ઇલાજ હાથમાં નથી આવ્યો ત્યાં સુધી કાં તો બધાં કષ્ટ સહન કરી લેવાં જોઈએ, બધી રીતની મુરકેલીઓ બરદાસ્ત કરી લેવી જોઈએ કે પછી આત્મહત્યા કરવી જોઈએ.

સરકાર જવાબદાર છે

કહેવાય છે કે કાઠિયાવાડના બહારવટિયા બાગી લોકો કોઈ રાજ પાસેથી ન્યાય નહોતા મેળવી શકતા તો નિર્દય થઈને રાજાની નિર્દોષ પ્રજાને હેરાન કરતા. તો પછી સરહદની મુસલમાન પ્રજાથી આપણે બચી શકતા નથી ત્યારે એમની સાથે લડવા કરતાં આપણે આપણી સરકારને જ હેરાન કરવી જોઈએ. જનતાના દોષને માટે રાજાને દંડ દેવા કરતાં એના જોડકું રાજાના દોષ માટે જનતાને દંડ દેવો ન્યાયયુક્ત નથી. દેશી રાજા આપણને હેરાન કરે છે તો આપણે એનો ઇલાજ બિલિથ સરકારને જ ઠીક કરીને કરી શકીએ છીએ. તે જ રીતે સરહદના મુસલમાનો હિંદુઓનાં અપહરણ કરતા હોય તો એનો ઇલાજ એ મુસલમાનો સાથે વેર કરવાથી નહિ થાય, પણ એવી હાલતને મજબૂર રાખનાર સરકારને જ દંડ દેવાથી ધર્મ શકે છે. ત્યારે જ સરકાર પોતાના કર્તવ્યને ઓળખશે.

એ, ૧૯૪૦

કોને શરણે જઈ ?

રામભાઈ પટેલ

આજે ભારતવર્ષમાં શું કે જગતના અન્ય દેશોમાં શું સર્વે સ્થળે ઇન્સાન માનવો સમૂહ તવારીખમાં લાગ્યે જ નેવા મળતી લઘાનક માનસકાન્તિમાંથી પસાર થઈ રહ્યો છે. દરેક યુગને પોતાની અમૂર્ત સ્વરૂપે પણ એક બહુવ્યાપી આચાર-ફિલસૂફી હોય છે. બહુજનસમૂહ એ પ્રવર્તમાન ફિલસૂફીના તથ્યમાં વિશ્વાસ ધરાવતો હોય છે. અને સાધારણ રીતે અન્ય કોઈ બિન પ્રકારની ફિલસૂફી પ્રવર્તમાન ફિલસૂફીને લાગ્યે જ ચેલેન્જ કરતી માલમ પડે છે. વર્તમાનયુગ અને તેમાં જે છેલ્લાં દશેક વરસથી જગતની ફિલસૂફીની ઘટનાઓમાં પારાવાર પરિવર્તનો થયાં છે, ધરતીના વ્યાપને આવરી લે એ ધોરણે સારીનરસી ફિલસૂફીઓનાં તાંડવ જામ્યાં છે. વિરાટ ક્ષેત્રે વાદોનાં દ્વંદ્વો બળતો આસરો લઈને પરસ્પર વિચરોમાં જતરી પડ્યાં છે.

આપણે જરા જાંડા જતરીને જોઈશું તો જણાશે કે વર્તમાનયુગીય વાદો-કે જેનો કોઈ ને કોઈ ફિલસૂફીમાંથી જાગમ થયો હોય છે-નું એક ખાસ લક્ષણ એના મતવાદીઓનો ઝડપી મતાગ્રહ છે. દિવસે દિવસે એ મતાગ્રહ દિ'સાનું અળખામણું સ્વરૂપ ધારણ કરતો જાય છે. ફાસોવાદ, નાત્સીવાદ, કોમવાદ, સામ્યવાદ, જાતિવાદ ગમે તે વાદ લો, સૌ વાદોનું એકમાત્ર જબન્ય સ્વરૂપ પરમતાસદિષ્ઠતાનું દેખાશે. તલવારને જોરે, જાલિમપણાને જોરે પણ અન્ય વાદનું ખંડન એ જાણે પોતાના વાદના પ્રસ્થાપન માટે અનિવાર્ય ધોરણે બનતું જાય છે. એકેએક વાદના વાદીઓ પોતાના સ્વીકૃત વાદ પરત્વે જોડાદોનો તમજા સેવતા માલમ પડે છે. એમાં માનવમનની અખંડ્ય સ્વતંત્રતા લોપાઈ રહી છે. 'કોઈ પણ વાદના વાદો બનો પરવાનગા ખંડન મારેના વિચરના સૈનિક બની જાય થા ટો છુ'સાઈ જવા તૈયાર રહો' એ આજનું યુગસૂત્ર થતું જાય છે.

મનુષ્યની આખી પ્રવૃત્તિધારાની તવારીખ તપાસીશું તો લગભગ નિરપવાદ ધોરણે માલમ પડશે કે જે કાળે ને જે સ્થળે માનવસમૂહ વધારે સદિષ્ઠ ને વધારે વાણીસ્વાતંત્ર્ય પ્રધાન થયો હતો એ યુગે, એની પ્રવૃત્તિમેજલાને ચમત્કારી છે, શણગારી છે ને ઓપ ને ઓગસ બને અર્થમાં છે. ગાય' યુગ લો, ગ્રીસ ને રોમન કાળ લો, મીસરી સંસ્કારિતાનો મધ્યાહન તપાસો, લારતના મધ્યયુગનો અચુક સમય લો, ૧૬મી ને ૧૮મી સદીનું બિટન લો, અને સૌથી વધારે તો સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ પછીનું નિબરલ મતવાદી અમેરિકા લો: જ્યાં બિબરલીઝમ, ડેમોક્રસી, આર્થ'ત્વને રૂંધતી સત્તાનિષેધીની વાડ નથી ત્યાં સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, વિજ્ઞાન, સમાજસંસ્કરણ, વગેરે વિપુલ પ્રમાણમાં નગરે પડે છે. ધર્મસ્વાતંત્ર્ય, કર્મસ્વાતંત્ર્ય (વાણીવિચાર ને સંઘસ્વાતંત્ર્ય) જે રાજ્યસત્તાએ, લોકસત્તાએ માન્ય કર્યું છે એણે પોતાનું ક્ષેત્ર જ કર્યું છે. તવારીખ એ જ પુરવાર કરે છે કે સદિષ્ઠતાજનક લોકશાહી સમાજ કે વ્યક્તિને ગાંઠ આત્મચેષ્ઠ સાધક છે.

ડિક્ટેટરશિપ અને ડેમોક્રસીમાં આ જ તત્ત્વતઃ ભેદ છે. ડિક્ટેટરશિપ એ ઉન્માદ છે; ડેમોક્રસી હાલપણ છે. આ ઉન્માદ કોઈ એકાદ દિલ્લર કે મુસોલિનીનો હોય કે કોઈ ટોળાનો હોય એમાં ફરક પડતો નથી. એટલે જ સામ્યવાદીઓનું એક સૂત્રવાક્ય Dictatorship

of the proletariat (જનસાધારણની સરમુખત્યારશાહી) મને અતિ લયજનક લાગે છે. જો કોઈ પણ મુખત્યારશાહી અખાધિત ને બેખટક હિસા ને બળભેરીવાળી સત્તા ઉપર નિર્ભર હોય તો એ ઉન્માદ ઉપર જ નબી શકે. કારણ કે ઉન્માદ આવેગ જન્માવે છે તે આવેગ વિના માનવી કે સમાજ જલિમપાણું આચરી શકતો નથી. અહીં ડેમોક્રસીને હું એની વિશાળ અર્થધટનામાં વાપરું છું. ધર્મકર્મનું ડેમોક્રેટિક સ્વાતંત્ર્ય એટલે સમાજ વ્યવહારનાં સત્તાશીલ આસને બેઠેલ વર્ગ કે પક્ષ તરફથી સત્તાહીન વર્ગ કે પક્ષના દાવાનો કાયદેસર સ્વીકાર ને વ્યવહારુ આદર. ડેમોક્રસીનું સાચું વાતાવરણ એટલે સલામતી, નિર્ભયતા : દમન ને નિષ્કુરતા એ ડિક્ટેટરશિપનું વાતાવરણ. ડિક્ટેટરશિપમાં સત્તાશીલ હાકિમ ને એના પક્ષકારો નિષ્કુર, ગંદા, મતાંધ, અને ઉન્માદી હોય છે; ત્યારે વિરુદ્ધ પક્ષે બીજાઓમાં સામુદાયિક ગંભીરતા, બેખાકગાપણું. હર ને સલામતીનો બિલકુલ અભાવ માલમ પડે છે. આર્યનીતિનું લક્ષણ લિખરલ ડેમોક્રસીનું હતું એટલે લિખરલોગમને આપણે આર્યત્વ કે આર્યતા પણ કહી શકીએ. વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વવોધ : એ આર્યતા કે લિખરલોગમનું સ્વભાવ-લક્ષણ છે.

અધિકાર એ ગૌરવનું પ્રતીક છે; વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંનેને માટે. એટલે જતવારીખમાં સ્થળે સ્થળે માનવીએ આદરેલ અધિકારમુદોને આપણે કાનિતના ગૌરવવંતા નામે અપનાવીએ છીએ. અધિકાર-હક્કનો સ્વીકાર એ શીક્ષની રક્ષા અને અધિકારનો વ્યવહાર એટલે શીક્ષની પૂજા. ડેમોક્રસીએ જનસમૂહના કેટલાક પ્રાથમિક અધિકારો કબૂલ રાખ્યા છે. એને અપનાવનાર લોકસમૂહ ૧૯મી સદીમાં બિજો થયો હતો એમાં શંકા નથી.

હવે એ સ્થિતિનાં વળતાં પાણી આપણે ચોમેર જોઈ રહ્યા છીએ. એકદમ્યુશાહી ફિલસૂફી—Totalitarian philosophy—આગળ દુનિયામાં માનવી આજે મૂક, દોન બંનીને પોતાનું મસ્તક નમાવે છે. ફાસિસ્ટ ફિલસૂફીએ સામુદાયિક ઉન્માદ જગવીને એના અનુયાયીઓમાં એકતાનતા આણી છે. એને લોભે એણે ડેમોક્રસીને પકારવાની હાથ બીડી છે. પરિણામે લિખરલોગમ આજે કપરા બેખમમાં મૂકાઈ ગયો છે. એની રક્ષા વર્તમાન યુગનો મહાપ્રશ્ન છે.

યુરોપીય મુદ્દ ફાટી નીકળ્યા પછી હિંસક સામન્ય દારા પણ ડેમોક્રસીની અને લિખરલોગમની રક્ષા કરવાની જૂમ છિટન પાડી રહ્યું છે. જગતભરના શાંતિવાદીઓ ને ભારતમાં અર્ધસાવાદીઓને માટે એ કૂટ સમસ્યા ચર્ચે પડી છે કે હિંસક મુખત્યારશાહીનાં આક્રમણને શાંતિવાદી પદ્ધતિથી શી રીતે ખાળી શકાય ? જો ન ખાળી શકાય એમ હોય તો શાંતિવાદ ત્રિચક્રાગમાં નિષ્ફળ પુરવાર થયો જણાય. યુરોપમાં એની નિષ્ફળતા પુરવાર થયું ચૂકી છે.

આપણી સમક્ષ આજે બે વિકટ સમસ્યા ખડી ચર્ચે છે. હિંદમાં તો ખાસ કરીને આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે રહીસહી ડેમોક્રેટિક પદ્ધતિની રક્ષા કરવા માટે પણ એને ફાસિઝમનો હિંસક સામનો કર્યા વિના ચાલે એમ નથી; જ્યારે ગાંધીજી એમ કહે છે કે હિંસકશાહીનો તાણ કરવા માટે ડેમોક્રસીના સંરક્ષકોએ સર્વાર્થ હિંસકશાહી અમલમાં મૂકવી

પડશે. ગાંધીજીનું આ વિધાન સાચું છે ? જો એમ જ હોય તો સવાઈ હિટલરશાહીને જન્માવવા કરતાં જો આણુ હિટલરશાહી છે તેને જ શરણે કાં ન જવું ? બુદ્ધિવાદીને મન આ એક મહાવિકટ કાયડો છે. આપણે ગાંધીજીના કથનને ઐતિહાસિક પાછલા દાખલાઓ (precedents) ઉપરથી તપાસીએ.

યુદ્ધનો સ્વભાવ એવો છે કે એમાં જે એ પક્ષો લડતા હોય તેમાં 'કાર્ષ' પણ એક પક્ષ સામાયી વધારે ટકાઉ શક્તિ બતાવે તે પ્રતિપક્ષીને હરાવે. હવે કાર્ષ વાર લડનાર બંને પક્ષ જોતા હોય છે. કાર્ષવાર એક પક્ષ સાચો હોય છે. પણ યુદ્ધમાં હારજીતનો પ્રશ્ન તો જે પક્ષ સવાયું બળ દાખવે તેને પક્ષે હોય છે. ન્યાયી પક્ષ સવાયું બળ દાખવે ને જીતે તો વધારે સાચું એમ આપણી લાગણી આપણને કહે છે. આપણે ઇતિહાસમાં લગાયેલ એવાં કેટલાંક યુદ્ધો તપાસીયું કે જેમાં એક પક્ષે વધારે ન્યાય સમાયેલો હતો. અને એમાં ન્યાયી પક્ષ સવાયું બળ દાખવીને જીત્યો હોય. આપણે એમાં જોવાનું પછી એટલું જ રહે છે કે ન્યાયી પક્ષને જીત મેળવવા સાડુ અન્યાયી પ્રતિપક્ષીના કરતાં સવાયો અન્યાય આચરવો પડ્યો હતો ? અમેરિકાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ, ફ્રેન્ચ રાન્ય-ક્રાંતિ, અમેરિકન આંતરવિગ્રહ, (ઐતિહાસિક માનીએ તો) રામરાવણનું યુદ્ધ, કુરુપાંડવનું યુદ્ધ વગેરે યુદ્ધોમાં એક પક્ષ પોતાની શીલરક્ષા માટે લડ્યો અને બીજો પક્ષ સ્વાર્થ સાધના માટે. એક ધર્મયુધ્ધે ચાલ્યો, બીજો સ્વાર્થયુધ્ધે. ઉપલા દાખલાઓમાં બધે જ ન્યાયી પક્ષ સવાયું બળ દાખવીને અન્યાયી પક્ષને દમાવી શક્યો હતો. પણ એમાં સામા પક્ષને દમાવવા માટે ન્યાયી પક્ષને ક્યાં જે સામાવાળાએ આચરેલ અન્યાયના કરતાં સવાયો અન્યાય આચરવો પડ્યાનું ઇતિહાસ કહે છે ? અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં જયોર્જ વોશિંગ્ટન વધારે ધાતકી થયો હતો ? અમેરિકન આંતરવિગ્રહમાં અસાહમ લિંકન વધારે નિષ્ઠુર થયો હતો ? (લિંકનને 'મહાત્મા', 'અબ્રામ લિંકન' વગેરે સ્મરણીય નામોથી આપણે જાળબીએ હીએ.) ફ્રેન્ચ રાન્યક્રાંતિમાં લોકપક્ષ વધારે હિંસક થવા છતાં સામા પક્ષ કરતાં એ વધારે અધમ થયો હતો ? રાવણી યુદ્ધમાં રાવણને હરાવવા રામને રાવણથી વધારે અધમ થવું પડ્યું હતું ? કુરુ પક્ષને હરાવવા કૃષ્ણાર્જુનની જોડીએ અમાનુષી આચાર કર્યો હતો ? તો ગાંધીજી કહે છે તેમ, હિટલરશાહીનો નાશ કરવા માટે બ્રિટિશ પક્ષને સવાયા હિટલર થવું પડશે ? જો એમ જ હોત તો અમુક શરતો (અને તે પણ મધ્યસ્થ કારોબારમાં જવાબદાર પ્રધાનો નિયુક્ત કરવા જેવી મામૂલી શરતો) નું પાલન કરવામાં આવે તો પોતાની ચિર-સ્વીકૃત અહિંસાની નીતિનો ત્યાગ કરવાને ભોગે પણ જે યુદ્ધમાં પોતાને સવાયા હિટલરના છોટાભાઈ થવું પડે એમ હતું તે યુધ્ધમાં બ્રિટનને સાથ આપવા પૂના ખાને મહાસાનાના મોવડીઓ અને મહા-સમિતિના સભ્યો ચાલો તૈયાર થયા ? બ્રિટને ફ્રેન્ચ મોવડીઓની માગણી કબૂલી ન-કબૂલી એ પ્રશ્ન નથી. પણ ફ્રેન્ચના મોવડીઓ એ માગણી કબૂલ થતાં વર્તમાન યુધ્ધના ધોર અત્યાચારો આદરવામાં સાથ પૂરવા અસાધ્યરણ બહુમતિએ તૈયાર થયા હતા એ પ્રશ્ન છે. એમને મન અહિંસા-હિંસા એ ધર્મનીતિનો પ્રશ્ન નહિ પરંતુ વ્યવહારનીતિનો પ્રશ્ન હતો—છે.

આટલું જોયા પછી, હું પાછો મારા મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આવું. અન્યાયનો હિંસક સામનો કરવાની અનિવાર્ય ફરજ જિંબી થાય ત્યારે એને સફળ કરવા માટે ન્યાયી પક્ષને સવાયો

સહકારી સિદ્ધાંતથી
અને

અમદાવાદ શહેરના
નાગરિકોની

દેખરેખ નીચે ચાલતી

ધી

અમદા-

વાદ

પીપલ્સ

કો-

ઓપરે-

ટિવ

બેંક

લી.

રજીસ્ટ્રાર

નામર

૩૨૪૪

આપ આપની બચત
ક્યાં રોકશો?

શહેરના વેપાર ધંધા તથા નાના
ઉદ્યોગો ખીલવવા માટે, તેમજ ગરીબ
વર્ગને દેવામાંથી છાડાવવા તથા મધ્યમ
વર્ગને ધરવાળા કરવા શું કરવું જોઈએ?

આ બધું કરવા આપ આપની બચત આપની
પોતાની જ બેંકમાં, સહકારી સિદ્ધાંતથી અને
શહેરોજોની દેખરેખ નીચે ચાલતી આપની પોતાની
બેંકમાં જ રોકો.

હ આ બેંક અમદાવાદ શહેરના લોકોને જ તેમના
વેપાર માટે તથા નાનાં ગૃહઉદ્યોગો ખીલવવા
માટે નાણાં ધીરી મદદ કરે છે.

હ આ બેંકમાં રૂ. ૫૦ થી ચાલુ ખાતું ખોલી
શકાય છે તેમજ રૂ. ૧૦૦ થી ધાંધી મુદતની
ફિષોળીટ મૂકી શકાય છે.

હ આ બેંકે પાંચ વર્ષના ફેશ-સ્ટિફિકેટ્સ
રૂ. ૧૦, રૂ. ૫૦, રૂ. ૧૦૦, અને રૂ. ૫૦૦ ના
કટકામાં કાઢેલા છે, જે ઉપર બ્યાજ ૪% ચાર
ટકાથી વધુ મળે છે.

હ સેવીંગ્સ ખાતાંઓ ખોલવામાં આવે છે અને
તેના ઉપર જે ટકા બ્યાજ આપવામાં આવે છે.
બ્યાજના દર તથા વધુ વીગત માટે જાણ મળે.

ભારત સેતલવડ

એનજી

પીપલ્સ બેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ : : અમદાવાદ.

૧૯૪૦ ની અનુપમ શોધ

આયુર્વેદિક પંચતિની અદ્ભુત સફળતા

પેટનો વાયુ-

ગેસ-પવન

કબજિયાત

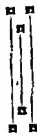
ચૂંક

શૂળ

ગાળો

ગેસ્ટો

અરુચિ

આંદોશ

મંદાગ્નિ

લીવરના દોષ

ખરલના દોષ

પ્રત્યાદિ મનદે છે, પેટ સાફ લાવે છે અને સારી રીતે જૂખ લગાડે છે માટે
આજથી જ આજમાવો

નમૂનો મફત : અદારગામથી મંગાવનારે એક આનાની ટિકિટ મોકલવી
કિંમત : ૫૦ ટીકડીના રૂા. ૧-૪-૦; ૧૬ ટીકડીના ૦-૭-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

લખો:-

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

દાર્ઢ રોડ : સુરત

કાલ્યાણેવી રોડ : મુંબઈ.

અન્યાય આચરવો પડે જ છે ? સવાયી હિંસા આચરવી પડે એ હું કબૂલ કરું પરંતુ હિંસાનો આચાર હંમેશાં અન્યાયજનક જ નીવડે છે ? આત્મરક્ષા, શીલરક્ષા અને આદર્શરક્ષા માટેની હિંસાને આપણે હંમેશાં વર્જ્ય પશુ ન ગણી શકીએ, ન અન્યાય ગણી શકીએ. તો તો બધી ક્રાંતિઓ દંગા, બખેડા જ ગણાત, ગાંધીજીને મતે એવું નથી લાગતું. એઓ તો સ્થિતનને કહે જ છે કે તમારે હિંદુશરને પરાસ્ત કરવા માટે સવાયા હિંસક થવું પડશે. હિંદુશરને પરાસ્ત કરવા માટે સ્થિતનને સવાયા હિંસક થવું પડશે એમ કાઈ કહે તો હું ના નહિ પાડું. પણ સવાયા ફાસિસ્ટ થવું પડશે એમ માનવાની હું ના પાડું છું. હિંદુશરની હિંસાના કરતાં હિંદુશરી ફિલસફી વધારે બળકર છે. એટલે જ આપણે એમ કહેવાનું સાંભળીએ છીએ કે આ યુદ્ધમાં નાઝી વિજય એટલે મધ્ય સમયના અધારયુગનો ઉદય. મનુષ્યે મહાહાનિને અતિસિદ્ધ કરેલ હક્કનામાની ધૂળધાણી.

પોતે સમજતો હોય એ રીતના સારાનરસા વચ્ચે માનવીને કે માનવીના કાઈ સમુદાયને પસંદગી કરવાની આવે ત્યારે એને મનોમૂઝવણ નથી થતી. કારણકે એને પોતાની પસંદગી હોવા દેખાતા ઇષ્ટ અને અનિષ્ટમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હોય છે. એમાં મનોમંથન નથી જાગતું. પણ જ્યારે એ વિરાટ અનિષ્ટમાંથી વતાઓછા અનિષ્ટને નક્કી કરી એકને પસંદ કરવાનું આવે છે ત્યારે જાગૃત માનવીને મહામંથન અનુભવવું પડે છે. આપણી સમગ્ર આજે હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન નથી કે ચર્ચ કરતાકે અહિંસા અપનાવી સર્પ કો. આજે તો એક પક્ષે એમર્થાદ ફાસિસ્ટ હિંસાને (મર્થાદિત અર્થે પણ) એમોક્સી દ્વારા આસરાતી હિંસા વચ્ચે પસંદગી કરવાની છે. વધુ નહિ તો વ્યવહારનીતિમાં અહિંસક મનોવલ્લખવાળા મહાસભાવાદીઓને માટે આ પસંદગીનો પ્રશ્ન અટળ મૂઝવણભર્યો છે. એને ભૂતે વ્યવહારનીતિ અહિંસક કોંગ્રેસ રાજપુરુષો (ગાંધીજીને બાદ કરતાં)એ જાહેર ક્યું ? કે આમારે માટે અનિવાર્ય પણ ન્યાયી અને અન્યાયી એવી એ હિંસા વચ્ચે પસંદગી કરવાની આવે એમ છે ત્યારે અમે પ્રસ્તુત મુદ્દા પૂરતી તો ન્યાયી હિંસામાં સાચા આપવા તૈયાર છીએ. માન શરત એટલી જ કે અમારે પહેલે સ્થિતનદ્વારા આચરતા અન્યાયને સ્થિતન કાઈ નાંખી પોતાને નૈતિક દૃષ્ટિએ વધુ ન્યાય બનાવે. સ્થિતન હજી એ રીતે અન્યાય કાઈ નાંખવા તૈયાર થયું નથી; પણ આ યુદ્ધમાં એવો પ્રસંગ આવે પણ ખરો કે જ્યારે કેવળ ન્યાયને ખાતર નહિ તો યુદ્ધને 'સવાયું હિંસક' બનાવી પ્રતિપક્ષીને જીત કરવા ને પોતે વિજય હાંસલ કરવાના ખ્યાલથી પણ, એમ કરવા તૈયાર થાય. તે વખતે કોંગ્રેસ ફરી પૂનાના કરાવ તરફ પગલું ભરે.

કોંગ્રેસ આમ કરે ને એના પીઠે મોવડીઓમાંથી કાઈ વિમુક્તમંત્રી થાય, કાઈ માણ પૂરો પાડનાર મંત્રી થાય તે વખતે આપણે એમ નહિ કહી શકીએ કે એઓને સવાયા હિંદુશરશાહ થવું પડશે.

પ્રતિપક્ષીની સમસ્ત જીવનફિલસૂફી જ્યારે હિંસાને પ્રાગાણિકપણે ધર્મ માનતી હોય ત્યારે એ પ્રશ્નને વ્યાક્રમણ કરતો, જગતના યાંત ને રાખેતા મુજબના વ્યવહારસંબધી બળજબરીથી તોડતો અટકાવવા માટે અહિંસક પ્રતિકારના શીઘ્ર મોરચા ગોઠવી શકતા નથી. એની સામે લાભવા માટે સવાયો હિંસક પ્રતિકાર અને એનાં આનુષંગિક અંગોનાં વ્યવહાર અનિવાર્ય યર્થ પડે છે. અન્યાયી ને હિંસક પ્રતિપક્ષીને નાખફ કરવા જતાં એની સાથે સીધો આક્રમક સંબંધ ધરાવતાં નિર્દોષ જનોને પણ મથી વાર ત્યાયી પક્ષને રહેસી

નાખવાં પડે છે. કુરુપુત્રોનો નાશ કરવા જતાં કુરુપેક્ષની નિર્દોષ રાજવનિતાઓને જીવનભરના દુઃખદ વૈધવ્યની મહાવ્યથામાં ગમે તેટલા ધર્મચારી ને સત્ગુણ છતાં પાંડવપુત્રોને ધકેલાવી જ પડી. એટલા માટે યદ્યંતે પાંડુપુત્રો નિષ્કુરં હેવાના હતા એમ ન કહી શકાય.

... એટલે જ ધણીવાર સંનેગો આપણા હાથમાં નથી હોતા એવી સ્થિતિમાં 'હિંસા'નો એરી દવ ફાટી નીકળે ત્યારે જગતના ઉચ્ચ આદર્શો, સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિ, આંતરરાષ્ટ્રીય કાન્તોની રક્ષા, સ્વરાષ્ટ્ર સંરક્ષણ વગેરે માટે આપણે હથિયાર ઉગામવાં જ પડે છે. અને એ વખતે ગમે તેવા ધર્મચારી વિગ્રહમંત્રીને પોતાના હવાઈ કાફલાને કુશ્મન સહેરો ઉપર બોબો ફેંકી અનેક નિર્દોષ સ્ત્રીબાળકોને રહેંસી નાંખવાનો ને ભવ્ય ધર્મારતોને જમીનદોસ્ત કરવાનો હુકમ આપવો જ પડે છે; ને ગમે તેવા મૃદુદિલ વિમાનીને એ કૃત્ય કરવા જતાં આંખ મીંચીને બોબોની ઝડી વીંઝવી પડે છે! એ એક અનિષ્ટાપત્તિ છે.

કેટલાક બારીક સંનેગોમાં હિંસા પોતે એક નીતિ યદ્યંતે પડે છે. કારણકે નિર્ભેળ અહિંસા અથવા જ્યાં બળનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય એવી સ્થિતિમાં કદિ કોઈ સમાજ બાકી શકેતો નથી. જેમ સહકારનું ધોરણ ને ક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક તેમ એ વ્યાપકતાને નભાવવા માટે કરવામાં આવતાં ધારાધોરણોને નભાવવા માટે બળનો આશરો વ્યક્ત કે અવ્યક્ત સ્વરૂપે લેવો જ પડે છે. ગમે તેવા કલ્યાણમતોરથ મહાનુભાવો પણ જ્યારે નાના કે મોટા કોઈ આધુનિક સમાજની સરકાર ચલાવવા બેસે ત્યારે એમને સમાજવ્યવસ્થિતિને ખાતર, પ્રગતિને અખંડિત રાખવા ખાતર, બળનો આશરો પોતાના વિરોધીઓને દબાવવા ખાતર પણ લેવો પડે છે. પણ ડેમોક્રેટિક સરકારના હાથમાં એવો ચુણુ રહેલો છે કે એનું હિંસક સ્વરૂપ બહુ મંદોદિત અને સંરક્ષારી હોય છે. સત્તાના ધુરીણોના હાથ પણ લોકસમૂહને જવાબદાર રીતે બંધાયેલા હોય છે. આથી જ રાજ્યવ્યવસ્થિતિના એ સ્વરૂપને માનવ્યતમ સ્વરૂપ (most humane form of Government) આપણે કહીએ છીએ.

એમાં જેમ સત્તાના સંચાલકો, જેમ કાયદાનાં ધારાધોરણોની મર્યાદામાં રહીને સત્તાનું હિંસક સ્વરૂપ વાપરી શકે છે તેમ બીજા બાળુ એ પણ અધ્યાદામ હોય છે કે વિરોધ પક્ષીઓ પોતાને મળતી વાણી, સંઘ ને વિચારસ્વાતંત્ર્યની છૂટનો ઉપયોગ સત્તાસ્થિત પક્ષ સામે કાનૂનસ્વીકૃત મર્યાદામાં રહીને જ કરે. અથવા અહિંસક સ્વરૂપે જ કરે. વિરોધી નેતાઓનું અપહરણ કરવું, ખૂનની, આગ લગાડવાની ધાકધમંકી આપવી, રાત્રે ધાડો પાંડી ફૂટ' ચલાવવો કે કતલ કરવો, ગાળો લાંડવી વગેરે વસ્તુઓ ડેમોક્રેટિક સમાજતંત્રમાં કોઈ પણ પક્ષ તરફથી કરવામાં નથી આવતી. The essence of Democracy is eternal vigilance.

આમ છતાં પણ જ્યારે કાયદામાન્ય ધોરણોથી કોઈ પંથુ વ્યક્તિ વ્યુત થાય છે તો એના ઉપર કાનૂની બળમંત્રી વાપરવાની કોઈ પણ સરકારને છૂટ હોય છે. કાનૂનમાન્ય હિંસાને આપણે ઈર્ષાંપત્તિ-necessary evil-ગણી માન્ય રાખીએ છીએ. તે જ ગ્રમણે આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારોમાં પણ કોઈ રાષ્ટ્ર કે સરમુખત્યાર પોતાની સામાન્યસાક્ષ સંતોષવા કુનાહિત કૃત્યો કરવા માટે ને નાનાં ને શત્રુદ્રીન રાજ્યોનું અપહરણ કરવા માટે તો એની સામે વિગ્રહ આદરવો બીજાં ન્યાયમિત્ર રાજ્યોને માટે ધર્મ યદ્યંતે પડે છે. આને

યુરોપમાં જેવા મળતી નાઝીકૃત્ય અપહરણતાનો આદર્શ નુમ્નો છે. * એની સામે અહિંસક સામનો ઉતાવળે સંગઠિત કરવો અશક્ય છે. અહિંસક સાંગનામાં બીજું પશું એક વસ્તુ અપેક્ષિત છે. તે એ કે જેની સામે તમારે અહિંસક શત્રુ વાપરવાનું હોય તે વિરોધી અહિંસાને હિંસાથી નૈતિક દૃષ્ટિએ ચઢતી પંક્તિની સ્વીકારતો હોય. નાત્સી ફિલસૂફી પરત્વે એવું નથી. નાત્સી ફિલસૂફી હિંસક સૂત્રો ઉપર મંડિત થઈ છે. અહિંસાને એ આર્થન જર્મનો માટે વર્ત્ય ગણે છે. આર્થન જર્મનો માટે યુદ્ધની ફિલસૂફી એક ને વ્યવહારાવશ્યક નીતિ માને છે. 'When the hand grenades explode, we shake our hands in laughty cheers.' એ ધ્રુવવાળું એક નાઝી કૃતગીત આ યુદ્ધ શરુ થયા પહેલાં થોડા સમય અગાઉ 'મૅગેસ્ટર આર્ડિનના' એક ખપરપત્રીએ જર્મન યુવાનોની એક તાલીમ છાત્રણીમાં ગવાતું સાંભળ્યું હતું. હિંસક ફિલસૂફીની આરાધના, ને જર્મનિતરો પરત્વે હિંસક આચારની પૂજને દેવમાન્ય તરીકે નાત્સી નાયકો શીખવાડતા હોય ત્યાં એમનો પ્રતિકાર એમનાં જેવાં હિંસક શત્રોથી જ થઈ શકે; અન્યથા નહિ. એ અહિંસાની કાર્યમર્યાદા છે.

ઝોક્રેટિક સંસ્કારિતા, સમાજવ્યવસ્થા ને સંસ્કૃતિનાં ધોરણોનાં બંધાવ માટે હથિયાર ધારણ કરવાનો આ અતિ કપરો સંમો છે એમ મને લાગે છે. એને માટે સવાયું ફાસિસ્ટ મનોવલણ અખત્યાર કરવાની જરૂર નથી.

આવી આજની સ્થિતિ છે. જાતિવ્રેક્ષતા (Racial superiority) અને હિંસાચાર જેની વ્યવહારનીતિ છે એવાં ત્રણ ધરીરાજ્યો આજે હિંસાને જોરે જગતની ભાંગીટૂટી થે પશુ ઝોક્રેટિક વ્યવસ્થા સામે મોરચા માંડી બેઠાં છે. એનો પ્રતિકાર શી રીતે કરવો ? એનો પ્રતિકાર કરનારાઓ પશુ સામ્રાજ્યવાદીઓ છે એમ કહીને આપણે અજાણ રહી શકીએ એમ નથી. આપણને જોના બેઝો યવાનું કહેવામાં આવે છે તેના સામ્રાજ્યવાદ પ્રત્યે સુગાળવો અસહકાર ક્યેં પશુ ને ચઢાઅનિષ્ટ જગત ઉપર બીતરી રહ્યું છે એને અટકાવી શકાય એમ નથી. એનું સ્વરૂપ તો સામ્રાજ્યવાદ કરતાં યે જદતર છે. કારણકે એ તો નમ્ર પશુ-બળનો નવો અવતાર છે.

શુદ્ધિવાદી સમક્ષ વાદોની વિકટ સમસ્યા આજે ખડી થઈ છે : નિર્મેળ અહિંસાવાદ, શુદ્ધ હિંસાવાદી ફાસિવાદ, અને સમાજવાદ. નિર્મેળ અહિંસાવાદ એને બિન્નકુલ બાબરવરૂપ લાગે છે. ફાસિવાદ અંમાનુષી લાગે છે. સમાજવાદ આકર્ષે છે. પશુ એને યે વિશાળ ધોરણે હિંસાનો વ્યવહાર કર્યા વિના જગત ઉપર ઉતારી શકાય એમ નથી. એટલી હિંસાનો વ્યવહાર કરવા તૈયાર થઈએ તો પણ એ શક્ય નથી. આ વસ્તુ તો જીલીજ છે ત્યાં યુદ્ધ આપણી પાસે તત્કાળ નિર્ણય માગે છે. શુદ્ધિ હારી જતી લાગે છે, હિંમત ઝોગળી જતી લાગે છે, સમસ્યાનું તાંડવ દૃષ્ટિને અંખવી નાંખતું લાગે છે ને ત્યારે 'કેને શરણે જઈ ?' એમ અસ્પષ્ટિ, શુદ્ધિવાદી બોલી બેઠે છે.

* અને ચીત જેવા સ્વભાવે અહિંસક ને સાંતિપ્રિય સંસ્કારિતા વાળા હોય ઉપર અપહરણ-કારી આક્રમણ કરવામાં જપાને માત્ર ચુનાદિત ફૂલે છું છે. એનો મોને કરવા હિંસક સામનો અહિંસક સામનાની બરોબરી કરે એવો સ્તુત્ય છે.

વીસમી સદીનું બીજું મહાયુદ્ધ

બલવન્તરાય ક. ઠાકોર

[આ કાવ્યમાલાની ખેલો સર પ્રસ્થાન વૈશાખના, બીજી સર નેહના, ત્રીજી સર અંધાની અંકમાં પ્રકટ કરેલી; એ ત્રીજી સરનો નવો ઉમેરેલો છેલ્લો મહુકો “ રૂહે વળગ્યો મનુ મનુને ” અહીં આપું છું. ચોથી સર હજી ચાલતી છે.]

રૂહે વળગ્યો મનુ મનુને

[૫૬]

સિંધુ હે ! ઉર તુજ વિશાળ શીતળ. મુવ
તુજ આગળ મનુ હસતો રોતો વિજયિ વિજિત પૂણ કેવળ
કણ રેતનું, છાંટ ફીણની, રવિકિરણે નયું કસ્તર ;

અસંખ્ય મનુમય પ્રજા રાષ્ટ્ર પણ

કસ્તર, ફરફર, રજકણ :

સિંધુ હે ૦ ૧

હાલે ઉભય ત્યાં બે ય હારતા, બે ય મરે મારીને,
અગર એક પછડાતો ખેલો, અવર કુલે પળ નિતિને,

—એ અમ વિજયપરાજય ગાથા,

નિગળત રંગેત પતાકા :

સિંધુ હે ૦ ૨

હા, પણ આ તુજ સ્વસ્થ તટસ્થ ન શક્ય જ ગૌરવ અમને,
યદ્યપિ શક્ય ન ઇષ્ટ કલાપી; રૂહે વળગ્યો મનુ મનુને :

માયા કે વૈરે પ્રેરાતો

સહ સામે દોરાતો

સિંધુ હે ૦ ૩

વળિ અતિકાય અબળને ગૂંદે, આતતાયિ થી ત્રાહે,
નવ પ્રચ્છે પરિચે વિઠ્ઠલ, પણ અંતર જુલમ પ્રજાળે,

અતિપશુ નૃશંસતાએ છળિયે,

દેવદેવિ કરગરિયે

સિંધુ હે ૦ ૪

અને ક્રોન્સ, જે યુરોપ કેરી અર્વાચીન મિનર્વા,
‘સમતા,’ ‘સ્વતંત્રતા,’ ‘બાંધવતા’—ગાજવી ત્રિમંત્ર ગરવા

વર્તમાન યુગ પ્રજારાષ્ટ્રનો,

બંધારણિ રાજનો,

જેણે ભૂમંડલભર ગ્રેયો; કલા અને વિજ્ઞાને
સત્ય અને સેવાના મખમાં ધબળ્યાં ઉરમતિ જેણે,—

ક્રાંતકંટની લીંસે મેલી,

રે તેણે ચે હાર કંબૂલી

શસ્ત્ર હેઠ દધ મહેલી !

સિંધુ હેં ૬

એવાં કરતુક અનબગળનાં, અકલ્પ્ય; ધારભયાનક,
અને ખિલતકંઠીએ આ વિજળી વેગે હૃદયવિદારક,

ત્યાં શું રજકણું, ફરફરે, કસ્તર

ટકી શકે જ સુનિશ્ચલ !

સિંધુ હેં ૭

(ટિપ્પણ) અષ્ટપદીની રાહ છે. વ્યક્તિઓ માત્ર રજકણુ છે એટલું જ નહીં; મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો પણ ત્યારે મુકાબલે, જે વિશ્વભ્રમી કુદરતનો પુંભવ્ય પ્રતીક તેને મુકાબલે, એવાં જ છે. (૨) એ અમારા કીર્તિધ્વજ અમારાં જ રંગતે નીગળતા.

(૩) એ બધું જ સાચું છે તોપણ આ ત્યારી તટસ્થતા સ્વસ્થતા લાભ્યતા અમને મુક્ય નથી, શક્ય હોય તો પણ ધૃષ્ટિ નથી. અમે માનવજાતિ અમારા માનવજાતિ બધુઓને વળગેલા જ છવી શકીએ. એ વળગણુ માયાનાં હોય ત્યાં એ બધુસમૂહો સંઘકાર્યે દોરાય, વેરભાવના હોય ત્યાં સામસામે (ઝઘડવામાં) દોરાય.

(૪) મૂંઢવું : રીખીરીખીને મારવું. અમારાં અંતર એ જુલમી રાક્ષસવેડાથી બળી-ઉઠે છે. પણને પણ અશક્ય પણની કરતાં પણ ચડી જતી ફરતાઓથી છળી ઉઠીએ છિયે, દેવો ને દેવીઓને કરગરવા મંડી જઈએ છિયે.

(૫-૬) અર્થ એક કડીમાં ના સમાતાં પહેલીને અંતે (ગેયતાની દૃષ્ટિએ આવશ્યક તે) ધ્રુવપદ ઉડી જાય છે. આપણાં જૂનાં આખ્યાનોમાં આવાં રચલ અતિકાનેક છે. ત્યાં ત્યાં ધ્રુવપદ ના જોઈએ તો પણ છાપેલાં નેવામાં આવે છે, તે આપણા સંપાદકોની જ કસર છે. મિનર્વા : પ્રાચીન ગ્રીસની પ્રતાદેવી (જેમ શારદા બ્રહ્માપુત્રી તેમ આ ઝિયુસપુત્રી, જેમ શારદા તેમ આ પણ કુમારિકા; પરંતુ આપણા પ્રાચીન વિચારમિનારમાં રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રસંરક્ષણનાં સાધનો અતિઘણુ રચાને, એટલે આપણી સરસ્વતી સર્વશાસ્ત્રધારિણી કલ્પેલી જ નથી, ત્યારે આ તો સત્તાસે મુસબજ.

Equality, Liberty, Fraternity એ ફ્રેંચ રેવોલ્યુશન નામે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ક્રાંતિનાં ત્રણ મહાસૂત્ર એ ક્રાંતિકારક રૂપમાં પ્રથમ જોનાર અને આખા યુરોપને દેખાડનારો ફ્રાન્સ. પ્રજારાષ્ટ્રનો યુગ : National Statesનો અને Nationalityનો—પ્રજારાષ્ટ્ર અને પ્રજાસ્મિતાનો યુગ. બંધારણી રાજ : constitutional monarchy, કાયદા બંધિવાનો કુલ અખતિયારવાળાં પ્રતિનિધિમંડળ (પાર્લિમેન્ટ)ને પૂરેપૂરા જવાબદાર મંત્રીઓના કાર્યવીહી મંડળને જ હાથ કુલ સત્તા સોંપી દેતા રાજ્યોની સંસ્થા; આનો પ્રથમ દાખલો ને ૩ ઇંગ્લાંડમાં શરૂ થયો ઈ. ૧૮૩૨થી, તો પણ તે પહેલાં શરૂ થયેલ મુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં પ્રેસિડન્ટની સંસ્થા, અને પછી (ઈ. ૧૮૭૦) ખુદ ફ્રાન્સમાં શરૂ થયેલ પ્રેસિડન્ટની સંસ્થા,

એ પ્રમાણેના પ્રેસિડેટા બંધારણી ફિલસૂફીના દષ્ટિએ આવા રાજ્યો જ ગણાય છે. કલામાં અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ આખા મુરોપને મોખરે જ દૂર કરતી ક્રાન્સની પ્રગતિ ઉપલી ત્રિસૂત્રીમાંથી પ્રેરણા મેળવી જે પ્રગતિ ઉપજતી છે તે વિશે જિજ્ઞાસુએ પોતે માહિતી મેળવી લેવી, અહીં એવા વિષય ઉપર પૂરતું લખી ના જ શકાય. મખ : પવિત્ર મહાયત્ર. ધખખ્યા : હોમી હોમીને તપખ્યા અને તેજસ્વી બનાખ્યા.

ફાટફૂટની મેલી બીંસનો પણ અહીં કરો ખયાલ આપી ના શકાય; એ પક્ષવાદી મનોભેદો અને હરીફાઈઓ અને ઈર્ષ્યાઓ અને તેના શત્રુઓએ 'ફિફ્ય કોલમ' વગેરે જાણીતી રીતે લઈ લીધેલો લાભ, વગેરેને લગતી પૂરેપૂરી હકીકતો મેળવતાં તો ઇતિહાસ-શોધકોને ખેચાર દાયકા લાગશે, પરંતુ અત્યારથી જ એટલું તો જણાઈ ગયેલું છે કે ફ્રાન્સે શસ્ત્રાસ્ત્ર મેલી દીધાં તેનું મુખ્ય કારણ માંલમાંલના વિગ્રહ, કુસંપ અને અણુવિશ્વાસ, એ વિશે શંકાને સ્થાન જ નથી.

સહકાર તથા સમભાવના

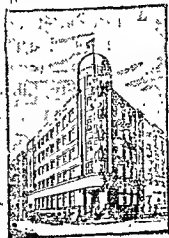
વોર્ડનની મુખ્ય આફ્રિકાના તથા સમસ્ત દેશભરમાં ફેલાયેલ તેના ચૂનંદા કાર્યકરોમાં સહકાર તથા સમભાવના પ્રત્યેક કાર્યમાં દેખાઈ આવે છે. વોર્ડનની અજેડ પ્રગતિના પાયારૂપ આ સમભાવના છે. ૧૯૩૬ની સાલ સુધીમાં થયેલા રૂ. ૧,૭૫,૦૦,૦૦૦ પૈસા એ કરોડ રૂપિયાના કામકાજના પહેલિલા આંકડા આ પ્રગતિની સાખીતીનો ડંકો વગાડી રહ્યા છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં એ ડંકાની ગર્જના દિન પર દિન વધુ જોશમાં સંભળાતી વત્ય છે. અમારા કાર્યકરોની ધગશ, અમારી તેમજ તેમની જનસેવા કરવાની ઉચ્ચ અભિલાષા અને ચાલુ વર્ષ માટેની અવનવી યોજનાઓ હેડ ઓફિસ તથા કાર્યકરો વચ્ચે વધુ સહકાર અને ઉત્કટ સમભાવના કેળવી. વોર્ડનને હજી પણ વધુ વેગવતી બનાવશે.

જે કંપનીએ ભૂતકાળમાં યશસ્વી કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તેનું કામ કરવાથી આપનું લાભ પણ ઉજ્જવળ બનશે એ નિઃસંદેહ છે.

એજન્સીની ઉદાર શરતો માટે મળે અચના લખો:-

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:- પા. પોસ્ટ નં. ૮૫, અમદાવાદ
ઓફિસો અને એજન્સીઓ: સર્વત્ર દિલ્લહરમાં તથા પૂર્વ આફ્રિકામાં

આખરે તો એ કારકૂન જ નો। તેના ચરિત્રમાં તે વિશેષ શું હોય? અધારી રાત્રિમાં, બપોલક અરણ્યમાં, સુશળધાર વરસાદમાં, પૂરપાટ ઘોડો દોડાવનાર કોઈ એક રજપૂત રાજપુત્ર તે થોડો જ હતો? સુંદર સુવતીનો એકદા શક પાસેથી અછિત્તે ટાંકણે છુટકારો કરાવનાર કોઈ નવલનો નાયક તે થોડો જ હતો? એ તો હતો, જગતના પંથ પર નાકની ઢાંડી સમો ચાલનારો, ક્રૂર એક કારકૂન.

તેનું કોઈ ન હતું. મુગભાટ ગલીમાંની એકાદ ખૂણામાં આવેલી ચાલીને બોધતળિયે, સૂરે પશુ ન જોઈ હોય એવી કોટડીમાં તેણે પોતાનો સંસાર માંડ્યો હતો. કોટડીના મધ્યભાગમાં, ઠેકઠેકણે કાણાંવાળી, ખાર આનાવાળી એક ચટાર્ધ હતી. તેની ઉપર ૩ બહાર ડોકિયાં કરી રહેલો રૂવાળો ગાદીનો એક વીંટલો હતો. ગાદીની તે સ્થિતિને કદાચ 'વીંટલો' એમ કહી પણ ન શકાય. કારણ કે સવારે બેઠાંવેંત પંત (કારકૂનનું વર્ગસ્થક નામ, નજેમ ભારતરનું પંતુજી હોય તેમ) એક લાતથી ખિજાનાને બોલ તરફ ઉડાડતા ત્યારે ફેંચોગે તેની જે આકૃતિ થતી તે ખરી. રાત્રે બોલ બાબુથી એક લાત પડે કે ગાદી ચટાર્ધ ઉપર પથરાઈ જતી. ગાદી પર જૂનાં ધોતિધાનાં ઓછાં, અને એક જૂના મોટા ચપ્પાકાચનું ઓશીકું હતું. ચટાર્ધની આસપાસ ખીડીના ઢૂંઢાં તથા જલી ગએલી દીવા-સળીની સળીઓ પ્રસરી હતી. ખૂણામાં ટિનનો એક દ્રંક ખુલ્લો જ પડેલો હતો. ખીંટી ઉપર એકનો એક કોટ અને તેની ઉપર, ચીકણી મીણુ જેવી ટોપી હતી. સામે બોલ પર એક દીનનો દીવો શોભી રહ્યો હતો. એક ખૂણામાં બાલદી અને કદી હાથ ન ફેરવાયેલો લોટો, અને બીજા ખૂણામાં એક ટમ્બર અને ફોટેલા દક્ષિણી ભેડા હતા.

પંત ગયાં વીસ વર્ષથી આ ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરી રહ્યા હતા. એ વીસ વર્ષ દરમિયાન કોઈ એ તેમની આરડીમાં ગૃહલક્ષ્મીનાં કંકણનો અથવા તો નાનાં બચ્ચાંનાં રડવાનો અવાજ સાંભળ્યો નહતો. એ વીસ વર્ષમાં કોઈપણ પ્રાડોશીએ પંતનો ઉંખરો ઓળંગ્યો નહતો. ચાલીમાંનાં તોફાની છોકરાંઓ પંતની કોટડી સુધી ધિગામસ્તી કરતાં આવે ખરાં, પરંતુ કોટડી પાસે આવતાં જ ગુપચૂપ ગરદન નમાવીને આગળ ચાલ્યાં જતાં. પંત ચાલી નજીક આવે કે તુરત નજા ઉપર ચાલતા બેરંગોના અઘડાઓ અટકી જતાં, ને બેરંગો એકએક સામે જોઈ રહેતાં. માત્ર પંત જ તે ગભરાએલાં બાળકો કે ગભરાએલાં બેરંગો તરફ ડોક ફેરવી જોતા પશુ નહિ.

હંમેશાં નિયમિત રીતે આરડામાં આવનાર બિલાડા પ્રમાણે પંતનું જીવન નિયમબદ્ધ બની ગયું હતું. તેનો દિનક્રમ એકદમ નિયમિત અને ઠરાવેલો જ હતો. સવારે બેઠાં જ નજા નીચે સ્નાન પતાવી બરાંબર સાત વાગતાં પંત સામેની ધરાનીની હોરેલમાં પેસતા હમેશ-વાળા એક ખૂણામાં છત્રી રાખીને મહેરબાન પુરથી ઉપર બેસે. પુરથીનું મોહું હમેશ પ્રમાણે જો દિવાલ તરફ ન હોય તો બેસતાં પહેલાં તે તેમ કરી લેતા. એક કપ ઉપર

ખીજો કપ પંતે કદી માગ્યો નહતો. કાકીજાની વીશીમાં (બોજનાલયમાં) સાકાનવની પહેલી પંજતમાં પંત પોતાના હમેશવાળા પાટલા ઉપર બેસતા. બોજન સમાપ્ત થતાં સુધી તેમની ડાક કદી જિંચી થતી જ નહિ. તેમણે કદી પણ દહીંની ખીજ વાટકો કિંવા શ્રીખંડની ખીજ રકાખી મંગાવેલી નહિ.

પંતની ઓફિસ કોટમાં ક્યાંક હતી. કચેરીએ જવાનો રસ્તો અને રસ્તાની બાજુ એક જ. ધોળીતળાવ પાસેના એક આંધળા જિખારીના હાથમાં નિયમિત રીતે તે એક પૈસો મૂકતા. ઓફિસમાં, આપણે ભલા ને આપણું કામ ભણું. તંબાકુની ચપટી લેવા સુદ્ધાં પંત પોતાની જગાએથી કદી જીક્યા નહતા. અગિયારથી પાંચ સુધી પંતની ટાંક સુર સુર ચાલતી અને તેમાંથી કારકૂની હળના તિરકસ અક્ષરે નીકળતા.

ઓફિસમાંથી છૂટીને ચોપાટી ઉપર એક નક્કી કરેલા બાંકડા ઉપર સામેના ચેવડાવાળા તરફ જોતા પંત બેસતા. પીઠ હંમેશાં સમુદ્ર તરફ. હાથમાં હંમેશાં સફેદ રંગની છત્રી હોવાની, પરંતુ તેનો ઉપયોગ તેઓ લાકડી તરીકે જ કરતા. ઉનાળામાં કે ચોમાસામાં છત્રી ઉપાડવાનું પંતને ક્વચિત જ યાદ આવતું. ચાલવાનું હંમેશાં તીસું બેઘનું. ચાલતાં ચાલતાં વચ્ચે વચ્ચે હોઠ ક્યારેક હાલતા; ક્યારેક એકાદો સુરકારો થાય. પણ તે સાંભળનાર કાણ ? સાંજે બોજન પતાવી તુરત જ પંત પોતાના બાફી પેર નખ. દીવો કરવાનો ડસંગ તો ક્વચિત જ આવે. એક લાતથી ખીજાનું પાથરી તે ઉપર પડ્યા પડ્યા તે ઉપરની ખીજી તરફ જોતાં જોતાં કલાકના કલાક વીતાવતા.

એ જ રીતે ખીજાં વીસ વર્ષ વીત્યાં. પંતનો દિનક્રમ પહેલાંની જેમ જ ચાલુ હતો. પૂના ધરાનીએ દેવાળું કાઢવાથી, તથા કાકીબાએ ફેલાસવાસ કરવાથી હોટેલ તથા વીશીમાં જે કાર્પ ફેરફાર કરવો પડ્યો હશે તેટલો જ. આઘીશ વર્ષ પહેલાં હતો તેમનો તેમ ટમરલ મૂળામાં પડ્યો હતો. અને પંત ? તે જ કોટડીમાં રહેતા હતા. તે જ ઓફિસમાં કામ કરતા હતા, તે જ રસ્તે જતા તથા આવતા હતા. રેંકડીઓ જઈ બિઝનેસરિયાઓ આવી; દામો ધઈ; તેના પણ ઘોડા નીકળી જઈ આપમેળે દોડવા લાગી; ખીજ પણ ઘોડા વિનાની ઝાડીઓ દેખાવા લાગી; પરંતુ પંત તો તેના તે, પહેલાંના પુરાણપુરુષ હતા. પરંતુ હવે તેમનું શરીર ચાક્યું હતું. દમનો બ્યાધિ લાય થયો હતો. રાત આખી ઉઘરસ ખાતાં બેસી રહેતું પડતું. પરંતુ પંતે પૈલ ડોક્ટરને જોયો સુદ્ધાં નથી, આડોશીપાડોશીની સલાહ સરખી પૂછી નથી. હવે તો ચાલતાં પગ ધૂન્ને છે અને ચાલ્યાઓનો આશરો લેવો પડે છે. ઓફિસમાં હવે પહેલાં જેવા વલ્લુદાર અક્ષર નીકળતા નથી. હાથ કપે, બૂલો થાય. કેકલાક (અવધ કારકૂન) ચીઠાઈને કહે છે કે “ પંત ! તમને તો હવે ઘડપણના યાળા સૂઝતા લાગે છે ! અક્ષર કેવા છે ! ફરીવાર મુત્સદ્દો કરો. પેલા સરવાળામાં પણ બૂલ કે. બેઅક્ષર કપાંકના.” પંત નાકની ટોચ પર ટેકલાં ચરમામાંથી નિર્વિકાર દૃષ્ટિથી હેડકલાક તરફ જોતા અને તેનું ભાષણ પૂરુ થતાં ચાંતપણે કાગળ પાછો લઈ પોતાની જગાએ જતા.

આજકાલ તો હવે નાનાં બાળકો પોતાની ઓરડીમાં આવે એમ પંતને ઈચ્છા થવા કરતી હતી. પણ તેને હાક કેમ મારવી, તેની સાથે બોલાય કેમ એ કાર્પ સમજાવું નહિ તેથી કાર્પ કાલું નહિ. છતાં પણ એક અનાડી રોડાળો છોકરો કાર્પ કાર્પ વખતે પંતની

સેલ! સેલ!! સેલ!!!

મુકાશમાં જેમ

સૂર્યના કોઈ હરીફ નથી

તેમ કાપડમાં

કેલીકો ખીનહરીફ છે.

સેલ દરમ્યાન કાપડ

ખરીદનારને સુંદર

ભેટો મળશે.

દીપાવલીની નવીનતાની

બંતો જેવા ખાસ

પધારો.

— કારણ —

તેના કાપડની લોકપ્રિયતા અને સીની
ઉત્તમ બનાવટો સાથે પુરાયો છે.

સેલ તા ૩૦-૧૦-૪૦ સુધી ચાલુ છે.

— શ્રેષ્ઠ સપ્લાયર્સ —

એન. મનસુખરામની કું.

(૧) ડોરીવાડાની પાળે સામે

(૨) - રતનપોળ, નર્મદસીંહવરવાળા મારકેટ.

અમારાં શો-કેસ જેવા પધારવા ખાસ આમંત્રણ છે.

દી પાવલીમાં દેદિધ્યમોન થવા
કા પડ ક્યાંથી ખરીદ કરશો ?

કેલીકો સ્ટોર્સમાંથી

—કારણ—

યુવકો

ધોતીની કુમાશથી
સંતોષ દર્શાવે છે.

બહેનો

સાડીઓની વિવિધતાથી
આકર્ષાય છે.

બાળકો

ક્રોડ તથા ખમીશની
તરેહવાર ડિઝાઇનોથી
ખુશ થાય છે.

દરેક વર્ગ

ખર્ચેલાં નાણાંનો પૂરો
બદલો મેળવવાથી સંતોષ
માને છે.

—સેલ ચાલુ છે—

પસંદગીની ભેટો લેવા સત્વર પધારો

— રીટેઈલ સપ્લાયર્સ —

એન. મનસુખરામની કંપની

(૧) ડોશીવાડાની પોળ સામે

(૨) સ્તનપોળ, જર્મન સીલ્કરવાળા મારકેટ

અમારાં શો-ડેસ્ક લેવા પધારવા ખાત્ર આમંત્રણ છે.

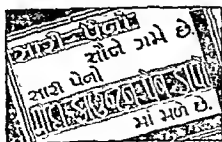
ઝોરડીમાં જોવામાં આવે છે. પંત તેની સાથે કંઈ પણ બોલ્યા વિના તેની પીઠ પર હાથ ફેરવે અને પિપરમિટની બે ગોળીઓ આપે. પડોશમાંનાં એક ડોસીમાં પણ પંતને હમનેા હસેા આવે કે તેની કોટડીમાં આવતાં. પંતની યુકંદાની પણ હમણાં હમણાંમાં કોઈ લઈ નેઈ સાફ કરી પાછી મૂકી જાય છે. કેટલાક દિવસે પંતનું આ વાત તરફ ધ્યાન તો ગયું પરંતુ તે બાબત તેમણે કંઈ પ્રત્યક્ષ કરી નહિ.

એમ ને એમ દિવસો વીતી રહ્યા છે. હમ વધેા છે. રાતની રાત ગરમી થવા લાગ્યા છે. ઝોરડીએ યુકંદે લીધે ગટરનું સ્વરૂપ ધર્યું છે. હવે તો નજે જવા માટે તેમને ભીંતનો આશરો લેવો પડે છે. પેસો અનાડી શોડાળો છોકરો ચલાવેા ખાલો લાવી આપે છે. ડોશીમાં ધરમધ્યુ ઝોસડ આપવા લાગ્યાં છે અને પંત કંઈ બોલ્યા વિના તે લેવા લાગ્યા છે. ઓફિસે જનું બંધ થયું છે. પંતની ખુરશીમાં નેવો કારકૂન આવેા છે અને કામ આગળ ધપે છે.

એક દિવસ ભીંમે. આડોશીપાડોશીને પંતની ઉધરસનો અવાજ સંભળાયો નહિ. ડોશીમાં ઝોરડીમાં જોવા ગયાં. તે આલીસ વર્ષની જૂની ગાદી ઉપર પંતનું ચપ્પ પડ્યું હતું. પાસે બાલકી, ટંબસર અને ટૂંક હતો. બાજુ સુધી જેણે સાથ આપેા છે એવાં તે મૂંગાં મિત્રોની પંતે આજે અંતિમ વિદાય લીધી હતી. ડોશીમાંએ જટપટ યુરુષમંડળને બોલાવ્યું. આગળની તૈયારી થવા લાગી પોલીસ આવ્યા. માલ સરકારના મથેા. પંતનું ચપ્પ ગાદી પરથી ખેસવતાં ઝોશીકાં રૂપી ચપ્કોચ બહાર પડ્યો. એક જણાએ તો તેને ઉધાડી સહેજ પાનાં ફેરવી જોયાં. તેમાં એક મુદર તરુણીનો ફોટો હતો! ફોટામાંથી આવતી મધુર વાસ તે ગંદીગોખરી ઝોરડીમાં પ્રસરી ગઈ.

પંત ઓફિસને રસ્તે યઈને જ સોનાપુરે (રમયાને) ગયા. રસ્તા પર દામગાડીઓ, મોટરગાડીઓ ચાલતી હતી. દુકાનદારો દુકાનમાં બેાા હતા. લેપાઓ દૂધ દઈ પાછાં ફરતા હતા. આલીમાંનાં બેરંઓ લલતાં જગડતાં હતાં, અને તોફાની બાળકો ધિંગામસ્તી કરતાં હતાં. ને પંતની જગ્યાએ નોકરીમાં રહેનેા કારકૂન ઓફિસે જવાની તૈયારી કરતો હતો. *

* મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સમાર્ષિમંડળમાંના એક સિદ્ધહસ્ત લેખક અને શિક્ષણશાસ્ત્રી શ્રી. વિદ્યેશ્વર ધોટેએ કેટલાક વલ્લોનાં રેખાચિત્રો દોર્યાં છે, અને પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એ રેખાચિત્રો મહારાષ્ટ્રમાં ઘણાં લોકપ્રિય થયાં હતાં. તેમાંથી કેટલાંક 'પ્રસ્થાનમાં' આપવા ધાર્યાં છે. એનું અનુવાદીમાં શ્રી ગુલાબદાસ મકોડીએ ભાવાનુવર કર્યું છે.

‘ધર્મની ખડેન’

પ્રભુદાસ કાસિદાસ વ્યાસ

[અનુ૦]

‘મૃગને શીંગડે બાંધી ચિટ્ટી ડો જતિએ અરે
બાંધ્યા વર્ષા-સમૂહોને ના વર્ષા અવ ઊતરે;
પ્રચલી કિંવદન્તી એ મોઢે મોઢે ધરે ધરે;
બૂંડા ફુકાળતા ઓળા બિતર્યા લોકમાં ખરે.’

[સંગ્રહ]

વર્ષોનાં વર્ષ વીત્યાં પણ નહિ નભથી ઝિંદુ એકે સરે છે,
આથાના તાર તૂટ્યા, નિરજન વગડા, ગામડાં, ગોઠડાં એ;
ભૂખ્યાં ને દુઃખ-દુલ્યાં અહીં તહીં સ્વડે પિંજરે હાડકાંનાં,
સાંસા બ્યાં બ્યાં બુવો ત્યાં જન, પશુ, સહુને પાણીના ઘૂંટડાના.
કાજો દા’ કે’ બળે છે ધરતી ઉજડ નેરાન ખાવા ધરે છે,
ગામોના પાદરોમાં અહીં તહીં મુઠદાં થોકથોકે-સડે છે.
છાંડીને છોડડાંઓ, ધર તજી જન સૌ કૈંક ખાવા ફરે છે,
ને ખેંચી ખેંચી ખાતાં અગણિત ઉડતાં કાગડા-ગીધડાં થે.

[અનુ૦]

દૂબળાં લોક સૌ આલ્યાં રાજની ડેલીએ ગયાં,
નાખી ધા; સાંભળી રાબા ઊભા એભલ થૈ ગયા.
સાંભળી કિંવદન્તી, ને મૃગને આલવા અડે
ખોળતાં ખોળતાં કેમે હરણું હાથમાં પડે.
વાયકા લોકની સાચી ઠરી; ચિટ્ટી મળી ખરે
છાંડીને હાથમાં લેતાં મેઘાડગ્ગર થૈ રહે.

[સંગ્રહ]

ત્યાં તો હેતી સખાકા વિજળી, કડક રચામળાં વાદળાં થે
કાંડીને આલ ત્રાડે ખરરર વરસે મૂશળો જેવી ધારે.
ધ્રૂવવીને ધરાને સરરર મુસવે ડારતા વાયુ-ત્રાતો,
ધારાં ઘોર મોંડી પ્રતિપળ વધતા શબ્દમાં વિશ્વ ડૂબ્યું.

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ—એક દૃષ્ટિબિન્દુ

પ્રો. હોમરોસ ધીવાળા એમ.એ.

અત્યાર મુઘી આપણે એમ સ્વીકારતા આવ્યા છીએ કે સામાજિક વિજ્ઞાનો, ભૌતિકશાસ્ત્રો સાથે સરખાવતાં, પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ બીજાંતરી કક્ષામાં મુકાવાં નોખેલો. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિમાં સામાન્ય રીતે સત્ય હકીકતોનું અન્વેષણ, તેઓનું વર્ગીકરણ, વર્ણન, પ્રયોગ અને નિરૂપણનો સમાવેશ થાય છે. હકીકતો વચ્ચેના પરસ્પર આંતરસંબંધની પરખ અને તે પાછળ રહેલાં કાર્ય-કારણના નિયમોનું શોધન એ વિજ્ઞાનનું મુખ્ય અંગ બને છે. આ પદ્ધતિ દરેક શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં સ્વીકારવામાં આવે છે પછી તે પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવવિદ્યા, ભૂગોળ, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર કે સમાજશાસ્ત્ર હોય, એ દૃષ્ટિએ જે જે શાસ્ત્રો આ પદ્ધતિનો આશ્રય લે તેને વિજ્ઞાન કહી શકાય.

પણ, ભૌતિકવિજ્ઞાનોને, સામાજિક શાસ્ત્રોથી એ દૃષ્ટિએ લુટાં પાડવામાં આવે છે. જે પ્રયોગપદ્ધતિ અને બહિર્મુખપણું ભૌતિકવિજ્ઞાનોમાં શક્ય છે તે સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં શક્ય નથી. આ કારણથી કેટલીક વખત સામાજિક શાસ્ત્રોને વિજ્ઞાન તરીકે સ્વીકારી શકાય કે કેમ તે વિષે ચંકા દર્શાવવામાં આવે છે. પણ, હાલ ભૌતિકવિજ્ઞાનોમાં થયેલી નવી શોધોથી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિબિન્દુમાં મહાન પરિવર્તન થયું છે.^૧ સામાજિક અને ભૌતિકવિજ્ઞાનો વચ્ચે જે અભેદ દિવાલ બિભી કરવામાં આવતી હતી તે હવે રહી શકશે કે કેમ તે વિષે ચંકાને રમાન રહે છે. વળી કેટલાક વિચારકો એવો પણ મત રજૂ કરે છે કે ભૌતિકવિજ્ઞાનની પદ્ધતિ સામાજિક વિજ્ઞાનો માટે અપૂર્ણ છે.^૨

આમાંથી એક જ દૃષ્ટિબિન્દુ લઈ આપણે ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાનની પદ્ધતિમાં જે થોડુંક સામ્ય છે તે વિષે વિચાર કરીશું. ખીન સામાજિક શાસ્ત્રોમાંથી ઇતિહાસ પસંદ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ જ કે એને વિજ્ઞાન કહી શકાય કે નહિ એ વિષે ધણીએ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે. એટલું જ નહિ, ઇતિહાસકારોમાં પણ એ વિષે ત્રીન મતભેદ નોવામાં આવે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં જે વસ્તુઓ સમાયેલી છે : એક તો હકીકતોનું શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન; અને બીજું, એ હકીકતોના આંતરસંબંધ પાછળ રહેલા કાર્ય-કારણના નિયમોનું નિરૂપણ. આ દૃષ્ટિએ ઇતિહાસને વિજ્ઞાન તરીકે સ્વીકારી શકાય.

આની વિરુદ્ધ એમ રજૂ કરવામાં આવે છે, કે ઇતિહાસકાર પોતાના નિરૂપણમાં ભૌતિક-શાસ્ત્રોમાં જે બહિર્મુખપણું નોવામાં આવે છે તે સાચવી શકતા નથી. એનાં દર્શિયાર વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેટલાં શુદ્ધ રહી શકતાં નથી. એ સર્વ પર ઇતિહાસકારના વ્યક્તિત્વની પ્રત્યક્ષ અસર પડે છે. આપણો અહીં એ બતાવવાનો હેતુ છે, કે ભૌતિકવિજ્ઞાનોમાં નિર્ભેળ બહિર્મુખપણું શક્ય નથી અને ભૌતિક અને સામાજિક વિજ્ઞાનોની પદ્ધતિ વચ્ચેનો તફાવત ક્યાં સાપેક્ષ છે.

૧ 'Relativity' અને 'Quantum Theory' થી આધુનિક ભૌતિકવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુમાં થયેલું મહાન પરિવર્તન.

૨. A. J. Toynbee, *A study of History* Vol. I p. 3

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જે સાધનો વડે કુદરતના અમુક બનાવો પાછળ રહેલા સામાન્ય નિયમો શોધી રહ્યા હોય છે તે સાધનો જ એ નિયમોથી પર હોતા નથી, પણ એ નિયમોને આધીન હોય છે. ઉબ્માનું માપ કાઢવા માટે પારાને એક ‘રેન્ડ’ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, કારણકે ઉબ્માનું પ્રમાણ જેમ જેમ વધે છે તેમ-તેમ પારા પણ વિસ્તાર પામે છે. આ ઉપરથી તો એમ કહિત થાય કે ગરમીનું માપ કાઢવા માટે પારા જેવા પ્રવાહીના વિસ્તાર પાછળ રહેલા નિયમોનું જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ. બીજું એમ પણ સ્વીકારવામાં આવે છે કે ‘મેકેનિકલ’માં જે માપનાં સાધનો વાપરવામાં આવે છે તેમાં સ્થળાંતરથી કોઈ પણ પ્રકારનો ફેર થતો નથી. એટલે માપનાં પરિણામોમાં ગતિથી કોઈ પણ પ્રકારની અસર થતી નથી. અહીં પણ આપણે માની લેવું પડે કે જે સાધનો વાપરવામાં આવ્યા છે તે પાછળના નિયમોનું આપણને જ્ઞાન છે, એટલું જ નહિ પણ એ નિયમો સાબીત થયેલા છે!

આ વસ્તુસ્થિતિ ઇતિહાસની સંશોધનપદ્ધતિમાં પણ જોવામાં આવે છે. જે બનાવ અથવા બંધારણનું શાસ્ત્રીય સંશોધન કરતાં હોઈએ તેમાં જે સાધન અથવા હથિયાર વાપરવામાં આવે છે તે પણ તે બનાવ અથવા વસ્તુસ્થિતિનો એક ભાગ જ છે.^૧

ઇતિહાસને વિજ્ઞાનની કક્ષામાં મૂકવા સામે આ દલીલો રજુ કરવામાં આવે છે. ઇતિહાસકાર એક તરફથી પોતે સામાજિક બજોની અસર નીચે હોય છે અને એવા અનેક બજોના આધારો અને પ્રત્યાધારોનો એક ભાગ છે. એટલું જ નહિ, પણ એ બજો સામે નિશ્ચિત રીતે પોતાનું વર્તન પણ કરે છે. સ્વાર્થે બીજી રીતે, એ જ સામાજિક બજોની પર હોય એવી રીતે એનું સંશોધન અને અભ્યાસ પણ કરે છે। અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે માણસ પોતાના અનુભવોથી સર્વ રીતે જાત હોય છે એ સર્વાંશે સાચું કહી ન શકાય. અનુભવે પરંપરાની જાતથી અજાત સુધી જુદી જુદી ભૂમિકા પર માણસ પોતાના અનુભવ વ્યક્ત કરે છે. એથી માણસને પુર્વેપૂરો સમજતા માટે ફક્ત જાત ભૂમિકા પરની માન્યતાઓ નહિ પણ અજાત દ્વારા વ્યક્ત થતી માન્યતાઓનો પણ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

આ વસ્તુસ્થિતિ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. પોતે જે હથિયારો અને સાધનોનો ઉપયોગ કરી રહ્યો છે તેઓની માફક પોતે પણ કુદરતનો એક વિભાગ છે; એક દૃષ્ટિએ એ પણ કુદરતના અનેક આધારો અને પ્રત્યાધારોમાંનો અંશ છે, અને તે સાથે બહિર્ગુણ દૃષ્ટિથી એ બજોનું માપ અને સંશોધન કરવાનો દાવો પણ કરે છે. આ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે જે બનાવ અથવા હકીકતોનું એ સંશોધન કરે છે તેના એક ભાગ તરીકે જ એ વર્તે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા માટે, કેટલેક અંશે એ અનુભવ આવશ્યક છે. શુદ્ધ મન, પદાર્થવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી શકતું નથી. નહિ તો, જે બનાવ અથવા વાતાવરણનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે તે સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ શક્ય નથી એટલે અનુભવ શક્ય નથી, અને પરિણામે અભ્યાસ શક્ય નથી. એવી જ રીતે

૧. ‘The circle thus proves in science as unescapable as in history. Every instrument and every document participates in the structure which it is meant to reveal!’

ઈતિહાસકારને પણ પોતે જે સુગનો અથવા બનાવનો અભ્યાસ કરતો હોય તે સાથે માનસિક અનુભવો દ્વારા જોતજોત થતું પડે છે અને તે છતાં તેથી પર પણ રહેતું પડે છે.^૧

આ પ્રકારના સંબંધથી, ઈતિહાસકાર કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી પોતપોતાનાં અભ્યાસનાં સાધનોદ્વારા પોતે જે બનાવ અથવા વસ્તુસ્થિતિનો અભ્યાસ કરે છે તેમાં અમુક પ્રકારનું સ્પષ્ટન ઉત્પન્ન કરે છે. એક અણુના બંધારણનો અભ્યાસ કરવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી તેમાં સ્પષ્ટન દાખલ કરે છે. ઈતિહાસકાર એવી રીતે કોઈ જૂના ઐતિહાસિક સંપ્રદર્શનો એકાદ લેખ લઈ આખા ઐતિહાસિક પ્રવાહમાં એક પ્રકારનું સ્પષ્ટન દાખલ કરે છે. ધારો કે અશોકના સમયનું એક તામ્રપટ, અત્યારે મળી આવ્યું. પરિણામે પરંપરાથી ચાલી આવેલા ઐતિહાસિક અભિપ્રાયમાં મહાન પરિવર્તન થવાનો સંભવ હોય. એથી કદાચ અશોકની મહત્તામાં વધારો થાય અથવા ઘટાડો થાય! આથી આખા ઐતિહાસિક પ્રવાહમાં એક પ્રકારનું સ્પષ્ટન ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જ રીતે વિજ્ઞાનોમાં એક નવી શોધની અસર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના દૃષ્ટિબિન્દુ પર તેમ જ નવાં સાધનોની રચના ઉપર થાય છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે ઈતિહાસ કે ભૌતિકવિજ્ઞાનોમાં, કોઈ પણ નવી જ્ઞાનની શોધ, આપણા જૂતકાળના જ્ઞાનમાં ફેરફાર કરે છે એટલું જ નહિ, પણ આપણા વર્તમાન દૃષ્ટિબિન્દુમાં અને વર્તનમાં પણ મહાન મૂલ્યપરિવર્તન કરે છે.^૨ ઈતિહાસ કે વિજ્ઞાનનું સંશોધન કેવળ ‘પુરાતત્વ મંદિર’માં કે ‘પ્રયોગશાળા’ સાથે સંબંધ ધરાવે છે એમ નથી. આજે તો બેઉ જગતને પોતપોતાની એક પછી એક નવી શોધોની ધમકી આપી રહ્યા છે!

૧. ‘If the physicist were nothing but a physical apparatus, there would be no physics; nor would history exist, if the historian were mere historical document.’

—E. Wind, *Philosophy and History* p. 259

૨. સરખાવો : J. W. N. Sullivan, *Limitations of Science*, p. 209—210.

‘ધર્મની ખેંચ’

પ્રભુદાસ કાલિદાસ વ્યાસ

[અંતુ]

‘મૃગને શીંગડે બાંધી ચિટ્ટી કેા જતિએ અરે
બાંધ્યા વર્ષા-સમૂહોને ના ‘વર્ષા અવ ઊતરે;’
પ્રચલી કિંવદન્તી એ ‘મોઢે મોઢે ઘરે ઘરે,
ભૂંડા દુષ્કાળના ઓળા ઊતર્યા લોકમાં ખરે.’

[સંગ્રહ]

વર્ષોનાં વર્ષ વીત્યાં પણ નહિ નલયી જિંદુ એકે સરે છે,
આશાના તાર તૂટ્યા, નિરજન વગડા, ગામડાં, ગોઠડાં ચે;
ભૂખ્યાં ને દુઃખ-દુલ્યાં અહીં તહીં રવડે પિંજરો હાડકાંનાં,
સાંસા જ્યાં જ્યાં જીવો ત્યાં જન, પશુ, સહુને પાણીના ઘૂંટણના.
કાળો દા’ કૈં જાણે છે ધરતી ઉજડ વેશન ખાવા ધસે છે,
ગામોના પાદરોમાં અહીં તહીં મુઠદાં થોકથોકે-સડે છે. ૧૦
છાંડીને છોડુડાંઓ, ઘર તજી જન સૌ કૈંક ખાવા ફરે છે,
ને જેંચી જેંચી ખાતાં અગણિત ઉડતાં કાગડા-ગીધડાં ચે.

[અંતુ]

દૂળળાં લોક સૌ ચાલ્યાં રાજની ડેલીએ ગયાં,
નાખી ધા; સાંભળી રાજા ઊભા એલલ થી ગયા.
સાંભળી કિંવદન્તી, ને મૃગને ઝાલવા અડે
જોળતાં જોળતાં કેમે હરણ હાથમાં પડે.
વાયકા લોકની સાચી કરી; ચિટ્ટી મળી ખરે
છાંડીને હાથમાં લેતાં મેઘાડખર થી રહે.

૧૫

[સંગ્રહ]

ત્યાં તો દેતી સળાકા વિજળી, કડક રચામળાં વાદળાં ચે
ફાંડીને આલ ત્રાડે ખરરર વરસે મૂશળો નેવી ધારે.
ધૂળતવીને ધરાને સરરર મુસવે ડારતા વાયુ-ત્રાતે,
અંધારાં ઘોર માંડીં પ્રતિપળ વધતા શબ્દમાં. વિશ્વ ડૂબ્યું.

૨૦

[ઉપનતિ]

(ઇંદ્રવજા, ઉપેંદ્રવજા)

(વંશસ્થ, ઇંદ્રવેશા)

ના સૂઝતાં મંદિર કે મિનારા
ના માર્ગ, કેડી, કંઈ ચે કુળાતાં;
ના કો દિશા, અંતર કે જણાય

૨૫

પાણી અને પાણી વધે જ જાય.
જાણે નકી આ જગ-કાળ આઠ્યો
માઝા મૂકે સંતત મેઘ-ધારો.
ત્યાં સીમમાં ખૂંપડી કોક પાસે
આહા ! દિસે આ શું જરી પ્રકાશે !

૩૦

કો ઘોડલું હાંકતું પાણી માંહે
દે હાવળો, ચાચતું રહાય જાણે.
માથે દિસે આકૃતિ કો મનુષ્યની
ટાંઢે ઠરી કૂંઠ નકી થયેલી.
ત્યાં આકૃતિ સ્ત્રી તણી, ખૂંપડીએ

૩૫

જોઈ રહે—આ વળી તાલ શું છે !
ત્યાં જાતિલો ઘોડલો નેન-સાને
'ઉગાર એકા' ચાચતી હોય જાણે
હજુણતી આવી ઉભી સગીપ.

'કાટી રહી આંખ વશટી ધૂંજ
થંભી રહ્યો શ્વાસ ગલાઈ જાણે.
જોઈ રહી બાઈ સ્થિતિ કળી ગે
ને જોળખ્યા એલલ-લોકનાથને.
ઝરી ઝરી ખૂંપડી માંહી પાણી-
પાણી-લીની ચીજ જધો થઈતી.

૪૦

૪૫

અંગાર ચૂકામહી ના મળે જરા
ને ડાખલી બાકસની લીંજાઈ.
છાણાં અને ઘાસ મુકેલ લાકણાં
ના કે મળે સાધન તાપનું ત્યાં.
દરેક જાયે દણ લાખ-કોડની
'આસાણ'ની વીજ તહીં ઝગડી.

૫૦

ખીજી ક્ષણે માનવ-હૂંફે દેવા
 સંસાર-વિહોણા, જડ, કૂંઠ દેહને
 વર્ષા-લીના, શીતલને ઉતારી,
 ઘાંલી ગથે, કાટલ ખાટલામાં
 વીંટી, લપેટી સ્વથરીર સંગે
 સુવારી, ઓઢી લીધી ધાબળી બે.

૫૫

[મંદાકાન્તા]

હર થાળે નજર અહીંથી તિરછી તીરશી ને
 મૂંગી થાળે છલકી ખળની, વાચ ખોવાઇ જીને.
 જીડી જાળે અગમ પધપે વાયુ થા હુર્વિચારે
 થંભી જાળે હલનચલનો; પ્રેમના ઓધ આંહી
 બે છે જિંડા સતત ગરવા ગંગ થા પુણ્યશાળી
 જોડાળે દ્વાં કરચુગલ સી દેહ-માથુ નમાવી.

૬૦

[અનુ૦]

જિતરી ટાઢ ને ઠંડી જીડી જો હૂંફથી ખરે
 ખારણે સૂર્યની ઉખા આપતી આશિષો, સરે.
 આંખડી ઊઘડી, પાસે શોભતી જહેનડી જીવે
 'ધર્મની જહેનડી મારી' ઠહી પાદે ઢળી પડે.
 આમ એભલ કુંધાઇ હુર્પ-આભાર-ભારમાં
 બોલી માંડ ચકયો આવું—લાગણીના પ્રવાહમાં—
 'શું આપું તુજને જહેની? આપું સર્વસ્વ માહકું;
 તો. એ દેહ ગેહ એણું પૂરવા પૂહું આટલું—
 સ્થાપશે ધર્મની જહેની! સુજને ભાધને પદે?'

૬૫

૭૦

૭૨

આંખનો નંબર

તપાસી તેમજ

ડાક્ટરના પ્રિસ્ક્રીપશન મુજબ

ચરમા બનાવનાર

રંજનલાલ એમ. શાહ

ભુમ્ભામસીદ પાસે : અમદાવાદ

ફાઉન્ટન પેન તથા નોવેલ્ટીઝ અમારે ત્યાં વ્યાજબી ભાવે મળશે.

ટેલીફોન:
૨૧૧૧૦
ટેલીગ્રામ:
કેમ્ફર્ટ

સારનીય

જિવાક્ષ

રહેવા
જમવાની
આદર્શ
સગવડ

અમદાવાદના શ્રેષ્ઠ મંજીર

ગૂ જ રા ત નાં
અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ : જહાંગીર પ્રધર્સ

"I believe that my life, my reason, my light, is given me exclusively for the enlightenment of my fellow-beings. I believe that my knowledge of the truth is a talent which is lent me for this object : that this talent is a fire which is a fire only when it is being consumed. I believe that the only meaning of my life is that I should live it only by the light within me, and should hold that light on high before men that they may see it.

—TOLSTOY

ભાવાર્થ : હું માનું છું કે મને મારું જીવન, મારી બુદ્ધિ અને મારું જ્ઞાન મારા માનવજાતિને જ્ઞાન આપવા માટે જ મળેલાં છે. હું માનું છું કે મારું સત્યજ્ઞાન એ પણ એક શક્તિ છે અને તે આ જ હેતુ માટે અને ધીરવામાં આવેલી છે : એ શક્તિ અગ્નિ જેવી છે. અને એ અગ્નિ ત્યારે જ્વરતો હોય છે ત્યારે જ અગ્નિ રહે છે. હું માનું છું કે મારા જીવનનો એક જ અર્થ છે કે મારે મારું જીવન મારા અંતરીયની પ્રેરણા પ્રમાણે ગાળવું અને મારે એ દીપને માણસો આગળ જાણી દેવા જેવો તેઓ અને નેહી રાકે.

—ટોલસ્ટોય

મહાત્માજીની સાથે આ વાતચીતો ૧૯૨૪ અને ૧૯૨૬માં થઈ હતી. જે તરતોતરત જ તે લખી લીધી હતી. ૧૯૨૬માં મેં એ તેમને મોકલી આપી અને પ્રગટ કરવાની રજા માગી. તેમણે એ વાંચી નેહી અને મને લખ્યું કે મને એ ખૂબ ચિતાકર્ષક ('interesting') લાગી છે, અને બંને એટલા એછા સુધારા કરીને પાછી મોકલું છું ('with the fewest possible alterations') : આ વાત અક્ષરેઅક્ષર સાચી છે, માત્ર બેક લીટી ઉપર જ તેમણે કલમ ચલાવી હતી. આ નિરક્ષિમાનતાના ગુણથી જ આજે તેમણે સોનાં હથેલી છે. એ સિરાય તેઓ મને લખત ખરા (૨૦-૯-૧૯૨૭ —ત્યારે હું વિદેશમાં ભારતીય સંગીત વિશે વ્યાખ્યાનો આપતો ફરતો હતો—તેમને મેં ફરી યુરોપ આવવાનું લખ્યું હતું.) :

“મિત્ર મિત્ર,

યુરોપમાં મારી જીવનિ થઈ છે તેને હું સાચે જ અચોચ છું. મને થયોવાર એમ થાય છે કે હું ને પાછો યુરોપ કે અમેરિકા જઈ તો મારા વિશે એમના જે મોટા મોટા ખ્યાલો છે તે બધા કડબૂસ થઈ જશે—તેમની બમણા લાગી જશે. તમે ખાતરીપૂર્વક માનજો કે આ હું કેવળ સિદ્ધાંતાર કે વિનય ખાતર રહેતો નથી. હું આમ કહું છું કારણકે મને સાચે જ એમ લાગે છે.

એ જ,

ગાંધી ”

મહાત્માજીની સાથે મારી પહેલી મુલાકાત ૧૯૨૪ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પૂનામાં થઈ હતી. ત્યાંની ધરિપતાલમાં તેઓ ત્યારે પથારીવશ હતા—તરતના જ એપેન્ડિસાઈટિસનાં અઓપચાર પછી. તે વખતે પણ તેઓ જેલમાં હતા એમ જ કહેવાય—કારણ કે જેલ તરફથી જ તેમને ધરિપતાલમાં મોકલ્યા હતા. છતાં તે વખતે તેઓ માંદા હતા. એટલે મુલાકાત માગનારાઓને સહેલાઈથી તેમને મળવાની રજા મળતી હતી.

સવારનો પહોર હતો. આકાશમાં સવારનું સોનું પથરાયેલું હતું.

મહાત્માજી ઓશીકાંના ઢગલા ઉપર બેઠા હતા—અર્ધા સ્તેલાં હતા એમ જ કહેવું જોઈએ. ઓરડામાં તેમના મંત્રી મહાદેવ દેસાઈ, શ્રીમતી સરોજિની નાયકુની એક કન્યા, એક તામીલ વક્તા, અને બીજા પણ કેટલાક જણ હતા. મહાત્માજી તેમની સાથે હસતે મોઢે વાતચીત કરતા હતા. તેમનું હાસ્ય જોઈને મન ભરાઈ ગયું. એવું શિશુસરલ હાસ્ય મોટી હિંમરના માણસોના મુખ ઉપર જોવાનું સૌભાગ્ય જીવનમાં જવડે જ મળે છે. જવાહરલાલે તેમની આત્મકથામાં ખોટું નથી કહ્યું કે મહાત્માજીનું હાસ્ય જોવાનું સૌભાગ્ય જેને મળ્યું નથી તે મહાત્માજીને ઓળખતો નથી.

*

*

*

તેમને પ્રણામ કરીને મેં કહ્યું : “ માત્ર આપનાં દર્શન કરવા જ હું બાંગ્લોરથી પૂના આવ્યો છું. ”

મહાત્માજી હસીને બોલ્યા : “ Oh, that is kind of you indeed ! ”

પોતાની પાસે જ બેસાડીને તેમણે મારું નામ અને ઓળખાણ પૂછ્યાં.

નામ સાંભળતાં જ શ્રીમતી સરોજિનીકન્યા બોલી, બીકમાં : “ ઓ ! તમે પેલા ગવૈયા દેવીપ રાય કે ? —જે યુરોપમાં ફરી ફરીને સંગીત શીખતા હતા—તે દેશની ‘ હાર્મની ’ આપણા દેશની ‘ મેલડીમાં ’ આણવા માટે ? ”

“ ઇંગ્લંડમાં અને જર્મનીમાં હું ત્યાંનું સંગીત થોડું થોડું શીખ્યો છું ખરો, ” હું વિધિપૂર્વક વિનય વચનથી બોલ્યો, “ પણ આપણા સંગીતમાં તે લોકોની ‘ હાર્મની ’ દાખલ કરવાની મારી કદી મતલબ હતી જ નહિ. ”

“ પણ તમે ગવૈયા છો એ વાત તો તમે જાહેર કરી દીધી, ” મહાત્માજી બોલી બીકમાં, “ એટલે હવે બોલો—મારા જેવા એક માંદા આદમીને તમે થોડાં ગીત ગાઈ સંભળાવશે કે નહિ ? મને તો માત્ર એટલું જ જાણવાનું મન છે. ”

“ આપને ગીત સંભળાવવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થશે એવું મેં ધાર્યું નહોતું, મહાત્માજી. હું મારો તંબૂરો લઈને ક્યારે આવું, કહો—સાંજે ? ”

“ સાંજે આવો તો તો બહુ સારું—અરે બીલા રહો ” એમ કહીને મહાત્માજીએ ઓરડામાંની અંગેજ નર્સને પૂછ્યું : “ મારા આ મિત્ર જે સાંજે અહીં જશે : ગીત ગાય તો અહીંના બીજા દરદીઓને અગવડ થશે ખરી ? ”

સ્વેતાગિની હસતે મોઢે બોલી : “ લગાર નહિ, મિસ્ટર ગાંધી. તમે જોઈએ એટલાં ગીત સાંભળજો. ”

મહાત્માજીએ તેનો ઉપકાર માની મને કહ્યું : “ તો આજે જ સાંજે—પાંચ વાગે, કાવશે ને ? ”

“ જરૂર, મહાત્માજી—માત્ર એક પ્રશ્ન માફ કરજો—સંગીત તમને ખરેખર ગમે તો છે ને ? ”

“ સંગીત કોને ન ગમે ?—હું નાનપણથી જ સંગીતબક્ત છું—ખાસ કરીને ભજનોત્રી. છતાં તમને કહી રાખવું સારું કે સંગીતના તદ્દવિદ જોને કહું છે તેવો હું નથી—એટલે કે સંગીતના ટેકનિકની સાથે મારે કશી લેવા દેવા જ નથી. પણ એવું મને ઝાઝું દુઃખ પણ નથી. સંગીત મારા હૃદયને સ્પર્શ કરે છે—અસ, બીજું શું જોઈએ ? તમને શું લાગે છે ? ”

“ પણ સંગીતની ટેકનિક જાણતા હોઈએ તો સંગીત પ્રત્યેનો પ્રેમ વધે નહિ ? ”

“ વધે. પણ મને એ જાતના વિશેષ જ્ઞાનની ઝાઝી ઉત્કંઠા નથી. સંગીતમાંથી હું તો પ્રેરણા મેળવવા ઇચ્છું છું, આનંદ મેળવવા ઇચ્છું છું. એ જો મને મળી રહે તો મને સંતોષ છે.

“ મને આજે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાની આવી જ એક ઇસ્પતાલ યાદ આવે છે. ત્યાં પાટાબાંધેલી અવસ્થામાં જ્યારે હું પડેલો હતો, ત્યારે મારી વિનંતીથી મારા જ એક મિત્રની કન્યા રોજ મને તેમનું પ્રખ્યાત ભજન *Lead Kindly Light* ગાઈ સંભળાવતી, તે સંગીતથી મારી બધી અંગતી વેદના અને તાપ પીગળી જતાં. એ કન્યાનો હું કેટલો ઝાણી છું !—બોલો, હજી વધારે સાબીતી જોઈએ છે મને સંગીત ગમે છે કે નહિ એની ? ”

ઝોરડો હાસ્યથી ગાજી બેઠો.

*

*

*

હું એક મરાઠી પ્રિન્સિપલને ઘેર જોત્યો હતો. ત્યાં આખો દિવસ કોઈની સાથે સારી રીતે વાતચીત કરી ન શક્યો. મને વારંવાર રવીન્દ્રનાથની ‘ શ્રી અરવિંદ તપશ્ચુ ’ કવિતા યાદ આવતી હતી.

અરવિંદ, રવીન્દ્રે લલ નમસ્કાર...
દેવતાદ દીપ હસ્તે ને આસિલ ભવે
સૌંદર્ય ઉદ્ભવે બલો કાન્ રાન્ કયે
પારે શાસ્ત્રિ દિતે ! બંધનશૂન્ય તાર
ચરણવંદના કરિ કરે નમસ્કાર,
કારાગાર કરે અભયવંદના. X

કદાચ મહાત્માજી તે વખતે જોલમાં હતા એટલે આ લીટીઓ હું જૂલી શકતો નહોતો.

*

*

*

*

નમતા પંહોરનો સેનિરી પ્રકાશ ઝોરકામાં પથરાઈ ગયો છે. મહાત્માજીના ચંરણ પાસે જઈને બેઠો હાથમાં તંબૂરો લઈને. ગીતોગાઈનું ગીત ગાયું :

* * * અરવિંદ, રવીન્દ્રના નમસ્કાર રવીંદ્રો.....દેવતાનો દીપ હાથમાં લઈને ને જગતમાં આજ્યો છે, તે ઉદ્ભવને કહો કયો રાન્ કયારે સન્દર્શ રહે છે ! બંધનની બેડીઓ તેની ચરણવંદના કરી તેને નમસ્કાર કરે છે. કારાગાર તેનું સન્માન કરે છે.

સુની-મેં હરિ આવનકો આવાન
મહલ ચડી જોડે મારી સુનની, કબ આવે મહારાજ !
દાકુર મોર પપીહા જોડે કોયલ મધુરે સાજ.
બરસે બાદરવા મેઘા જોડે દામિન છોરી ઘાજ.
ધરતી રૂપ નવાં નવાં ધરિયાં પિયા મિલનકે કાજ
મીરા કે ચિત ધીર ન માને વેગ મિલેા મહારાજ.

I hear the sounds of His approach
His footfalls round me ring.
They echo in heart's chamber, friend,
When will He come, my King ?
Hark, there the cuckoos bulbuls sing,
Look, shines the peacock's wing.
Mid July's rains cloud-voices thunder
The lightning cleaves the sky asunder
All earth renews her beauty's wonder
For love's green welcoming !
Now Mira's soul is all a-beave
For Thee, O come my King !

મહાત્માજીની આંખમાં પાણી ચમકી ઊઠ્યાં. કેટલીય વાર સુધી કાઈ જ બોલ્યું
નહિ !...મારા તરફ જોઈને મહાત્માજી તે હાસ્ય હસ્યા જે

આધાર-પ્રાણે સિશુર દાને
મિટાય આવેા ક્ષુધા
કરુણા દાપે... ધરણી-તાપે
આપણ દાવે સુધા.

*

*

*

મહાત્માજી જ પહેલા બોલ્યા :

“ મીરાંનું લગન ! સુદર ન હોય એમ બને ! ”

“ આપ લોક ગુજરાતમાં મીરાંના લગન જરૂર જ મેઘાં સંતોષતા હશે ? ”

“ મીરાંનાં ધણાં પદો મને પરિચિત છે—મારા સાબરમતી આશ્રમમાં મહો મહોથી
ગવાય છે. આવેા અનાવિલ આનંદ બહુ જોછાં પદોમાંથી મળે છે. ”

મને એટલું તો સારું લાગ્યું...હિંદી ભાષામાં મીરાં અને કૃષ્ણીનાં લગનનો જોટો
ક્યાં છે ? હું બોલ્યો : “ આપને મીરાંના પદમાં વિશેષતા ક્યાં લાગે છે ? ”

“ ક્યાં ? તેની અકૃત્રિમતામાં—બીજે ક્યાં ? મીરાંના ઉદ્દગારમાં. કૃત્રિમતાનું નામ સદાં
નથી. મીરાં ગીત ગાઈ ગઈ છે. તેનાથી ગાયા વિના રહેવાયું નહિ માટે. સીધું હૃદયમાંથી
નીકળ્યું છે. કુદરતી ઝંરણાંની પેઠે—જાણે કૂટી નીકળ્યું ન હોય. યશનો મોહ અથવા લોકોની

વાહવા મેળવવાનો કંઈ એ પત્નો હેતુ થોડો જ હતો—જેમ ધણી ચારણ ચારણીઓના ગીતનો હોય છે. આ જ એની અપીલ છે—જે કદી વાતી થવાની નથી.”

“આપણાં આવાં સુંદર ગીતોને આપણા શિક્ષણમાં સંસ્કૃતિમાં આજ સુધી કેટલું ઓછું સ્થાન મળ્યું છે !”

“એ વાત સાચી છે,” મહાત્માજી બોલ્યા, “અને એ કાંઈ ઓછા દુઃખની વાત નથી. હવે જાગવાનો સમય આવ્યો છે. કારણ જો લોકોના અનાદર અને ઔદાસીન્યને પરિણામે આ ગીતો મરવા પામે તો તે ભારે દુઃખની વાત થઈ પડશે. આ વાત મેં વારંવાર કહી છે.”

મહાદેવ દેસાઈ બોલ્યા: “ખરું, એ વાત એઓ હંમેશાં જ કલા કરે છે.”

મેં કહ્યું: “આ વાત સાંભળીને મને એટલો આનંદ થયો, મહાત્માજી, કે શું કહું ? કારણ—ખોટું લગાડશે નહિ—હું હમેશાં એવું માનતો આવ્યો હતો કે આપની કઠોર જીવન-સાધનામાં કલાકારીગરીને કંઈ સ્થાન જ નથી. કહેવામાં શો વાંધો, મને ધણી વાર એવો બય રહેતો કે આપ સંગીતના વિરોધી હશે.”

“વિરોધી ! હું !! અને તે પણ સંગીતનો !!!” મહાત્માજી બોલી ઊઠ્યા. હું જરા શરમાઈ ગયો—આટલું ખુશ્ખુશું ન કહ્યું હોત તો એ આજત કદાચ.

પરંતુ મહાત્માજીના મુખ ઉપર આશ્વાસનનું રિમત તરત જ પ્રગટ્યું: “ના ના, તમારો કશો વાંક નથી દિલીપ. હું જાણું છું—સમજું પણ છું—શા માટે આવી વાતો મારે વિષે ફેલાય છે—પણ હું શું કરું, કહો ? મારે વિષે એટલા બધા જાતજાતના વિચિત્ર ખ્યાલો વાતાવરણમાં ફેલાઈ ગયા છે કે હવે કશો ઉપાય નથી.”

કાઈ કાઈ સહેજ હસ્યું.

“પરંતુ આ ખ્યાલોને લીધે ચંચુ છે એવું કે જ્યારે હું એમ કહું છું કે હું પોતાને ખરેખર એક કલાકાર માનું છું ત્યારે મારા પ્રિય મિત્રો પણ હસે છે. તેઓ માને છે કે આવી મજકરી મારે મોઢેથી ભાગ્યે જ બીજી નીકળી હશે.”

બધાં આ વખતે વધારે હસી પડ્યાં.

“હું પણ આ વાત સાંભળીને હસું છું એથી ખોટું ન લગાડશે મહાત્માજી,” મેં કહ્યું, “પણ શું એમ ન હોય કે આપની કઠોર સાધનાને કારણે જ આલો ખ્યાલ લોકોના મનમાં બંધાઈ ગયો હોય ? કારણ આપણે લોકોને પણ ખરી રીતે હોય ન ઈ શકીએ જો તેઓ કઠોર સાધના અથવા સંન્યાસની સાથે કલાપ્રેમનું અસ્તિત્વ ન કલ્પી શકે.”

“પણ તેઓ એટલું કેમ ન સમજે કે સંન્યાસ જ જીવનની સૌથી મોટી કલા છે ?”

“સંન્યાસ—કલા ?”

“નથી ! કલા ખરું જોતાં શું છે ? સરસ સુષમા, ખરું ને ? અને સંન્યાસ શું છે ? સરસતમ સુષમાને શો જિન્દા જીવનમાં પરમ સુંદરરૂપે પ્રગટ કરવી—ગંધી આંખ આંજ દેનારી કૃત્રિમતા અને દોંગ છોડી દઈ ક્રમસે ને પગસે સાચા શુદ્ધ રહેવાની સાધના. એટલે

જ હું હંમેશાં કહું છું કે સાચો સંન્યાસી કેવળ કલાની, સાધના કરે છે એટલું જ નહિ—
પણ તેનું જીવન જ એક અર્થ કલાકૃતિ હોય છે.”

મહાત્માજીના અવાજમાં આવેગની જરા ગરમી આવી: “તમે કદાપી પણ શંકા છો કે
આવી જેની માન્યતા છે તેને લોકો સંગીતનો વિરોધી કહે છે—માત્ર એટલા જ કારણ કે
તે સ્વભાવથી જ સંન્યાસી છે! કહે છે હું સંગીતવિમુખ છું—હું તો ખારતતા ધર્મ-
જીવનને અને સંગીતને જુદાં કદાપી જ નથી શકતો! આ પછી મારે શું કહેવું, કહો જોઈ?”
મહાત્માજીના મુખ ઉપર કરુણ હાસ્ય પ્રગટી ઊઠ્યું.

“પણ જો એમ હોય તો લોકોએ તમને શા વાંકે સંગીતકલાવિમુખ માની લીધા?”

“કંઈક વાંક હશે કદાચ,” મહાત્માજી ફરી જરા હસ્યા, “એક તો કદાચ એ હશે
કે આ જીવનમાં જ અનેક વસ્તુઓ કલા તરીકે વખણાય છે તેમાં મને કશું જ મહત્ત્વ
લાગતું નથી. એનો અર્થ બેશક એ છે કે મારા મનનાં પ્રાણનાં મૂલ્યો જુદાં છે—
my values are different: દાખલા તરીકે જેની માત્ર તદ્દવિદો જ કેદર કરી શકે
તેને હું મહાન કલા કહેતો નથી—એટલે કે ટેકનિકની ગદીફૂંચી જાણ્યા વિના જેમાં કશી
સમજ જ ન પડે એવી કલાને. હું તો એમ માતું છું કે મહાન કલાની અપીલ બરાબર
કુદરતના સૌંદર્યની પેઠે વિશ્વજનીન હોય છે. સદૃશ ચર્ચા કરવામાં જીવાનું કરવી એનું જ
નામ કલારસિકતા એવું હું માની જ શકતો નથી. ખરી રસિકતાને વિશેષતતા સાથે અને
અતિશય ચીકણાવેડા સાથે કરી સંબંધ જ નથી. તેનો વેશ તો સાદો જ હશે—તેનું
પ્રાગટ્ય પણ સહજ હશે—હમણાં મેં કહ્યું એમ પ્રકૃતિની પ્રાસાદિક ભાષા જેવું.”

જરા વાર ચૂપ રહી હું બોલ્યો: “પણ—મેં સાંભળ્યું છે કે આપ આપની ઓરડીમાં
ચિત્ર બિત્ત ટાંગવાની વિરુદ્ધ છો? એ પણ નિંદાખોરોનો ખોટો આરોપ છે?”

“ના,” મહાત્માજી ફરી મૃદુ હસ્યા, “અટે મને ધણીવાર એમ કહાય છે કે મારા
ધણા મિત્રો એટલા ઉપરથી જ માની લેતા હશે કે હું મારા મનથી કલાવિમુખ હઉંશ.”

“પણ દીવાલ ઉપર ચિત્રો ટાંગવામાં આપને વાંધો શો?”

“શું કરવા ટાંચું, કહો જોઈ—જો દીવાલ આપણે માત્ર આશ્રય ખાતર ઘર બાંધતા
માટે જ બાંધી છે, તો દીવાલની જે મૂળ સાર્થકતા છે તે સિવાય બીજી સાર્થકતા તેને
અર્પવા શું કામ જવું—આમ પ્રયત્ન કરીને? જેમને કરવું હોય તે બલે કરતા—તેમને જો
ઠીક લાગતું હોય તો ચિત્રોથી આખા ભોત ભલે ઢાંચો દે—હું કંઈ ના પાડતો નથી. માત્ર
મારી પ્રેરણાને માટે મારે ચિત્રની કશી જરૂર નથી—બસ, પત્તી ગયું. કુદરત જ મારે માટે
પૂરતી છે.”

મહાત્માજી જરા અટકીને બોલ્યા: “તારાબર્બા આકાશ તરફ જોઈ જોઈને કેટલીવાર
હું જ્યોતિરહરયના અતલ આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયો છું—કદી મારી આંખ યાદી નથી. વિશાળ
મેદાન, વન, પર્વત, નદી, સાગર, એ બધાં ક્યાં નથી—એ બધાં, જ્યારે જોઈએ ત્યારે મારી
સૌન્દર્યની ક્ષુધા ક્યાં સમાવતાં નથી? તારાથી ચકચકતું આકાશ, મહાન સમુદ્ર, સ્વેનાળી

× Only I do not need them for my inspiration. —સુધારીને મહાત્માજીએ પોતે
છેલ્લા ત્રણ ચપ્પો સ્વહસ્તે લખ્યા હતા.

શૈલમાળા, એ બધાંના સંગીતથી મનમાં, પ્રાણમાં જે કંપ જાગે છે, તેની સાથે શું કાંઈ પણ ચિત્રના કંપને કદી સરખાવી શકાય? અસ્ત ગોધૂલિની વિદાય આલાની, અને ઉદય ગોધૂલિની હાસ્યછટાની બરાબરી કાંઈ પણ મનુષ્યનો પીછાની વર્ણસમૃદ્ધિ કદી કરી શકે ખરી?"

“ના દિલીપ, ” મહાત્માજી જોડ્યા, “મારી કુદરત મારે ભલે રહે—બીજી કાંઈ પ્રેરણા મારે નથી જોઈતી. આજે પણ તેનો રહસ્યજાંઘર મારે મન એવો ને એવો અખૂટ, આનંદમય, અને સ્વપ્નભર્યો રહ્યો છે. માણસની બાળખેલ સમી કલાકારીગરીની મારે શી જરૂર છે? ભગવાનની કલાકૃતિના ગહોર રહસ્ય આગળ માણસની કૃતિ મને રંગીન રમકડાં જેવી લાગે છે. એટલે, તમે જ કહો વારુ, કે આજકાલ જે બધી રંગીલાઈ કલાને નામે ચાલી રહી છે તેમાં એવું શું છે જે આપણું મન તે આકર્ષી શકે—ખાસ કરીને ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રકૃતિ પોતાનો અખૂટ સૌંદર્યજાંઘર લઈને આપણું મનોરંજન કરવાને સદા તત્પર બિલ્કી છે?”

હું મહાત્માજીના અભિપ્રાય માણુવા જ ગયો હતો—તેમની પાસે જે કાંઈ શીખવા જેવું હોય તે શીખવા જ—અર્થા કરવા નહિ. એટલે તેમની સાથેના મનભેદ ઉપર ભાર ન મૂકતાં મતઐક્ય ઉપર જ મેં ભાર મૂક્યો: મેં કહ્યું: “આપ પ્રકૃતિને કલાકારોની રાણી કહો છો, એમાં કોણ સંમત ન થાય? તેના અશ્વર્ય અને તેના આનંદ સાથે માણસની સામગ્રીની તુલના જ શી રીતે થાય? વળી જે રંગીલાઈ અને વિશેષગતા આપને ગમતી નથી તે બધી ખૂટ જોતાં અસાર છે એ પણ કોણ નહિ માને? મને પણ કેટલીય વાર લાગ્યું છે કે—કલાકારોના આત્મસંતોષ ભારે હાનિકર્તા છે, તેની ફાસલામણીથી જ મન કહે છે કે કલા જીવન કરતાં મોટી છે.”

“બરાબર છે, ” મહાત્માજી ખુશ થઈને જોડ્યા, “જેટલી જાતની કલા છે તે બધીને બેગી કરીએ અને તેમની યોગ્ય કિંમત ગ્રાંધીએ તો પણ કહેવું પડે કે તેઓ જીવનના મહત્વની બરાબરી કદી કરી શકી નથી—કરી શકવાની પણ નથી. મહાન જીવનની પરબ્રૂમિકા વિના કહેવાતી મહાન કલા તમે ક્યાં પ્રગટ કરત વારુ? કલાને ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં સાતમે આસમાને ચડાવીએ તેથી શું વળ્યું, ને એ બધાને પરિણામે જીવન ધીમે ધીમે હીંગણું થતું જતું હોય? કલા તો જીવનનો પૂર્ણ અર્થ છે, સૃષ્ટિના મુકુટમણિ છે, જીવનનો મૂળ હેતુ છે, એવી એવી વાતો સાંભળીએ સારે દસ્યા વિના શી રીતે રહેવાય?”

જોરકામાં બધાં જ ચૂપ રહ્યાં.

“કલા જીવન કરતાં મોટી!” મહાત્માજીના કંઠમાં સહેજ બગેનો રણકાર આવ્યો: “કેમ જાણે આવી મોં ભરાઈ જાય એવી વાતોની બકાશથી કદી મન ધરાવું હશે, કેમ જાણે કાંઈ એક નિશ્ચિત માર્ગે આત્માની મુક્તિ મેળવાતી હશે. કાંઈપણ કલાને વિષે આવો દસવા, જોવો દાવો કરવામાં આવે છે, ત્યારે હું કહું છું કે એમાં હું સંમત નથી. કારણ મારે મન સૌથી મહાન કલાકાર તે જ છે જે સૌથી મહાન જીવન ગાળતો હોય. હું કલાના આવા ગુમાનને, આવી આત્મભગવિરતાને નથી સ્વીકારતો—કલાને સ્વીકારું છું. એટલે જ તો મેં તમને કહ્યું હતું કે મારા જીવનનાં મૂલ મૂલ્યો જ જુદાં છે—અસ.”

મહાદેવ દેસાઈએ મને હસનાં હસતાં કહ્યું: “તમારી વાતચીત સાંભળીને જ કદાચ રાલાંએ મહાત્માજીના કલા સંબંધી મત વિષે ગૂંધ-લખ્યું છે, તેમના ગાંધીચરિત્રમાં?”

“એ શી રીતે બને? હું થોડો જ કલા વિષેના મહાત્મા છુંના મત જાણ્યો હતા?” એમ કહીને મેં મહાત્મા છુંને કહ્યું: “તમને કદાચ સાંભળીને આનંદ થશે મહાત્મા છ, કે આ વિષયમાં શેક્ષાં આપની સાથે સંપૂર્ણ એકમત છે. તેમની વિખ્યાત *Jean Christophe* નવલકથામાં તેમણે વારંવાર આ એક જ વાત કહી છે કે જીવન તેના બધા પ્રકટીકરણથી પર છે.”

“ખરી વાત,” મહાત્મા છુંનાં અવાજમાં પ્રસન્નતા વરતાતી હતી, “જીવનમાં રહસ્ય જ છે તે બિંધવું લોકોનું અમૂલ્ય દાન છે. તેનું કાર્ષણ્ય પ્રકારનું આત્મપ્રગટીકરણ તેને પૂરેપૂરું પ્રગટ કરી શકતું નથી. એટલે જ હું કહું છું કે સૌથી મહાન કલાકાર તે જ છે જે સૌથી મહાન જીવન ગાળે છે.”

*

*

*

તે દિવસે ફરી ફરીને મારા મનમાં મહાત્મા છુંના ગુરુ ટોલ્સ્ટોયનાં *What is Art* પુસ્તકમાંનાં અનેક વચનો ધૂમ્મા કરતાં હતાં. તેઓ એક વાર એક નાટકની પૂર્વાવૃત્તિ બોલ્યા ગયા હતા. ત્યાંથી કંટાળીને આવીને (અરે, કદાચ આજકાલનાં બોલપટ ભેત તો તો કદાચ આપઘાત જ કરત!) તેમણે લખ્યું:

“આમાં માત્ર અતિશય મહેનત હોય છે એટલું જ નહિ, પણ આંખી ભાતની કલા માટે નટનટીઓનાં આખાં જીવન પાયમાલ થઈ જાય છે. સેંકડો માણસો બાળપણથી કાં તો હાથપગ ઉછાળતાં શીખે છે (એમને નૃત્યકાર કહે છે), કાં તો કંકની કસરત અથવા યંત્રતાંડવ શીખે છે (એ લોકોને ગૈરેયા બજાવેલા કહે છે), અથવા રંગ વડે હજારો ચિત્રો ચીતરતાં શીખે છે (એ લોકોને ચિત્રકાર કહે છે), અથવા તો શબ્દ વડે બહુ કરવાનું શીખે છે (એ લોકોને કવિ કહે છે). પરિણામે થાય છે એવું કે એ બધા લોકો—માટે બાગે તો એ લોકો ખૂબ જુદાશક્તિ સાથે જન્મેલા હોય છે, પણ—પોતાનું એક ધ્વનિધ્વનું વિચિત્ર કામ કરતાં કરતાં અમાનુષ બની જાય છે, જીવનનાં બધાં યસાર્થક કાર્યોને અર્થ સમજવાની શક્તિ ખોઈ બેસે છે—તેઓ માત્ર નિપુણતાથી હાથ પગ, જીભ કે આંગળી વડે જાતજાતની કરામત કરી જાણે છે.

એ બધા કલાકારો—સાંપ્રદાઈવિદોની પેઠે—નિદાના આનંદપૂર્વક પરસ્પરનો છેદ ઉઘાવતાં ઉઘાવતાં પોતે પણ લોપ પામે છે: ... એટલે એવું જોવામાં આવે છે કે જે કલા માણસ પાસે આટલાં બધાં ત્યાગ અને નિષ્કા માગી લે છે, જેણે માનવજીવનને વામાણું બનાવી દીધું છે, તેમનું જેણે અપમાન કર્યું છે, તેનું કર્યું નામનિશાને નથી, એટલું જ નહિ તે જુદા જુદા પૂજારીઓ આગળ એવાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કે આ કિમ્મતકિમ્મત વસ્તુને માટે આપણે શું કરવા આટઆટલો ત્યાગ કરવો, આટઆટલું સહન કરવું, આટઆટલી સાધના કરવી, એ સમજવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે.”

"FRIENDS ENVY THE WHITENESS OF OUR WASHING"

Says
Mrs. Chandanben Maganlal
Sukla of Bombay

"Since we started washing the best clothes at home with 501 'Special' many friends have asked how I get our shirts, dhoties and saris so beautifully fresh and white. It is because 501 'Special' Soap takes out the dirt quickly and gently without damaging the materials. Our clothes look better and last longer than ever before."

2167 100 100 100 100 100

(Mrs. Chandanben Maganlal Sukla)

501

"SPECIAL" SOAP

MAKES WHITE CLOTHES STAY WHITE

Pure Swadeshi
Free from animal fat

TOWCO SALES DEPT.
P. O. Box 338, Bombay

THE TATA OIL MILLS CO., LTD.
Bombay House, Bombay

Please send me free samples of your soaps.
I enclose 1 anna stamp to cover postage.

Name (Mr. Mrs. or Miss)

Address

..... No.

(Please write in Block letters) (903)

ગૂજરાતી સાહિત્યને

એણે કવિતાસમૃદ્ધ કર્યું:

વૈષ્ણવ ભક્તિને

એણે પ્રેમ-લક્ષણા રસ પાંચો:

તત્ત્વચિંતનમાં

એણે જીવનના ગર્ભ ભાંગ્યા

એવા

ગૂજરાતના મહાન

ન્યોતિધર

હરિના ભક્ત

નરસૈયા

ની ભક્ત જીવનીને

‘પ્રકાશ’

રસ-રૂપ-શબ્દના

ઓપ આપી

હિન્દુ ભરને।

નરસી ભગત

જનાવે છે.

‘પ્રકાશ’

ગૂજરાતના ગૌરવની જાહેતી કરે છે.

રટ્ટીઝા :
કુશાશા, અંધેરી

ચીફ ઓફિસ :
એવરશીન પિથ્યર્સ, મુંબઈ.

* *

આ જ પ્રસંગેનું વર્ણન એ વખતે શ્રી મદ્દાદેવભાઈએ 'નવલંચન'માં આપ્યું હતું તે પણ અહીં બેશું ઉતારું છું. એ પ્રસંગે ગાયેલાં ગીતોની બાબતમાં બંને વર્ણનો એકબત નથી પણ એ કદાચ શ્રી દિલીપકુમારની સારતચક્રનું પરિણામ હશે.

—અનુવાદક

એકે દિવસ સાંજે બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નાટકકાર સ્વ. દિનેન્દ્રલાલ ત્રાયના પુત્ર શ્રી. દિલીપકુમાર રાય આવ્યા. તેમણે હિન્દુસ્તાનના એક સુપ્રસિદ્ધ ગાનાર તરીકે પ્રખ્યાતિ મેળવી છે. સવારે તેઓ આવી ગયા હતા, અને તેમણે સાંજે આવીને ગાઈ સંભળાવવાનું વચન આપ્યું હતું. રાત્રે આઠેક વાગ્યા હશે, શ્રી દિલીપકુમાર સિવાર સાથે આવ્યા. બોરડામાં ઢીક બોતાઓ. બેગા થયા હતા. ગાંધીજીના પલંગની સામેના એક સોફા ઉપર બેસીને શ્રી દિલીપકુમારે ગાતું શરૂ કર્યું :

દીનદયાળ ગોપાળ હરિ બૃંદાબન મોય ભુલા તો સહી;
રેણું ચરણ પખાર પલક હક પ્રેમપ્રસાદ ગયા તો સહી.
તોર છોડકે કાનથી આરા કરું, તેરે નયનમેં નિત્ય નિવાસ કરું;
દિનરાત ચહી આદાસ કરું, મોય બંસીકે ઘોર સુના તો સહી.
બ્રજ દેરામેં તૂ બિદેરામેં છું, એક જોગી બિજોગી કે બેપમેં છું.
ઉપદેરામેં છું, કલેરામેં છું, મોય જાણી બિસાલ કરા તો સહી.
ચિરદાવરા નયન ચુચાય રહે, રો રો કે સમુદ્ર બદાય રહે;
દિન આય રહે, આકાશ રહે, અય નાય મોર પ્રાણ બચા તો સહી.
મેં તો બનદંડ ખાય કે બેક રહું, તેસે ભૂખ પિયાસ કછ ન કહું,
તોર પ્રેમકે જલમેં સદાય બહું, મેરે દુઃખકો આય બિરા તો સહી.
બ્રજથી છુટારી મેં દિયાલી કરું, તેરી સેવા ચો ખૂબ કિયા હી કરું,
તેરે મોઢી કે ચરણ પિયા હી કરું. મેરી નાવકો પાર લગા તો સહી.

એ બજનને બાવ, ગાનારના સૂરની દોમળ મોહકતા, અને શ્રોતાઓની એ બજનને અનુકૂળ ટક્કરને લીધે આપ્યું વાતાવરણ જાણે ધડકાપૂરે ઉપરની પ્રેમશીની વિનંતીથી ભરાઈ રહ્યું. એ જાદુઈ જગ્યામાં સૌ જાણે બેઠા બેઠા ગાતા હતા :

મેં તો બનદંડ ખાય કે બેક રહું, તેસે ભૂખ પિયાસ કછ ન કહું,
તેરે પ્રેમકે જલમેં સદાય બહું, મેરે દુઃખ કે આન બિરા તો સહી

.....મેરી નાવકો પાર લગા તો સહી.

પણ એની અસરથી દેખાવાર ઝલઝલી રજા હતા ત્યાં તો એ જ આવડું મીરાંબાઈનું સુપ્રસિદ્ધ બજન એ બાઈએ ગાવા માંડ્યું :

નોકર રાખો —

આકર રાખો. બાબ બનાવીશું, નિત નિત દર્શન કરશું

રામબિયા ચિરધારી તાલ—તમે નોકરો

રાડોડાં ધરાં દીકરી ને ગિરધર, ધરની નાર,

તેરે બજનકે કારણે મેં છોડ દિયો સંસાર—તમે નોકરો

કહે જે મીરાંબાઈ ચિરધરના ચુલ, ગોરખને અંબીર

એક ગોવાલજીને દર્શન દીધાં જલ જમનાનાં નીર—તમે નોકરો

સૌ જાણે જલજમનાનાં નીરમાં તણુઈ રહ્યાં હોય એટલી અસર ઉત્પન્ન થઈ રહી. યોગીવાર ખૂબ શાંતિ રહી. પછી શ્રી દિલીપકુમારે વાત છેડી અને જે ચર્ચા ઉત્પન્ન કરી તેનું અસરશાલ વર્ણન તેમણે જ આપ્યું છે.

“ મહાત્માજી, રાજા અને વિદ્યાવયોમાં સંગીતની ભારે અવગણના પામી છે. ”

બાપુ કહે, “ હા, મારી તો એ કૃતિવાદ જ છે. ”

“ સાચું જ હું તો અત્યાર મુખી માનતો હતો કે તમે સંગીત જેવી સૌ લલિતકળાની વિરુદ્ધ હોશો. પણ આજે તમારો અભિપ્રાય સાંભળી હું રાજ થયો. ”

“ સંગીતની વિરુદ્ધ હું ? ” એમ એકાએક ગાંધીજી બોલી ઊઠ્યા—નહિ પોતાને’ કમ’કર અન્યાય થતો હોયને. “ હા, હા, પણ મને ક્યાં અનન્ય હું છે કે મારે વિશે લોકો અનેક ગપાટા હાકે છે ને એટલા બધા વધી પડ્યા છે કે તેને ફેલાતા અટકાવવું લગભગ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. એટલે હું ન્યારે કહું છું કે હું કળાકાવિદ છું ત્યારે સૌને હસવું આવે છે. ”

“ આ તો સરસ, તમે તપસ્યાને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે, અને તેમાં સંગીતને સ્થાન ભાગ્યે જ હોઈ શકે એમ મેં માન્યું છે. ” એટલે ગાંધીજીએ આશ્ચર્યપૂર્વક કહ્યું :

“ હા, પણ હું તો કહું છું કે તપસ્યા એ જીવનમાં સૌથી મોટી કળા છે. સંગીતની વિરુદ્ધ તો હું હોઈ જ શેનો શકું ? હું તો હિંદુસ્તાનના ધાર્મિક જીવનનો વિકાસ સંગીત વિના કલ્પી શકતો નથી. હું સંગીતનો તેમ જ બધી કળાનો શોખીન છું. કળાને નામે આજે અનેક વસ્તુઓ ચાલી રહી છે, તેની હું વિરુદ્ધ છું ખરો. એ કળાને માટે દૈવ્ય ભોઈએ, એ સમજવા માટે કાંઈક શિક્ષણ અને જ્ઞાન ન હોય. તમે સત્યાગ્રહ આશ્રમ નહોતો તો ત્યાં દીવાલો ખડખડી, ચૂનાથી ઘોળેલી જ દેખાશે પણ તેથી કાંઈ એમ નથી કે ત્યાં કળા નથી. કારણ એ છે કે દીવાલોના તાંતરંડકાથી રક્ષણ કરવાનો હેતુ છે. મારે માટે તો જગત્તાએ રચેલા નભોમાંડળમાં કળાના અનંત ખતનના ભરેલા છે—તે ભોઈને મારી આંખ કદી યાકતી નથી, દરેક વખતે કાંઈક નવું નવું જોવાનું મનમાં કરે છે. તમે ગમે તેવું ભવ્ય ચિત્ર કાઢો, પણ તે કાંઈ અગ્રણિત તારકોથી જડેલા મજામાંડળની ભવ્યતાને આંધી શકવાનું હવું ? એની અસર જ ચોર છે. ઈશ્વરની એ ગ્રેષ્ઠ કલાકૃતિ આગળ મનુષ્યની તુચ્છ કળા શા હિસાબમાં છે ? ”

દિલીપબાપુએ કહ્યું, કળા જીવન કરતાં અધિક છે એવું હું જ નથી માનતો.

એટલે બાપુએ આગળ ચલાવ્યું અને ગીતાના યોગ : કર્મસુ કૌતલં કર્મમાં કુશળતા એ જ યોગ એ વચનને બદલીને કર્મમાં કુશળતા એ જ ઉત્તમ કળા એવા તાત્પર્યનું આ પ્રમાણે બોલ્યા :

“ જીવન સૌ કળાથી અદ્ય છે. હું તો માનું છું કે જેણે ઉત્તમ જીવી નહયું તે જ ખરો કળાકાર. ઉત્તમ જીવનના પૃષ્ઠતલ વિના કળા શી રીતે ચીતરી શકાય ? કળાની ક્ષિત જીવનને ઉત્તમ બનાવવામાં રહેલી છે. જીવન જ કળા છે. કળા જીવનની દારી છે, અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે. એ અર્થમાં કળાને હું માનું છું, કદર કરું છું. કળા વિશે પ્રત્યે ભગત હોવી ભોઈએ, કળા જીવન પ્રત્યે ભગત હોવી ભોઈએ. ”

વેશ લીધા રાધાકૃષ્ણ તણા ને રાસલીલા સરજાવી
આપણુ ભેઉએ રંગ રાખ્યો ને ભારે જામી ભવાઈ.
મટુકી લઈ તેં કામણુ કીધાં મેં લઈ બંસી બજાવી
‘રંગ ભવાયા,’ ‘રંગ રાધિકા,’ લોક રહ્યાં હરખાઈ.

શુભછીનો ગજરો ને અભોલડે ડોકર જાઈ,
હાવલાવે તું રંભતી ચાલે ઘેર જતો પથરાઈ.
ધૂધરા ઘેરા ઠંભકે તાલે ગીત રહ્યાં ઉભરાઈ,
નેણુ રમે ને વેણુ પડે ત્યાં ભેનાર જાય ધવાઈ.

મોરમુગટ ને હાથમાં બંસી, એક પીતાંબર ધારી
પ્રેમ ગોપીનો માગતો પાછળ પાછળ જઈ લિખારી.
ભીખ શેની આ સમજે તું ને વેશ રહ્યો ભજવાઈ :
નેણુલે તારે ખવાર થઈ ત્યાં ફેંકાય પેસો પાઈ.

રાસલીલા થઈ પૂર્ણ અને જ્યાં માગની લીધી ધાળી
રાજમારગમાં ભર મેદનીથી લોક રહ્યાં વિખરાઈ.
આપણુ દોડ્યાં ધૂમી વળ્યાં એ માગતાં મેદની સારી :
એક ડોશીમા પૂછે, “હતા શું જરૂરના કૃષ્ણ લિખારી ?”

મેં કહ્યું : “માંકડું નાચતું માડી ! કૃષ્ણ કરે ન ભવાઈ.
નાચ ઉદરમાં ચાદ પ્રહારો મારું તો ખાલી ખાલી.
લિખારી છું ભે કાન નથી, ગણો કાન તો છું વરદાઈ :
આપજો માડી કૃષ્ણને નાચે, આ છે પ્રેમસગાઈ.

મોડી રાતે પછી સાજ સમેટયા ગણી તેં દિન કમાઈ
ત્રણ દિની ઠીક દમડી પાકી આંખ છતાં છલકાઈ.

“યૌવન જાયે અંગ ઘસાયે આમ જતાં ચિમળાઈ :
જીવન જીવવા દિન મળે ના, કરવી નિત ભવાઈ.

“લખમીનાથે આનંદ કાળે રાસલીલા અપતારી
આપણુ જોઉંએ પેટને માટે વેઠની કરી ભવાઈ.

પ્રેમ હશે તાદાત્મ્ય હશે એવાત જવી જ વિસારી
વેશને યાદ કરીને રંજવાં મેઢનીનાં નરનારી.”

“પ્રભુજીએ ઠીક કર્યું નહીં તો કહિન કાળમાં ખ્યારી
જુગાર ખેલતાં રોટલા વાંસે ક્યાં ક્યાં ફાવત કારી ?
ભૂખનાં દુઃખને શિદ ગાવાં આ પ્રાણુ જ્યાં જાય સુકાઈ !
દેહ ટકે તો રોટલો માગે એમાં શાની નવાઈ ?”

“રોટલા માગે પેટ, ખરું; મેં શોખ દીધા છ વિસારી :
વેશને એ નિત રોટલા જોઈએ વાત વિપદની ભારી.”

“રેવા દે રોટલાં રે મા નહીં તો નીંદ જશે વિખરાઈ;
આવતી કાલે રાસલીલાનો રંગ જશે ખદલાઈ.
જીવશું જીવન વાત તે દીની અંતરે આજ દબાવી
વેશ લઈ લોકે રંજતાં સાંધે કરી લઈએ ભવાઈ.”

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી

[વ્યક્તિ-પરિચય]

મૂળ લેખક : ખડેરાવ મુળે

અનુવાદક : 'પ્રકાશમ' સંવલ

કૌંવ્યમાં આવતું કમલનયનનું વર્ણન હું ધણીયે વખત વાંચું છું, પણ જીવનમાં પ્રત્યક્ષ બે જ પુરુષમાં જોયું છે : એક તો શ્રી. અરવિન્દ દેવના શિષ્ય શ્રી. અરુણચંદ કે જે ચંદ્રનગરથી પ્રગટ થતા 'સ્ટેન્ડ' જેરર' નામના સાપ્તાહિકના સંપાદક છે; અને બીજા તો 'ફલજાબ' ના તંત્રી તથા 'જનમૂર્તિ' ના સાહિત્યવિભાગના સંપાદક શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી.

આજથી ચારેક વર્ષ ઉપર દાદરમાં શ્રી. ખાંડેકરના પ્રમુખપદ નીચે 'મુંબઈ મરાઠી સાહિત્ય સંઘ' નું બીજું સંમેલન મળ્યું હતું. આ સંમેલનના બીજા દિવસે મારા મિત્ર શ્રી. ઉમાશંકર જોષીએ મને કહ્યું : "શ્રી. મેઘાણીને ખાંડેકરના સાહિત્યનો પરિચય કરવો છે. તેમજ શ્રી. ખાંડેકરના વ્યાખ્યાનનો ઉતારો 'કલમ અને કિતાબ' માં પ્રગટ કરવા ઈચ્છે છે. જો ચાલો તો આપણે એમને મળીએ." મેં ધણીજ. આનંદથી હા પાડી. આ વખતે હું ગૂજરાતી સાહિત્યમાં બહુ રસ લેતો નહોતો. પરંતુ મારા કોઈ એક મિત્રે તે વખતે પ્રગટ થયેલી શ્રી. મેઘાણીની 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' વિષે મારી આગળ પ્રશંસા કરી હતી.

'જનમૂર્તિ' કાર્યાલયમાં મારો તેમની સાથે પ્રથમ જ મેળાપ થયો. તેમને જોઈ મને યાદ આવ્યું કે દરબારી ફેંટા, ખાદીની સુરવાળ, ખાદીનો ઝબ્બો અને પગમાં કાઠિયાવાડી ચંપલ પહેરતી, તથા અધિલા ફેંટામાંથી બહાર નીકળી વાંસ વણેલા લાંબા વાળવાળી વ્યક્તિને હું ધણીયે વખત વિલેપાલામાં જોતો તે જ આ શ્રી. મેઘાણી હતા. શ્રી. અરુણચંદ શરીરે નખળા બાંધાના છે, જ્યારે શ્રી. મેઘાણી મજબૂત બાંધાના છે. તેમને દરબારી કાઠિયાવાડી પોશાકમાં જોઈને કોઈને કહીએ કે પોડિતોનાં ગીતો ગાઈ ગૂજરાતીઓનાં હૃદયને પીગળાવનાર આ સહૃદય કવિ છે તો કોઈ આ વાત માને જ નહિ. 'કલમ અને કિતાબ'માં પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની કૃતિઓ પર વિવેચન લખનાર અને ગૃહસ્થ મેઘાણી એક જ વ્યક્તિ છે એ કોઈના પણ માનવામાં ન આવે. તેઓ ભોલાવવામાં એટલા નમ્ર છે કે પોતાના નોકરને 'ભાઈ' કહીને જ બોલાવે છે. તેમના જેવા વિનયી હજુ સુધી મારા જોવામાં આવ્યા નથી. શ્રી. મેઘાણીની વાણી એટલી બધી માર્દવપૂર્ણ છે કે સાહિત્યચર્ચા કરતી વખતે તેઓ શાંતિપૂર્વક બીજાના મતનો સાંભળે છે અને પછી સંજાળપૂર્વક પોતાના અંગત વિચારો જણાવે છે. આથી કોઈને લાગે કે લેખક મેઘાણી અને ગૃહસ્થ મેઘાણી આ બંને ભિન્ન વ્યક્તિ હોવી જોઈએ.

શ્રી. ખાંડેકરના સાહિત્યપ્રકાર વિષે તેમજ તેના દષ્ટિકોણ વિષે તેમણે ધણીજ ખારીકાઈથી તપાસ કરી. શિરોડા જેવા એક નાના ગામડામાં શિક્ષક તરીકે રહેનાર, સામાન્ય સ્થિતિવાળો, મુંબઈ જેવા શહેરમાં 'મરાઠી સાહિત્ય સંમેલન'નો પ્રમુખ અને છે આ વાતે તેમને અચ્ચો પમાડ્યો. શ્રી. ખાંડેકરનું ઉદાહરણ લઈને 'ગૂજરાતી સાહિત્ય સંમેલન'ની વાત કાઢી.

સાહિત્યસેવા તેમના અંગેઅંગમાં તરવરે છે. સાહિત્યચર્ચા કરતી વખતે તેઓ એટલા બધા તક્ષીન બની કાપ છે કે જ્યારે શ્રીમતી ચિત્રાદેવી જન્મવાનું યાદ કરાવે ત્યારે તેઓ જન્મવા એસે છે. ગયા ઉનાળામાં અમે બંને આણુ ગયા હતા. શૈલ પર આવેલા તળાવની બાજુમાં શ્રી. રઘુનાથ મંદિરની ધર્મશાળામાં તેઓ સ્વતંત્ર ચોરડી લઈ બેઠા હતા. સુષિતસૌંદર્ય ત્યાં બધે પથરાયેલું હતું. હું શ્રી. મેઘાણી સાથે પ્રો. ફડકેના આનંદલક્ષી સાહિત્યની ચર્ચા કરતો હતો. તેઓ મને શ્રી. ફડકેની ભાષાંતર થયેલી કૃતિઓની ઓળખાણ કરાવતા હતા. એટલામાં શ્રીમતી ચિત્રાદેવી ત્યાં આગ્યાં અને અચૂંદ ગૂજરાતીમાં કહ્યું: 'હવે ક્યારે પૂરું કરશો તમારું કાવ્યવર્ણન?' પીરસેલા ભાણુ પરથી ભૂખ્યા 'બકનારના' જેવી મુદ્રાથી શ્રી. મેઘાણીએ કહ્યું, 'ચિત્રાદેવી, આ મહારાષ્ટ્રી સાથે વાત કરતાં તમે નિર્બંધ કરો, તે કીક કહેવાય?' શ્રી. મેઘાણીએ પોતાની પ્રથમ પત્નીના સ્વર્ગવાસ પછી શ્રી. ચિત્રાદેવી, જેઓ નેપાલનાં છે તેમની સાથે પુનર્લગ્ન કર્યાં છે. શ્રી. મેઘાણીએ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ શ્રી. ચિત્રાદેવીની પ્રેરણાથી જ લખેલી છે. પોતાની કલમ ઉપર જ નિર્વાહ સ્થાવનાર તે ગૂજરાતના એક માત્ર લેખક છે. તેઓ લેખનકલાને એટલી બધી શ્રેષ્ઠ ગણે છે કે પુરસ્કાર વગર એક પણ વાક્ય ન લખતું એવો એમનો દૃઢ સંકલ્પ છે. તેમના આ સંકલ્પ પછીથી જ બહુ યે ગૂજરાતી લેખકોને પ્રકાશકો પાસેથી નિયમિત પુરસ્કાર મળતા માંડ્યો છે. સાહિત્યકારોનો સામાજિક દરજ્જો વધારવામાં તેમના જેટલો પ્રયત્ન ગૂજરાતમાં બીજા કોઈએ કર્યો નથી. આશરે એકાદ વર્ષ ઉપર તેમના એક ગીતની રેકૉર્ડ તેમની પરવાનગી લીધા વિના "હિઝ માર્ટર્સ બ્લોઈસ" કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરી. શ્રી. મેઘાણીએ આ અંગ્રેજી કંપની પાસેથી સાક્ષરણ હળર રૂપિયા ત્રણસાની બદલ લીધા. મરાઠી સાહિત્યકાર શ્રી. અનંત કાણેકરને આ કંપનીએ માત્ર એક આમોદાન બેટ આપી ખુશી કર્યા હતા! 'ન્યોત્તરના' માસિકમાં શ્રી. ડોંગરે નામના એક લેખકે તેમની એકબે નવલિકાઓનો અનુવાદ તેમની પરવાનગી વગર કર્યો હતો. શ્રી. મેઘાણીએ આમોદાન કંપની ઉપર જે દાવો માંડ્યો હતો તે વાત કોઈએ શ્રી. ડોંગરેને કહી, અને કહ્યું કે હવે મેઘાણી તમારી તથા 'ન્યોત્તરના' માસિક ઉપર કાયદેસર પગલાં લીધા વિના રહેશે નહિ. આ વાત જાણવા 'ન્યોત્તરના'ના સંપાદકે મને જિનંતી કરી. થોડા સમય પછી જ્યારે મારો મને શ્રી. મેઘાણીનો મેળાપ થયો ત્યારે લોકોની તેમના વિષેની 'ભયંકરતા'ની જે માન્યતા હતી તે સાંભળી તે ખડખડ હસી પડ્યા, અને મને કહ્યું: 'જો આ આમોદાન કંપની દેશી હોત તો મેં કાંઈ પણ કર્યું નહોત—પરંતુ કંપની દેશી હોય કે વિદેશી હોય તેની સાથે મારે કાંઈ સંબંધ નથી. આ લોકોને, લેખકોના હક્ક જાગરવાની જરૂર છે દરકાર નથી.

આજે તેમનું વય આશરે એતાળીશ વર્ષનું હશે. તેમના વડીલ પોલીસ ખાતામાં નોકરીએ હતા. કાઠિયાવાડના કાકી, ગરાસીઆ, ડેઈરા, મિયાણા વગેરે લગાયક કોગો સાથે તેમના વડીલોને લડવાનો પ્રસંગ પડેલો. વડીલ પાસેથી સાંભળેલી 'કાઠિયાવાડના શરવીરાની' કથાઓ તેમના મન ઉપર એવી જડાઈ ગઈ છે કે 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'ના પાંચ ભાગમાં તેમણે તે ગૂંથી છે.

જૂનો લોકસાહિત્યની શોધખોળ કરવાનો તેમને ઘણો શોખ છે. જો એક પણ જૂની

કંથા, જૂની લોકાકૃતિ કે લોકગીત મેળવવા જેવું છે એમ લાગે કે તુરત જ દિવસોના દિવસો તેની શોધખોળ પાછળ કાઢે. આણુ પર આવેલા ‘કન્યાકુંવરી’ નામના દિવળની કથા અને ગીત તેમને મેળવવાં હતાં. દેવળની આબુઆણુના પહાડી લોકો સાથે તે આખો દી પાર્તાલાપ કરતા, અને જે આવે તેને પૂછતા કે ‘ફા વાલમ’નું ગીત કોઈ મને સંભળાવી શકશે ? આખરે આઠ માર્ચલ પર અચ્ચેશ્વરના મંદિરની એક ઝાકુવાળી પાસેથી તેમણે આ ગીત સાંભળ્યું. આ સાંભળી તેમને ઘણું જ આનંદ થયો.

શ્રી. મેઘાણીએ પોતાના જીવનની શરૂઆત કલકત્તાના એલ્યુમીનિયમના વાસણના કારખાનાથી કરી. કારખાનાના માલિક શ્રી. મેઘાણીને લઈ ઈંગ્લેંડ ગયા. પરંતુ શ્રીમંતોની મરજી પ્રમાણે હાજી હા કરવાની કલા તેમને પસંદ નહોતી. ‘કઈ સિગારેટ સારી છે ?’ તેનો યોગ્ય ઉત્તર ન આપી શકવાથી શ્રી. મેઘાણીને પાછા દિંદ મોકલ્યા ! આ વખતે રાજસ્થાન પ્રત્યમંડળના પ્રમુખ શ્રી. અમૃતલાલ રોઠે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્ર ચાલુ કર્યું હતું. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ એટલે રાજસ્થાની રિયાસતો સામે બળવો હિંદુવાનર પત્ર. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ ને મોકલેલો એક લેખ વાંચી શ્રી. અમૃતલાલ રોઠે એટલા બધા મુગ્ધ બન્યા કે શ્રી. મેઘાણીને તંત્રીમંડળમાં લઈ લીધા. શ્રી. મેઘાણીના પત્રકારિત્વ જીવનની આ પ્રમાણે શરૂઆત થઈ. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ અને ‘જન્મભૂમિ’ સાથેનો સંબંધ ગાઢ બનાવવાનું ખરું માન તેમના પરમમિત્ર શ્રી. ભીમજીભાઈ મુશીલને જ ધટે છે. શ્રી. મેઘાણીની સાહિત્યશક્તિને ચેતનવંત બનાવવાનું માન શ્રી. મુશીલને જ ધટે છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ની સેવા તેમણે ઉત્તમ રીતે બજાવી. સંપાદનનું કામ કરતાં કરતાં તેમણે સોરઠી કથાઓ ખોળવા માંડી. આ કથાઓનો સંગ્રહ તે ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ ખેડોતોના દાયરામાં જઈ તેમની સાથે ફુક્કા, ખીડી, તમાકુ વગેરેની મોજ માણી તેમની પાસેથી લોકગીતો મેળવવાનો શ્રી. મેઘાણીને અનેરો ઉત્સાહ છે. લોકગીતોનો સંગ્રહ તેમણે ‘રઘિયાળી રાત’માં કર્યો છે. લગ્નગીતો ‘ચુંદડી’માં સંગ્રહેલાં છે. વ્રતકથાઓ ‘કંકાવટી’માં સંગ્રહેલી છે. દમ્ભીમા તથા દાદાજીની વાતો ‘ડોશીમાની વાતો’ અને ‘દાદાજીની વાતો’માં ગૂંથી છે.

માત્ર લોકસાહિત્યની ખોળ કરી તેઓ ચંબ્ધ નથી. કાવ્યગીતોનો નવો પ્રકાર તેમણે જ ગૂજરાતમાં હાખલ કર્યો છે. તેમનો અવાજ ગુલંદ છે. તેમના સ્વરમાં બાવ અને કંપ ભરાં છે. એમણે પોતાનાં ગીતો ગૂજરાતને સંભળાવ્યાં પણ છે. શ્રી. મેઘાણી સભામાં ગાનાર છે એવું સાંભળી હજારોની સંખ્યામાં લોકો બેગાં મળે છે. ૧૯૨૮ માં તેમની સાહિત્ય-સેવાની કદર તરીકે અમદાવાદની ગૂજરાત સાહિત્ય સમાજે ‘રણજીતરામ સ્વર્ણચંદ્રક’ એનાયત કર્યો હતો.

કાવ્ય, નવલકથા, નવલિકા ઇત્યાદિ મળી તેમણે આશરે ‘આળીસ-બેતાળીસ પુસ્તકો આજમુખીમાં લખ્યાં છે. ૧૯૩૨ની સાલમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ બંધ થયું. ત્યારબાદ તેઓ ‘જન્મભૂમિ’ના સાહિત્ય વિભાગના તંત્રી નીમ્યા. દર જુદાવારે પ્રયત્ન થતો ‘કલમ અને કિતાબ’ની કટાર વાંચવા માટે સાહિત્યકારો તલપાપડ થઈ રહે છે. તેઓ નિઃસ્પૃહ પરંતુ ન્યાયી વિવેચક છે. કંઈ વિવેચન તો માત્ર નવીન યુવાન લેખકો માટે જ. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ બંધ પડ્યા પછી કાકિયાવાડને એક સારા અડવાડિક પત્રની ખોટ હોવાથી ‘ફૂલજાળ’ નામનું પત્ર શરૂ થયું

હતું તેના પાછળથી તેઓ તંત્રી તરીકે નીભાયા. આજે ‘ફૂલછાંચ’ ની બધી જવાબદારી શ્રી. મેઘાણી ઉપર જ છે.

૧૯૩૦ ના સવિનય કાર્યદાક્ષિણ્યની અજબબાંધેલી તેમને એ વર્ષની સમગ્ર ચર્ચા હતી. કોર્ટને તેમણે ‘હૃદયી પ્રાર્થના’ નામક ગીત ગાવાની રજા માગી. ચારણ, બાદ વગેરેનાં ગીતો સાંભળી શ્રોતાઓ રડતાં તે આપણે સાંભળ્યું છે, પરંતુ અંગ્રેજ રાજ્યની કોર્ટમાં તેમણે આવી પ્રાર્થના સાંભળી ન્યાયમંદિરમાં બેઠેલાં હજારો પ્રેક્ષકોની આંખમાંથી દ્રશ્ય આંસુ વહેવાં લાગ્યું. રમાલ વડે આંખ લૂછતાં લૂછતાં ન્યાયાધીશે શ્રી. મેઘાણીને શિક્ષા સંભળાવીને બાબુ ખંડમાં ચાલ્યા ગયા. ‘હજારો વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ’ એ આ ગીતની પહેલી લીટીઓ. ફલિત, પીડિત, આત્મજન વગેરેનાં ગીતો લખવાની શરૂઆત તેમણે જ કરી છે.

તે એટલા બધા બાવનાવાદી છે કે રાજકોટ સત્યાગ્રહ મહાત્મા ગાંધીજીએ છોડી દીધે તે સાંભળી તેઓ ઘણા જ અસ્વસ્થ થયા હતા. તે વખતે એમ આશુ હતા. મને જોતાં જ તેમણે કહ્યું, ‘આજ એક શોકવાર્તા તમને કહેવાની છે.’ હું ગમરાઈને તેમની આગળ ગયો તેમણે ઉદ્વિગ્ન મનથી કહ્યું, ‘મહાત્માજીએ રાજસ્થાની પ્રશ્ન પડતો મૂક્યો. હિંદી અગરબત્ત એક અંગ નિષ્કૂળ ગયું.’

શ્રી. મેઘાણીની તે ભરાવદાર લખ્ય મૂર્તિ જ્યારે જ્યારે મને દેખાય છે, તેમના કાંઈ માંથી વહેતી રક્તિની સંજ્ઞાની જ્યારે જ્યારે મારા કર્ણપટ પર અચકાચ છે, ત્યારે મારાં બોલાઈ જવાય છે:

‘ધન્ય ગુજરાત સાહિત્ય.’

બહાલી મહારી

બહાલી મારી હૃદય પર મેં સાચવી નિત્ય રાખી

હુંએ હોંસે ચલવી નચવી દૂર કો દી ન સાંખી !

પ્રીતે પાણું જલ વિપલ મેં સ્નેહરંગે ભરેલ

તો એ રૂઢી હઠીને ‘હઠીલી પ્રિયતમા ?’—ના અરે, ‘ઇન્ડિયન’ !

અમારા ચીફ ઓફિસ, ઓફિસ, કંપાસરો, ક્ષેત્રમાં કામ કરતા
ખીરાદરો, પોલિસી હોલ્ડરો અને હિતચિંતકોને

: સાલ મુખ્યારક :

નેપચુન

હિસસાલ ભરી સેવા,
સદ્વર્ત્તા અને સલામતી,
કુશળતા, પોલિસીની ઉદાર
શરતો, પ્રીમિયમના ઓછા
દરો, વધુ બોનસ-આ તેના
લોકપ્રિય થવાનાં કારણો છે.
પોલિસી હોલ્ડરોને ઓડીદર
નીમવાનો હક છે.

બોનસ

રૂ. ૧૮
જિન્દગીના વીમા
૫૨
રૂ. ૧૫
હવાતીના વીમા
૫૨
રૂ. ૧૦૦૦
૫૨ દર
વર્ષ

કામકાજ

કુલ મેળવેલું કામકાજ
રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.
૧૬૩૬ માં મેળવેલું કામકાજ
રૂ. ૬૧,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.
લીધેલું રૂંડ
રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.
સત્તાવાર થાપણ
રૂ. ૨,૨૦,૦૦૦ થી વધુ

ન્યુનિયન

રૂ. ૧૦૦ થી રૂ. ૫૦૦ સુધીની પોલિસીઓ
કરવા નેપચુનના આચાર નીચે જોઈ કરેલ સોસાયટી છે.

ઓફિસની શરતો મોટે ભાગે આ લખો:—

પ્રાચીન એનજર

ધી નેપચુન એસ્યુરન્સ કં. લીમીટેડ.

સંપર્ક : (૧) ઓફિસ : નેપચુન બિલ્ડિંગ, મુખ્યદર, કોમ્પાઉન્ડ

પાંચકુવા દરવાજા બહાર, કુશિયા સંમિત અમદાવાદ.

દીપાત્સવીના

મંગલમય
તહેવારો માટે
આસ

આ લાભ

આસો પુણિમાંથી
કાર્તિક પુણિમાં
શુધી ૪ મળશે.

આનોમાં

એક સુંદર કલામય ફોટો પડાવો.

આ તકનો લાભ લેવા રજો મૂકતા.

— અને એકે નવી જ ફેશન દાખલ કરવી છે?

તમારો ફોટો સાથેનું

નૂતન વર્ષાભિનંદનનું કાર્ડ મોકલવું છે?

તે બતાવવા માટે આસ અમારી મુલાકાત લે.

હેલપીંગ

પ્રિન્ટીંગ

એન્ડાઈંગ

ડિઝાઈનીંગ

સીનેમા સ્લાઈડ

અમારે ત્યાંથી ફ્રીલમ ખરીદનારને મફત ઘોઈ આપવામાં આવે છે.

સ્વોન સ્ટુડિયો

પો. બોક્સ નં. ૨૦૨૦ સો. દેશરી સામે,

લા. અમદાવાદ

કાળાં કાળાં આલમાં અજ છાયાં
કાળાં એથી અંતરે આ છવાયાં.

૨

આકાશે તો લીજ કો' દી અજકે,
કો' દી ઘેસ મેઘનાદો ગડકે,
કો' દી ખીઠા વાય ત્યાં વ્યોમ વાયુ,
ને વર્ષી રહે મેઘ એ કો' દી આયુ.
પૃથ્વી પ્યાસી પ્રેયસી શી ભલેલી
ઝીલી રહેતી ધાર એ ચુંબનોની;
ને ઉલ્લાસી શાંસ્મિતો મેઘ સામે
વેરે એ ત્યાં મેઘડેયું વિરામે.
જેતાં વ્યોમે વાદળો રિક્ત થેને,
જેતાં હેયે શાંત, ધોળાં ણનીને.
હાવાં એને મુક્ત ને સિન્ધુ પ્રાણે
જેલું મોઢે વ્યોમ કરા વિતાને.

૧૪

કિન્તુ હેયે વાદળાં જે વસેલાં,
મેટાં કાળાં ધાળલાં શાં ણનેલાં,
ઘેસતાં એ, કોઈ ના પૃથ્વી એને
ઝીલી લેવા, ચુંબનો લેધ દેવા.
કાળાં ક્યાંથી વારિ યે આવી આવી
હેયું નાનું તોય તેમાં સમાઈ
એ મેઘોની શ્યામતાને વધારે
વર્ષે ના આ વાદળો પ્રેમધારે.

૨૨

એ અજોમાં, વીજળી શી કદાંપિ
આવી 'તી-ના, પાત એ શીઠ રહેવી ?-
હેયુંધારી વાદળો એ રહેશે,
ચારે બાજુ ભીંસે એની સહેશે,
વર્ષે ના તો વરશે—

ભગવાનની એરણ ઉપર

[શ્રી અરવિંદનું ધ્યેય અને કાર્ય]

પ્રો. શિશિરકુમાર મિત્ર *

એવી કેટલીક સ્થળો હોય છે જેના રહસ્યને કોઈ પણ ભાષામાં વર્ણવી શકાતું નથી. મનની એવી કેટલીક સ્થિતિઓ હોય છે જેને બીજાને સમજાવવી એ કોઈ પણ માનવી શક્તિને માટે શક્ય નથી. તો પછી આ લેખકે છેલ્લા નવેમ્બરમાં પોંડિચેરીમાં શ્રી અરવિંદના યોગાશ્રમની યાત્રા કરી ત્યારે ઉપર કહી તેવી એક ક્ષણમાં તેના ચિત્તમાં જે વિચારો પ્રગટયા તેને વ્યક્ત કરવાનો આ અશક્ય પ્રયત્ન શા માટે કરવો? આનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે શ્રી અરવિંદનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થતાં, તેની સાથે નજરોનજર મળતાં, દરેક માનીના હૃદયમાં જે સમગ્ર આનંદ વ્યાપી જાય છે, અને આ લેખકે પણ જે આનંદ અનુભવ્યો છે તેમાં બીજાઓને પણ સહભાગી કરવા.

માણસના જીવનમાં આવી પળો વિરલ હોય છે. પણ તે આવે છે ત્યારે પૂરા કાક્રમાશયી આવે છે. શ્રી અરવિંદનાં દર્શન થતાં જાણે છે કે એઓ આપણા હૃદયના સ્વામી છે, આપણા આદર્શની મૂર્તિ છે, અનંત પરમ તત્ત્વ અહીં સર્વત્ર દાગરોડગૂર છે, એટલું જ નહિ પણ અહીં સાકાર સાન્ત બનીને એકું છે. અને તે વેળા માણસના આંતરિક જગતમાં કોઈ નવી જ ઉપાઓ પ્રગટી ઊઠે છે. “હિરંમય દાંકણને દેવદેવાદિની માતા ઉપાડે છે અને સાત પોતાના ઇંદ્રિયે પ્રગટ થાય છે.” યાત્રાળુને લાગે છે કે જાણે પોતે કોઈ એવા વિશ્વમાં પહોંચ્યા ગયો છે જ્યાં કોઈ દુઃખ નથી, જ્યાં કેવળ પ્રકાશ, શાંતિ, આનંદ વ્યાપી રહ્યાં છે, અને જ્યાં માનવના આત્માને દિવ્ય જીવનનો પ્રથમ અભિપેક્ષ યદિરહો છે.

આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રારંભ—શ્રવણ

પોંડિચેરીમાં મેં જે બેઠું અને અતુલમયું તેનું બ્યાન આપું તે પહેલાં જે મનોભૂમિ લઈને હું ત્યાં ગયો હતો તે હું પ્રસ્તાવના રૂપે કહી દઉં તો તે મદદરૂપ ચર્ચ પડશે. વળી એ પણ આપણે પ્રારંભમાં જ બ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આપણી પાસે સાધારણ રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં જ સાધનો—કરોળા—ઈન્દ્રિયો છે તે યોગીને સમજાવા માટે, અને વિશેષતઃ તો શ્રી અરવિંદ જેવા યોગીને સમજાવા માટે જાદુ મદદરૂપ નથી બનતાં. શ્રી અરવિંદના યોગનું લક્ષ્ય મોક્ષ નથી, અંગત મુક્તિ નથી, પણ આજ લગી જે માટે કોઈ મધ્યું નથી તે, ભગવાનના કાર્ય માટે માનવને તૈયાર કરવાનું કાર્ય છે. આમાં ભુદ્ધિ એ બાધા પણ બને છે, સદાચ પણ બને છે. સામાન્ય રીતે ભુદ્ધિ સ્પૃહતામાં ગોઠવાયેલી હોઈ આધ્યાત્મિક દેવોઓમાં ડબલ ક્યાં કરે છે, પણ તેને યોગ્ય રીતે કેળવવામાં આવે તો તે સદાચ પણ આપે છે અને તેની એ કેળવણી જવારે હૃદય ખૂટે ત્યારે જ શક્ય બને છે. માટે શ્રદ્ધા એ આધ્યાત્મિક જીવનનો પ્રારંભ છે. કારણ, એ શ્રદ્ધા જ અભીપ્સાને પ્રગટાવે છે. અને અભીપ્સા જે સાચી હોય, તો ભગવદૃષ્ટા તેના અચૂક જવાબ વાળે છે. અને એ ભગવદૃષ્ટ

તો ખરેખર સાધના જીવનમાં ચમત્કારોની રેલ ઊલ કરી મૂકે છે. મને મારી મર્યાદાઓનું પૂરું જ્ઞાન છે. માતાજીનું અથવા શ્રી અરવિંદનું વર્ણન આપતું એ કેવું બાલિય, કૃષ્ણ અને અશક્ય જેવું કાર્ય છે તે પણ મને ખબર છે. કારણ માનવની શક્તિ, દિવ્ય વ્યક્તિઓને કેવી રીતે સમજી શકે ? અને સમજી ન શકે તો પછી વર્ણવી તો કેવી જ રીતે શકે ? હું એમના વિષે જે વર્ણવું છું તેમાં તેમના સાચા વ્યક્તિત્વનો અંશ પણ સમાર્પી શકતો નથી. તેઓ તો અનંતગણાં મહાન છે. જે મારા અનુભવોને હું વ્યક્ત નથી કરી શકતો, તો જે મૂળ તત્ત્વમાંથી તે પ્રગટ્યા છે તેને તો હું ક્યાંથી જ વર્ણવી શકું ?

અજ્ઞાત આકર્ષણની નવી દુનિયા

હું ઇતિહાસનો વિદ્યાર્થી છું. પણ ઇતિહાસમાં વ્યક્ત થતી માનવ સંસ્કૃતિ, પરત્વે જ મારો મુખ્ય રસ છે. ઇતિહાસને મેં રાજકીય બનાવોના વર્ણન રૂપે નથી ગણ્યો. પ્રગ્ભવો આત્મા, સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનાં વિવિધ રૂપોમાં જે રીતે પ્રગટ થાય છે તેને જ હું સાચો ઇતિહાસ માનું છું. બીજા દેશોના ઇતિહાસને સમજવા અથવા નથી. કારણ તેમની સિદ્ધિઓ તેમના સાંસ્કારિક જીવનનાં બાહ્ય રૂપોની અંદર જ આવી ગયેલો હોય છે, અને એમાં પણ પ્રગ્ભવની સામાજિક અને રાજકીય આકાંક્ષાઓ જ મુખ્યત્વે પ્રેરણા રૂપ હોય છે. પણ હિંદની બાબતમાં જુદી જ સ્થિતિ છે. આ દેશે, જગતમાં બીજા કોઈ દેશ પ્રાપ્ત નહિ, કેરેલી એવી આધ્યાત્મિક સિદ્ધિનાં શિખરો સાધેલાં છે, અને છતાં તેણે એવી ભૌતિક-આવહારિક સિદ્ધિઓ પણ મેળવેલી છે જે તેના સમકાલીન કોઈપણ દેશની સાથે તુલનામાં ટકી શકે તેમ છે. દુનિયાની દૃષ્ટિમાં હિંદને હેઠું પાડવા માટે સ્વાધીન લોકોએ તેના જીવન અને સંસ્કૃતિ અંગે ખોટા ખ્યાલો અને કૃષ્ટ આક્ષેપો વહેતા મૂક્યા છે. મેં હિંદના ઇતિહાસનો, ખાસ કરીને તેની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો ત્યારે એવી એવી વિરોધી સામગ્રી એમાંથી નીકળવા માંડી કે જેનું સ્વતંત્ર મૂલ્ય કંઈ પણ હો, પરંતુ આ મહાન પ્રગ્ભવો, આત્મા વિષે તેમાંથી કશો જ પ્રકાશ મને સંપાદિત ન હતો. હું મૂંઝાઈ ગયો. એમ કરતાં કરતાં મને શ્રી અરવિંદે તેરફથી સંપાદિત થતું ‘આર્ય’ (હવે તો અર્ધ) એવા મહ્યં. તેમાં સરવિલ્લખ આર્યના પાયા વગરના આક્ષેપોની સામે શ્રી અરવિંદે ‘હિંદની સંસ્કૃતિનો અર્થ’ નામની એક લેખમાળા લખી હતી. હિંદની સંસ્કૃતિની સિદ્ધિઓના એકેએક પાસાનું તેમાં અત્યંત પ્રગલ્ભ અને તેજસ્વી નિરૂપણ હતું. શ્રી અરવિંદે હિંદના એ નિંદકના એવે-જને ઝીલી લઈ, તેના આક્ષેપોનાં મુદ્દાઓ લઈને જવાબ વાળ્યો હતો. અને સચોટ દલીલોથી તેમણે સાબીત કરી બતાવ્યું હતું કે હિંદ મહાન વસ્તુઓ સિદ્ધ કરી છે : માન આત્માની બાબતોમાં જ નહિ, પણ ભૌતિક. બાબતોમાં પણ એટલા જ પ્રચુર પ્રમાણમાં કેવળ મહાન જ નહિ, પણ મહાનમાં મહાન વસ્તુઓ મેળવી છે. હિંદનાં કળા, સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ તથા બીજા ભૌતિક, વિદ્યાઓનો શ્રી અરવિંદે પ્રભુત્વભર્યો અને બોધક અભ્યાસ જોઈ મને યશું કે હિંદની સંસ્કૃતિનો સાચામાં સાચો ભાષ્યકાર કોઈ એવો હોય તો તેઓ જ છે, અને મારામાં એ પ્રતીતિ દઢ થવા લાગી કે શ્રી અરવિંદમાં માત્ર શુદ્ધ કરતાં કોઈ વધારે હવ્ય શક્તિ હોવી જોઈએ. હિંદના આત્માના મહાન પ્રદેશોમાં તેમણે જે આંતરદૃષ્ટિ ફેંકી હતી તે તો આ વિષયના બીજા કોઈ પણ લેખકોમાં જણાઈ નથી.

મને લાગ્યું કે હિંદનો ઇતિહાસ શ્રી અરવિંદની દૃષ્ટિ પ્રમાણે ફરીથી લખાવો જોઈએ. કારણ પોતાની યૌગિક દૃષ્ટિથી હિંદના આત્મામાં કેક પહોંચી જનાર અને પોતાની અનુપમ વાણી દ્વારા હિંદની આંતરિક ગદનતાઓને વ્યક્ત કરનાર તેઓ જ સૌથી પ્રથમ છે. ઉપર કહ્યું તેમ, શુદ્ધિ માત્ર માટેનું અપૂર્ણ સાધન છે; અને હિંદના જીવનનું સત્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના ઉપર બહુ બરોસો રાખી શકાય તેમ નથી; કારણ હિંદની સંસ્કૃતિ શ્રી અરવિંદના સંપ્રદાયમાં 'માનવ' આત્માના ઈશ્વર પ્રત્યે વળવાના પ્રયત્નની સતત ચિસ્તરે જતી પ્રણાલી છે. ઉપર જ તત્ત્વતઃ મંડાયેલી છે. આ રીતે મારી સમક્ષ આજ્ઞાથી અગ્રાત એવા આશ્ચર્યની દુનિયા પ્રગટ થઈ. 'કાલાતીત' હિંદનો સમસ્ત આત્મા તેના મહાનમાં મહાન સુપુત્રની જુદી ક્ષેપિનીથી આલેખાયેલા મનોહર ચિત્રના અનેક રંગોમાં મારી સમક્ષ ઝળકી રહ્યો. શૂતકાળની કીર્તિ, અતીત સમયની જાહોજલાલી, વળી પાછી 'આર્ષ'નાં પૃષ્ઠો ઉપર તાદય રીતે પ્રગટવા લાગી; અને હિંદ પોતાના આંતરિક અને બાહ્ય પ્રદેશોમાં જે જે સિદ્ધ કર્યું હતું તે દરેક પાછળનાં રહસ્ય મનમોહક શૈલીમાં આલેખાતાં મેં જોયાં.

વેદનું નવું લાખ્ય

શ્રી અરવિંદે એ પત્રમાં બીજા પથ વિષયે ચર્ચા હતાં જે ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે પેલાંના જેટલા જ મહત્ત્વના છે. એ દરેક ચર્ચામાં એમની પ્રતિભાની અનોકી તેજસ્વિતા દેખાઈ આવતી. માનવજાતિના સામાજિક અને રાજકીય વિકાસના એમણે કરેલા નિરૂપણની જોડે જન્મતા આ વિષયના સાહિત્યમાં કયાંય જડે તેમ નથી. ૧૯૧૬માં તેમણે અભ્યાસનાં રાજ્યોના ભાવિ વિષે જે બાબતો તે આજે સાચું પડતું જાય છે. તેમણે વેદોનું નવું જ લાખ્ય આપ્યું. તેમણે બધા યુગોની અને બધા દેશોની કવિતાનાં વહેણોની ચર્ચા કરી અને લવિષ્યમાં કવિતા કેવું રૂપ લેશે તે જતાવ્યું. ગીતા ઉપરના તેમના નિબંધો, હિંદુ વિચારસમૃદ્ધિના પાયા જેવા એ ગ્રંથ ઉપરના ઝોટામાં મોટા લાખ્યકાર તરીકે તેમને રથાન અપાવશે. તેમણે આ જે કંઈ લખ્યું છે તે સર્વમાં માનવજાતના ઉજ્જવળ બાવિતું તેમનું અચૂક દર્શન વ્યક્ત થાય છે, તથા તેમની પ્રતીતિ જાણી આવે છે કે માનવજાતની આધ્યાત્મિક પુનર્જન્મના માટેની આવશ્યકતા કઈ પણ સમજ કરતાં આજે જ સૌથી વધારે છે. હું એ વાંચતો હતો ત્યારે શ્રી અરવિંદ પોતાનાં લખાણોમાં રું કહેવા માગે છે તે બધું સંપૂર્ણ રીતે સમજાવું મને મુશ્કેલ હતું. આજે માનવજાતિ તેમનો સદૃશ યોગ્ય રીતે સમજી શકે, માનવજાતિને ભાગવત જીવનનો સદૃશો સંપૂર્ણ રીતે ગમ્યા અને તે માટેનાં સાધનો શોધી કાઢવાની દિશામાં શ્રી અરવિંદની તપસ્યા પ્રગટ થઈ રહી છે. શ્રી અરવિંદે પોતાના આ પરમ સદેશનું નવા તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગની પ્રક્રિયાઓનું કરેલું સંપૂર્ણ નિરૂપણ, જે *The Life Divine* નામના પુસ્તકમાં હમણાં જ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે, એ પોતે પણ સાહિત્યક્ષેત્રની પરાકાષ્ટિની સિદ્ધિઓ છે. મને એ તરફ આકર્ષણ થયેલું, ને કે તેના સાચા રહસ્યમાંથી તો યોરુંક જ મને સમજાયેલું. જતાં જેમજેમ હું વાંચતો ગયો તેમતેમ મને લાગવા માંડ્યું કે શ્રી અરવિંદનાં આ લખાણો માત્ર તેમના તત્ત્વજ્ઞતાનાં તથા ચિંતનનાં નિરૂપણો જ નથી, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર આવનારા એક નવા યુગના દ્રષ્ટાએ પેખેલા સત્યનાં ઉચ્ચારણો પણ છે.

ચીનના બે મહાન વિદ્વાનો

આવી માનસિક તૈયારી સાથે હું શ્રી અરવિંદની સમીપ ગયો. જેમની લાક્ષણિક વિચારસરણીએ મારા ચિત્તમાં કાન્તિ ફેલાવી દીધી હતી તેમને નજરોનજર જોવાની મારી ચિર ઝંખનાને પૂરી થવાના દિવસની રાહ જોતો હું મારાથી બનતી રીતે તેમને અનુસરવું મથતો હતો. પરંતુ સંજોગો એવી રીતે અનુકૂળ થવા લાગ્યા કે મારા જીવનમાં હું એક અતિ મહાન નિષ્ણંપ કરી શક્યો. પણ એ વાત બીજી કાંઈ વાર છેવટે શ્રી અરવિંદની યાત્રાએ નીકળવાનો દિવસ આવ્યો. ૨૪ મી નવેમ્બર ૧૯૩૬ના દર્શન માટે હું વેળાસર પોંડિચેરી પહોંચી ગયો. ૧૯૨૬માં આ દિવસે શ્રી અરવિંદની સાધના સંપૂર્ણ થઈ હતી. મારી સાથે કવિવર ટાગોરના 'વિશ્વભારતી'માં કામ કરતા સોમાનંત મિત્ર ચાર્લ્ડીસ પ્રેફેસર ટાન યુન ટાન હતા. પ્રે. ટાન પ્રગત્ય વિદ્વાન છે. સુદ્ધિઝમના જોડા અધ્યાસી છે અને હિંદના પ્રખર પ્રેમી છે. સિતો-ઈન્ડિયન કન્ટ્રીસ સોસાયટીના તે સ્થાપક સંચાલક છે, અને વિશ્વભારતીમાં ચીનભવનના ડાયરેક્ટર છે. તે પ્રધાનતઃ આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ છે. આ યાત્રા માટે એમની માનસિક તૈયારીમાં એમણે શ્રી અરવિંદનાં ચોડાંક પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં તે તથા પોંડિચેરીના આશ્રમના આદર્શોથી પરિચિત એવા મિત્રો પાસેથી જે કંઈ માહિતી મળી હતી તેટલું જ હતું. તે ખુદ્દા મનથી ત્યાં આવ્યા અને સંવેદનોથી ભરપૂર બનીને પાછા નીકળ્યા. તે સંવેદનોને તેમણે એક છાપાંજોગી અત્યંત રસિક મુલાકાતમાં બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં એક ચીની કહેવતનો ઉલ્લેખ પણ કરી લઈએ. પ્રે. ટાને એ કહેલી—'યાત્રાએ જતાં માથુસે મનને તદ્દન ખાલી રાખવું જોઈએ.'

પ્રેફેસર મને કહ્યું કે પોંડિચેરીના નિવાસ દરમિયાન તેમને થયેલા અનુભવો એટલા બધા મહન છે કે તેને બીજા આગળ વર્ણવી શકવાની તેમની પાસે લાખા નથી. આશ્રમમાં એમણે જે જે કંઈ જોયું તેની તેમના પર એટલી બધી જોડી છાપ પડી કે આશ્રમ અને પોતાના દેશ ચીનના વિચારકોની વચ્ચે કંઈ સંબંધ સ્થાપવા માટે તે વિચાર કરતા થઈ ગયા. તેઓ ચીનનાં અગ્રણી પત્રોમાં ચોડા જ લખતમાં લેખમાળાઓ લખી ચીનને શ્રી અરવિંદનો પરિચય કરાવવાના છે.

લગભગ દરરોજ અમે સાધકો સાથે વાતો કરતા હતા. એક દિવસે એક સાધકે કહ્યું કે ચીનને કોઈપણ દેશ હજી જીતી શક્યો નથી. પ્રેફેસર તરત સામે ટકાર કરી : "પણ એક વાર તો અમવાન સુદ્ધ ચીનને પૂરપૂરું જીતી ગયા હતા, અને હવે વળી બીજા એક મહાન હિંદો તેને ફરી જીતવાના છે. અને તે છે શ્રી અરવિંદ." હિંદ તરફની સાચી ભક્તિ-વાળા આ પવિત્ર આત્માના આ શબ્દો ધણા સચક છે.

પોંડિચેરીમાં આવ્યા પછી મને માગમાં એક પરિવર્તન લાગવા માંડ્યું. જે જગતને પાછળ મૂકીને હું આવ્યો હતો તે મારા મનમાંથી તદ્દન સરી ગયું હતું. જે જગતમાં મેં પગ મૂક્યો હતો તેમાં એક નવા જીવનની આધ્યાત્મિક વિષ્ટુત આપેલી લાગતી હતી. આશ્રમના વાતાવરણમાં રહેતી જે સૂક્ષ્મ અસરો છે તેને ગ્રહણ કરવા નેટલી શક્તિ જેનામાં હોવા તેને આ અનુભવ યાવ છે જ. આ ચાર્લ્ડીસ મિત્રે કહ્યું તે પ્રમાણે, ખરેખર સાચું જ છે કે આ આશ્રમ પોંડિચેરીમાં નથી, પણ આશ્રમમાં પોંડિચેરી છે.

માતાજીને પ્રણામ

શ્રી. અરવિંદ દર્શન આપે છે તેને આગલે દિવસે માતાજી સાથે તર પ્રણામ સ્વીકારે છે. મેં 'માતાજીને' જ્યાં અને સંમરત અંતઃકરણથી મેં અનુભવે આપ્યા વિશ્વનાં માતા છે. તે સાંજે મારા આનંદને સીમા ન હતી. મારામાં ઉદ્દેક ઝોનું પૂર ચડી આવ્યું અને જ્યારે અંતરમાંથી 'બીજી એક વસ્તુએ આવી આત્માના શાંત પ્રદેશમાં ખેંચી લીધી ત્યારે જ આ રોમાંચક અનુભવો અટક પ્રોફેસરને પણ આવો જ અનુભવ થયો. એમનો મધુર ચહેરો આનંદથી ચમકે પ્રણામ પૂરા થયા ત્યાર પછી થોડી વાર પ્રેરિત થઈને બોલતા હોય તેમ 'અવલોકિતેશ્વર' નો જપ કરવા માંડ્યો. અને બંને આંત્રમમાં સર્વત્ર વ્યાપે પાન કરતા કરતા અમારા જીવનની સુખીમાં સુખી પળો અનુભવવા લાગ્યા. પછી મને જ્યારે માતાજીએ કૃપાવંત થઈ તેમના કમલ-ચરણ પાસે બેસવાની કરવાની, તેમની સાથે વાત કરવાની તથા ધ્યાન કરવાની રંગ આપી ત્ય લાગણીઓ સોસોગણી થઈને આવવા લાગી. આ માત્રી સર્વતેજોમય જે ચરણે બેઠો હતો. મને લાગ્યું કે જાણે આપણી આ નાનકડી પૃથ્વી ઉપર તેજ દુનિયા ધસમસતી બહારમાં રહી છે. અને તેમાંના દરેક પદાર્થ આ પરિવર્તન પ્રકાશના શાંત મુખે અમકારમાં નાહી રહ્યો છે. તેમનો અવાજ કેટલો મધુર સ્પર્શમાં કેટલું જાદુ હતું! ઉપરથી આવતી શક્તિનું દબાણ અહીં - અનુભવ રહી શકે તેમ નથી! પોતાનાં બાળકોને ઉચ્ચેચ્ચ લાવે માટે આમત્રી રે ભવ્યતા જ શું આ પૃથ્વી ઉપર જાણે અવતરી નથી? કાણ કહે છે કે માતા થયાં છે? એ તો અજર છે, અનંત યૌવનની સાક્ષાત મૂર્તિ છે. તે સાથે જ છે, દેવાધિદેવની તે દિવ્ય સહચારિણી છે, હમેશાં પોતાનાં દુઃખી સંતાન વરદાન આપનારી છે, અને પોતાના દિવ્ય શિખરથી તેમને એ વરનો સ્વીકાર બનવા નિમંત્રનારી છે. હે માનવ! તું શું નહિ જાણે અને માતાને 'નહિ સાંભ કરો અને સમર્પણ કરો.' આ એના શબ્દો છે. યાદ રાખો કે આપણે માતાને આપણી જાતને સમગ્ર અને સંપૂર્ણ રીતે, તેની ઈચ્છાને અર્પણ કરતા રહી બધા પ્રજોનો જવાબ મળશે. આપણી બધી શોધો 'સફળ થશે.' અને વિજય વેત જ હાથમાં આવી પડશે. માતા પોતાનાં બાળકોને સદાકાળથી કેટલી આર આનંદ આપતાં રહ્યાં છે! સર્વશક્તિમતી, સર્વસૌન્દર્યવતી, સર્વરનેહમયી વદન જાણે એકવાર જોઈએ છે તેને પછી જગતમાં કરાનો લય નથી. આનંદ આનંદ. માતા પધારી છે. 'માતાની ચરણપગલીએ ધરતી આનંદથી ધમકે છે! કવિ સાચું જ કાવ્ય છે.

દર્શન-દિન

શ્રી અરવિંદનું દર્શન એ બીજો મહાન બનાવ છે. એથી અમારાં અ લોકોએ હાલી બીક્યાં. જેમને મેં નાનપણથી પ્રેમ અને ભક્તિથી આરાધ્યા મેં નજરોનજર જોયા. સ્વદેશીના દિવસોમાં જ્યારે શ્રી અરવિંદ દુગલી નિહલ જન્મભૂમિ કાનગર (જે મારી પણ જન્મભૂમિ છે) આવ્યા હતા તે દિવસોનું

મને તાજું છે. પણ હવે તો શ્રી અરવિંદ તે વખત કરતાં તદ્દન બદલાઈ ગયા છે. શ્રી. અરવિંદને મેં એક સિદ્ધાસન પર બેઠેલા જોયા, આરોગ્યથી ભરેલી અવ્ય આકૃતિવાળા, અને શ્રી કૃષ્ણની આસપાસ ને તેજસ્વર્ણ હવું એમ કહેવાય છે તેવા તેજસ્વર્ણથી વ્યાપ્ત. દર્શન મેડા ઉપર થાય છે. સાધકની હારમાં હું નીચે મારા વારાની રાહ જોતો જોતો હતો ત્યારે મને આ તેજસ્વર્ણની કંઈક ઝાંખી થઈ, જાણે બૂરા પ્રકાશનો એક ઝડપી ઝળકારો થયો. અને મારી દૃષ્ટિ જંખાઈ ગઈ. પણ જ્યારે દર્શન ચૂક્યા ત્યારે મેં શું જોયું? એ શું માનવ આકૃતિ છે? અને જો માનવ હોય તો માનવોમાં એ પરમ માનવની, પુરુષોત્તમની આકૃતિ નથી? અને શ્રી અરવિંદની આંખો? તેમાં કેવી ચમક હતી! મને લાગ્યું કે ગુરુની એ અમિતી ભરેલી આંખો મારા શરીરની આરપાર જોઈ રહી છે, અને તેમાંનું પ્રત્યેક અંશ તેમને પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યું છે. એ આંખોના તેજની સામે લાંબો વખત ટકી રહેવું કઠિન છે. પણ મને સૌથી વધુ આકર્ષક તો અરવિંદની અનંત પ્રશાંતિ લાગી, જાણે તે પ્રશાંતિની જ સંપૂર્ણ મૂર્તિ તેઓ ન હોય? અને એમાં શારીરિક તત્ત્વ કયાં હવું? શું એ ખન શાંત આંકાર બનેલી પ્રશાંતિ જ ન હોય? સંપૂર્ણ સામંજસ્યમાં પ્રગટેલી એ શાંત નીરવતા ન હતી? પરમ આત્માના વિરાટ મોતમાં બેઠેલો સમાન આત્મા ન હતો? પણ આંખો હારી, અત્રે મારા હૃદયમાં ચલા લાગ્યું કે શ્રી. અરવિંદમાં શક્તિનું એક એવું કેન્દ્ર છે કે જે સ્થૂલ રીતે કશું કામ નથી કરતું છતાં જેની પ્રતિ પ્રત્યેક ચીજ જોવાઈ રહી છે. બીજું કશું જ અસ્તિત્વમાં ન હવું, માત્ર એક નીલ તેજમંડળમાં પાસે બેઠેલાં માતાજીના સ્મિતનો ચમકારાઓના સંનિધ્યમાં જાણે એક સર્વની ઉપરિચિતિ છે. પણ ના, ત્યાં વળી વ્યક્તિ પાછી દેખાઈ, પણ જાણે તે કોઈ રહસ્યમાં વીંટળાયેલી હતી. પણ એ રહસ્યનો મેં હમણાં તો એકલા શ્રી અરવિંદની જ પાસે છે એમ લાગે છે.

કોઈ પરમ રહસ્ય

શ્રી. અરવિંદ કોઈ પરમ રહસ્ય છે. એઓએ ચોતે જ અનુમતિ આપી છે ત્યારે જ આપણે તેમને સહેજ સમજી શક્યા છીએ, સહેજ જ, જરાકે વધારે નહિ. જાપણ તરીકે, સ્વદેશીના યુગમાંની હિંદની જગૃતિમાં તેમણે આપેલો ફાળો જુઓ. તે શું મોટે લાગે આધ્યાત્મિક પ્રકારનો ન હતો? જે હિંદની તેઓ પૂજા કરતા હતા તે તો માતા હતી, માતા શબ્દના ઉત્તમોત્તમ અર્થમાં; શક્તિ હતી, અગ્નિ અમર હિંદ મેંયા હતી. રાષ્ટ્રીયતાનો તેમનો આદર્શ, ઘણાને ગમી ગયો હતો અને દેશના યુવાનોને તેમાંથી ભરપૂર પ્રેરણા મળી હતી, છતાં તે આદર્શ પૂરેપૂરો સમજાયો છે એમ નહિ કહી શકાય.

કવિ તરીકે, શ્રી. અરવિંદ માનવના વિચારણતર અને અનંત જીવનની બાવનાને, તથા અદ્વય જગતોનાં અને ભાવિ સૃષ્ટિઓનાં આશ્ચર્યોની ચાતી લયબદ્ધ વાણીના ઉદ્ગાતા છે. પ્રેમી તરીકે તેઓ જે ભવિષ્યમાં પ્રગટનારાં છે તેમને આહ્વાન છે. તેઓ બેશક વર્તમાનને પણ આહ્વાન છે. પણ તેનું કારણ એટલું જ કે તેમાંથી ભાવિ પ્રગટવાનો છે. હિંદની સંસ્કૃતિના આખ્યકાર તરીકે, તે હિંદના ભૂતકાળને ફરીથી નવી દૃષ્ટિથી નિહાળે છે, અને તેનાં મહાન સર્જનોના ગુપ્ત અર્થને શોધી આપે છે. ચેગી તરીકે, તે પરાચૈતન્ય (supermind)ને જાણે છે અને માનવસ્વભાવને અદ્વયના માર્ગે તેને પૃથ્વી પર અવતરતું નિહાળે છે. આત્મા, જીવન અને પાર્થિવતાનાં અખલ જોડાણને માખીને જેમાં માનવજીવનની ફરી રચના થવાની છે તેવા

મહાન સમન્વય માટે એ પ્રણેતા—આત્મા, જીવન અને પારિવર્તાના સંગમ સ્થાનો તેઓ શોધી આપે છે. દર્શન-પંથગર્ભરૂપે, તેઓ માનવના ઊગળા ભાવિનાં અચૂક વાણીમાં ઉચ્ચારણ કરે છે. એ ભાવિ એમને તો પ્રત્યક્ષ જ છે, અને તેઓ માને છે કે પૃથ્વી ઉપર માનવના વિકાસક્રમમાં એ ભાવિ અનિવાર્ય રીતે આપવાનું જ છે. તેઓ કહે છે, 'આપણે જૂતકાળની ઉપાઓના દાંસ નથી, પણ ભાવિના મધ્યાનહના વારસ છીએ.' પણ શ્રી અંર-વિદની 'સર્વોત્તમ વિઘ્ન' તો યુગ તરીકેની જ છે. એ મહા યુગે પરમ ચેતનાની પ્રાપ્તિ મેળવેલી છે, અને પોતે જ તેનું સર્વેન્દ્રિય આવિષ્કરણ છે. તેઓ અધિકારમાં રહેલાંની ઝળકતી મશાલ છે, તેમના પ્રેરણાદાતા છે, ભોમિયા છે, તેઓ સાધારણ માટીમાંથી મહામાનવોનું સર્જન કરનાર છે, તેમને અમરતા સધાવી આપનાર છે; તેમનું કાર્ય એક નવા માનવનું, નવી સંસ્કૃતિનું, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગના નવા સામ્રાજ્યનું સર્જન કરવાનું છે.

પરંતુ, માનવને તેના જીવનપ્રવાસમાં આગળ વધવા માટે સહાય આપતાં આ વિવિધ રૂપો કરતાં પણ શ્રી અરવિંદ મહાન છે. તેમણે લોકો આગળ પોતાની જાતને જે થોડાંક જ રૂપોમાં ઘૂંટી છે તે દ્વારા આપણે તેમનો કેટલો ઝોઝો અંશ જાણીએ. હોય! એમના જીવનનાટકમાં તેઓ જે બાલ પાઠો લખે તેમાં તેમની અંદરનો 'સાચો માનવ' પૂરેપૂરો આવી જતો નથી. કારણ એમનું જીવન, શ્રી અરવિંદ પોતે કહે છે તે મુજબ, 'માનવજાતિ ભ્રષ્ટ રાકે તેનું સપાટી ઉપરનું નથી.' તો પછી એઓ અરેખર શું છે? શું તેઓ હમેશાં એક ગુણ તત્ત્વ જ રહેશે, એક વિરોધાભાસ જ (paradox) જ રહેશે? એનો જવાબ એમણે ક્યારનો ૫ આપવા માંડ્યો છે. તેમનો પોડિયેરીનો આશ્રમ તથા તેમનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો તેમના કાર્યનાં સ્પષ્ટ છે. પોતાના જીવનના તથા પોતાના જીવનસદિયના રહસ્યની આવી તેઓ લગવાન (Divine) ની એરણુ ઉપર ધડી રલા છે. જેઓ ખુદશી આપે ત્યાં જશે તેઓ એ ભ્રષ્ટ થકશે. જેઓ ત્યાં ખુદલા હૃદયે જશે, તેઓ તેને અનુભવી શકશે.

દર્શન પછી થોડીવાર શાંત રહેલા યાદનીસ પ્રોફેસર પીરે અવાજે કહ્યું, 'એઓ કેટલા ૫ મહાન છે, આપણે કંઈપના કરી શકીએ તેના કરતાં ૫ અતિ મહાન છે.'

રમણીય ભૂમિ

આશ્રમ પોતે ખૂબ રમણીય છે. તેમાં વગી પાસે આવેલો સમુદ્રતટ તેને ખૂબ રમણીય કરે છે. આછામૂરો રંગમાં રંગેલાં લગભગ પચાસેક મકાનોમાં આશ્રમ વસેલો છે. સહેરના અત્યંત સ્વચ્છ લતામાં આ મકાનો એક મોટો ભાગ રોકે છે. કેટલાંક મકાનને બેગાં કરી તેમની આસપાસ દીવાલ કરી લઈને બનાવેલા એક કેન્દ્ર જેવા મકાનમાં શ્રી અરવિંદ, માતાજી તથા કેટલાક સાધકો રહે છે. આશ્રમમાં દરેક રથે આદર્શ સ્વચ્છતા છે. બધાં મકાનોને અદ્ભુત રીતે સ્વચ્છ રાખવામાં આવે છે, અને તે સુધક અને સુદર રહે તે માટે દરેક પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. મકાનોની આસપાસ મનોરમ-ફૂલકપારીઓ છે. ત્યાંના જીવનમાં ફૂલોને, ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન છે. તેમનું સાધનાની જુદી જુદી કક્ષાઓમાં રહસ્યમય મહત્ત્વ છે. વાતાવરણ અસાધારણ રીતે નીરવ અને શાંતિમય છે. આશ્રમને પોતાની તાવપ્રેરી છે, વર્કશોપ છે, બેકરી અને ગાદાળા છે, અને તે સર્વની બચરથા આશ્રમવાસીઓ જ

કરે છે. એક એન્જિનીયરિંગ વિભાગ પણ છે. સાધકોએ દોરેલાં સુંદર ચિત્રોથી શણગારેલા એક વિશાળ ખંડમાં ભોજનશાળા છે. રાંધવાનું નવા વાસણો સાફ કરવાનું કામ આશ્રમવાસીઓ જ કરે છે. આશ્રમમાં સ્ત્રી પુરુષો મળીને આશરે બસો સાધકો છે. તેમાં કેટલાંક પરદેશીઓ પણ છે. આશ્રમની વ્યવસ્થામાં દરેકને બાંહે કર્મ ને કર્મ કાર્ય આવે છે, કહોને કે એ દરેકની સાધનાનો ભાગ જ છે. શિસ્ત તથા વ્યવસ્થા અંગેની દરેક બાબત માતાજીના હાથમાં જ છે.

માતાજી

માતાજીને વિષે બે શબ્દો અહીં કહેવા ઠીક પડશે. ફ્રાન્સના એક અમીર કુર્કુબમાંથી તેઓ આવે છે. નાની ઉંમરે તેમને આધ્યાત્મિક જન્યુટિ પ્રાપ્ત થયેલી. અને એક સ્વપ્નથી પ્રેરાઈને તેઓ ૧૯૧૪ માં પોંડિચેરી આવ્યાં અને શ્રી અરવિંદને શુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. તેઓ ૧૯૨૦ થી આશ્રમમાં રહે છે અને હાલ આશ્રમની અધિદેવતા રૂપે છે. તેમના સીધા માર્ગ-દર્શન હેઠળ દરેક વસ્તુ અહીં ધડાય છે. આશ્રમની વ્યવસ્થાની નાનામાં નાની વિગત ઉપર તેઓ ખ્યાન આવે છે. સાધકોને તેમની પ્રકૃતિ તથા શક્તિ પ્રમાણે આશ્રમમાં કામ સોંપવામાં આવે છે. અને તેઓ તે ખૂબ પ્રસન્નતાથી કરે છે. સાધકોને પોતાના અંતર તથા આશ્રમગત જીવનમાં, તેમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં આનંદમય સમર્પણનો બાવ પ્રેરી રહે છે. દરેકને આનું બાન હોય છે. અને તેઓ કામ કરતા હોય છે ત્યારે તેમના મુખ ઉપર હંમેશાં સ્મિત હોય છે. કારણ તેમને ખબર છે કે તેઓ પોતાનાં કાર્યોદ્ધાર માતાજીની જ ઇચ્છાને આશરો રહ્યા છે, અથવા એમ કહેવું જોઈએ કે તેમના દ્વારા માતાજી પોતે પોતાની ઇચ્છાને સિદ્ધ કરી રહ્યાં છે. અહીં સંપૂર્ણ શિસ્તની અંદર પણ સ્વાતંત્ર્ય વસેલું છે. બહારના સહેલાઈથી ન સમજાય તેવા સિદ્ધિતા પર આશ્રમ ચાલે છે. અહીં એક લેખિત નિયમ નથી છતાં ધડિયાળની ચોક્કસતાથી દરેક કામ ચાલે છે. આપનીસ પ્રોફેસરે સાધકોને અનુસરવાના નિયમો બજાવનારો આમદ કર્યો. એમના મનમાં હતું કે જોઈ સંપના જેવા જ આ કાર્મ નિયમો હશે. તેમને બધા વખત આશ્ચર્ય થયા કરતું હતું કે સાધકોના આધ્યાત્મિક જીવન માટે કે આશ્રમની વ્યવસ્થા માટે કઈયે લેખિત સૂચનાઓ કે નિયમો ન હોવા છતાં અર્ધ જ કામ આમ આટલી સરળતાથી અને ઉત્તમ રીતે કેમ ચાલી રહ્યું છે. પણ એક સાધકે આશ્રમના ધ્યેયનું રહસ્ય તેમને સમજાવ્યું. અહીં સાધકોએ પોતે ભગવાનનાં સત્તાન સાધન હોય તેવી રીતે વર્તવાનું છે. તેમની દ્વારા ભગવાન જ કાર્ય કરે છે. તેમણે પોતાની જાતને શુદ્ધ કરીને તેમના દ્વારા તથા તેમની અંદર ભગવાનને તેનું પોતાનું કાર્ય સાધવા દેવાનું છે. શ્રી નલિની-કાન્ત શ્રીને બહુ સરસ રીતે કહ્યું છે કે અહીં કુદરત પોતે જ યોગ કરી રહી છે, અને કુદરતને તેના પોતાના જ કાનૂનો છે, એટલે યોગમાં માણસે ધડેલા નિયમોને કશું સ્થાન નથી. ત્યારે ત્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે સાધનામાં માતાજીની સહાય મળી શકે છે. તેઓ સહાય કરવાને હંમેશાં તત્પર છે. પણ તેઓ તેમની પોતાની રીતે જ સહાય કરે છે, સાધકે બાલ રીતે તે માંગી ન હોય તોપણ, તેને તેની ખબર ન હોય તો પણ.

સાધકોનું જીવન

સાધકોનું વ્યક્તિગત જીવન પણ બહુ ખ્યાન જેવું તેનું હોય છે. એમાંના ઘણા અત્યંત સુશિક્ષિતો છે. કેટલાકમાં ઘણી ઉચ્ચ કોટિની કલા તથા સાહિત્યની શક્તિઓ છે, કેટલાક

કવિઓ છે, કેટલાક સંગીતકારો છે, કેટલાક ટેકનિકલ કે એવી બીજી કેળવણી પામેલા છે, પણ કેટલાક સાધકો એવા પણ છે કે જેમને આ પૂર્વે કદી કશી તાલિમ મળેલી ન હતી, અથવા જેમનામાં કલાશક્તિ નજરે ન આવી હતી છતાં તેઓ અહીં આગ્યા પછી અસાધારણ કાટિનાં ચિત્રો કે કાવ્યો લખતા થયા છે. તેઓ જ કમ્પોઝ કરે છે કે અહીં આગ્યા તે પહેલાં તેમનામાં આવી કશી શક્તિ ન હતી. અને તેઓએ યોગતી દોસા લીધી તે પછી તેમને અંદરથી કાઈ પ્રેરણા કરતું જણાયું અને ઉપરથી કાઈ કૃપાળુ સંકાયક તરવે તેમને મદદ કરીને ચિત્ર તથા કાવ્યની આ સર્જનો કરાવ્યાં છે. તેમની આગળ એક નવી સૃષ્ટિ જાણે ખુલી છે. તે સૃષ્ટિથી કેટલીક પ્રેરણાભરેલી ઘણામાં તેમના મનમાં અંદેશાઓ દોહાદોહ કરતા બિનરી આવે છે. અને તેઓ પોતે તેને રંગમાં કે લયગદ્ય વાણીમાં મૂર્ત કરવાનું સાધન માત્ર બને છે. સાધકોમાં કેટલાક જણીતા સંગીતકારો છે. તેમનાં મુખ્ય કરી નાખે તેવાં ગીતોને સાંભળતાં કોક દિવ્ય રસાર્વાદ પ્રાપ્ત થતા હતા. તે સંગીતની આધ્યાત્મિક અસર બહુ જ અચૂક હોય છે. સંગીતકારો જ્યારે ગાય છે ત્યારે જાણે તે યિરિત ધર્મને ગાય છે. અને તેમનાં ગીતોમાં કંઈ સ્વર્ગીય તત્ત્વ છે એમાં જાણે શંકા જ નથી રહેતી. મને તથા પેલા આઈનીસ પ્રોફેસરને સાધકો સાથે ભગવાના ફીફીક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા. તેમનો સમાગમ ખૂબ અસરકારક અને ઉન્નત કરનાર હતો. સાધકો બહુ જ માયાળુનાથી અમારી સાથે વર્તતા હતા. તેમનાં દરેક કાર્યમાં એક જાણે આંતરિક સ્પર્શ અનુભવાતો હતો. અખ્યત્તમે લગતા તથા સંસ્કૃતિને લગતાં અમારા પ્રશ્નોનાં તેમણે આપેલા જવાબો ખૂબ પ્રકાશ ફેકનારા હતા.

આશ્રમમાં એક જ વાર બધા સાધકો મળે છે. તે છે સાંજનું ધ્યાન. શ્રી અરવિંદ જે જપ્યાએ માળ ઉપર રહે છે તેની બરાબર નીચેના ભાગમાં એક અંતરંગ ખંડ આ માટે રાખેલો છે. ત્યાં રોજ સાંજે સાધકો ભેગા થાય છે. અને માતાજીની હાજરીમાં ત્યાં લગભગ પોણા કલાક શાંતિથી ધ્યાન કરે છે. તે પેળા સંપૂર્ણ શાંતિ હોય છે અને આસપાસ જાણે એક શક્તિ ત્યાં સ્ફુરાયમાણ ચર્ચ રહી હોય એવું લાગે છે.

આ આશ્રમ કુતૂહલપ્રેમીઓ માટે નથી. તેમ જ આરંભ કે નિર્વૃત્ત શોધનારાઓ માટે પણ નથી. જેમને અંતરમાં સાદ થયો હોય છે તેમને જ અહીં આવવા દેવામાં તથા રહેવા દેવામાં આવે છે. કારણ કે, આપણે એ ધ્યાનમાં રાખી લઈએ કે આ સ્થળ ભગવાનની સંપૂર્ણ દોરવણી અને યોગ્યતા હેઠળ ધર્મ રહેલા નવજીવનની સાધનોનું કેન્દ્ર છે. ભાષિનાં ગદ્યાનાં કાર્યો માટે ભગવાન અહીં પોતાનાં સાધનોને સંપૂર્ણ કરી રહ્યા છે. અને જેઓ પહેલેથી થોડીક આંતરિક તૈયારી લઈને બે દિવસ માટે પંચ ત્યાં જાય છે તેમને પણ આશ્રમની દરેક વસ્તુમાં આનાં અચૂક ચિન્હો દેખાઈ આવે છે. એ આનંદની વાત છે કે આજે દિવસમાં અને પરદેશમાં એવા માણસો છે, અને જેમની સંખ્યા વધતી જાય છે, કે જેઓ શ્રી અરવિંદના સદેશના ગદ્યનતર રહસ્યને સમજવા લાગ્યા છે. પરંતુ બીજી દુઃખની વાત એ પણ છે કે શ્રી અરવિંદ વિશેના પોતાના ઉપરછલ્લા જ્ઞાનથી તેમને તથા તેમના કાર્યને લલકું પાડનારા માણસો પણ છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને ધ્વંસકાર કરી, પોતાના આત્માનું દારિદ્ર્ય પ્રગટ કરનાર માનવ માટે જનનમાં એથી વધુ બીજા કાઈ વિધિ નથી. માનવજાતિને અચાન અને અપૂર્ણતામાંથી ઉગ્રવાને શ્રી અરવિંદ જે કાર્ય કરી રહ્યા છે

તેમાં એમને અંગત લાભ તો કશો છે જ નહિ. માનવજાતિ જો તેમનું નહિ સાંભળે તો તેમને તો કંઈ જ પ્રમાણવાનું નથી. પણ માનવજાતિ જો પોતાના અંદરના બાળુએ મૂંઝી, શ્રી અરવિંદ પાસે એમ, નમ્રતા અને અદાથી જશે તો તેને અનંત લાભ થવાનો છે.

પોતાની તપસ્યામાં વિજય મેળવવા માટે શ્રી અરવિંદે જે અવિરત સાધના કરેલી છે તેમાં તેમની કેવાં ગંજીય વિધોની સામે થવું પડ્યું છે તેની આપણને કશી ખબર નથી. એ તપસ્યાનું સાક્ષી એવું "મકાન હજી પણ આશ્રમમાં છે. એ મકાનના એક ખૂણામાં પુરાણને, દિવસોના દિવસ, મહિનાના મહિના, અને વરસોનાં વરસ લગી, પોતાને પરમાત્મ-દર્શન ન થયું ત્યાં સુધી શ્રી અરવિંદે અચળ રીતે પોતાની યોગ યાત્રા રાખી હતી. ૧૯૨૪માં શ્રી અરવિંદ સાથે કવિવર રવીન્દ્રનાથની મુલાકાત થઈ હતી. ત્યારે કવિવરે કહેલું કે હું શ્રી અરવિંદના સદેશની રાહ જોઈ ખેડા છું. એ સદેશ અપાઈ ગયો છે, એ સમ્બંધ ઉચ્ચારામ્ ગયો છે. હવે માનવજાતિએ આવી તેને પ્રહણ કરવાનો છે ને સુખી થવાનું છે.

સાધનાની શક્યતાઓ

જ્યોતના ઇતિહાસમાં સૌ પહેલાં હિંદુ જ અનંતની શોધ માટે નીકળી પડ્યું છે. એ શોધ આજુ ને રહી છે, અને તેના વિજયો પણ આજુ જ છે. તેમ છતાં લાંબો વખત હિંદુના જીવનનું ખમીર ટકી ન રહ્યું. તેની પડતીનાં અનેક કારણોમાં એ પણ એક કારણ છે કે તેણે લૌકિક મૂલ્યોને 'માયા' ગણીને તંત્રછોડી નાખ્યાં, અને સ્થૂલ તત્ત્વ (matter) પણ ભલે છે અને તેને આત્મામય બનાવવામાં જ તેનું પરમ સાક્ષ્ય છે એ અધિમત્રનું સાચું રહસ્ય તેના હાથમાં ન આવ્યું. તેથી પોતાના બાવિનું નવવિધાન કરવા માટે હિંદુને માટે આજે એ જરૂરી છે કે પોતાના જીવનને શુદ્ધ કરવાનાં અને તેને સંપૂર્ણતાની કોટિએ લઈ જવાનાં સાધનો શોધી કાઢવાં. શ્રી અરવિંદે આત્મા અને જડ તત્ત્વ-સ્થૂલનું અદ્વૈત પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. અને પોતાના યૌગિક દર્શનમાં જોયું છે કે સ્થૂલ તત્ત્વ અને આત્માના સમન્વયને માનવના અંતઃકરણમાં સિદ્ધ કરવા માટે એક શક્તિ પૃથ્વી ઉપર જીતરી રહી છે. અત્યારે જે રૂપે આપણું જીવન, મન અને શરીર છે તે રૂપમાં ભગવાનનો આવિષ્કાર થઈ શકે તેમ નથી. માટે તેને પેલી શક્તિની મદદથી પરિવર્તિત કરવાનાં છે. શ્રી રામકૃષ્ણ કહેતા હતા કે, 'પીતળનાં વાસણને માંજવાની જરૂર પડે છે, સોનાનાં નહિ.' તે જ મુજબ જો માણસ એ શક્તિ તરફ સાધના દ્વારા પોતાની જાતને ખુદ્દો કરી શકે અને સોનું થઈ જાય, તો પછી તેની પાર્થિવ પ્રકૃતિ તેને કદી વળગી રહેવાની નથી. કારણુ તે પણ બદલાઈ ગઈ હશે, અને પછીથી તે ભગવાન માટે યોગ્ય વાહન બની રહેશે. શ્રી અરવિંદની તેજસ્વી વાણીમાં કહીએ તો : "આપણા યોગનું એક માત્ર લક્ષ્ય એ છે કે આપણે એવી રીતે અર્થતરિક વિકાસ સાધવો કે, જેથી જતાં જતાં અચુક કાળે સર્વમાં તે એકનું દર્શન થાય અને માનસિક ચેતના કરતાં પણ એક જાણી કોટિની આધ્યાત્મિક મનસાનોત ચેતના આપણામાં વિકસે કે જે માનવસ્વભાવને બાળી નાખી તેને દિવ્ય રૂપનો કરે." શ્રી અરવિંદ માને છે, કે "આપણે અત્યારે જે અજ્ઞાનમય જીવન જીવીએ છીએ તેના જ એક ઉચ્ચ પરિણામ

Diseases of the Digestive System

પેટનાં દર્દો-ઉદર વ્યાધિ

યકૃત (Liver)નાં દર્દો:—જમણે પડખે લોહીનો જમાવ, સોજો, ફુખાવો, થળ ક્લેમ ઉપર ચરબીનો જમાવ (Fatty Liver), જળોદર (Dropsy), પાંકુરોગ (Anemia), કમળો (Jaundice), મંદાગ્નિ (Sluggish Liver), પેટ ઉપર ચરબી જમાવી, હોઠ, આંગળાં ને આંખો કાળાં પડવાં, હાથે પગે ને મોં ઉપર થોથર આવવી, શ્વાસ અદર રહેવો, મોઢામાં ચીકણો, કડવો ને ખારો સ્વાદ રહેવો, જીભ ઉપર સફેદ ઝારી, કાળા ઝાથ (Liver spots) પડવા, દાંત ખરાબ થવા વગેરે.

હોઝરી (Stomach)નાં દર્દો:—અજીર્ણ, અપચો (Indigestion, Dyspepsia), અમ્લપિત્ત, ખટારા વધવી, ખાટા તીખા કડવા ઓઝાર (Hyper-acidity), ગળામાં ને ઊત્તીમાં બળતરા, હાલાં-ચાંદાં પડવાં, માથાનો ફુખાવો, પેશાબમાં જમ્યા પછી સફેદ ઘર (Phosphates) જવો, શરીરના સાંધા ફુખાવા, નળજાઈ વગેરે.

આંતરડાં (Intestines) નાં દર્દો:—ક્રોનિકાલ (Chronic Constipation), વાયુ ગોળો (gas), પેટ ચડવું, ફુખાવો, કાળજની ફડક, હૃદય ઉપર વાયુનું દબાણ, જન્મે નળ કડચ બરેલા રહેવા, ઝાડો અનિયમિત, ચીકણો, માંદાવાળો થવો, આંતરડાંનો જીર્ણ સોજો (Appendicitis), જીવડાં, ફૂમિ (worms), આમ, મરડો, લોહી પડના ઝડા (Dysentery, mucous Colitis), સંચદણી (Sprue), આંતરડાંમાં સડો (Fermentations), દરચ, મસા (Piles), ઝાડે લોહી પડવું વગેરે.

બરસ (Spleen)નાં દર્દો:—જીર્ણજ્વર, યાદીયા તાવ, પેટ મોટું થવું, કાળી બાજુ ફુખાવો, ખાંધા પછી આઠામણુ થવી, પાંકુરોગ, શરીર સફેદ ચર્મ જવું વગેરે.

મૂત્રપિંડ (Kidneys) ગુરુડા (Bladder)નાં દર્દો:—પેટનાં બન્ને પડખાં ભારે રહેવાં, સોજો, ફુખાવો અને થળ નીકળવું, પેશાબ અનિયમિત થવો, ખોટી ગરમી, પથરીનાં દર્દો (Kidney Stones), પેશાબની અટકાયત, બળતૂરા, કેડનો ફુખાવો, કળતર, સંધિવાત (Rheumatism). માથાનો ફુખાવો, વગેરે.

સ્ત્રીઓનાં ગભીરાયનાં દર્દો: (Female Diseases):—અનિયમિત નસ, અલ્પાત્વ (Scanty menses), પીડિતાત્વ-વધુ વખતે ફુખાવો, નષ્ટાત્વ, અત્યાત્વ, વગેરે શરીર ઉપર હાથનાં આંગળાં ઉપર અને આંખોની આસપાસ કાળી હાંચ આવવી જવી, પ્રદર, શરીર ધોવાવું, કેડનો ફુખાવો, કળતર, તોડ, માથાનો ફુખાવો, માનસિક નળજાઈ, હીસ્ટીરિયા (Hysteria), શીટ, તાણ ખેંચ, કોઈનો રતવા, કસુવાવડો થઈ જવી, બચ્ચાં ન જીવવાં, સુવાચ પછીનાં દર્દો (Delivery Disorders), જીર્ણજ્વર, ખાંસી, નળજાઈ વગેરે.

ખાળકોનાં દર્દો:—શરદી, કફ, વરાધ, લીલા ઝાડા, કાચા સફેદ ઝાડા, રતવા, શરીર ફેલવા, ચાંદી, ગરમી, દાંત આવતી વખતનાં દર્દો, હાડકાંની નળજાઈ (Rickets) વગેરે. ઉપરનાં દરેક દર્દોના સંજ્ઞા નિદાન-પરીક્ષા અને તેના સચોટ શાસ્ત્રીક અનુભવસિદ્ધ ઉપચારો માટે રૂબરૂ મળે પીડું ધોરણ દર્દો અને દર્દોની રીતિ બોધ દરેકને પોતાના તે મુજબનું નક્કી કરી પંદર દિવસનો ચોખ્ખો આગળથી લેવામાં આવે છે.

વૈદ્ય જયંતીલાલ દુર્ગાશંકર રાવળ બી. એસસી.

ટ. નં. ૩૨૪૫

દવાશાળા, રતનપોળ, કતેસાધની હવેલી, અમદાવાદ

“રૂપરૂપવકતૃત્વને ખાતર આપણે કહેવું જોઈશે કે શબ્દોના જે આલંકારિક ઉપયોગ વકતૃત્વકથાએ ઉપગમ્યા છે તે ફક્ત લાગણીઓને બહેકાવનાર, અસત્ય વિચારોને પોષનાર અને તેથી જ વિવેકશક્તિને અવગે મારે દોરનાર છે. અલંકારો પહેલા નબરના ધૂર્ત છે. x x x એટલે પ્રવચનોમાં અને જાહેર બાષણોમાં એથી વકતૃત્વને ગમે તેટલો ઓપ આવતો હોય છતાં જ્યાં સત્યાન્વેષણ એ એક જ ધ્યેય હોય એવા વ્યાપારમાં એ અલંકારશાસ્ત્ર ત્યાજ્ય છે. એના ઉપયોગથી કાં તો બાષામાં અગર તેના બોલનારમાં દોષ જ પ્રતીત થાય છે, x x x મનુષ્યને પ્રતારણા-કેટલી પ્રિય છે ! અલંકાર-શાસ્ત્ર કે જે પ્રતારણા અને પ્રમાદનું પ્રજ્વળ શસ્ત્ર છે તેનું જાહેરમાં શિક્ષણ અપાય છે ! એના પ્રાધ્યાપકો હોય છે ! એને સખદુઃખાન આવકાર મળે છે ! મને ખાતરી છે કે મેં આટલું લખ્યું તે ઉપરથી મને ગમાર નહિ તો ધૂષ્ટ તો જરૂર લેખવામાં આવશે. x x x વકતૃત્વ ઓની પેડે મોહિની લગાડે છે તો પછી જે પ્રતારણા-વ્યાપારમાં માણસ છેતરાવામાં પડ્યું આનંદ માનતો હોય એ વ્યાપારના દોષો કાઢવા બેસવું એ જ વ્યર્થ છે.”

(‘લોકના તત્ત્વજ્ઞાનનાં વ્યાખ્યાનો’ માંથી)

*

સોક્રેટિસઃ, અલંકારશાસ્ત્ર એ કેવા પ્રકારની કલા છે એમ તમે પૂછો છો ?

પોલસઃ હા.

સોક્રેટિસઃ સાચું કહું તો, પોલસ, એ કલા હોય એમ હું માનતો નથી.

પોલસઃ એમ ? ત્યારે અલંકારશાસ્ત્ર એ શું છે ?

સોક્રેટિસઃ એક જાતનું ચાતુર્ય.

પોલસઃ શેનું ચાતુર્ય ?

સોક્રેટિસઃ અમુક પ્રકારનો સંતોષ અને પ્રમોદ ઉપગમવાનું.

(સોક્રેટિસનો જોગિયસ સાથેનો સંવાદ)

*

આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જાણે એમ માને છે કે સત્યાન્વેષણનો ઈન્કારો અમારો છે. અને એમાં આ કવિઓ અને વક્તાઓ માધુર્યનું તત્ત્વ-ઉમેરીને સત્યનો બળરભાવ પટાકી દે છે. તેઓ માનતો હશે કે સત્યના આરાધન માટે જે તપ અને અભ્યાસ જોઈએ, જે જહેમત અને આત્મત્યાગ જોઈએ તે કવિની રાચક અને મૃદુ કાવ્યપ્રણાલિમાં ક્યાંથી આવે ? સત્યનું દર્શન વિરલ છે—તત્ત્વજ્ઞોના મત પ્રમાણે શબ્દોના અતિપ્રયોગ અને અપ્રયોગને લીધે આલંકારિકોએ એને છેક વિહ બનાવ્યું છે; એટલું જ નહિ પણ નિર્ધાર સત્યને બદલે,

સત્યને બળતું જ કઈક સત્ય જેવું. બનાવ્યું છે. પ્રજા પાસે રજૂ કરીને, પ્રજાની સલા-વેષણની સ્વાભાવિક ભૂખ મારી નાખી છે.

ઉપર બે તત્ત્વજ્ઞાનીઓના વિચારો મૂક્યા છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાના જ દેશ અને કાલ પૂરતા ફિરિયાદ કરતા હોત તો વાંધા જેવું નહોતું. ગ્રીક વાગ્મિતાનું વર્ચસ્વ યુરોપ ઉપર એ કાળે એવું હતું કે સત્યને મૂક બનાવી મૂક, પ્રજા અધકારશાસ્ત્ર પાછળ 'ધેલી' હતી. સારામાં સારા વિચારકો પણ એની મોહનીમાં અંજડતા. એ શાસ્ત્રને રાજ્યાશ્રય પણ મળતો; ન્યારે ફક્ત સત્ય માટે બેખ લેનારનો કોઈ બાવ પૂછતું નહિ. અરે, તર્કસિદ્ધ સત્ય રજૂ કરી, બેગતી પ્રજાને સત્યનો સાચો રાહ બતાવનારને વિપણન કરાવવામાં આવ્યું હતું !

પણ સત્ય પ્રત્યે પક્ષપાત ધરાવનાર આ વિદ્વાનો અતિઆપ્તિયુક્ત આવાં વિધાનો કરે એની ખબર લેવી જ જોઈ એ. શું અધકારશાસ્ત્ર ધૂર્તવિદ્યા છે? કોઈ પણ વિદ્યા ધૂર્તના હાથમાં જાય એટલે ધૂર્તવિદ્યા બની જાય. પણ એમાં વિદ્યાનો શા દોષ કાઢીએ? આપણા જમાનામાં આપણે વૈજ્ઞાનિક શોધોનો દુરુપયોગ નગરે જોઈએ છીએ. પણ તેથી શું વિદ્યાન એ શક્તિસવિદ્યા છે એમ આપણે કહીશું? લોકની દલીલ લોક પોતે જ દુહી બનાવે છે. પોતાના મન્યમાં રચે રચે તે અધકારોનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે.

ઉપરના તત્ત્વજ્ઞાનીઓના મત સામે પૂર્વપક્ષ તરીકે હું પ્રો. ડીક્ષનનું વાક્ય ટાંકું: "It is the office of imagination to tell the truth." સત્યા-વેષણનો અધિકાર કવિની પ્રતિભાનો છે. એ સત્યને ફક્ત સિદ્ધ કરવાનો અધિકાર તત્ત્વજ્ઞોનો છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને એમના તપઃપૂર્ણ અભ્યાસનો ગર્વ હોય તો બહે રહો. હું તો કહું છું કે, કવિને પ્રતિભાથી સત્યનું જે સહજ દર્શન થાય છે તે સ્વભાવરમણીય જ હોય છે. એમાં ધૂર્તવિદ્યા કરીને અરમણીય વસ્તુને રમણીય બનાવવાનો પ્રયત્ન જ બિલો થતો નથી.

કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ બન્નેને સત્યના ઉપાસક તરીકે ધરીકર માની લઈએ. 'ધરીકર' જ. કારણકે કવિ જ્ઞાનપણે સત્યની ઉપાસના કરે છે એમ કહેવું એ 'યથાર્થ' નથી. બન્નેની ઉપાસનામાં તાત્ત્વિક ભેદ છે. કવિનો જ્ઞાન પ્રયત્ન છે; તત્ત્વજ્ઞનો સમાન પ્રયત્ન છે. અને માટે જ તત્ત્વજ્ઞને પોતાના જ્ઞાન અને અધિકારનો કઈક ગર્વ રહે છે. સકામ અને નિષ્કામ કમ કરનાર વચ્ચે જેવો અનુભવભેદ હોય છે તેવો જ કઈક આ અનુભવભેદ થયો.

બન્નેના પ્રયાસની પદ્ધતિ પણ જુદી છે. જાણ અને 'પદ' વચ્ચેનો ફરક સમાજવર્તા શેલી જે વિચારો રજૂ કરે છે તે વિચારો, ખડું જોતો, આ બે પદ્ધતિના મૂળભૂત તફાવત સ્પષ્ટ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞનો વ્યાપાર પૃથક્કરણશીલ છે. એમાં ચોક્કસાઈ, શ્રમ, સલા-વેષણ માટે અદ્યત્ત જિજ્ઞાસા, નિર્ઘન્યપણ (પૂર્વગ્રહોનો ત્યાગ), બહુશ્રુતતા, તિતીક્ષ્ણ વગેરે ઉચ્ચ-અદ્યત્ત અતિઉચ્ચ—ગુણોની આવશ્યકતા છે. પોતાના અનુભવમાં આવેલાં વિષયોનું તારતમ્યથી—તર અને તમ ના વિવેકથી—એ અવલોકન કરે છે અને પછી સત્યની ઈમારતમાં એકાદ ઈંટ એ મૂકતો જાય છે.

કવિનો વ્યાપાર વિલક્ષણ છે. એની દષ્ટિ સમન્વયની છે, પૃથક્કરણની નહિ. તત્ત્વજ્ઞમાં જે શુશ્રુષુદાય ઈષ્ટ છે તે તેનામાં મૂર્ત સ્વરૂપે ન હોય પણ સંસ્કારરૂપે હોય. એ સંસ્કાર

એને પૂર્વજન્મની કમાઈથી, અથવા મને ખબર નથી એવી બીજી કાઈ રીતે, પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. એ સંસ્કાર વિશેષથી એ સત્યનું સમગ્રદર્શન કરે છે.

કાકાસાહેબે 'પ્રસ્થાન'માં એક લેખ આપેલો. 'અહિંસક જ્ઞાન' કે એવું કઈક શીર્ષક હતું. ઉપર ઉપનિષદનું વાક્ય ટાંક્યું હતું કે "હૃદય વડે (માણસ), સત્યને જાણે છે." આ હૃદયનો માર્ગ-સત્યની ઉપાસનામાં-પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથે એક થઈ ને કવિ પ્રકૃતિના છેક ગર્જાદારમાં પહોંચીને સત્યનો, પથગામ લઈ આવે છે. ભૌતિકશાસ્ત્રીઓ તો કહે છે કે બહુ નજીક જવાની મુશ્કેલી કરીએ ત્યારે પ્રકૃતિ અંધારપટ્ટરી ઓઢીને બેઠી રહે છે.

રખે કાઈ એમ માની લે કે હું સત્યાન્વેષણનો ઈગરો તત્ત્વજ્ઞાની પાસેથી લઈ કવિને આપું છું. મારી સમજણ પ્રમાણે તો સત્યાન્વેષણમાં બંનેનો હિસ્સો સરખો છે. સર જમદીશચન્દ્ર એક વધાર્યો જ કહે છે:

"સત્યાન્વેષણ માટે જે બાબત જરૂરી છે; એક સત્યની જાંખી કરાવનારી, પ્રતિભા; અને બીજી, તે સત્યની પ્રાયોગિક સિદ્ધિમાં તે પ્રતિભાનો વિનિયોગ. x x હિંદના જિજ્ઞાસુઓએ મળ્યા સમય પહેલાં સ્વીકારી લીધું છે કે આ વિશ્વમાં કદલાક અતીન્દ્રિય વ્યાપારો છે કે જે આપણા ઇન્દ્રિયપ્રામની અપૂર્ણતાને લીધે આપણે પ્રત્યક્ષ પુરખી શકતા નથી. x x x પરસ્પર અસંબદ્ધ જણાતા બાબતોમાંથી સમન્વયથી સત્ય સમજવાની પ્રતિભા હિંદમાં છે. x x x હિંદી માનસ એ માટે, વધારે અનુકૂળ છે. x x x પણ આ પ્રતિભા અને પ્રયોગસિદ્ધિની સમગ્રતા જે જળવવામાં ન આવે તો સત્યાન્વેષણને ક્ષતિ પહોંચે છે.*

કવિ અલંકારથી 'સત્યનું' પ્રતિપાદન' કહે નથી કરતો, (અસુકે કાણુ પૂરતો, કદાચ, કરે છે) પણ એ સત્યની કાચી માત્રના પત્થર તો યોદીઃ આપે છે. સર જમદીશ ચન્દ્રપતિમાં લાગણીઓનું પ્રતિપાદન કર્યું તે પહેલાં કાલિદાસે વનરપતિમાં લાગણીનો આરોપ કરેલો. અને સત્યનું આ દર્શન એને રમણીય લાગેલું જેથી 'એક' કરતાં વધારે વાર એ કહે છે:

"જાણે આંસુ વહે છે, લતા ગેરતી પાંડુ પાંડુ પત્રો !
(સાકુતલનું શ્રી. મળભાઈ પટેલનું ભાષાન્તર)

નૃત્યં સવૃત્તાઃ કુલુમાનિ વૃક્ષા દર્માનુષ્ઠાન્વિજહર્હરિમ્બઃ-1
(સીતાત્યાગ-૨૬૦)
અક્રોતૃપ્તિર્વાહ્લાંભિ સુતરાશ્વરસબોળદ્વિપતિન્-1
(અજગિષ્ણાપ-૨૬૦)
તરુકિલલેષ્વધ્રુવેશઃ પતન્તિ-1
(મેઘદૂત)

અરે, વ્યાસ-પણ કહી ગયા છે :. વન્તાઃ સંજ્ઞા મવન્તેતે । વૃક્ષોને અંતઃસંજ્ઞા હોય છે !

* જુઓ: જનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના હૃદ્યાદય પ્રસંગે તેમણે આપેલું કાવ્ય: "From the Voiced to the Unvoiced."

પ્રતિભાથી પેખેલા સત્યને શબ્દદેહે રજૂ કરવામાં લૌકિક ભાષા બહુ ઉપયોગમાં ન આવે એ તો દેખીતું છે. અલ્પશ્ચ લૌકિક શબ્દોનો જ ઉપયોગ લેખકને કરવાનો હોય છે. પણ એ શબ્દો વપરાશને લીધે રૂઢ થયેલા હોવાથી તેની વ્યંજના ધસાઈ ગઈ હોય છે. એટલે લોકોત્તર સત્ય રજૂ કરવામાં એ શબ્દોની આસપાસના ઇતર શબ્દોનાં સાહચર્યના બળે એ શબ્દમાં વિશ્લેષણ શક્તિ અને વ્યંજના લેખકે જીતી કરે છે. આ શબ્દશક્તિ તે અલંકારશાસ્ત્રનો મૂળ પાયો. વાક્યાર્થને અપેક્ષિત માર્ગે ચલ્મ્ કરવા માટે શબ્દશક્તિનો વ્યાપાર તે અલંકાર. મારે ઉમેરવું જોઈએ કે તત્ત્વવેત્તા લોક પણ, આ અર્થમાં, અલંકારને આવકારદાયક ગણે છે.

હવે જરા જોડા પાણીમાં જીતરીએ. ઉપર કાલિદાસમાંથી ‘વૃત્તિમય ભાવાભાસ’ નાં ચાર ઉદાહરણ મેં આપ્યાં છે. કાલિદાસના સમયમાં તેની પ્રાયોગિક સિદ્ધિ થઈ શકે એટલી સાધનસામગ્રી ન હતી. છતાં લોકમાનસે એને સ્વીકારી લીધેલાં. કારણ મનુષ્યનું હૃદય સત્ય તરફ અનાયાસે પ્રવૃત્ત થાય છે, દલીલ વગર એને કબૂલ રાખે છે. કારણ કે એ ચિત્તવ્રતો નિયામક આત્મા નો સત્યસ્વરૂપ જ છે ના ? તમે કહેશો કે એ સત્ય વૈજ્ઞાનિક સત્ય ન કહેવાય, વહેમ કહેવાય. જરા વિચાર કરશું તો જાણીશો કે વિજ્ઞાન—પછી તે ભૌતિકવિજ્ઞાન હોય કે ખગોળવિજ્ઞાન હોય—પ્રથમ વહેમ સાથે સંકળાએલું હતું. ધણી વૈજ્ઞાનિક રાષ્ટ્રોને, દુરબીનની શોધ થયા પહેલાં, સિદ્ધિ ખાતર, રાહ જોવી પડેલી. બોઝને ફરીવાર ટાંકું તો ‘આપણા ઈન્દ્રિયમાંની અપૂર્ણતાને લીધે.’

એટલે સત્યની ઝાંખી અને સસતો સાક્ષાત્કાર એ જે વચ્ચે અમુક કાળનું અંતર રહે છે. સમયના એટલા વચગાળામાં પણ મનુષ્યહૃદય તો કુદરતને પ્રથ પૂછ્યા જ કરે છે અને પોતાનો ક્ષેત્રસ્થ આત્મા સતોષાય એવો જવાબ મેળવી, કામચલાઉ સસ મેળવ્યાથી આનંદ પામે છે. વિજ્ઞાન તો દરેક સત્યને ‘કામચલાઉ સસ’ જ કહે છે. એને દાખલા દલીલ અને પ્રત્યક્ષ નિદર્શનથી તોડી પાડનાર બીજું સત્ય ન આવે ત્યાં સુધી આ સત્ય, પૃથ્વી આસપાસ ચર્ચમંડળ ફરે છે એમ કહેનારા પણ તેમના જમાનાના વૈજ્ઞાનિકો હતા ! સત્યનો ઉપાસક એક સત્ય ઉપરથી બીજા સત્ય ઉપર વિકાસ પામતો પહેાંચે છે. અગાઉનું સત્ય પછી તેને અપૂર્ણ લાગે. એને તમે અસત્ય કહેતા હો તો બલે. પણ એમાં અંતરણ્ય હતી એમ તમે ન કહી શકો. તમે પ્રથમથી જ પૂર્ણ સત્ય મેળવવાનો આમર રાખો તો તમે સંપૂર્ણ તરતાં આવડે પછી જ પાણીમાં પડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, એમ મારે કહેવું પડે.

સત્યની ઝાંખી પ્રતિભાથી થાય છે. એ પ્રતિભા અલંકારશાસ્ત્રની જનની છે. એ સત્ય પ્રાકૃત અવસ્થામાં હોય છે—તેના ઉપર સંસ્કરણની આવશ્યકતા હોય છે ત્યારે પણ તેના અસમર્થ વર્ણન માટે અલંકારની જરૂર રહે છે; અને ત્યારે પ્રયોગસિદ્ધ થાય છે ત્યારે પણ એ સત્યને શબ્દદેહે રજૂ કરતાં—ભાષાને નવે માર્ગે એડવાની હોવાથી—અલંકાર ઉપયોગી થાય છે. આમ સત્યા-વેષણના આદિ મધ્ય અને અંતમાં અલંકારશાસ્ત્ર ઉપકારક છે. ફરીથી કહી દઉં : એનો દુરુપયોગ પણ થઈ શકે; પણ તેથી તેની ઉપકારકતા માટે એમત ન હોઈ શકે.

"He (Nietzsche) goes right through the conception of the theologians, metaphysicians, and historians, using their forest of contentions and brushwood of intricacies as piles on which to build his stern and narrow road. That is why he is so immensely stimulating and invigorating. The road of his 'valuation of life' lands you right outside the old-fashioned provinces. Truly it takes you far | further than you are ready to be taken, a road of assumption on which science cannot

દાંત
સાફ કરવા

જ દાંત કદાચશો નહિ
દાંત તથા મોઢાની
કોઈપણ પીડા માટે
દેશી વનસ્પતિયું
ખ ના વે લે

સ ન ટો ન

ની અજમાયશ કરવા
ભણામણ કરે છે.

દરેક ઠંડાણે વેચાય છે.

ક્ર મહાંની ખરાબ વાસ
દૂર કરે છે.

ક્ર દાંતને સફેદ અને
ચકચકિત રાખે છે.

ક્ર દુઃખતા દાંત, દાઢવું
દહી અને પાચોરિયા
મટાડે છે.

ક્ર ૧૦૦ રૂા સ્વદેશી
દૂધ પાવડર.

ધી ફેઝલ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ

અમદાવાદ.

પણ મને કહો, મારા બાઈઓ, સિંદ જે ન કરી શક્યો એવું બાળક શું કરી શકે છે? થોડા સિંદે શા માટે બાળક થવું ભોઈએ?

ત્રી પુરુષ કરતાં બાળકોને વધુ સમજ શકે છે, પણ ત્રી કરતાં પુરુષ વધુ બાળક જેવો છે.

સાચા મર્દમાં બાળક છુપાયેલો છે; તે રમવા ઇચ્છે છે. ઓ! ત્રીઓ, જંગો અને પુરુષમાં રહેલા બાળકને મને બતાવો.

હવિષ્યનો દુનિયાના સદ્ગુણોથી વિશ્રુષિત, શુદ્ધ અને નાશુક રત્ન જેવાં રમકડાં સમી ઓને રહેવા દો.

તમારા પ્રેમમાં તારાનું કિરણ હો ! તમારી આશા, હું નરોત્તરને જન્મ આપું એવી હો !

સપાટીએ ત્રીનો સ્વભાવ છે—છીછરાં પાણી પર આમ તેમ અથડાતું શીથલ. પણ પુરુષનો સ્વભાવ જીડો છે. જૂમિ નીચેની ગુફાઓમાં તેનો ઝરો વહે છે : ત્રી તેના બળને જાણે છે, પણ સમજ શકતી નથી.

મેં કંઈ, ઓ ત્રી ! મને તારું નાનકડું સત્ય આપ. અને એ નાનકડી ડોશી બોલી : તું ત્રી પાસે જાય છે ? તારી ચાલુકને યાદ કર !—

તું જુલાન છે અને બાળક તથા લસ ઇચ્છે છે. પણ હું તને પૂછું છું, “તું બાળકને ઇચ્છતા થોડા મર્દ છે ?”

હું લસને બે જણની, તેના સર્જનારાને ટપી જાય એવાને સર્જવાની ઇચ્છા કહું છું. આવી ઇચ્છા રાખનારાના એક જીવ પ્રત્યેના માનને હું લસ કહું છું.

નવારે શુદ્ધિમાન મૂખ સાથે સંબંધ બાંધે છે ત્યારે મને યાદ છે કે ધરણી ધૂણી જોડે છે.

બધા ખરીદ કરનારાને મેં સાવચેત અને લુપ્ત જોયા છે. છતાં સૌથી લુપ્ત પોતાની ત્રીને કાચળામાં ખરીદે છે.

કથાની ઇચ્છા નહિ, કથાની માયા નહિ, કંઈ સર્જવાનું નહિ — ઓહ, આ મહા કંઠાળો મારાથી હંમેશાં દૂર રહે.

ગરમ હૈયું અને ઠંડું મસ્તક જ્યાં જોયાં થાય, ત્યાં જનસમૂહનો વક્તા, ઉદ્ધારક પેદા થાય છે.

બાળસુ અને ઊંઘતા મનો સાથે સ્વર્ગીય ફટાકડા સમી ગર્જનાથી વાત કરવી નેહિએ.

પણ સુંદરતાનો અવાજ ધીમેથી જોડે છે; તે તો સૌથી પ્રભુદ્વ આત્માઓમાં યુક્ત પ્રવેશ કરે છે.

જિંદગી એ આનંદનો ઝરો છે; પણ જે જે ઝરેથી સમુદાય પીએ છે, તે ઝરાઓ ઝેરી બને છે.

તમે લોકોની અને લોકોના વહેગોની સેવા કરી છે, એ પ્રખ્યાત શાળાઓ,—તમે સત્ય સેચું નથી ! એ કારણે જ તમે પૂજયા છો.

શિકારી કુટાઓથી જેમ વડ તિરસ્કાર પામે તેમ લોકોથી જે તિરસ્કાર પામે તે સ્વતંત્ર વિચારક છે, જાજરોનો શત્રુ છે, તે પૂર્વમાં માનતો નથી, તે જંગલમાં વસે છે.

કેટલાક વખતથી મેં તારી આંખોમાં મોટાં મોટાં ઢાંચાં, એ જિંદગી અને મને લાગુ કે હું અગાધમાં ડૂબ્યો હતો.

પણ તે તારા સોનેરી કંટાથી મને બહાર કાઢ્યો. મેં તને અગાધ કહી તેથી મક્કરી કરતી તું હસવા લાગી.

‘આમ જ બધી માછલીઓ કહે છે, ’ તે કહ્યું, ‘ જે તે માપી શકતી નથી, તે તેમને મન અમિત છે. ’

આત્મા પાળવા કરતાં આત્મા આપવી એ અધરું કાર્ય છે. એટલામાં જ આત્મા આપનાર પરનો આઘાતોરોડોની જવાબદારીનો ભાર પૂરો થતો નથી. એ ભાર કદાચ તેને કચડી પથ નાખે.

મૂંગા રહેલું એ બહુ ખરાબ છે. બધાં અણખોલાં સત્યો ઝેરી બને છે.

જો મહાન માણસ તેની મહત્તાથી કંટાળી જાય તો જ તેની સુંદરતા જાગે, તો જ તે મને ગમે અને મારી પસંદગી તેના પર બિતરે.

ત્યાં સુધી તે પોતાની જાતથી દૂર નહિ જાય, ત્યાં સુધી તે પોતાના પછાયાથી દૂર સીધો પોતાના પ્રકાશમાં નહિ ફેલી શકે.

પ્રેમ અને વિનાશ બંને અનંત કાળથી જોડાયેલાં છે. પ્રેમની ઇચ્છા એટલે મૃત્યુ માટે પુરી-મરજ છે.

તમે વેરાત છો તેથી જ તમારામાં શ્રદ્ધા નથી. પણ જન્મથી સર્ગકર્તા બાવિ સ્વપ્નો અને ચિન્હો અવકાશમાં સદા હોય છે—અને તે શ્રદ્ધામાં માને છે.

પહેલાં તમારી જાતમાં માનવાની હિંમત ધરાવો—તમારી જાતમાં અને તમારાં આંતરકામાં ! જે પોતાની જાતને માનતો નથી તે જૂઠો છે.

રસ્તે પસાર થતાં લોક તરફ મીટ માંડી ઊભા રહેનાર રોહાંરીઓ જેમ તેઓ (અભ્યાસીઓ) ખડા રહે છે અને બીજાએ વિચારેલા વિચારોને તાકી રહે છે.

અને આપણે (કવિઓ) અદ્યતાની છીએ, એટલે જે તત્ત્વમાં કૃપણને પણ સંપૂર્ણ હૃદયથી ચાહીએ છીએ—ખાસ કરીને જે તે યુવતીઓ હોય તો !

કવિનો આત્મા પ્રેક્ષકો બને છે—પછી ભલે તેઓ બેસો હોય !

આગ્રાદીની ધોષણાને તમે સૌથી પ્રિય માનો છો, પણ એ ધોષાટ અને ધૂમાડામાં લપેટાયેલા ' મહાન બનાવો ' માંથી એ મારી શ્રદ્ધા ગુમાવી છે.

અને મારું માન, મિત્ર નારકીય ધોષાટ ! સૌથી મહાન બનાવો આપણો સૌથી ધોષાટ મય નહિ પણ આપણી સૌથી શાંત ધડીઓ છે.

જૂતકાળના માનવોના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવું અને દરેક ' એ આમ હતું ' ને ' મારે એ આમ જોઈએ, ' એમાં ફેરવી નાંખવું—એને જ હું પાપમુક્તિ કહું છું !

ધૃત્વાશક્તિ—એ મુક્ત કરનાર અને આનંદ લાવનારનું નામ છે; આવું એ તમને શીખવ્યું છે, મારા મિત્રો ! પણ હવે આ પણ શોખો : ' ધૃત્વાશક્તિ જાતે જ હજી બંદી છે.

ધૃત્વા મુક્ત કરે છે; પણ મુક્ત કરનારને પણ જજીરમાં જકડનારને તમે શું કહો છો ? ' તે આમ હતું; ' એ તેનું નામ છે, ધૃત્વાશક્તિનું દાંત કચકચાવવા સાથે સૌથી અટૂલું ફેન. જે યદિ ગયું તેની સામે અસહાય, તે છે અશુભ દષ્ટિ નાંખનાર બધા વીતેલ પર.

વેર પોતાની જાતને ' દંડ ' કહે છે. આ જૂઠા શબ્દથી તે પોતાનું અંતઃકરણ સ્વચ્છ હોવાનો દંડ કરે છે.

વાત કરનાર માટે ખાસ કરીને, માણસો સાથે રહેવું મુશ્કેલ છે, કારણ મૌન રાખવું અત્યંત કઠિન છે.

મિથ્યાભિમાનીની નમ્રતાની સંપૂર્ણ જોગઈ ઠાણુ માપી શકે ? હું તેની નમ્રતા ખાતર તેના તરફ આંદર અને અનુકંપા ધરાવું છું.

એની જાતમાં તમે માનો છો, એમ એ તમારી પાસેથી જાણવા માંગે છે. તે તમારાં દષ્ટિપાતો જોયે છે અને તમારા હાથમાંની પ્રશ્નસા ખાય છે.

તમે જ્યારે તેનાં વખાણ કરતાં જૂઠું કહો, ત્યારે તે તમારાં જૂઠાણાંને પણ માને છે; કારણ તેના અંતરના ઊગાણમાં તે નિઃશ્વાસ નાંખે છે : " મારી શી વિસાત ? "

જે શબ્દો તોફાન જગવે છે તે સૌથી શાંત હોય છે. કબૂતરના પગલે આવનારા વિચારો જગત પર શાસન કરે છે.

*

તું તારી મહત્તાના રસ્તે જાય છે; પાછા જવાનો એક રસ્તો નથી એ જ તારી સૌથી દૃઢ દિગ્ગતિ હોવી જોઈએ. તું તારી મહત્તાના રસ્તે જાય છે; તારી પાછળ અહીં કોઈ આવશે નહિ ! તારી પાછળનો રસ્તો તારાં પગલાંએ જ ભૂંસી નાખ્યો છે અને એના પર લખેલું છે : અશક્યતા.

*

ખૂબ જોવા માટે દરેક પોતાની જાતથી દૂર જોવું જોઈએ. આવી કડોરતા દરેક પર્વત પર ચડનારમાં હોવી જોઈએ.

*

માણસ સૌથી દિગ્ગતવાન પ્રાણી છે, એટલે જ તેણે દરેક પ્રાણી પર જય મેળવ્યો છે. રજીસેરીના નાદથી તે દરેક દુઃખ પર જય પામ્યો છે. છતાં માનવનું દુઃખ સૌથી ઊંડું દુઃખ છે.

*

હૈયામાં તો દરેક પોતાના બાળકને અને પોતાના કાર્યને જ આહે છે; અને જો તે પોતાની જાતને ખૂબ આહે તો, તે ગર્ભ રજાની નિશાની છે, એવું મને માલમ પડ્યું છે.

*

અનંતતાના ઝરણામાં સ્નપિત થઈને બધી વસ્તુઓ શુદ્ધિ પામે છે, અને સુ અને કુ થી પર બને છે; પણ સુ અને કુ જાતે જ રક્ત આડા આવતા પડછાયા, દુઃખની ઝડીઓ, અને સરી જતાં વાદળો છે.

*

શુદ્ધ (સ્વતંત્ર) સ્થાને રહે એવું, એવું હું શાહુડીનું કહાવણ ગણું છું.

*

જે વખાણ કરે છે, તે કાર્યની કદર કરવાનો દંભ કરે છે; પણ સાચું કહીએ તો, તે વધુ ભેટાની ઈચ્છા રાખે છે !

*

કેવળ સામાન્ય સંદેશજી જ આરામ સાથે સુસંગત છે.

*

જે પૂરો મદદ છે, તે જ ઓમાંનું સૌતલ જાળવી રાકે છે.

*

પોતાની આરપાર અને પોતામાં ઊંડે કોઈ જોઈ ન શકે માટે મોં લાંબનારાં અને પોતાનાં પાછી કડોળનારાં, મેં ધણી ચતુર માણસો જોયાં છે.

પણ એમને જડમાત્રોડ, વધુ અશ્વદાવાનો જ મહત્તા છે. એમણે તેમની શ્રેષ્ઠ ગુપ્ત માહિતીને જોવા કાઢી છે !

પણ પ્રકાશિત, બળવાન, પારદર્શક—એમને જ હું શાંત માણસોમાંના સૌથી ડાહ્યા ગણું છું : કારણ તેમનું તળિયું એટલું ઊંડું છે કે સૌથી નિર્મળ પાણી પણ તેને દગો દેતું નથી !

*

તારી નસોમાં ગંધાતું, ગંદું, મલીન લોહી શું નથી વહેતું ? તેથી જ તું ક્યલી અને નિંદા કરતાં શીખ્યો છે.

*

અકસોસ ! જેના હૈયામાં અનંત સૌર્ય અને આનંદ હોય, એવા હંમેશાં થોડાં જ હોય છે. એવાઓના આત્મા પણ ધૈર્યપૂર્ણ હોય છે. પણ બાકીના બીર છે.

*

ન્યાં માછલી નથી, ત્યાં માછલી પકડવા જનારને હું અનુપયોગી કરતાં મેં હલકો ગણું છું.

*

પ્રકાશ કરતાં તિમિરમાં સમયનો બોલો વધુ બારે લાગે છે.

*

અહીં (એકાંતમાં) મારી સમસ્ત માનવજાતનાં શબ્દો અને શબ્દમંદિરો ખુલ્લાં થાય છે; અહીં બધા વાણીમય બનવા છૂટે છે, બધાં મારી પાસેથી વાણી શીખવા છૂટે છે.

*

દરેક છુદ્દ વસ્તુ પોતાની છુદ્દતાથી અગણ્ય છે.

*

ધીર જોઈનારાઓ (સંશોધકો) પોતાના માટે રોગો ખોદે છે. દરેક પુરાણ કથરા નીચે ગંદકી હોય છે. કોઈએ કાદવ ન ચૂંચવો જોઈએ. દરેક પર્વતોમાં વસતું જોઈએ.

*

‘પિતા તરીકે તે (ઈશ્વર) બાગ્યે જ તેનાં બાળકોની સંભાળ લે છે; માનવ-પિતાઓ એનાથી વધુ સારા !’

‘તે ખૂબ વૃદ્ધ છે ! તેનાં બાળકોની તે કંઈ પણ સંભાળ રાખતો જ નથી.’

‘તેને બાળકો છે ? તે જાતે પુરવાર ન કરે ત્યાં સુધી કોઈ તે સાબિત કરી શકે નહિ ! હંમેશ માટે તે એક વખત એ વાત સ્પષ્ટપણે સાબિત કરે તો કેવું સારું.’

‘સાબિત કરે ? તેણે કંઈ મેં સાબિત કર્યું છે ? તેને સાબિત કરવું ગમતું નથી; લોકો તેનામાં શ્રદ્ધા રાખે, એમાં જ તેને મહત્તા લાગે છે.’

‘હ-હ ! શ્રદ્ધાથી તે ખુશ થાય છે—તેનામાં શ્રદ્ધા જુદાઓની રીત, એવી જ હોય છે. આપણે પણ એમ જ કરીશું.’

*

આવકારપાત્ર અનુવાદો .

સુશીલાના કેવ:—લેખક: પ્રો. વામન મહદાર જોશી. અનુવાદક: ગોપાળરાવ ભાગવત.
પ્રકાશક: ગુર્જર પ્રમરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિં. રૂ. સત્રા બે.

પ્રો. વામન મહદાર જોશીથી ગુજરાત અજ્ઞાત નથી. પંદરેક વર્ષ પહેલાં તેમની 'આશ્રમદરિયો' અને દશેક વર્ષ પહેલાં 'રાગિણી' એ બે કૃતિઓના ગુજરાતી અનુવાદો થયેલા છે. પણ ત્રણ વર્ષ પહેલાં શ્રી. ગોરધનદાસ ક. અમીને 'નીતિશાસ્ત્રપ્રવેશ' નામનો પ્રો. જોશીનો નીતિશાસ્ત્રની શાસ્ત્રીય વિચારણા કરતો અંશ ગુજરાતીમાં ઉતાર્યો ત્યારે શ્રી. જોશીના વિપુલ જ્ઞાનરાશિનો અને તેમના ચિંતનસમૃદ્ધ માનસનો ગુજરાતને સાચો પરિચય થયો. પ્રો. બળવંતરાય ડાહ્યા પછી એક સામયિકમાં 'સુશીલાના દેવ' ગુજરાતીમાં ઉતારવાની ભલામણ કરી હતી. તે કૃતિનો શ્રી. ગોપાળરાવ ભાગવતે આ સુંદર અનુવાદ કર્યો છે. કાકા કામેલકરે એની પ્રસ્તાવના તેમજ પ્રો. જોશી વિશે પરિચયાત્મક લેખ લખીને અંથને સચિરોષ આકર્ષક બનાવ્યો છે.

પ્રસંગનાં આલેખન કે પાત્રની લાગણીઓનાં નિદર્શન કરતાં પાત્રોનાં માનસપરિવર્તનમાં પ્રો. જોશીને વધારે રસ છે. નવલકથામાં જે કંઈ પ્રસંગો આવે છે તેનો અંધકર્તા માન ઉલ્લેખ જ કરે છે; પણ પાત્રોનાં વિચારો કેમ બદલાયાં, નવાં મંતવ્યો કેમ ધ્યાયાં, એ વાતની સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું તેઓ કદી ભૂલતા નથી. સુશીલાના અચપણથી તે મોટી યર્ષ, તેનાં લગ્ન થયાં, પછી તે વિધવા બની, શાળામાં જોડાઈ, અંતે તેણે ફરી લગ્ન કર્યાં ત્યાં સુધીની પ્રસંગમાળા રજૂ કરીને પ્રો. જોશીએ દેવને વિશે સુશીલાની ખાવના કેમ બદલાતી રહી તેનું નિરૂપણ કર્યું છે. કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, "આ નવલકથામાં વામનરાવ ઉચ્ચ કોટિનું કલાવિધાન સાધી ચક્રા છે. આમાં વર્ણનવિસ્તારની સાથે સાથે શૈલીના ઠંસાને પણ દૂર કરી કેવળ સ્વભાવ-ચિત્રણ, સંવિધાન-ચયન, મનો-વિશ્લેષણ વગેરે વ્યાખ્યાનો સમારેલો ગૂંચ એમણે વાચકો સામે ધર્યો છે. આ નવલમાં વામનરાવ કેવળ લોકરંજક ન રહેતાં સમાજના, વિચાર-ધુરીણ બન્યા છે. ઈશ્વરચિત્ત કેકલાલિય અને પોરાણિક કથપનામાંથી નીકળી શુદ્ધિવાદની ખીણ વટાવી તેઓ એવી સમતલ ભૂમિએ પહોંચ્યા છે કે જ્યાં કેવળ પ્રેમ એ જ ઈશ્વર છે."

પ્રો. જોશીની શૈલી સચોટ અને વિચારપ્રેરક છે. તેમાં ધર્મ, ઈશ્વર, પુનર્લંભ, સમાજરચના, સામાજિક અન્યાય અને તેને ટાળવાના ઉપાયો વગેરેની ઘણી ચર્ચા આવે

છે, તેના પરથી કર્તાને જીવનના જુદા જુદા વિષયોમાં કેટલો જાડો રસ છે તેનો ખ્યાલ આવે છે. વસ્તુકથનમાં પણ પત્રો, નોંધો, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ વગેરેની ઓથે રહીને કર્તા ધીરેધીરે પોતાનું વક્તાવ્ય રજુ કરતા જાય છે તે પ્રયોગ નવલકથાલેખનની દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવો છે. તેથી વસ્તુનો પ્રવાહ ધીમે ચાલે છે, પણ પાત્રોના સ્વભાવનો સચોટ પરિચય એથી મળે છે અને બહુ જ સ્વાભાવિકતાનું વાતાવરણ એથી રચાય છે. અક્ષત, વાંચનાર અધીરા ચર્ષને અકળાય નહીં તેટલા પૂરતી તેમાં કર્તાને કાળજી રાખવી પડે છે.

શ્રી. ગોપાળરાવ ભાગવત આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરવામાં સંચોટતા અને શુદ્ધિ બરાબર જળવી શક્યા છે, અને પ્રો. ભેરોની શૈલીની લાક્ષણિકતાઓ ગુજરાતીમાં સફલતાથી ઉતારી શક્યા છે. પરંપરા-નોમાંથી આપણે ત્યાં આવતી કૃતિઓમાં ‘સુશીલાનો દેવ’ અનુવાદ તરીકે પણ ઉચ્ચ સ્થાનને પાત્ર છે.

પથેર પાંચાલી:—નૂન લેખક: શ્રી. વિશૂતભૂષણ બટ્ટાપાધ્યાય, અનુવાદ કરનાર:

શ્રી. ગિર્મિલા. પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. મૂ: ૨-૦-૦

અપુ અને દુર્ગા નામનાં બે નાનાં બાળકોની આ કથા છે. વનવગડામાં રખડતાં અમોઘ બાઈબહેનની આ કથામાં શરદબાણુ આલેખે તેવાં સંસારચિત્રો નથી, કવિવર રવીન્દ્રનાથ આલેખે છે તેવાં સૂક્ષ્મ સંવેદનો નથી. બે મુગ્ધ બાળકોનાં જીવનમાં નાના નાના બનાવો બનતા જાય છે, અને અપુ તેર વર્ષનો થાય છે ત્યાં તો આ કથા પૂરી જાય છે. અપુ પૈસો ‘ગળી’ જાય, તે સસહુ જીએ, બીલોરી કાચ જડતાં હોરા જડ્યો એમ માની લે, વાસણ સાંધવાવાળો પ્રીતમ વાસણો લઈ નાસી જાય, અપુ રેલની સડક જીએ, ગામમાં નાટક થાય કે કળવાળો ઘોડો તેને જેવા મળે—એવી એવી સાવ નજવી લાગતી વાતો જ આમાં આવ્યા કરે છે. કશું અસાધારણ બનતું નથી. અપુ બહુ બહુ તો કાશી જાય છે, દુર્ગા મૃત્યુ પામે છે, વસલ દરિદ્ર મૃત્યુ પામે છે, મોટા ઘરમાં અપુ માર જાય છે. પણ આવી સામાન્ય લાગતી વાતોમાંથી લેખક ગાઢ કરુણા જગાવી જાય છે. જીવનની કઠોરતામાંથી સૂખ શોધી કાઢતાં બે નિર્દોષ બાળકો સહૃદય વાચકોને માટે એવી હૃદયહારી સૃષ્ટિ ખડી કરી દે છે કે પુસ્તક વાચનના પરિશ્રમનો પૂરતો બદલો મળી રહે છે. પ્રવેશક લખનાર બાઈએ સાવ : સાચું જ કહ્યું છે કે “પહેલે પાનેથી જ, જે ચિત્રમાં સહૃદયતા હોય, માનવતા પણ પૂરી જાય તો હૃદય કરુણાથી બીજાઈ જાય છે...આખી વાર્તા સમગ્ર રીતે જે કહી જાય છે, હૃદયમાં ભરી જાય છે તે ખનિમાં કરુણા છે, પ્રેમ છે, સહૃદયતા છે અને હુંદાઈ જતાં ફોલોનું આકંઠ છે. કાઈ કશું કહેતું નથી છતાં એમ થાય છે કે ‘એવો અપુ ને મારે હોય ! એવી સર્વજ્ઞા ને મારા પડોશમાં હોય !’ આવું આવું થવા લાગે છે તે કંઈક કરવાની લાગણી જન્મે છે, હૃદય બીનું બને છે, આંખ ક્ષિનન્ન બનીને નીચી નમે છે, જે નીચે પડ્યાં છે તેમની પાસે એસવાની ઈચ્છા જન્મે છે.”

કલકત્તાની શાળામાં નોકરી કરતાં કરતાં કોણ જાણે ક્યારે ચે શ્રી. વિશૂતભૂષણ શસ્ત્ર-સ્થામજા બંગલૂમિની વનશ્રીનું ‘સૈન્દર્ભ’ નખેનો ભરીભરીને પી લીધું હશે. પણ આ, આખી વાર્તામાં જે મનોહર વર્ણનો આવે છે તેવાં હજી સુધી એકે બંગાળી નવલકથામાં આપણે જોયાં નથી. શિરીષ, ઊત્તમ અને સોદાલી, શેફાલિ, શીમૂલ અને તાલમેઘ, કાંકાલ, જગદૂર

અને સર્વનાં ઝાડ, રાગચિતાનાં જંગલ, શેવડા તથા વાંસનાં વન, અપરાજિતા, વનધૂધલ અને ગુલ્મચલતા, કાશફૂલ, પરગાછા અને નાલફૂલ એ બંગાળાની વિપુલ વનસ્પતિસમૃદ્ધિ તથા ત્યાંની પ્રચંડ વર્ષા, જલસ્રાવર નદીઓ અને પ્રચાંત સરોવરો—એ સર્વ માટે લેખક એવા અતન્ય પ્રેમથી, એવી નિરવધિ મમતાથી વાત કરે છે કે વાંચનારે પણ એની સાથે તન્મય બની જાય છે. અપુ અને દુર્ગાને મુગ્ધ કરનાર ‘વગડાની, વનની, સૂર્યના પ્રકાશની, નદીનાં નીરની, લાખમલાખ ફૂલોની’ સૌન્દર્યસૃષ્ટિ વાચકને પણ મુગ્ધ કરે છે.

વાર્તાનાં પાત્રો—દ્વારા બંગાળના દીન, નિર્ધન પક્ષીસમાજનો આપણને નિકટનો પરિચય થાય છે. વૃદ્ધ ઈન્દિર કાકુચ્છુ, અપુના ગુરુમહાશય, દેશાટનપ્રેમી રાજકૃષ્ણ સન્યાસ, કસારો પ્રીતમ, ગોકુળની ગરીબડી વલ્લુ, તરુણ નીરવ, નાટકકંપનીનો સુકુમાર અજય, અમોષ જેવી મુલકી, સંતાનવત્સલ હરિહર, જાગરમાન વચેટ વલ્લુ, નાની લીલા અને રમેશ્વરી સર્વજ્ઞા—એ સર્વ જીવંત અને ન જુલાય તેવાં પાત્રોમાં બંગાળી સમાજ તાદરા સ્વરૂપે દર્શન દે છે. તે પરથી ત્યાંનું સામાજિકવન, નાના ક્લેશ-કલહો, નાના આનંદ-ઉત્સાહો, હર્ષ-શોકની વિવિધરંગી ધટનાઓ એ સર્વનો સરસ ખ્યાલ આવે છે.

પુસ્તકનું મુખ્ય આકર્ષણ તેની શૈલીમાં છે. બાલસૃષ્ટિની આ કથા છે અને તેથી લેખક ભણે કે બાળકના જેવી જ અંચલ કુતૂહલભરી દૃષ્ટિથી એકેએક વસ્તુને જુએ છે. શૈશવની આ મુગ્ધ દૃષ્ટિ તમામ સ્ત્રીજામાં અતન્ત આકર્ષણો નિહાળે છે. રેલવેની સડક, હોરાની શાધ, મંજીપતાની રમત, વાવાઝોડું અને વરસાદ, રેલ્વે સ્ટેશન કે જીર્ણ કારખાનું એ સર્વમાં બાળકની આંખે લેખક પાશવાર રહસ્યો જુએ છે; અને અપુનું એ નાનું નિશ્ચિદપૂર, મોંઘારીપુકર વાંસવન, સોનાડાંઆનું મેદાન, કદમ તળાવડીનો પાણીકાટ, ઈન્જામતિતું પૂર, અપરાજિતાનાં ફૂલ, વડ નીચેનો સૂર્યોસ્ત—એ સર્વ સાદી વસ્તુને કવિત્વના અજય રંગોથી લેખક રંગી દે છે.

અનુવાદ કરનાર બહેને મૂળ પુસ્તકનો ભાવને જીવંત રાખવા બરાબર કાળજી રાખી જણાય છે. બંગાળી નામો, બંગાળી વૃક્ષો, બંગાળી ગીતો આ વાર્તામાં આપ્યાં કરે છે તેથી રસપ્રવાહને જરાય હાનિ થતી નથી. વાતાવરણ એવું ચંચળ, ઉલ્લાસપૂર્ણ અને આકર્ષક છે કે તેની ચરપ્રાન્તીયતાથી રસમાં વિલેપ થતો નથી. અનુવાદની ભાષા સરલ, સ્વાભાવિક અને વેગવંતી છે. અનુવાદ કરવામાં મુશ્કેલ એવી મૂળ શૈલીનું માધુર્ય ગુજરાતીમાં શ્રી. ભર્મિલા સરસ રીતે લાંબી શક્યાં છે. બંગાળી શબ્દોના ગુજરાતી અર્થમાં પ્રયોગો વિરલ છે. (દા. ત. પૃષ્ઠ ૧૨૦—‘સિદ્ધાદાન’ને બદલે ‘સિદ્ધણ’ જોઈએ. ‘સિદ્ધા’ એટલે ‘કળવણી’ એ અર્થ બંગાળી કે હિન્દુસ્તાનીમાં થાય છે, પણ ગુજરાતીમાં તે થતો નથી.) નવલકથામાં આવતાં વનસ્પતિનાં નામો વિશે સવિસ્તર માહિતી આ વાર્તાનાં પુસ્તકમાં આપી ન શકાય, પણ બંગાળી ગીતોના અર્થ નીચે ફૂટનોટમાં આપ્યા હોત તો તે ઉપયોગી ચાત.

નિઃસર્ગના જોળામાં રમતાં રમતાં મોટાં થતાં બે સુકુમાર બાળકોનાં મનોરાજ્યની આ મુદરે કથાને આટલી સફળતાથી ગુજરાતીમાં ઉતારવા માટે, તેમજ શ્રી. વિઝ્ઞાનપ્રપણ બોષાપાયા જેવા પ્રતિભાસંપન્ન લેખકનો ગુજરાતને પરિચય કરાવવા માટે શ્રી ભર્મિલાને અભિનંદન માટે છે.

અજ્ઞપૂર્ણાનું મંદિર:—અનુવાદકર્તા: શ્રી ટોપણ દ. ઘેઘાણી. પ્રકાશક: એન. એમ. હક્કરની કંપની, મુંબઈ. મૂલ્ય: રૂ. બે.

જંગાળી નવલિકાકાર શ્રીમતી નિરૂપમાદેવીની નવલકથાનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર છે. જંગાળમાં પ્રચલિત વરવિક્રમની અનિષ્ટ પ્રથા અને તેથી નિર્ધન કુટુંબમાં જન્મેલી કન્યાને સહન કરવો પડતો વિકટ દુઃખપરંપરા એ આ નવલકથાનું વસ્તુ છે. રામચંદ્ર ભટ્ટાચાર્યની મોટી પુત્રી સતી બહુ સમજુ અને ગુણસંપન્ન છે. ઘરમાં કશું ખાવાનું નહીં હોવાથી કાકીમાનાં કટુવેચનો સાંભળી રામચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય કોઈ ઉપાય શોધવા ચાલી નીકળે છે ત્યાં વિશ્વેશ્વર નામનો યુવક તેમને દય શ્રીયાનો નોકરી અપાવી દે છે. વિશ્વેશ્વરનાં માશીયા લગ્નનો વાત કાઢે છે, પણ બીજી બધી રીતે સમજુ, ચાલાક, પરગજુ અને સાંજન્ય-શીલ વિશ્વેશ્વર લગ્નની વાત હસીને ઢિઢાવી દે છે. સતીનાં લગ્ન તેની સાથે થતાં નથી. રામચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય પોતાનું મકાન વેચીને, માત્ર પરાપકારને ખાતર પરણતા એવા જૂદા નવગ્રામવાસી લાહાડો મહાશય સાથે સતીનાં લગ્ન કરી નાખે છે કન્યા પરણાવીને એ રીતે રામચંદ્રને નાતમાં આખર સાચવી, પણ તેને તેનાં પારાવાર પથ્થાતાપ યાચ છે. તેમાં જ તે મૃત્યુ પામે છે. થોડા દિવસે સતી વિધવા યાય છે. સતીનો મોટો ભાઈ હરિગંગીરદાર નરેન્દ્ર સાથે નાટક કરતો રૂંદ છે; અને આ કુટુંબ ગરીબોની નાગચુમાં વધારે ને વધારે બીંસાતું જાય છે. વિશ્વેશ્વરની મદદ સતી સ્વીકારતી નથી. ગંગીરદાર નરેન્દ્રની સતી પર કુદરિ થતાં તે આપદા સતીથી સહન થતો નથી. સતી પ્રાણુધાતક આપદિ પીને આત્મહત્યા કરે છે. મરતાં પહેલાં સતી વિશ્વેશ્વર પર એક પત્ર લખે છે. નવલકથા એ પત્ર મહરવતું કાર્ય કરે છે. સતીની મનોઅયાતો વિશ્વેશ્વરને ત્યારે જ સાચો ખ્યાલ આવે છે, એ દુર્ભાગી નારીની જીવનઘટમાળમાં પોતે કેવી મહાન વિપત્તિઓનું નિમિત્ત થયો હતો તેનું તેને જ્ઞાન યાય છે. સતીની નાનો બહેન સાવિત્રીનાં લગ્ન કરી આપવાનું તે માથે લે છે, મરતિયા શોધી કાઢે છે, પણ લગ્ન વખતે વરના બાપ પૈસા વધારે માગે છે. તકરાર થતાં જનને રજા આપી દઈ વિશ્વેશ્વર પોતે જ તે રાત્રે સાવિત્રી સાથે લગ્ન કરે છે. માશીયા અજ્ઞપૂર્ણાના આનંદનો પાર રહેતો નથી.

પરંતુ સાહી અને સરસ છે, પણ લેખિકાએ તે બહુ કાળજીથી વિકસાવી છે. રામચંદ્ર ભટ્ટાચાર્ય, તેની પ્રેમાલ પત્ની જાનકી, ઉગ્ર સ્વભાવનાં કાકીમા, ઉદાર વિશ્વેશ્વર, મુગ્ધ કમળા, સહનશીલ સતી, સ્વાર્થમગ્ન નરેન્દ્ર વગેરે ઓછાં પણ જીવંત પાત્રો લેખિકાએ સજ્જી છે. આમ જોઈએ તો, જંગાળી યુવકના ન પરણવા જેવા અવિચારી વર્તનથી કન્યાએને કેટલી આપતિ સહન કરવી પડે છે તેનો કન્યાનો પક્ષ લઈ લેખિકાએ અહીં કેસ રજુ કર્યો છે. વાતારને અંતે વિશ્વેશ્વરનાં માશીયા એવો અસહાય કન્યાએને વર મેળવવામાં મદદ કરવા માટે મોટું મંદિર બંધાવે છે, એ વાત જાણી ગુજરાતી વાંચકને નવાઈ લાગશે; કારણકે આપણે ત્યાં વરવિક્રમનો એવો રિવાજ નથી. કન્યાવિક્રમનો રિવાજ છે અને તેથી ધણા પુરુષોને લગ્ન કરવામાં મુશ્કેલીઓ નડે છે, પણ તે મોટે ભાગે કરજીરસ કરતાં દારૂરસને પોષે તેવી હોય છે.

નિરૂપમાદેવી રવ. શરદ્યાજ્ઞનાં મોસાળનાં સંબંધી યાય. અને વચ્ચે ગાદ મેંની હતી. માનિક અંતરાયો નડવાથી શરદ્યાજ્ઞનાં લેમની સાથે લગ્ન ન થઈ શક્યાં. કહેવાય છે કે

આ બનાવ પરથી 'દેવદાસ'ની પાર્વતીનું સર્જન થયું. શરદ્યાશુની પ્રેરણાથી નિરૂપમાદેવી વાર્તાઓ લખતાં થયાં. આ નવલકથામાં વસ્તુની ખસદગી, તેનું નિરૂપણ, પાત્રરચના વગેરેમાં શરદ્યાશુની સ્પષ્ટ અસર જણાઈ આવે છે.

શ્રી. યેલાણીએ કરેલો આ અનુવાદ રસને જળથી રાગે તેવો અને એકંદરે સંતોષકારક છે; પણ, છતાં તે ભાષાની દૃષ્ટિએ સાવ દોષરહિત નથી. બંગાળી નવલનું વાતોવરણ જળવવા માટે તેના સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગો તેમના તેમ જ ગુજરાતીમાં મૂકવા જતાં સ્વ. મનસુખરામની સંસ્કૃતપ્રચુર શૈલીની યાદ આપે તેવાં વાક્યો કાઢી વાર મળી આવે છે. 'દીના રમણી', 'હાસ્ય સ્વરૂપા મા', 'પતિપ્રાણી', 'યોગમાં નિમગ્ના યોગિની', 'અધમા ગતિ', વગેરેમાં તે તે રચણે દીન, હાસ્યસ્વરૂપ, માનસ્ય, પતિપ્રાણ, નિમગ્ન, અધમ—એમ લખ્યું હોત તો વધારે સ્વાભાવિક લાગત. 'તકકો' (૫. ૩૬)ને બદલે 'તકકો', 'અભેરાઈ' (૫. ૧૩૦) ને બદલે 'અભરાઈ', 'અભાગિણી' (૫. ૧૬૨) ને બદલે 'અભાગણી' કે 'અભાગિની', 'ભેડ' (૫. ૧૬૪) ને બદલે 'ભેટ' એમ લખતું ભોઈએ. જરા કાળજીથી શ્રી યેલાણી આવી બૂલો જરૂર સુધારી શક્યા હોત.

સ્વ. શરદ્યાશુની એકની એક નવલનાં નવાં નવાં નામો આપી જુદાં જુદાં ભાષાંતરો કરવાને બદલે હવે નવા લેખક અને લેખિકાઓની કૃતિઓ ગુજરાતીમાં ઊતરવા લાગી છે એ, શુભચિન્હ છે.

દુર્ગેશનન્દિની:—લેખક: સ્વ. બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય. અનુવાદક : શ્રી સુશીલ.

પ્રકાશક: આર. આર. શેક્ટી કંપની. મુદ્ર્ય રૂ. ૨-૦-૦

'દુર્ગેશનન્દિની' એ સ્વ. બંકિમચંદ્રની પ્રથમ કૃતિ છે અને બંગાળી સાહિત્યની એ પ્રથમ ઐતિહાસિક નવલકથા છે.

સાહિત્યના કાંઈ પણ પ્રકારની પ્રારંભદશામાં રચાતી કૃતિમાં ઘણી ક્ષતિઓ હોવા સંભવ છે. કથાદૃષ્ટિનો પૂરો વિકાસ થયો ન હોય ત્યારે વસ્તુસંયોજન, ચિત્રનિરૂપણ, કથનની સુસંગતતા વગેરેમાં લેખક પૂરતી કુશળતા બતાવી ન શકે. બનાવોને સ્વાભાવિક બનાવનારી વિગતો રજૂ કરવામાં લેખક બૂલો કરે એવું બને. બંકિમચંદ્રની આ નવલમાં પણ તેવું ઘણું છે. પણ તેવા દોષો હોવા છતાં નવલ જે રસ ઉપજાવે છે તેમાં લેખકના સામર્થ્યનો પુરાવો મળે છે.

દેવમંદિરમાં મહાપરાક્રમી રાજકુમાર જગતસિંહ એ રદરથભરી રમણીઓને મળે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ પ્રેમ થાય છે. વિરહની પેદના જાગે છે. આતુર તિલોત્તમાને તેનો રાજકુમાર મેળવી આપવા વિમળા અરણ્યના અંધારા માર્ગે જાય છે. રાજકુમાર દુર્ગમાં આવે છે, પણ ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીએથી પકાણે પણ આવે છે. પછી સુદઃ જાગે છે. તિલોત્તમાને પકાણો લઈ જાય છે. તેના સ્વમાની પિતાનો ઘિરચ્છેદ થાય છે. જખમી રાજકુમાર પકાણોના હાથમાં કેદ પડેલાય છે.

રાજકુમારના જખમો ધીમે ધીમે ડુઝાવા લાગે છે. પકાણુ સરદારની પુત્રી, આયેશા તેની સેવા કરે છે. અને તે શાંત ગંભીર સહનશીલ રમણીનું હૃદય રાજકુમારને ચંદ્રજી ઢળે છે. આયેશા જાણે છે કે તે રાજકુમારને મેળવી શકે તેમ નથી. પકાણુ સરદારનું ખૂન

થાય છે. સંધિ કરવા માટે રાજકુમારને મુક્ત કરવામાં આવે છે. તિલોત્તમા તથા રાજકુમારનાં લગ્ન થાય છે. લગ્ન વખતે આયેશા આવે છે અને તિલોત્તમાને આશીર્વાદ આપી જાય છે. આયેશા આત્મહત્યા ન કરતાં જીવનભર નિરાશાનું દુઃખ સહવાનો નિશ્ચય કરે છે એ છેલ્લો પ્રસંગ હૃદયદ્રાવક છે.

આયેશાનું પાત્ર જીવંત છે. તિલોત્તમા તથા જગતસિંહની પ્રેમકથા તથા આયેશાનું પાત્ર એ બંધિતપાત્રનાં દર્શિત સર્જન છે. તે સિવાયની ઘંટના માટે સ્વ. જહુનાય સરદારે પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે કે “બંધિતપાત્રને પગલે પગલે ઐતિહાસિક સત્યની રક્ષા કરી છે.” રસ ઉપજવવા માટે લેખકે પ્રસંગયોજના પર જ આધાર રાખ્યો છે, મનોવિશ્લેષણ કે પાત્રનિરૂપણ પર નહીં. જ્યારે કોઈ સ્ત્રીપાત્રનો પરિચય આપવાનો હોય ત્યારે લેખકે એ “કવી સૌન્દર્યવતી છે તે જાણવા અમારા વાચક મહાશયોનાં દિલ ક્યારનાં એ તલસી રહ્યાં હશે. આલો, ત્યારે એ જ અધ્યાય આરંભીએ” એમ કહીને વર્ણન શરૂ કરે છે; અને વિમળા, તિલોત્તમા, આસમાની, આયેશા વગેરે તમામ સ્ત્રીપાત્રોનાં એવાં કૃત્રિમ, લાંબાં અને અતિશયોક્તિભર્યાં વર્ણનો આપે છે કે લેખકની રસવૃત્તિની એ વિચિત્રતા વાચકને આનંદને બદલે ત્રાસ આપે છે.

શ્રી મુશીલે પ્રકરણની સંખ્યા ‘અષ્ટાદશ પરિચ્છેદ’, ‘દ્વાવિંશતિતમ પરિચ્છેદ’ એમ સંસ્કૃતમાં શા માટે રાખી હશે તે સમજાતું નથી. અંધપરિચયમાં પણ તેમણે વિચિત્ર શરૂઆત કરી છે. બંધિતપાત્રના જન્મ વખતે રાત્રે “કિન્નરો અને ગંધર્વોએ અદ્ભુત ઉત્સવ જીજ્ઞ્યો હતો. કુંકુમનાદથી દેવ-દેવીઓએ આકાશ ગળતી મૂક્યું હતું. સ્વર્ગના દેવોએ તે દિવસે પૃથ્વી પર પ્રુષોની વૃદ્ધિ કરી હતી.” કારણકે તે દિવસે બંધિતપાત્રનો જન્મ થયો હતો. આવી જૂનવાણી હમે વાત કહેવાથી બંધિતપાત્રની મહત્તા ભાગ્યે જ કંઈ વધે છે. “બંગીય સાહિત્યના વગર તાજના સમ્રાટ” જેવાં એકપક્ષી ત્રિશેષજ્ઞોનો ઉપયોગ પણ એણે થાય તે ઇચ્છાયોય છે.

શ્રી. મુશીલે વાત નોંધી છે કે વાર્તાના રસ અને ભાષાની મોહિનીએ મધુસૂદન સ્મૃતિરત્નને એટલા તરફીન બનાવી મૂક્યા હતા કે વ્યાકરણનો વિચાર કરવાની શુદ્ધિ જ એમને રહી નહોતી. એ બનવાજોગ છે, પણ તેથી વાર્તાની કિંમત વધતી નથી. “વ્યાકરણ હોય તો ધણા હતા, પણ એ દોષને લીધે તો ભાષા વધુ મધુર બની જતી દેખાઈ.” વ્યાકરણ-દોષથી ભાષા મધુર બને એ વિધાન અપૂર્વ છે.

પતાં ‘વદેમાતરમ્’નું રાષ્ટ્રગીત દેશને આપ્રનારે સ્વ. બંધિતપાત્રની પ્રથમ કૃતિનો આ નવા રૂપરંગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો સુદામ્ય અનુવાદ આવકારપાત્ર છે; કારણકે અભ્યાસીઓને બંગાલી નવલકથાના પ્રારંભ સ્વરૂપનો એ સરસ પચાલ આપી શકે તેમ છે, એટલું જ નહીં પણ આયેશાના આત્મજલિહાનની આ કથામાં બંધિતપાત્રને માનવહૃદયનાં ચિરંતન સત્યનું વેધક નિરૂપણ કર્યું છે જે વાચકના હૃદયને સ્પર્શ્યા વગર રહે જ નહીં.

ચાર અધ્યાય અને માસંચ:—કર્તા: કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર. ભાષાંતરકાર: શ્રી

અમુમાર્ષ શુક્લ. પ્રકાશક: આર. આર. શેઠની કંપની મુંબય: પોણા બે રૂપિયા. કવિવર ટાગોરની મુજરાતને આજમુખી અપરિચિત રહેલી આ બે વાર્તાઓમાં પ્રથમ

‘ચાર અધ્યાય’ તે, બંગાળના ક્રાન્તિકારીઓનાં જીવનને સ્પર્શતી વાર્તા છે. અતીત અને એલા બન્ને પ્રેમીઓ છે, પણ તેઓ વિષ્ણવનાં ધ્યેયને વરલાં છે. તેથી એલા અતીત જેવા શુદ્ધિમાન પુરુષને પ્રેમનાં પિંજરમાં ન પૂરવાનો સંકલ્પ કરે છે. પરિણામે પારાવાર અસ્વસ્થતા અને નિર્વેદનો બંને અનુભવ કરે છે. ખૂબ લાંબા સંવાદો, નહીં જેવી જ પ્રસંગચોજના અને ક્રાન્તિકારીની વિકૃત મનોદશાના નિરૂપણને લીધે વાર્તામાં આકર્ષક તત્ત્વ ઓછું જણાય છે. પણ આ દેશમાં હિંસક ક્રાન્તિમાં માનનારા વિષ્ણવવાદીઓને જે અધિકારમય માનસિક સ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે તેનો કવિવરે આ વાર્તામાં જાણી ખ્યાલ આપ્યો છે. વાર્તાના માર્ગશીલેલા નાયક અતીત વિશે તેઓ કહે છે—“કાન્ટોની માફક જ રાષ્ટ્રીય ક્રાન્તિના વમળમાં અતીતે ઝંપલાવ્યું હતું; પણ એમાં સત્ય કયાં? વીર્યનાં વહેણ કયાં? ગૌરવ કયાં? જોતજોતાંમાં તો એના અનિવાર્ય વેગે એને કાઢવે ધસાણું પડ્યું. મહોરાર પહેરી ચોરી લૂંટ ચલાવવામાં, અધિકારે ખૂનખરાળી કરવામાં, ઇતિહાસના ઉલ્લંઘન સ્તભોની ઇમારતો કચાંથી ઊઠી યાય? આત્માને ખુવાર મેળવી છેવટ આજે એને સમજાયું કે એમાંથી કશું મયાદી ફળ પ્રાપ્ત ન જ થાય. શંકારહિત પરજીવ જ સામે ખડો હતો. પરાજયનાં એ મૂલ્ય તો છે; પણ આત્માના પરાજયનાં નહિ. જે પરાજય ધીક્ષત અને ધીદામણી સ્વપ્નો સાથે સંતાકડીના દાવ ખેલાવે, જોનો કશો અર્થ જ નથી. અર્થ છે અને જોનો અંત પણ નથી, એવા પરાજયની સાર્થકતા કયાં?”

પહેલી વાર્તા જેમને તીરસ લાગી હોય તેમને બીજી વાર્તા ‘માલચ’માં થમનો બહોળો મળી રહે છે. નિરજા પચારીવરા છે. તેનું પ્રેમચૂષ્યું હૃદય પતિને બાંધી રાખવા આજે છે; અને બધારે તે સરલાને સ્વામીના સ્નેહમાં લાગ પડાવતી જુએ છે ત્યારે તે ખૂબ દુઃખી થાય છે. પોતાનું સર્વસ્વ સરલાને આપી દેવાનો તે સંકલ્પ કરે છે, પણ તેનું મન અણીને વખતે તેટલું ઉદાર થઈ શકતું નથી. મરતાં મરતાં એ “નહિ અને! એ નહિ અને! હું આપી નહિ શકું; તા નહિ શકું” એમ પોકારી જાડે છે. ત્યાં વાર્તાની પરાકાષ્ઠા આવે છે. કવિની પ્રતિભા માનવહૃદયના અગમ્ય ખૂણા પર પ્રકાશની ઝલક પાચરી દે છે. આદિત્ય, રોમેન, સરલા, નિરજન વગેરે સુંદર પાત્રો, સ્વાભાવિક શૈલી અને સરલ પરતુ-પ્રવાહથી વાર્તા આકર્ષક બની છે.

પ્રસ્તાવનામાં શ્રી બસુભાઈ શુક્લે લખ્યું છે કે “‘એ બહેનો’ નામની રવીન્દ્રનાથની વાર્તા આ સાથે સંરખાવી નેજો. રસ પડશે. એ જ એનો ઉદ્દેશ છે.” બંને વાર્તાની સરખામણી રસ ઉપજાવે તેવી છે. પણ એવી સરખામણી એ જ વાર્તા લખવાનો કે પ્રસિદ્ધ કરવાનો એક માત્ર ઉદ્દેશ કેમ હોઈ શકે? અને શ્રી બસુભાઈએ આના પહેલાં યુગરાતીમાં ઉતારેલ પુસ્તક ‘લાવણ્ય’ને કોઈ સમાલોચકે ‘તમાલું’ કહેલું. એની અર્થો આટલા દિવસ પછી આ બીજા પુસ્તકમાં ઉપસ્થિત કરવાની કંઈ આવશ્યકતા ન હતી. લાવાંતરકારે ખ્યાલ રાખવો જોઈ એ કે પુસ્તક માલવાણું છે તેની ખાતરી પ્રસ્તાવનામાં આપવાની જરૂર હોતી નથી. પુસ્તક જ એ વાત વધારે સારી રીતે કહી શકે.

કવિવરની પરવાનગી મેળવીને આ વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એટલું જ નહિ પણ તેને માટે કવિશ્રીને રોષકટી પણ આપવામાં આવી છે એ જાણીને આનંદ થાય છે. પ્રકાશકસંસ્થાએ એ શુભ શરૂઆત કરી છે.

પશ્ચિમના સમરાંગણે:—અનુવાદક : શ્રી હરજીવન સોમૈયા, પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. મૂલ્ય : ૧-૮-૦

આ નવલકથા All Quiet on the Western Front નો મૂળ જર્મન લેખક એરિશ મેરિયા રેમાર્ક અંદાર વર્ષની વયે નિશાળમાંથી સીધા લડાઈમાં ગયો અને ત્યાં કચરાતી માનવતાનું તેને જે દર્શન થયું તે તેણે આ વિશ્વવિખ્યાત નવલમાં રજૂ કર્યું છે. શ્રી. અનંતરાય રાવળે સુંદર પ્રવેશક લખી આ કૃતિનું તલસ્પર્શી મૂલ્યાંકન કર્યું છે. તેઓ કહે છે તેમ આ નવલમાં “એક પછી એક આવતાં એવાં ચિત્રવર્ણનો સમસ્ત યુદ્ધનું એક અનુભવનિષ્ઠ અને તેથી સાચું વાતાવરણ સજીવ કરી બાંધે છે. કુમળાં મગજોને દેશાભિમાનની અને ફરજની વાતોથી ઉશ્કેરી થતી સૈન્યભરતી, અર્થહીન કડકાઈવાળી તાલીમ, સમરાંગણના અને મૃત્યુના પ્રથમ દર્શનના આઘાતપ્રત્યાઘાતો, ધાયલોની ઇસ્પતાલોમાં થતી સારવાર, સગવડોનો અપરેશનથી જીવનભર અપંગ બની જવાથી સૈનિકોની યુદ્ધચર્ચા અને આરામની પલોએ થતી ચર્ચાઓ, લડાઈમાંથી જન્મતો ભાઈચારાની લાગણી, ખાઈઓ, અધારી રાતના બોંબો, તોપો અને રોકેટોનું પ્રલયગીત, ખુસ્તી ઝપાઝડીઓ, ધડકું ધડકું કરતી બોંબ ગર્જનાથી નવા કાચા સૈનિકોને થતો ભય-હોભ-જનમ ચિત્તક્રમ, એવા અનુભવો તો રોજ રોજ થવાથી સૈનિકોમાં આવતી રિયતિસ્થાપકતા અને રીઝપણું, છતાં મૃત્યુ સન્મુખ આવી જીએ ત્યારે થતી આત્મરક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં દેખાતી અદમ્ય જિજ્ઞાસા, પકડાયેલા શત્રુદેહીએ પ્રત્યે રખાતો વર્તાવ, કડક દેખાતા લશ્કરી અમલદારોની બીરુતા, સૈનિકોનો ખોરાકમાં જ આવી રહેતો જીવનરસ—આવી બધી વિગત વિષે યથાપ્રમાણ માહિતી પુસ્તકમાંથી મળી જાય છે, જે યુદ્ધની નમ વાસ્તવિકતા તથા ભયાનકતાનો એટલાર ખ્યાલ આપે છે.....

આ પુસ્તક માનવતાપ્રેમી દૃષ્ટિએ એક એવો પ્રગળ અનુભવ રજૂ કરે છે, તે સાથે તેને સરસ લેખનશૈલીની પણ મદદ મળી છે. એ અનુભવે પોતાને અનુરૂપ લાષા અહોં મેળવી લીધો છે—પ્રસંગચર્ચાનમાં આગળ કહ્યું તેમ ચિત્રાત્મક, લાગણીદર્શનમાં આર્દ્ર અને સચોટ, અને ચિંતનમંથનમાં કેટલીક વાર ફિલસૂફી ને કોઈ વાર કવિતાના પ્રદેશમાં સંચાર કરી આવે તેવી.

એવી કૃતિનો શુભરાતી અનુવાદ અવસ્ય આવકાર્ય છે એટલું જ નહિ, એ આથી વહેલો થયો જેઈ તો હતો એમ પણ કહી શકાય. ખંતીલા અનુવાદકે સુરચિની દૃષ્ટિ રાખીને શુભરાતી વાંચકોને આપવું હીક ન ધારીને કેટલુંક (ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ એકેડેનો સૈનિકોનો પ્રસંગ) કાઢી નાખ્યું છે. મહાન કૃતિઓ ભાષાંતરના ‘અનિવાર્ય’ ગરલાઓ ખમીને પણ ભાષાંતરસ્વરૂપમાં મૂળની અસરથી વાંચકોને દહાવી જાય તેવી હોય છે. આ ‘પશ્ચિમના સમરાંગણે’ પણ શુભરાતી વાંચકોને મૂળ કૃતિની બધી સુગંધ આપી જશે એમાં શક નથી.”

અનુવાદ પાંચ્ચ પછી સહુ કોઈ શ્રી. રાવજીના એ ચખ્ખો સાથે સહમત થઈ શકશે.

નાથલાલ દવે

૧ હૃદયની ઊગણી [કાવ્ય]	ઉમાશંકર જોષી	૩૯૩
૨ અહિસાનાં કેટલાંક પાસાં	વાકાસાહેવ કાલેલકર	૩૯૪
૩ કોને શરણે જઈ ?	રામભાઈ પટેલ	૩૯૮
૪ વીસમી સદીનું બીજું મહાયુદ્ધ [કાવ્ય]	બલવન્તરાય ક. દાદાર	૪૦૪
૫ એક કારકૂન [વાર્તા]	વિઠ્ઠલરાવ ઘાટે	૪૦૭
૬ મેડીની ખારી [કાવ્ય]	રામપ્રસાદ શુક્લ	૪૧૦
૭ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ—એક દૃષ્ટિબિન્દુ	પ્રો. છોટાલાલ ધીવાળા	૪૧૧
૮ 'ધર્મ'ની ખૂંટ [કાવ્ય]	પ્રભુદાસ કાલિદાસ બ્યાસ	૪૧૪
૯ મહાત્મા ગાંધી	શ્રીદેવીપ્રકાશ રાય, નગીનદાસ પારેખ	૪૧૭
૧૦ ભવાઈ [કાવ્ય]	'પારાશર્ય'	૪૨૭
૧૧ શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી	ખડેરાવ સુલે 'પ્રકાશમ્' રાવલ	૪૨૯
૧૨ બ્હાલો મ્હારી [કાવ્યકલિકા]	અંબાશંકર ના. પંડ્યા	૪૩૨
૧૩ છો તુટે ને [કાવ્ય]	શુભાખદાસ ઘોડેર	૪૩૩
૧૪ ભગવાનની એરણી ઉપર	પ્રો. શિશિરકુમાર મિત્ર	૪૩૪
૧૫ અલંકાર અને સત્યાન્વેષણ	પ્રતાપરાય	૪૪૫
૧૬ નિત્યોનાં વચનો	કૃષ્ણવદન જેતલી	૪૪૯
૧૭ પુસ્તકપરિચય	નાથાલાલ દવે	૪૫૭

ગ્રાહકોને : જેમનું સં. ૧૯૬૭ ના કારતકથી આસો સુધીનું લવાજમ મળી ગયું હશે તેમને કાર્તિક પૂર્ણિમા પછી ભેટ પુસ્તક પોસ્ટલ સર્ટિફિકેટ લઈને રવાના થશે. જેમનું લવાજમ સં. ૧૯૬૭ ના ચૈત્ર સુધીનું મળ્યું છે, તેમણે બાકીના ૭ માસના (સં. ૧૯૬૭ ના વૈશાખથી આસો) રા. ૨-૮-૦ તથા ૦-૪-૦ ભેટપુસ્તકટપાલખર્ચના મોકલુવા.

સુંબઈના એજન્ટ : સી. જમનાદાસની કું. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, સુંબઈ-૨

લવાજમ : હિંદમાં ૫-૦-૦; બર્મા તથા પરદેશમાં ૭-૮-૦; ભૂટક નકલ ૦-૮-૦

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૧૭-૧૦-૪૦

આપ બેકાર શા માટે બેઠા છો ? કમાવાનો વખત વહી

જો તમે આ વર્તમાન લગાઈથી, બ્યારે બધી વિલાયતી વસ્તુઓ મોંઘી થઈ ગઈ છે; સ્વદેશી વિલાયતી વસ્તુઓ બનાવી આ, તકનો લાભ ઉઠાવવા માંગો છો, અને (૧) અમેરિકાના બેકારો ખડિયા અને કલમથી માંડી ફક્ત ટપાલની મદદથી વગર મૂકીથી રૂપિયા કમાવવા ઇચ્છતા હો; (૨) તે ફર્મોનાં સરનામાંઓ જે નવી નવી વસ્તુઓના નમુના મફત મોકલે છે; (૩) અમેરિકાની તે પત્રો જે ફક્ત એક પત્ર લખવાથી સંસાર પરની દરેક ચીજ મળવાનું ટેકાણું બતાવી દે છે; (૪) રૂ. ૫૦૦ સુધીની પૂંછના કારખાના કરવા માટેનું પુરેપુરું વિચરણ કે જેનાથી રૂ. ૬૦ થી રૂ. ૩૦૦ કમાઈ શકાય છે; (૫) ફાંસ, ઇંગ્લાંડ તેમજ જાપાનના તાજા ચાલુમાલ અને ઘેર બેઠા એન્ટ્રી ઉપાયો અને ટેકાણાઓ; (૬) સ્વદેશી ચીજોથી વિલાયતી વસ્તુઓ બનાવવા; (૭) રૂ. ૪૦૦ તો કીમતની કહેવાય છે તે 'ડીનસીન' આપણા દેશમાં પેદા કરવી; (૮) ભારતનો કાચો માલ મોકલવી રૂપિયા કમાવા ઇચ્છતા હો તો આ પુસ્તકને અવશ્ય મંગાવીને વાંચો. આના સિવાય સેંકડો એવા હુમર, ઉલોગ આમાં લખવામાં આવ્યા છે કે આજ સુધી કોઈના સાંભળવામાં પહોં નથી. અને તેનાથી સાધારણ પૂંછવાળા માલુસ ઘેર બેઠાં દરરોજ બે ત્રણ રૂપિયા કમાઈ ૨૫૦ પાનાંનું પુસ્તકની કીમત રૂ. ૧-૪-૦ ૮. ખ. ૦-૭-૦.

માત્ર ૫૦ દિવસમાં ૬૬૬૬૬૬ "અંગ્રેજી" બોલતાં શીખી

આ અમારા દાવો છે જેને આજ સુધી કોઈ બોલું સાબીત કરી શક્યું નથી. જે પ્રકારે આ પાતાઓ પોતાનાં બાળકોને અંગ્રેજી બોલતાં શીખવાડે છે, અને ૪ વર્ષનો અંગ્રેજ બાળક સારી અંગ્રેજી બોલી શકે છે (એટલે કે તે અંગ્રેજીનો એક શબ્દ પણ સ્ફુલ્લ નહીં શીખ્યો નથી) તે જ પ્રાકૃતિક નિયમાનુસાર અમે આ ૩૫૦ પાનાંનું પુસ્તક તૈયાર કરવામાં સફળ થઈ શક્યા છીએ એવા દાંડથી લખવામાં આવ્યું છે કે ૫૦ દિવસમાં સારી રીતે બાદ થઈ જાય છે. આ પુસ્તક મદદથી અનેક સ્ત્રી-પુરુષો, છોકરાઓ અને છોકરીઓ, ૫૦ દિવસમાં જ અંગ્રેજીમાં એક સરખી ધારાપ્રવા બોલતાં શીખી ગયા છે. હેડમાસ્તરો અને સ્કુલ ઇન્સ્પેક્ટરોએ આ પુસ્તકને સર્વોત્તમ માન્યું છે.

૩૫૦ પાનાંનું પુસ્તક. કીમત રૂ. ૧-૮-૦; ૮. ખ. ૦-

અંદગીનો વીમો

ધી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઍન્ડ મુકેન્શયલ ઇન્સ્યુરન્સ

કું. લી.

(સ્થાપના ૧૯૧૩)

હેડ ઑફિસ : મુંબઈ.

ઝોની સદ્વૃત્તા ને સ્થિરતા ઝેથી છે? તો નીચેના આંકડા વાંચો.

કુલ ચાલુ વીમો

રૂ. ૧૦૦,૦૦,૦૦૦

કુલ મિલકત

રૂ. ૧૨૮,૬૦,૦૦૦

૧૯૨૬માં નવો વીમો લીધો

રૂ. ૯૫,૦૦,૦૦૦

પ્રીમિયમ આવક

રૂ. ૩૦,૦૦,૦૦૦

લાભો ?

૧. વાર્ષિક પ્રીમિયમ ઉપર રાા ટકા વળતર
૨. અપંગ થતાં હસા માફ.
૩. ઍક્સિડેન્ડનો લાભ.
૪. ઝોણાં પ્રીમિયમ ને વધુ ભંચાં ઝોનસ.
૫. શુદ્ધ સ્વદેશી કારણસર.

લાગવગવાળા ને હત્તાહી એજન્ડો તથા ખગારદાર
ઝારગનાકબદો ઝેવુઝ છે

લખો:—

ચીફ એજન્ડો ઑફિસ:

ધી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઍન્ડ મુકેન્શયલ કું. લિ.

પાંચકુવા, અમદાવાદ.